

SİNA AKŞİN

İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE MİLLİ MÜCADELE -III

İÇ SAVAŞ VE SEVR'DE ÖLÜM

SİNA AKŞİN İÇ SAVAŞ VE SEVR'DE ÖLÜM

İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE MİLLİ MÜCADELE III

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları
4. basım

TARİH

SİNA AKŞİN
İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE MİLLİ MÜCADELE CİLT III
İÇ SAVAŞ VE SEVR'DE ÖLÜM

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2010
Sertifika No: 11213

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ / DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASIM: MAYIS 2010, İSTANBUL
IV. BASIM: EKİM 2017, İSTANBUL

ISBN 978-9944-88-918-6

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DEVEKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Faks: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 22749

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme hiçbir yolla yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Sina Akşin

istanbul hükümetleri ve milli mücadele cilt III

İç Savaş ve Sevr'de Ölüm

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Önsöz IX

I

Dördüncü Damat Ferit Hükümeti (5 Nisan - 30 Temmuz 1920) 1

1. Hükümetin Kurulması ve İç Savaş'ın Resmen İlanı 3

1. Yeni Hükümet 3

1a. Reşit Bey'in ve Cemil Paşa'nın Anlattıkları 9

2. Resmi İç Savaş'ın Hazırlık Adımları 16

3. Resmi İç Savaş'ta Anzavur Cephesi 21

4. Kuva-yı İnzibatiye'nin Kurulması ve Divan-ı Harpler 26

2. Ankara'nın Tepkileri ve Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı 35

5. Yusuf İzzet Paşa ve 14. Kolordu'nun Durumu 35

6. Büyük Millet Meclisi Açılmadan Önce Ankara'da Olup Bitenler 37

7. Büyük Millet Meclisi'nin Açılması ve İlk Etkinlikleri (15 Mayıs'a Değin) 44

8. Büyük Millet Meclisi'nin İlk Açıklamaları 56

9. Büyük Millet Meclisi'nde Kabaran Dincilik 58

10. Üçüncü Meşrutiyet Sorunu 61

3. Saray'ın I. Düzce, Kuva-yı İnzibatiye, I. Yozgat Harekâtları 65

11. Saray'ın I. Düzce Harekâtı (13 Nisan - 31 Mayıs 1920) 65

12. Çerkes Ethem Savaş Sahnesinde 71

13. Kuva-yı İnzibatiye'nin Hazırlıkları 74

14. Anzavur'un Saldırısı 76

15. Kuva-yı İnzibatiye'nin Saldırısı ve Kuva-yı İnzibatiye'nin Sonu 79

16. Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumiliği 82

17. Birinci Yozgat Harekâtı (15 Mayıs - 27 Ağustos 1920) 87

18. Çerkes Ethem'in Başarısının Nedenleri 91

18a. Saray'ın ve İtilaf Devletlerinin Kürtleri İç Savaş'ta Kullanma Tasarıları 91

4. Fransa ile Savaş ve Barış İlişkileri 95
19. Urfa'da Zafer 95
20. Çukurova Bölgesinde Savaşım ve Barış Girişimleri 96
5. Barış Antlaşması 105
21. Barış Antlaşması Taslağının Sunulması 105
22. Barış Koşulları 109
23. Barış Koşullarına Tepkiler (8 Temmuz'a Değin) 112
24. İç Savaş'ı Gevşetme Eğilimleri 119
25. Barış Antlaşmasını Değiştirme Çabaları 129
25a. Osmanlı Hükümetinin Özet Yanıtı 138
26. Ankara'nın Barış Koşullarını Değerlendirmesi 147
26a. 22 Haziran Yunan Taarruzu 158
27. İtilaf Devletleri'nin Yanıtı ve Şura-yı Saltanat 174
28. Yunan Taarruzu Karşısında Ankara – Kapkara Bir Umutsuzluk 186
II
Beşinci Damat Ferit Hükümeti (31 Temmuz - 17 Ekim 1920) 197
1. Yeni Hükümet ve Sevr'in İmzalanması 199
29. Yeni Hükümet 199
30. Sevr'in İmzalanması ve Uygulamaya Sokulması Sorunu 207
31 Damat Ferit Hükümetinin Yönetimi 224
32. Hükümeti Devirme Girişimi 231
33. Muhalefetin Yapıp Etmeleri 234
2. İç Savaş Devam Ediyordu 241
34. Saray'ın II. Düzce Harekâtı (17 Temmuz - 28 Ağustos 1920) 241
35. Saray'ın II. Yozgat Harekâtı (5 Eylül - 30 Aralık 1920) 244
36. Saray'ın Son Cephesi: Konya Ayaklanması (2 Ekim - 22 Kasım 1920) 245
37. Yeni Bir Kuva-yı İnzibatiye Oluşturma Girişimi 247
3. Damat Ferit Paşa'nın İstifası 257

4. Saray'ın Durumu 267
38. Vahdettin 267
39. Mutlakıyete Dönüş İcraatı 268
40. İngilizcilik 274
41. Veliaht Abdülmecit'in Durumu 279
5. Anadolu'da Olup Bitenler 287
42. Uşak'a Yunan Saldırısı ve Başkenti Sivas'a Götürme Kararı 287
43. Ankara ve İttihatçılar 291
44. Sovyet Rusya ile İlişkiler 304
45. Komünizm Etkisinde Kimi Akım ve Örgütlenmeler 312
46. Doğu Harekâtı – Nihai Zafer Görünüyor 324
47. Fransa, İtalya, Yunanistan İlişkileri, Çukurova'da Olup Bitenler 329
6. İşgal Altında Yaşam 333
48. İstanbul'da 333
49. İzmir'de 337
Sonuç 341
50. Sevr: "Turkey is no more" 341
51. Vahdettin ve Damat Ferit 345
52. İç Savaş 350
53. Mustafa Kemal: Bir Dâhinin Önderliği 354
Kısa Zaman Dizini 361

Kaynakça 365
Notlar 373
Dizin 433

Önsöz

İşte *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*'nin üçüncü cildi. Birinci cilt 1976'da, ikinci cilt 1992'de çıktı. Şimdi, ikinci ciltten 17 yıl sonra üçüncü cilt çıkıyor. Notlarıma bakıyorum, son cilde 1998 yazında başlamışım. Araya birçok şey girdi. Fakat esas işimin bu olduğunu hep düşündüm. Ve bitirdim. Ne denli sevindiğimi tahmin edebilirsiniz.

Bu cildin oluşmasında yardımcı olan herkese büyük teşekkür borcum var. Bilgisayar özürlü olduğum için metni bilgisayar ortamına en iyi biçimde aktaran İmaj Yayınevi ve çalışanlarına gönülden borçlu olduğumu ayrıca belirtmek isterim.

Prof. Dr. SİNA AKŞİN
Ankara, 15 Ekim 2009

I

DÖRDÜNCÜ DAMAT FERİT HÜKÜMETİ (5 NİSAN - 30 TEMMUZ 1920)

1.

Hükümetin Kurulması ve İç Savaş'ın Resmen İlanı

1. Yeni Hükümet

Önceki ciltte de belirtildiği üzere Damat Ferit'in yandaşı olan *Peyam-ı Sabah* ve *Alemdar*'a göre 4 Nisan'da Damat Ferit, kabinesini kurmuş ve arkadaşlarıyla program üzerinde çalışmalar yapmıştı. Daha önce akşam 6 sıralarında saraya gidip orada 1,5 saat kalmıştı. 4. Damat Ferit hükümetinin resmen kurulması 5 Nisan'da olmuştur.[1] Salih Paşa 2 Nisan günü akşam, hükümetinin istifa ettiğini padişaha bildirmiş bulunuyordu.

Yeni kurulan hükümette, daha önceki hükümetlerinde olduğu gibi, Damat Ferit Hariciye'yi de üstlenmişti. Bu da güttüğü dış siyasetin ne denli kişisel, ne denli Saray'a özgü olduğunun bir işareti sayılabilir. İki hafta sonra Harbiye Nezareti vekâletini üstlenmesi, o tarihten sonra bu alanın da benzer niteliklere büründüğünü gösterir gibidir. Kabinedeki isimler hep yeni isimlerdir (Dahiliye Nazırı Reşit Bey dışında) ve birçoğu askeri ya da sivil bürokrasiden gelmektedir. Bu da kimi devlet adamlarında görülen, yanında

kendine rakip olabilecek adam barındırmama özelliğini imlemektedir. Bunun çok sağlıklı bir özellik olduğu söylenemez sanırım. Başkaları karşısında duyulan aşağılık karmaşasından, herkesi aleyhinde görme gibi eğilimlerden kaynaklanabilir.

İkinci ciltte de belirtildiği gibi, Reşit Bey'in hükümetteki rolü, sanırım Fransızları tatmin etmekti.[2] Daha önce Tevfik Paşa'nın üstlenmiş olduğu Damat Ferit'e karşı Fransızların adamı olmak (ya da görünmek) işlevini demek ki şimdi Reşit üstlenmişti. Gerek *Alemdar* gerekse *Peyam-ı Sabah* 6 Nisan'da Harbiye Nezareti'nin İsviçre'de bulunan Mahmut Paşa'ya önerildiği söylentisini yazıyorlardı. Ertesi günü, *Alemdar* Muhtar'ın öneriyi kabul ettiğini ya da Harbiye Müsteşarı Fuat Paşa'nın atanacağını yazıyordu.[3] Bu olasılıklar gerçekleşmeyeceği gibi, Fuat Paşa eski yerini koruyamayacaktı. Yeni hükümet 6 Nisan günü 16:30 ile 18:30 arasında sarayda toplanıp ant içti.[4]

Yeni hükümeti atayan Hatt-ı Hümayun onun görevi konusunda hiçbir kuşku bırakmıyordu.[5] Bir süredir fiilen Anzavur ve adamları tarafından başlatılmış olan İç Savaş açıkça ve resmen ilan olunuyordu. Vahdettin'e göre mütarekeden sonra yavaş yavaş düzelmeye yüz tutan siyasal durumu, "milliyet" adı altında yapılan karışıklıklar ağır bir hale getirmiş, barışçıl önlemler sonuçsuz kalmıştı. Son gelişmeler karşısında bu "hal-i isyanın" sürmesi "maazallah" daha da ağır hallere kaynak olabileceğinden, karışıklığı düzenleyen ve özendirenler için "ahkâm-ı kanuniyenin" uygulanması, aldatılarak bu kalkışmaya katılanlar için genel af ilan edilmesi "kat'iyyen matlubumuz"du. Böylece düzen sağlanmış, halkın hilafet ve saltanata bağlılığı sağlamlaşmış olurdu. Ayrıca İtilaf devletleriyle güven verici "gayet samimi" bağlar kurulmalıydı. Devlet çıkarları ve ulusun hak ve adalete dayanarak savunulması, böylelikle barış koşullarının ılımlılaştırılması ve barışın bir an önce bağıtlanması için çok çaba gösterilecekti. Bu arada geçim sıkıntısının olabildiğince hafifletilmesi için de çalışılacaktı. Hatt-ı Hümayun Babıâli'de kalabalık önünde okunurken ön sırada bir İngiliz subayı "resmi bir tavırla" duruyormuş. Bu, oradakilerin "dikkat ve teessürüne" neden olmuş.[6]

Refi Cevat 6 Nisan'da bunun son kurtuluş deneyi olduğunu, Damat Ferit'in eşkıyayı temizleyip milletin güvenini kazanacağını, böylece İtilaf'la daha içten bağlar kurulacağını belirtiyor, "Allah Muvaffak Eylesin!" diyordu. Aynı gazete, Osmanlı yazgısını belirleyecek olan San Remo Konferansı'nın iki hafta sonra, 19 Nisan'da açılacağını bildiriyordu. Gazetenin söylediğine göre İstanbul halkı, geçirmekte olduğu ağır bunalıma karşın Ferit'e "pek parlak bir hüsn-ü kabul" göstermişti. Aynı sayıda *Neon Etnos* gazetesinden naklen Prens Sabahattin'in bir demeci yer alıyordu. Devlet, tarihinin en ağır aşamasını geçirmekteydi. Onun için "pek cezri" (kökten) önlemlere gereksinim vardı. Salih Paşa, Kuva-yı Milliye ile ilişkide olduğundan bunalımı çözmek için en az muktedir bir hükümetti. Yeni hükümetin kesin bir etkinlik ve içtenlik göstermesi gerekiyordu. Durumun bilincinde olduğumuzu ve bütün felaketlerimizin kaynağı olan geçmişi unutmak istediğimizi kanıtlamamız gerekiyordu.[7]

The Times muhabiri hükümetin partiler dışı oluşuna dikkat çekiyordu. 5 Nisan haberinde bu, Hürriyet ve İtilaf ile yapılan görüşmelerin sonuçsuz kalması durumuna bağlanıyordu. Anlaşılan Hürriyet ve İtilaf, nezaretlerin çoğunluğunu istemişti. 6 Nisan haberinden bu görüşmelerin Vahdettin'in arzusuyla kesildiğini, zira padişahın, hükümetin almak zorunda olduğu bastırma önlemlerinin kişisel ya da parti düşmanlıklarından kaynaklandığını düşündürtmemek gerektiği düşüncesinde bulunduğunu öğreniyoruz. Muhabir, Reşit'in enerjik ve ne istediğini bilen biri olduğunu ve İttihat ve Terakki'nin ondan nefret ettiğini, Kara Sait Paşa'nın enerjik ve sert (*hard-handed*) olduğunu, Fahrettin'in Uşi Antlaşması'nda Osmanlı temsilcisi bulunduğunu, Cemil Paşa'nın hem cerrah, hem de İstanbul Şehremini olarak tanındığını belirtiyordu. Telle kendisine Harbiye Nezareti önerilen Mahmut Muhtar'ın ise 1912'de İttihat ve Terakki ile yollarının ayrıldığını, Balkan Savaşı'nda Çatalca'da Bulgar saldırısını püskürttüğünü, 1914'te Enver tarafından ordu ile ilişiğinin kesildiğini, Dünya Savaşı'nın ilk üç yılında Berlin'de büyükelçilik yaptığını bildiriyordu.[8]

7 ya da 8 Nisan günü Damat Ferit İngiliz Yüksek Komiserliği'ni ziyaret etti. Görüşmede Yüksek Komiser De Robeck dışında Müs-

teşar Amiral Webb ve tercüman Ryan da bulundular. Paşa, ulusal harekete boyun eğdirmek üzere iktidara geldiğini, bunun için manevi güç yanında fiziksel güç de kullanmak gerekeceğini, o bakımdan asker ve özellikle jandarma kullanmayı düşündüğünü açıklamakla söze başladı. "Jandarmadan" amaçladığı, Kuva-yı Milliye'ye karşı mücadele veren milis gruplarıydı. Bandırma yöresinde bu işi Anzavur yapıyordu. İzmit ve Bolu yöresinde bunun tohumları vardı. Trabzon'da böyle bir durum bir zamanlar vardı ve belki şimdi de devam ediyordu. Daha ötede Kayseri ile Harput arasında ve Kürdistan yönünde bir şeyler yapılabilirdi. Hükümet bunlardan yararlanacaktı. Bu amaçla hükümet Anzavur'u Paşa ve Karesi mutasarrıfı yapmıştı. (Böylece bir haydutu hükümetin bir adamına dönüştürmüşlerdi.) Muhtemelen Bandırma o sırada onun denetimindeydi. Adamlarına üniforma giydirmeyi düşünüyorlardı. Yüksek komiser bu "öneriler" konusunda General Milne'e danışacağını, Ferit ise bunları yazılı olarak sunacağını söyledi. Yüksek komiser, Fransız Generali Foulon'un jandarma danışmanlığı dolayısıyla "jandarma" sözcüğünü kullanmamayı tavsiye etti. Zor kullanma durumunda, bunun başarısızlığa uğramaması için özen gösterilmesini, Müttefikler'in iç savaşı önlemek istediklerini, onun için direnişi ezecek yeterli güç sahibi olmanın önemini belirtti.

Ferit ise, Anzavur'un az olanaklarla pek çok şey başardığını, şimdi bir miktar daha topu ve cephanesi olursa daha başarılı olacağını söyledi. De Robeck bunu da Milne'e danışacağını söyledi. Herhalde Milne, gereksinimleri saptamak üzere ve cephanenin yerinde kullanılması için önlemler düşünmek üzere bir subayı oraya göndermek isteyecekti. Ferit de bunu uygun gördü.

Ferit taşradan haber almak konusunda yüksek komiserden yardım istedi, çünkü haberleşme kesikti. Yüksek komiser kendi haber kaynaklarının da çok kısıtlı olduğunu, fakat öğrendiklerini hükümetin bilgisine sunacaklarını, belki Samsun'da bulunan Yüzbaşı Perring'den kimi haberler alabileceklerini söyledi. Paşa hükümetin bir bildirge ve fetva hazırlatmakta olduğunu, bunları ve Padişah Hatt-ı Hümayunu'nu basıp dağıtmak istediklerini, bunun için uçak kullanılıp kullanılamayacağını sordu. Üç Türk uçağı olduğu-

nu sanıyor ve nazır oğlu olan iyi bir pilot tanıyordu. Yüksek komiser bunu da araştıracaktı.[9] Paşa bu belgelerden Hindistan'da dağıtılmak üzere Emir Ali'ye bir miktar göndermek için izin istedi. Çünkü Hintliler aldatılmışlardı, Enver ve Talat'ı İslamiyet kahramanı diye görüyorlardı. De Robeck, Hindistan hükümetinin alanı olduğu için, bunu hükümetine danışması gerektiğini söyledi. Bildirge ve fetvayı bir an önce görmek istiyordu. Paşa ulaşılabilecek taşra yörelerine ajanlar göndermek niyetindeydi ve bunların gidebilmeleri için kolaylıklar istiyordu. Gereken gizliliği sağlayacak biçimde isimlerini vermeyi ve yüksek komiserin onayıyla davranmayı kabul ediyordu. De Robeck yardımcı olmayı vaat etti.

Paşa Ayyıldız Cemiyeti'ne mensup bazı kişilerin etkinliğinin önlenmesi gerektiğini söyledi.[10] Kendisinde yüksek komiserin tercihine göre Osmanlı makamları ya da Müttefikler'ce yakalanması gereken kişiler listesi bulunduğunu, bunu gizlice bildireceğini belirtti. De Robeck bunu düşüneceğini söyledi. Bütün konuşma boyunca Ferit tümüyle İngiliz makamlarının onayladığı çizgide çalışmak arzusunda olduğunu, bu arada en ufak askeri hareketleri bile izinsiz yapmayacağını belirtti.[11]

Bu görüşmenin öncesinde Sadrazam, Ryan'la bir görüşme yaptı, fakat orada söylediği bazı şeyleri yüksek komisere tekrarlamadı. Bu noktalardan ilki Meclis'in feshi konusundaydı. Bu gerekliydi, fakat daha sonra barış antlaşmasını onaylayacak "bir çeşit" parlamento gerekecekti. Fesih yüzünden olaylar çıkarsa Müttefikler'in yardımı gerekebilirdi. Ryan Meclis'in feshini uygun gördü. İkinci olarak, Ferit, padişahın çevresinde bulunan kimi insanların uzaklaştırılması gerektiğini söyledi. Padişah bu konuda çok yufka yürekliydi, ama yüksek komiserin arzusu olarak iletilirse onu harekete geçirmek olanaklı olurdu. Ryan'a göre, bunu yüksek komiserin değil de, maiyetindeki birinin görüşü olarak sunmak daha uygundu.[12] Üçüncü olarak Ferit, Lord Robert Cecil ve Asquith gibilerinin Türkiye hakkındaki olumsuz görüşlerini yumuşatmaları amacıyla girişimde bulunması için Aubrey Herbert'e tel çekip çekemeyeceğini sordu. Ryan bunu soğuk karşıladı ve yüksek komiserin böyle bir teli ancak Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla gönderebileceğini, Bakanlığın da bunu kabul etmeyeceğini söyledi.[13]

De Robeck'in bu görüşmeyi bildiren 11 Nisan günlü telindeki bazı noktaları da belirtmek gerekiyor. De Robeck silahlı işbirliği dışında Ferit hükümetine "tam" (*full*) destek verilmesi ilkesini güdeceğini ve Fransızlar nasıl Kilikya ve çevresinde Yüksek Kurul'un (*Supreme Council*) kararlarını uygulamaktan sorumlularsa, kendilerinin de İstanbul ve Anadolu'da "programın" uygulanmasından sorumlu olduklarını, dolayısıyla öbür yüksek komiserlere yalnızca genel bilgi vermekle yetineceğini söylüyordu. Milne de, De Robeck'in onayı oldukça yukarıdaki ilkelere göre davranacağını bildirmişti. Anzavur başarılı olmuş ve Bandırma'yı işgal etmişti. Bir de Gemlik ve İzmit Körfezleri arasındaki bölgede yeni başlayan bir hareketin önderi, İngilizlerden işaret bekliyordu. Dolaylı yoldan hükümet ve Anzavur'la çalışması gerektiği hususunda kendisine haber yollamaktaydı yüksek komiser. Kalıyordu, ulusçuların sızmak için büyük çaba gösterdikleri Kocaeli Yarımadası. Bunun için alınacak önlemleri Milne'e danışacaktı. Bu da başarılırsa, ulusçular her yönden İstanbul'dan uzak tutulmuş olacaklardı. Onlara yalnızca İç Anadolu ve Karadeniz kalacaktı. Karadeniz'i de gerektiğinde İngiliz donanması denetim altına alabilirdi. İngiliz Dışişleri De Robeck'in görüşünü onaylayacaktı, fakat Lord Curzon'un bir uyarısı vardı. Damat Ferit'in, uysallığı karşılığında yumuşak bir barış antlaşması elde etme beklentisi olmamalıydı ki, sonradan İngilizlerin kendisini aldattıkları suçlamasını yapamasın.[14]

Paşa'nın İngiliz yüksek komiseriyle görüşmesini bu denli ayrıntılı vermemin nedeni, İngilizlerle ilişkisinin niteliğini (bir kez daha) çok iyi sergilemesidir. İnsan merak ediyor, Osmanlı bağımlılaşma sürecinde Fransızcı (Âli, Fuat), İngilizci (Reşit, Mithat), Rusçu (Mahmut Nedim), Almancı (Mahmut Şevket, Enver) paşalar içinde, kendisini yabancı bir devlete bu denli kul köle etmiş biri daha var mıdır? Ferit, daha önce de, 30 Mart 1919'da Amiral Calthorpe'a "tamamen boyun eğdiğini" (*total submission*) bildirmişti. Ferit lehinde ancak şu söylenebilir: Osmanlı Devleti hiç bu denli kötü duruma düşmemişti. Bütün Rumeli'yi yitirdikten sonra Osmanlıların sevgili başkenti İstanbul'dan çıkarılma noktasına gelmişti, artık Anadolu da parçalanma sürecine sokulma evresine giriyordu.

Peki ama, İngilizlere gösterilen kölece davranış, halkın bir bölümüne karşı savaş ilan edilmesi, yani iç savaş başlatmak ne yarar sağlayacaktı? Bu soruyu "aklı başında" kimi İngilizler de soruyorlardı, çünkü bu denli İngilizlere bağımlı olmanın karşılığı sert bir barış olacaksa, İngilizlere beyhude yere yaltaklanılmış olacaktı. Sertlik siyaseti yürüten İngilizlere göre (yani, George ve Curzon gibiler) Osmanlı'nın bunu yapmaktaki yararı, daha da beter bir barıştan korunmaktı.

Nitekim Webb'in merkeze bildirdiğine göre, Damat Ferit hükümeti kurulmadan önce, 1 Nisan günü Yüksek Komiserlik'ten biri, Ferit'le yaptığı görüşmede hükümet değişikliğinin barış koşullarında bir hafifleme getirmesinin söz konusu olamayacağını, ancak daha da ağırlaşmasını önleyebileceğini bildirmişti. Aynı uyarı Fransızlarca Reşit Bey'e yapılmıştı.[15] Bu durumda Ferit'in hükümet kurması nasıl açıklanacaktı? Şu söylenebilir: Ferit barış koşullarının ne denli ağır olacağını bilmiyordu. Bir de, uyarılara karşın, İngilizlere gösterdiği ve göstereceği yararlıkların yine de tamamen karşılıksız kalmayacağını umuyordu. Webb'in 23 Nisan günlü teline göre, Anzavur'dan artık hayır gelmeyecek gibi görünüyordu. Anzavur dışındaki hareketler pek başlangıç halinde oldukları için onlara da pek güvenilemezdi. Sert barış koşullarının açıklanması ulusçu karşıtlarının gücünü daha da azaltacak, birçokları ulusçuların safına itilmiş olacaktı. Bu durumda İtilaf devletlerinin barış antlaşmasını uygulatmak için kendi güçlerini kullanmaya hazır olmaları gerekiyordu. Bunun için Yunan ordusunu kullanmak çok tehlikeliydi. İki taraftan da sivil halk kırımlarına ve kırsal alanların yıkımına yol açardı.[16]

Son çözümlemede, İngilizlerin gösterdiği aşırı katı tutum, Türklerin çaresizlik ve umutsuzluk duyguları üzerinde oynanan bir kumardı.

1a. Reşit Bey'in ve Cemil Paşa'nın Anlattıkları

Burada, Cumhuriyet döneminde anılarını yazan Reşit Bey ve Cemil Paşa'nın bazı savlarını ele almak istiyorum. Onlar demok-

ratik-ulusçu harekete karşı İç Savaş ilan etmiş bir hükümetin üyeleri olarak, hareketin parlak bir başarıya ulaşması üzerine, çok "biçimsiz" bir duruma düşmüş bulunuyorlardı. Anılarında kendilerini "temize çıkarmak" için bir çaba göstermek istemeleri doğaldır. Zor olan, bu savunmaların ne ölçüde gerçek, güvenilir olduğunu saptamaktır. Önce onları muhalif yapan durumlarına bakalım.

Reşit Paşa'nın (1870-1956) babası Çankırı Mutasarrıfı Abdullah Şefik Efendi'ydi. Mülkiye'den mezun olduktan sonra iki yıl öğretmenlik yaptı. 1890'da Mülkiye müdürü olan Abdurrahman Şeref'in tavsiyesiyle Mabeyn kâtibi olarak çalışmaya başladı. *Servet-i Fünun* dergisinde H. Nâzım mahlasiyle Edebiyat-ı Cedide akımına katkıda bulundu. 1904'te Kudüs mutasarrıfı, 1906'da Manastır, 1907'de Ankara valisi oldu. Hürriyetin İlanı'ndan hemen önce Halep valiliğine atandı. Eylül 1909'da azledildi ve Galatasaray'da edebiyat öğretmeni oldu.

Anlattıklarından ilkeli, dik kafalı, tokgözlü, hatta ukala bir kişi olduğu anlaşılıyor. Bir yerde kendini "kanaat ve içtihadından, vazifesinin icabından başka bir şey düşünmez bir kalın kafa" diye tanımlıyor.[17] Görünüşe göre, İttihat ve Terakki ile ters düşmesi; Hürriyet'ten önce Manastır valisi iken Rumeli müfettiş-i umumisi olan Hüseyin Hilmi Paşa'yla takışmasından, Hürriyet'ten sonra da Paşa'nın sadrazam olmasından kaynaklanıyordu. Ama ayrıca devrimciliği reddeden, örneğin, Abdülhamit'i genelde olumlu gören damarını da hesaba katmak gerekiyor. Evrimciliği devrimciliğe yeğlediğini açıkça belirtiyor. Bu damarın gelişmesinde 14 yıl saray kâtipliğinde çalışmış olmasının da katkısını düşünebiliriz. Memur olmasına karşın, 1911'de "aziz dostları" Hayrettin Paşa'nın üç oğluyla (Tahir, Mehmet ve Mahmut Şevket suikastı dolayısıyla asılan Damat Salih Paşa) el ele verip, muhalefetin bir toplanma noktası olan *Şehrah* gazetesini çıkarmışlardı. Ardından Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurdular. Kuruluş gerekçesi ve programını Reşit Paşa yazmış. Aradan onca yıl geçmiş, Türkiye bambaşka bir ortama girmiş olmasına karşın, Reşit Paşa anılarında o fırtınalı günleri tam bir muhalif tutumuyla yazıyor. İttihat ve Terakki'ye hiçbir konuda hak vermeye yanaşmıyor. Hürriyet ve İtilaf'ın kuruluşunun İtal-

ya'nın Osmanlı'ya savaş ilan ettiği günlere rastladığına hiç değinmiyor. 1912'de Sait Paşa'nın sadrazamlıktan çekilmesiyle İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarı son buldu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti kuruldu. Bunun üzerine Reşit, İzmir valiliğine atandı.

Balkan Savaşı Osmanlı için bir yıkım olarak gerçekleşince, kurulan Kâmil Paşa hükümetinde dahiliye nazırı oldu. 23 Ocak 1913'te İttihat ve Terakki'nin yaptığı Babıâli Baskını darbesiyle bu hükümet düşünce, yurtdışına, önce Mısır, sonra Fransa'ya gitmek zorunda kaldı. Mahmut Şevket Paşa'yı öldürenlerin muhakemesi sonucunda, Reşit de gıyaben idama mahkûm oldu. Birinci Dünya Savaşı çıkınca, Fransız hükümeti düşman uyrukluğunda olmasına karşın Reşit ve ailesine resen ikamet tezkereleri verdi. Alman ordusu Paris'e yaklaşınca Fransız hükümeti demiryollarının sıkışıklığına rağmen Reşit ve ailesine tren vagonu tahsis ederek İsviçre'ye gitmesini sağladı. Bundan sonra, savaş boyunca ve 1919'a değin Cenevre'de kaldılar. Tevfik Paşa Reşit'e Dahiliye Nezareti'ni, yine Cenevre'de bulunan Cemil Paşa'ya İstanbul Şehremaneti'ni (belediye başkanlığı) önerdi. Fakat henüz kaldırılmamış olan abluka dolayısıyla görevlerinin başına gidemediler.

Temmuz 1919'da Reşit ve ailesi İstanbul'a döndüler. Anılarında Damat Ferit'i hep olumsuz betimliyor. Onu değişik görüşmelerinde nasıl bozduğunu hayli ayrıntılı olarak anlatıyor. "Hâli, hareketi câli (yapmacık), düşüncesi kısa, malûmatı daha kısaydı; en büyük marifeti de gösterişti," diye onu özetliyor.[18]

Reşit'in gözünde Damat Ferit her bakımdan olumsuz bir kişidir. Buna karşılık Vahdettin önemli kusurları olan, fakat olumlu yönleri de bulunan bir insandır. İstanbul'a döndüğünde birkaç kez huzura çıkar. Vahdettin'e göre Kuva-yı Milliye İttihatçılığın yeni bir gelişmesiydi. Oysa Reşit'e göre asıl kötü olan İttihat ve Terakki önderleriydi, onlar da savuşmuşlardı.[19] Mustafa Kemal isyancı, merkez dışında yeni bir hükümet kurmak istiyor gibi görünüyordu. Bunu yapmak zorundaydı, çünkü bunu yapmasa merkezi hükümet zor durumda kalırdı. Bu, Garibaldi'nin Sardinya Krallığı'ndan bağımsız hareketi gibiydi. Ama İtalyan birliği sağlanınca, Garibaldi "bütün kudreti" Sardinya Kralı'na iade etmişti. Reşit'in

Vahdettin'e bunları söylediğinin başka tanığı, belgesi yoktur. Fakat 1922 sonrasında kendisini temize çıkartabilecek bir tutum olduğu kuşkusuzdur.

Sonra Reşit, Damat Ferit'in ona "çengel atma" girişimlerini anlatıyor. Önce birisini göndermiş ve hükümet üyesi olmasını, sonra da iki tabur askerle Anadolu'ya giderek nasihat ve yumuşak davranışlarla Kuva-yı Milliye'yi ("iğtişaşı") yatıştırmasını önermiş. Reşit bu "ham teklifi" gülerek reddetmiş. Sonra, birikmiş maaşlarını alamadığı için Damat Ferit'i ziyaret ettiğinde, Paşa ona Maarif Nezareti'ni önermiş, o da bu göreve atansa bile istifa edeceğini söylemiş. Birkaç ay sonra Damat Ferit onu çağırmış ve yine öneride bulunmuş. "Sizinle arkadaşlık edemem" demekten sıkıldığı için başka bazı gerekçelerle olumsuz yanıt vermiş. Reşit'in yorumuna göre, Damat Ferit onu hükümete alarak "fikir ve maksadına uydurmak," padişahla serbestçe konuşmasını ve hükümeti eleştirmesini, ayrıca yerine sadrazam olmasını önlemek amacını gütmekteymiş.[20]

Şimdi gelelim Cemil [Topuzlu] Paşa'ya (1866-1958). Parlak bir doktor, bir cerrah, hastane yöneticisi olarak ün yaptı. Ayrıca, ulemadan olup Gazi Ahmet Muhtar ve ardından kurulan Kâmil Paşa hükümetlerinde şeyhülislam olacak Cemalettin Efendi'nin kızıyla evlendi. Belki bu ilişkinin de yardımıyla Gazi Ahmet Muhtar'dan İstanbul şehremini olma önerisini alıp, bunu kabul etti. "Ateş gibi" bir şehremini oldu. Yaptığı en belirgin iş, eski eser, tarih demeden kimi mezarlık, türbe, adak yeri, dergâh, eski ev gibi yapıları yıkarak büyük camilerin çevresini açmak, geniş caddeler, parklar yapmak oldu. Anılarında Balkan Savaşı'na girilmemesi için nasıl boşuna çabaladığını, İttihatçılar ve Hariciye Nazırı Noradonkyan yüzünden savaşın kabul edildiğini anlatıyor. Savaşın yenilgiyle sonuçlanacağı belli olunca mütarekeye gidilmesi için bir saltanat şurası toplantısına önayak olduğunu, fakat Hüseyin Hilmi Paşa ve Besarya Efendi'nin savaşa devam edilmesini savunduklarını ve sonuçta devam etmeme görüşünden yana bir tek kendisinin el kaldırdığını öğreniyoruz. Kolera salgını üzerine Ayasofya, Sultanahmet, Şehzadebaşı Camilerini hastaneye dönüştürdü.

Babıâli Baskını üzerine İttihat ve Terakki iktidar olunca, Cemil, şehreminliğine devam eder. Fakat Dünya Savaşı ortamında Kara Kemal'in İstanbul halkına pahalı ekmek yedirmek istemesi üzerine istifa eder. Enver Cemil'e orduda sıhhiye müfettiş-i umumiliği önerdiği halde Bağdat'a göndermeye kalkışması üzerine, Cenevre'ye gider. Orada Fransa Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri ve bir Fransız devlet adamı Cemil'e, Osmanlı Devleti ayrı barış yapma önerisinde bulunursa, ülke bütünlüğünü garanti edip mali yardımda bulunmak üzere uygun koşullarla Osmanlı'yla barış yapmaya hazır olduklarını söylerler. İstanbul'a döndüğünde bu öneriyi Talat'a söyler, fakat tepki görür. Ayrı barış istiyor diye mimlenir ve Yakup Cemil olayı ortaya çıkınca Enver ona hasım olur. Zorlukla Cenevre'ye gider. Savaş bittiğinde, önce İzzet Paşa sonra da yerine geçen Tevfik Paşa hükümetleri Cemil'e şehreminliği önerirler. 3 Mayıs 1919'da İstanbul'a geldiğinde Damat Ferit baştadır. O da aynı öneriyi yapar ve Cemil böylece yeniden şehremini olur. (Cemil, Damat Ferit'i şöyle betimliyor: "İri bıyıklı, gayet uzun tırnaklı, fazla şık giyinmeye meraklı ve kibirsiz bir adam.") Ali Rıza Paşa hükümeti zamanında Cemil'in vali vekilliği görevine son verilince, şehreminliği görevinden istifa eder.[21]

Şimdi de söz konusu iki kişinin 4. Damat Ferit hükümetine nasıl girdiklerine bakalım. Cemil'in anıları daha önce (1939) çıktığına göre önce ona bakalım, çünkü Reşit'in o anıları görmüş olması olasılığı yüksektir. (Cemil, Reşit'in kendisine "sen" diye hitap ettiğini söylüyor.) Reşit'in anıları altı yıl sonra, 1945'te yayımlanmıştır. O sırada Cemil de hayattaydı.

Cemil'e göre kişisel bir siyaset izleyen L. George, Venizelos ve Zaharoff'la birlikte Türkiye'nin "büsbütün yok" edilmesine çalışıyordu.[22] Yunan hükümeti İzmir'e 100 bin asker yığmış, L. George da 16 Mart harekâtıyla İstanbul'da İngiltere'yi Fransız ve İtalyanlara göre daha egemen bir konuma getirmişti. Cemil'e göre L. George, Mısır'da yapılmış olduğu gibi, öbür devletleri atlatıp ülkesini İstanbul'da tek başına egemen kılmayı amaçlıyordu.

Bir sabah Reşit, Cemil'in evine gelmiş ve bir gün önce padişahın onu saraya çağırarak Salih Paşa yerine tanınmış kişilerden olu-

şan tarafsız, yani ne İttihatçı ne İtilafçı bir hükümet kurmak gerektiğini, zorunlu olarak ("bizzarur") görevi Damat Ferit'e verdiğini, hükümete Reşit ve Cemil'in girmesini istediğini söylemiş. (Cemil söz konusu zorunluluğu anlamadıklarını belirtiyor.) İtilaf devletleri Salih Paşa hükümetine bir ültimatom vermişlerdi. Ültimatomda Kuva-yı Milliye hareketinin kınanması isteniyordu. Kınama kabul edilirse, o zaman Osmanlı'ya "haydi isyanı bastırın" diyeceklermiş. Yapamıyoruz denirse, o zaman iş Yunanlılara havale edilecekmiş. Aksi bir yanıt verilirse, hem İstanbul'da yönetime "bilfiil" el koyacaklar, hem de Yunanlıları saldırtacaklarmış. O sırada bir Yunan saldırısına Anadolu'da karşı koyacak bir güç yokmuş. Vatanı kurtarmak için hükümete girmek gerekliymiş. Böylece İstanbul yönetiminin yabancıların eline geçmesi önlenmeli, Yunan ordusunun saldırmamasını sağlamanın çaresi aranmalı, İtilaf oyalanmalı, vakit kazanılmalıymış.

Cemil'e göre Fransız ve İtalyanların İngiltere'nin hegemonya arzularına karşı rahatsızlıklarından da yararlanarak, Anadolu'da ordular güçleninceye değin bir oyalama siyaseti gütmek yararlı olurdu. Böylece Reşit'in önerisini kabul edip nafıa nazırı olmuş. Cemil'e göre ne onda, ne kendisinde bir sandalye hırsı yoktu. Sırf Anadolu ve İstanbul'u kurtarmak için hükümete girmiş oluyorlardı.

Reşit'in Damat Ferit hükümetine nasıl girdiğini anlatması aşağı yukarı Cemil'in anlattıklarının çizgisinde, fakat daha ayrıntılıdır.[23] Mütarekeden sonra İsviçre'den Fransa'ya birkaç kez gittiğini ve bir seferinde ABD Dışişleri Bakanı'yla görüşmeden önce Fransa Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri'nin olurunu almak için onu ziyaret ettiğini, onun da, "Hay hay! Görüşünüz, hele Boğazlar meselesi üzerine bilhassa nazarı dikkatini celbediniz, bu İngilizler hangi denizde bir delik görürlerse hemen oraya yerleşmek istiyorlar," dediğini anlatıyor. Genel Sekreter'in bir düşman ülke siyaset adamına bunu söylemesi, Fransızların İngiliz siyasetinden ne ölçüde "bizar" (usanmış) olduklarını gösteriyordu.

Padişahtan aldığı ısrarlı hükümete girme önerisi üzerine (3 Nisan'da?) Reşit, Fransız Yüksek Komiserliği'ne gitmiş. "Tesadüfen"

İngiliz temsilcisi de oradaymış (De Robeck?). Reşit içinde bulunulan açmazı anlatmış ve hükümetin bir "kuvve-i teyidiyesi" (yürütme gücü) olması gereğini belirtmiş. "Her tarafta" sükûn ve asayişin sağlanabilmesi için hükümetin buyruğunda 30 bin kadar askerin bulunması gerektiğini söylemiş, buna izin verilmesini istemiş. Güvenilir, Kuva-yı Milliye'ye katılmayacak subay bulunup bulunmayacağını sormuşlar. Reşit bu konuda güvence vermiş. Onun üzerine onlar da hükümetlerine danışacaklarını söylemişler ve İngiliz temsilcisi 24 saat sonrası için akşam 8'de randevu vermiş. Sonuç olumluymuş – güvenilebilir bir hükümet olmak şartıyla.

Burada bir değerlendirme yapmak gerekirse, Reşit'in kendiliğinden böyle bir öneri götürmüş olması ufak bir olasılıktır. Öneri büyük olasılıkla Vahdettin'den kaynaklanıyordu. Damat Ferit'in de işin içinde olması olasıdır. İngiliz temsilcisinin "tesadüfen" orada olması da zayıf bir olasılıktır. Demek ki bir çeşit toplantı, konferans söz konusu olabilir.

Padişah sonuca çok sevinmiş ve aslında Reşit'in sadrazam olmasının gerektiğini belirtmiş, fakat Ferit o mevkiye gelirse ona güvenen İngiltere'ye iyi bir etki yapılmış olacağı "ihsas" edilmişmiş. Reşit, Damat Ferit'in dışarda iyi bir etkisi olsa bile, içte olmayacağını söylemiş ve Tevfik Paşa'yı önermiş. Padişah onun İngiltere siyasetini bizden yana çevirebileceğini sanmadığını söyleyerek ısrar etmiş.

Reşit'e göre kendisi Vahdettin'e taktiğini anlatmış ve onun olurunu almış. Yani Yunanlılara karşı Anadolu'da yeterli bir kuvvetin oluşturulması için vakit kazanılacaktı, fakat çözüm savaşta değil, Büyük Devletler'in "siyaset-i umumiyesinde" aranmalıydı. Yalnız, İstanbul'un oluşturacağı kuvvetin Anadolu'ya vakit kazandırmak dışında bir işlevinin Kuva-yı Milliye'yi bastırmak olduğunu söylememiş (ama bu zaten Kuva-yı İnzibatiye'nin kurulmasının resmi gerekçesiydi). Vahdettin, Reşit'e, Damat Ferit sadrazam olmak üzere, hükümeti istediği gibi oluşturması için izin vermiş. Reşit böylece hükümete girmeyi kabul etmiş. Sonra komşusu olan Cemil'i ikna etmiş. 5 Nisan'da Damat Ferit, Reşit'i köşküne çağırmış; Cemil'le birlikte gitmişler. Damat Ferit yeniden

sadrazam olmanın sevinci içindeymiş. Ne söyledilerse itirazsız kabul etmiş. Nafıa, Bahriye, Maliye, Maarif, Evkaf, Harbiye nazırları Reşit ve Cemil'in önerdikleri kimselermiş. Reşit Dahiliye Nezareti dışında Şura-yı Devlet Reisliği vekâletini üstlenmiş. Damat Ferit Adliye ve Ziraat Nezaretlerine isim önermiş, "artık bu kadarını" kabul etmişler. Şeyhülislamlık eski fetva emini Esat Efendi'ye önerilmiş, kabul etmeyince oybirliğiyle Dürrizade Abdullah üzerinde anlaşmışlar.

Reşit, Sadrazam'a karşı kararlaştırılan programı şöyle özetliyor:

1) Sadrazam'ı belli etmeden denetim altında tutmak, zararlı davranışlarını önlemek, fakat İtilaf'ı kuşkulandırmamak için Kuva-yı Milliye'den uzak durmak.

2) İyi subaylarla kuvvet oluşturarak hem merkezi hükümeti güçlendirmek, hem de Anadolu'ya saldırabilecek Yunan kuvvetlerini yandan tehdit etmek.

3) Anadolu ve Trakya'da hazırlanmakta olan askeri kuvvetlerle, boyun eğmeye ikna görüntüsü altında, temas kurarak askeri-siyasal hareketleri bir plan çerçevesinde birleştirmek.

Kabine resmen kurulmadan önce askeri güçler hakkındaki görüşünü Sadrazam dahil bütün hükümet üyelerine kabul ettirmiş. Ayrıca "kabil-i kabul" bir barışa ulaşınca hükümetin çekilmesi kararlaştırılmış.

2. Resmi İç Savaş'ın Hazırlık Adımları

İngiltere'yle bu denli sıkı fıkı olan hükümetin ilk yaptığı işlerden biri, 8 Nisan günü Ferit'le İngiliz hükümeti arasında 12 Eylül 1919 günü yapılmış gizli anlaşmayı resmen yalanlamak oldu. Anlaşmanın varlığı daha önce yalanlanmıştı, fakat anlaşılan Anadolu'da çıkan kimi "varakpareler" yine bundan söz ediyorlardı.[24]

Yeni dönemin işlerini yürütmek üzere bazı önemli atamalar yapıldı. Bunlar arasında İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin yöneticilerinden ve İngiliz istihbaratı ile çalışmış olduğu saptanan Sait Molla'nın Adliye Nezareti müsteşarlığına, Babıâli Hazine-i Evrak Mü-

dürü Refik Bey'in Dahiliye Nezareti müsteşarlığına, Topçu mirlivalığından emekli Mustafa Natık Paşa'nın emekliliği kaldırılıp İstanbul Muhafızlığı'na, İzmit Mutasarrıfı Ahmet Anzavur'un mirmiranlık (paşalık) rütbesiyle Karesi Mutasarrıflığı'na atandıklarını görüyoruz (8 Nisan).

10 Nisan'da emekli Ferik Hamdi Paşa, Mirliva Tayyar Paşa, Erkân-ı Harp Miralay Hafız Reşit, Topçu Miralay Talat, Erkân-ı Harp Miralay Fehmi, eski Bursa valisi ("Nemrut" yada "Kürt" diye tanınan) Mirliva Mustafa Paşa, Erkân-ı Harp Mirliva Recep Paşa, Süvari Miralay Recep, Süvari Miralay Ferhat, Kaymakam Fettah'ın atamaları yapıldı. Bunlar Divan-ı Harplerde görev yapacaklardı.

11 Nisan'da Hariciye Müsteşarlığı'na eski Beyoğlu Mutasarrıfı ve İngiliz Muhipleri'nin önemli adamlarından İhsan Bey, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı) vekâletine emekli Mirliva Nazif Paşa atandılar (Şevket Turgut Paşa'nın yerine). Ayrıca o gün Mirliva Hüseyin Hüsnü, Erkân-ı Harp Miralay Behzat, Erkân-ı Harp Miralay Sadık Sabri'nin atamaları göze çarpıyor. 12'sinde Gebze (Ekrem), Kirmastı (Ali Munis), Gönen (Tevfik), Boğazlıyan (Musa Kâzım), Karacabey (Mithat Kemal) kazalarına kaymakamlar atandı. 14 Nisan'da Kala-i Sultani'ye (Çanakkale) mutasarrıf vekili olarak Safa Beliğ atandı. 15 Nisan'da Refik Halit (Karay) PTT Müdür-i Umumisi oldu.[25] Bu atamalar böyle gidecekti. Atanan subayların en azından bir bölümü Nigehban örgütünde çalışmış kimselerdi. İç Savaş'ı bu ve ardından gelecek kadrolar yürütecekti.

7 Nisan günlü *Alemdar*'da Refi Cevat, Lloyd George'un bir söylevini ele alıyor ve dış durumda lehte gelişmeler olduğunu öne sürüyordu. Güllük'te halk Kuva-yı Milliye'den şikâyet ediyormuş. Ahmet Anzavur üzerine bir yazı onu göklere çıkarıyor, geçmişteki hizmetlerinin ilerdeki hizmetlerinin güvencesi olduğu belirtiliyordu. Anzavur'un fotoğrafı da vardı (o dönemde günlük gazetelerde fotoğraf basılması nadir bir olaydır). 8 Nisan günlü *Alemdar*'da Anzavur'un yeni bir başarısından söz ediyordu. Öte yandan Meclis-i Mebusan reis vekilleri Hüseyin Kâzım ile Abdülaziz Mecdi

Efendi, Dahiliye Nazırı Reşit'i ziyaretle yeni hükümeti kutlamışlar. İhtimal Ferit onları kabul etmemişti. Çünkü Ali Rıza hükümeti çekildiğinde ikisi padişaha gidip Ferit'i görevlendirmemesini istemişlerdi. İlginç bir ayrıntı, Dahiliye, Harbiye ve Hariciye'nin yeni şifre "miftahları" (anahtarlar) hazırlamakta olmalarıydı, çünkü mevcut anahtarlar herhalde Kuva-yı Milliye'nin elinde vardı.[26]

Savaş ilanının manevi gerekçesi olan fetva, Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'nin imzasıyla 11 Nisan günü yayımlandı. "Bazı eşhas-ı şerire" (kötü kişiler) birleşip halkı aldatarak asker ve para toplama işine girişmişlerdi. Oysa bu, şeriate ve hükümet buyruklarına aykırı olduğu gibi, aslında bu kişiler "cem-i mal" yani cep doldurma sevdasındaydılar. Asker ve para toplayacağız diye her türlü zulmü yapıyorlardı. Hatta kimi köy ve yörelere saldırıp yıkım ve ölümlere yol açmışlardı. Nice hükümet görevlilerini azledip yerlerine "hempalarını" atamışlardı. Merkezle taşra arasında haberleşme ve ulaşımı kesmişlerdi. Fetvada sorulan ilk soru, bu yolda inat ve ısrar ederlerse "katil ve kitallerinin" "meşru ve farz" olup olmayacağı idi. İkinci soru, halife-padişahın "mukatele" (birbirini öldürme, vuruşma) buyruğuna uymanın vacip olmasına ilişkindi. Üçüncü soru, bu amaçla toplanan askerlerin "mukateleden" kaçınıp, kaçarlarsa büyük günah işleyecekleri konusundaydı. Dördüncü soru, isyancıları öldürenlerin gazi, bu uğurda ölenlerin şehit olmalarına ilişkindi. Beşinci soru, "emr-i sultani"ye boyun eğmeyenlerin cezalandırılmaları üzerineydi. Tahmin edilebileceği üzere, bütün bu sorulara olumlu yanıtlar verilmekteydi.

Reşit'in iddiasına göre fetva Sadrazam'ın bir oldubittisiydi. Paşa, Şeyhülislam'a fetvayı sipariş etmiş ve o da fetvayı doğrudan Meclis-i Vükela'ya getirmişti. Anadolu ile ilişkileri bozacak diye itiraz edilmişse de, Damat Ferit İngilizlerin bu konuda ısrarlı olduklarını ve Hariciye Nazırı olarak bunu çıkartmayı yükümlendiğini, reddedilirse İtilaf'ın kabineye güveni kalmayacağını söyleyerek ısrar etmişti. Reşit'e göre, fetvanın yabancı ısrarından değil, Sadrazam'ın "garaz ve hamakatinden" kaynaklandığı bilindiği halde, fetvanın reddi duyulursa kötü olur diye çaresiz kabul etmişler.[27]

Padişah Hatt-ı Hümayunu - Şeyhülislam Fetvası - Hükümet Beyannamesi bir üçleme oluşturuyordu. Reşit Bey'in kaleminden çıktığı söylenen[28] Hükümet Beyannamesi de 11 Nisan günü yayımlandı. Bu beyanname bir saptamayla başlıyordu: "Devlet-i Osmaniye bugün misli görülmemiş bir muhatara (tehlike) içindedir. En hakiki manasıyla vatan tehlikededir." Millet "bilmeyerek, istemeyerek" dehşetli bir savaşa sürüklenip kesin bir yenilgiye uğramıştı. Artık o noktada "akla ve hale" uygun bir yol tutulmalıydı. Oysa "teşkilat-ı milliye" diye çıkarılan "fitne ve fesat" bir yandan siyasal durumu son derece tehlikeli bir hale getirmiş, öte yandan savaştaki yolsuzluk ve cinayetlerden yaralı vatanda yeni yaralara yol açmış bulunuyordu. "Birtakım çirkin hadiseler" sonucunda (ihtimal tehcir düşünülüyordu) Avrupa ve Amerika kamuoyunda aleyhimizde şiddetli bir akım doğmuş ve barış şartlarının "bir kat daha" şiddetlendirilmesi tehlikesi doğmuştu. Bu yüzden Büyük Devletler mütareke hükümleri gereğince İstanbul'u geçici olarak, askeri işgal altına almışlardı. Buna karşı "erbab-ı isyanın" başkentle Anadolu arasında haberleşmeyi ve ulaşımı kesmeye kalkışmaları "en büyük bir hiyanet-i vataniye" idi. Demek ki ulusal örgüt hem Anadolu'yu korkunç bir istilaya uğratıyor (Yunanlılar), hem de devletin başını gövdesinden ayırıyordu.

Ulusal örgütün cinayetleri Kanun-ı Esasi'ye ve yasalara aykırı olarak zorla para ve asker toplamak, buna uymayanlara eziyet etmek, hatta köyleri, kasabaları basmaktı. Oysa bu işler, fetvadan da anlaşılacağı üzere, Allah'ın buyruğuna ve şeriate aykırıydı. Devlet ve milletin tehlike içindeki hayat ve selametini kurtarmak için yola gelmeyenleri tedip etmekte tereddüt edilmeyecekti. İsyan hareketini düzenleyenlere ve kışkırtanlara kapılanlardan pişman olanlar bir hafta içinde padişahın affına uğrayacaklardı.[29] Düzenleyen ve kışkırtanlarla onlara uymakta ısrar edenler şeran ve kanunen tedip edileceklerdi. Dikkat edilirse, hareketin başındakilere af yolu kapalıydı, mutlaka cezalandırılacaklardı. Beyannamenin sonunda Müslümanların ve Müslüman olmayanların birbirlerine karşı yasadışı davranışlarının da cezalandırılacağı belirtiliyordu.[30]

İç Savaş'ın bundan sonraki önemli adımı Meclis-i Mebusan'ın feshi oldu. Bu iş olmadan *Tasvir-i Efkâr*'ın genel kurul toplantıları yapılması olasılığı konusundaki bir yazısı *Alemdar*'dan "haşin" bir tepki gördü. *Tasvir-i Efkâr*'a göre bunun gerçekleşmesi için hükümet Meclis'in "muhteremiyeti" hususunda güvence vermeliydi. *Alemdar* tepkisini, "Sanki Ali Rıza Paşa veya Salih Paşa iktidarda!" diye dile getiriyordu. Bir gün önceki *Alemdar*'da Rıza Nur, Yusuf Kemal vb.'den oluşan "Heyet-i Tenviriye"nin Ankara'daki hareketi onaylayarak dönmemeye karar verdiği bildiriliyor ve onlardan bundan başka bir şey beklenemezdi tavrı alınıyordu.[31] Meclis-i Mebusan'ın feshi hakkındaki irade-i seniye 11 Nisan günlüydü, fakat nedense 13'ünde duyuruldu. İradede "esbab-ı zaruriye-i siyasiyeden" Meclis'in, Kanun-ı Esasi tarafından tanınan yetkiye dayanarak feshedildiği ve dört ay içinde yenisinin seçilip toplanacağı bildiriliyordu. *Alemdar* haberi "Mebusan Layık Olduğu Âkıbete Uğradı" başlığı altında verdi. Meclis şöyle tanımlanıyordu: "Sopa ile, tehdit ile sırf Kuva-yı Gayri Milliye çetelerinin tazyiki altında toplanan ve kendisine hasbi olarak millet-vekilleri meclisi unvanını veren cemiyet..." İrade, İstanbul Muhafızı Mustafa Natık Paşa'ya bildirilince, o da yanına Polis Müdür-i Umumisi Nurettin Bey'i ve 3. Şube müdürü Nevzat Bey'i alarak 12 Nisan öğle vakti Meclis'e gelmiş. İkinci Reis Vekili Abdülaziz Mecdi Efendi ile görüşmüş. Meclis'te bulunan on beş kadar mebus Meclis'i terk etmişler, gelenler de Meclis'e sokulmamış. İşin ilginç yönü, aşırı bir gayretkeşlikle, Meclis'te bulunan kâtip ve hademeler de çıkartılmışlar ve görevli Muhafız Bölüğü ile polislerin de silahları alınmış. Paşa daha sonra Âyan Meclisi'ne gidip iradeyi oraya da bildirmiş.[32]

Reşit, Meclis'in feshini Ferit'in budalalıklarından biri olarak değerlendiriyor. Çünkü Meclis'in İstanbul'da çalışmalarına izin verilseydi, Ankara'da ikinci bir Meclis toplanamazdı diyor. Bir kez bir budalalık var idiyse bu, Ferit'le Vahdettin'in ortak budalalığıydı. İkincisi, Vahdettin mutlakıyete gitmek istediğine ve bu bakımdan Meclis'ten nefret ettiğine göre, onun böyle bir akıllılık göstermesi beklenemezdi.[33]

3. Resmi İç Savaş'ta Anzavur Cephesi

İç Savaş'ın fiili başlangıcı belki de Sivas Kongresi'ne karşı düzenlenen Ali Galip baskınıydı. Kongre bunun üzerine Damat Ferit'e karşı savaşım kararı alınca ve III. Meşrutiyet gelince, Saray, fiili İç Savaş'ı yaygınlaştırdı. Birinci Bozkır (27 Eylül - 4 Kasım 1919), Birinci Anzavur (1 Ekim - 30 Kasım 1919), İkinci Bozkır (20 Ekim - 4 Kasım 1919), Şeyh Eşref (26 Ekim - 24 Aralık 1919), fiili İç Savaş'ın cepheleriydi. 1919 sonunda Saray savaşı durdurdu ve III. Meşrutiyet'e izin verdi. Çünkü İtilaf devletleri, Osmanlı'yı İstanbul'dan çıkartma kararı almıştı (22-23 Aralık 1919 Londra Konferansı). Oysa bu, 12 Eylül 1919 Saray-İngiltere anlaşmasına aykırıydı. İngilizler fazla ileri gittiklerini anlayıp ikinci bir Londra Konferansı'na İstanbul'un Osmanlı'da kalacağı kararını aldırınca, Vahdettin fiili İç Savaş'ı ikinci Anzavur hareketiyle yeniden başlattı (16 Şubat 1920). 4 Nisan 1920 irade-i seniyesi ise bu savaşın resmiyete dönüşmesi oluyordu. Hemen o gün Anzavur hareketlenerek Gönen'e saldırdı. Önceki ciltte de vurgulandığı gibi, Anzavur'a karşı mücadele, komutanından (hatta harbiye nazırından) erine değin gecikme, tereddüt ve gevşeklikler içinde yürütülen yarım yamalak bir işti. Gönen'de bulunan Kaymakam (Yarbay) Rahmi kuvvetleri, kaçaklar yüzünden erimekte olan ve herhalde maneviyatı düşük bir kuvvetti. Anzavur'un Gönen'e saldırması üzerine "tüfek atmadan" dağıldılar. Rahmi ve subay arkadaşları kaçmadılar, şehitliği seçtiler. Anzavur güçleri her zamanki gibi çok kararlı gelmişlerdi. Gönen Müftüsü Şevket Efendi'yi, Müdafaa-i Hukuk Heyeti Başkanı Hüseyin Bey'i, Gönenli gençlerden Rami ve Gazi Mihal torunu Mehmet'i öldürdüler. Gönen talan edildi.

Bu durum karşısında Bandırma'da tutunamayacağını anlayan 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa askerlerini ve ailelerini trenle Balıkesir'e gönderdi, kendisi de karargâhı ile Bursa'ya gitti. Yoruma göre, bu ya bir çekilme ya da düpedüz kaçıştı. Yusuf İzzet bir ölçüde, o güne değin Anzavur konusundaki ikircikli tavrının bedelini ödemekteydi.

Fransız Komutanlığı'nın Paris'e bildirdiğine göre, İngilizler, müttefiklerine sormadan, bilgi de sunmadan Osmanlı hükümeti aracılığıyla Anzavur'a 200 nizamiye askeri, 4 top, 30 makineli tüfek, 4 bin tüfek, 4 bin sandık cephane göndermişti. Bu konuda Fransızların tutumu biraz çelişikti. Fransız Yüksek Komiseri Defrance 25 Nisan tarihli telinde bunun Müttefikler'e bir hizmet olduğunu söylüyor ve onaylıyor, fakat özellikle barış koşullarının belli olmasıyla padişahçılara verilen bu silahların ulusçuların eline geçeceği korkusunu dile getiriyordu. D'Esperey de bu kanıdaymış.[34]

Meydanı boş bulan Anzavur, Kirmastı (Mustafa Kemal Paşa), Karacabey ve nihayet Bandırma'ya girdi. Bandırma'yı karargâh yaptı.[35] 10 Nisan günlü *Alemdar*, Anzavur'un Paşa olduğu müjdesini ("Pek Muhik ve Musip –haklı ve uygun– Bir Tercih") bir fotoğrafla süslerken harekât üzerine bilgiler vermekteydi.[36] Bandırma'ya girerken Paşa "parlak bir surette" karşılanmış. Yusuf İzzet "vuku bulan tazyik ve takip" üzerine Sındırgı'ya (yani Balıkesir yönüne) çekilmek zorunda kalmış. Anzavur kuvvetini genişleterek ikiye ayırmış ve 6 bin kişilik bir bölümüyle Balıkesir üzerine yürümeye başlamış. "Kuva-yı Gayri Milliye'nin" Balıkesir'de 150 kişilik bir müfrezesi varmış. Orada da halk kendisini karşılama hazırlığı yapıyormuş. Önemli bir kuvveti Edremit-Burhaniye-Havran yöresine gönderiyormuş. Nitekim Edremit ve çevresi halkı 10 gün kadar önce Anzavur'u çağırmışlar. Mihaliç'i "tathir" eden (temizleyen), Anzavur'un adamı Kâzım Bey'in 500 kişilik birliği olmuş. İki gün önce kasabaya giren birliği halk sevinçle karşılamış.[37]

13 Nisan günlü *Alemdar* Anzavur'un Mihaliç'e geldiğini, büyük bir karşılama yapıldığını, fetva ve irade-i seniyeyi öğrenen halkın silahlı, silahsız ona koştuğunu bildiriyordu. Anzavur'un arkadaşları Gâvur İmam ve Şah İsmail imiş. Yusuf İzzet Paşa da "suret-i mevsukada" alınan haberlere göre Anzavur'a teslim olmuş. Hayal payı gitgide artıyordu: Kuva-yı Milliye karargâhı Ankara'dan Sivas'a taşınmış. Bursa'da Kuva-yı Milliye "kıtaat-ı tedibiyeden" gördüğü baskı üzerine kısmen kentten çekilmiş, kısmen teslim olmuş. Bursa eşrafından Ferit'e teşekkürler gelmiş. Gönen,

Bandırma'dan gelen heyetler Ferit ve Reşit'i ziyaret etmişler. (Beş gün sonra padişahın huzuruna çıkacaklardı.) Biga harekâtı kahramanı Dağıstan eşrafından Raşit Bey İstanbul'a gelmiş. *Alemdar* ve benzeri gazeteler çoğu hayal ürünü olan bu tür haberlerle doluydu. Öbür gazeteleri, yani *Vakit, İkdam, Yeni Gün, Akşam, Tasvir*'i Refi Cevat "gizlendikleri kovuklardan gözlerini parıldatan" yılanlara benzetiyordu. Bu zehirli ve zararlı yaratıkların "kafaları ezilmezse" hiçbir icraat yapılamazdı. Hükümetin dikkatini çekiyor, yani hükümeti meslektaşlarına karşı kışkırtıyordu.[38]

Fakat Saray cephesi zafer çığlıklarını fazla erken atmış bulunuyordu. Ferit'in işbaşına geçmesiyle ak koyun kara koyun iyice ayırt edilir duruma gelmiş, 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey ve 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet gibi Mustafa Kemal'e rağmen İstanbul'la ilişkisini sürdüren kişiler de şu ya da bu yoldan artık saflarını seçmiş bulunuyorlardı. Anzavur'la kesin bir hesaplaşmaya gitmek gerekiyordu. Atatürk'ün 12 Nisan günlü bildirgesi bunu açıkça ortaya koyuyordu.[39] Bildirgeye göre, Aydın cephesinde Yunan taarruzu püskürtülmüş, Çukurova'da Fransız kuvvetleri Mersin, Tarsus, Adana, Haçin'de kuşatılmış duruma düşürülmüşken, Anzavur'un çıkardığı karışıklık doğrudan doğruya Yunanlılara hizmet eden bir hıyanetti. Ulusal azmin karşısında yakında yok edileceklerdi. Bunun için 61. Fırka Komutanı Kâzım'a ve 56. Fırka Komutanı Bekir Sami'ye tüm sivil, askeri ulusal güçlere (Kuva-yı Milliye) dayanarak her türlü önlemi almaları için olağanüstü yetkiler vermişti. Bu işi aksatmaya kalkışacak memur ve subaylara görevden alma, hapis, idam gibi her çeşit ceza uygulanabilecekti.

Bu sırada Balıkesir'de Kâzım, İzmir Kuzey Cephesi Komutanı olarak Balıkesir Müdafaa-i Hukuk örgütü yardımıyla kuvvet toplamaktaydı. Aydın cephesinden bir süvari bölüğünü, 350 zeybeği (bir bölümü Söke gönüllüleriydi) Danişmentli İsmail Efe komutasında 7 Nisan 1920'de Alaşehir'e getirtti. Buna Demirci Efe'nin Aydın cephesinden 600 atlısı, Akhisar ve Ayvalık'tan birer Kuva-yı Milliye müfrezesi, Balıkesir'den Keçeci Hafız Emin Bey komutasında bir Kuva-yı Milliye süvari müfrezesi, Balıkesir Merkez Ko-

mutanı Binbaşı Salim'in nizamiye birliği eklendi. 8-14 Nisan tarihlerinde Balıkesir'de toplanan 2 bin kişilik bütün bu kuvvetin başında Çerkes Ethem bulunuyordu.[40] Birlik 15 Nisan günü kuzeye hareket etti. Aynı gün Susurluk kuzeyinde Yahyaköy'de Anzavur kuvvetleriyle karşılaşıldı. 16 Nisan'da bütün gün süren şiddetli muharebelerin sonucunda Anzavurcular yenilerek kaçtılar. Anzavur yaralandı. Bu sırada Gönen'den Balıkesir'e ilerleyen Gâvur İmam komutasındaki 2 bin Saraycı, Sebepli köyünde Parti Pehlivan, Kako Mehmet, Mehmet Ali Çavuş'un Kuva-yı Milliye birlikleriyle karşılaştılar. Kako Mehmet ve Mehmet Ali Çavuş'un şehit olmalarına rağmen, başarılı bir savunma yapan Kuva-yı Milliye birlikleri Saraycıları Gönen ve Ağunya üzerinden Biga'ya doğru çekilmek zorunda bıraktılar. Anzavur'un kendisi de 19 Nisan günü Karabiga'ya gelip bir İngiliz gemisiyle İstanbul'a gitti. 24 Nisan'da Biga kurtarıldı. Anzavur kuvvetlerinin kılıç artıkları Karabiga-Çanakkale'de İngiliz donanmasının himayesine sığındılar. Böylece Saray'ın en çok güvendiği Biga-Gönen ve çevresini kapsayan Anzavur harekâtı başarısızlığa uğramış oldu.[41] Bu zaferin bir sonucu, iki hafta sonra Bandırma'da 3. Kolordu asker alma başkanlığında bulunan Şehzade Cemalettin'in "orada asker alınmadığı için" İstanbul'a atanmasıydı.[42] Muhtemelen Saray'ın bir çeşit 'bölge komiseri' olan Cemalettin'in, Yahyaköy'den sonra yapacak işi kalmamıştı. Yoksa herhalde çok uzun süredir asker alınmıyordu. Webb yenilgiyi, malzemenin Anzavur'a zamanında ulaştırılmamasına bağlıyordu. Dışişleri'nde Osborne durumu, "bu kötü bir iş" diye değerlendiriyordu.[43]

Yahyaköy zaferinin önemini belirtmekte yarar var. Batı Anadolu'da Kuva-yı Milliye'nin bir çeşit İnönü Savaşı'ydı. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*'nin II. cildinde anlatıldığı üzere, Anzavur iki kez bozguna uğratıldığı halde ve yakalanması olanaklıyken üstüne gidilmemişti. Başta Kolordu Komutanı Yusuf İzzet olmak üzere birçok subay, emekli bir binbaşı olan, İzmit mutasarrıflığı yapmış bu adamın Kuva-yı Milliye'ye "İttihatçılar" diye propaganda ve silahla, kararlılıkla saldırdığını görüyor ve padişah adına hareket ettiği iddiasının pek de yanlış olmadığını duyumsu-

yorlardı. Erbaş ve erler ise ağır yenilgiye uğramış bir ordunun kalıntısı olan isteksiz askerlerdi.

Anzavur'u yenilgiye uğrattıklarında, suçlu sayılması gereken ama padişahın adamı olan bu kişiyi yakalamamayı ihtiyata uygun bir davranış olarak görüyorlardı. 4 Nisan'da Ferit hükümetinin kurulmasıyla birlikte Anzavur resmen hükümetin ve padişahın adamı, Paşa ve Karesi Mutasarrıfı oluyordu. Fakat hemen ardından kesin yenilgiye uğratılıyordu. Böylece resmi İç Savaş'ın ilk muharebesinde Saray yenilgiye uğramış oluyordu. Bu, onlar için kötü bir işaretti. Buna rağmen Saray yılmayacaktı. Bütün İç Savaş olanaklarını sonuna değin kullanacaktı. Bu arada özellikle Düzce-Adapazarı harekâtında başarıya adamakıllı yaklaşacaktı. Zaten Düzce-Adapazarı harekâtı doğrudan Ankara'ya yönelen, stratejik bakımdan Biga-Gönen merkezli Anzavur hareketinden çok daha önemli bir işti.

Yahyaköy ve Sebepliköy savaşçıları Rahmi Bey'in askeri gibi yılgın asker olmadıklarını gösterdiler. Onlar karnı doyan, ücret alan, fakat çok daha önemlisi, Yunan'la çarpışarak bilenmiş askerlerdi. Büyük olasılıkla (ve doğru olarak) Anzavur'u Yunan'la işbirliği halindeki bir hain olarak değerlendiriyorlardı. Başarılarının asıl nedeni bu olsa gerektir.

Times muhabiri Anzavur'un çekilmek zorunda bırakılmasının Ege cephesinden alınan askerle sağlandığını bildirmekteydi. Ona göre yenilginin nedeni Anzavur'da cephane azlığı ve topların yokluğuydu. İstanbul'dan silah, cephane ve takviyeler gönderilmekteydi. Hükümet, İttihat ve Terakkici sempatileri nedeniyle subaylara güvenemediği için, düzenli asker yerine gönüllü milisler topluyordu.[44] 22 Nisan raporunda Webb, Anzavur'un başına gelenlerin hükümetin nihai başarısını kuşkulu kıldığını bildirdi.[45]

Saraycı gazeteler Anzavur'un başarısızlığını bildirmediler. Hatta 17 Nisan'da *Alemdar*, bunları inanılmaması gereken dedikodular olarak sundu. Nitekim İttihat ve Terakkiciler daha önce Anzavur'un öldüğü dedikodusunu yaymışlardı. *Alemdar* iyimserliğini yalan haberlerle ısrarla sürdürecekti. 18'inde Balıkesir havalisinde "eşkıyaların" tedip edilmek üzere oldukları, 20'sinde Anzavur ile

"Kemaliler" arasında şiddetli çarpışmalar olduğu, Balya cephesinde "mağlup ve perişan" oldukları, 22'sinde Anzavur ve İmam Feyzi Efendi Hazretlerinin biri Bandırma, öbürü Balıkesir'e "muzafferen" girdikleri bildiriliyordu.[46]

Görünüşe göre Yahyaköy yenilgisinin doğrudan ilk sonucu Ferit'in Harbiye Nezareti vekâletini Bahriye Nazırı Kara Sait Paşa'dan alıp üstlenmesi oldu (20 Nisan). Herhalde Anzavur yenilgisinden onu sorumlu buluyorlardı.[47] Gerçi 4 Nisan'da başlayan Anzavur harekâtını başlatma buyruğundan herhalde o sorumlu değildi, çünkü hükümet o gün kurulmuş bulunuyordu. Herhalde o buyruğu bizzat Vahdettin vermişti. Fakat Sait Paşa, Anzavur'a daha kısa zamanda, daha çok lojistik destek sağlayabilirdi ve/ya da bu destek sağlanıncaya değin İngiliz efendilerinin tavsiyelerine uygun olarak ihtiyatlı bir harekâta girişmesini sağlayabilirdi. Aynı gün Harbiye müsteşarlığına emekli Erkân-ı Harp Feriki Manastırlı İbrahim Ethem Paşa getirildi. Yeni hükümetin ilk günlerinde Şûra-yı Askeri'nin bir süredir toplanmadığı, bundan böyle haftada üç gün toplanacağı bildirilmişken 18 Nisan'da bu kurul (ki 16 Aralık 1919'da, bir aradan sonra yeniden kurulmuştu) toptan kaldırıldı.[48]

4. Kuva-yı İnzibatiye'nin Kurulması ve Divan-ı Harpler

Yahyaköy'den önce Ferit ve arkadaşlarının güvenleri yerindeydi. Hükümet uzak yerlere bile yönetici atamaları yapmıştı. Yozgat'ın Boğazlıyan ilçesine Musa Kâzım (12/4), Resülayn ilçesine Ramiz (18/4) kaymakam, Trabzon vali vekâletine emekli Miralay Hacı Hamdi (19/4) atanıyor, Ali Galip gazete haberine göre Sivas Kongresi ve sonrası hiç olmamışçasına Mamuretülaziz'deki görevi başına gitmeye hazırlanıyordu (19/4).[49] Yahyaköy'den sonra da hükümetin "tedip" ve öç alma etkinlikleri görünüşe göre tam hız sürdü. Yahyaköy yenilgisi sanki onları yıldırmamıştı.[50] İhtimal ki 600 yıllık geleneğiyle koca Osmanlı padişahının arkalarında olması onlara güç veriyordu.

Bu yönde yapılan başlıca iş, Kuva-yı İnzibatiye'nin kurulmasıydı. Bunun kararnamesi 18 Nisan günlüydü, fakat nedense yayımlanması ancak *Takvim-i Vekayi*'nin 23 Nisan sayısında gerçekleşti.[51] Oysa *Takvim-i Vekayi*'nin bundan önceki dört sayısında çıkabilirdi. İngiliz askeri istihbaratına göre hükümet içinde bir yanda Damat Ferit ve Nigehbancılara, öbür yanda Reşit ve Süleyman Şefik'e ait olmak üzere iki görüş varmış. Damat Ferit Kuva-yı Milliye'ye karşı savaşımı, subaylara hiç güvenmediği için, Anzavur gibi nizami olmayan güçlerle yürütmek istiyormuş. Oysa ötekiler Kuva-yı İnzibatiye gibi bir gücün oluşturulmasını savunuyorlarmış ve bu görüşlerini kabul ettirmişler.[52] Belki de gecikme bu tartışmalar yüzündendi.

Burada Reşit, Damat Ferit'in bir çeşit "küçük darbesi" sayılabilecek bir gelişmeden söz ediyor. Mahmut Muhtar'a Harbiye Nezareti önerisi Fransız Yüksek Komiserliği aracılığıyla telgrafla iletilmiş, fakat günler geçtiği halde haber gelmeyince Reşit durumu komiserliğe sormuş. Onlar da gereği kalmadı diye Sadrazam'ın teli geri aldığını söylemişler. Ertesi gün de (20 Nisan) kendisini Harbiye Nazırı atamış. Reşit'in söylediklerinden, Kuva-yı İnzibatiye'nin Damat Ferit'in eseri olduğu anlaşılıyor. Nitekim Harbiye'ye vekâlet eden Bahriye Nazırı Sait Paşa bir subay kadrosu oluşturma çalışmalarına başlamışken, Damat Ferit yerini alarak kafasına göre bildiğini okumaya başlamıştı.[53]

Kuva-yı İnzibatiye, Kuva-yı Milliye adı altında oluşan "erbab-ı şekâveti tedip ve tenkil" için kurulmuş "seyyar bir heyet-i inzibatiye" idi (md. 1). Onun için disiplin ve iaşe konularında jandarma nizamlarına, örgüt olarak da doğrudan doğruya Harbiye ve Dahiliye nezaretlerine bağlıydı (md. 2). Kuva-yı İnzibatiye'nin iki önemli özelliği vardı. Biri, padişaha ve yalnız ona bağlı oluşuydu. Bütün subay ve erler şöyle ant içiyorlardı: "Velinimet-i biminnetimiz (zarif) Padişahımız Halife-i Müslimin Efendimiz Hazretlerinin ferman ve irade-i hümayunları dairesinde sadakatle, istikametle hizmet eyleyeceğime... ve uğur-u hümayunlarında hayatımı seve seve feda eyleyeceğime..." Bu kişilerin ant içtiklerine dair belge, ant içtirme kurulunca onaylandıktan sonra birliğin en yüksek rüt-

beli amirince saklanırdı. Demek ki Kuva-yı İnzibatiye yalnızca padişaha bağlıydı. Yeminde hükümetin, yasaların, hele kuramsal olarak yürürlükte bulunan Kanun-ı Esasi'nin adı hiç geçmiyordu.

İkinci özelliği, Kuva-yı İnzibatiye mensuplarının gönüllü ve paralı olmasıydı. Başka birliklerden katılmak olanağı vardı ama, bu durumda gönüllü ve paralı olunuyordu. Kuva-yı İnzibatiye için 1.250.836 liralık olağanüstü bir ödenek kararnamesi çıkartıldı (18 Nisan). Erlere 30, alay komutanlarına 150 lira aylık verilecekti (aradaki rütbeler buna göre derecelendiriliyordu) (md. 12). 30 lira (1920'de 1 liranın o günün 0,80 ABD Doları'na eşit olduğunu düşünürsek) 24 dolar demektir.[54] Moore'a göre 1920'de İstanbul'daki belli başlı fabrikaların birinde işe başlayan işçi 25 lira (20 dolar) aylık almaktadır. Demek ki erler bu tür bir işçinin aylığından yüzde 20 fazla almaktadırlar. Fabrikalarda bölüm şefleri ya da çok nitelikli işçiler en fazla 100-150 lira almaktaymış (80-120 dolar). Bu aylıklar ortalama olarak Kuva-yı İnzibatiye alay komutanlarının aldıkları paradan azdır. Söz konusu aylıklar pek yüksek görünmeyebilir. Fakat, o sırada İstanbul'un sefalet koşulları, Maliye'nin iflas durumunda olduğu da hesaba katılmalıdır. Her neyse, Kuva-yı İnzibatiye'ye adam bulmak zor olmamıştır.

Sakat kalacak askerlere sakatlık derecelerine göre 10 liradan 300 liraya kadar, ölenlerin yetimlerine 400 lira tazminat "derhal" ödenecekti. Bu ödemeler subaylarda 1.000 liraya kadar yükselebiliyordu.[55] Ayrıca sakatlara, 20 yıl hizmet etmiş sayılarak emekli, ya da ölenlerin yetimlerine, yetim maaşları bağlanacaktı.[56]

23 Nisan'da Harbiye Nezareti'nin bir duyurusu çıktı. İstanbul'da hizmette ve açıkta bulunan bütün subayların üç gün içinde Harbiye personel dairesine başvurarak "isbat-ı mevcudiyet ve hüviyet" etmeleri isteniyordu. Gelmeyenlerin ilişiği kesilecek ve firar etmiş sayılarak Divan-ı Harp'e verileceklerdi. Herhalde amaç Anadolu'ya gidenleri saptamak, para tasarruf etmek, belki de kimi subayları yakalamaktı.[57]

25 Nisan'da Ferit'in Harbiye Nazırı Vekili olarak bütün subaylara hitap eden genelgesi çıktı. Burada padişahın bu görevi kendisine vermesindeki amacın asayişi sağlamak olduğu, çünkü yakın-

da bildirilecek barış koşullarının buna göre belirleneceği belirtiliyordu. Padişahın "o muazzam taht-ı saltanat ve hilafetinin etrafında toplanalım" diyordu. Bazı anlaşmazlıklardan dolayı kimileri aldatılmışlardı. Bir de altı aydan beri hükümetin anlaşılması zor "muğlak ve müstereddit" davranışlarından ötürü zorunlu olarak meşru olmayan bir akıma uyanlar vardı. Bunların doğru yola gelmelerinin koşullarını sağlamak için Ferit "bilcümle mesai"sini harcayacağını söylüyordu. Çünkü bu nifaktan ötürü "vatanımız ve hatta ırkımız" tehlikeye giriyordu. Erden müşire değin herkes padişaha itaatle yükümlüydü. Bir zaman dünyaya egemen olma "istidadını" göstermiş Osmanlı milletinin ve üç kıtada Osmanlı bayrağını dalgalandırmış olan ordunun akıbeti "böyle elim olmamalıdır." Ferit son olarak "komutan-ı zişanımız (şanlı) Padişahımız Efendimiz Hazretlerine" bağlı olan subayları "kemal-i sitayişle" takdir, olmayanları da vazife-i askeriyelerine çağırıyordu.[58]

Ayrıca, İstanbul Muhafızlığı, Harbiye Nezareti'nin 24 Nisan günlü bir emirnamesini duyurdu. Görevde veya açıkta bulunan ordu mensupları Muamelat-ı Zatiye (personel) Dairesi'nden onaylanmış fotoğraflı kimlikleriyle Teftiş-i Muhassesat Komisyonu'na başvuracaklar, Komisyon'un vereceği belgeyle maaşlarını alabileceklerdi. Maaşlar yalnızca hak sahibine verilecek, İstanbul'da varlığı sabit olmadıkça kimseye "bilvasıta" maaş verilmeyecekti. İlgili birimler hak sahiplerinin defterini tutup Teftiş-i Muhassesat Komisyonu'na vereceklerdi. Komisyon birimlere memur gönderip yoklama yöntemiyle defterleri denetleyecekti.[59]

Ardından bir de ordu mensuplarına taahhütname imzalatıldı. Bunlar siyasetle uğraşmamayı, ululülemre itaatte "sabit" olmayı, görev dışında hiçbir şeyle meşgul olmamayı, padişahın fermanlarına "bütün mevcudiyet"leriyle uymayı yükümleniyor, "ubudiyet" (kulluk) bağıyla iftihar ettiklerini bildiriyorlardı. Bütün bu önlemler yetmemiş olmalıydı ki kimi askeri personel bir de "sadakat mahzarları" hazırlayıp sundular. Bu belgelerde "Başkumandan-ı Âzam ve Akdes" (en kutsal) padişahın her türlü buyruklarına uyulacağına, "uğur-u hilafetpenahilerinde" canları fedaya hazır olunduğuna, askerlik mesleğinde kalındığı sürece siyasetle uğraşılma-

yacağına "Vallah, Billah, Tallah" diye yemin ediliyordu. Bu mahzarlar Damat Ferit'e sunuldu.[60] Görülüyor ki orduya karşı sarayın güvensizliğini giderebilmek için bir önlem furyasına girişilmişti.

28 Haziran tarihli bir tezkereyle Harbiye Nezareti (yani Damat Ferit) Anadolu'da bulunan bütün subayların meslekten çıkarılmalarını önerdi. Meclis-i Vükela bunu aşırı buldu, çünkü aileleri Anadolu'da bulunduğu için ya da meşru bir nedenle Anadolu'da olup da baskı ve zorlamayla "kerhen" kalanlar olabilirdi. Onun için "mürettip ve müşevvik ve müsebbipler" ile onlarla birlik olanlar araştırılmalı, çıkarma cezası ve yasanın gerektirdiği işlemler onlara uygulanmalıydı.[61]

Bu dönem bir karşıdevrim dönemi olduğundan cezalandırma (tedip) ve öç alma büyük önem taşıyordu. Dolayısıyla, askeri mahkemelere çok iş düşmekteydi. İlk haftalarda Divan-ı Harplerde görülen yoğun atama trafiği bunun bir işaretiydi. Ayrıca hükümetin yaptığı ilk işlerden biri, Divan-ı Harp kararnamesini daha "uygun" hale getirmek üzere çalışmalar başlatmak oldu.[62] 23 Nisan günlü "Divan-ı Harb-i Örfilerin Teşkili ve Vezaifi Hakkında Kararname" gerçekten dehşet verici hükümler içermekteydi. Mahkemeler subay olan bir reis ve dört üyeden oluşuyordu (md. 1). Bunlar tehcir, taktil (öldürme), ihtikâr, isyan, alenen gasp ve garet (yağma) ve tahrib-i bilad (ülke) suçlarını işlemiş ve Osmanlı'nın iç ve dış güvenliğini ihlal etmiş bütün suçluları yargılayıp, temyiz edilmemek üzere kesin hüküm verecekti (md. 3). Mahkemeler kapalı olacaktı ve vekil ya da muhami (avukat) bulundurulamayacaktı (md. 4). İdam cezası ittifak ya da üçte iki çoğunlukla (beşte dört?), öbür cezalar mutlak çoğunlukla verilecekti (beşte üç) (md. 5). Suçluların "sıfat ve haysiyet-i resmiye ve hususiyesi" hiçbir muafiyet ve istisna sağlamayacaktı (md. 8). Önceki kararnamelerin bu kararnameye aykırı hükümleri geçersiz olacaktı.[63]

Bundan önce Divan-ı Harb-i Örfi bir duyuru yaptı. Müslüman olmayanlara seferberlikte işlenen "taktil ve tehcir gibi" suçların faillerinin yargılanmasına başlanmıştı. Ne var ki Medine, Filistin, Suriye, Musul, Bağdat, Basra vb. yerlerde Müslümanlara karşı işlendiği söylenen suçların faillerinin de yargılanması adalet gereğiy-

di. Bu gibi yerlerden olan mağdurlar İstanbul'da bulunmuyorlarsa, şikâyetleri halinde adaleti yerine getirmekte "istical" (acele) gösterileceği duyuruluyordu.[64] Böyle bir duyurunun olası güdüleri (duyurulan güdü dışında) şunlar olabilir: Yalnızca Müslüman olmayanlara karşı işlenen suçları kovuşturmak, İslami duyguları rahatsız ederdi. İkincisi, Arap ülkeleri üzerinde hak iddia eden sarayın imparatorluk siyasetinin bir gereğiydi Arapları kollamak. Tuhaf olan şey, Türklere karşı işlenmiş suçların sanki dışlanmış olmasıydı. Bir de Arap sözcüğünü kullanmaktan özenle kaçınılmış olması dikkati çekiyor. Belki bu, Osmanlı'nın etnik sınıflamalardan bilinen kaçınışının bir örneğiydi.

Bu sırada Balkan ve Dünya Savaşlarının yetkili askeri "harp müsebbiplerini" ve savaş sırasında suç işlemiş olan subayları yargılamak üzere bir Divan-ı Harp kuruldu. Başkan Müşir Zeki Paşa, üyeler 1. Ferik Nuri Paşa, Ferik Muhsin Paşa, Ferik Yusuf Kenan Paşa, Ferik Sabit Paşa idi.[65]

Ali Kemal bazen "Bilemem Halimiz Neye Varacak" gibi başlıklar taşıyan umutsuzca yazılar yazarken (22 Nisan), bazen de şiddet ve kan isteyen yazılar yazıyordu. 11 Nisan'da hükümetin "fitneyi" tedip edebilirse Kuyucu Murat ve Köprülü Mehmet'in Celali ve şakileri yok etmesine benzer bir hizmet yapmış olacağını belirtti. Ancak bu başarıya ulaşmak için o "biaman" (amansız) paşaların yaptıkları yapılmalıydı.

Daha sonra "İdam! İdam!" diye haykıran bir yazısı çıktı (25 Nisan). "Öbür canilerin" (İttihat ve Terakkiciler) cezalarını eninde sonunda göreceklerine güveniyordu. Fakat onlardan "daha adi, daha kötü" oldukları için "bu haydutların" (Ankara'dakiler) belalarını daha önce bulacaklarına "hiç" şüphesi yoktu.[66] Adeta bir hezeyandı bu yazılar. "Karışıklıkları" bastırmak, "nizam-ı âlemi" korumak için kan dökücülüğünü övmek "klasik" denilebilecek bir Osmanlı tutumu olmakla birlikte, bunu Ali Kemal kadar şevkle yapan herhalde çok değildi.

Damat Ferit'in yaptığı başka bir iş de 22 Nisan günlü bir mektupla, tutuklanıp Malta'ya gönderilmesini istediği kimselerin bir listesini General Milne'e sunmasıydı. Listede bulunanlar arasında Ah-

met İzzet Paşa, Genelkurmay Başkan Yardımcısı Kâzım Paşa, Ali Fuat Paşa, Selanikli Remzi Paşa, Askeri Yargıtay üyesi Abdülkerim Paşa, Kurmay Tuğgeneral Nihat Paşa, Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal, Âyan'dan ve Teceddüt Başkanı Hüsnü Paşa, İsmail Fazıl Paşa, Cafer Tayyar, Albay Behiç Bey, Merkez Dairesi Başkanı Kurmay Miralay Mehmet Selahattin, Kolordu Komutanı Hüseyin Selahattin, İmalat-ı Harbiye Genel Müdürü Kurmay Albay Selahattin Adil, Harbiye Dairesi Başkanı Kurmay Albay Ömer Lütfi Bey, Kurmay Albay Kâzım Bey, Kurmay Albay İsmet, Ferik Galip Paşa, Üsküdarlı Albay Hayri Bey, Istabl-ı Âmire Müdürü Albay Salih Bey, Ahmet Rıza Bey, Âyan'dan Seyyit Bey, Veliaht'ın iki yaveri, Talat, Cavit, Enver gibi ülke dışında bulunanlar, Kurmay Tuğgeneral Yakup Şevki Paşa vardı. Bunların hepsinin suçlu olduklarını Paşa söyleyecek durumda olmasa bile, zarar vermelerini önlemek için bu önlemi gerekli görüyormuş. Webb'e göre eski Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın tutuklanması yanlış olurdu. Sivas Kongresi sırasında Damat Ferit'in isteği ya da onayı ile Mustafa Kemal'le hükümetin arasını bulmak için uğraşmış olan Abdülkerim Paşa'nın listede yer alması ilginçtir. Ayrıca, Anadolu'da ya da Avrupa'da oldukları için İngilizlerin tutuklayamayacakları kişilerin adlarının bulunması da tuhaftır.[67]

İdam cezaları gecikmedi. 11 Mayıs günü Mustafa Paşa (Nemrut) başkanlığındaki 1 numaralı Divan-ı Harp Mustafa Kemal ve arkadaşlarını idama mahkûm etti. *Alemdar* haberi, "Mustafa Kemal ve Hempalarının İdam Kararı" başlığıyla verdi. Daha sonra karar 24 Mayıs günü padişahça onaylandı. Karara göre suç, Kuva-yı Milliye adı altında "fitne ve fesadı" düzenlemek ya da özendirmek, ayrıca Kanun-ı Esasi'ye aykırı olarak halktan zorla para ve asker toplamak, bu isteğe uymayanlara "işkence ve eza" yapmak, "tahrib-i bilada" (ülkeyi yıkmak) kalkışmaktı. Mustafa Kemal "Üçüncü Ordu-yu Hümayun Müfettişliği'nden mazul" ve askerlik mesleğinden çıkarılmış "Selanikli Mustafa Kemal Efendi" diye tanımlanıyordu. Burada bir yanlış olacak, çünkü bildiğimiz gibi askerlikten ayrılma çıkarılarak değil, istifa ile olmuştu. Divan-ı Harp'in bir demokrasi belgesi olan Kanun-ı Esasi'yi anması ilginçtir. Mustafa Kemal'in yanında Kara Vasıf, Ali Fuat, Alfred

Rüstem, Dr. Adnan, Halide Edip de vardı. Hüküm gıyaben verildiğinden, "ele geçtiklerinde" tekrar muhakeme edilmek üzere hüküm verilmişti.[68] Aynı mahkeme Fevzi Paşa'yı da 24 Mayıs günü idama mahkûm etti, karar 27 Mayıs'ta onaylandı. Fevzi'nin asilere katılmak üzere firar ettiği, asilerin meclislerine girip "fesatamiz" bir söylev verdiği ve "Müdafaa-yı Milliye Vekili" adı altında "Harbiye Nezareti'ni deruhte" ederek (üstlenerek) hilafet ve saltanata karşı "bilfiil" düşmanlığa kalkıştığı belirtiliyordu.[69]

Üçüncü bir kararla aynı mahkeme bir küme Kuva-yı Milliyeciyi daha idama mahkûm etti (kararı 6, onayı 15 Haziran). Bunlar, 3. Kolordu Komutanı Miralay Hüseyin Selahattin, 12. Kolordu Komutanı Miralay Fahrettin, 14. Kolordu Komutanı Mirliva Yusuf İzzet, 10. Fırka Ahz-ı Asker Kalemi Reisi Miralay Yanbolulu Abbas Hilmi, Miralay İzmirli İsmet (İnönü), 56. Fırka Komutanı Miralay Bekir Sami, Mütekait Ferik İsmail Fazıl, eski Erzurum Mebusu Celalettin Arif, Beyrut ve Halep eski valisi eski Amasya Mebusu Bekir Sami, eski Antalya Mebusu Hamdullah Suphi, Süvari kolağalığından müstafi eski Aydın Mebusu Câmi, eski Isparta Mutasarrıfı ve eski Denizli Mebusu Hakkı Behiç, eski Sinop Mebusu Rıza Nur, Yusuf Kemal, lahik (yeni) Eskişehir Mutasarrıfı Fatin, eski Karacabey Müftüsü Mustafa Fehmi, eski Ankara Müftüsü Mehmet Rifat (Börekçi) idi.[70] Bu "ana" idamlar içinde Yanbolulu Abbas Hilmi gibi tanınmamış bir kişinin ne aradığı akla geldiği gibi, Amasya Askeri Örgütü'nden yalnızca Mustafa Kemal ve Ali Fuat'ın yer aldığı, Refet, Rauf, Karabekir'in yer almadığı dikkati çekiyor. Özellikle Rauf ve Karabekir gibi tanınmış ve önemli kişilerin yer almamasının bir hesaba dayanmış olması olasılığı usa geliyor.

Refet'in idam kararı bir hayli sonra, 14 Temmuz günlü Divanı Harp kararıyla gerçekleşti (onaylanması 25 Temmuz'da). Bu kararın özelliği, asteğmenden miralaya kadar çok çeşitli rütbelerden 63 kadar subayın idamını öngörmesiydi.[71] Bunlar "kuva-yı bagiyeye" katılıp onun "harekât-ı şekâvetkâranelerine" ortak olmuşlardı. İdamdan başka askerlikten çıkarılacak, mallarına el konacak, "aşırmış" oldukları silah, cephane vb. gereçleri tazmin edeceklerdi.

Amasya Askeri Örgütü üyelerine karşı bu değişik davranış biçiminin bir anlamı varsa şu söylenebilir: Mustafa Kemal işin başında olduğu için, Ali Fuat da onun çok yakın arkadaşı olduğu için idam cezasına çarptırılmışlardır. Diğerlerine bir ceza verilmemesi Amasya Örgütü üyeleri arasına nifak sokmak umudunun sonucu olabilir. Refet'in geç de olsa cezalandırılması ondan pek "umut" kalmadığının, Rauf ve Karabekir'e ceza verilmemesi onlardan birtakım nedenlerle henüz umut kesilmediğinin bir göstergesi sayılabilir. Karabekir'in Mustafa Kemal karşısındaki eleştirel tutumu, Ermenilerden Doğu Anadolu'ya gelebilecek olupbittilerin karşısında kolordusuyla birlikte engel sayılması onun istisna edilmesinin nedenleri olarak usa geliyor. Rauf'a gelince, Rauf'un –*Nutuk*'ta gösterildiği gibi– halifeye içten bağlılık gibi temelden sağcı bir tutumu vardı. Bunun farkında idiyseler Saraycılar bu yüzden onun üstüne gitmemiş olabilirler. Bir de o sıra Rauf Malta'da tutsaktı. Bu yüzden belki de onun cezasını zaten İngilizler verecek diye düşünülüyordu.

2.

Ankara'nın Tepkileri ve Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı

5. Yusuf İzzet Paşa ve 14. Kolordu'nun Durumu

Bundan önceki ciltte görüldüğü üzere, İstanbul'da 16 Mart günü İngilizlerin yaptıkları büyük gövde gösterisi üzerine Mustafa Kemal İstanbul ile haberleşmenin kesilmesini istemişti. Ne var ki, Harbiye Nazırı, Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa olan Salih Paşa hükümeti 16 Mart'ta son bulmayıp iki hafta kadar daha iktidara sarıldığı için, Sivas Kongresi sırasında kolordu komutanlarının göstermiş oldukları cephe birliği bu sefer sağlanamamış, Konya'da 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey ve Bandırma'da 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa Fevzi'den yana çıkmışlardı. Her iki komutan Ankara'ya kaçırılarak "yola getirilmişlerdir." Fahrettin'in Ankara'ya kaçırılışını II. cildin sonunda anlatmıştım.[72]

Yusuf İzzet'in uyumsuzluğu, gördüğümüz üzere, Anzavur'la mücadeleyi çok kötü etkiliyordu. Yine Yusuf İzzet'in Anzavur'un başarıları karşısında 5 Nisan'da karargâhını Bursa'ya taşımak zorunda kaldığını gördük. Bu, bir kolordu komutanı için çok ağır bir durumdu. (Fahrettin ve Yusuf İzzet'in demokratik-ulusçu hareketle uyumsuzluklarını açıklayan belki de öncelikli bir nokta, bulun-

dukları yörelerin demokratik-ulusçu harekete karşıt tutucu-dinci eğilimlerin ağır bastığı yerler olmasıydı.)

9 Nisan'da 56. Fırka Komutanlığı Yaveri Yüzbaşı Selahattin Mustafa Kemal'i telgraf başına isteyerek Yusuf İzzet'in, 172. Alay Komutanı Osman'ı kurşuna dizmeye kalkışmak, Bekir Sami'nin çalışmasını engellemek, Anzavur'un gücünü abartarak Kuva-yı Milliye'nin maneviyatını bozmak gibi davranışlarını şikâyet etti.

Bunun üzerine Mustafa Kemal Yusuf İzzet'i siyasal ve askeri temaslarda bulunmak üzere Ankara'ya çağırdığını bildirdi. Paşa bu buyruğa uymazsa tutuklanarak getirilecek, buyruğa karşı gelirse Fırka Komutanı Bekir Sami'ye de aynı muamele yapılacaktı. Bu uygulamada Yüzbaşı Selahattin önemli devrimci bir rol oynamıştır. Yusuf İzzet, Ankara'dan gelen buyruğa boyun eğmiş, oraya gidince de "ikna" edilmiştir. Fakat Fahrettin'de olduğu gibi, bu noktadan sonra görevine geri gelip demokratik-ulusçu harekete bağlılıkla hizmet etmiştir.[73]

Bursa halkının önemli bir kesiminin bu sıralarda tutucu bir havada olduğu anlaşılıyor. Bekir Sami önlem olarak Bursa'ya 20 kilometre uzaklıkta bulunan Sülüklü'de kuvvet toplamaya çalışıyordu, ama kendi askeri de ortamdan etkileniyor, firarlar çoğalıyordu. Bir yandan kentteki gerici eğilimlere karşı Müdafaa-i Hukuk örgütüyle işbirliği yaparken, asker arasında disiplini sağlamak için sert önlemlere başvuruyordu. Bu arada buyruklara uymayanlara idam cezası verileceği duyuruldu. Mustafa Kemal de yukarıda, 1.3'te anılan 12 (ya da 11) Nisan bildirgesiyle ve Kolordu Komutanı Yusuf İzzet'i atlayarak, Bekir Sami ve Kâzım'a idam cezalarını uygulatmak dahil, olağanüstü yetkiler vermiştir.[74] 12 Nisan'da Bekir Sami Ankara'ya gönderdiği telde, şeyhülislamın fetvasına karşı bir fetva çıkarılması gerektiğini, Bursa ve Balıkesir bölgelerinde durumun tehlikeli olduğunu, subay ve aydınlara büyük düşmanlık gösterildiğini, 2 bin kişilik bir kuvvet gönderilmesini bildirdi. Mustafa Kemal, yanıtında İstanbul gazetelerinin oraya sokulmaması gerektiğini bildirdi.[75] Bursa Valisi Hacim Muhittin Bey ve Bekir Sami'nin çabalarıyla gönüllü Bursa gençlerinden başlangıçta 300, sonra 500 kişilik olacak Gökbayrak Müfrezesi kuruldu (20 Nisan).[76]

6. Büyük Millet Meclisi Açılmadan Önce Ankara'da Olup Bitenler

Büyük Millet Meclisi'nin kurulması yönünde Mebusan Reisi Celalettin Arif Bey'in hem yardım ettiğini, hem engeller çıkardığını görmekteyiz. Arif'in Ankara'ya kaçması bile başlı başına bir yardım niteliğindeydi. Ayrıca, bir hukuk uzmanı olarak Meclis'in saldırıya uğraması durumunda Fransız anayasasında bulunan hükümleri Düzce'den yazdığı telde (27 Mart) hatırlatması değerli, bilimsel bir katkıydı. Arif belki hukuku iyi biliyordu, fakat siyasal dengelerin pek farkında değilmiş gibi görünüyordu. Son Meclis-i Mebusan'ı toplayan siyasal güç Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ydi. Onun da tartışılmaz önderi Mustafa Kemal'di. Ne var ki işgal İstanbul'unda toplanmasının çok özel koşulları sonucu olarak, Mustafa Kemal İstanbul'da "doğal" hakkı olan Meclis-i Mebusan reisliğine seçilmemişti. Şimdi olağanüstü koşulların gereği Meclis İstanbul'da toplanamaz duruma gelince, Mustafa Kemal'in doğal önderliği yeniden gündeme geliyordu. Ne var ki, Arif bunlara karşın kendini Ankara'daki Meclis'in de başkanı gibi görmek eğilimindeydi. Oysa bu çok farklı bir Meclis'ti. Mebusan'ın kardeşi olan Âyan Meclisi, devlet başkanı olan padişah ve onun hükümeti İstanbul'da kalmıştı. Padişah önce Meclis-i Mebusan'ı dikkate almamış, sonra da dağıtmıştı. Ankara'daki Meclis zorunlu olarak farklı ve olağanüstü olmak durumundaydı.

Âyan Meclisi, padişah ve hükümet İstanbul'da kaldığı için Ankara Meclisi yasamayı, yürütmeyi ve devlet başkanlığı işlevini tek başına üstlenmek zorundaydı: Başka türlü var olamazdı çünkü. Zaten İstanbul'daki mebusların önemli bir bölümü (101 kişi) Ankara'daki Meclis'e katılmayacak ya da katılamayacak,[77] bu yüzden yeni mebuslar belirlemek zorunlu olacaktı. Yani, Ankara'daki Meclis, içindeki adamlar bakımından da hayli farklı bir Meclis'ti.

Ocak'ta İstanbul'da toplanan Meclis, o kentte toplanmanın özellikleri sonucu "doğal" başkanını seçmemişti. Şimdi hareketin önderi Meclis'in başına geçecekti. Arif bunu kavramakta bir miktar zorlandı. Mustafa Kemal'in bildirgeyle yeni yapılanmayı des-

teklemesi isteğine hayli nazlı davrandı. Ankara'ya vardığı zamana erteledi. Oysa Saraycıların harekâtı Beypazarı'na doğru yangın gibi hızla ilerlemekteydi. Halide Edip'in yazdığına göre Ankara'da Mustafa Kemal'in karargâhında bile basılma korkuları zaman zaman yaşanmaktaydı.[78]

Her türlü destek önemli ve değerliydi. 3 Nisan'da Ankara'ya ulaşan Celalettin Arif ancak ayın 6'sında "İslam'ın makarrı ebedîsi" İstanbul'un işgalini, halife ve hakanın esir ve ulusal egemenliğin "ayaklar altına" alınmasını kınayan bir protesto gönderdi. Ve ancak 10 Nisan'da mebusları Ankara'daki Meclis'e çağıran bildirgeyi çıkaracaktı.[79]

İç Savaş'ın en şiddetli evresinde her iki taraf için propaganda çok önemliydi. Ankara'ya gelirken Yunus Nadi ve Halide Edip bir haber ajansı kurma düşüncesini oluşturmuşlardı.[80] 6 Nisan'da Anadolu Ajansı kuruldu. 8 Nisan genelgesinde Mustafa Kemal bu haberi her yere duyuruyor, ajans haberlerinin nahiye ve köylere değin yayılmasını istiyordu.[81] Ajansın ilk haber bülteni 12 Nisan'da çıktı. Herkesin yararlanması için bu bültenlerin telgrafhane kapılarında siyah çuhalar üstüne asılması, haberlerin köylere ulaştırılması isteniyordu. Mustafa Kemal'in 18 Nisan günlü bir genelgesi ajans bültenlerinin kimi yerlere ulaştırılmamasını bir vatan suçu olarak niteledi.[82]

Bir de haftada bir çıkan *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi vardı. 13 Nisan'dan itibaren bu gazete haftada iki kez çıkmaya başladı. (İlerde CHP'nin Ankara'daki organı *Ulus* olacaktır.) 3 Nisan günü çıkan 19. sayısındaki başyazı "İşgalin Mahiyeti ve Neticesi" başlığını taşıyordu. Büyük olasılıkla Mustafa Kemal'in kaleminden çıkmıştı ya da onun düşüncelerini dile getiriyordu. İstanbul'un işgali, oradaki Osmanlı egemenliğine sonsuza dek son verme amacını gütmekteydi. Milletin vicdan egemenliğine değin uzanan bir "desti tecavüzdü." Birkaç "paçavra" dışında bütün gazeteler susmak zorunda kalmışlardı. Bu durumda bir hükümet varsa bile, bu milletin hükümeti değil, İngilizlerin hükümetiydi. Milletin isyanına, Anadolu'nun döktüğü kanlara rağmen, İngilizlere itaat vaat edip onları da siyasal ve askeri yanlışa sevk edenler, "hiç şüphesiz onla-

rın da iğrendiği" vatansız bir zümreydi. Fakat düşmanlar Kuva-yı Milliye'nin, işgalin niteliğini anlayarak, barış koşullarını beklemeden harekete geçeceğini hesap edememişlerdi. Toplanmak üzere olan "bütün manasıyla millete hâkim ve mukerreratına vaziülyed (el koymuş)" olağanüstü Meclis, serbest tartışmalarıyla uygarlık dünyasına Anadolu'daki milletin İstanbul'daki "hain veya miskin"lere göre karşılaştırılamayacak bir durumda olduğunu gösterecek, onları pişman edecekti.

10 Nisan günü çıkan *Hâkimiyet-i Milliye*'deki başyazı "İstanbul'daki İngiliz Oyunları" başlığını taşımaktaydı. Esir olan halife ve padişah İngilizlerin emirleri dairesinde yürümekten başka çare bulamayarak, onların yazdıkları bir hatt-ı hümayunu imzalayıp hükümeti Ferit'e vermişti. Fakat İngilizler bile bütün "malum olan yaranı" ile tam bir Ferit hükümeti oluşturmaktan çekinmişlerdi. Ama sonuçta yalnız ve yalnız İngiltere'nin buyrukları etkili olacaktı. Ne var ki, İngiliz tasallut ve tahakkümü ancak toplarının etki alanı olan İstanbul ve çevresiyle sınırlı kalacaktı. Dikkat edilirse İtilaf devletlerini toplu olarak suçlamak yerine genellikle İngiltere hedef alınıyordu.[83]

Dürrizade'nin fetvası 11 Nisan'da yayımlandı. 12 Nisan'da Bekir Sami'nin bir karşı-fetva çıkarılmasını Mustafa Kemal'e önerdiğini gördük. Karşı-fetva beş gün sonra 16 Nisan günü çıkarıldı. Buna Ankara Müftüsü Rifat Efendi (Börekçi) önayak olmuştu ve 153 müftü ve din adamının imzasını taşıyordu. Düşmana karşı mücadelenin farz, ölenlerin şehit, kalanların gazi olacakları, direnen halka karşı fitne çıkaranların en büyük günahı işleyecekleri belirtiliyordu. Karşı-fetva müftülere gönderildi.[84] Fetvalar savaşının ilginç bir örneği Adana'da yaşandı. Fransız komutanı Dufieux, Dürrizade fetvasını Ulucami'de okuttu ve törene Adana eşrafını çağırdı. Başta Vali Celal Bey, çağrılanlar törene gitmediler. Fetva okunduktan sonra Dufieux söz alarak, "Türkler iyi bilsinler ki, hangi kötü duruma düşersek düşelim, şehri yarım saat içinde yerle bir edecek durumdayız," dedi. Ayrıca fetvanın binlercesi bastırılıp dağıtılmıştı. Celal Bey, Karaisalı Müftüsü'nden bir karşı-fetva alıp yayımlatarak Dürrizade fetvasının etkisini gidermeye çalışa-

caktı. Zaten Dufieux'nün fetvaya sahip çıkması, "Hanya'yı ve Konya'yı" çok iyi anlamış bulunan yöre halkı bakımından fetvanın geçersizliğini gösteren açık bir kanıttı.[85] Başka bir örnek, bir İngiliz gemisinin Fethiye'ye şeyhülislam fetvasını getirmesiydi. Oradaki İtalyan komutanı, fetvaları dağıtılmak üzere kaymakama verdi. Birkaç gün sonra Nazilli'ye de paketler halinde fetvalar geldi. Demirci Efe bunları mutfak ocağında yakmış. Fetvaların başka birçok yere gittiğini, kimi yerde olumsuz, birçok yerde olumlu yankılar uyandırdığını düşünmek gerek.

Mustafa Kemal, bir örgütlenme, siyaset ve iletişim ustası olarak etkinliğini sürdürüyordu. 8 Nisan'da kolordulardan, Kuva-yı Milliye de dahil olmak üzere, asker, silah, cephane, mühimmat mevcutlarını her cumartesi düzenli olarak bildirmelerini istedi. Böylece ulusal gücün sayısal verileri her hafta "taze taze" önderin gözü önüne gelmiş olacaktı. Başka bir genelgeyle para, ulaştırma, giyecek ve yiyecek kaynaklarını sordu. O gün çıkardığı üçüncü bir genelgeyle, vatan hainliği daha önce Aydın vilayetini Yunan'a teslim edip Müslümanları kendilerini katliamdan korumak olanaklarından yoksun bıraktığı için sabit olan, düşman süngülerince görevlendirilen Ferit ve hükümetini hiçbir biçimde tanımayacaklarını duyurdu. Yeni hükümetin görevi Müslümanları birbirine düşürerek ülkeyi parçalamak ve böylece yeniden ve kolayca Yunanlı ve Ermenilere çiğnetmek olacaktı.[86]

Bu sırada önemli bir gelişme Salih hükümetinin Harbiye Nazırı Mustafa Fevzi'nin 17 Nisan'da İstanbul'dan (Beykoz üzerinden) kaçmasıydı.[87] Kuşçalı'ya 20 Nisan'da ulaşan Fevzi Paşa, Ankara'ya gelmek istediğini bildirdi. Fevzi bakımından bunu bildirmesi yersiz sayılamayacak bir ihtiyattı. Zira Mustafa Kemal'in merkezle haberleşme yasağına karşı koymuş, kolordu komutanlarının cephesini bozmuştu. Durum Mustafa Kemal'e yansıtıldı. Mustafa Kemal, Fevzi'ye iltifatkâr sözlerle birlikte, bir an önce Ankara'ya gelmesini istedi. Bu arada Karabekir'e danışarak Fevzi Paşa'yı Milli Müdafaa Vekâleti'ne getirmeyi düşündüğünü bildirdi, o da uygun gördü.[88] 25 Nisan'da Lefke'ye varan paşa, burada Ali Fuat tarafından karşılandı.[89] Ankara'ya 27 Nisan'da ulaştı. Törenle kar-

şılandı ve Meclis'te İngiliz işgal ve baskılarını anlattı. Konuşması bütün ülkeye tellendi.[90] Salih hükümetinin Harbiye Nazırı'nın önce Heyet-i Temsiliye'nin haberleşmeyi kesme kararına karşı çıktıktan sonra, şimdi İstanbul'dan kaçarak Ankara'ya sığınması Ankara bakımından çok önemli bir kazançtı. Fevzi Paşa'nın Milli Müdafaa vekili yapılması, bir çeşit, İstanbul'da kaybolmuş olan meşruiyetin Ankara'da devamını simgeliyordu. İhtimal Fevzi'nin sofu kişiliğinin Saraycı cephenin demokratik-ulusçu harekete yönelttiği dinsizlik suçlamasına karşı da etkili bir savunma işlevi olabileceği düşünülmüştü.

19 Mart'taki genelgede henüz adı konmamış Meclis'in 15 gün içinde toplanması öngörüldüğü halde, Sivas Kongresi ya da son Meclis-i Mebusan'da olduğu gibi, burada da toplanmada bir gecikme olmuştur. Bu gecikmede seçimleri örgütlemede rastlanılan zorluklar kadar, durumun tam netleşmemesinin de payını aramak gerekir. 19'undan 15 gün sonrası 3 Nisan eder ki, Salih Paşa hükümeti bir gün önce istifa etmiş, Ferit hükümeti ise henüz kurulmamıştı.

Durum hâlâ tam netleşmemişti. 5 Nisan'da hükümeti onaylayan irade-i seniye ile hükümetin rengi belli olmuş, İç Savaş kararı 11 Nisan'da fetva ve beyanname ile iyice ortaya çıkmış bulunuyordu. Herkes safını seçmek durumundaydı artık. Dolayısıyla, Meclis toplanabilirdi. Anadolu Ajansı 18 Nisan'daki bildirisiyle Meclis'in 21 Nisan günü açılacağını, Ankara'ya ulaşan mebusların adlarını Darülmuallimin Mektebi'ne yazdırmalarını, yolda olanların acele etmeleri gerektiğini duyurdu. Atatürk *Nutuk*'ta Düzce-Hendek bölgesinde başlayan Saraycı harekâtın gitgide yaklaşarak Nallıhan, Beypazarı'na ulaşması üzerine Meclis'in bir an önce, gelmiş olan mebuslarla yetinilerek toplanması için nasıl uğraştığını anlatıyor. Zira durum karşısında mebusların ürkmesi, Meclis'in bu yüzden toplanamaması korkunç bir yenilgi ("meşum ihtimal") olurdu.[91]

Daha sonra Meclis'in 21'inde değil de, 23'ünde toplanmasına karar verildi. Öyle görünüyor ki, iki günlük ertelemenin gerekçesi açılışı "mübarek" cumaya rastlatmak içindi. Mustafa Kemal'in

Heyet-i Temsiliye adına bu ertelemeyi duyuran 21 Nisan genelgesi böyle bir değerlendirmeye hak verdirecek niteliktedir: "Bimennihilkerim Nisan'ın 23'üncü cuma günü, cuma namazını müteakip Ankara'da Büyük Millet Meclisi küşat edilecektir." İkinci maddede açıkça, açılışı cumaya rastlatarak günün kutsallığından yararlanmak istenildiği duyuruluyordu. Bütün mebuslarla Hacıbayram'da namaz kılındıktan sonra, "envar-ı (ışık) Kuran ve salâttan" aydınlanacak, sonra Peygamber'in sakalı ve sancak-ı şerif ile Meclis'e gidilecekti. Burada binaya girmeden önce bir dua okunup kurbanlar kesilecekti. Günün kutsallığını vurgulamak için o günden (21'inden) valiler hatim ve Buhari okunmasını başlatacak, hatimin son bölümü cuma namazından sonra "daire-i mahsusa" önünde bütünlenecekti (md. 3). Yine "mukaddes ve mecruh" vatanımızın her köşesinde o günden başlayarak Buhari okunacak, hatim indirilecekti. Cuma günü ezandan önce minarelerde salavatı şerife ve hutbede halifenin adı anılırken onun ve bütün uyruklarının kurtulup mutlu olmaları duası okunacaktı. Namazdan sonra hatim indirilecek ve vatanın kurtuluşu için yapılan "mesai-i milliyenin" önem ve kutsallığı, her bireyin, kendi vekillerinden oluşan Büyük Millet Meclisi'nin yükleyeceği yurt görevlerini yerine getirme zorunluluğu üzerine vaazlar verilecekti. Halife ve padişahın, din ve devletin, vatan ve milletin kurtuluş, selamet ve bağımsızlığı için dua edilecekti. Camilerden çıktıktan sonra ülkenin her yerinde hükümet makamına gelinerek Meclis'in açılışından dolayı resmi kutlama yapılacaktı. Her yerde cuma namazından önce mevlut okunacaktı (md. 4). Kolordulara vilayetlere, müstakil livalara, Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyelerine, belediye başkanlıklarına (ayrıca 61. Fırka'ya ve Refet'e) gönderilen bu bildiri, en ücra köylere, en küçük askeri birliklere, her türlü örgüt ve kuruma ulaştırılacak, büyük levhalar halinde her yana asılacak ve mümkün olan yerlerde basılıp parasız dağıtılacaktı (md. 5). Son madde bir duaydı: "Cenab-ı Hak'tan muvaffakiyet-i kâmile tazarru (yalvarma) olunur."[92]

Fetva ile başlatılan İç Savaş'a, aynı –yani dinsel– nitelikte, ama çok daha kapsamlı bir yanıttı bu. Atatürk *Nutuk*'ta bu belgeye ay-

nen yer verirken, "o günün hissiyat ve telakkiyatına ne derece tetabuk mecburiyetinde bulunulduğunu gösterir bir vesika" olarak değerlendiriyor. İç Savaş'ta dini kullanan Saray'a karşı, dini kullanmanın belki daha esaslı bir örneğini sunuyordu. Bu bir zorunluluktu. Karabekir'in 18 Mart teli de dinin kullanılması yönündeydi. Beypazarı'na dek oluşan Saray saldırısının durdurulmasında bu genelgenin bir etkisi olduğunu düşünebiliriz.

Bu genelgede "Büyük Millet Meclisi" adının kullanıldığını görüyoruz. Bu, belki de bu adın ilk kullanıldığı yerlerden biri olabilir. 3 Nisan günkü *Hâkimiyet-i Milliye*'nin başyazısında bir "Meclis-i fevkalade"den söz edilmişti.[93] Bundan sonra 10 Nisan'da çıkan sayıda "Fevkalade Meclis-i Milli" deyimi, sonraki 13 Nisan günkü sayıda "Meclis-i Fevkalade" olmuştur. Görünüşe göre Büyük Millet Meclisi, adını, açılışından birkaç gün önce almıştır. Önce "Meclis-i Kebir-i Milli" önerilmiş, Mustafa Kemal 20 Nisan'da Karabekir'e gönderdiği telde "Büyük Meclis-i Milli" deyimini kullanmıştı.[94] "Türkiye" sözcüğünün eklenmesi ise açılıştan bir hayli zaman sonra gerçekleşmiştir (8 Şubat 1921).[95]

22 Nisan'da Mustafa Kemal'in askeri ve mülki makamlara bir genelgesi daha çıktı. Buna göre 23'ünde Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla mülki ve askeri makamların ve genel olarak milletin "mercii" Meclis olacaktı. Demek ki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni temsilen Heyet-i Temsiliye'nin kamu işlevleri son bulacaktı. Bunun böyle olması doğaldı, fakat genelge yine de önemliydi. Belki de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki'den farklı olduğunu, Meclis varken Cemiyet'in hükümet ve yönetim işlerinde arka düzleme çekileceğini bildiriyordu. Bilindiği gibi İttihat ve Terakki, özellikle 1908-12 döneminde Meclis ve hükümet işlerine burnunu soktuğu için çok eleştirilmişti. Aslında İttihat ve Terakki'nin uyguladığı "denetleme iktidarı" modeli birtakım çok özel koşulların (Meclis-i Mebusan'daki çoğu mebusun yalnızca etiket İttihatçısı olmaları, İttihat ve Terakki'nin iktidarda olmasına karşın hükümeti oluşturamaması) ürünüydü. Ama belki Mustafa Kemal bu genelgeyle ve genelgeyi *Nutuk*'a alarak bir ölçüde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i

Hukuk Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki'den farklı olduğunu vurgulamayı amaçlıyordu.[96]

7. Büyük Millet Meclisi'nin Açılması ve İlk Etkinlikleri (15 Mayıs'a Değin)

23 Nisan günü cuma namazından sonra Meclis'e gelindi.[97] En yaşlı üye sıfatıyla Sinop Mebusu Şerif Bey açılış konuşmasını yaptı. Yabancı kuvvetlerce İstanbul'un işgal edilmesiyle hilafetin ve hükümetin bağımsızlığı iptal edilmiş bulunuyordu. Ezelden beri özgür yaşamış olan ve şimdi de tam bağımsız yaşamak konusunda kesin bir azmi olan ulusumuzun yazgısını ele almak üzere toplanan Meclis'i açıyordu. Halife ve padişahın, başkentin ve zulüm altındaki vilayetlerin kurtulmasının başarılması için Tanrı'ya dua ediyordu.

Ardından söz alan Mustafa Kemal, İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'dan kaçarak gelenlerle yeniden seçilmiş olan mebusların, başka deyişle iki tür mebusun varlığına dikkat çekiyordu. Bu, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yönergesiyle sağlanmıştı. Yeni mebuslar eski mebuslara göre daha çok yetkiliydiler. Eski seçimde seçilenlerin yeni mebuslar denli yetkili sayılmaları için Meclis'in bir kararını istiyordu Mustafa Kemal. Anlamını bu biçimde yorumladığım anlaşılması zor sözlerin amacı sanki Büyük Millet Meclisi'nin başka bir meclis olduğunu vurgulamaktı. Nitekim 24 Nisan'da yapılan toplantıda Kırşehir Mebusu Müfit Bey, "Paşa'nın vaz buyurduğu" usulün mebus seçimleri kanununun üstünde ve görevlerinin de onun üstünde olduğunu söylüyor ve olağandışı seçimin kabulünü istiyordu. Tutanağa göre mebuslar bu sözleri "doğru" sesleri ve alkışlarla karşılamışlardı.[98]

İkinci günün ilk oturumunda Mustafa Kemal söz alıp, o güne değin olan bitenleri anlatan konuşmasına başladı. Daha sonra altı gün sürecek *Nutuk*'u hatırlatırcasına, uzun, belgeler içeren bir konuşmaydı bu. Oturumun sonuna değin sürdüğü gibi, ikinci oturum boyunca sürdü ve üçüncü oturumda sona erdi. Mustafa Kemal bu konuşmasıyla Büyük Millet Meclisi'ne, yani ulusa he-

sap veriyordu. Aynı zamanda bir bilgilendirme konuşmasıydı, çünkü çok yakın tarihi, yani Türkiye'ye yapılan haksızlığı anlatıyordu. Üçüncü olarak Mustafa Kemal'in önderliğini perçinliyordu, çünkü olayların sergilenmesinden onun gösterdiği büyük özveri, çaba ve önderlik pırıl pırıl ortaya çıkıyordu. Nitekim sonunda Mustafa Kemal'e teşekkür belirten üç önerge verildi, söylevin ayrıca basılması istendi. Bursa Mebusu Muhittin Baha Bey, "milletvekilleriyle, milleti varta-i felaketten kurtaran muazzam şahsiyetin karşı karşıya geldiği bir meclis"ten söz ediyordu (*TBMM Zabıt Ceridesi*, s. 33).

Atatürk olan bitenleri üç evreye ayırıyordu: Mütarekeden Erzurum Kongresi'ne, Erzurum Kongresi'nden 16 Mart darbesine, 16 Mart'tan o güne kadarki evre. Birinci evrede anlattıklarının "belki biraz şahsi" olduğunu bildiriyordu. Oysa Mustafa Kemal olup bitenlerle o denli özdeşleşmişti ki bu nitelik baştan sona hep söz konusu olmuştur. Erzurum Kongresi'nde ulusal bir sınır çizildiğini, bu sınır içinde oturan Türk, Çerkes ve diğer İslam unsurlarının "bütün maksatlarını bütün manasıyla" birleştirmiş kardeş milletler olduğunu anlattı. Bu sınır içinde bulunan Müslüman olmayanlara da aynı haklar verilecekti.

Daha önce incelediğimiz olayları yeniden özetlemeye gerek yok. Fakat bir nokta üzerinde, İtilaf'ın Sevr (Sèvres) ruhunu saptayan sözleri üzerinde durmak istiyorum. Cemal Paşa, son Meclisi Mebusan'ın İstanbul'da toplanması gerektiğine ilişkin tel yazısında, İtilaf'ın hepsi de meşrutiyetle yönetildiğine göre (Fransa cumhuriyetti, herhalde demokrasi anlamında söylemiştir) Meclis'e bir kötülük yapılmasının söz konusu olmadığını belirtiyordu. Tek tek kişilere gelince, İtilaf'ın sakıncalı gördüğü az sayıda kişinin de mebusluktan istifa etmeleri gerekirdi.

Mustafa Kemal verdiği yanıtta, bunun bir "hüsnü zan" olduğunu ve onların bizi "hürriyeti müdrik, reşit bir millet" gördükleri varsayımına dayandığını belirtti. Oysa onlar mütareke hükümlerine aykırı davranışları ve devletin yargı hakkına tecavüzleriyle "bizi insan telakki eylemediklerini" ve verdikleri söze uymamayı "bize karşı muhalifi namus" bir şey saymadıklarını göstermişlerdi.

Mustafa Kemal'in daha 16 Mart öncesindeki bu teşhisi onun Sevr ruhunu ne denli iyi kavramış olduğunu gösterir.[99]

Konuşmadan sonra Mustafa Kemal uzunca bir önerge sundu.[100] Bunda Büyük Millet Meclisi'nin ulusal iradeyi temsil ettiği, bunun üstünde bir güç bulunmadığı, Büyük Millet Meclisi'nin yasama ve yürütme yetkilerine sahip olduğu, Büyük Millet Meclisi'nin bir hükümet kurması gerektiği, Meclis başkanının hükümete de başkanlık etmesi ilkelerinin kabulünü ve gereğinin yapılmasını önerdi. Sorumsuz bir devlet reisinin yasama ile yürütme arasında hakemlik yapacağı parlamenter bir dizge (teknik anlamda "parlamenter") söz konusu olamazdı, çünkü bizde padişah aynı zamanda halifeydi. Düşmanlarımız saltanatla hilafeti ayırmak istiyorlardı. Geçici bir hükümet başkanı ya da padişah kaymakamlığı kurmak onların amaçlarına hizmet olurdu. Demek ki hükümet başkansız olacaktı, Meclis'in üstünde bir güç bulunmayacaktı. Padişah ve halife kurtulduğu zaman Meclis yasalar çerçevesinde normal durumuna dönerdi. Olağanüstü durumlarda ya yöneticilere fazla yetkiler tanınırdı ya da ulus bizzat yazgısını ele alırdı. İkinci yolda "İttifak-ı Cumhuriye" İslam esaslarına da uygun düşerdi.[101] Meclis'in başkanı aynı zamanda vekiller kuruluna da başkanlık edecek ve böylece ağır bir sorumluluk altına girecekti.

İstanbul'da İngilizlerin tezgâhladığı ve kısa bir sürede Saray'ın Damat Ferit'i iktidara getirerek uyum gösterdiği darbe, ardından İstanbul'un resmen ilan ettiği İç Savaş Büyük Millet Meclisi'ni olanaklı hatta gerekli kılmıştı. Yoksa başkentin dışında, padişaha ve hükümetine rağmen parlamento kurmaya kalkışmak, hatta ona üye olmak isyandı ve hafiflikle yapılacak şeylerden değildi. Ama Meclis İstanbul'da artık olmayan bir kuruluştu. Onun için bir bakıma taşrada Meclis kurmanın ve ona üye olmanın, "isyan" durumunu hafifleten bir özrü vardı. Oysa İstanbul'da padişahın bir hükümeti vardı ve ona koşut bir hükümet yaratmak çok daha ağır bir eylem gibi görülebilirdi. Ama madem İstanbul hükümeti İç Savaş ilan etmişti ve padişahın da İngilizlerin tutsağı olduğu kabul edilmişti, durumun mantığı Büyük Millet Meclisi'ni en üstün güç kılmayı ve hükümet kurmayı zorunlu kılıyordu. Fakat bu sonucu

aşırı, maceracı bulanlar (ihtimal bunda Mustafa Kemal'in kişiliğine karşı duyulan tereddütlerin de payı vardı) bu gidişi yavaşlatmak ya da önlemek istediler.

Mustafa Kemal'den sonra uzunca konuşan Hamdullah Suphi ulusal örgütlenmenin Anadolu'nun istilası yüzünden doğduğunu, tümüyle dış saldırıya karşı olduğunu, dolayısıyla padişahla millet arasında "en küçük" bir anlaşmazlık olmadığını, kendi elimizle bizi mahvetmek istediklerini, bunu başaramazlarsa Anadolu'yu resmen istila etmeyeceklerini, Meclis'in yalnızca İstanbul'dan gelenlerden değil, eşraf ve âyan, yani memleketin nüfuz sahibi kimselerinden oluştuğunu belirtti (s. 33-35). Konya Mebusu Refik Bey (Koraltan), Mustafa Kemal'in önerisinin oylamadan önce basılmasını ve dikkatle incelenmesini istedi (s. 35). Fuat Bey (Çorum) ve Müfit Efendi (Kırşehir) tartışmaya vakit olmadığını savundular. Mustafa Kemal söz alarak Heyet-i Temsiliye'nin 16 Mart'tan bu yana üstlendiği olağanüstü görevin sorumluluğunun çok ağır olduğuna dikkat çekerek, o Heyet'in "bu ağır yükün" altında bırakılmamasını ve Meclis'in "derhal" ülke yazgısını sahiplenmesini istedi (s. 36). Ayrıca bir de gizli celse istedi, çünkü durumun fecaatini açık oturumda açıklayamamıştı, oysa bu bilinmeliydi ki Meclis gereğini yapsın. Fakat Mustafa Taki Efendi (Sivas), "bu pek mühim meselede" acele edilmemesi gerektiğini, Heyet-i Temsiliye'nin aylardır bu ağır yükü taşıdığını, birkaç gün daha taşıyabileceğini söyledi. Ali Şükrü Bey de hükümet kurulmakta olduğunu, açık oylama (tayin-i esamiyle) yapılmasını istedi.

Görülüyor ki, hükümet kurma düşüncesi önemli bir tedirginlik yaratmıştı. Mustafa Kemal'in konuşmasında andığı padişahın yerini alacak geçici bir hükümet reisi tanımak ya da bir padişah kaymakamı bulmak formülü Meclis'te dile getirilmemişti, ama anlaşılan kulislerde konuşuluyordu. Mustafa Kemal kendiliğinden böyle bir konunun üzerinde durmazdı herhalde. İhtimal naipliği çağrıştıran böyle bir mevkiye Osmanlı padişahını andıran Mevlevi şeyhi gibi feodal, dinsel bir kişi uygun görülüyordu.[102] Cumhuriyetçi iktidar tasarımları olan Mustafa Kemal tarafından bunun hiç de hoş karşılanmadığı tahmin edilebilir. Çünkü Kurtuluş Savaşı

başarıyla sonuçlandığında, bu kişi belki Osmanlıların da yerine geçerek feodalliğin, şeriatçılığın yeni ve canlı bir merkezine dönüşebilecekti.

24 Nisan'ın dördüncü oturumu gizliydi ve Mustafa Kemal'in konuşmasından ibaretti.[103] Önce çabalarının "hudud-ı milli" ile sınırlı olduğunu, Turanizmin ve İslamcılığın güçlerinin dağılmasına yol açacağı için siyasetlerinin esası olamayacağını belirtti ("ecnebilerin en çok korktukları fevkalade mütevahhiş oldukları İslamiyet siyaseti" diyordu). Ama "haricen ifade etmemekle beraber" İslam âleminden destek aranmıştı. Bu arada Batı Trakya, Kafkasya, Suriye, Irak, Bolşevikler, Fransızlar, İngilizler, İtalyanlarla ilişkiler üzerinde durdu. Bundan sonra İç Savaş'ı ele aldı. Düşmanlarımız amaçlarına ulaşmak için kendi kuvvetlerini kullanmak yerine İç Savaş'tan yararlanmak istiyorlardı. Mustafa Kemal bundan sonra İç Savaş'taki gelişmeleri anlattı. Anzavur kuvvetleri dağılmıştı. Fakat Düzce, Bolu, Adapazarı, İzmit çevresinde savaşım devam ediyordu. Bolu ve Adapazarı üzerinden telgraf hatları kesikti. Öğüt vermek için görevlendirilen ve bölgeye giden Hüsrev (Trabzon), Hüseyin (Lazistan), Fuat (Bolu), Şükrü (Bolu) beylerden oluşan heyetten, Kaymakam (Yarbay) Mahmut Bey'den haber alınamamıştı. Ankara'nın ilçeleri olan Beypazarı ve Nallıhan'da isyan renginde hareketler olmuştu. Yukarıda Halide Edip'in İç Savaş durumunu nasıl tehlikeli, kapkara bir tablo halinde yansıttığını gördük. Mustafa Kemal ise temel verileri vermekle birlikte, sanki mebusları ürkütmemek için bunları küçümsemeye çalışıyordu. Durumu yalnızca "arzuya şayan olmayan ve müz'iç" diye değerlendiriyor, alınan önlemleri de halkın bilinçsizliği yüzünden tehlikeli olabilecek durum karşısında her şeye "en büyük ehemmiyeti atfetmek" ve "en kat'i ve ciddi tedabiri" uygulamak gereği ile açıklıyordu.

Bu açıklamalardan sonra Mustafa Kemal yapılacak iki şey olduğunu söyledi. Birincisi, Damat Ferit hükümetinin kabul ettiği şeyi, yani İngilizlere esir olmayı kabul etmek; "o zaman yapılacak mesele yoktur." Ama eğer ulusu ulus olarak, "namus ve şerefile" yaşatmak istiyorsak, bütün gücümüzü kullanarak düşmanların "düşmanca olan emellerini" kırmak gerekiyordu. Mustafa Kemal

ardından "merkezle anlaşmak meselesi"ni ele aldı. Bu, henüz tutanaklara yansımamıştı ama böyle bir akım vardı ve bu, 27 Nisan günü gündeme gelen, Konya Mevlevi Dergâhı şeyhi Abdülhalim Çelebi Efendi'nin İstanbul'a bir heyet gönderme önergesi olarak somutlaşacaktı. Mustafa Kemal'e göre sorun yalındı. İstanbul demek Londra demekti, arada fark yoktu. Bu heyet İngilizlere uymayı kabul ederse padişaha ulaşabilirdi. Yoksa doğru Malta'ya giderdi. Tabii bir de padişahla özel temas söz konusu olabilirdi; "o her suretle araştırılmaktadır." Mustafa Kemal'e göre padişah Cuma Selamlığı'na gittiği zaman, onu muhafaza eden askerler İslam askeri değil, İngiliz askeriydi.[104] Fakat bu "şerait-i elimeye" uğramış bir padişahla özel temas dahi olanaksızdı. Ama padişahla her türlü resmi ve özel temas yapılabildiği varsayılsa, onun ulusun bağımsızlığından, toprak bütünlüğünden, hilafet ve saltanatın bağımsız olmasından başka bir şey isteyeceği düşünülebilir miydi? Bunun tersine şeyler söylerse mutlaka bunun "icbar ve tazyik" altında olduğuna hükmedilirdi. Tıpkı "daha dün okuduğumuz saniadan ibaret" fetva gibi... Mustafa Kemal bir örnek daha veriyordu. Eski Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'nın İngilizlerin emrini dinleyiniz diye gönderdiği genelgeler, gizlice gönderdiği Salih Bey'in açıkladığına göre, "süngü altında ve zorla imla ve imza" ettirilmişti. Nitekim Fevzi Paşa kendini kurtarmış ve o anda Geyve'deydi. Demek ki İstanbul'la temastan bir yarar umulamazdı.

Mustafa Kemal bir de Meclis başkanlığı konusunu ele aldı. Başkanlık söz konusu olduğunda "tekmil arkadaşlarım" büyük sevgi ve yakınlık gösteriyorlar, diye belirtti. Yalnız şöyle bir durum vardı. Düşmanlara "milletin müdrik ve kuvvetli" olduğunu göstermek gerekiyordu. Onlar ulusal hareketi bir kişinin (Mustafa Kemal'in) işi olarak gösteriyorlardı. İstanbul işgalinde İngilizlerin verdiği notada adını anmışlardı. Onun için Meclis kendisine oy verecekse konuyu enine boyuna düşünmeliydi. Kendi hesabına, ulusun bağımsızlığı elde edilene değin bütün varlığı ile çalışmaya ant içmiş olduğunu anımsattı.[105]

Yer yer gerçekleri belki biraz zorlamış olsa da, Mustafa Kemal'in mantığı kusursuzdu ve Meclis onu büyük çoğunlukla baş-

kan seçecekti. Fakat Abdülhalîm Çelebi'nin önergesini önleyemedi. 27 Nisan günü ikinci oturumun başında Başkan Mustafa Kemal önergenin okunmasını istedi. Onun üzerine Celalettin Arif, Fevzi Paşa'nın Ankara'ya yeni ulaştığını, İstanbul'daki durumu anlattıktan sonra önergenin görüşülmesini istedi. Mustafa Kemal de bunu destekler biçimde konuştu ve Fevzi'ye söz verildi. O da ayrıntılı bir konuşma ile Şehzadebaşı 10. Kafkas Fırkası Karargâhı katliamını, süngülü İngilizlerin makamına kadar nasıl girdiklerini ve başka ayrıntıları içeren uzunca bir konuşma yaptı (s. 90-93). Konuşmanın sonunda Çelebi'nin İstanbul'a heyet gönderme önergesinden vazgeçtiği bildirildi.[106]

Mustafa Kemal'in padişah kaymakamlığı ve İstanbul'a heyet gönderilmesi düşüncesini açıkça ele alması ve karşı koyması bu yönde ciddi bir akımın bulunduğuna gösterge sayılabilir. Mustafa Kemal'in açık muhalefetine karşın Çelebi'nin İstanbul'a heyet gönderme önergesi vermesi ya da bu konuda ısrarı, padişah kaymakamlığı düşüncesinin de ondan kaynaklandığını düşündürtebilir. Tahminlerimizi bir adım ileri götürürsek, bu mevkie kendisini aday gördüğünü de düşünebiliriz. Meclis yöneticileri seçiminde, 120 kişiden 91 oy alarak 1. Reis Vekili olmuştu. Üstelik Mevlevilerin başı olarak yeni padişahlara kılıç kuşattıran bir mevkide olması, onun padişah kaymakamlığı için uygun aday olması anlamına alınabilirdi. Bu çerçevede İstanbul'a gidecek heyete başkan olmayı ve padişah kaymakamlığını bizzat Vahdettin'den almayı tasarlamış da olabilir. Abülhalim Çelebi'nin daha sonra Konya ayaklanmasına karıştığı için askeri mahkeme tarafından Erzurum'a sürgün cezasına çarptırıldığı düşünülürse, bu aşamada istedikleri gerçekleşseydi herhalde işlerin Mustafa Kemal bakımından iyice karışacağı söylenebilir.[107]

Bundan sonra Meclis, önemli ve acil olduğu anlaşılan bir iş yaptı. Meclis-i Mebusan toplandığında hükümet ağnam (küçükbaş hayvan) vergisini eskisinin sekiz katına çıkarmıştı. Meclis-i Mebusan bunun fazla olduğunu, dört kat olmasının uygun olduğunu kararlaştırmıştı. Uygulamada kimi yerde iki, kimi yerde dört, kimi yerde sekiz kat alınıyormuş. Büyük Millet Meclisi bunun her

yerde dört kat olmasını uygun gördü (s. 38-39). Bu, Büyük Millet Meclisi'nin 1 numaralı yasası olarak çıktı. Bu sırada (6 Mayıs) İstanbul hükümetinin ağnam vergisini sekiz kat olarak saptaması herhalde taktik açısından yanlıştı.[108]

Sonra Meclis başkanlık seçimlerini yaptı. Mustafa Kemal hazır bulunan 120 kişiden 110 kişinin (yüzde 92) oyunu alarak reis seçildi. 2. Reis Celalettin Arif'ti (109 oy). 1. Reis Vekili Abdülhalim Çelebi Efendi idi (91 oy). 2. Reis Vekili İsmail Fazıl Paşa seçildi (44 oy). Ondan sonra gelen Hacıbektaş şeyhi, Kırşehir Mebusu Cemalettin Efendi 31 oy aldığı için seçilemedi. Ertesi günü Büyük Millet Meclisi'nde 2. Reis Vekâleti oylamasının karışıklık olduğu için yenilendiğini, fakat İsmail Fazıl'ın kalkıp kendi aldığı oyları Çelebi'ye "terk ettiğini" ve onun seçilmiş sayıldığını görüyoruz. Durum ilginçtir. Ankara'da halifemsi-padişahımsı birinin olmaması için savaşan Mustafa Kemal ve arkadaşları, yine de Anadolu'nun feodal yapısını göz önünde tutmak zorunluluğunu duyuyor ve Sünnileri hoş tutmak ve desteklerini almak için Mevlevi şeyhini ve aynı biçimde Alevileri gözetmek için Bektaşi şeyhini hem mebus, hem de başkanlık divanına seçtirme yoluna gidiyorlardı. Ne var ki ihtimal Sünni önyargıları yüzünden Bektaşi şeyhi ilk oylamada seçilemeyince, İsmail Fazıl Paşa yerini ona bırakmış ve amaca ulaşılmıştı.[109]

Mustafa Kemal Büyük Millet Meclisi reisi seçildiğini, 24 gecesi çektiği bir telle Karabekir'e bildirdi. Şahsına karşı yapılan propagandaların ulus çıkarlarını etkilememesi için kendisine "hiçbir mevki" verilmemesini içtenlikle rica ettiği halde, Meclis 120 mevcuttan 110 kişinin oyuyla kendisini başkan yapmıştı. Durumun zorlukları dolayısıyla bu görevi kabul etmezse "bir inhilal" olabilirdi. Onun için başkanlığı kabul etmişti.[110] Mustafa Kemal'in bu satırları yazarken belirli bir lezzet aldığını düşünebiliriz. Bir kez son Mebusan'ın kendisini seçmemekle yaptığı yaralayıcı davranışın onarılması vardı. Sonra Amasya Askeri Örgütü içinde Mustafa Kemal'in Karabekir'den bağımsızlaşma sürecinde önemli bir adım daha atılıyordu. Daha önce de değinildiği üzere, Karabekir tutarlı bir biçimde Mustafa Kemal'in önderliğini hep desteklemişti. Erzurum'da Mustafa Kemal askerliğini sona erdirdiğinde, ade-

ta onu yoktan var etmişti. Fakat Karabekir, Örgüt'te ikinci adam olmaya razı olurken, sürekli önderi, Heyet-i Temsiliye'yi, daha sonra TBMM'yi denetleyen, eleştiren bir konumda olmak istemişti. O sırada Türkiye'de işe yarar tek kolordunun komutanı olması, Mustafa Kemal'i tutarlı olarak desteklemesi ona bu "hakkı" veriyordu. Fakat Karabekir'in "ukala-çokbilmiş" mizacı da eklenince dikbaşlı, benliğine düşkün Mustafa Kemal'in bu ilişkiye zor tahammül ettiğini ve bir an önce kurtulmak için fırsat gözlediğini tahmin edebiliriz. Erzurum'da, Sivas'ta, şimdi de Ankara'da başkan seçilmesi bu yönde gelişmelerdi.

Yukarıda Büyük Millet Meclisi'nin hükümet kurma konusunda ne denli çekingen davrandığına değinmiştik. Fakat hükümet işlerinin görülmesi gerekiyordu ve Mustafa Kemal'in ısrarı vardı. Büyük Millet Meclisi'nin Riyaset (Başkanlık) Divanı oluşturulduktan sonra hükümet konusu ele alındı (25 Nisan'da). Nâzım Bey (Tokat) encümenler kurulduktan sonra yönetimin encümenlerce yürütülmesini önerdi. Celalettin Arif konuyu incelemek üzere 15 kişilik bir layiha encümeni ve bu arada işleri yürütecek geçici bir heyet-i icraiye kurulmasını önerdi. Mehmet Şükrü Bey Anadolu'da "hakikaten" fena propagandalar olduğunu, bunlardan birisinin "hükümet-i muvakkate" kurulacağı, başına Mustafa Kemal'in geleceği, "Reis-i Cumhur" olacağı yolunda olduğunu söylüyordu. Ona göre encümenler kurulmalı, encümenler işleri yürütmeli, önemli konularda encümen reisleriyle Riyaset Divanı birleşip karar almalıydı. Encümenler Divan reisleriyle genel kurula karşı sorumlu olmalıydılar (s. 54). Emir Paşa (Sivas) onu destekliyordu. Sırrı Bey'e (İzmit) göre, İstanbul işgal edildi, diye "başı kesilmiş tavuk" gibi "ihtilacat-ı asabiye" ile vakit geçirmeden geçici hükümet kurulmalıydı. Ali Şükrü ve arkadaşları bir önergeyle herkes yeterince birbirini tanımadığı için vekillerin görevlerinin geçici olmasını istiyorlardı. Muhittin Baha, hükümetimizin hilafet ve saltanat tarafından yönetilen Osmanlı hükümeti olduğunu, kurulacak kurulun "heyet-i milliye" olduğunu söylüyordu. Bu uzun tartışmalar Mustafa Kemal'i de bezdirmiş olmalı ki, "ne derseniz deyin" birilerinin seçilmesini istedi. Biri Mustafa Kemal'in 24 Nisan'da sun-

duğu önerge olmak üzere, üç öneri arasından Celalettin Arif'inki kabul edildi (s. 58).

Muvakkat İcra Encümeni'ne şunlar seçildi (25 Nisan): Celalettin Arif Bey, Câmi Bey, Bekir Sami Bey, Fevzi Paşa, Hamdullah Suphi Bey, Hakkı Behiç Bey. Layiha Encümeni seçimi de yapıldı. Bu son encümenin hazırladığı ve 2 Mayıs günü kabul edilen 3 numaralı yasaya göre (s. 184-86) 3 Mayıs'ta İcra Vekilleri Heyeti seçildi (s. 196). Salt çoğunlukla yapılan seçim sonucunda şunlar seçildi: Câmi Bey (Dahiliye), Celalettin Arif Bey (Adliye), İsmail Fazıl Paşa (Nafıa), Bekir Sami Bey (Hariciye), Adnan Bey (Sıhhiye ve İçtimai Muavenet), Yusuf Kemal (Umur-ı İktisadiye), Hakkı Behiç (Maliye), Rıza Nur (Maarif), Fevzi Paşa (Müdafaa-i Milliye), İsmet Bey (Erkân-ı Harbiye-i Umumiye).[111]

O sıradaki İstanbul hükümetinden hayli farklı, belki daha çağdaş bir yapı göze çarpıyor. Sıhhiye ve İçtimai Muavenet İstanbul'da olmayan bir bakanlıktı. Üstelik, bu yalnız sağlık değil, sosyal devlet boyutunu duyumsatan yardımı da içermektedir. Ticaret ve Ziraat yerine, sanayii de kapsamak üzere İktisat vardır. Harbiye çok daha barışçıl olan Müdafaa-i Milliye adını almıştır. Bahriye yoktur ama, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye bir bakanlıktır. Bu, Mustafa Kemal için İsmet Bey'in öneminden kaynaklanıyor olabilir ve/ya da o günün savaş koşullarında kabinede askeri bir ağırlık oluşturmak içindi. İstanbul'da ayrı bir Evkaf Nezareti'nin bulunması da aynı biçimde, dincilere bir ağırlık sağlamak içindi diyebiliriz. Ankara'da Şeriye ve Evkaf aynı vekâlette birleştirilmişti. Yasada başvekillik konusunda bir netlik yoktur. Anlaşılan kendi aralarından birini seçiyorlardı (bu durumda Fevzi). Yine anlaşılıyor ki, Büyük Millet Meclisi reisi, İcra Vekilleri Heyeti toplantılarına katıldığında başkanlık ona düşüyordu.

Geçici İcra Encümeni zamanında, 28 Nisan günü çıkarılan bir genelgeye göre her tarafta cereyan eden işlemlerin kanun dairesinde olması "kat'iyyen" gerektiğinden, dilekçesinden sonuç alamayanlar o merciin en büyük amirine şikâyette bulunacaklardı. Oradan da sonuç alınmazsa Büyük Millet Meclisi'ne başvurulabilecekti.[112]

Hükümetin ilk işlerinden biri 6 Mayıs günlü kararnameyle İstanbul'la her tür resmi haberleşmeyi yasaklaması oldu. Ayrıca İstanbul'dan gelen gazeteler de kabul edilmeyecekti. Bunları geri çevirmeyen memurlar vatan hainliği ile suçlanacaklardı. Özel haberleşmeler sansür edilecek, mektuplar ve zarfları açık olacaktı. Fransızcanın kabul edildiği belirli merkezler dışında, haberleşme Türkçe olacaktı. 8 Mayıs'ta tehcir suçundan tutuklu olanların serbest bırakılıp yargılamalarının tutuksuz yapılması kararlaştırıldı. Bu karar, yargıya müdahale niteliğinde, dış dünyada olumsuz etkiler yaratabilecek, "popülist" bir karardı. Büyük Millet Meclisi hükümetinin İç Savaş'taki gelişmeler karşısında ne denli sıkıştığının bir göstergesi sayılabilir.

Aynı sıkışıklık durumunun bir göstergesi Hariciye Vekili Bekir Sami başkanlığında bir heyetin Moskova'ya gitmek üzere 11 Mayıs'ta yola çıkmasıydı. Büyük Millet Meclisi'nin Bolşevikleri müttefik olarak görmesinde Karabekir'in önemli payı vardır.[113] Meclis'e gönderdiği 2 Mayıs günlü telde Kuva-yı İnzibatiye kuruluşunun İngilizlerin "hazineler dolusu altın kuvveti ile" Rusya'da oluşturdukları Denikin ordusunun "bir aynını" İstanbul'da oluşturmak anlamında olduğunu bildiriyordu. Fakat İstanbul'daki "mecnun ve mabudları para olan edanî"nin (alçaklar) cahillere yaptırmak istediği bu iş mutlaka "mahv ve ifna" edilecekti. Denikin'i ve benzeri orduları yenilgiye uğratan Bolşevik kuvvetleri kısmen "yeşil İslam" ordularından oluşuyordu. Bolşevikler Kırgız İslam ordularını Azerbaycan ve çevresine yerleştirmişler ve bütün milletlerin ve "bilhassa" İslam âlemini bu arada saltanat ve hilafeti de esaret ve sömürge hayatından "külliyen" kurtarmayı hedefliyorlardı.[114] Bunun o bunalımlı dönemde nasıl bir ferahlık yarattığını tahmin etmek zor değildir.

Hamdullah Suphi'ye göre Bolşevikler sınırlarımıza doğru ilerlerken, Meclis'in "en şayanı dikkat, en lazımurriaye" görevi Bolşevikliği öğrenmek ve bu konuda ne düşündüğünü ulusa açıklamaktı. Lenin "din ve malınıza" saygılıyız demişti (s. 257-58). Tunalı Hilmi gülme ve alkış sesleri arasında eskiden beri "Bolşevik taraftarı" olduğunu, "bir nevi müfrit sosyalistlik" olan Bolşevik-

liğin kaynağını şeriatten aldığını söylüyor, kendisini devrimcilikle suçlamış olan Hamdullah Suphi'nin "bir hafta zarfında" geçirdiği değişiklikten ötürü ona teşekkür ediyordu (s. 258, 260). Daha önce de Besim Atalay Bolşeviklere yakınlık göstererek şeriate daha fazla yaklaştıklarını söylemişti. Atalay'a göre, sorun yalındı; dünyadan Kur'an'ı kaldırmak isteyen Gladstone'un çocuklarının süngüleri ve bayrağı altına mı, yoksa Şark'tan "bize ellerini açan" kuvvete mi gidilecekti? ("Tabii Şark'a sadaları.") (s. 258) Hamdullah Suphi, Hilmi'ye yanıt olarak Rusya'yı öğrendiğinden beri "bir ümid noktası" olarak Rusya'nın büyük devrimini gördüğünü söyledi. Meclis Bolşeviklerle anlaşmalıydı, bunda "küçücük bir ziyan" yoktu (s. 259). Ali Şükrü bile kamuoyunun Bolşeviklik aleyhinde propagandalarla doldurulduğundan yakınıyordu (s. 259-60).

Hükümetin bir sıkıntısı da para yönündeydi. 3 Mayıs'ta Mustafa Kemal'in Karabekir'e gönderdiği telde, "Elde beş para bulunmadığı malûmu devletleridir," dendikten sonra, kaynaklar sağlanıncaya değin Azerbaycan hükümetinden "azami miktarda" borç alınması isteniyordu.[115] İhtimal hem hoşnutsuzluk uyandırmamak, hem de gelir sağlamak için "ihracat," yani özellikle tarım ürünlerinin İstanbul dahil, Anadolu dışında yerlere gönderilmesi 10 Mayıs'ta serbest bırakıldı.[116]

Hükümetin 16 Mayıs'ta aldığı bir karar da Kuva-yı Milliye'nin gereksinimlerinin hükümetçe karşılanması yönündeydi. Böylece Kuva-yı Milliye'nin halktan mal ve para toplamasının önüne geçilecekti. Bu konuda da Abdülhalim Çelebi'nin bir önergesi göze çarpıyor. 29 Nisan'da okunan önergede, yardım toplamanın "derhal" yasaklanması istenmişti (s. 146).[117]

Büyük Millet Meclisi'nin çıkardığı 1 ve 3 numaralı yasalara yukarıda değinilmişti. 2 numaralı yasa Hıyanet-i Vataniye Kanunu'ydu (kabulü 29 Nisan 1920). Buna göre Büyük Millet Meclisi'ne karşı ayaklanmaya neden olacak eylemlere ölüm cezası getiriliyordu. 7 numaralı yasa ise 16 Mart 1920'de sonra İstanbul'un Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanmayan hukuk işlemlerini geçersiz sayıyordu.

8. Büyük Millet Meclisi'nin İlk Açıklamaları

Büyük Millet Meclisi'nin ilk açıklaması 25 Nisan 1920 tarihli "memlekete beyannamesiydi."[118] Bunda, Anadolu'nun her köşesinden gelen "vekillerimizin" oluşturduğu Büyük Millet Meclisi'nin millete "hakikati" söylemek gereğini duyduğu anlatılıyordu. İngilizlerce satın alınan bazı hainler, İzmir, Antalya, Adana, Ayıntap, Maraş ve Urfa'nın düşmanlar tarafından işgali üzerine silahına sarılan milletdaş ve dindaşları yine "size" mahvettirmek için padişah ve halifeye isyan sözünü ortaya atıyorlardı.

Meclis'in amacı padişah ve halifeyi düşman baskısından kurtarmak, Anadolu'nun parça parça "şunun bunun" elinde kalmasına engel olmak, başkenti yine anavatana bağlamaktı. "Biz vekilleriniz" Cenab-ı Hak ve Resul-ü Ekrem adına yemin ediyorlardı ki isyan, padişah ve halifeye isyan sözü yalandı ve amaç vatanı savunan güçleri aldatılan Müslümanlara mahvettirmek ve böylece sahipsiz kalan memleketi elde etmekti. Hindistan'ın, Mısır'ın başına gelenlerden yurdu korumak için İngiliz casuslarının yalanlarına inanılmamalıydı. Son cümle düşmana yardım eden hainlere Allah'ın lanetini okuyor, Allah'ın rahmet ve zaferinin halife ve padişahımızı, millet ve vatanı kurtarmak için çalışanların başından eksik olmamasını diliyordu. İletisi ve dili çok yalın bir bildirgeydi bu. Padişahın aldatıldığı konusuna girmiyor, Damat Ferit'in adını anmıyordu.

Büyük Millet Meclisi'nin ikinci açıklaması 27 Nisan günlü padişaha bağlılık teliydi. İstanbul'un işgali ve bunu izleyen facialar üzerine Anadolu'nun düşman istilası altında bulunmayan her köşesinden gelen ve ulus tarafından "selahiyet-i fevkalade" ile görevlendirilen mebuslar oybirliğiyle kendisine bazı gerçekleri sunmayı bir "sadakat ve ubudiyet" ödevi biliyorlardı. Sultan Osman'ın düşünde gördüğü koca çınarın dalları gitmiş, bir Anadolu gövdesi kalmıştı. Anadolu, hakanlığın "şevket ve kudreti" için her çeşit mihneti, yıkımı göğüslemişti. Şimdi Anadolu özgürlük ve bağımsızlığı için "yeni bir halk mücahelesi" yapıyordu. İzmir ve öbür işgaller özetlendikten sonra, ulus padişahını "ordularını kullanmak-

tan memnu ve mahrum" gördüğü için kendi kendine silaha sarılmışken, bu "doğal" tepkiyi Kafkas Müslümanları, Cezayir, Fas, Trablus'ta göstermişken ve "büyük milletimiz" Selçuk Türklerinden beri 1.100 yılı aşan süredir "istiklal ve hürriyet ve din" için gaza etmişken, kurtuluşunu düşmanlarının merhametinden bekleyebilir miydi? Ulusal savunmayı padişaha bir başkaldırı olarak göstermek ve halkı aldatmak için "mütemadi" çalışan hainler vardı. Onlar ulusu birbirine kırdırmak ve "düşman fütuhatına" yolu açık bırakmak istiyorlardı. Vuran da, vurulan da aynı derecede "sadık evlatlarınızdır." Düşmanların bayrakları baba ocaklarının üstünden çekilene dek, ulusal savunma terk edilemezdi. Kendi hükümetimizin yönetimi altında "bedbaht ve fakir" yaşamak, yabancı tutsaklığı pahasına ulaşılacak "huzur ve saadetten" bin kat daha iyiydi (bu son sözler mandacılara bir yanıttı). İlk sözü halife ve padişaha bağlılık olan Meclis'in son sözünün de bu olacağı "Südde-i Seniyelerine en büyük tazim ve huşu ile arz" ediliyordu.[119]

Telin anlamı açıktır. Yalnız İç Savaş'ın her iki yanı için aynı derecede sadık evlatlarınız denmesi tutarsızdır. Böylece Nasrettin Hoca masalındaki gibi, her iki yan da haklı oluyordu. Ancak TBMM'ye karşı vuruşanların tümünün "hain" olmayıp bir bölümünün "aldatılmış" oldukları varsayımında bu söz doğru olabilirdi, fakat pek gerçekçi olmazdı.

Büyük Millet Meclisi'nin üçüncü bir açıklaması İtilaf devletleri, ABD, tarafsız devletlere verilen Mustafa Kemal imzalı bir notaydı (30 Nisan). Bunda, Osmanlı ulusunun İstanbul'un haksız işgali karşısında, halife ve hükümetini esir sayıp "vasi mikyasta" seçimler yaparak Büyük Millet Meclisi'ni topladığı ve halife-sultan ve "ebedi payitahtı" işgal altında oldukça vatanın yazgısını ele aldığı bildiriliyordu. İşgal sırasında Meclis-i Mebusan'a yapılan saldırı, tutuklanan ileri gelenlere yapılan muamele anlatıldıktan sonra, Büyük Millet Meclisi'nin hükümet işlevlerini üstlenmek üzere bir İcra Heyeti seçtiği belirtiliyordu. Ardından, 29 Nisan'da Büyük Millet Meclisi'nin saptadığı görüşler iletiliyordu: 1) Müttefikler'in tutsağı sayıldığı için İstanbul'dan çıkacak buyruk ve fetvalar yok sayılacaktı. 2) Osmanlı ulusu "haklı ve şerefli" bir barış yapmak

istiyordu ve ancak kendi temsilcileri onu yükümlülük altına sokabilecekti. Osmanlı Hıristiyanları ve ülkede bulunan yabancılar, ulusun güvenliğine karşı bir harekette bulunmamak koşuluyla ulusun koruması altındaydılar.[120]

Bu sıralarda Büyük Millet Meclisi'nin iki açıklaması daha vardı. Biri Şeriye Encümeni'nin, öbürü Hamdullah Suphi'nin bildirgesidir. İkisi de aynı tarihi taşıyor: 9 Mayıs 1920. Şeriye Encümeni'nin "İslam Âlemine Beyanname" başlığını taşıyan bildirgesi ağdalı bir dille yazılmış, âyetler zikreden bir metindir (s. 246-48). Hamdullah Suphi'nin bildirgesi, "Büyük Millet Meclisi'nin Bütün İslam Âlemine Beyannamesi" başlığını taşıyor. İki bildirgenin birleştirilmesi söz konusu olmuştu, fakat Hamdullah Suphi'nin kendi bildirgesinin dışa, Şeriye Encümeni'ninkinin içe hitap ettiğini ileri sürmesi üzerine her iki bildirge oylanarak kabul edilmişti (s. 249-50). Hamdullah Suphi'nin bildirgesi, daha anlaşılır bir Türkçeyle, "edebiyat yapmak" isteyen bir üslupla yazılmıştır, somut olaylara daha çok yer verilmiştir. Her iki metin Büyük Millet Meclisi'nin 25 Nisan günlü "Memlekete Beyanname"sinin beş katına yaklaşan uzun metinlerdir.[121] 16 Mart'tan sonra Heyet-i Temsiliye'nin çıkarmış olduğu bildirgeler de (bu arada Rifat Börekçi'nin önayak olduğu karşı-fetva) hesaba katılınca, bu iki bildirgenin "fazlalık" olup olmadığı sorulabilir. Bunu da önemli ölçüde İç Savaş'ın yarattığı telaşla açıklayabiliriz sanırım.

9. Büyük Millet Meclisi'nde Kabaran Dincilik

İç Savaş'ın Ankara'ya yaklaşan ürkütücü gelişmesi karşısında telaşla yapılan şeylerden biri de, Büyük Millet Meclisi'nde gösterişçi bir dinciliğe sarılmak oldu. Ya da şöyle denebilir: İç Savaş'ın telaşından yararlanan kimi dinciler daha önce cesaret edemedikleri birtakım tutumlarını sergilemeye başladılar. 26 Nisan'da söz alan Mustafa Taki Efendi (Sivas) Şeriye, Evkaf, Maarif, Adliye işlerinin aynı encümene verilmesini isterken, Avrupa'da din ile devleti ayırmasalardı ilerleyemezlerdi, oysa bizde İslamiyet ilerlemeye engel olmadığına göre, din ile dünya işleri birlikte yürütülmelidir

diyordu (s. 77). Hakkı Hami Bey (Sinop) birçok yasaların Fransa ya da başka yerden alındığını, bizim "ruhumuzdan tevellüd etmeyen" bu yasaların olağanüstü gereksinimlerden doğmuş Meclis'i tatmin edemeyeceğini söylüyordu (s. 79). 28 Nisan'da Ali Şükrü Bey'in (Trabzon) içki yasağı yasası önerisi (Müskiratın Men'i Kanunu) Meclis'in dikkatine sunuldu (s. 115). Bilindiği gibi, bu öneri yasalaşacaktı. 29 Nisan'da Abdülhalim Çelebi'nin fuhuş amacıyla ev, bağ, bahçe gibi yarı açık yerlerde kadın oynatıldığı takdirde oynatan ve oynayanların cezalandırılmaları konusundaki yasa önerisi gündeme geldi (s. 146). Aynı gün Ali Şükrü Bey her mebusun seçim çevresinden 5-10 "imanlı" kişi getirerek bir "Milli Muhafız Müfrezesi" kurulmasını önerdi (s. 149).

Bu arada Operatör Emin (Bursa) ile Şevket (Sinop) beylerin ulusal olmayan fes yerine ulusal başlık olarak kalpak giyilmesi yolundaki önerisi heyecanlı tepkilere neden oldu, sonunda gündeme alınmadı. Bu sonuç üzerine, Başkan Celalettin Arif "bugün" fes ve kalpak zamanı olmadığını, herkesin istediğini giyebileceğini söyledi. Bu sırada "yaşasın fes", "yaşasın kalpak" diye seslenilmekteydi. Konunun hayli heyecan uyandırdığı, çoğunluğun başkan gibi, "fes ve kalpak zamanı" değil, diye düşündükleri anlaşılıyor. Demokratik-ulusçu hareket dinsizlikle suçlanırken, inancın simgesi sayılan başlıkta değişiklik yapılmasının gündeme getirilmesi basiretsizlik olarak değerlendiriliyor olmalıydı.[122]

Bir de 4 Mayıs günü gündeme gelen, Ali Rıza Efendi'nin (Amasya) şeri hükümlerin uygulanması üzerine önergesi vardı (s. 203). Önerge Meclis'in dikkatine sunulduğunda, Rıza Efendi önergenin "muvakkaten" başkanın yanında kalmasını istedi. Başkan önergenin geri alınması diye yorumladı bu isteği. Gerçekten, "o günün koşullarında" münasebetsiz sayılabilecek bir önergeydi, çünkü o sıra şeriatın uygulanmadığı anlamında yorumlanabilirdi. Kaldı ki bu pek doğru da sayılmazdı, çünkü toplumun en önemli, en can alıcı hukuk alanı olan Medeni Hukuk'ta şeriat uygulanmaktaydı.

13 Mayıs'ta Mustafa Taki Efendi'nin (Sivas) imam ve hatip yetiştirilmesi için önergesi genel kurula geldi. Efendi her kasabada 2-3, il merkezlerinde 20 kadar ulema bulunduğunu, yaşlarının 40-50

arası olduğunu söylüyordu. Ortalama ömür 60 olduğuna göre, bir süre sonra İslamiyet yok olacaktı (s. 286). Bütün medreseler yerinde durduğuna, birçok öğrencileri olduğuna göre bunun da hayli anlamsız, gayretkeşlik ürünü bir önerge olduğu söylenebilir.

Abdülhalim Çelebi ve Refik'in kadın oynatmanın yasaklanması hakkındaki önergesi ilginç görüşmelere yol açtı. Adliye Encümeni'nin mazbatası kadın oynatmanın cezasının zaten var olduğunu, önergenin bu cezayı artırmayı öngördüğünü, ama bunu yapınca öbür cezaların da ona göre ayarlanması gerektiğini, yapılacak işin, hükümeti bu konuda duyarlı olmaya çağırmaktan ibaret olduğunu belirtiyordu. Önerge sahiplerinden Refik'in (Koraltan) söylediğine göre, Konya köylüsünün cebine para girmişti. Kimi düğün ve toplantılarda oynatılan kadın sayısı 300'ü buluyormuş, 1.000-2.000 liralık (bugünün 74.000-148.000 ABD Doları) rakı içiliyormuş. Ulusal savaşıma para ver deyince de omuz silkiyorlarmış bu insanlar (s. 296). Besim Atalay eskiden köçek oynatıldığını, şimdi azaldığını belirttikten sonra, sosyoloji diye bir bilim olduğunu, zorlamanın sonuç vermeyeceğini, önlemlerin bilimsel olarak saptanması gerektiğini, insanların zevk ve musikiye gereksinimi olduğunu söyledi. Ali Şükrü Trabzon'da kadın oynatma görmediğini, fakat "pek çoklarının" tanıklığı ile Ramazan'da cami şadırvanında gençlerin oturup içtiklerini, kız oynattıklarını "bildiğini" öne sürdü. Hiçbir Hıristiyan memleketinde bunu yapmazmış, "memleket yıkılıyor" diyordu. Ne kadar şiddetli ceza varsa, idam dahil, verilmeliymiş. İdam sözü kimilerini coşturmuş olmalı ki, "bravo"lar yükseldi, sıkılanlar "müzakere kâfi" diye seslendiler (s. 297-98). Muhittin Baha "keşke" eğitim konularına bu denli vakit ayrılabilse diye hayıflandı ve ırza saldırıdan fazla ceza verilemeyeceğini vurguladı (s. 298-99). Süleyman Sırrı (Yozgat) ırza saldıranları idam etmeli, dedi. Dr. Suat (Kastamonu) frenginin fuhuşla bulaştığını belirtti (s. 299). Encümen sözcüsü Refik Şevket (Saruhan) cezanın ağır olmasının uygulanmasını zorlaştırdığını, bunun deneyle bilindiğini, kanunun bile bile uygulanmadığını, çünkü polis ve jandarmanın da kadın oynattığını söyledi. Sonunda Encümen'in sağduyulu olan görüşü benimsendi (s. 300-302).

İçkinin yasaklanması konusu görüşülürken Maliye Vekili Hakkı Behiç herkesin içkinin sınırlandırılması ya da yasaklanmasından yana olduğunu, ama bunun yapılması halinde azalacak ya da kalkacak resimlerin başka bir karşılığını bulup Düyun-ı Umumiye'ye vermek gerektiğini, ayrıca genel servetin önemli bir bölümünün bağcılıktan elde edildiğini hatırlattı. Sonunda konu Heyet-i İcraiye'ye, yani hükümete havale edildi (s. 329-33).[123]

19 Mayıs oturumunda da Mustafa Taki Efendi'nin (Sivas) peygamberlere "fezahat-ı lisaniyede" bulunanlar için ceza biçen yasa önerisi Adliye Encümeni'ne havale edildi (s. 352).

10. Üçüncü Meşrutiyet Sorunu

Bilindiği gibi Mahmut Goloğlu yazmış olduğu *Milli Mücadele Tarihi*'nin üçüncü cildine *Üçüncü Meşrutiyet* adını vermiştir. Çünkü ona göre Ankara'da oluşturulan Büyük Millet Meclisi düzeni Osmanlı saltanatını reddetmeyen, tersine onu benimseyen, İngilizlerin elinde tutsak kabul ettiği hükümdarı "kurtarmak" için savaşım verildiğini ısrarla öne süren bir düzendi. Demek ki 1876, 1908 meşrutiyetlerinden sonra bir de 1920 meşrutiyeti vardı. Goloğlu bu meşrutiyetin "en azından" 20 Ocak 1921'de TBMM'nin ilk anayasasının kabulüne değin sürmüş olduğunu düşünmektedir.[124] İlk başta bu mantık bana doğru gibi görünmüştü ve *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* çalışmasının ilk cildi olan *Mutlakıyete Dönüş*'te bunun kabul edilebileceğini yazmıştım. Fakat kimi eleştirileri de dikkate alarak sonra bu görüşten vazgeçtim. Mütarekenin ilk yılında Vahdettin'in adım adım mutlakıyete dönmekte olduğunu, son Meclis-i Mebusan'ın kendisine Sivas Kongresi'nce zorla dayatılmış bulunduğunu dikkate alarak, Sivas Kongresi'yle Damat Ferit'in yeniden sadarete gelişi arasındaki kısa dönemi "üçüncü meşrutiyet" diye nitelemiştim. Bugün de aynı düşünceyi sürdürerek, Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşu Atatürk Devrimi'nin bir parçasıdır diyorum. Dolayısıyla, üçüncü meşrutiyet diyerek onu Osmanlı'ya bağlamak doğru değildir.

Goloğlu'nun yapıtında sıraladığı kanıtlar başta Mustafa Kemal, kimi mebusların Büyük Millet Meclisi'nin meşrutiyetin devamı olduğu yolundaki sözleridir. Gerçekten, padişah ve halifeyi kurtarmayı baş erek kabul eden demokratik-ulusçu hareket, düzenin devamlılığını, bir kopuşun söz konusu olmadığını böylece vurgulamış oluyordu. Ama bu, görünüşteki durumdu. Ayastefanos'taki Meclis-i Umumi-i Milli, II. Abdülhamit'e tahttan indirilmeyeceği güvencesini verip, İstanbul'a Hareket Ordusu egemen olunca hiç tereddütsüz onu tahttan indirmemiş miydi?[125] Şimdi 1920'de demokratik-ulusçu hareket Vahdettin'e bağlılığını ilan ederken ne ölçüde içtendi? 1922'de bırakın Vahdettin'i tahttan indirmeyi, saltanatı kaldıran aynı Meclis değil miydi? Tabii bu arada olup biten olayların olağanüstülüğü böyle bir tutum değişikliğini açıklayacak nitelikte sayılabilir. 1920'deki açıklamaların içtenliğini ölçmek kimsenin elinde değildir. Fakat o günkü koşulların, ister içtenlikli, ister değil, padişaha bağlılık sözlerinin edilmesini kaçınılmaz kıldığı ileri sürülebilir. Çünkü pek büyük çoğunluğu kul bilincindeki bir halk, başka türlü savaşıma sürüklenemezdi. Sanırım Büyük Millet Meclisi'nin Vahdettin'e verdiği bağlılık sözlerinin çok büyük oranda içtenlikten yoksun olduğunu kabul etmek gerekiyor. Vahdettin de demokratik-ulusçu hareketi lanetlediği, dindışı ilan ettiği, üstüne ordular gönderip, önderlerini idama mahkûm ettirdiğine göre, bu hareketin bağlılık sözlerinin içtenliğine hiç inanmıyor olmalıydı. Yoksa onun tümden iradesiz, İngilizlerin tam bir kuklası olduğunu kabul etmek gerekiyor ki elimizdeki bilgiler böyle bir yargı ile bağdaşmıyor.

Mustafa Kemal'in olağanüstü kişiliğinin ve önderliğinin bu olaylardaki çok büyük payı genellikle herkesin kabul ettiği bir şeydir. Atatürk daha Erzurum'da, Cumhuriyet dahil, Atatürk Devrimi'nin başlıca adımlarını program olarak yakını olan Mazhar Müfit Kansu'ya söylemişti.[126] Kimileri bunu Kansu'nun uydurması olarak görmek isteyebilir. Ne var ki, sanırım Mustafa Kemal'in daha en baştan, Büyük Millet Meclisi açılırken padişah kaymakamlığı ya da benzeri bir mevkiin yaratılmasına karşı kesin tutumu, Cumhuriyetçiliğinin önemli bir kanıtıdır. Gerçi Mustafa Kemal'in Yümnü (Üresin) vasıtasıyla Veliaht Abdülmecit Efendi'yi Ankara'ya çağırdığına dair bilgiler var. Bunun ne ölçüde doğru kabul

edilebileceğini kestiremiyorum. Doğruysa, İç Savaş'ın yarattığı sıkışıklığın bir sonucu olarak yorumlanmalıdır. Yoksa 26 Nisan 1921'de İnebolu'ya gelen Veliaht'ın oğlu Şehzade Ömer Faruk'u geri çevirmesini açıklamak zor olur.[127] Ayrıca, Ömer Faruk'un geri çevrilmesi, Abdülmecit'in Anadolu'ya çağrıldığı bilgisinden çok daha kesin görünüyor.

Mustafa Kemal'in olayların gelişmesindeki etkisinin olağanüstü önemine değindim. Ama onun devrimci bir çevresi kuşkusuz ki vardı. Ayrıca Mustafa Kemal'in yüzyüze karşılaşmalarında insanları olağanüstü etkileme gücünü de hesap etmek gerekir. Son olarak da, bir yandan Sevr ile somutlaşan Türkleri ezme kararının, öbür yandan İngilizlerle işbirliğinde kararlı bir padişahın, Mustafa Kemal gibi devrimci bir öndere istediklerini uygulamak için gereken ortamı hazırlamış olması da tabii çok önemlidir.

Başta Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nin padişah ve halife konusunda söylediklerini tek başına soyut olarak ele alınca, yani içtenlikli kabul edince, üçüncü meşrutiyet sonucuna varılabilir. Ama bu çok biçimsel bir yaklaşım olur. Örneğin, Coşkun Üçok'un, II. Abdülhamit döneminde Kanun-ı Esasi'nin hiçbir zaman yürürlükten kaldırılmamış olmasından hareketle, meşrutiyetin 1876'dan 1908'e değin kesintisiz sürdüğünü öne sürmesine benzer. Belki "lafzi," biçimsel bakımdan savunulabilir (o da kısmen) bir görüştür, ama olgularla taban tabana zıt olduğu için pek kabul edilemez.

Ne yazık ki Goloğlu üçüncü meşrutiyet görüşünü savunurken "çok büyük" ve doğruluğunun o denli kuşkulu olduğunu düşündüğüm şeyler söylüyor. "Denilen doğruydu, bu Meclis bir ihtilal meclisi olamazdı. Çünkü Mustafa Kemal Paşa ihtilalci değildi... İhtilal zamanında yasalar susar. Halk, milletin reyine hâkim olur." Burada söylenenler ancak "ihtilal," karışıklık, halk ayaklanması olarak anlaşılırsa doğru kabul edilebilir. Sonra, "... Mustafa Kemal Paşa, yıkıcı olmadığı gibi, gereksiz şekilde tezcanlı da değildi," diyor.[128] Atatürk bir zamanlama ustası olduğu için, tümcenin ikinci bölümü doğrudur. Ama Atatürk örneğin Osmanlı Devleti'ni, şeriatı yıkmış bir önder olduğuna göre, tümcenin ilk bölümü ne ölçüde doğru sayılabilir?

3.

Saray'ın I. Düzce, Kuva-yı İnzibatiye, I. Yozgat Harekâtları[129]

11. Saray'ın I. Düzce Harekâtı (13 Nisan - 31 Mayıs 1920)

Düzce yakınında Ömerefendi köyünde toplanan padişahçılar Düzce'deki müfrezede görevli Süvari Yüzbaşı Avni'yi çağırdılar. Anlaşılan onunla bir görüşme, belki bir pazarlık yapmak istiyorlardı. O reddedince, müfreze karargâhını bastılar. Müfreze Komutanı Mahmut Nedim teslim oldu. İki süvari subayı, birkaç erle akşama dek savaşım verdiler. Yüzbaşı Avni yaralandı, Süvari Mülazım (Teğmen) Ruhsar şehit oldu. 4 bini bulan padişahçılar Düzce'ye girdiler. Tarih 13 Nisan'dı, yani Damat Ferit hükümetinin kurulmasından sekiz gün sonra. Elebaşları hükümet görevlerine el koydular. Berzeg Safer kaymakamlığı, Maan Ali jandarma komutanlığını, Vahap iaşe ve ikmali, Koçbey de belediye başkanlığını üstlendiler. Safer ve Vahap Düzce'nin ileri gelen Çerkeslerindendi. Koçbey de Çerkes'di ve emekli jandarma yüzbaşısıydı. Maan Ali

emekli jandarma binbaşısıydı. Bu bölgede Çerkesliğin rol oynadığı görülüyor. Emekli subayların alaylı olduğu tahmin edilebilir.

Padişahçılar Avni'ye uyguladıkları taktiği Bolu Mutasarrıfı Haydar Bey'e de uyguladılar. Düzce'ye gelip halka öğütte bulunursa ortalığın yatışacağını bildirdiler. Haydar, Ankara'dan izin alarak 18 Nisan günü Düzce'ye gitti. Padişahçılar onu tutuklayıp Ankara'ya kendilerinden yana girişimde bulunması için zorladılar.

Düzce'nin padişahçılarca ele geçirilmesi ve Bolu mutasarrıfının tuzağa düşürülerek tutsak edilmesi Ankara'da bir telaş, belki de panik havası estirdi. 16 Nisan Yahyaköy zaferini bilselerdi ihtimal bu denli telaş etmezlerdi.[130] Telaşı, Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal'in Karabekir'e 18 Nisan gecesi, muhtemelen Haydar'ın başına gelenlerin öğrenilmesinden sonra çektiği telden anlıyoruz. Şöyle başlıyor: "Düşmanlarımızın memleketimizde harb-i dahili (iç savaş) ihdası teşebbüsü muvaffak olmak üzeredir." Düzce olayı İzmit ve Adapazarı yönünde ilerleyebilir, önüne geçilmezse Sivas'taki Çerkes bölgelerine sıçrayabilirdi. İç Savaş'ta başarının ilk şartı "sür'at ile emin muvaffakiyet-i taarruziye" idi. Oysa düzenli birliklerin durumu güven vermiyordu. Yerlerinden oynatılan birliklerde "ziyade firar" görülüyordu. Oysa disiplin ve inancına güvenilebilecek, herhangi bir hareketi "kavi bir yumruk gibi" tepeleyebilecek seyyar güçler gerekiyordu. İşte "milli ihtiyat kıtası" oluşturmak üzere, Karabekir'in buyruğu altındaki tümenlerden kurulacak 500-1.000 mevcutlu seçkin bir kıtanın ya da gönüllülerden oluşacak bir birliğin Ankara'ya gönderilmesi gerekli görülmekteydi. Bu birliğe maddi fedakârlıklarda da bulunulacaktı. Mustafa Kemal bu konuda Karabekir'in görüşlerini istiyordu. Karabekir, verdiği yanıtı koymamış, ama anılarında görüşlerini dile getirmiştir. Karabekir'e göre Doğu'dan Batı'ya gidecek ve orada içine düşeceği "fesat çalkantısında" akidesini bozmayacak 500 kişi bulmak "gayri mümkündü." İzmir'i Yunanlılar işgal ettiği ve İstanbul'un da uğradığı "hakaret ve felâket açısından" yüreği yanan o çevreden "bu kadarcık" güvenli bir kuvvet bulunamazsa, Doğu gibi "irfanen daha geri muhitte" nasıl bulunacaktı? Son günlerde silahlı ve toplu firarlar "elimdi." Ve Karabekir elinde kalan askeri

nasıl tutabildiğini açıklıyor. Ermenilere iki yıl önce vurulan darbeyi yeniden vurmak, Ermenilere bir daha yurdumuzu çiğnetmemek umudu...[131] Karabekir onun için, aşağıda inceleneceği üzere, Ermenistan'a karşı askeri harekât yapmak için üstelemekteydi.

Yukarıda adı geçmiş olan Fransız Jandarma Yüzbaşı Laffranque'ın yazanağında askerin durumu üzerine çarpıcı bilgiler veriliyor. 1920'de Ankara'dan bindiği trende bir vagon asker varmış. Askerler istasyonlarda inemiyorlarmış ve vagonun kapıları subay gözetimi altında silahlı nöbetçiler tarafından tutuluyormuş. İlk istasyonda askerlerden biri Mustafa Kemal'in ailesine ağır bir küfür etmiş. İstasyonu dolduran işsiz güçsüzlerden hiçbir tepki gelmemiş. İstasyon görevlilerinden biri, on gün kadar önce askere alınmış birçok gencin trenin yokuşta yavaşlamasından yararlanarak toplu olarak kaçtıklarını, onun için önlem alındığını açıklamış. Yüzbaşı da Ankara'dan ayrılmasından birkaç gün önce, jandarma tarafından oraya getirilmekte olan askere alınmış 200 gençten 70'inin kaçtığını, getirilenlerden üçünün de kaçarken vurulduğu için yaralı olduklarını anlatıyor.[132]

Zavallı Türkler... Halkının yüzde 5'inden ne kadar fazlasının okuma-yazma bildiği belirsiz bir kitle... Şeyh ve ağaların ve bir tür "Süper Ağa" (padişah) ve "Süper Şeyh" (halife) konumundaki Vahdettin'in elinde tutsak, onun kulu... Onun için de kendi kurtuluşunun savaşına el uzatmadığı gibi, ona karşı silah çekmeyi de görev sayıyor.

14 Nisan günü padişahçılar, Ankara'nın ilçesi olan Beypazarı'nda toplanarak, "Halk (halife?) ve padişah nerede ise, biz de oradayız," deyip askeri depoyu basıp yağmalayarak ilçeyi ele geçirdiler. 18 Nisan günü Bolu'yu, 20 Nisan'da Gerede'yi ele geçirdiler. Mudurnu çevresindeki köylüler 21 Nisan'da ilçeye saldırdılar. 18 Nisan akşamı Mustafa Kemal Geyve'de bulunan 24. Tümen Komutanı Kurmay Kaymakam Mahmut'a Düzce'ye gitmesi için buyruk verdi. Mahmut Bey, iki tabur, bir kudretli dağ bataryası ve birtakım süvari ile 19 Nisan akşamı dükkânları kapalı, gergin bir hava içindeki Adapazarı'na vardı. İstanbul'la telgraf bağlantısını kesti. Ertesi gün Hendek'e hareket etti. Yoldaki köylere,

hazırlamış olduğu bir bildirgeyi dağıtıyordu. Bildirge, padişahın İngilizlerin elinde tutsak, hükümetin İngilizlerin aleti olduğunu, padişahı kurtarmak için insanların Kuva-yı Milliye'ye yardımcı olmaları gerektiğini bildiriyordu.

21 Nisan akşamı Mahmut ve kuvvetleri Hendek'e vardılar. Dükkânlar kapalıydı. Tellallar vasıtasıyla toplanmaya çağrılan halk, gelmedi. Ertesi günü Hendek'ten çıkan birlik padişahçıların ateşiyle karşılaştı. İhtiyar bir Çerkes, yine Çerkes olan Mahmut'a Çerkesce uzlaşma öneren şeyler söyledi. Padişahçılar onu tutsak almaya kalkışınca silahına davrandı. Onu öldürdüler. Zaten kimi asker padişahçılarla kucaklaşmaktaydı. Padişahçılar duruma egemen oldular. Askerin silahları alınıp serbest bırakıldı, subaylar tutuklandı. Hendekli padişahçılar Adapazarı'nı ele geçirmek için hazırlanırlarken, Adapazarı'ndan eşraftan Sait Bey başkanlığında bir nasihat kurulu 23 Nisan'da yola çıktı. Budaklar köyünde padişahçılara rastlanıldı. Nasihat dinlemek niyetinde olmayan Hendekliler heyetten Sait ve Kâzım beyleri öldürdüler. Bu sıralar (28 Nisan) İstanbul hükümeti Amasya mutasarrıflığına Zeki, Bolu mutasarrıflığına Osman Nuri, İzmit mutasarrıflığına İbrahim Hakkı beyleri atadı.[133]

Durum bu derece ağırlaşınca, demiryolu üzerinde bulunan ve Anadolu'nun kapısı sayılan Geyve Boğazı'na egemen olmak çok önem kazandı. Kuva-yı Milliye Umum Komutanı (ya da Garp Cephesi Komutanı) olan Ali Fuat Paşa dikkatini bu noktaya topladı. 19 Nisan günü Binbaşı Çolak İbrahim, Kuşçubaşı Eşref, Rauf, Bulgar Sadık ve 60 kişilik Kuva-yı Milliye müfrezesiyle birlikte Geyve'ye vardı. Padişahçılar Geyve'yi Göynük yönünden tehdit ediyorlardı, iki kasabanın ortasındaki Taraklı'ya gelmişlerdi. İbrahim, Taraklı'yı kurtardı, fakat kalabalık padişahçı grupların saldırısına uğradı. Bunları püskürttüğü gibi Göynük'e girdi (1 Mayıs). 6 Mayıs sabahı Mudurnu'ya geldi. Padişahçılar Mudurnu'da beş gün muharebe yaptılar. Sonunda ağır kayıplar vererek çekilmek zorunda kaldılar. Takip edildiler ve kimi padişahçıların evleri yakıldı. Bu arada Çolak İbrahim bazı takviyeler almıştı. Kendi birliğinin mevcudunu gönüllülerle 120'ye çıkarmıştı. Pirlepeli Hamdi,

dava vekili İsmail Hakkı 200 Rumelili ile Mudurnu'ya geldiler. Ayrıca Nallıhan'dan Binbaşı Nâzım komutasında 250 zeybek ile zayıf bir piyade taburu geldi (14 Mayıs).

Bu sırada herhalde Kuva-yı İnzibatiye'nin Geyve önlerinde ve diğer yerlerde saldırılarının devam etmesinden yüreklenen padişahçılar, 19 Mayıs'ta Göynük'e saldırdılar.[134] Sayıları 150 kadardı, yanlarında 25 üniformalı er ve birkaç subay vardı. Kasabayı kolayca ele geçirdiler. Hapishaneyi boşalttılar, memur evlerini yağma ettiler. Akşam Çolak İbrahim müfrezesi gelince kaçtılar. Fakat İç Savaş'ta Kuva-yı İnzibatiye'nin saldırıları dolayısıyla durum tehlikeli görülmeye devam ediyor olmalıydı ki, 20 Mayıs'a değin Miralay Refet padişahçıların başlarıyla, Düzce'de tutuklanmış olan Trabzon Mebusu Hüsrev'den (Gerede) de yararlanarak bazı görüşmeler sürdürdü. İbrahim 25 Mayıs'ta Mudurnu'dan hareketle, "köyleri taraya taraya" 28'inde Düzce'ye geldi. Fakat Çerkes Ethem kuvvetlerinin burada bulunduklarını görünce, geri döndü.

Şimdi de Beypazarı, Nallıhan, Gerede, Bolu'da bu sırada cereyan eden kimi gelişmeleri özetleyeyim. Beypazarı 14 Nisan'da padişahçıların eline geçmişti. 19 Nisan'da yeniden coştular ve kaymakama giderek İstanbul'dan gelen fetva ve hükümet bildirgesini elde etmek için postayı istediler. Kaymakam bu isteği yerine getirdiği gibi, 30 kadar tüfeği de vermek zorunda kaldı. Padişahçılar sokaklarda dolaşıp padişahın buyruklarını dinlemeyen Ankara'yı dinlemeyeceklerini, padişahın fermanı olmadıkça 1313 doğumluların askere alınamayacağını duyurdular. Bunun üzerine Heyet-i Temsiliye, Binbaşı Şemsettin komutasında 80 mevcutlu bir müfrezeyi 20 Nisan'da ilçeye gönderdi. Padişahçılar ateşle müfrezenin kasabaya girmesini önlediler. Daha sonra da saldırarak, müfrezeyi uzaklaştırdılar. Ardından Kaymakam Arif'in müfrezesi 25 Nisan'da Beypazarı'na saldırarak padişahçıları yenilgiye uğrattı. Ertuna'ya göre halk bu gelişmeyi iyi karşılamış, çünkü ilçeyi ele geçirenler civar köylerden ve Nallıhan'dan gelen kimselermiş.

Beypazarı'nı kurtaran Kaymakam Arif 210 atlı, 55 piyadeden oluşan Karakeçili Müfrezesi'ne komuta etmekteydi ve Bozkır'daki harekâtta başarı göstermişti. Şimdi Ankara çevresinde göreve çağ-

rıldı. Ayaş ve Beypazarı'ndan (25 Nisan) sonra Nallıhan'a yöneldi. Nallıhan'da padişahçılar Kuva-yı Hilafet Heyeti diye bir kuruluş oluşturup (26 Nisan), birçok yere duyurmuşlardı. Nallıhan Kadısı Ahmet Hamdi Efendi kaymakam atanmış, Beypazarı'na 50 süvari, 50 piyadeden oluşan bir birlik göndermişlerdi. 26 Nisan'da Arif, Nallıhan'a doğru ilerlemeye başladı. Softa boğazında yapılan vuruşmada padişahçılar yenilgiye uğrayıp dağıldılar. Bunu üzerine Nallıhan müftüsü, Arif'e gelerek, padişahçıların kaçtığını, halkın müfrezeyi beklediğini bildirdi. Bu arada Nallıhan'daki hareketin daha çok Çarşamba köyünden kaynaklandığını öğrenmiş olan Arif, Nallıhan yerine bu köye yürüdü. 29 Nisan'da burada 400 kadar padişahçıyla vuruştu ve onları yenilgiye uğrattı. Bundan sonra Arif 1 Mayıs'ta Bolu'nun güneyinde Seben Dağı'nda padişahçılarla çatıştı ve onları yendikten sonra Bolu üzerine yürüdü. Bolulular teslim bayrakları çekerek Hoca Süreyya adında birini Arif'e gönderdiler. Bu kişi halkın bir kusuru bulunmadığını, Mutasarrıf Haydar Bey'in idaresizliğinden bu noktaya gelindiğini, elebaşı durumunda olan eski mebuslardan Abdülvahap, Boyacıoğlu Hacı Hamdi Emin, Çubukçuoğlu Sabri, Mengenli Avukat Nuri ve Müftü Ahmet'in Düzce'ye kaçtıklarını söyledi.

Arif, Bolu kentine girmeyi ihtiyata uygun görmedi ve bunun için 32. Kafkas Alayı'ndan Binbaşı İhsan'ı görevlendirdi. Fakat 3 Mayıs günü Düzce ve çevresi köylerden, Bolu çevresi köylerinden ve Mudurnu'dan padişahçılar Bolu'ya karşı büyük bir saldırı düzenlediler. Savunma sırasında İhsan şehit oldu. Padişahçılar cesedini çırılçıplak soyup ortada bıraktılar. Tutsak ettikleri başka bir subayı da işkence ettikten sonra sokaklarda sürükleyerek öldürdüler. "İşte şeyhülislam fetvasının hükmü yerine geldi," diye bağırıyorlardı. Daha sonra kentin dışında bulunan Arif'e saldırdılar (4 Mayıs). Onların üstün gücü karşısında Arif 175 atlısıyla Kızılcahamam'a çekildi.

Bu sefer Çerkeş'ten 58. Alay'ın, 260 mevcuduyla Binbaşı Vasfi komutası altında devreye sokulduğunu görüyoruz. Gerede'ye 5 Mayıs'ta hareket eden birliğe Gerede Jandarma Bölük Komutanı birliğin iyi karşılanacağını bildirmişti. Bu güvenle ilerleyen Vas-

fi'nin birliği ateşle karşılanıp yaralı verince dağıldı. Kimisi kaçtı. Birlik toparlandı ama 85 er kalmıştı. Vasfi geri dönmeyi uygun gördü. Binbaşı Rüştü komutasındaki 400 mevcutlu Kızılcahamam Müfrezesi de Gerede önlerinde aynı sonuca ulaştı. Rüştü 89 erle Kızılcahamam'a döndü. Mustafa Kemal 8 Mayıs'ta Ali Fuat'a gönderdiği telde Ankara'nın, yani milli varlığın tehlikede olduğunu, bu durumda Adapazarı'na saldırmaktan vazgeçilebileceği ve Safranbolu-Çerkeş-Kızılcahamam-Beypazarı-Mudurnu-Geyve hattında savunmaya geçilmesi gerektiğini bildirdi. Aynı gün Konya Ereğlisi'nden 11. Fırka Ankara'ya çağrıldı. Fakat 11 Mayıs gecesi Arif'in bir suikastla öldürülmesi durumu daha da kötüleştirdi. Komutanlarına çok bağlı olan Karakeçili Müfrezesi askerleri, köylerine dönmek istediler.

Bu işler olurken Büyük Millet Meclisi'nin ve Mustafa Kemal'in bir tutumuna dikkat çekmek uygun olacaktır. Yukarıda gördüğümüz üzere padişahçılar çok kez düzenbazlıkla, demokratik-ulusçu güçleri aldatarak işlerini yürütüyor ve sık sık sonuç alarak duruma egemen oluyorlardı. Bu hengâmede Mustafa Kemal'in genellikle soğukkanlılık ve hukuka uyma kararlılığı gösterdiğini görüyoruz. Örneğin, Gerede halkının Düzcelilerle işbirliği yapmasının "çok fenalığı" dokunduğunu belirtmekle birlikte, "... biz Gerede'yi yakmak, yıkmak, vurmak istemedik. Çünkü her halde iğfal edildiğine kani idik," diyordu. Arif Bey'in öldürülmesinden sonra padişahçıların bazı köyleri yaktığından söz edip, bu hareketleri bastırmada aşırılık gösterilmemesi için, "... Komutanları ve askeri sureti katiyede böyle şedit tazyikattan menediyoruz... Alelıtlak halkı zarardide etmemek lazımdır," diyordu.[135]

12. Çerkes Ethem Savaş Sahnesinde

Çerkes Ethem'in 16 Nisan'da Yahyaköy zaferini kazandıktan sonra Düzce-Bolu bölgesine müdahalesi ancak 23 Mayıs'ta olmuştur. Arada 37 günlük bir süre var. Ertuna, Çerkes Ethem kuvvetlerinin yeniden toparlanıp intikali için bu süre "normal sayılabilir" diyor. Oysa Düzce, Bolu ve genel olarak Ankara'nın batısı ve ku-

zeybatısında durum hayli karanlıktı. Çolak İbrahim ve Arif'in başarıları padişahçıları bir miktar önlemişse de bastırmaya yetmemişti. Arif'in öldürülmesi ve Karakeçili Müfrezesi'nin dağılma noktasına gelmesi durumu daha da kötüleştirmiş bulunuyordu. Ertuna'nın tersine, aradan geçen zaman bana pek de "normal" görünmüyor. Burada ya Çerkes Ethem yönünden ya da Ankara yönünden bir isteksizliğin payı olmuş olabilir. Çerkes Ethem'de "böbürlenme ve başkaldırma" sürecinin başlamış olduğu düşünülürse, isteksizlik Mustafa Kemal'in bu yöndeki gelişme istidadını duyumsamış olmasından kaynaklanmış olabilir. Başka bir deyişle, Ethem'e minnet borcu altına girmek istememiş olabilir. Ethem yönünden bir isteksizlik söz konusuysa, onun da Marmara bölgesinde değil, kendi yöresi olan Salihli'de Yunanlılarla vuruşmayı yeğlemesinden kaynaklanmış olabilir.

Ertuna bu 37 günle ilgili ilginç bir soru soruyor. Acaba padişahçılar güçlü durumlarından yararlanarak neden daha fazla yayılmadılar? (Örneğin, Ankara'ya neden saldırmayı denemediler?) Ertuna dört neden sıralıyor:

1) Damat Ferit ve adamları arasında bu işi "ustalıkla, cesaret ve enerjiyle" yürütebilecek bir kimse ya da grup yoktu. Damat Ferit bir yanda Kuva-yı İnzibatiye'de Süleyman Şefik Paşa'yı, öte yanda Anzavur'u "hemen hemen aynı görevle ve geniş yetkilerle" görevlendiriyordu. Sonradan kolordu komutanı olarak giden Suphi Paşa da "kararsız, kuvvetli şahsiyetten yoksun" birisiydi. Saray ile demokratik-ulusçu hareket arasındaki iktidar savaşımı, somut olarak 31 Mart Olayı'nda görüldüğü gibi, bir bakıma da bir "alaylılık-mekteplilik" savaşımı olduğuna göre, "alaylı" sayılabilecek Vahdettin ve Damat Ferit'in, yine alaylı olan Anzavur'u yeğlemeleri anlaşılabilir bir şeydir.

2) İç Savaş bölgesindeki padişahçı elebaşılar önderlerinden "çok daha bilgisiz, gerici, belli bir gaye ve maksadı olmayan basit kimselerdi." Bunların, örneğin Anzavur'dan "çok daha" bilgisiz ve basit oldukları bence tartışmalıdır. Bilgisizlik alaylılığın niteliğidir zaten. Belli bir maksatları olmadığı da bence pek doğru değil. Bunlar hem kulluklarının gereğini yapıyor, hem de kurulu

düzenin değişmesine karşı duruyorlardı. Gaye ve maksatları bence çok açıktı.

3) Padişahçı köylüler kendi bölgelerinden uzaklara gitmek istemiyorlardı, "yaradılışları maceraya elverişli" değildi. Gerçekten de yüzlercesi, binlercesi savaşıma girebiliyor, fakat bölgelerinden uzağa gitmedikleri görülüyordu. Örgüt ya da lojistik destekten yoksun olunca böyle olması beklenebilirdi.

4) Ertuna ulusçuları "cesur, bilgili, vatansever, yaptığı işe inanmış kıymetli" kimseler olarak tanımlıyor. İbrahim, Arif, Mahmut, Refet, Ali Fuat "ve emsalini" örnek gösterdikten sonra, "çok hizmeti geçmiş" olan Çerkes Ethem'i de ekliyor (Çerkes Ethem'in sorunu belki de siyasal bilinç sahibi olmakla birlikte, mektepli olmamasıydı).

Çerkes Ethem Geyve'ye gelince, Ali Fuat padişahçılara karşı genel bir taarruz buyruğu verdi (22 Mayıs). Çerkes Ethem kuvvetleri Geyve'den Sapanca-Adapazarı yönünde ilerleyecekler, sonra da Hendek denetim altına alınacaktı. Bu harekâta koşut olarak, Genelkurmay, Mudurnu'da Refet komutasında bulunan kuvvetlere Bolu ve Düzce'ye ilerleme buyruğunu verdi.

23 Mayıs akşamı Sapanca ve Adapazarı işgal edilmiş bulunuyordu. Yolda ateş açan köyler "tamamen" yakıldı. Padişahçılardan üç subay, 40 er tutsak alındı, 4 top, 4 makineli tüfek ele geçirildi. Bunlar Kuva-yı İnzibatiye mensuplarıydı. 25 Mayıs'ta Kuva-yı Milliye kuvvetleri Hendek'e girdiler. Bu sırada Düzce'de yoğun bir telaş başlamıştı. Düzceliler Kuva-yı Milliye'nin bu sefer ağır bastığını görünce, kentlerine Çerkes Ethem'in değil de Refet kuvvetlerinin girmesi davasına sarıldılar.

Çünkü Çerkes Ethem sertti, hiç şakası yoktu. Bunun için ellerinde tutsak bulundurdukları Trabzon mebusları Hüsrev ve Osman beyleri salıverdiler. Bunlar Mudurnu'ya gelince, Ankara'ya padişahçıların "gerekçelerini" sıralayan ve Berzeg Safer Bey'le uzlaşılması, Refet'in gelmesi gerektiği yolunda teller gönderdiler. Erkân-ı Harbiye'nin yanıtı sertti: Halka şefkat gösterilecek, fakat şehit subay ve erlerin hesabı sorulacaktı. Subay ve memurlardan ihanet edenler, halkı aldatanlar affedilmeyeceklerdi. Fakat Düzcelile-

rin çabası boşunaydı. 26 Mayıs günü Çerkes Ethem, direnmeyle karşılaşmadan Düzce'ye girdi. Safer ve Koçbey'i, Abdülvahap'ı idam etti. Padişahçıları örgütlemek için dokuz subayla İstanbul'dan gelmiş olan Erkân-ı Harp Kaymakamı Hayri de kaçarken yakalanıp idam edildi.[136]

Beri yandan Refet'in buyruğundaki kuvvetler Mudurnu'dan ilerleyerek 27 Mayıs'ta Bolu'ya girdiler. Mudurnu'daki güçlerin azalmasını fırsat bilen padişahçılar bu kasabayı kuşattılar. Burayı korumak görevi İbrahim'e verilmişti. Bolu'dan gönderilen bir müfreze sayesinde bu saldırı püskürtüldü. 31 Mayıs'ta Gerede'ye girildi. Bu durumda padişahçılar sinmiş, köylerine dağılmışlardı. Böylece I. Düzce Harekâtı padişahçıların yenilgisiyle son bulmuş oldu.[137]

29 Mayıs'ta Kuva-yı Tedibiye'nin (Uslandırma Güçleri) yayımladığı bildirgede yapılan "tedibat" yeterli görülüyor, adları duyurulmuş asi başkanlar, isyana katılmış memur ve subaylar dışındakilerin kabahatleri affediliyordu. Sözü edilenlerden kaçak olanları herkes ölü ya da diri teslim etmek zorundaydı. Ayrıca her türlü silah ve cephane, askeri eşya üç gün içinde teslim edilecek, askerlik çağında olanlar askerlik yapmak için başvurabileceklerdi. Bu çağrı üzerine Düzceli Rifat Bey 200 atlısıyla Aydın cephesinde hizmet etmek üzere Kuva-yı Milliye'ye katıldı. Gerede'de Kel Sait ölü ele geçirildi. Arkadaşları Bartınlı Ali, Yörük Ali, Kadıoğlu, Kel Sait'in babası idam edildi. Derviş Vahdeti'nin arkadaşı Kör Ali İstanbul'a kaçtı. Eğri Ahmet teslim oldu. Bolu ve Gerede'de bin tüfek, 1 top, 8 makineli, 1 otomatik İngiliz tüfeği toplandı. Gerede ve Bolulular, Abazaların ve onlara yardım eden birtakım "şerirlerin" edepsizlikleri sonucunda "arzuları hilafına" isyana sürüklenmişlerdi.[138]

13. Kuva-yı İnzibatiye'nin Hazırlıkları

Kuva-yı İnzibatiye'nin kuruluşunu ve özelliklerini 4. altbaşlıkta anlatmıştım. Görüldüğü ve görüleceği üzere, İç Savaş'ta padişahçı yanın savaşçı tabanını padişah kulu olan köylüler oluşturuyordu. Muhtemelen bu insanların bu çabasında parasal, maddi öğelerin

de rolü vardı. Fakat bence olmazsa olmaz ideolojik öğe, "savaş asabiyeti," padişah kulluğundan kaynaklanıyordu. Denebilir ki, geleneksel Osmanlı savaşçılığının manevi temeli bundan başkası değildi. Bunun için padişahçıların harekâtları Milliciler için çok tehlikeli olmuştur. Kuva-yı İnzibatiye'ye gelince, bu da padişah kulluğu üzerine kurulmuştu. Ama esas güdü paraydı ve katılanlar köylüden çok İstanbullulardı. Subaylar alaylı da olsalar, on iki yıl meşrutiyet görmüş insanlar olarak, kulluk duygularının köylülerinki denli güçlü olmaması olasılığı yüksekti. Herhalde Anzavur bunun böyle olduğunu önceden gördüğü için, Kuva-yı İnzibatiye'ye "ayaktakımı" muamelesi yapıyordu. Bunda haklı olduğunu olaylar gösterecekti. Sonunda İngilizler de benzer bir muamele yapacaklardı Kuva-yı İnzibatiye'ye.

Kuva-yı İnzibatiye, çıkan kararnameye göre, üç piyade alayı ve bir topçu taburunun oluşturduğu bir fırkadan (tümen) kurulacaktı. Bölükler subaylarıyla birlikte 250 kişilik olacak, dört bölük bir tabur, dört tabur bir alay oluşturacaktı. Komutanlığa ordu komutanlığı yetkisi ve maaşıyla, aynı zamanda İzmit ve havalisi fevkalade komutanı olarak 29 Nisan'da Süleyman Şefik Paşa atandı.[139] Kuva-yı İnzibatiye için Harbiye Nezareti'nde Karargâh Erkân-ı Harbiyesi diye bir birim oluşturulmuştu. Birimin kurmay başkanı, daha önce Bağdat'ta Redif Fırkası komutanlığı yapmış olan Miralay Refik'ti. Kuva-yı İnzibatiye'nin kararnamesi 18 Nisan'da çıktı. İngiliz denetimi altındaki silah depolarından silah ve cephane alınabilmesi için Damat Ferit Harbiye'deki İngiliz irtibat subayına başvurdu. Silah ve cephane çok sıkı denetim altındaydı. O derecede ki, Akbaş baskınında kaçırılan silahlara karşılık İstanbul'un komutası altındaki birliklerden İngilizler silah toplama yoluna gitmişlerdi.[140] 11 gün sonra Binbaşı Hasan Tevfik komutasındaki bin kadar mevcutlu 1. Alay vapurla İzmit'e gönderildi. Orada "tertipsizlik ve ilgisizlik" yüzünden erler ve hayvanlar 3-4 gün gemiden çıkartılamadılar. 40 kadar hayvan öldü. Görüldüğü üzere, işler alelacele yapılıyor, muhtemelen birliklerin ciddi bir eğitim almalarına olanak verilmiyordu. Kuva-yı İnzibatiye'nin 1. Alay'ı gönderildikten sonra İstanbul'da 2. ve 3. Alayların oluşturulmasına hız-

la devam edildi. 2. Alay komutanı "subaylıkla ilgisi olmayan" Çerkes Bekir'di. Kuva-yı İnzibatiye Mürettep Fırkası'nın karargâhı, İzmit'in 2 kilometre doğusunda bataklık ve sıtmalık bir bölgeye kuruldu. Daha gerilerdeki tepelere kurulmasına İngilizler izin vermiyordu. İngilizler İzmit'i işgal etmiş durumdaydılar ve dikenli telle kentin çevresine bir savunma hattı yapmışlardı. Anlaşılan, çıkacak çarpışmalara bulaşmamak kaygısıyla Kuva-yı İnzibatiye'yi kendilerinden uzak tutuyorlardı.

14. Anzavur'un Saldırısı

Ertuna'nın verdiği bilgiye göre, Damat Ferit hükümeti 22 Nisan'da Miralay İbrahim eliyle Anzavur'a 55.000 lira göndermiş (bu sırada neredeymiş belirtilmiyor). Anzavur bu parayla adam toplayıp İstanbul'a geldi.[141] Saray ve İngilizlerle temas ettikten sonra İzmit'e geçti. *Yavuz* gemisinde Süleyman Şefik'le görüştü ve kendisine Kuva-yı İnzibatiye'ye istediği anda komuta etme yetkisinin verilmiş olduğunu bildirdi. Bu, Kuva-yı İnzibatiye'de şaşkınlık yarattı ve hükümete başvurarak komuta yetkisinin kimde olduğunu sordular, bir yanıt alamadılar. Anzavur, hükümete gönderdiği raporda, Kuva-yı İnzibatiye'nin boş durduğunu, hazırlık yapmadığını bildirdi. Süleyman Şefik'ten 15.000 lira, 2 bin tüfek, 600 sandık cephane aldıktan sonra kendi adamlarıyla trenle Adapazarı yönünde hareket etti. Süleyman Şefik, alaylı Anzavur'dan gördüğü muameleye çok kırıldı, komutayı bırakıp ayrıldı. Kurmay heyeti *Yavuz*'dan çıkarıldı. 21 Mayıs'ta kolordu komutanı tahsisatıyla Suphi Paşa İzmit ve havalisi komutanlığına getirildi. Kuva-yı İnzibatiye Fırkası'nın başına da Kaymakam Senai Bey atandı.[142]

Şefik 29 Nisan'da atandığına göre, görevi bir ay bile sürmemişti. Şefik'in 85 yaşına yaklaşırken Göztepe'ye yazdığı bir mektuptan Kuva-yı İnzibatiye komutanlığını yaver-i ekrem olması dolayısıyla kabul etmek zorunluluğunu duyduğunu, fakat komutanlığında "tamamiyle istiklal" sahibi olmayı, Kuva-yı Milliye ile görüşebilmek ve hiçbir yere danışmadan af kararları vermeye yetkili bulunmayı şart koştuğunu anlıyoruz. Ne var ki İzmit'te mutasarrıf

olan Mısır Çerkeslerinden İbrahim başına buyruk davranıyor ve bir çeşit "Çerkes hükümeti" oluşturma amacını güdüyormuş. Görevine son verilmesi yönündeki talebi Damat Ferit tarafından Çerkes ümerasını gücendirecek diye geri çevrilmiş. Üstelik, kendisine danışılmadan Anzavur'un Kuva-yı Seyyare komutanı atanıp İzmit'e gelmesi üzerine, Şefik, geldiğinden 12 gün sonra İstanbul'a dönmüş. İki gün sonra görev yerine dönmeyi reddettiği için azledilip emekliye sevk edilmiş ve emeklilerin üniforma giyememeleri gerekçesiyle yaver-i ekremliğine de son verilmiş.[143]

Kuva-yı İnzibatiye'nin hedefi Anadolu'nun ve Eskişehir-Ankara demiryolunun kapısı durumundaki Geyve Boğazı'ydı. Bu uğurda Anzavur yoğun bir etkinlik içindeydi. İngiliz kuvvetleri de takviyeler alıyor, İzmit'in batısındaki ordugâhlara yerleşiyorlardı. Anzavur 10 Mayıs'ta 500 kişilik bir güçle Adapazarı'nı işgal etti. Burada bulunan Dayı Mesut Müfrezesi'ni çekilmek zorunda bıraktı. 13 Mayıs'ta Kandıra'yı işgal etti. Ali Fuat, Geyve'yi savunmak üzere İkramiye-Doğançay-Değirmendere hattında mevzilendi. Anzavur 14 Mayıs'ta Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporda o gün saldırıya geçtiğini, 3 bin kişinin beslenmesi için para istediğini bildirdi. Saldırıyı Biga'dan getirdiği 500, Adapazarı çevresinden topladığı bir o kadar savaşçıyla yürütüyordu. 15, 16, 17 Mayıs günleri şiddetli muharebelere, Doğançay ve köprüsünün ele geçirilmesine, Millicilere çok tehlikeli anlar yaşatılmasına karşın Anzavur başarılı olamadı. Fakat bu arada İstanbul'a aşırı iyimser raporlar gönderdiği için aldanan Damat Ferit, Erkân-ı Harbiye reisini de yanına alarak bir zafer demeci vermek üzere 20 Mayıs'ta padişahın *Ertuğrul* yatıyla İzmit'e geldi. Durumun sandığı gibi olmadığını anlayınca, demecini de veremeden hayal kırıklığı içinde İstanbul'a döndü.[144] Ama *Alemdar*'a göre İzmit'te askere "Zabitan ve Asker" diye bir konuşma yapmış, tarihimizin "en muzlim" (karanlık) dakikalarında her zaman olduğu gibi padişahın çevresinde toplanmanın gerekliliğini belirtmişti. Barış koşulları "pek ağırdı," ama ülkemizde "sulh, asayiş ve adaletin" yerleşmesi uğrunda kanımızı dökerek, "büyük bir millet" olduğumuzu kanıtlayarak "memleketi bir kere daha kurtarmak" askerin elindeydi. Demek ki

sadrazam, çok ağır barış koşullarına karşın, İç Savaş'ı sürdürmekten yana konuşmuştu.[145]

Anzavur 22 Mayıs'ta Damat Ferit'e gönderdiği telde genel durumu anlatıyordu. İzmit'e geldiğinde, kendisiyle mutabık kalındığı üzere 500 atlı ve 1.500 piyadenin beslenmesi ve maaşları için Kuva-yı İnzibatiye'den 60.000 lira, 2 bin tüfek, top ve cephane istediğini, buna karşılık paranın kesinlikle verilmeyeceği, 2 bin tüfek ve cephanenin üç gün içinde verileceği yanıtını aldığını söylüyordu. Sonra Adapazarı'na gelip bu sayıda atlı ve piyade toplamış, Kandıra'yı geri almıştı. Geyve'deki çok şiddetli çarpışmalar sırasında tren köprüsü ele geçirildiği halde Sapanca yönündeki nizamiye askerlerinin (Kuva-yı İnzibatiye olacak) muharebeye katılmaması yüzünden çok kayıp verilmişti. Dağlarda oturan Lazların Kuva-yı Milliye'ye katılıp, arkadan saldırması yüzünden köprü terk edilmişti. Boğazın kilidi durumunda olan Büyüktepe birçok kayıplar verilerek ele geçirilmiş ve nizamiye askerine teslim edilmiş, fakat tepeyi koruyamayarak geri çekilmişlerdi. Yağmur ve çamurda büyük özveriyle savaşan "mücahitler" olsun, hayvanları olsun yiyecek sıkıntısı çekmekteydiler. Birçok hayvan ölmüştü, bunların yerlerine yenileri alınmalıydı. Şefik Paşa'dan alınan 5.000 liradan başka 6.000 lira da borç edilmişti.[146] Bu biçimde iş yürümezdi. Ayağı, 21 Mayıs'ta devrilen atının altında kalıp ezildiğinden, sağaltım için İstanbul'a hareket ediyordu. Bundan sonra Anzavur'un adamlarının dağıldıkları anlaşılıyor.

Dikkat edilirse Anzavur başarısızlığı, görevini yapmayan, yapamayan "nizamiye askerine" –ki bu durumda Kuva-yı İnzibatiye olacak– bir de kimi "Laz" köylülerin ihanetine bağlamaktadır. Bu yüzden olacak, İzmit'ten ayrılırken adamlarına Kuva-yı İnzibatiye'yi savaşırken "arkadan tehdit ve taciz" etmeleri için tenbihte bulunduğu söylenmektedir. Anzavur'un düzenli orduya bu nefreti, yalnızca Kuva-yı İnzibatiye'nin başarısızlığından kaynaklanmıyor olabilir. Çünkü harekâttan önce de olumsuz bir tutumu vardı. İhtimal burada büyük yenilgiyle sonuçlanan tüketici bir dünya savaşı sonucunda genel olarak orduya karşı Osmanlı kamuoyundaki olumsuz tutumun da bir payı vardır. Bu tutum demokratik-ulusçu

cephede de söz konusuydu ve bilindiği üzere, düzenli orduya geçişi bunalımlı bir biçime sokmuştur. Anzavur'un tutumunda alaylının mektepliye karşı düşmanlığı da rol oynamış olabilir. Herhalde Kuva-yı İnzibatiye içinde pek çok alaylı vardı, ama Süleyman Şefik, Suphi ve Senai, mektepliydiler ve belki bu da onu rahatsız ediyordu. Hatta tahmini bir adım daha ileri götürerek Vahdettin-Damat Ferit-Anzavur arasındaki dayanışmanın "alaylılıktan" kaynaklandığı belki söylenebilir. Çünkü bilindiği gibi, feodallik egemenliğini ve insanların kulluğunu sürdürebilmek için genellikle alaylılıktan yana ve eğitime karşı olmuştur. Padişahların eğitimi geliştirmek için yaptıkları uygulamalar çok kez zorunluluktan kaynaklanmış, yetersiz kalmış ve belki kerhen olmuştur.

Bundan sonra büyük Yunan taarruzunun ve işgalinin hemen öncesinde Anzavur Bursa, Balıkesir, Bandırma, Çanakkale'de etkinlikte bulundu. Sakarya zaferinden sonra ve Batı Anadolu henüz Yunan işgali altındayken, Köprülülü Hamdi Bey'in adamlarınca Biga bölgesinde öldürüldü. Anzavur İstanbul'da oturabilirdi. Yunan işgali altındaki bir yerde oturmayı yeğlemiş olması, onun hainlik konumunu açıklamaya yardımcı bir nokta olabilir.

15. Kuva-yı İnzibatiye'nin Saldırısı ve Kuva-yı İnzibatiye'nin Sonu

Yukarıda Kuva-yı İnzibatiye'nin hazırlıkları anlatılmıştı. Suphi Paşa'nın 27 Mayıs tarihli raporunda belirttiği üzere, önüne geleni almak, aslında muhtemelen (çünkü Kuva-yı İnzibatiye'de çalışmak paralı bir işti) arkası olanları almak tutumu yüzünden Kuva-yı İnzibatiye'nin "kıymet-i harbiyesi" zaten daha baştan düşüktü. Buna birtakım terslikler eklenmişti. Anzavur kuvvetleri Geyve önünde başarısızlığa uğramıştı. İkinci olarak, Kuva-yı Milliye 23 Mayıs günü bir hamlede Sapanca ve Adapazarı'nı almış, Sapanca dolaylarında bulunan Kuva-yı İnzibatiye birliklerine de ilk yenilgiyi tattırmıştı. Üçüncü bir etken olarak, Kuva-yı Milliye içinde Kuva-yı Seyyare'nin yarattığı yılgınlığı da hesaba katmak gerekir. Çünkü Çerkes Ethem'in şakası yoktu. Direnen köyler yakılıyor, direnen

insanlar asılıyordu. Kuva-yı Seyyare Düzce'yi de ele geçirmiş, nam her yere yayılmıştı. Son olarak Sevr'de imzalanacak olan barış antlaşması koşulları Mayıs ortasında belli olmuş, Vahdettin'den Mustafa Kemal'e, bütün Türklerde bir şok etkisi yaratmıştı. Bu, Vahdettin ve Damat Ferit'te, buyruklarındaki insanlarda, İç Savaş'ı sürdürmek konusundaki hevesleri mutlaka etkilemiş olmalıdır. Bu etkinin İç Savaş'tan vazgeçme derecesine varmadığını, savaşımın (Konya'da) Ekim ortasına değin sürdürülmüş olmasından anlayabiliyoruz. Ama barış koşullarının öğrenilmesinin savaş azminde öncesine göre bir azalma yarattığı tahmin edilebilir. Bu azalmanın en azından Kuva-yı İnzibatiye komuta kademesini ve subayları etkilemiş olduğunu da düşünebiliriz.

Nitekim, demin andığım Suphi Paşa'nın 27 Mayıs raporu asker, donanım ve yiyecek yetersizliğinden yakınıyor, Geyve ve Lefke Boğazlarının cepheden zorlanamayacağını, önce yanların, yani İzmit Yarımadası, Bandırma-Bursa-Bilecik bölgesinin temizlenmesi gerektiğini anlatıyordu. Sapanca yenilgisi Kuva-yı İnzibatiye birliklerinin geniş bir alana dağılması yüzünden olmuştu. Üstlerin astları üzerinde etkisi azdı, herkes İstanbul'da memurluk ve izin peşindeydi... Suphi'nin yoğun isteksizliği bu anlatımlardan bellidir. Buna rağmen bir saldırı gerekiyordu. Kuva-yı İnzibatiye Haziran'da saldırıya geçecekti. Bu yüzden 5 ve 6 Haziran'da 140 er, 56 çavuş, bir süvari, dört makineli tüfek ve 16 sandıklık cephaneyle doğuya, yani Kuva-yı Milliye'ye doğru kaçmışlardı. 9 Haziran'da da kaçanlar oldu. Suphi bunu Kuva-yı İnzibatiye içinde gizli bir örgütün varlığına verdi ve bunun ortaya çıkarılmasını, bir de asker maaşlarına 15 lira zam yapılmasını ya da yemek giderlerinin maaşlardan kesilmesi uygulamasından vazgeçilmesini istedi. Yani askerin bağlılığı parayla sağlanacaktı.

14 Haziran günü Kuva-yı İnzibatiye birlikleri İzmit'in kuzeydoğu yönündeki Tepeköy'e saldırıya geçtiler. 3. Alay'ın komutanı Kaymakam Ragıp'ın raporuna göre, kendisi Kaymakam Salim'in istifası üzerine 12 Haziran'da onun yerine komutanlığı üstlenmişti. Saldırıdan birkaç gün önce alay komutanının bu biçimde değişmesi ilginç bir tuhaflık. Ragıp'ın yazdığına göre kimse görevini benim-

semiyormuş, erler nöbet yerlerinde bulunmuyorlarmış, bir kısmı havaya ateş ederek eğleniyormuş, silahlı erler kentte izinsiz dolaşıyorlarmış, Kuva-yı İnzibatiye'nin taarruz hazırlıklarından Kuva-yı Milliye haberliymiş, İzmit halkı Kuva-yı İnzibatiye'ye araba bile vermiyormuş. Taarruz geliştiği sırada karşı saldırıya geçen Kuva-yı Milliye birlikleri 3. Alay'ın gerilerle irtibatını kestiler. 1. Tabur cephanenin bitmekte olduğunu, 3. Bölük'ün Kuva-yı Milliye'ye katıldığını bildirdi. Kuva-yı Milliye padişahçıların Düzce-Hendek bölgesinde kullandıkları taktiği uygulayarak, "Kardeşiz, ateş etmeyin," diyor, ateş kesilince de askeri saf değiştirmeye davet ediyorlardı. Adeta roller değişmişti. Kuva-yı İnzibatiye birlikleri Rahmi ya da Mahmut'un birliklerine benzemişlerdi. İşlerin Kuva-yı İnzibatiye için kötü gittiğini İngilizler görmüş olmalılar ki, bir İngiliz subayı Ragıp'a gelerek, İngiliz kuvvetleri üzerine çekilirlerse ateş edeceklerini bildirdi. Ragıp daha gerideki (batıdaki) İngiliz birliklerinin ateş etmemesini söyledi. Daha sonra öbür alayların çekilmekte olduklarını görünce o da çekildi. Bu arada artçılardan 40 askerin karşı yana geçtiği de ortaya çıktı. Alay, öteki alaylarla birlikte İzmit'in batısına çekilip oradan İzmit'e girdi. Erlerin, subayların silah ve cephaneleri, hatta subayların dürbünleri bile İngilizlere teslim edildi. Alay *Gülcemal* vapuruna bindirildi, 15 Haziran'da vapur, Kuva-yı İnzibatiye'yi Bostancı'ya getirdi, fakat İngilizler burada karaya çıkılmasına izin vermediklerinden Büyükçekmece'ye geçildi. İngilizlerin Kuva-yı İnzibatiye'ye yaptıkları muamele Osmanlı'nın ne denli İngiliz tutsağı durumuna düşmüş olduğunu çok iyi gösteriyor.

Şunu da belirtmeli ki, Kuva-yı İnzibatiye'ye karşı saldırıda bulunan Kuva-yı Milliye birlikleri arasında Kuva-yı Seyyare yoktu. Görev yapan birlikler 24. Fırka'nın 70. Alay'ı, 143. Alay, Gökbayrak Milli Taburu, Dayı Mesut Müfrezesi, Mülazım İbrahim Süvari Müfrezesi ve diğer birliklerdi. Gün batmadan Kuva-yı İnzibatiye'yi kesin yenilgiye uğrattılar. Kuva-yı Milliye İngiliz hatlarıyla yüz yüze geldi. Aralarında yürütülen kimi temaslar sonuca ulaşmayınca[147] bir Türk-İngiliz çatışmasına meydan vermemek için Kuva-yı Milliye, mevzilerine geri çekildi. İngilizlerin kuvvetleri yeterli olmasa da, donanma ve hava desteğinden yararlanıyorlardı.

Kuva-yı İnzibatiye'nin kimi acıklı, kimi gülünç öğeler içeren öyküsü artık hızla sona ulaştı. Daha İzmit'te başlayan dağılma, İstanbul'a gelince devam etti. Kalanlar Alibey köyü ile Silahtarağa arasında çadırlara yerleştirildiler. 25 Haziran'da Harbiye Nazırı Vekili adına Ferik Ahmet Hamdi imzasıyla verilen buyrukla merkez depo taburu ile yeni oluşturulan taburun Hırka-i Şerif'teki dağ takımı dışında, Kuva-yı İnzibatiye'nin varlığı son buldu. Hükümetin kararına göre (23 Haziran 1336) bundan sonra askeri polis görevini yapacak erlere beşer, onbaşılara altışar, çavuşlara yedişer lira maaş verilerek, kolordudan fırkaya (tümene) dönüştürülen İstanbul'daki askeri birliğin erlerine üçer lira maaş bağlanacak, Kuva-yı İnzibatiye en çok bir ayda terhis edilecek, ödemelerine son verilecekti.[148] Aşağıda anlatılacağı üzere, Kuva-yı İnzibatiye'nin kaldırılması Reşit-Cemil ve yandaşlarının Damat Ferit'e rağmen ve karşı yaptıkları bir hareketti. Bu yüzden Ali Kemal "küplere binmiş" ve *Peyam-ı Sabah* aleyhlerinde yazılar yazmıştı.[149]

Kuva-yı İnzibatiye'nin başarısızlığı Ferit hükümetini İngilizler karşısında zor duruma soktu. İngilizler de çok zor durumda kaldılar, çünkü Kuva-yı İnzibatiye aradan çekilince Kuva-yı Milliye ile burun buruna geldiler. Oysa İngilizlerin o sırada Kuva-yı Milliye ile savaşa girmeye niyetleri yoktu. Zaten İzmit bölgesinde bunu yapmaya yetecek askeri güçleri de yoktu.[150] 14 Haziran gecesi Kuva-yı Milliye saldırıyı başlatınca, General Milne, Batum'un boşaltılmasını ve oradaki kuvvetlerin getirilmesini, Yunan ordusunun harekete geçirilmesini istedi. Zaten General Paraskevopulos bunu istiyormuş. 18 Haziran'da Milne'e Meriç'ten bir Yunan tümeninin kendi emrine İstanbul'a gönderileceği bildirildi.[151]

16. Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumiliği

Damat Ferit kabinesi kurulduğunda Harbiye Nezareti'nin İsviçre'de bulunan Mahmut Muhtar'a verileceği söylendi. Çünkü Harbiye Nezareti boştu ve Bahriye Nazırı Mehmet Sait Paşa bu göreve vekâleten bakıyordu. Fakat anlaşılan Mahmut Muhtar işi olmayınca ve büyük olasılıkla Yahyaköy yenilgisi yüzünden vekâleti 20 Ni-

san'da Damat Ferit üstlendi. 21'inde Harbiye Nezareti'ne geldiğinde, sadrazam, verdiği demeçle, "davet edildiğimiz" barış konferansında ülkenin çıkarlarını savunabilmek için "asayişin" bir an önce sağlanması gerektiğini söyledi. Ayrıca açıkça, "Ben askerlikten anlamam," dedi. O, idari vb. yönler üzerinde çalışacaktı.[152] İşte, Damat Ferit'in "anlamadığı" askerlik işlerine onun emrinde olarak bakacak biri arandı ve bulundu. Bu, daha önce Damat Ferit'in Hürriyet ve İtilaf yöneticilerinden olması için uygun bulmuş olduğu Müşir Mehmet Zeki Paşa'ydı. Paşa 28 Nisan'da Anadolu'da asayişin iadesi için kurulmakta olan Fevkalade Müfettiş-i Umumiliğe atandı. Oysa birkaç gün önce aynı müşir, Balkan ve Dünya Savaşlarının çıkışı ve yürütülmesini inceleyip suçluları cezalandırmak için kurulmuş olan Divan-ı Harp'e başkan atanmıştı. Görüleceği üzere, Damat Ferit ani ve fevri kararların adamıydı, onun için bu duruma şaşırmamak gerekir. Aynı gün müfettişliğin kararnamesi çıktı. Müfettiş-i umumi mülki ve askeri işlerde "salahiyet-i kâmileye" (tam yetkiye) sahip olacaktı. Görev ve yetkileri daha ayrıntılı olarak saptayan 6 Mayıs günlü aynı bir kararname çıktı.[153] Müfettişliğe mülki ve adli kesimden büyük rütbeli uzman danışmanlar verilecekti (md. 1). Anadolu'daki bütün: 1) Kuva-yı İnzibatiye-i Askeriye; 2) Kuva-yı Zabıta (jandarma, polis); 3) "Gönüllü Kıtaatı" (padişahçı milisler) müfettişliğin buyruğu altındaydı (md. 2). Gereken yerlerde "badehu esbab-ı mucibesiyle arz ve inha" etmek üzere sıkıyönetim ilan edebilirdi (md. 3). Müfettişlik mülki ve askeri konularda nezaretlerle yazışabilecekti ve sadarete bağlıydı (md. 4). Var olan askeri örgütleri kaldırabilecek veya yeniden Kuva-yı İnzibatiye oluşturabilecekti (md. 5). Müfettişe maaşı dışında 1.000 lira muhassesat, yanındaki uzman, subay ve askeri mensupların olağanüstü maaşlarına bir o kadar zam yapılacaktı. Bu zamlar İstanbul'dan görevle ayrılınca ödenecekti ve "hiçbir gûna" kesintiye bağlı değildi. Astsubay ve erlere Kuva-yı İnzibatiye kararnamesinin 12. maddesine göre ödeme yapılacaktı. Yolluklar asli maaşa göre hesap edilecekti (md. 6). Bu paralar Kuva-yı İnzibatiye dolayısıyla bütçeye eklenen olağanüstü ödenekten çıkacaktı (md. 7). Müfettişliğin ayda 20.000 liraya kadar örtülü ödenek harcamak yetkisi olacaktı (md. 8).

Burada birkaç nokta dikkati çekiyor. Birincisi, sıkıyönetim ilanı dahil, müfettişe verilen olağanüstü yetkidir. Müfettiş, hem askerin (Kuva-yı İnzibatiye), hem zabıtanın (polis ve jandarma), hem de Anzavur ve benzerlerinin kullandığı milis-çete-başıbozuk tipi ("gönüllü kıtaat") silahlıların başı olacaktı. Demek ki müfettiş-i umumi, Harbiye nazırı ve Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye reisi gibi yetkilerin yanında, zabıta da ona bağlı olduğuna göre, Dahiliye nazırının da kimi yetkilerini üstlenmiş bulunuyordu. Sıkıyönetim ilanı ise hükümetten alınmış bir yetkiydi. Fakat müfettişten büyük olan sadrazamdı. Dikkati çeken başka bir nokta askeri örgütleri kaldırma yetkisi varken, yeniden kurma yetkisi yoktu. Çünkü ordu yok edilecek, artık arzu edilmeyen bir kurumdu. Buna karşılık Kuva-yı İnzibatiye kurma yetkisi verilmişti. Bu, bildiğimiz ordu değildi. Gördüğümüz gibi, bir tür paralı askerlikti. Damat Ferit paranın gücüne inanmış bir kişi olarak, günümüzde pek moda haline gelmiş paracılığın bir temsilcisi gibi ortaya çıkıyor. Kuva-yı İnzibatiye, yeniçeriler gibi padişahın kulu durumunda ve onlar gibi kullukları para ile sağlanan bir örgüttü. Müfettişin teftiş sırasında para ile alacağı aylık da "iyi para" idi: 1.000 lira yaklaşık o günün 800 ABD Doları etmektedir.

Zeki, göreve başlarken (11 Mayıs) bir genelge çıkardı.[154] Burada Kuva-yı İnzibatiye'nin görevini yaparken halkın canına ve malına saygılı, ciddi ve şefkatli olması gerektiğini belirtiliyordu. Silahlı ve direnmeye hazır topluluklara önce öğüt verilecekti. Tutuklanan halk ve askerler de silahsızlandırıldıktan sonra öğütler verilecek, hükümete bir daha itaatsizlik yapmayacaklarına dair ant içtirilip köylerine gönderileceklerdi. Direnenler ve tutuklanan subay ve astsubaylar yargılanmak üzere İstanbul'a gönderileceklerdi. Soruşturma sonucunda zararlı davranışları belli olan yerel memurlar İstanbul'a gönderilecek, yerlerine uygun vekiller konacaktı. Bu tür uygulamaları müfettişliğin görevlendirdiği kimseler yapabilecekti, müfrezeler ve gönüllü birlik komutanları yapamayacaktı. Halktan savaş vergisi olarak "bir kırıntı" bile alınmayacak, gereksinmeler yerel görevliler eliyle ve peşin para ile sağlanacaktı. Karargâh Erkân-ı Harp Reisliği'ne, Erkân-ı Harp Miralayı Mahmut Beliğ atandı.

Padişahçı basın Zeki'nin etkinliklerine, temaslarına çokça yer veriyordu. 2 Mayıs günlü *Alemdar* onun "yakında" Samsun yoluyla Anadolu'ya gideceğini bildirdi. 3 Mayıs'ta Refi Cevat şöyle yazıyordu: "Koca bir saltanatın ırzı, hayatı, malı ancak Anadolu harekâtının bir an evvel neticelenmesiyle taht-ı temine alınabilecektir. Gönüllü kıtaat yeni bir şehrah-ı (büyük yol) zafere doğru yürürlerken koca bir devletin... temenni-i muvaffakiyet ile memlu (dolu) olan kalbini de beraber götürdüklerini unutmamalıdırlar!" Aynı sayıda Anzavur'un yeni görev beklediğini, Zeki'yle temasta olduğunu, halkın Kuva-yı Milliye'yi "tepelemek için" silah beklediğini okuyoruz. 5 Mayıs'ta Zeki'nin uzun bir demeci çıktı. İnsanın yaratılışından beri yenilginin acısını tatmamış hiçbir kavim yoktu. İşte felaket günlerinde hükümet reisleri etrafında "sımsıkı" toplanan kavimler "inkıraz-ı muhakkaktan" kurtulmuşlardı. Değil böyle tehlikeli anlar, "asude" zamanlarda bile "nifak ve şikak" kuşkusuz felakete yol açardı. Özellikle kutsal hilafetin yakınında olanlar nifakçı tutkular peşinde olurlarsa, yalnız vatan ve millete fenalık yapmaz, İslam tarihi sayfalarına lanetlerle yazılırlardı. Zeki, vicdanından kopan şu kurtuluş sesine kulak asmayanları mutlaka "pençe-i kanuna" teslim edecekti. Paşa karşı tarafa bir de ümit ışığı yakıyordu: Aldatıldığını idrak edenlere yarım yüzyılı aşan hizmetini ve "bilumum arkadaşlarımca" bilinen ahde vefasını hatırlatıyordu.[155] Fakat Zeki Anadolu'ya gitmeden İstanbul'u yola getirmeyi düşünmüş olmalı ki, barış koşullarının belli olduğu bir sırada, 18 Mayıs'ta yayımladığı bir genelgeyle "alenen nakz-ı siyam"dan (herkesin içinde oruç yenmesi) kaçınılması ve geceleri "lubiyatla" (oyunla) vakit geçirilmeyip kışla ve evlerde dua edilmesini istiyordu.[156]

Barış koşullarının ortaya çıkması Zeki'yi kısa bir süre sonra etkilemiş görünüyor. Müfettişlik 23 Mayıs'ta Umur-u Askeriye Şubesi müdürü olan Fehmi adında bir subayı Kuva-yı İnzibatiye etkinliklerini izlemek ve her gün rapor hazırlamak üzere İzmit'e yollamışken,[157] 2 Haziran'da, daha Kuva-yı İnzibatiye'nin İzmit'teki 14 Haziran fiyaskosu yaşanmadan Zeki'nin bambaşka bir havada konuştuğunu görüyoruz. Onunla mülakat yapan *Alemdar*, hayli şaşır-

tıcı bir açıklamayla başlıyordu. Muhabir, isyancıları bastırma harekâtının, kan dökülmesine meydan vermemek üzere, barışın kesinleşmesine ertelendiğinin "malum" olduğunu önbilgi olarak anlatıyordu. Bu durumda, muhabir, isyancılar bastırılmadan halkın nasıl korunacağını anlamak için Zeki'yle mülakat yapıyordu. Zeki de barış koşullarının çok ağır olması dolayısıyla temkinli olmak gerektiğini, nasıl olsa halkın mal ve canına saldıranların "her ne zaman olsa" yola getirilip cezalandırılabileceklerini açıklıyordu. Paşa, bu acı günlerde herkesin hükümete güçlük çıkarmaktan vazgeçeceğini umuyordu. Fakat muhabir ısrar ediyordu: Kadrolar ve tasarılar ne zaman bütünlenecek, Anadolu ıslahatı ne zaman başlayacak, Paşa Anadolu'ya ne zaman gidecekti? Zeki, kadronun gerektiğinde bütünleneceğini, tasarruf için küçük bir kadroyla idare ettiğini, barış koşularının ağırlığı yüzünden geniş çaplı uygulamalarda temkin gerektiğini söylüyordu.[158] Görülüyor ki, Osmanlı hükümeti tam anlamıyla içinden çıkılmaz bir durumdaydı. Muhabirin, "isyanın" zorla bastırılmasının ertelendiğini açıkça söylemesi çok ilginçtir. Bu, Anzavur hareketinin Yahyaköy'den sonra Geyve önünde de kırılmasının bir sonucuydu. Tabii, bunda barış koşullarının Osmanlı hükümetine bildirilmiş olmasının da büyük payı vardı.

İngiliz askeri istihbaratının 9 Haziran tarihli raporuna göre, Zeki Paşa Mustafa Kemal'le mektuplaşmış, hatta ikinci mektuba verilen yanıt da ellerine geçmiş. Mektupları Ankara'ya götüren Binbaşı Recep Sezai Bey'miş. Mektupta (28 Mayıs) çatışmalara son verilmesi, Heyet-i İcraiye ve TBMM'nin dağıtılması, ordu birliklerinin İstanbul'un buyruğuna girmesi isteniyormuş. Bu arada Meclis-i Mebusan İstanbul'da toplanacakmış. Ayrıntılar görüşmelerle çözülecekmiş. Mektuptaki suçlayıcı ve buyurgan tutum belgenin sahihliğine gölge düşürüyor. 30 Mayıs'ta Recep Sezai'nin İsmet Bey'den aldığı, 5 Haziran'da Çekirge'de görüşmelerin başlamasını öneren mektuba göre, TBMM Heyeti'ne bizzat İsmet başkanlık yapacaktı. Bu arada vuruşmalar duracaktı.[159]

Bundan sonra, Haziran ortasında çıkan bir tek haber dışında, Anadolu Islahat Müfettiş-i Umumiliği'nin sesinin kesildiğini görüyoruz. Bu haber ise iyimserlik saçan bir haberdi. Müfettişlik bay-

ramdan sonra faaliyete geçecekti. Tasarılar tamamlanmış ve uygun bulunmuştu. İlk iş olarak iyi memurlar ayrılacak, bunların maddi durumları iyileştirilecekti. Az memurla iyi iş görülecekti.[160] Bu son iyimserlik çabası herhalde 22 Haziran'da bütün Batı Anadolu'yu işgalle sonuçlanacak büyük Yunan taarruzu ile noktalanmış olmalıdır. 23 Haziran'da Heyet-i Vükela'nın aldığı karara göre, paşanın unvanı devam etmek ve icabı sonradan düşünülmek üzere maiyetindeki memurların görevleri sona erdirilecekti.[161]

17. Birinci Yozgat Harekâtı (15 Mayıs - 27 A ustos 1920)[162]

Yozgat'ta padişahçı hareketin kolayca yayılabilmesinde üç temel etkenin payı olduğu anlaşılıyor. Birincisi, Yozgat'ın ünlü âyan ailesi Çapanoğullarının Hürriyet ve İtilaf yandaşı oluşuydu. O derecede ki, Yozgat Hürriyet ve İtilaf örgütünün başında bizzat Çapanoğlu Edip bulunuyor, kardeşi Celal de onu destekliyordu. Büyük Millet Meclisi'ne mebus gönderilmesi konusunda belediyede yapılan toplantıda iki kardeş, böyle bir meclise temsilci göndermenin padişaha karşı ayaklanmak anlamına geldiğini ileri sürmüş ve toplantıdan ayrılmışlar, Ankara'ya da çektikleri çok imzalı bir telle tutumlarını belirtmişlerdi. İkinci etken, bölgede birçok Çerkes yerleşiminin bulunmasıydı. Saray, gördüğümüz gibi, haremin büyük ölçüde Çerkeslerden oluşmasından yararlanabiliyordu. Ayrıca, Çerkes Ethem'in Düzce-Adapazarı bölgesinde padişahçıları ezmesi üzerine oradan kaçan kimi Çerkeslerin Yozgat-Sivas bölgesine gelip buradaki Çerkesleri kışkırtması da etkili olmuştu. Kışkırtma işinde aşiret bağlarının payı olduğu düşünülebilir. Üçüncü etken de önemlidir ve bütün Anadolu için geçerlidir. O da eşkıyalığın Anadolu'da yüzyıllardır süreğen (müzmin) olarak bulunmasıdır. Eşkıyalık bir bakıma köklü göçebelik geleneğiyle beslenen, bir çeşit almaşık yaşam biçimiydi. İttihatçılar zamanında bununla savaşıma girilmiş, fakat Dünya Savaşı onu yeniden canlandırmıştı. Çünkü çeşitli nedenlerle ordudan firar edenler bu yola girmek zorunda kalıyorlardı. Eşkıyalık hem Kuva-yı Milliye'yi, hem padi-

şahçıları besleyen bir kaynaktı. Yozgat isyanında Aynacıoğulları, Deli Ömer gibi büyük eşkıya çetelerinin padişahçılara eklemlendiklerini biliyoruz. Daha küçük çetelerin de aynı biçimde harekete katıldıklarını tahmin edebiliriz.[163]

Mayıs'ın ikinci yarısında artan padişahçı propaganda ve huzursuzluklar karşısında durumu denetim altına almaya çalışan ordu birliklerine Sulusaray (21/22 Mayıs), Artova (26 Mayıs), Çamlıbel'de (27 Mayıs) başarılı saldırılarda bulundular.[164] Görüldüğü üzere padişahçıların silahlı eyleme başlamaları, Anzavur'un Geyve saldırısının başarısızlığı ve 23 Mayıs'tan başlayarak Adapazarı-Düzce bölgesini yitirmeleri üzerinedir. Muhtemelen bu yenilgileri dengelemek ve yeniden üste çıkabilmek için Yozgat bölgesinde eylem buyruğunu İstanbul vermiştir. Padişahçılar ulusal hareketin meşru hükümete bir başkaldırı olduğu dışında, vergilerin yükseltileceğini, seferberlik ilan edileceğini ileri sürüyorlardı. Öbür bölgelerde görüldüğü gibi genellikle yöneticilerin umursamaz ya da çekingen, askerlerin isteksiz olduğu görülüyordu. Antep'ten getirtilmiş olan Kılıç Ali ve kuvvetleri 11 Haziran günü Divanlı'da başarılı bir vuruşma yapmışlardı. Fakat Çapanoğlu Celal'den "Ankara'ya yürüyeceğiz" diye bir mektup alınca geriye, Boğazlıyan'a döndü. Gönderdiği iletiler de yılgınlık gösteren iletilerdi. Antep ve çevresinde kahramanca yararlıklar gösteren Kılıç Ali'nin İç Savaş cephesinde yılgınlığa düşmesi ilginçtir ve iç savaşın ne denli farklı bir olay olduğunu düşündürmektedir.[165] Nitekim 21 Haziran sabahı çok erken bir saatte Kılıç Ali'nin kuvvetleri Boğazlıyan'da baskına uğradılar, çünkü güvenlik postaları ateş açmamışlardı. Kılıç Ali ve birkaç arkadaşı kaçarak canlarını zor kurtardılar.

Yöneticilerin durumu da bir faciaydı. Ankara'daki Genelkurmay Başkanlığı Çapanoğullarının ne denli tehlikeli olduğunu anladığı için, onların Ankara'ya getirilmesini istemişti. Kılıç Ali de onların evlerine nöbetçiler dikmişti. Fakat Ankara vali vekili olan Yahya Galip,[166] Abdülhamit döneminde Tokat'ta sürgündeyken mutasarrıf olan Çapanoğlu Celal'den gördüğü iyilikler yüzünden Çapanoğullarının zorla getirtilmesini önlemişti. Hatta Kılıç Ali

Yozgat'tan Boğazlıyan'a gittiğinde nöbetçileri de kaldırmıştı. Galip'in görevini kötüye kullandığı açıktır. 7 Haziran'da Genelkurmay Başkanı İsmet, Çapanoğlu kardeşlerin tutuklanmaları için Yozgat mutasarrıflığına buyruk gönderdi. Yozgat Mutasarrıf Vekili Arif Hikmet Bey (yazar Hamdi Ertuna nedense adını vermiyor)[167] buyruğu gizlice Çapanoğullarına duyurduğu için, bütün sülale kaçıp padişahçıların başına geçtiler (birkaçı bunu zaten yapmış bulunuyordu). Mutasarrıf vekilinin de Ankara'ya ihanet ettiği açıktır.

Çapanoğullarının kuvvetleri 13 Haziran'da Yozgat'ı kuşattılar, ertesi gün de ele geçirdiler. Bölgedeki yılgınlığın ne ölçülere vardığı kestirilebilir. Çorum ve Çankırı'nın da düşmesinden korkuluyordu. Çapanoğlu hareketini bastırmak için, Batı Anadolu'da tek işe yarar güç olan Çerkes Ethem'in Kuva-yı Seyyare'sinden başka bir birlik yoktu. Oysa Ethem, Düzce bölgesindeki işini bitirmiş (Mayıs sonu), Yunanlıların olası bir taarruzunu (ki 22 Haziran'da gerçekleşti) karşılamak üzere kuvvetlerini Salihli cephesine taşıma hazırlığı içindeydi. Bunun için Eskişehir'de toplanıyorlardı. Ethem'i Yozgat bölgesine gönderme kararının ne zaman alınıp bildirildiğini saptayamadım. Büyük olasılıkla, bölge karışınca bu düşünüldü. Herhalde kesin karar Yozgat'ın düşmesi üzerine (13 Haziran) verildi. Ethem önce tepki gösterdi. Bu kadar zamandır bir ayaklanmayı bastıracak gücün oluşturulamamış olmasına şaştığını söyledikten sonra, Yunan taarruzu olasılığı karşısında kuvvetlerini Salihli'ye intikal ettirmekte olduğunu bildirdi. Bu tepkinin dikbaşlılığın, hatta yetke tanımazlığın bir sonucu olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Yunanlıların büyük taarruzlarını başlatma hazırlıkları içinde bulunduklarının haberleri de herhalde geliyordu. Salihli cephesinden sorumlu bulunan Ethem'in orada bulunmak istemesi tabii idi. Yine, Kuva-yı Seyyare taarruz sırasında Yozgat'ta değil Ege'de olsaydı, Yunan taarruzu o denli kolay gelişemezdi herhalde. Ama belki sonuç değişmezdi. Kaldı ki, ulusal savaşımın merkezini tehlikeden korumak gerekiyordu. Nitekim Ethem'in raporuna göre Yozgat padişahçıları Ankara'ya yürümek için hazırlığa başlamışlardı.

Sonuç olarak Ethem'in kuvvetleri 16-19 Haziran günleri trenle Eskişehir'den Ankara'ya taşındı. Piyadenin fazla yorulmaması için Genelkurmay 90 yaylı araba hazırlattı. 20 Haziran'da Ankara'dan hareket edildi. 23'ünde Yozgat kurtarıldı. Ethem'in askeri mahkemesi ilk ağızda Yozgat Şeriye Hâkimi Şahap dahil 12 kişiyi astırdı. Yozgat mutasarrıfı ve savcısı hapse atıldı. 25 Haziran'da Alaca kurtarıldı. Çapanoğulları Arapseyfi Boğazı'nda nihai bir vuruşmaya hazırlandılarsa da, burada da bozguna uğradılar (27 Haziran). Çapanoğlu Edip yaralanarak kaçtı. Böylece I. Yozgat ayaklanması son bulmuş oldu. Bölgede temizlik yapılıp sorumlular cezalandırılırken, Ethem yargılanmak üzere Ankara Vali Vekili Yahya Galip'in gönderilmesini ısrarla istedi. Ayaklanmada onun ihmalinin payı kuşkusuz vardı, fakat Galip'in ulusçu-demokratik harekete önemli hizmetleri olmuştu. Ethem Divan-ı Harplerinin ne denli amansız olduğu biliniyordu. Kardeşi Reşit'in araya girmesiyle Ethem ısrarından vazgeçirildi. Çerkes beylerine sığınan Çapanoğlu Celal'in de af isteğini kabul etti. 9 Temmuz 1920'de Ethem ve kuvvetleri Yozgat'tan Batı Cephesi'ne hareket ettiler. Bundan sonra Ağustos sonuna değin küçük padişahçı çetelerin temizliği sürdü.[168]

Görüldüğü üzere Çerkes Ethem ve Kuva-yı Seyyare'si ulusal hükümetin kuruluş aşamasında üç ayrı bölgede padişahçıları ağır yenilgiye uğratarak yaşamsal bir yararlıkta bulunmuştur. Tabii, belirtilmesi gereken nokta, Ethem'in zaferleriyle İç Savaş'ın son bulmadığıdır. İç Savaş, II. Yozgat ayaklanması (5 Eylül - 30 Aralık 1920), İnegöl (20 Temmuz - 20 Ağustos), Çopur Musa (Çivril) (21-30 Temmuz) ve Kula (27-28 Haziran) olayları[169] gibi olayların da gösterdiği üzere, yaygın, genel bir durumdu. Ethem'in yaptığı, bu yaygın durumun demokratik-ulusçu hareketin doğrudan varlığını tehdit eden en azgın üç şahlanışını bastırmak olmuştu. Bunu da bu hareketin yeni yeni örgütlenmeye başladığı, bu şahlanışları ne bastıracak, hatta ne de karşı koyacak gücü henüz olmadığı çok can alıcı bir zamanda yapmıştı. Ankara'da yeniden doğan çağcıl devlet kısa sayılabilecek bir zamanda toparlanarak kendini koruyacak güce ulaşacak ve adım adım İç Savaş'ın hakkından gelecektir.

18. Çerkes Ethem'in Başarısının Nedenleri

Kimi yazarlara bakılırsa, Ethem'in başarısının gizi amansızlığıdır. Gerçekten de girdiği yerde Ethem padişahçı elebaşları astırmakta hiç duraksamamış, bu sayede hasımlarını yıldırmıştır. Ama bu, temel etken olamaz. Ethem'in başarısı kararlılıktan doğuyordu. Önce bu kararlılığı irdelemek gerekir. Düzenli asker ücret almaz ve bulgurla beslenirken, Kuva-yı Seyyare mensuplarının ücret alması ve kavurmayla beslenmesi de temele inmiyor. Kuva-yı İnzibatiye askeri dolgunca ücret alıyor ama savaşamıyordu. Bulgurla beslenen Çanakkale askeri harikalar yaratmıştı.

Ethem uzun boylu öğrenim görmemişti. Ama İttihatçılığı sayesinde çağdaş bir ideoloji sahibiydi: Demokratik-ulusçu ideoloji. Bu onu kendiliğinden feodalliğe karşı dikiyordu. İşte Ethem'e kararlılığını veren herhalde bu ideolojiydi gibime geliyor.

Yine usa gelen bir etken, Ethem'in Ege'de kanlı istilalar yapmakta olan Yunanlılarla çarpışmış olmasıydı. Buna İttihatçı ideolojiyi de katarsak, Ethem'in gözünde, o sırada İç Savaş'ı yürütenlerin nasıl hain gözüktüklerini, onlara nasıl hınçlandığını kestirebiliriz.

Son olarak şu da var: Kuva-yı Seyyare'nin iç işleyişini fazla bilmiyoruz sanıyorum.[170] Ama Ethem subay olmasa da, onbaşılık yapmış bir asker olarak, bir silahlı örgütün ussal biçimde nasıl yönetilebileceği konusunda belirli bir bilgi ve görgüye sahipti. Bu Kuva-yı Seyyare'yi böyle bir bilgi ve görgüsü olmayan eşkıya, efe, eşraf, âyan gibilerince yönetilen çete ya da silahlı gruplardan farklı ve üstün kılıyordu.

18a. Saray'ın ve İtilaf Devletlerinin Kürtleri İç Savaş'ta Kullanma Tasarıları

Damat Ferit, Kürt aşiretlerini demokratik-ulusçu harekete karşı kullanmak istemiştir. 15 Nisan günü, hükümetin iki saat süren bir toplantısından sonra General Milne ile yaptığı özel bir görüşmede, general ulusçu karşıtlarına subay ve silah verilmesini kabul

ettiklerini söylemiş. Damat Ferit bildirilerin yayılması için uçakların kullanılmasını uygun bulmuş, ancak uçakların halka karşı bomba ya da makineli tüfek kullanmamasını istemiş. Kürtlerin ulusçulara karşı kullanılmasına gelince, Milne bu konuda bir yanıt vermeye yetkili olmadığını söylemiş. Onun üzerine sadrazam bu sorunun merkeze sorulmasını ve sonucun kendisine iletilmesini istemiş.

De Robeck konuyu 17 Nisan günlü bir telle Londra'ya yansıttı.[171] Anlaşılan bu amaçla Seyyit Abdülkadir'e bağlı aşiretleri kullanmak söz konusuymuş. Curzon, 24'ünde San Remo'dan verdiği yanıtta, hazırlanmakta olan antlaşmaya göre Kürt bölgelerine özerklik verilmesi için antlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlayarak altı ay içinde bir plan hazırlanmasının öngörülmekte olduğunu, ayrıca bir yıl içinde Milletler Cemiyeti'nden tam bağımsızlık istemek hakkının tanınacağını bildiriyordu. Ferit ya da Abdülkadir'e bu bilgi verilmemeliydi. Ferit'in planının uygulamaya sokulup sokulamayacağı antlaşmanın nasıl karşılanacağına ve ardından gelecek olaylara bağlıydı. Fakat Curzon'a göre Kürtlerin bir tahrik (yani planlı bir güdüm?) olmadan bu işe girişmeleri, De Robeck'in düşündüğü gibi, yalnızca birbirlerini boğazlamalarıyla sonuçlanabilirdi.[172]

26 Temmuz'da, antlaşmanın içeriği belli olduktan ve Yunan taarruzundan sonra bile Ferit'in aynı havada olması ilginçtir. O gün De Robeck'le yaptığı görüşmede, 15 bin kişilik bir ordu oluşturup Kürtleri ulusçulara karşı kullanmaktan söz ediyordu. Daha önce, 10 Mayıs askeri istihbarat raporu da Kürtleri ulusçulara karşı kullanma yaklaşımının Damat Ferit siyasetinin "güçlü noktalarından biri" olduğunu ileri sürmüştü. Ancak De Robeck'in 5 Ağustos yazısı Ferit'in Kürtleri kullanma işinden söz etmez olduğunu, kendisinin de konu açılmadıkça buna değinmek istemediğini bildiriyordu.[173]

Damat Ferit'in Kürtleri Ankara'ya karşı kullanma konusunda daha önce gösterdiği heves, anlaşılan zaman içinde azalmıştı. İngilizler de henüz bunu kurcalamaya istekli görünmemelerine karşın Kürt aşiretlerinde bazı kaynaşmalar olmadı değil. Bunlardan

biri Garzan'da (Yanarsu, Siirt) Bahtiyar aşireti reisi Cemil Çeto'dan kaynaklanmıştır. Mayıs 1920'de Çeto'ya konuk gelen Haydaranlı aşireti reisi Hüseyin Paşa, Kürt Teali ve Teavün cemiyetlerinin bir bildirgesini getirmiş. Bu bildirgede Barış Konferansı'nın Kürt bağımsızlığına ve Mustafa Kemal hükümetinin yok edilmesine karar verdiği, uçaklardan atılacak bildirgelere göre silaha sarılmak gerekeceği belirtiliyormuş. Böyle bir işaret gelmiş olmalı ki, Çeto 300 silahlı adamıyla Mayıs'ta ayaklanıp Garzan bölgesine egemen oldu. Bunun üzerine 20 Mayıs 1920'de 13. Kolordu takviyeli bir tabur askeri gönderip ayaklanmayı bastırdı. 7 Haziran'da Cemil Çeto dört oğluyla teslim oldu.[174]

Urfa'yı ele geçirmek için bir hamle yaptıkları sırada Milli aşireti Mahmut, İsmail, Halil, Bahur, Abdurrahman adındaki adamlarının önderliğinde Siverek'e yürümek istediler. 18 Haziran'da 13. Kolordu'nun 5. Fırka'sı ile çarpışma oldu ve asiler kaçtılar. Daha sonra, Fransız yardımıyla yeniden toparlanıp 26 Ağustos'ta 2 bin kişiyle Viranşehir'i ele geçirdiler. Burada Karakeçi aşiretinden kimilerini astılar, subayların mallarını yağma ettiler. Sonunda, dost aşiretlerin de yardımıyla yenilgiye uğratıldılar ve 7/8 Eylül gecesi Suriye'ye kaçmak zorunda kaldılar.

Bu olaylar da gösteriyordu ki bu işe yatkın kimi Kürt aşiretlerini ulusçulara karşı harekete geçirmek için İngiltere ve Fransa'nın Damat Ferit'in aracılığına gereksinimi yoktu. İhtimal Paşa'nın sonraları bu konuyu açmaması bunu anlamış olmasının sonucuydu.

4.
Fransa ile Savaş ve Barış İlişkileri

19. Urfa'da Zafer

Urfa'da Fransızlarla savaşımda vilayet jandarma komutanı olan Ali Saip Bey (Ursavaş) başı çekti. 29 Aralık 1919'da Urfa'daki kimi subay ve eşrafla görüşüldükten sonra bir Heyet-i Müşavere kuruldu, Ali Saip "Namık" takma adıyla Urfa ve Havalisi Kuva-yı Milliye komutanı oldu. Heyet, hareketin 15 Ocak 1920'de başlamasına karar verdi. Fransızların bu hazırlıkları öğrenmeleri üzerine, Ali Saip Urfa'dan kaçtı ve Siverek, Milli ve Badıllı aşiretlerini, Diyarbakır'ı dolaştı, hazırlıkları geliştirdi. Toplanan kuvvetler 7 Şubat günü Urfa önüne geldiler ve Fransızlara çekilmeleri için ültimatom verildi. Fransızlar buna aldırmadılar. Ulusal birlikler, ki altı aşiretin kuvvetleriydiler, kente girdiler ve Müslüman mahallelerinin denetimini ele aldılar. Vuruşmalar 9 Şubat'ta başladı. 4 ve 19 Mart'ta yapılan genel taarruzlardan bir sonuç alınamadı. Bununla birlikte, bölgenin batı ve güneyinde yürütülen savaşım sayesinde Fransızlara yardım ve ikmal gelmesi önlendi. Fransızların çektiği sıkıntıyı, kuşatılmış olan Ermeni mahalleleri de çekiyordu. Sonuç olarak Ermeniler Fransızların gitmesini iste-

diler. 8 Nisan'da Fransızlar bunu kabul ettiler ve 10/11 Nisan 1920 gecesi Urfa'yı terk ettiler.[175]

Kuva-yı Milliye böylece parlak bir zafer kazanmış oldu. Bu başarının gizi, bölgedeki bütün insanların bu amaçla birleşmiş olmalarıydı. Saray, İç Savaş'ı Güneydoğu Anadolu'ya yaymadı ya da yayamadı. Acaba neden? Bir kez jeo-stratejik bakımdan buralarda İç Savaş'ı başlatmanın demokratik-ulusçu hareketi boğmak bakımından doğrudan bir yararı olmazdı. Bunun için İç Savaş'ı Ankara çevresinde yoğunlaştırmak gerekiyordu. Başka bir olasılık da, her zaman emperyalist rakibi Fransa'yı "azapta" tutmakta yarar gören İngiltere'nin böyle bir girişime engel olmasıydı. İç Savaş nasıl İngiltere'yi ve Yunanistan'ı yararlandırdıysa, güneydoğuya aynı savaşımın sokulması da Fransızları bölgede egemen kılardı ki, bu da İngiltere'nin işine gelmezdi. Yoksa Vahdettin koyu feodal ilişkiler içinde olan güneydoğuda Ankara'ya karşı bir savaşım başlatmakta herhalde fazla zorluk çekmezdi.[176]

20. Çukurova Bölgesinde Savaşım ve Barış Girişimleri

Antep, stratejik konumu, Suriye'ye yakınlığı dolayısıyla, Fransa için Maraş'tan ve Urfa'dan daha önemliydi. Onun için Antep'e daha çok asılacaklardı. Fakat Fransızların işi zordu. Çünkü güttükleri Ermeni yanlısı siyaset, Türkleri kısa zamanda ayaklandırmıştı. Goloğlu'nun çalışmasında Çukurova bölgesindeki Kuva-yı Milliye örgütlenmesinin nerelerde, kimlerce sağlandığı özetlenmektedir.[177] Mersin, Kilis, Karaisalı, Silifke, Kozan, Saimbeyli (Haçin), Ulukışla, Antep, Urfa, Maraş, Osmaniye bu yerler arasındaydı. Bir de Fransızların öbür kent ve kasabalara yayılmaları olasılığına karşı, buralarda da örgütlenildi. Böylesine yaygın bir direnişi Fransızlar beklemiyorlardı herhalde. Ereğli ve Karaman'a değin kuvvet göndermişlerdi. Ulukışla'da çarpışmaya hazır Kuva-yı Milliye'yi görünce Fransızlar oradan çekilmişlerdi. Maraş, Urfa, Pozantı, Antep, Mersin, Tarsus'ta kanlı vuruşmalar oluyordu. 12 Şubat 1920'de Maraş, 11 Nisan 1920'de Urfa kurtulmuştu. 27 Mayıs günü Pozantı'da kuşatmayı yaran Fransız kuvveti pusuya

düşürüldü, 600 kadar tutsak alındı. Urfa'nın kurtuluşunun ardından Fransızların Çukurova'dan çekilecekleri söylentisi çıktı. L. George 25 Nisan'da konuyu Yüksek Kurul'a getirdi. Fransa Başbakanı Millerand bunu yalanladı ve tersine, kuvvetlerini takviye ettiklerini belirtti. Aynı biçimde Paris'teki İngiliz büyükelçisine bir gün önce İstanbul'daki beyazlardan oluşan tümenin Adana'ya gideceği, yerini Fas askerlerinin alacağı, ancak tek başına kalmış kimi noktalardan askeri nedenlerle çekilme olabileceği hususu Dışişleri'nden bildirildi.[178]

Fakat Fransızlar böl ve yönet kuralı uyarınca kimi Kürt aşiretlerini ayaklandırmakta da kusur etmemişlerdir. Anlaşıldığına göre Fransızlar parasal destek dışında bağımsız Kürdistan propagandasını da kullanmışlardı. Bu konuda İngiltere'nin etkinliğine koşut bir etkinlik yürütmüş oluyorlardı. Kuşku yok ki, İngilizlerin bu etkinliği, Fransa'ya hizmet için değil, İngiltere'nin bölgedeki emperyalist çıkarları, yani kendi uyduları olacak bir Kürdistan yaratmak yönünde bir çabaydı. Yukarıda Bahtiyar ve Milli aşiretlerinin isyanlarına değinildi.[179]

Türklerin bu çetin savaşımı Fransızları kısmen olsun bazı siyaset değişikliklerine zorladı. Bunlardan biri herhalde Ermenilere olan tavır değişikliğiydi. Fransızların, Ermeni zulmüne körü körüne alet olmalarının kötü sonuçlar verdiğini görerek, Ermeni koruyuculuğu rolünden vazgeçmeden, belki mesafeyi biraz açmak yoluna gittikleri anlaşılıyor. Nitekim 20 Haziran 1920'de Adana Apkerian okulunun avlusunda 2 bin kadar Ermeni'nin katıldığı toplantıda, Fransa'nın Ermenilere söz verdiği özgürlük ve bağımsızlığı sağlamadığı belirtildi. Oysa o sırada Türkler zayıfken yok edilebilirdi. Bu toplantı bir işaret oldu. Adana'da Türklere karşı yeni bir zorbalık eylemi başlatıldı ve 12-14 Türk öldürüldü. Bunun üzerine 3 Temmuz'da Adana müftü vekili 45 imzalı bir dilekçeyle Fransızları Ermeni çetelerinin cinayet ve yağmaları karşısında seyirci kalmakla suçladı, suçluların yakalanmasını, Türk ve Ermeni mahalleleri arasına karakol yerleştirilmesini istedi. Fransız yönetimi bu talebe duyarlı olmak zorunluluğunu duyarak ertesi gün sıkıyönetim ilan etti. Buna göre silahla dolaşmak yasaklandı, 6 Tem-

muz'a kadar kahvehaneler kapalı kalacak, ondan sonra 12:00-17:00 saatlerinde açılacak, saat 22:00'den sonra sokağa çıkılmayacak, izinsiz toplantı yapılamayacaktı. 8 ve 9 Temmuz'da suçlu bulunan birer Ermeni, hükümet konağı önünde asıldılar. Fakat bu önlemler, anlaşılan, Türklerin içine düştükleri yılgınlığı hafifletmedi. Çünkü 10 Temmuz günü Adana'ya bir Ermeni alayı geldi. Adana 10 Temmuz'dan başlayarak dört gün süren bir "Kaçkaç" olayı yaşadı. Binlerce Türk Adana'dan kaçtı (hatta bu sayının 40 bini bulduğu söyleniyor). Köylere ve Toroslar'a sığındılar.[180]

Kimi Ermenilerde de bazı değişiklikler oluyordu. 9 Haziran 1920'de Antep'ten Kilis'e 500 Ermeni ailesi geldi. Kısa bir süre sonra, 17 Haziran'da Kilis Ermeni cemaati başkanı Ohannis ve diğer ileri gelenler, Mustafa Kemal'e tel çekerek, Türklerle öz kardeş olduklarını ve bundan sonra birlikte yaşamaya azmettiklerini bildirdiler. Bu davranış, emperyalizmin kuyruğuna takılmanın Ermeniler için felaket olabileceği bilincini dile getiriyordu. Fakat Fransız işgalindeki bir kentte, "gözü dönük" Ermenilerin kol gezdiği bir ortamda Kilis Ermenilerinin yaptığını yapmak, çok yürek isterdi. Nitekim 20 Haziran'da Adana'daki toplantı ve ardından gelen azgınlık, Kilis'teki Ermenilere ve onlar gibi düşünenlere doğrudan bir yanıt da olabilir.[181]

Antep çevresinde Ocak 1920'den beri süregelen savaş ve Fransızların Kilis'ten takviye getirme girişimleri, Şahin Bey'in 28 Mart 1920 günü şehit düşmesiyle, kentin içine yayıldı. Aylarca sürecek bir savaşım başladı. Bu sıralar Tarsus, Misis (Yakapınar), Osmaniye, Şar, Birecik, Bahçe, Islahiye, Cerablus (Karkamış), Mersin'de kanlı savaşımlar cereyan ediyordu.

Çukurova ve çevresinde kan dökülürken kimi Fransızlar da bunu durdurmak için çaba gösteriyorlardı. Örneğin, 11 Nisan'da Urfa'nın boşaltılmasının ardından, Fransız Parlamentosu'nun sol kanat milletvekillerinden Cachin, Fransa halkının büyük çoğunluğunun izlenmekte olan Türkiye siyasetine karşı olduğunu açıklıyordu (24 Nisan).[182] 30 Nisan günü Ankara'ya ulaşan Van Valisi Haydar ve Hakkâri Mebusu Mazhar Müfit beyler, İstanbul'un işgali üzerine Beyrut'a kaçmışlar, görüştükleri ve anlaşma istediklerini belirten

Fransız görevlilerince Silifke'ye çıkarılmışlardı.[183] Fransa'nın Trabzon Başkonsolosu Lepissier, 26 Nisan günlü raporunda TBMM'yi açış söylevinin İngiltere'ye savaş ilanı niteliğinde olduğunu, daha önce de var olan Fransa'ya yakınlık akımının güçlendiğini bildiriyordu.[184] 1 Mayıs'ta Ankara'ya Albert Sarraut geldi. Bazı öneriler getirdi.[185] Fakat bu temastan bir sonuç alınamamış olmalı ki, 12 Mayıs'ta Türklerle görüşmeler yapmak üzere Binbaşı Labonne Bursa'ya geldi. Yeni yönergeler almak üzere İstanbul'a geri döndü ve sonra tekrar yola çıkıp, Antalya üzerinden gelen de Caix ve Sava ile buluşarak (Beyrut'tan hareketle) 20 Mayıs'ta Ankara'ya ulaştı. Anlaşılan heyet sanki Fransız hükümetince değil, Beyrut'ta General Gouraud tarafından gönderilmişti. Bu, sınırlı bir temastı ve o yüzden çok da sıcak karşılanmadı. Ertesi gün Mustafa Kemal'le görüştüler. Önce yalnız Maraş ve Antep'i konuşmak istediler. Mustafa Kemal'in diretmesi sonunda bütün bölge üzerinde görüşmeler yapıldı. Mustafa Kemal Fransızların bütün Türkiye'den çekilmesini istedi. Sonuç olarak 30 Mayıs'ta yürürlüğe girecek 20 günlük bir ateşkes imzalandı. Mustafa Kemal'in ateşkes dışındaki talepleri Fransızların üstlerine iletilecekti.[186]

29 Mayıs günü Büyük Millet Meclisi'nde açıklamalar yapan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili İsmet, Fransızların nasıl aşağılayıcı bir tutumla Çukurova bölgesine ve Güneydoğu'ya geldiklerini, şimdi "mükemmel teçhizatlarına" rağmen görüşmek ve anlaşmak durumunda kaldıklarını açıkladı. Yapılan 20 günlük ateşkese göre onlar Pozantı ve Sis'i (Kozan) ve belki Antep'i boşaltacaklardı. Fakat anlaşma yürürlüğe girmeden Pozantı garnizonu Kuva-yı Milliye tarafından tutsak alınmıştı. İki yanda bulunan tutsaklar değiştokuş edilecekti. Hazırlanacak kuvvetler sayesinde Adana'yı boşaltmak zorunda oldukları onlara gösterilecekti. Ateşkesten onlar da yararlanabilirlerdi belki, ama Türklerin daha çok yararlanacakları tahmin ediliyordu. Nitekim Mustafa Kemal de Kuva-yı Milliye'yi "bugünkü zihniyetimize göre takviye, teşkil, tensik" için bu 20 günden yararlanılacağını söyledi. Bunu, Kuva-yı Milliye'yi şu ya da bu ölçüde düzenli bir kuvvete dönüştürme işi diye anlayabiliriz.

Öte yandan Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nin Fransızlarca muhatap olarak alınmasını başlı başına bir kazanç saydığını anlatmıştır. Üçüncü olarak Antep gibi, bildirilen ve Sevr'de gerçekleşecek barış koşullarına göre Suriye'ye ait sayılan bir yerden çekilmeyi kabul etmeleri, barış koşullarının en azından güney sınırlarına ait bir bölümünü kendilerinin de, bir ölçüde geçerli saymadıklarının bir itirafı oluyordu. Gerçi sonradan Antep'in boşaltılması konusunda arada bir tam anlaşamama durumu olduğu ortaya çıktıysa da, hiç değilse Fransızların bunun görüşülmesini kabul etmeleri bir kazançtı. Atatürk'e göre amaç, Fransızlara "toprağımızı kâmilen tahliye" ettirmekti. Bu talepler gelen heyete bildirilmiş ve 20 gün, bunu sağlayacak yetkileri almak üzere Paris'e gidip gelme süresi olarak düşünülmüştü. Atatürk'e göre Fransa Türkiye ile "cidden" anlaşmak istemekteydi. Çünkü Suriye'de rahatça davranabilmek için Türkiye'nin tatmin edilmesi gerekmekteydi.[187] Atatürk'ün bu hesabı doğru çıkacaktı, ama bir süre sonra. Bunun gerçekleşmesi için Türkiye'nin savaş alanında Yunanlıları alt etmesi, Fransızların da İngiltere'nin güdümünden çıkması gerekiyordu.

Ateşkes konusuyla İngilizler, tahmin edilebileceği üzere, yakından ilgilendiler. Fransızlar Kilikya'dan çekiliyormuş, diye bir haber duyan Curzon, Paris'teki elçiden haberi soruşturmasını isterken (2 Haziran) acele olarak Ermenilere de Türklerle anlaşmaları tavsiyesinde bulunduğunu bildiriyordu. Paris'ten gelen bilgiler söz konusu haberi yalanlıyordu. Yalnız uzak kimi noktalardan çekilme söz konusuydu. Mersin, Tarsus, Osmaniye ve Antep'ten çekilme olmayacaktı. Sömürge askerlerinden oluşan takviyeler geliyordu ve Temmuz başında bunlar yerlerine varmış olacaklardı. Sonra ateşkesle ilgili kimi bilgiler geldi İngiliz yetkililerine.[188]

Ama Fransızlar ateşkese rağmen 8 Haziran günü Karadeniz Ereğlisi'ni işgal ettiler. Kuva-yı Milliye'nin direnişi karşısında 19 Haziran'da burayı boşalttılar. Ama bu arada 10 Haziran'da kenti topa tuttular. 12 Haziran günü Adana'daki Kâhyaoğlu Çiftliği'ni basan bir Fransız-Ermeni kuvveti, 12'si kadın, 3'ü çocuk 42 kişiyi öldürdü. Türkler dehşet içinde kaldılar. Bunun üzerine 17 Haziran'da Mustafa Kemal vuruşmaların yeniden başlaması buyruğu-

nu verdi. Gouraud'ya yazdığı mektupta, onları ateşkese uymamakla suçladı.[189]

Böylece, 20 gün bile tamamlanmadan, ateşkes sona ermiş oldu. Fakat çok tuhaf bir çelişki içinde, Fransızlar ateşkese uymak için en ufak bir özen göstermezken, bir yandan da ateşkesi sürdürmek için çaba harcadılar. Fakat Fransızların da eseri olan barış koşullarının, yani Türklüğün "idam fermanının" açıklandığı bir ortamda ateşkes yapmak isteği daha da aykırı kaçıyordu.

10 Haziran'da Gouraud, Labonne'a Mustafa Kemal'e iletilmek üzere şunları söylüyordu: Ateşkes hükümleri zorlanarak Antep'in boşaltılması, haberleşmenin şifresiz yapılması kabul edilemezdi, tutsakların (Pozantı'dakiler dahil) değiştokuşu ilk on günde gerçekleştirilmeliydi. Damat Ferit hükümetinin atadığı görevlileri kabul etmeme koşuluna kendileri uymakta kusur etmemişlerdi. Ulusçuların ateşkeste yer almayan talepleri ancak yeni bir anlaşmayla kabul edilebilirdi. Ateşkese rağmen kimi yerlerde vuruşmalar devam ediyordu. Millerand'a göre bu durumda yapılabilecek en iyimser yorum, bu gibi ulusçu müfrezelerin emre itaatsizlik yaptıkları biçiminde olabilirdi. Ona göre Labonne Mustafa Kemal'e ateşkesin bir mızıkçılık aracı olarak alınmasını anlamadıklarını bildirmeliydi, çünkü kendileri bunu barış yolunda bir başlangıç olarak görüyorlardı. Türk sorununun bir bütün olarak Müttefikler'in önünde bulunduğu bir sırada, Fransa gibi dostça bir yaklaşımı olmayan Müttefikler'in varlığı da bilindiğine göre, Fransa'nın tutumu ulusçuların çıkarınaydı.[190]

Bir gün Ankara'da kalıp, ancak İsmet'le görüşebildikten sonra 21 Haziran'da İstanbul'a dönen Labonne'un Yüksek Komiser Defrance'a anlattığına göre ateşkesin uzatılması reddedilmişti. Nedenleri, Mersin'de bazı kişilerin tutuklanması, özellikle Ereğli'ye çıkarma yapılması ve oradaki vuruşmalardı. Labonne'a göre, Ereğli işi olmasaydı ateşkes 10 Temmuz'a değin belki uzatılabilirdi. Ulusçular Ereğli yöresini kömür gereksinimi dolayısıyla elde tutmak ve asıl Türkiye sorununun tümünü görüşmek istiyorlardı. Yüzbaşı, Ereğli ve Zonguldak'a yönelik dört-beş bin kişilik bir yığınak görmüş. Ereğli'de maden sahibi olan Heslouin'in önerileri geri çevrilmiş. Ankara'da ona bir İtalyan temsilcisinin San Re-

mo'dan Ankara'ya gelip üç gün kaldığını, yakında başka bir İtalyan temsilcisinin geleceğini, Bolşeviklerden 30 bin tüfek, cephane, 77'lik 4 batarya ve 4 tank alındığını, Azerbaycan'daki Bolşeviklerden yardım almak konusunda tereddüt edildiğini, Faysal'la ilişkilerin eskisi denli yakın olmadığını, Mısır'dan son bir ayda Mudanya üzerinden 10 bin Osmanlı tutsağının geldiğini anlatmışlar. Son nokta dışında, anlatılanların bir ölçüde Fransızları etkilemek için uydurulmuş şeyler olduğunu söyleyebiliriz. Labonne'un bir de ayrıntılı raporu vardı. Bunda birtakım konulara dikkat çekiliyordu.

1) Trenlerin yakıtı: Bilecik'te 200, Afyon'da 700 ton kömür, Eskişehir'de 2 bin ton mazot vardı ve bu, Eylül başına değin trenleri işletmeye yeterdi. Mazot depoları havadan bombalanabilirdi (Mustafa Kemal'in evi ve TBMM gibi).

2) Türkler bir Yunan taarruzunun korkusu içindeydiler. Seyyar güçleri 10 bini aşmıyordu. En can alıcı noktalara Çerkes Ethem gönderiliyordu. Tabii genel bir seferberliğe de başvurulabilirdi.

3) Ulusçuları çökertebilmek için Kilikya'da taarruz, Antalya'ya güçlü bir İtalyan çıkartması, Kocaeli Yarımadası'nda İngiliz kuvvetlerinin takviyesi ve Ankara'ya yönelik bir tehdit oluşturulması, Yunanlılara harekât serbestisi gibi önlemler düşünülebilirdi.

4) İktisadi abluka etkili olurdu, çünkü daha şimdiden ürünler trensizlikten istasyonlarda yığılıp duruyordu. Ulusçular ticaretten önemli bir gelir elde ediyorlardı. Yalnızca Mudanya limanı günde 4.000 lira gelir sağlıyordu.

5) Silah kaçakçılığını önlemek için Karadeniz kıyılarında sıkı bir denetim gerekliydi.

6) Kendileriyle doğrudan temasa geçilerek, kimi Kuva-yı Milliye reisleri başkaldırmaya özendirilebilirdi.

7) Zorlayıcı önlemler yanında silahlı savaşıma son verilmesi konusunda bir ültimatom yayınlanabilir, buna uyulursa barış antlaşmasının kimi hükümlerinin yumuşatılacağı, uyulmazsa İstanbul'un yitirileceği belirtilebilirdi. Fransızların bunca "yaklaşma" girişimlerine karşın, ulusçuların kibirleri ve savaşım kararlılığı karşısında buna uygun bir tutum almakta tereddüt edilmemeliydi. O günkü durum barış sürecinin uzamasından kaynaklanıyordu. Türkler, bütün Müslümanlar gibi oldu-bitti karşısında boyun

eğerlerdi.[191] Raporu okuyan General d'Esperey, bunu tümüyle onayladığını, ancak ciddi bazı askeri başarısızlıklara uğratıldıktan sonra Mustafa Kemal'le alışverişe girilebileceğini bildirdi.[192]

Ateşkesin uzatılmamasından sonra Millerand'ın gönderdiği üç yazıyı ele alabiliriz. Savaş Bakanlığı'na gönderdiği 18 Haziran günlü yazısında, Ankara ile yapılan görüşmelerin ve ateşkesin, İstanbul ve Boğazlar'da, mütareke (Mondros olacak) ve barış antlaşması meselelerinde Müttefikler'le birlikte hareket etme konusundaki tutumlarını hiçbir biçimde etkilemeyeceğini bildiriyordu. 27 Haziran'da İstanbul'a gönderdiği yazıda, İngiliz hükümetinin Müttefikler'in kararlılığını göstermek bakımından Anadolu'da hiçbir Müttefik görevlisinin bulunmaması yolundaki talebine aynen uymaktan başka bir yol olmadığını bildiriyordu. Mustafa Kemal'in yerel ateşkesi uzatmayı kabul etmemesi ve Ankara hükümetinin tanınmasını ve barış antlaşmasını görüşme konusu yapmak istemesinin de bunu kaçınılmaz kıldığını belirtiyordu. Tabii İngiliz ve İtalyanların da bu karara uyup uymadıklarına dikkat edilmeliydi. Millerand'ın üçüncü yazısı Fransa'nın müttefiklerini nasıl aldattığını gösteriyor. İstanbul'da Labonne'a 1 Temmuz'da çektiği gizli telde, Anadolu'da görevli "*agent*" bulundurmama durumunun kendilerini orada özel görevli "*émissaire*" bulundurmaktan "hiçbir biçimde" yasaklamadığını, çünkü her an bilgi edinmek ve ona göre davranmak durumunda olduklarını söylüyordu. Ayrıca İstanbul'da ulusçularla yapacağı ihtiyatlı, "*discret*" temaslarda, ateşkesi uzatmamalarının Yunan "müdahalesi" (22 Haziran taarruzu) konusundaki Fransız tutumunda payı olduğunu ve olmamasına olanak bulunmadığını bildirmesini istiyordu.[193] Bu son görüş pek inandırıcı gelmiyor. Barış koşullarını müttefikleriyle o biçimde oluşturan Fransa'nın o koşulların zorla kabul ettirilmesinden geri durabileceğini sanmak herhalde saflık olurdu. Millerand'ın en içten görüşü herhalde Savaş Bakanlığı'na gönderdiği yazıda dile getirilmişti.

Ele alınan dönemde Çukurova bölgesine ilişkin imlenecek bazı noktalara değineyim. Fransız Parlamentosu'nda Ernest Lafont 24 Haziran günü ülkesinin bölgeden çekilmesini isteyince hayret sesleri yükseldi ve Briand bunun birçok masumu Türklerin kılıçlarına terk etmek anlamına geleceği yolunda bir yanıt verdi. 25 Hazi-

ran'da aynı konu açıldı. Dadalier, yurtlarını savunan Türkleri isyancı diye kurşuna dizdiklerini söyledi. Başkaları, Türkleri Ermeni katili diye niteledi. Briand Türkiye'yi ortadan kaldırmanın Müttefikler'in savaş hedefi olduğunu, fakat bu konuda tereddüt gösterildiği için Türklerde yurtseverlik ve savaşım duyguları uyandığını, Mustafa Kemal ve çetelerine ülkelerinde yurtsever deneceğini, Fransa'nın Ermenilerin hatırı için sınırlarını Mersin ve İskenderun Körfezi'nin ötesine götürdüğünü söyledi. Görüldüğü üzere, pek etkili olmasa da Fransa'da zaman zaman Türkiye'den yana düşünceler dile getirilmekteydi. 20 Temmuz'da Fransızlar Halep ve Şam'ı işgal ettiler. İngilizlerin başlarına bıraktıkları bir Truva atı olarak gördükleri Suriye Kralı Faysal kaçtı. Böylece Suriye'yi dikensiz gül bahçesine dönüştüren Fransa bütün dikkatini Çukurova bölgesine dikmek olanağını buldu.[194]

Hâkimiyet-i Milliye'de 24 Haziran'da çıkan "Emperyalist Fransa" başyazısı Fransa'nın çelişkilerini ele alıyordu. Bu gazete genellikle ülke dışında İngiliz emperyalizmini eleştiri ve saldırı hedefi almaya özen gösterdiği halde, bu yazıya gereksinim duyulmuştu. Savaş sırasında, özellikle Fransa ve İngiltere, ulusların hak ve özgürlükleri için savaştıklarını söylerken, savaş bittiğinde uğradıkları zararları yenilenlerden fazlasıyla çıkarmak merakına düşmüşlerdi. Fransa da Suriye ve Çukurova'nın zenginliklerine göz dikmiş bulunuyordu. Bu yüzden bir yandan Türkiye'yi mahvederek İngiltere'nin eline düşüren antlaşmayı kabul ettiklerine pişman bir halde, antlaşmaya ve İngilizlere karşı yürüttüğümüz savaşımın başarıya ulaşmasını diliyorlardı, öte yandan Türkiye'ye karşı kanlı bir savaş yürütüyorlardı. Emperyalizm hırsı yüzünden bu gülünçlüğü ve çelişkiyi, Çukurova'da uğradıkları kanlı yenilgileri ve bütün dünyanın emperyalist Avrupa'ya karşı ayaklandığını görmüyorlardı. Fransa istediğini yapabilirdi, fakat biz nereden gelirse gelsin, ulusal varlığımıza karşı suikastlara bütün gücümüzle karşı koyacaktık. Yazı çok sertti, fakat yine de Fransa'yı bir miktar "idare" ediyordu. Örneğin, antlaşmanın İngilizlerin işi olduğunu, Fransızların bunu "kabul" ettiklerini söylüyor, antlaşmanın yapılmasında Fransa'nın etkin payını görmezden geliyordu.

5.
Barış Antlaşması

21. Barış Antlaşması Taslağının Sunulması

Öbür müttefiklerin, Almanya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan'ın barışları yapılmış, Osmanlı barışı sona kalmıştı. Yapılacak antlaşmayla oluşturulmak istenen büyük Ermenistan'ın ayakta kalabilmesi ancak ABD'nin sağlayabileceği uzunca süreli mali destekle olanaklıydı. Orada bir ABD mandası uygun olurdu. Öte yandan İstanbul ve Boğazlar'ın mandası da yine ABD'ye verilmek isteniyordu. Oysa 19 Kasım 1919'da ABD Senatosu Almanya ile Versailles (Versay) Antlaşması'nı onaylamayı kesin olarak reddettiğinde, bu ülkenin barış sürecinden büyük ölçüde çekildiği ortaya çıkmıştı. Barışı İngiltere, Fransa, İtalya yapacaktı. İlk iki devlet, üçüncüsüne ikinci sınıf devlet muamelesi yaptığından, iki devletin anlaşması gerekiyordu. Nitekim Aralık 1919 ve Ocak, Şubat, Mart, Nisan'da İngilizlerle Fransızlar Londra'da kafa kafaya verip Osmanlı barışının temellerini oluşturdular. 18-26 Nisan'da toplanan San Remo Konferansı büyük ölçüde İtalyanları da işin içine katabilmek içindi. ABD'yi barış sürecine sokmak için son bir girişim yapılarak ABD'ye Ermenistan mandası ve Wilson'a da Erme-

nistan sınırlarını çizme görevi önerildi. ABD Senatosu mandayı reddetti (1 Haziran). Wilson ise 24 Kasım'da belirlediği Ermenistan sınırlarını bildirdi.[195]

Burada Fransız-İngiliz görüşmeleri ve San Remo Konferansı üzerinde durulmayacaktır. Bu, ayrı bir konudur. Bu çalışma bakımından önemli olan sonuç, yani Osmanlı hükümetine bildirilen ve zorla imzalatılan Sevres Antlaşması'dır.

San Remo Konferansı, çalışmaları sona ermeden, bir Osmanlı heyetini barış koşullarını öğrenmek üzere Paris'e çağırdı. Çağrıyı 20 Nisan günü yüksek komiserler Babıâli'ye gelip ilettiler.[196] Konferansın sona erdiği gün (26 Nisan) İstanbul hükümeti Osmanlı'yı temsil ve alınacak kararları imza etmek üzere Tevfik Paşa'yı, Dahiliye ve Maarif nazırları Reşit ve Fahrettin beyleri, Nafıa Nazırı Cemil ve Mahmut Muhtar paşaları atadı. Gidecek kurulun harcamaları için bütçeye 200.000 liralık olağanüstü bir ödeneğin eklenmesine ilişkin kararname 24 Nisan'da çıkmıştı.[197] Webb'in bildirdiğine göre hükümet, 25 Nisan toplantısında barış koşulları üzerine sızan, ortalıkta dolaşan haberleri değerlendirmiş ve nazırların çoğu, söylentiler doğruysa böyle bir antlaşmayı imzalama sorumluluğunun üstlenilemeyeceğini söylemişler.[198]

26 Nisan günü *Alemdar* belirlenen murahhasların 1 Mayıs Cumartesi günü hareket edeceklerini bildiriyordu.[199] Nitekim o gün Tevfik Paşa başkanlığındaki kurul, özel bir tren ve törenle saat 09:00'da Sirkeci'den hareket etti. 5 Mayıs akşamı Versailles kasabasına ulaştı. 9 Mayıs günlü *Alemdar,* antlaşmanın Salı günü Saatli Salon'da bildirileceğini, murahhasların Paris'e gitmesine izin verilmediğini haber veriyordu.[200] Reşit, kabinenin kurulmasından 28 gün sonra İstanbul'dan ayrıldıklarını, böylece Damat Ferit'in "mecnunane" hareketlerinde daha serbest kaldığını belirtiyor.[201]

Çağrının gelmesi ve San Remo Konferansı'nın bitmesiyle Türkiye'nin nasıl bir gergin bekleyişe girdiğini tahmin edebiliriz. Şerif Paşa'nın Monte Carlo'dan çektiği bir telle, ayrılıkçı olmadığını ve hilafete bağlılığını göstermek için Kürt Murahhas Heyeti başkanlığından istifa ettiğini bildirmesi belki ufak bir avuntu oluyordu.[202] Fakat antlaşma taslağının ağır hükümleri kısmen olsun sızdığı için,

Ali Kemal 4 ve 8 Mayıs'ta *Peyam-ı Sabah*'ta "Edirne ve İzmir" diye iki yazı yazdı. Daha önce, 29 Nisan'da, *Alemdar* İzmir'le ilgili düzenlemeyi vermişti. Aynı gazetenin 11 Mayıs sayısı Anadolu'da nüfuz bölgelerini haber veriyor ve Yunanlıların Anadolu ve Trakya'da yeni bir harekât yapmaları olasılığını dile getiriyordu. Bunun üzerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası 4 Mayıs'ta Zeynelabidin, Vasfi, Mustafa, Sabri ve "daha pek çok zevat-ı âliye" ile Sadık Bey başkanlığında toplandı. Gazetelerde İzmir, Trakya vb. Osmanlı bölgeleri üzerine San Remo kararlarıyla ilgili, doğruluğu şüpheli "pek elim" söylentiler karşısında bağımsızlık ve "hakk-ı hayatı" kaldıracak nitelikte koşullar dolayısıyla hafifletici nedenlerin dikkate alınması, hakların korunması isteniyordu. Bunu dile getiren teller Barış Konferansı Başkanlığı'na, İngiliz, Fransız, İtalyan başbakanlarına, iki İngiliz, üç Fransız gazetesine çekildi.[203]

İstanbul'dan ayrılmadan önce Cemil ve Reşit ayrı ayrı Yüksek Komiser Vekili Webb'i ziyaret ettiler. 27 Nisan'da Webb ile yaptığı özel görüşmede Cemil, Türkiye'ye İngiliz yardımı konusunu Reşit'ten daha hararetle savunmuş. Ona göre Türkiye dış destek olmadan var olamazmış, bu desteği de ancak İngiltere sağlayabilirmiş. Onun ideali, Mısır'daki düzenin, bir miktar daha "liberal" olmak koşuluyla, burada da uygulanmasıymış. 30 Nisan'da bu sefer Reşit, Webb'e bir veda ziyareti yaptı. Ona göre hükümetin kararlaştırılmış siyaseti İngiliz desteğine güvenmekmiş. Paris'te heyetle bulunacak İngiltere'nin irtibat görevlisiyle İngiliz hükümetinin arzuları konusunda aydınlanmak için yakın ilişkiler içinde olmak istediğini belirtmiş. İleri yaşından ötürü Tevfik Paşa'nın göstermelik bir başkanlık yapacağını, asıl başkanın kendisi olacağını da ima etmiş. Webb'e göre, yeni Türk devletini korumayı İngiltere üstlenecekse, heyete mahrem olarak yol gösterilmesinin de uygun olacağını söylemek istiyordu Reşit. Webb Reşit'in Fransa'ya bağlılığının sanılandan az olduğunu düşünüyor ve bu bakımdan Damat Ferit'e yakın buluyordu. Bu arada Damat Ferit'in İngiliz siyasetine bağlılığını durmadan yinelemesinin neredeyse "acıklı" (*pathetic*) olduğu görüşünü de öne sürüyordu. Londra'da Edwards'ın görüşüne göre Türkler, Anadolu'da Hıristiyanların içinde bulundukları teh-

likeye işaret ederek ve İngiltere'ye yakınlık sözleri vererek barış koşullarını hafifletmek istiyorlardı. Böyle bir şey yapılsa bile, İttihat ve Terakki önderlerinin Kafkasya'ya gelmeleri, Damat Ferit'in Anadolu'da ağırlığı olamayacağını gösteriyordu. Konferanstan sonra herhalde Damat Ferit uzun zaman iktidarda kalamayacaktı. Sonuç olarak, İngilizlerin Cemil ve Reşit'in bu girişimlerini pek ciddiye almadıkları söylenebilir.[204]

Bu sırada Damat Ferit'in bir girişimi daha oldu. İstanbul'da çıkan Fransızca *Bosfor* gazetesinin yönetmeni, Grekofil ve Türkofob –Türk düşmanı– Fransız uyruğu Michel Paillarès'i yanına çağırdı. Ona Venizelos'a gitmesini ve Yunanistan'la birçok konu üzerinde anlaşmanın yararlı olacağını, hatta belki Bulgaristan ve İtalya'ya karşı askeri bir antlaşma yapılabileceğini bildirmesini önermiş. Antlaşmayı imzalamak için Paris'e gittiğinde onunla [Venizelos'la] görüşmek istiyormuş. Bu işe çok şaşan Paillarès, yine de öneriyi kabul etmiş. Damat Ferit bu girişimiyle başta İngiltere, İtilaf devletlerine şirin görünmek, böylece antlaşma taslağında hafifletici değişiklikler sağlamayı ummuş olmalıdır. Defrance'a göre sadrazamın "pratik" (gerçekçi) olmayan aklı, Osmanlı'nın ne denli güçsüz hale getirileceğini hesaplamadan gelecek tasarıları kurmaktaydı.[205]

Venizelos 20 Mayıs 1920 günü Atina'da Paillarès'i kabul etmiş. Damat Ferit'le Paris'te görüşmeyi kabul ettiğini söylemiş. Antlaşmanın ülke (toprak) ile ilgili hükümlerini Türkiye içtenlikle kabul ederse bir Yunan-Türk anlaşmasına hiçbir engel olamazmış. Kalan Osmanlı topraklarında 1,5 milyon Rum ve Yunanistan'da ise bir o kadar Müslüman olacakmış. İki devletin insanları hoşnut kılmak konusunda benzer bir çıkarları varmış. Venizelos Makedonya'da Müslümanları kazanmaya çalışıyor, Osmanlı'dan gelecek topraklarda da Müslümanlara liberal bir statü kazandırmayı üstleniyormuş. Hatta Osmanlı'ya kalacak ülkeye bir garantiyi içeren bir anlaşma yapmayı da kabul edebilirmiş.[206] Anlaşılan, Damat Ferit ve Venizelos Sevr'in Osmanlı'ya ne müthiş bir darbe olduğunun, olacağının pek farkında değillermiş gibi davranıyorlardı.

22. Barış Koşulları

11 Mayıs 1920 günü Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın Saatli Salon'unda bildirilen bu koşulları şöyle özetleyebiliriz:[207]

1) İzmir-Manisa-Ayvalık bölgesinde, İzmir kentinin dışındaki bir kaleye asılacak Osmanlı bayrağı ile simgelenen itibari bir Osmanlı egemenliği olacaktı. Egemenlik haklarının kullanımı ise Yunanistan'a veriliyordu. Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden beş yıl sonra yerel parlamento oy çokluğu ile Milletler Cemiyeti Konseyi'nden egemenliğin tümüyle Yunanistan'a verilmesini isteyebilecekti (Sevr Antlaşması'nda md. 65-83).

2) Osmanlı Devleti Ermenistan'ı "özgür ve bağımsız" bir devlet olarak tanıyacak, Ermenistan'ın Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde Osmanlı ile sınırlarını ise ABD Cumhurbaşkanı saptayacaktı (md. 88-93). Daha sonra Wilson bu görevi kabul ederek Ermenistan'ın batı sınırlarını Tirebolu, Gümüşhane, Erzincan, Muş, Bitlis'e değin, buraları dahil olmak üzere, genişletti. Wilson'un kararı 24 Kasım 1920 günlü bir yazıyla bildirildi.

3) Van Gölü'nü de alacak olan Ermenistan'ın güneyinde, Fırat'ın doğusunda, Suriye ve Irak'ın kuzeyinde Kürtlerin sayıca üstün olduğu yerlerde özerkliği olan bir Kürdistan kurulacaktı. Dikkat edilirse, nüfus çoğunluğunu dikkate almak inceliği, ancak Kürtler söz konusu olunca İtilaf devletlerinin aklına gelmişti. Bir yıl sonra bölgedeki Kürtler, nüfus çoğunluğunun bağımsız olmak istediğini kanıtlayarak Milletler Cemiyeti Konseyi'ne başvurur ve Konsey bağımsızlığa yetenekli olduklarına karar verip bu yönde Osmanlı'ya tavsiyede bulunursa, o da buna uymayı üstlenecekti (md. 62-64). Kürdistan için ciddi bir sorun, Üçlü Antlaşma gereğince Fırat'ın doğusu denmiş olmakla birlikte bu bölgenin batısının, Elazığ-Siverek-Diyarbakır yörelerinin Fransız nüfus bölgesi içine sokulmuş olmasıydı. Bu durum ya Kürdistan'ın bölünmesine ya da Fransa'nın onayı olmadan Kürdistan yönetiminin kıpırdayamamasına yol açabilecekti. 64. maddenin son fıkrasına göre Kürdistan bağımsız olursa, Musul Kürtlerinin bu devletle birleşmesine başlıca Müttefik devletler itiraz etmeyeceklerdi. Bu durumda (İn-

giliz mandası altında?) bir Büyük Kürdistan'ın kurulması, Irak'ın parçalanması söz konusu olabilecekti. Böyle bir gelişme Fransız nüfuz bölgesini zora sokacağı için Fransa'nın Kürdistan bağımsızlığına karşı çıkması beklenebilirdi.

4) Deniz araçlarının Boğazlar'dan ve Marmara'dan geçişleri Boğazlar Komisyonu adındaki, Osmanlı Devleti'nin üye olmadığı, tüzel kişiliği, bayrağı, polis kuvveti, bütçesi, örgütü, vergi ve harç koyma yetkisi bulunan uluslararası bir kuruluşun denetiminde olacaktı. Osmanlı topraklarından Edremit Körfezi, Bandırma, Mudanya, Gemlik, İzmit, İstanbul, Çatalca ve Karacaköy'ün dahil olduğu yerler askersizleştirilerek Boğazlar Bölgesi oluşturulacaktı. Bu bölge ancak üç Müttefik devletçe askeri amaçla kullanılabilecekti. Boğazlar Komisyonu'na İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ikişer üye, Yunanistan ve Romanya birer üyeyle katılacaklardı. ABD istediği, Rusya Milletler Cemiyeti üyesi olduğu takdirde ikişer üyeyle katılabileceklerdi. Bulgaristan Milletler Cemiyeti üyesi olursa bir üyeyle katılacaktı (md. 37-61, 178-179). Daha sonra imzalanan metinde Türkiye'nin de, Milletler Cemiyeti üyesi olduğunda bir oyla komisyona katılabileceği öngörüldü.

5) İstanbul koşullu olarak Osmanlı egemenliği altında ve onun başkenti olacaktı. Ama barış antlaşmasına ve özellikle azınlık haklarına "dürüst" bir biçimde saygı göstermekte kusur ederse, Müttefik devletler bu hükmü değiştirme hakkını saklı tutacaklardı (md. 36).

6) Mardin-Urfa-Antep-Ceyhan-Karataş Suriye'ye, Musul vilayeti Irak'a kalıyordu (md. 27).

7) Osmanlı kara kuvvetleri toplam 15 bini, subaylar toplam sayının 1/20'sini (yani 755), astsubaylar 1/12'sini aşmayacaklardı. Ağır ve sahra topları, tank ve zırhlı araçları olmayacaktı. Jandarma toplam 35 bini aşmayacak, topçusu ve "teknik silahları" olmayacaktı. Bu jandarmalar ülkedeki "bölgelere" bölünecek, Müttefiklerarası Komisyon'un izni olmadan bir bölgeden öbürüne aktarma olmayacak, her bir bölgedeki yabancı subaylar aynı uyruklukta olacaktı. Hava kuvvetleri olmayacak, deniz kuvvetleri balıkçılık ve polis hizmetleri için 7 ganbot ve 6 torpidodan oluşacaktı. Asker-

lik gönüllü, paralı; asker ve subay bileşimi etnik yapıya uygun olacak, hizmet süreleri bitmeden, hangi nedenle olursa olsun, hizmetten bağışlanan erlerin yerine ancak yılda yüzde 5 yeni er alınabilecekti. Hangi nedenle olursa olsun, görevden ayrılan subayların yerine yılda öngörülen toplam subay sayısının yüzde 5'inden fazla yeni subay alınamayacaktı. Müttefik ya da tarafsız devletlerin subayları, Osmanlı subaylarının yüzde 15'ini aşmamak üzere, jandarmanın komuta, örgütlenme ve eğitimine katılacaktı. Bundan, komutanın yabancı subaylarda olacağı sonucuna varılabilir. Seferberliği öngören önlemler almak yasaktır. Seferberlik yapması yasaklanmış bir "devletin", "kurbanlık koyun" durumunda olacağı açıktır. Tabii ordunun "mikroskopik" boyutta ve silah gücünün son derecede kısıtlı olması da "kurbanlık koyun" durumunu bize gösteriyor. Subay ve astsubay okullarına alınacak öğrenci sayısı boş olan kadrolarla "kesin orantılı" olacaktı (md. 168). Padişahın muhafız birliği yaya ve atlı toplam 700 kişiyi geçmeyecekti (md. 152-195). Bütün bu askeri hükümlerin uygulanmasını denetlemek üzere masrafları Osmanlı'ya ait olacak Müttefiklerarası denetleme komisyonları kurulacaktı (başlıca müttefikler olan İngiltere, Fransa, İtalya ile Japonya bu komisyonlarda yer alacaktı, md. 196-205).

8) Kapitülasyonlar 1 Ağustos 1914'ten önceki biçimiyle Müttefik devletler (yani başlıca Müttefik devletler ile Ermenistan, Belçika, Yunanistan, Hicaz, Polonya, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti, Çekoslovakya) yararına yürürlüğe girecekti (md. 261-262). Yine bu devletler yararına 25 Nisan 1907 Sözleşmesi'nin gümrük tarifesi yeniden yürürlüğe sokulacaktı (md. 263).

9) İlgili Müttefik devletler olan İngiltere, Fransa, İtalya'nın temsilcilerinden ve yalnızca danışma oyu bulunacak bir Osmanlı komiserinden oluşan bir maliye komisyonu kurulacaktı. Osmanlı bütçesi komisyonun istediği gibi yapılacak, ülkenin maliyesi komisyonun denetiminde olacak, komisyon sürümdeki para miktarını denetleyecek, komisyonun kabul etmediği borçlanmalar yapılmayacak, ayrıcalıklar tanınmayacaktı (md. 231-234, 239). Düyun-ı Umumiye'ye ayrılmış gelirlerin dışındaki tüm gelirler Müttefik işgal kuvvetlerinin mütarekeden sonra ve barış antlaşmasından sonraki gi-

derlerini ve Müttefik uyruklarının savaş sonrasındaki zararlarını karşılamak üzere komisyonun buyruğu altında olacaktı (md. 236).

10) Mondros Mütarekesi'nin 7, 10, 12, 13 ve 24. maddelerinin yürürlüğünün sürmesi öngörülmüştü (md. 206). Anımsanabileceği üzere, 7. maddeye göre Müttefikler güvenliklerini tehdit eden bir durum olursa herhangi bir stratejik noktayı işgal yetkisine sahipti. Öbür maddelerde Toros tünellerinin, kimi haberleşme sistemlerinin, altı ilin (vilayat-ı sitte) işgaline ilişkin hükümler yer alıyordu.

Barış antlaşması taslağında yer almamakla birlikte, İtilaf devletlerinin üçlü bir antlaşmasıyla Osmanlı'ya kalan topraklarda İtalya ve Fransa yararına birer nüfuz bölgesi ayırmayı kararlaştırdıkları basından öğrenilmişti. İtalyan nüfuz bölgesi Antalya-Silifke-Niğde-Aksaray-Akşehir-Afyon-Balıkesir-Aydın-Muğla'yı yani Akdeniz, İç Anadolu, Marmara, Ege bölgelerinden bölümleri içeren bir alandı. Fransız nüfuz bölgesi Mersin-Adana-Maraş-Diyarbakır-Silvan-Elazığ-Arapkir-Sivas-Tokat'ı, yani Akdeniz, Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu, İç Anadolu ve Karadeniz bölgelerinden bölümleri içeriyordu.[208]

23. Barış Koşullarına Tepkiler (8 Temmuz'a değin)

Yukarıda da açıklandığı üzere, İtilaf devletlerinin hazırladığı barış antlaşmasına dair kimi bilgiler sızmış bulunuyordu.[209] 11 Mayıs'ta Osmanlı heyetine taslak verildikten sonra ertesi günü Tevfik Paşa İstanbul'a bilgi veren ünlü telini çekti. O gün *Alemdar*'ın çıkması sansür tarafından yasaklandı. Herhalde antlaşma taslağına ağır bir tepki gösterilmişti. 15 Mayıs gazetelerinde sansür engelini aşan Paşa'nın teli açıklanıyordu. Ona göre bu taslak "istiklal ve hatta devlet mefhumlarıyla" kesinlikle bağdaşmaz durumdaydı.[210] O günkü başyazısında Refi Cevat iyimser bir tavır takınmaya çalışarak, buradaki hükümlerin barışı tehlikeye attığını "Avrupa" bildiği için, bunların hafifletme yolunun açılması amacıyla Osmanlı hükümetine bir ay mühlet verildiğini söylüyordu. Ardından bir tehdit geliyordu: Taslak değiştirilmezse "bunu kolay kolay her el imzalayamaz."

Yine aynı günkü *Peyam-ı Sabah*'ta Ali Kemal "Lanet! Lanet! Lanet!" başyazısında üç olasılıktan söz ediyordu:

1) Devletlerin "adlü insafına" başvurarak, bağımsızlık ve gelişmemize "artık hiç meydan bırakmayan" barış koşullarını "kısmen olsun" değiştirtmek.

2) Geleceğin adalet ve insanlığına "bel bağlayarak" çaresiz antlaşmayı kabul etmek. Ama hangi devlet adamı böyle bir sorumluluğun altına girebilirdi? Bundan sonrası sansür edilmişti.

3) Silahlı direniş "hayalimizden geçmez, hesabımıza" uymaz, fakat "sulh ve sükûnetle de dayatmak kabildir." Halk silahlı direnişi düşünebilirdi, ama hükümet adamları buna uyabilirler miydi?[211] Görüldüğü gibi, üçüncü olasılık hayli anlaşılmazdır. Silahlı direniş kesinlikle reddedildiğine göre, Ali Kemal Gandhi'den önce Gandhi'vari bir direniş mi düşünüyordu? Tabii, bu yazıların sansür kılıcının gölgesinde yazıldığını unutmamalı.

Ali Kemal'in ertesi günkü (16 Mayıs) başyazısı, "Bir Ok Gibi Saplandı, Fakat" başlığını taşıyordu. Bir kez daha top, tüfek, fiili direnişe karşı, Bolşevikliğin "en birinci" hasmı olduklarını belirtiyordu. Millerand'ın dediği gibi, bir ceza bekleniyordu, ama Anadolu'nun "yegâne" limanı, çıkış noktasının, İzmir havalisi ve kapılarının Türklerden alındıktan başka Yunanlılara "ihsan" edileceği beklenmiyordu. Refi Cevat aynı gün galiplerin istedikleri kadar ağır koşullar önermek hakkına sahip olduklarını, fakat "bittabi" kabul etmemenin, imzalamamanın da bizim hakkımız, "hem de mukaddes hakk-ı sarihimiz" olduğunu belirtiyordu. Aynı yazar 19'unda "Her Şey Mahvoldu, Yalnız Namus" başlıklı yazısında Damat Ferit'in, "Devlet-i Aliye'nin bu muhterem" devlet adamının lekelenmeyen adını o antlaşmanın altında görmeyeceklerini duyuruyordu. Bu panik havası içinde hükümet Tevfik Paşa'nın gönderdiği antlaşma tasarısının özeti ile yetinmeyip, masrafı ne olursa olsun tam metnin tellenmesini istemeye karar verdi.[212]

21 Mayıs günü Sultanahmet'te Hürriyet ve İtilaf tarafından, "muazzam" bir miting düzenlendi. Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi barış koşullarının kabul edilemeyeceğini söyledi. Rıza Tevfik ise, "Hakkımızı ispat etmeliyiz!" diyordu. *Hâkimiyet-i Milliye*

bu toplantıyı çok farklı değerlendiriyordu. Toplantının asıl amacı İngiliz himayesini istemekmiş. Rıza Tevfik ve Mustafa Sabri bu yolda sözler söyleyince "halkın gazabı şahlanmış," kendilerini "güçbela" kurtarmışlar.[213]

29 Mayıs'ta *Alemdar*'da çıkan "İstikbale Hazırlanmak" başlıklı yazıda Yunanistan'ın İzmir'siz, Edirne'siz olabileceği, bizim olamayacağımız, İzmir'in "teneffüs menfezimiz (yolumuz)," Edirne'nin ise "tarihimiz" olduğu belirtiliyordu. Aynı gazete daha sonra antlaşma metnini, "esasen cerihadar (yaralı) ve meyus (üzgün)" olan Osmanlı yüreklerini bir kez daha gereksiz yere "ye's ve ızdıraba" uğratmamak için basmadığını söylüyor ve "inşallah" antlaşma değiştirilince, değiştirilmiş metni "kemal-i memnuniyet ve iftihar" ile basacaklarını duyuruyordu.[214]

1 Haziran'da Ali Kemal "Muahede-i Sulhiyemizin Müfadı (Anlamı)" yazısında, antlaşmaya göre Avrupa ile özgür ve sevinçli temastan yoksun bırakıldıktan sonra, biz Türklerin, Anadolu'nun değil, Ziya Gökalp'lerin hayalini kurdukları gibi, Asya'nın derinliklerine, Turan'a sığınarak ruhumuzun "gayzına (kızgınlığına), infialine (dargınlığına)" teselli aramamız gerektiğini söylüyordu. Bu yüzden milletçe asırlarca gerileyeceğimizi biliyorduk. Fakat bu durumdan insanlığın ne kazanabileceğini "idrak edemiyoruz." Ama bu kötümserlikten sonra, yazar yine de antlaşmanın değişebileceği umudunu dile getiriyordu.

Daha sonraki günlerde Sait Molla'nın bir demeci bu felaketi akılsızlığımız yüzünden davet ettiğimizi, kimilerinin Abdülhamit döneminin geri getirilebileceğini (acaba Vahdettin mi amaçlanıyor?), kimilerinin İttihat ve Terakki ruhunun yaşatılabileceğini düşlediklerini öne sürüyordu. Hele Ali Rıza Paşa'nın en çok güvendiği Harbiye Nazırı Cemal Paşa sonuçsuz ve esassız amaçlar uğruna devletlerin düşmanlığına hedef olmuş, Reji Komiseri Nuri Bey'in Beyoğlu'ndaki evinde İzzet, Fevzi, Cevat, Salih paşalarla, Abdurrahman Şeref ve Cemil mollalarla, Demirci Efe ve "kahraman teşkilatçıların" menkıbeleriyle vakit geçirmişti.[215] Görüldüğü üzere, kimlerle toplantı yapıldığı konusunda iyi bilgilenmiş durumdaydı.

Alemdar'da 8 Haziran'da çıkan bir yazı, "hepimizin" bu antlaşmanın kabul edilemeyeceğini bildiğimizi söyledikten sonra, yenilmiş olsak da, başımıza "sülük gibi" yapışmış birkaç yırtıcı kişinin yaptıklarının bize ödettirileceğini bilsek de, bunlar "bir ırkın, bir sultanın ve bir tarihin" yok edilmesi hakkını kimseye veremez deniyordu. Türkler "ölmemeye" ve bir "tarih-i sergüzeşti" kapatarak bir barış unsuru olarak varlıklarını sürdürmeye ahd etmişlerdi. Üç yıldız imzalı ertesi günkü bir yazıda ise, "Islav dalgalarına" karşı Türklerin göğüs gerdiklerinin bilindiği ve aynı durum sürdüğüne göre, eski siyasetten ayrı bir yol izlenmesinin havsalaya sığmadığı belirtiliyordu.[216]

10 Haziran günü çıkan üç yıldızlı yazı "Biz ve Yunanistan" başlığını taşıyordu. Antlaşma tasarısı kuşkusuz "herkesten ve her şeyden fazla" bizi Yunanistan ile karşı karşıya bırakıyordu. "Felaket ve izmihlalimizden (bozularak bitmemizden)" en çok yararlanan, perişanlığımızın enkazını "en ziyade yutan" Yunanistan'dı. "Dirayet ve kıyasetini" her vesileyle kanıtlayan Venizelos ve arkadaşları huzur ve refah istiyorlarsa "mahiyeti ve neticesi meşkûk bir dirhem bal için bir okka odun çiğnemekte" zevk ya da yarar olamayacağını anlamalıydılar. Yazar burada pek de örtülü sayılamayacak biçimde Yunanistan'ı tehdit eder gibidir.[217]

17 Haziran'da Paris'ten gelmekte olan Dahiliye Nazırı Reşit Bey İstanbul'a ulaştı. Gazetecilere söyledikleri, bir anda bir umut havası doğurdu. Ona göre devletin egemenlik, maliye ve iktisat haklarına uygun esaslı değişiklikler yapılacak ve İzmir ve Trakya gibi "gayrı kabil-i infikak (ayrılamayacak)" ülke toprakları koparılmayacaktı, çünkü Avrupa kamuoyu buna elverişli bir konuma gelmektedir. Ancak bütün milletin tek vücut halinde bunu istemesi, ama aynı zamanda sükûneti koruması ve "asri usullere" göre akıllıca davranması gerekmekteydi. Herhalde Reşit Bey Paris'te Osmanlı'dan yana, fakat çok da etkili olmayan bazı çevrelerle konuşmuş olmalıydı.

Bu çevreler salt Reşit Bey'e hoş görünmek için, öyle konuşmuş olmalılardı. Reşit Bey'in bu iyimserliği Refi Cevat'ı adeta "uçurdu." Şöyle diyordu: "Allah bu bedbaht vatanı güldürecek ve bu

perişan milleti ağlatmayacak. Çünkü bu kadar azgınlık elbette ve elbette gayret-i Allah'a dokunur."[218]

Veliaht Abdülmecit'e göre, antlaşma Türkiye'yi "köle" düzeyine indirecekti. Göztepe'nin tanıklığına göre, Vahdettin Sevr'den "mecelle-i mesaib" (belalar dergisi) diye söz edermiş.[219] Fransa'nın Doğu Akdeniz Filosu Komutanı Amiral De Bon 14 Haziran günlü değerlendirmesinde tek sözcükle tüm ülkenin, padişah dahil, artık ulusçu olduğunu, Damat Ferit'in bu duygunun dışında sayılabileceğini ama onun bile Kemal'e yönelmek girişiminde bulunur gibi olduğunu bildiriyordu. Amiral'e göre barış koşullarının yayımlanması savaş durumunu geri getirmişti.[220]

Shaw'un Smith'ten aldığı bir görüşe göre, L. George danışmanlarının görüşlerine karşın, Türklerin kabul edemeyeceği sertlikte bir antlaşma oluştururken, onları isyan ettirmek ve böylece Yunanlılara daha da genişlemek için gerekçe sağlamak istiyordu.[221]

Şimdi bir de Ankara'nın antlaşmaya bakışını görelim. Orası en kötü olasılıklara hazır gibi görünüyordu. *Hâkimiyet-i Milliye*'ye göre Türkiye hiçbir milletle karşılaştırılamayacak derecede "haksız ve adaletsiz" muamelelere uğratılmış, bu "zalimane düşmanlık" ve hareketlerin sonu gelmemişti. "Kabahatimiz" ise galiba Türk ve Müslüman olmamızdan başka bir şey değildi. Sorumlu olan hep İngiliz siyasetiydi. Hindistan'a şunu söylüyorlardı İngilizler: "Nasıl istiklal davasında bulunuyor ve birbirini parça parça eden Türkiye Müslümanı için beyhude isyan ediyorsunuz? İslam için istiklal bitmiştir ve İslam İngiltere'nin taht-ı inkıyadına (boyunduruğuna) girmiştir."[222]

Antlaşma taslağı ortaya çıkınca aynı üslup, daha da sertleşerek devam etti. Ankara'nın resmi organı 20 Mayıs'ta şöyle diyordu: "İngiltere Türklerin, Osmanlıların, Müslümanların düşmanıdır. Çünkü o ancak bir İngiliz İmparatorluğu'nun esirleri sürüsüne katılmış, kanı emilecek ve hiç başını kaldıramayacak, kendi buyruğu altında bir Türkiye, bir Osmanlı Devleti, bir Müslüman âlemi istiyor." Bir hafta sonraki "Sulh Muahedesi Muvacehesinde Biz ve Damat Ferit Kabinesi" başlıklı başyazısı şöyle bitiyordu: "... Koca bir İslam âlemine hükm-ü idam çizecek! Vay o kaleme ve onu yürütecek ele! Görelim, öyle bir kalem ve böyle bir el çıkacak mı?"[223]

Antlaşma Büyük Millet Meclisi'nde 22 Mayıs günü ele alındı. Antlaşma taslağının hükümleri dinlendikten sonra Nebil Efendi (Afyon) boşuna yorulduklarını, kısaca Türkiye'yi yok ediyoruz deselerdi daha iyi etmiş olacaklarını söyledi. Antalya'dan Rasih Efendi, "Çanakkale müdafaası bu milleti yeniden diriltmiştir... yaşamak isteyen bu milleti kaldırmak ellerinde ise gelsinler kaldırsınlar," dedi. Necati Bey (Erzurum), kadın ve çocuklar dahil, hepimizi öldürmeden amaçlarına ulaşamayacaklarını belirtti. Raşit Efendi (Antalya) ticareti, sanatı, bilimi olmasa da esir yaşamamış, şerefi, adaleti ve hakkı savunmuş bir millet olduğumuzun altını çizdi. Refik Bey (Konya) bizi iki vahşi, iki hunhar milletin (Yunanlılar ve Ermeniler) arasında ezmek istediklerini söyledi. Ali Şükrü Bey (Trabzon) Fransızların, İtalyanların da bizim kadar İngilizlerin elinde çaresiz olduğunu, L. George'un Allenby'nin bir haçlı seferi komutanı olduğunu itiraf ettiğini, İngilizlerin Sadık Bey adındaki "edepsizi" sadrazam yapacaklarını vurguladı. Mustafa Necati Bey (Saruhan) bize barbar diyen Avrupa'ya "kemal-i sükûnetle" "siz barbar ve vahşisiniz" dediklerini, çünkü İslamiyet'in koruyucusu bir milletin tarih hakkını kaldırmak istediğini belirtti. Hamdullah Suphi (Antalya), aslında İstanbul'u Yunanlılara verdiklerini, bu koşullarda padişahın İstanbul'da oturamayacağını, antlaşmayla İngilizlere yardımcı olanların tümünün "baş aşağı devrildiğini," Bulgarlar, Ruslar ve Rusya Müslümanlarıyla birlikte düşmanları Anadolu'dan kovuncaya kadar muharebe edileceğini duyurdu.[224]

Daha da sert ve köktenci bir tepki 29 Mayıs günü Mersin Mebusu İsmail Safa Bey'den geldi. Ona göre belki güneydoğu sınırı dışında Erzurum, Sivas Kongreleri ve Misak-ı Milli ile istediğimiz sınırları belirtmiştik. Bunun dışında barış antlaşmasına girmesi gereken hükümler vardı:

1) Ulusumuz bundan sonra düyun-ı umumiye (genel borçlar) diye "on para bile" ödemeyecektir. Çünkü aldığımız borçlar Avrupa'nın neden olduğu ardı ardına gelen "nihayetsiz" savaşlara harcanmış, birçok yatırım yapılan "en zengin ve mamur" toprakları-mız "gayrı meşru ve çirkin" vesilelerle elimizden alınmış, Türk köylüsü ve İslam halkı artık ana parası "bin kere" ödenmiş bu "zalim" borç yükü altında ezilmektedir.

2) Türkiye yabancı yatırımları kendi malı saymaktadır. Çünkü bu gibi kurumlar pek fesat ve düşmanca siyaset izleyerek ulusun "usare-i hayat" (hayat özünü) ve gücünü bitirmektedir. Ayrıca ulusumuz bu kurumlara "her milletten ziyade" sahip olmak gereksinimindedir.

3) Sınırlarımız içinde olup bizimle aynı hak ve görevler altında yaşamaktan muzdarip olduğunu ileri süren Hıristiyan unsurlar Türkiye için "daimi bir zaaf ve müdahale zemini" olduklarından Hıristiyan yönetimi altında "pek mağdur ve mazlum" olan İslam kardeşlerimizle değiştokuş edilmelidir.[225] Antlaşma tebliğ edildikten sonra hükmü yok gibi sözlerle, önerge, ihtimal çok hayali bulunarak, dikkate alınmadı. Oysa zaman içinde bu önerilerin, başka biçim ve derecelerde de olsa, gerçekleştiği görülecekti.

Şimdi Paris'te bulunan ve Muhammed Ali, Seyyit Hüseyin, Seyyit Süleyman Nadavi, Abul Kasım'dan oluşan Hindistan Hilafet Heyeti'nin 11 Mayıs günü Vahdettin'e çektiği tele bakalım. İngiliz Yüksek Komiser Vekili Richard Webb telin padişaha sunulmasını engellemişti, fakat posta yoluyla daha sonra ona ulaşacağını düşünüyordu. Heyet, 70 milyon Müslüman'ı ve başka dinden 250 milyon yurttaşını temsil ettiğini ve halifeliğin savaş öncesi sınırlarını herkese karşı savunduğunu söylüyordu. (Türk olmayanlara isterlerse Osmanlı egemenliğine aykırı olmayan özerklik hakları tanınabilirdi.) Bu talebe "bir kıl payı aykırılık," Müslümanların en derin dinsel duygularına bir saldırı olacağı gibi, savaş öncesinde Müslümanların orduya katılmaları için verilmiş sözün de açıkça çiğnenmesi olacaktı. O zaman Hindistan'da barış ummak boş bir beklenti olurdu. Şimdi, barış koşullarının bildirilmesini beklerken, Vahdettin'in nasıl yanıt vereceği Müslümanlar için çok önemliydi. Onlar, hayatları pahasına da olsa halifenin yanında olacaklardı. Heyet, Osmanlı ülkesindeki bölünmenin de farkındaydı ve halifenin hem devlet, hem de din için güçlü ve kararlı biçimde görevini yaparken ülkenin birleşmesini de diliyordu. Bu yürekli çıkışın yalnızca bir yerinde "Kral İmparatorun" sadık uyrukları oldukları belirtilmişti. Telin içeriği eğer Vahdettin'e ulaştıysa onda çelişik duygular uyandırdığı tahmin edilebilir. Herhalde hem hoşuna gitmiştir, hem de davranışı "çılgınlık" olarak değerlendirmiştir.[226]

Damat Ferit de Sevr'in niteliğinin tamamen farkındaydı. 9 Haziran günü De Robeck'e yaptığı veda ziyareti sırasında ona, Osmanlı barış koşullarının hafifletilmesini sağlasa bile içte "öyle alabildiğine zayıf" (*"so utterly weak"*) ve dışta düşman komşularla "o denli kuşatılmış" olacaktı ki güçlü bir destek olmadan uzun süre ayakta kalamazdı. Acaba İngiltere böyle bir destek sağlar mıydı?[227]

Şimdi Atatürk'ün Lozan Antlaşması'nı Sevr ile karşılaştırırken söylediklerine bakalım: "Bu muahedename (Lozan), Türk milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış ve Sevr Muahedenamesi'yle ikmal edildiği zannedilmiş, büyük bir suikastın inhidamını (yıkılışını) ifade eden bir vesikadır."[228] Demek ki Sevr Türkler için "asırlardan beri hazırlanmış... büyük bir suikastı" sonuçlandıracak bir antlaşmaydı Atatürk'e göre.

Cemil Bilsel'in yazdığına göre, Sevr'i imzalayanlardan Hadi Paşa –olasılıkla Sevr'i imzaladıktan sonra– yaptığı bir açıklamayla, antlaşmayı bir ağacın budanmasına benzetmiş. Osmanlı'nın kökleri sağlam olduğundan, bu budamayla yeniden güçlenecekmiş. Bilsel'in belirttiği gibi, bu çok yanlış bir değerlendirmeydi. Sevr dalları budamakla kalmıyor, kökleri söküyor, kabukları soyuyordu.[229]

Bence de Sevr çok az geciktirilmiş bir ölümdü. Yalnızca askeri (mikroskopik orducuk) ve mali hükümlere dikkatle bakmak, bu gerçeği bize anlatmaya yeter. Amaç, Türkiye'nin ölümünü fazla gürültü patırdı çıkarmadan, Türklerden gelecek, hiç umudu kalmamışların can havliyle direnişine yol açmadan gerçekleştirmekti.

24. İç Savaş'ı Gevşetme Eğilimleri

Gördüğümüz gibi, Damat Ferit, 4. hükümetini kurarken açıkça ve resmen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak somutlaşan demokratik-ulusçu harekete iç savaş ilan etti. Üçüncü Damat Ferit hükümeti bu savaşı el altından Sivas baskını ile başlatmış, fakat tertip ortaya çıkmış ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (Sivas Kongresi) onu çekilmek zorunda bırak-

mıştı. Fakat padişahçılar 1919'un kalan haftalarında Bozkır'da, Şeyh Eşref ve Anzavur'la İç Savaş'ı sürdürmüşlerdir. Nisan 1920 başında Damat Ferit İç Savaş'ı şiddetlendirerek resmileştirmiştir. Vahdettin ve sadrazam böylelikle iki amacı gerçekleştirmek arzusundaydılar. Bir yandan mutlakıyetin düşman olduğu demokratları (meşrutiyetçileri) ezmek ve böylece mutlakıyeti geri getirmek istiyorlardı, öte yandan demokratlara karşı müttefik oldukları emperyalizmin gözüne girerek barış koşullarının ılımlı olmasını sağlamaya çalışıyorlardı. Fakat padişahçılar başlangıçta İç Savaş'ta başarı gösterir gibi oldularsa da, daha sonra başarısızlıklar başladı. Derken bu duruma barış koşullarının pek ağır olması şoku eklendi. Sonuç olarak İstanbul cephesinde İç Savaş'ı gevşetme belirtileri ve uzlaşma yönünde deneçler ortaya çıktı.

Ama antlaşma belli olmadan da Ankara ile İstanbul arasında uzlaşmaya yönelik bazı yoklamaların yapıldığı anlaşılıyor. Yukarıda 8. altbaşlıkta da belirtildiği üzere, demokratik-ulusçu hareket çok uzun süre (örneğin 1920 sonuna dek) padişaha bağlılık göstermekte kusur etmemiş, hep emperyalizmi (özellikle İngilizleri) ve Damat Ferit ve benzeri İngilizcileri hedef almıştı. Dolayısıyla bir uzlaşmaya varmak olanaksız değildi. Sonradan bir çeşit aracılık görevi üstlendiğini gördüğümüz Nurettin Paşa, 4 Mayıs'ta Damat Ferit'le görüştü. *Alemdar*'a göre Paşa'nın "mühim bir memuriyete" atanacağı söyleniyormuş.[230] 7 Mayıs günü *Alemdar*'da Ankara Vali Vekili Yahya Galip'in 10 Nisan günlü, padişahın doğum gününü kutlayan, baş kısmı sansür edilmiş mektubu çıktı. 9 Mayıs günlü gazetede ise Kuva-yı Milliye ile anlaşma yapıldığı yalanlandı.[231] Daha önce de *Chicago Tribune* gazetesi muhabiri Williams'ın 3 Mayıs günlü bir teli, Babıâli'nin Anadolu ve Trakya'daki ulusçu ve yurtseverlerle uzlaşma aradığını, böylece Müttefikler'e karşı sağlam bir cephe oluşacağını bildiriyordu. Padişah doğum günü kutlamalarının ve özellikle Ankara'dan gelenin yayımlanmasını istemiş. Osmanlı delegeleri antlaşmayı imzalamayı reddedeceklermiş.[232]

Times muhabirinin 6 Mayıs tarihli haberine göre Adapazarı'nın doğusunda büyük bir hareket yoktu. Anlaşılan Saray, barış koşul-

larının çok ağır çıkması olasılığı dolayısıyla İç Savaş'a kendini tam veremiyordu, çünkü savaştığı cephe yarın Batı güçlerinin taleplerine karşı bir destek olabilirdi. Yani muhabir İç Savaş'ı biraz danışıklı bir "kayıkçı kavgasına" benzetiyor gibiydi. Mustafa Kemal de ona göre Ankara'da temkinli davranmaktaydı. Kimse Zeki Paşa'nın, onca yaşında, Anadolu'ya görüşmecilik dışında bir işlevle gideceğine inanmıyormuş. Dört gün sonraki haberinde aynı muhabir yakın zamanda hükümetle ulusçular arasında Mudanya'da yarı resmi görüşmeler başlayacağını bildiriyordu.[233]

Büyük Millet Meclisi'nin 9 Mayıs günkü gizli toplantısında Fuat Bey (Çorum) İstanbul'un onlarla anlaşmak istediğini duyduğunu söyleyerek bilgi istedi. Mustafa Kemal'in açıklamasına göre, Mayıs'ın ilk haftası içinde Leon adında biri Çanakkale'den aramış, ardından Nurettin Paşa'nın bir teli gelmiş. Telde, kendisinin iki arkadaşıyla birlikte bir İstanbul-Ankara uzlaşması için aracılık yapmak istediklerini, hükümet ve İngilizlerin bunu uygun gördüklerini bildirmiş. Bunun üzerine Fevzi Paşa imzasıyla gönderilen yanıtta Heyet-i Temsiliye diye yazıldığı, oysa yerine Büyük Millet Meclisi'nin kurulduğu bildirilmiş. Paşa'dan gelen ikinci telde, Nurettin'in yanında Yakup Şevki Paşa ve Erkân-ı Harbiye ikinci reisliğinden azledilmiş olan Diyarbakırlı Kâzım'ın (İnanç) bulunduğu bildiriliyor ve telgrafla anlaşmak zor olduğundan İstanbul'a yetkili bir temsilci gönderilmesi isteniyormuş. Ankara bunu kabul etmiş, ama görüşme yeri olarak Mudanya gösterilmiş. Başka bir haberleşme olmamış. Mustafa Kemal bu gibi eğilimlerin güçlü olmaya bağlı olduğunu, 24 Mayıs'ta Biga'nın, 1 Mayıs'ta Arif Bey komutasında kuvvetlerce Bolu'nun geri alınmasıyla ilişkili olduğunu belirtti. Ayrıca iki-üç kişilik bir İngiliz heyeti Balıkesir'e gelip Kuva-yı Milliye sözcüleriyle görüşmüşler, teması sürdürmekten söz etmişler, fakat arkası gelmemişti.

De Robeck'in 3 Haziran tarihli raporuna göre, Kuva-yı Milliye ile çarpışmaları sona erdirme düşüncesinin kaynağında Tevfik Paşa da vardı. Ona göre barış koşullarında değişiklik elde etmek olanaksız değilmiş. Eğer İtalyanların desteği elde edilebilirse, Fransızlar zaten buna hazırmış. Fakat bunun içinde Türkiye'nin birleşik

bir cephe görüntüsü vermesi önemliymiş. Bu bakımdan da Kuva-yı Milliye ile çarpışmaların son bulması gerekiyormuş. Yüksek komisere göre *Peyam-ı Sabah*'ta Kuva-yı Milliye'ye karşı tutumu anlatan resmi bir duyuru Damat Ferit'in bu düşüncelere eğilimli olduğunu gösteriyormuş. Tevfik'in bildirdiğine göre, Galip Kemali Murahhas Heyet'e resmen girebilirse İtalyanları kandırabileceğini söylüyormuş. Damat Ferit'in buna aklı yatmamış. Tevfik bir de Ahmet Rıza ile temas halindeymiş ve onun aracılığıyla kimi tanınmış siyaset adamı ve milletvekillerinin desteğini elde etmiş. Rıza bu çalışmadan bir sonuç alınabileceği konusunda iyimsermiş.[234]

İngiliz istihbaratının 9 Haziran tarihli raporuna göre de Damat Ferit Ankara ile uzlaşma arayışı içindeydi. Bu amaçla, yukarıda açıklandığı üzere, Müşir Zeki Paşa Mustafa Kemal'le mektuplaşmış. 25 Mayıs'ta İzmit'te Kuva-yı İnzibatiye Komutanı Suphi Paşa, Kurmay Albay Ahmet Şefik'i temas kurmakla görevlendirmiş. Sadrazamın önerileri 27 Mayıs'ta Bilecik'ten tellenmiş. Ahmet Şefik Büyük Millet Meclisi yetkilileriyle 1 Haziran'da bir buluşma önermiş.[235]

Bir hafta sonra, Büyük Millet Meclisi'nin 17 Mayıs tarihli gizli oturumunda Mustafa Bey (Şebinkarahisar), her yerde insanların İstanbul ile uyuşmanın bir çaresi bulunmadıkça "bu çatal kazık yere batmaz" diye düşündüklerini belirterek, bu konuda durumun ne olduğunu sordu. Mustafa Kemal, verdiği yanıtta, İstanbul'da hükümetin "bütün mukaddesat ve bütün makamatının" düşmanın istilası altına düştüğünü, İstanbul'la anlaşmak için düşmanın oradan kovulması gerektiğini söyledi.[236]

Refik Halit, Nurettin Paşa'nın Ankara ile görüşmesini şöyle anlatıyor: Bir gün Damat Ferit onu çağırmış ve "tedipten" önce son bir "teşebbüs-ü muslihanede" bulunmak için Nurettin'in çok gizli bir biçimde telgraf başında görüşmesinin sağlanmasını istemiş. Halit, telgrafhanelerin tümüyle İngiliz denetimi altında olduğunu, onlardan izin alınması gerektiğini söylemiş. Damat Ferit ertesi gün izin alabilmiş, ama görüşmeler sırasında bir İngiliz subayının bulunması koşuluyla. Üç gün boyunca Nurettin, yanında Kâzım Paşa, İngiliz subayı ve başkaları olmak üzere haberleşmişler. Dördün-

cü gün Damat Ferit haberleşmenin durdurulmasını emretmiş. Buna Nurettin çok bozulmuş.[237] Aslında "tedip," yani İç Savaş, Sivas Kongresi'nde başlamıştı. İşin aslı, Mustafa Kemal'in belirttiği gibi, İç Savaş'ın İstanbul için pek iyi gitmemekte olmasıydı denebilir.

İngiliz arşivinde Mustafa Kemal tarafından Nurettin'e çekildiği iddia edilen tarihsiz bir telin çevirisi var. Bu tel bildiğim kadarıyla Sonyel dışında (o da kısmen) başka bir kaynakta yer almıyor. Ayrıca "Büyük Millet Meclisi buyruğuyla 3. Ordu Genel Müfettişi Tuğgeneral" diye imzalanmış. Büyük Millet Meclisi Başkanı'nın böyle bir imza atması olanaksız, rütbe de yanlış (tümgeneral olması gerekirdi). (Belki istihbaratçıların eklediği yanlış bir "bilgi notuydu.") Telde Mustafa Kemal Nurettin'in önerisini (mektup olarak gelmişti) Vekiller Heyeti'ne sunduğunu ve "uzun ve ayrıntılı" görüşmelerin sonunda bu yanıtı vermekle görevlendirildiğini belirtiyor. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve padişah adına toplanan Büyük Millet Meclisi üyeleri ülke ve ulusun dokunulmaz haklarını korumak için vardı. Barış koşulları Osmanlı Devleti'nin ("Saltanatı'nın") var olma haklarını kaldırıyor ve yüzyıllarca, milyonlarca şehidin kanıyla korunmuş bu haklar, zaferde hiçbir payı olmayan hırslı, iddialı, küstah ve doymak bilmez bir ulus olan Yunanistan'a feda ediliyordu.

Bu durumda Osmanlı ulusunun tümünü temsil eden ve 250 bin kişilik tamamen silahlı ve donanmış Osmanlı ordusunun komutasını üstlenmiş olan Büyük Millet Meclisi bütün anlaşmazlıkları çözmeye ve tüm örgütünü Osmanlı hükümetine şu koşullarla devretmeye hazırdı:

1) Fetvalardaki hükümleri kaldıran ve Kuva-yı Milliye'ye katılanları affeden bir beyanname ve hatt-ı hümayun çıkarılacak.

2) Hükümet Büyük Millet Meclisi'nin güvenine sahip üç nazırı içerecek biçimde yeniden kurulacak ve öbür nazırların seçiminde bu kişilerin onayı olacak.

3) Anadolu'ya gönderilen, "milis" diye bilinen kuvvetler vuruşmalara son verip düzenli orduya katılacaklar.

4) Paris'te sunulan barış antlaşması görüşmesiz reddedilip karşı öneriler konferansa verilecek.

5) Sunulmuş olan hiçbir hükmü ne kabul edilebilir, ne de değiştirilebilir.

6) Hükümetten iki, Büyük Millet Meclisi'nden iki temsilci Nurettin'in uygun göreceği bir yerde toplanarak karşı önerileri oluşturacaklardır.

7) Büyük Millet Meclisi, hükümetin baskı altında hareket ettiğini kabul ederek onu affetmektedir. Anadolu, İslam âleminin ve insancıl kimi devletlerin[238] desteğini ve Alparslan'ı örnek alarak, kan dökmekten ve zulümden çekinmeyen bu yeni haçlılara ve Avrupa bağnazlığına karşı, tarihte görüldüğü gibi bağımsızlık ve şerefini korumak uğrunda kahramanca ölmesini bilecektir.

8) Dediğiniz gibi, hükümet de antlaşmayı kabul edilemez görüyorsa, hükümetle Büyük Millet Meclisi arasındaki başka anlaşmazlıkları çözmek bakımından, Büyük Millet Meclisi, üyeleri arasında daha önce İttihat ve Terakkili olup kırım ve tehcir suçlarına karıştığı kanıtlanan kişileri adalete teslim etmeye hazırdır.

9) Azınlıkların ulusun bağımsızlığı ile çelişmeyen iktisadi, toplumsal, dinsel, siyasal hakları kabul edileceği gibi, onların savaşta uğradıkları zararlar da tazmin edilecektir.

10) Sınırlarımızda kurulmakta olan devletlere bir sınırlama olmadığı halde Osmanlı'nın ordudan yoksun bırakılması bir idam hükmü gibidir. Ordu buna karşı koymaya kararlıdır.

11) Boğazlar'ın açık tutulması gereklidir, fakat bağımsız bir hükümet gibi davranacak, ayrıca Osmanlı üyeleri olmayan bir komisyonun denetimi kabul edilemez.

12) Hükümet yukarıdaki koşulları kabul ediyorsa, ayrıntıların saptanması için görüşmeler yapılmasına hazırdır.[239]

İşaret edildiği üzere bu belgenin imza biçimi onu kuşkulu kıldığı gibi, "davadan vazgeçme" havasını da Atatürk'le bağdaştırmak çok zor, hatta olanaksızdır. Bir an için sahih olduğu kabul edilirse, bizim tarafta bir izi olmamasının bir nedeni telin Nurettin'e ulaşmamış olması olabilir. Çünkü Mustafa Kemal'in 8 Haziran günlü bir telinden anlıyoruz ki Nurettin İstanbul'dan Anadolu'ya gelmek üzere ayrılmış.[240]

Evkaf Nazırı Osman Rifat Paşa'nın bir mülakatı, İç Savaş ve barış konusunda kafaların hayli karışık olduğunu gösteriyor. Ant-

laşma dolayısıyla halkın "şimdiden beyhude" telaş ve endişe etmemelerini tavsiye ettikten sonra, Kuva-yı Milliye'nin de bu "vahim devrede" silahlı direnişi asla düşünmemeleri gerektiğini belirtmişti. Fakat "bazı mehafilde" kendilerine maddi ve manevi destek sağlandıkça, hükümetin onlara ne kadar söz geçirebileceği bilinemezdi. Barış konusunda Damat Ferit'in bunu imzalayamayacağı söyleniyordu, ama aslında hükümetin resmi bir kararı yoktu. Paşa'ya göre "er geç" barış antlaşmasını Meclis-i Milli'ye "behemehal" onaylatmak zarureti vardı. Dolayısıyla Meclis'in toplantıya çağrılması gerekiyordu. Bu sözlerin okuyucuları ne denli şaşırttığını, padişah ve Damat Ferit'te ne gibi duygular uyandırdığını tahmin etmek zor olmasa gerek.[241] Ama antlaşmaya her çevreden duyulan büyük tepki düşünülürse belki mülakatın birçokları için çok da şaşırtıcı olmayabileceğini düşünebiliriz.

Bu sıralarda İstanbul'la taşra arasındaki haberleşme durumu konusunda Refik Halit'in demeci ilginçtir. Rumeli'yle haberleşme sorunsuz iken, Anadolu'ya giden resmi yazılar iade ediliyormuş. Anadolu'da bazı merkezler kişisel gönderileri geri çevirmeseler de bunları sansür ediyorlarmış. Onun için Türkçe ve Fransızca olmayan mektupları geri gönderiyorlarmış. Kimi merkezler İstanbul'dan gelen her şeyi iade ediyorlarmış. Antalya'dan geri gelen çantaları Trabzon ve Bandırma'dan sokmaya çalışıyorlarmış. İzmir, Adana, Trabzon, İzmit, Bolu ve çevresi dışında bütün İstanbul gazeteleri geri geliyormuş. Anadolu, Avrupa'dan gelen bütün telleri reddediyormuş ki bunun ticarete bir darbe olduğu ortadaydı. Refik Halit Ankara için "kuva-yı bagiye" (asi) deyimini uygun görüyordu. *Hâkimiyet-i Milliye*'de sansür üzerine çıkan bir habere göre, Anadolu'daki sansür abartılıyordu. Kişisel ve ticari haberleşme sansür edilmek koşuluyla serbesttir deniyordu.[242]

İstanbul İdare-i Örfiye (sıkıyönetim) Divan-ı Harbi'nin, Harbiye Nezareti'ne bildirdiğine göre Eskişehir, Ankara savcılıklarına ve Yalova, Bursa, Bayburt, İspir, Karamürsel'e gönderilen resmi yazılar "red ve iade" edilmiş. Harbiye Nezareti de ne yapılması gerektiği konusunda Meclis-i Vükela'ya başvurmuş. Meclis'in 5 Temmuz günlü kararına göre, durum Anadolu'daki "ahval-ı hazıra-i

malume" sonuçlarındandı ve yapacak bir şey yoktu. Ama nerelerin ve hangi memurların bu davranışta bulundukları "tahkik ve tespit" edilmeli ve ilgili dairelere bilgi verilmeliydi. Yani, ilerde hesap sormak için hazırlık yapılması isteniyordu.[243]

Bu arada, 27 Mayıs'ta çıkan Hürriyet ve İtilaf'ın beyannamesinde Kuva-yı Milliye'ye temas edilmemiş olması dikkati çekmişti.[244] Nihayet 30 Mayıs günlü gazetelerde "tatil-i tedibat" emrinin haberi çıktı. Harbiye Nezareti, İzmit Fevkalade Komutanı Suphi Paşa'ya tel çekerek, ikinci bir emre kadar harekâtın durdurulması buyruğunu vermişti.[245] 30 Mayıs'ta, yukarıda gördüğümüz üzere, Fransızlarla 20 günlük mütareke başladı. Yine yukarıda (16. altbaşlık) Zeki Paşa'nın "mukadderatımız suret-i kat'iyyede" belirlenineye değin kan dökmenin ertelendiği yolundaki demeci üzerinde durulmuştu.[246]

Ankara ile İstanbul'un arasını bulmak üzere yapılan bir girişim de Lütfi Fikri Bey'in Haziran'da kurduğu Müsalemet İttifakı adlı örgüttür. Amacı, antlaşmanın kesin biçimi bize bildirilinceye değin "bilcümle" ulus bireyleri arasında görüş birliği sağlamaktı. Aslında Lütfi Fikri'nin siyasal konumu göz önüne alınırsa onun böyle bir "hakemlik" yapabilmesi kolay değildi, çünkü padişaha çok bağlıydı ve son Meclis-i Mebusan'a İstanbul'dan seçildiği halde, Meclis'teki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti egemenliğini protesto etmek için görevinden istifa etmişti. Zaten İttifak'ın en azından sonbahara değin kayda değer bir etkinliği pek bilinmiyor.[247]

Görülüyor ki özellikle barış koşullarının belli olmasından sonra Ankara ile İstanbul arasında kimi uzlaşma çabaları olmuş, padişahçı cephenin ilan ettiği İç Savaş'ın durdurulması yönünde açık bir eğilim belirmişti. Durum böyle olmakla birlikte 22 Haziran 1920 Yunan taarruzundan önce iki tarafın İç Savaş ortamına uygun kimi davranışları da olmuştur.

Örneğin, Refi Cevat 15 Haziran'da çıkan başyazısında Kuva-yı Milliye'yi İttihat ve Terakki ile bir tutuyor ve ikisinin de hayal genişliği, uydurmalar içinde yaşadıklarını, İzmir bahanesiyle Sivas ve Ankara isyanlarını çıkardıklarını söylüyordu. İki gün sonraki ya-

zısında ilk başta Kuva-yı Milliye'nin İttihat ve Terakki ile ilgisi olmadığına dair "ufak bir ümit" uyandığını, fakat artık onun "zehirini" İttihat ve Terakki'den aldığının kesinlik kazandığını ileri sürüyordu. "Silah oyunu" on yıl içinde devleti bu hale getirmişti. Ama artık bir Anadolu kalmıştı. O'na kıyılmamalıydı. Ali Kemal de bazı Avrupa gazetelerinden şikâyetçiydi. Bunlar Mustafa Kemal ve arkadaşlarının "başıbozuk" hükümetinin İstanbul hükümetinin yerine gelmesini istiyorlardı. Gerçi Anadolu'ya onlar egemendi, fakat güç hakka üstün tutulacaksa "Enver'ler ve Talat'lar" ya da başka "şakiler" buna daha layık sayılabilirlerdi.[248]

Öte yandan bu sıralarda Damat Ferit, Ali Kemal, Sait Molla'yı öldürmek için bir komplo hazırlanıyor, komploya katılanlar yakalanıp elebaşları idam ediliyorlardı. Bu da İç Savaş'a uygun bir davranış biçimi oluyordu. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*'nin II. cildinde açıklandığı üzere, Akbaş cephaneliğindeki bin bir zahmetle kaçırılmış olan silah ve cephane, çok kalabalık olan padişahçıların saldırısı üzerine, onların eline geçmesin diye Dramalı Rıza tarafından yok edilmişti. 61. Fırka Komutanı Kâzım Özalp, padişahçıların eline geçseydi de o silahları onlardan geri alırdık mantığıyla Rıza'yı suçlamış (hatta idamdan söz etmiş), o da kendini affettirmek için Damat Ferit'i öldürmeyi önermişti. Hacim Muhittin'e göre Damat Ferit'i öldürme fikri kendisinden kaynaklanmış, Rıza kabul etmiş. Suikast, Damat Ferit'in otomobili Rumelihisarı'nda yavaşlamak zorunda olduğu bir köşede yapılacaktı. İstanbul'daki örgütlerle de temas kurulduktan sonra, Rıza iki arkadaşıyla İstanbul'a gönderilmiş. Yalnızca Rıza'ya 300 lira verilmiş. Muhittin'e göre işe girişmeden önce Rıza "felekten bir kâm" almak üzere Kadıköy'deki randevuevlerine gitmiş, alkollü iken üstlendiği görevi ağzından kaçırmış, yakalandığında da itiraf etmiş. "Kâm alma" işi o derecelere varmış ki Rıza yakalanmadan önce, Muhittin, onun "edepsizliklerinin" öyküsünü işitip Rıza'yı Kâzım'a karşı tuttuğu için pişmanlık duymuş.[249]

Tahmin edilebileceği üzere suikast haberi çok yankı uyandırdı. Çok hızlı çalışan Nemrut Mustafa Paşa başkanlığındaki 1 No'lu Divan-ı Harp'in suikastçı ve gizli örgüt üyeleri hakkındaki kararı

11 Haziran'da onaylandı, ertesi günü idamlar infaz edildi. İdama mahkûm edilenler: 1) Bursa Valisi Hacim Muhittin; 2) Üsküdar Jandarma Komutanı Binbaşı Manastırlı Remzi; 3) Bursa Polis Müdürü Nuri; 4) Dramalı tütün tüccarı Rıza; 5) Maliye Nezareti mümeyyizi Tevfik Sükuti; 6) Üsküdar Belediye memuru Mehmet Ali; 7) Bursa Yenişehirli Hasan; 8) Çoban İsmail; 9) Jandarma Komutanı Tolçalı Süleyman; 10) Topçu Binbaşı Üsküdarlı İhsan; 11) Binbaşı İsmail Hakkı; 12) Ziraat Bankası memuru Ahmet Halim; 13) Şehreminlik memuru İbrahim Ago; 14) Bahriye Yüzbaşı Halil İbrahim; 15) Kayıkçı Mehmet Kaptan.

Bunlar arasında yakalanabilmiş olanlardan Dramalı Rıza, Maliye'den Tevfik, Halil İbrahim, Mehmet Ali asıldılar.[250]

Damat Ferit'in güvenliğini sağlama almak için köşkünde 12 polis görev yapmaktaydı. İstanbul'daki polis sayısını dört bine çıkarmak girişiminden parasızlık yüzünden vazgeçiliyor, ama "şimdilik" 750 yeni polis eklenmesi kabul ediliyordu.[251]

Biraz daha önce de Büyük Millet Meclisi, Müslümanları birbirine düşürdüğü için vatan hainliği "sabit" olan Damat Ferit hakkında 20 Mayıs günü bir karar almıştı. Mersin Mebusu Safa ve Bursa Mebusu Emin beylerin önergesi Ferit'in Barış Konferansı'nda Toroslar'ın güneyini, orada yaşayan dört milyon Türk'ü göçebe ve yabancı sayarak Fransızlara "peşkeş" çektiği ve birkaç yerde isyan ve fesat çıkarttığı için vatandaşlıktan çıkarılmasına, milletimiz arasından "tardına" karar verilmesini ve kendisiyle arkadaş ve yakınlarının vatan hainliğinden kovuşturulmalarını istiyordu. Adliye Encümeni ve genel kurul önergeyi benimsedi. Ankara, padişahı tutsak kabul ettiği için el üstünde tutuyor, ama "kötü adam" diye belirlediği Damat Ferit'e yükleniyordu.[252]

Yine İç Savaş'a uygun bir davranış Malta'da tutuklu olan ve henüz yargılanmamış kişilerin emekli ya da azledilmişlik maaşlarının, bunların vatanın yüksek çıkarlarına aykırı davranışları "malum" bulunduğu için, kesilmesi kararıydı (24 Mayıs). Bunlara maaş vermek "gayrı caiz" idi, bunun için bir yasa çıkarılacaktı. Ama aileleri yardıma muhtaç oldukları usulünce saptananlara "münasip bir şey" verilebilirdi.[253] Yukarıda 4. altbaşlıkta ele alı-

nan Divan-ı Harb-i Örfi'nin Kuva-yı Milliyeciler hakkında aldığı birçok idam kararı, bunların onaylanması da İç Savaş'a uygun davranışlar sayılmalıdır. Aynı biçimde, Damat Ferit'in 26 Mayıs günü De Robeck'e resmen başvurarak 10 bin kişilik bir kuvvet oluşturmak için Yüksek Kurul'dan (*Supreme Council*) izin talep etmesi de öyle değerlendirilebilir. Sadrazam, İzmit'e gittiğinden beri, böyle bir kuvvetle üç haftada isyan hareketinin bastırılabileceği sonucuna ulaştığını, Fransız ve İtalyan yüksek komiserlerine aynı yolda bir başvuru yapacağını söylüyordu.[254] Kuva-yı İnzibatiye'nin başarısız olduğu az çok ortaya çıkmaya başladığı sırada Damat Ferit'in bu başvurusu içten de olabilir, barış koşullarına gösterilmekte olan büyük tepkiye karşın İngiltere'ye "sadakatinin" devam ettiğini göstermek için bir çıkış olarak da değerlendirilebilir.

25. Barış Antlaşmasını Değiştirme Çabaları

Times muhabirine göre 31 kişilik Osmanlı heyeti Doğu Ekspresi'yle (*Orient Express*) 1 Mayıs günü yola çıktı. Mahmut Muhtar Paşa heyete yolda (İsviçre'de) katılacaktı. Bilsel'e göre 2 Mayıs'ta hareket edildi ve 29 kişiydiler. Yanlarında 25 sandık belge varmış. *Times*'a göre daha önce, Perşembe gecesi (29 Nisan) heyet padişahın huzuruna çıkmış ve o her murahhasla uzun uzadıya konuşmuş. Hükümet barış koşullarının ana çizgilerinden haberliymiş ve bunlara Babıâli'nin vereceği yanıtın ana çizgileri Vahdettin'in huzurunda belirlenmiş. Heyete, antlaşmayı alıp İstanbul'a getirmek yönergesi verilmiş. Yalnız, Tevfik'in metni aldıktan sonra kısa bir açıklama yapması bekleniyormuş. İtilaf devletlerine ne ölçüde boyun eğileceği konusunda düşünceler değişikmiş. Sınırı Çatalca ötesine götürmek ve Yunanlıları Anadolu'ya sokmamak için uğraşılacakmış. Yunanlıların "Balkan yöntemleri" yüzünden İzmir'de halk oylamasına başvurulması biçimindeki "çözüm" doyurucu bulunmuyormuş. Bu arada ulusçuların bir darbe tezgâhlayarak Avrupa'yı etkilemek ve hükümeti zayıf düşürmek isteyecekleri tahmin ediliyormuş.[255]

Heyete İtilafçılar birer irtibat zabiti eklemişlerdi. Versailles'a gelindiğinde "pis ve eski" *Réservoir* Oteli'ne yerleştirildiler. 11 Mayıs günü Dışişleri Bakanlığı'nın Saatli Salon'unda toplanıldı. Başbakan Millerand yaptığı konuşmada Osmanlı'nın katılması yüzünden savaşın uzadığını, bu tehlikenin bir daha ortaya çıkmaması için önlemler alındığını, Boğazlar'ın serbest olmasının sağlandığını belirtti. Fakat İstanbul'u Osmanlı egemenliğinde bırakarak adil bir barış istediklerini göstermişlerdi. Osmanlı hükümetine, yazılı olmak üzere, yanıtlamak için bir ay süre verildi.[256]

27 Mayıs'ta Vahdettin İngiliz Kralı V. George'a barış koşullarının hafifletilmesi için başvurdu. Vahdettin'in Ferit eliyle Calthorpe'a göndermiş olduğu ve Osmanlı topraklarının olduğu gibi kalması, hatta genişletilmesini öngören (fakat bu uğurda bağımsızlıktan her türlü ödünü veren) 30 Mart 1919 planı çoktan unutulmuştu. Demokratik-ulusçu hareketin talebini andırır biçimde kralı, öbür İtilaf devletleriyle birlikte, bağımsızlıkla bağdaşmayan antlaşmanın sertliğinin hafifletilmesi, hiç değilse Türkçe konuşan vilayetleri bölünmekten kurtarması için müdahale etmeye çağırıyordu. Kralın yanıtı herhalde Vahdettin'e acı bir alay gibi gelmiş olmalıydı. Kral, Türkiye'nin geleceğinin Müttefik hükümetlerin elinde olduğunu, bunların adil bir barış antlaşması oluşturmak için uzun ve sabırlı çabalar harcadıklarını ve bütün taraf ve çıkarlara adaletle davranacaklarına güvenilebileceğini bildirdi.[257]

De Robeck, 28 Mayıs günlü teliyle Babıâli'nin yanıt mühletinin 11 Temmuz'a uzatılmasını istediğini bildirdi. Herhalde başvuru o gün yapılmış olmalıydı. Gerek İstanbul'daki yüksek komiserler, gerekse Curzon bu uzatmadan yanaydılar. Ama sonuç olarak yalnız 15 günlük, 26 Haziran'a kadar bir uzatma kabul edildi. Babıâli'nin 15 gün daha istemesi üzerine, konu 21 Haziran'da Boulogne Konferansı'nda ele alındı. Fransızlar ve İtalyanlar bu ek sürenin tanınmasından yanaydılar, fakat gerek L. George, gerekse Curzon buna karşı çıktılar. Çünkü Kuva-yı İnzibatiye'nin çözülüp İstanbul'a dönmesi üzerine, Kuva-yı Milliye Kocaeli Yarımadası'na egemen olmuş gibiydi. İtilaf devletlerinin bu işe sokabileceği hatırı sayılır bir gücü olmadığına ve zaten Sevr'i imzalatmak için zorlayıcı

bir güç gereksinimi olduğuna göre, Yunanlıların devreye sokulması gerekiyordu. L. George bunu Venizelos'la "ayarlamıştı" zaten. Bu durumda yeni bir süre uzatımı İngilizlere bir zaaf olarak görünüyordu. Onun için süre uzatılmaması kabul edildi. Ama yanıtın iki-üç gün gecikmesi hoşgörülecekti.[258]

Reşit Bey'in anlattığına göre, Paris'teki Osmanlı murahhaslar heyeti yaptığı çalışmalar sonunda şöyle ki bir taktik benimsemişti: Önce Wilson İlkeleri'ne göre "kabul edebileceğimiz esaslı noktaları" belirten ve o ilkelere göre görüşmeye hazır olunduğunu belirten kısa bir yanıt verilecekti. Wilson İlkeleri'nin 12. maddesine rağmen İtilaf devletleri olumsuz bir karşılık verirse, dünya kamuoyunda çok olumsuz bir hava olacak ve Osmanlı lehinde akımlar doğabilecekti. Daha olası olarak İtilaf devletleri Wilson İlkeleri'ne sahip çıkarsa,[259] "esaslı" maddelere itiraz yapılacaktı; "bunları hallettikten" sonra (İtilaf devletlerinin ilk yanıtıyla çelişkiye düşmemek isteyeceği varsayımıyla herhalde) ikincil konuların tartışmasına geçilebilirdi. Demek ki üç kademeli bir girişimde bulunulacaktı. Heyetin bu yönde çalışmalarını tamamlamasının ardından, hükümet ve padişahın olurunu almak üzere Reşit ve Cemil İstanbul'a hareket ettiler. Bunlar İtalya'nın Taranto limanına geldiklerinde, Damat Ferit'in Toulon yoluyla Paris'e gitmek üzere yola çıkmış olduğunu öğrendiler.[260]

17 Haziran'da Reşit-Cemil İstanbul'a, Ferit Paris'e ulaştılar. Aynı gün yapılan Meclis-i Vükela toplantısında heyetin Paris'te oluşturmuş olduğu yanıt metinleri incelendi. Reşit'in anlattığına göre o gün, Ferit'in yokluğundan yararlanarak, hükümet iki karar aldı. Bunlardan biri yukarıda gördüğümüz, Kuva-yı İnzibatiye'nin dağıtılması kararıydı, öbürü de Barış Konferansı'na giden Ferit'in antlaşmayı olduğu gibi ya da çok az değişiklikle kabul etmesini, ayrıca Murahhas Heyet'in hazırlamış olduğu yanıtı değiştirmesini önlemek içinmiş. Bu kararın o akşam irade-i seniyesi çıkmış ve gerek heyete, gerekse sadrazama bildirilmiş.[261]

Reşit öyle söylüyor ama durum tam anlattığı gibi değildi. Bir kez, her iki karar 17 Haziran değil 23 Haziran tarihlidir. Konferans'la ilgili kararda şöyle deniyordu: O gün İstanbul'a gelen

ajans telgrafından yanıt mühletinin 26 Haziran'dan öteye uzatılmasının reddedildiği anlaşılıyordu. Oysa Reşit ve Cemil o tarihe değin Paris'e gidemeyeceklerine göre, haber doğruysa hiç değilse onların varışına kadar beklenmesi isteniyordu. Bu da olmazsa, heyetin daha önce hazırlamış olduğu yanıt, Trakya, İzmir ve sınırlara ait sorunları, devlet egemenliğini "muvakkaten" sınırlayacak denetimlere ("kontrollere") ilişkin esasları içerecek biçimde ve "yalnız oradaki murahhaslar tarafından imza edilmek üzere" bildirilecekti. Ayrıca antlaşmada Maliye Komisyonu'nun denetiminin Büyük Devletler'in istediği gibi "müessir ve müsmir" (etkili ve verimli) olması, ancak Osmanlı egemenliğiyle bağdaşabilecek biçimde değiştirilmesi de heyete bildirilecekti.

Bu kararla ilgili bir-iki yorum yapılabilir. "Yalnız oradaki murahhaslar" tarafından imzası öngörülen yanıt, Ferit'in tek başına imzalamasını önlüyor sayılabilir. Acaba Ferit'in murahhas sayılmaması dolayısıyla imza yetkisinin olmaması da söz konusu mudur? Çünkü 9 Haziran günlü Meclis-i Vükela kararında Ferit ve maiyetinin alacakları yol giderleri, İtilaf devletlerince "temin edilememekte" olmasından dolayı, Belgrat ötesine karadan gidilemeyeceğinden, denizden de Avrupa'daki grev dolayısıyla güvenli olmamasından ötürü gidiş ve dönüş için *Gülcemal* vapurunun tahsisi uzun uzadıya açıklandığı halde Ferit'in ne için gittiği, yetkilerinin ne olduğu konusunda bir açıklık yoktu.[262] Ama *Takvim-i Vekayi*'de Damat Ferit'in Barış Konferansı görüşmelerine katılmak, kararları imzalamaya yetkili olmak üzere, "salahiyet-i kâmileye" sahip olarak murahhas atandığına dair Meclis-i Vükela kararı ve 10 Haziran günlü irade-i seniye yer alıyordu.[263]

Öte yandan antlaşmadaki Maliye Komisyonu denetimlerinin "müessir ve müsmir" olması ifadesi sanki bir olumlamayı içerir gibidir. Denetimlerin geçici olmasına gelince, buna aşırı bir iyimserlik diyebiliriz.

Mantık da bize sadrazamın murahhas olarak gittiğini söylüyor. Hatta Reşit, 24 Haziran'da padişahla görüşmesinde, Ferit'in Paris'e gelmekle Murahhas Heyet'in başkanlığını "tabiatiyle" ele aldığını söylüyor.[264]

Reşit'in anlattığına göre önce "mücmel" (özet) yanıt, sonra "mufassal" (ayrıntılı) yanıt Meclis-i Vükela'da kabul edildi, sonra da irade-i seniyesi alındı. Ne var ki *Meclis-i Vükela Mazbatala-rı*'nda böyle bir karar gözükmüyor. 23 Haziran sabahı Reşit ve Cemil De Robeck'i ziyarete gittiler. Mühletin uzatılacağını ve antlaşmaya itirazlarının olumlu karşılanacağını umuyorlarmış. Yüksek komiser, Kuva-yı Milliye'nin durup dururken İzmit'teki İngiliz kuvvetlerine yaptığı saldırının bunu güçleştireceğini, onların Paris'te Müttefikler'i Osmanlı hükümetinin ulusçularla ilişkileri olmadığı konusunda tatmin etmeleri gerektiğini söylemiş. Murahhaslar ulusçuları son derecede hararetle ("*utmost fervour*") kınamışlar, ayrıca İngiltere'nin koruması altında adil bir barış olması gerektiğini savunmuşlar. Ancak İngiltere bu rehberlik işlerini yapabilirmiş. Murahhaslar 26 Haziran'da gideceklermiş, fakat Venedik vapurunun hareketi 28'ine kalmış. Bunun üzerine De Robeck 26'sında denize açılacak olan İngiliz savaş gemisi *Caradoc*'la gitmelerini önermiş. Komiser telinin gizli bölümünde, Reşit'in antlaşma konusunda ulusçularla işbirliği eğiliminde bulunduğunu, Ferit'i barış görüşmelerinde bir yana itmek ve belki istifa ettirmek için entrika çevirdiğini, İngiltere'nin Türkiye'ye yardım edebilecek tek güç olduğu görüşünde belki içten, fakat beri yandan Ferit'i sevmeyen Fransızlarla içli dışlı olduğunu bildiriyordu. Gittikçe olası göründüğü üzere, Fransa'da ulusçularla uzlaşmak isteyenler egemen olurlarsa Reşit onların adamı olabilirdi.[265]

24 Haziran'da Reşit, Vahdettin tarafından kabul edildi.[266] Vahdettin açıklamalarını dinledikten sonra teşekkür etmiş. Reşit buna karşılık Ferit'in, hem de *Gülcemal*'i kullanmaktan çekinmeyerek Paris'e gidip Murahhas Heyet Başkanlığı'nı ele almasının Tevfik'e karşı hoş olmadığını söylemiş. Vahdettin Ferit'i savununca da, onda sağlıklı fikir ve muhakeme olmadığını, böylelerine düpedüz "mecnun" denildiğini "söyleyivermiş." Bunun üzerine padişah, "Ne yapalım?" diye sorunca, Tevfik'i sadrazam yapmasını söylemiş. Padişahın karşılığı, "sulhten sonra" olmuş. Ertesi gün *Caradoc* adlı İngiliz kruvazörüyle Taranto'ya hareket edilmiş, oradan da Paris'e gelinmiş. Reşit De Robeck'le görüşmesini nedense hiç anmıyor.[267]

Kitabın başında Reşit ve Cemil'in Damat Ferit hükümetine girmeye nasıl yurtseverce amaçlarla razı olduklarını anlatmıştım. Burada bu iki nazırın Tayyar'la ilişkileri konusu üzerinde duracağım. 16 Mart'ta İngilizlerin İstanbul'daki şiddet gösterisi üzerine, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*'nin II. cildinde gördüğümüz üzere, Mustafa Kemal Sivas Kongresi sırasındaki gibi, İstanbul'la haberleşmenin kesilmesini istemişti. Karargâhı Edirne'de olan 1. Kolordu'nun komutanı Cafer Tayyar haberleşmeyi kesmekle kalmamış, seferberlik ilan etmişti. Hatta İngiliz kaynaklarına göre Tayyar Edirne'de, mütarekenin de artık yürürlükte olmadığını söylemişti. Daha sonra komutan ileri gittiğini anlamış, geri adımlar atmak zorunda kalmıştı.[268]

Cemil'in anlattığına göre 17 Haziran'da Reşit'le İstanbul'a geldikten sonra Edirne'deki 1. Kolordu'nun komutanı Cafer Tayyar'ı "gizlice" İstanbul'a çağırmaya karar vermişler. Reşit Fransız Yüksek Komiserliği'nin yardımıyla bunu sağlamış. Tayyar hem Reşit'le hem Cemil'le ayrı ayrı görüşmüş. Onu Trakya'yı savunmaya özendirmişler. Fakat kolordunun paraya gereksinimi olduğu için, Maliye Nazırı Reşat Bey'le de temaslar yapılmış. Cemil bu paranın ne kadar olduğunu anımsamıyor.[269]

Reşit daha uzun anlatıyor. Kabine kurulduktan beş-on gün sonra Kuva-yı Milliye'nin eşgüdümünü sağlamak yönünde bir adım olarak Çatalca mutasarrıfının aracılığı ile (anlaşılan o sırada haberleşme kesikti) onu İstanbul'a çağırmış, ama dokunulmazlık sağlamak üzere de "ecnebi komutanlarından" güvence almış. Tayyar geldiği gün kendisiyle görüşmüş. Hükümetle silahlı güçler, Kuva-yı Milliye arasında dışa karşı bir mesafe bulunması gerektiğini, fakat bir yandan da belli bir işbirliğinin gerekli olduğunu söylemiş. Fakat asıl direniş Anadolu'da olacağı için bu görüşlerin oraya da ulaştırılması gerektiğini belirtince, Tayyar "hemen" Anadolu'ya geçip bu iletiyi Mustafa Kemal'e ulaştıracağını, sonucu kendisine getireceğine "ihlası tam" ile söz vermiş. Ama ne yazık ki, Tayyar İstanbul'dayken Reşit'in Paris'e gitmesi gerekmiş. Meclis-i Vükela toplantısında durumu açıklayınca, Damat Ferit Anadolu'ya gidecek Tayyar'ın "diğerlerine" katılmayacağını nereden bildiğini sor-

muş. Reşit, "gülerek," Tayyar'ın böyle bir niyeti olsaydı çoktan Çanakkale'den Anadolu'ya geçerdi, diye yanıt vermiş. Ferit, söz konusu girişimi önlemek için Tayyar'ı Edirne'ye giderken tutuklatmaya kalkışmış, ama Dahiliye Nezareti Müsteşarı Refik Bey'in de istasyona gelmesiyle engellenmeden yola çıkabilmişti.[270]

Reşit, Tayyar'ın neden Anadolu'ya gitmediğini söylemiyor. Ama Maliye Nazırı Reşat'la kararlaştırıldığı gibi para ve başka yardımların Trakya'ya ulaştırıldığını belirtiyor.

Reşit yurtseverce bir girişimini daha anlatıyor. Paris'e giden heyette askeri uzman olarak çalışmış olan Binbaşı Muzaffer Bey ona gelip Anadolu'ya geçmek istediğini söylemiş. "Gayrı resmi" tavsiyesi ile bu sağlanmış. Reşit ondan Paris'teki çalışmaları Mustafa Kemal'e anlatmasını ve İtilaf devletleri antlaşmayı düzeltmeyi kabul etmezse barış yapmanın "şerefsiz bir ölüme" katlanmak olacağı düşüncesinde olduğunu da iletmesini istemiş. Muzaffer'le başka bir teması olmamış ama, onun anılar yazılırken Hava Kuvvetleri'nde müfettiş ve general olduğunu söylüyor.[271]

Başka kaynaklarda Cafer Tayyar'la ilgili farklı bilgiler var. *Alemdar*'a göre daha önce "ilan-ı isyan" etmiş olan Tayyar, hükümete sığınmış ve "tahtelhıfz" İstanbul'a çağrılmış, 21 Nisan günü Damat Ferit tarafından kabul edilmiş. *Times* muhabirinin 22 Nisan haberine göre Tayyar Divan-ı Harp'ten kurtulmak için Fransız makamlarına teslim olmuş ve bir Fransız müfrezesi eşliğinde İstanbul'a getirilmiş.[272] *Peyam-ı Sabah*'a göre Tayyar 22 Nisan'da geç vakit Reşit'i ziyaret etmiş. Verdiği demeçte Trakya'da asayişin yerinde olduğunu, asker olduğu için siyasetten anlamadığını, emirlere uyduğunu, Edirne'ye dönüp dönmeyeceğini bilemediğini belirtmiş. Bir de resmi bildiri yayımlanmıştı: Tayyar tümüyle hükümetin emirlerine uyduğuna göre, konuyla ilgili söylentiler "külliyen esastan" yoksun bulunuyordu.[273] *Alemdar*'a göre, Tayyar 24 Nisan'da Harbiye Nezareti'nde Damat Ferit'le, *Peyam-ı Sabah*'a göre aynı günün sabahı Reşit'le uzun bir görüşme yapmıştır. Haftalık *Nouvel Aurore* gazetesine göre, Tayyar Mustafa Kemal kuvvetlerini bastırmak için yapılacak seferde "teklif-i hizmet" etmiş. Bu sırada Anzavur da İstanbul'da resmi temaslarda bulunuyordu.[274]

İşin aslı anlaşılan şöyleydi: Fransa Şark Orduları Komutanı General De Bourgogne Karaağaç'taki Fransız subayı Yüzbaşı Jambat'ya bir ileti göndererek, Tayyar'ın hükümetçe İstanbul'a çağrıldığını, yolculuğun İtilaf devletleri güvencesi altında yapılacağını, refakatinde bir Fransız subayının bulunacağını bildirmiş. Jambat 20 Nisan sabahı iletiyi getirmiş. Tayyar durumu Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti'yle görüşmüş ve o akşam trenle hareket etmiş. Giderken Mustafa Kemal'e haber vermiş. Sonradan Tayyar'ın Bıyıklıoğlu'na anlattığına göre, İstanbul'a gitmesinin nedeni Trakya savunmasının çökmek üzere oluşuymuş. Anlaşılan silahlı savunmaya eşrafın desteği (31 Mart Lüleburgaz ve 9-13 Mayıs Edirne Kongreleri gibi kongrelerle sağlanıyordu) ve belki İstanbul'un desteği olmadan işler yürümemişti. İstanbul'da Reşit ve Cemil, Tayyar'a her türlü desteği vaat etmişler, Cemil, "Genç olsaydım silahımı alır koşardım," demiş. Reşit herhalde görece olumlu bir kişi sayılan Ali Rıza Bey'i Edirne valiliğine atadı. Damat Ferit Tayyar'ın Edirne'ye dönmesini istemiyordu. Nitekim İstanbul Muhafızı Sirkeci Garı'nda 2 Mayıs günü Edirne'ye dönmesine engel olmaya kalkışmış, fakat başaramamıştı.[275]

21 Nisan günü, yani Tayyar İstanbul'a geldiği sırada, 1. Kolordu Komutanlığı'na "Şarköy'de bulunan" 60. Fırka Komutanı Miralay Muhittin atandı. Muhittin 29 Nisan günü Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporda Trakya'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuva-yı Milliye ile hiçbir bağlantısı olmadığını ve yalnız Trakya'nın Yunan istilasına uğramaması için çalıştığını; Kolordu mensuplarının hiçbir fırkayla ilgili olmadıklarını, yegâne görevlerinin hükümdarlarına sadakat olduğunu; fakat padişahların başkenti Edirne'nin Yunanlılara verilmesine, onların yapacakları facialara seyirci kalınmayacağını belirtiyordu. Ayrıca vilayetle başkent arasında haberleşmenin yalnızca tatil edildiğini, şimdi de açık olduğunu bildiriyordu. Ama öte yandan Muhittin Edirne'de görevi üstlenirken Tayyar'ın çizgisinde, onun bıraktığı noktadan devam edeceğini söylüyordu.[276]

Tayyar'ın 3 Mayıs'ta Edirne'den Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği raporda Ferit'in ve kendi kafasına uydurduğu padişahın antlaş-

mayı kabul ve Kuva-yı Milliye'yi ezmek düşüncesinde olduklarını saptarken, Reşit'in "akıllı, tedbirli," yurtsever, Trakya'da silahlı savunma ve bu savaşıma destek olma yanlısı olduğunu söylüyordu. Tayyar'a göre "genç" İngilizler (kimler acaba? belki kimi subaylar) Kuva-yı Milliye ile anlaşma isterken, Yüksek Komiserlik ve çevresi Kuva-yı Milliye'yi yok etmek düşüncesindeydiler. Fransızlar maddi olarak bir şey yapamayacak durumda olmakla birlikte, yardım yanlısıymışlar. Ama Urfa gelişmeleri kötü etki yapmış. Yeni Kolordu Komutanı Muhittin ile hiçbir sorun yokmuş. (Cemiyet Merkez Heyeti ve Edirne Kongresi Tayyar'a "Trakya Milli Komutanı" sanını verecekti.) Tayyar'a göre Trakya'nın özel durumu ve halkın arzusu dolayısıyla "şu aralık" hükümetle anlaşmış olarak işleri götürmekte "kat'i bir zaruret" vardı. Tayyar Süleyman Şefik'le de görüşmüş. O da Kuva-yı Milliye ile anlaşmak fikrinde görünüyormuş. Kurmay heyetinde Kurmay Albay Behzat, Yanyalı Tahir, Binbaşı Koca Mustafapaşalı Hayri beyler varmış.[277]

Reşit Versailles'da otele varır varmaz (29 Haziran Salı) Cemil'le birlikte Ferit'e gidip neden Paris'e geldiğini sormuş. Ferit, Müttefikler'e sunulan yanıta, Hicaz'a Sürre-i Hümayun göndermeme hakkını saklı tutma talebini eklemek için geldiğini söylemiş. Ertesi sabah yapılan Murahhas Heyet toplantısında Reşit bu hayret verici gerekçeyi iyice alaya alıp eleştirmiş. Sürrenin yardım parası ve aşiretlerin hacı kafilelerine ilişmemeleri için verilen bir kurtuluş akçesinden oluştuğunu, bunun antlaşmada yer almasının gerekli olmadığını söylemiş. Sürreden siyasal bir yarar beklemenin de "vehim" olduğunu belirtmiş. Dünya Müslümanlarının halifeliğinin söz konusu olduğu yerde bunu bir kuruntu olarak görmek pek doğru olmayabilir. Ama bunun için sadrazamın kalkıp Paris'e gelmesinin usdışı ve hatta gülünç göründüğü doğrudur. Bence burada Vahdettin'in kuruntulu tabiatını ve akrabalarla çalışma saplantısını hesaba katmak gerekir. Gerçi heyetin başkanı Tevfik Vahdettin'in dünürüydü, fakat barış antlaşması gibi yaşamsal bir işe öbür akrabayı, enişte Ferit'i de katmanın daha da güvenli bir yol olduğunu Vahdettin düşündüğü için onu göndermiş olabilir. Reşit'in Ferit için yaptığı "mecnun" nitelemesini ka-

bul eder gibi görünmesi, Vahdettin'in "adam işletme" huy ve yeteneğinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Reşit bu arada heyetin, Şerif Paşa ve Dr. Nihat Reşat'ın resmi olmayan yardımlarından da yararlanarak, Fransa'nın siyaset ve basın çevrelerinde önemli bir kulis etkinliği yürüttüğünü söylüyor. Briand, kimi senatör ve milletvekilleri, *Temps* gazetesinde Jean Hebert ile yapılan temaslar sonucunda Fransa ve İtalya'da Osmanlı'dan yana bir akım oluştuğunu belirtiyor. İtalyan Dışişleri Bakanı Kont Sforza'nın Türkiye'den yana olduğunu, hatta İngiliz basınında bile aynı çizgide bir-iki makale çıktığını öne sürüyor.[278] Cemil Paşa'ya göre, Ferit'in kalkıp Paris'e gelmesinin nedeni de, kimi Fransız ve İtalyan gazetelerinde çıkan Türkiye'den yana yazıları antlaşma hükümlerinin hafifletileceğinin işareti sanıp bu başarıdan pay alabilmek içindi.[279]

Reşit'in asıl bozulduğu yön, hükümetin benimsediği ve padişahın da onayladığı özet yanıtı, Ferit'in kendince birtakım değişiklikler yaparak, 25 Haziran'da konferansa sunmasıydı. Heyetin 30 Haziran'daki toplantısında Reşit'in "münferiden tebligat icra etmeme" irade-i seniyesini öne sürerek şikâyetlerinden edinilen izlenime göre, Ferit, özet yanıtı sunarken Reşit ve Cemil'in dönüşünü beklemediği gibi, hatta belki Tevfik'i de bu işe katmamış olabilir. Yalnız Ferit'in "acele" etmesi için önemli bir neden yok değildi – konferansın verdiği mühlet 26 Haziran'da son buluyordu. Yani, özet yanıt, mühletin son ermesinden bir gün önce sunulmuştu. Şimdi 25 Haziran'da sunulan özet yanıtı özetleyelim.[280]

25a. Osmanlı Hükümetinin Özet Yanıtı

Başlangıç

Osmanlı hükümetinin Konferans Yüksek Kurulu'nun adalet ve kalıcı bir barış sağlama anlayışı içinde davranacağına duyduğu güven dile getirildikten sonra, Konferans Başkanı'nın antlaşma taslağını sunarken, Türkiye'nin salt yabancı baskısıyla savaşa girmiş olduğunu kabul ettiğine işaret ediliyordu. Bu saptamanın tas-

lakta da hesaba katılması, dolayısıyla Osmanlı sorumluluğunun savaşı başlatmaktan sorumlu olan devletlerinkinden daha hafif olacağı beklenirdi. Savaşa girmek Türk halkının isteğine de uygun değildi. Birçokları, savaş kazanılsaydı dahi Türkiye'nin Alman hegemonyası altına gireceğinin farkındaydı. Bu karşı duruşa karşın savaşa girildiyse, on yıllık iç devrimler (II. Meşrutiyet?) ve savaşların yarattığı istikrarsızlık sonucuydu. Halkı cezalandırarak, geri gelmesi istenmeyen kötülük (İttihatçılık?) önlenemezdi. Bu meşru amaca ulaşmanın tek yolu, Osmanlı hükümetine düzeni sağlama (demokratik-ulusçu hareketi ezme?) olanağını vermekti. Üstelik Türkiye, savaşı başkalarının topraklarına taşımamış ve Türk orduları hiçbir yıkım yapmamıştı.

Oysa savaş sorumluluğu çok ağır olan Almanya dahil, Osmanlı barış taslağı daha önceki antlaşmalardan alabildiğine daha sertti. Öbür devletlerin var olma hakkına ilişilmemiş, milliyetler ve halkların kendi yazgılarını belirleme hakları bu devletlerin aleyhine de, lehine de olsa uygulanmıştı. Bu bakımdan Türkiye'ye uygulanan apaçık eşitsizliği yalnız 12 milyon Türk değil, bütün İslam dünyası yüreği sızlayarak duyumsayacaktı.

Ortada bir parçalama vardı. Milliyetler ilkesi adına Ermenistan, Hicaz, Mezopotamya, Filistin, Suriye, Mısır, Süveyş, Kıbrıs, Libya, Ege Adaları koparılmakla kalmıyor, milliyetler ilkesine hiç aldırmayarak, Doğu Trakya ve İzmir bölgesi Yunanistan'a veriliyordu. O Yunanistan ki, Türkiye'ye savaş bile ilan etmemişti. Ayrıca Kürdistan'ı ayırma ve dolaylı yoldan ülkenin kalanını nüfuz bölgeleri olarak bölüşme hazırlığı yapılıyordu. Nüfus ve toprak bakımından ülkenin üçte ikisi gidiyordu.

Bunlar yetmiyormuş gibi, Osmanlı Devleti'nin egemenliğine en ağır darbeler öngörülüyordu. İstanbul'da padişahın yanında bir Boğazlar Komisyonu kurulacak, burada Bulgaristan temsil edilecek, Türkiye edilmeyecekti. Üçüncü olarak üç müttefik devletin işgal kuvvetleri bulunacak, Osmanlı jandarması Müttefiklerarası İşgal Komutanlığı buyruğunda olacaktı (Boğazlar bölgesinde, md. 161). Bir saldırı halinde Türkiye kendini savunamayacak, başkenti düşman toplarının menzilinde olacaktı. Ayrıca, yasama, ulusla-

rarası antlaşmalar, maliye, yönetim, yargı, ticaret vb. alanlarında da ağır darbeler vurulmuş olacaktı. Sonuç olarak iç ve dış egemenlik haklarından yoksun bırakılan Türkiye'ye antlaşmayı ve uluslararası yükümlülükleri yerine getirme sorumluluğu yükleniyordu. Adalete, mantığa aykırı bir durumdu bu ve bir hukuksal sapaklık (anormallik) oluşturuyordu.

Müttefikler Türkiye'nin yaşamasını istiyorlarsa, ona yaşama ve sorumluluklarını yerine getirme olanaklarını tanımalıydılar. Ya da Türkiye'nin yok olmasını istiyorlarsa, bu durumda hükümlerini kendileri infaz etmeli ve bu konuda savunması bile alınmamış hükümlünün imza atmasını ve yardımcı olmasını beklememeliydiler. İkinci almaşık, Müttefikler'in "sağlam ve kalıcı" bir barış kurmak amacıyla çelişirdi. Zira hak ve bağımsızlığını savunmaya kararlı 12 milyon insanın kısa zamanda ve kesin olarak barış içinde yok edilmesinin olanaklı olduğunu hiç kimse düşünemezdi. Türk ulusu, dinleneceği inancıyla, barışı hak ve adalet temeline oturtmak isteyen halkların en soylu duygularına çağrıda bulunuyordu.

I. Sorumluluk: Türkiye savaşa girmekle uluslararası hukuka göre yüklendiği sorumlulukları kabul ediyordu. Evrensel hukuk vicdanının taleplerine uygun olarak Müttefikler'in savaş hukukuna ve yapılagelişlere (teamüllere) aykırı davranan kişileri kendi mahkemelerinde yargılamasını da kabul ediyordu. Türk halkı istemediği bir savaşa, dışardan buyruk alan bir oligarşi (İttihat ve Terakki?) tarafından sürüklenmişti. İnsanlığa aykırı edimler olduysa tümüyle bu siyasal grubun yapıtıydı ve hiçbir biçimde dinsel bağnazlığın sonucu değildi. Başka ülkeleri de (Rusya?) kasıp kavurmuş ve kavurmakta olan devrimci bir hizbin işiydi. Türkiye, bugün iktidardan düşmüş de olsalar, o hükümetlerin yaptıklarından sorumluydu, fakat Türk halkının şiddetle kınadığı edimleri ahlaken reddetmeye (ilişkisinin olmadığını duyurmaya) hakkı vardı.

II. Devletin Temel Hakları: Devlet ve ulusların iki temel hakkı vardı: Devletlerin (ulusların) var olma hakkı (Amerikan Uluslararası Hukuk Enstitüsü'nün 6 Ocak 1916 günlü "Ulusların Hak ve Ödevleri Bildirisi" [UHÖB], Rahip Gregoire) ve ulusların eşitliği (UHÖB, Bahriye Mahkemesi Yüksek Yargıcı Lord Stowell, Senatör Elihu Root ve 14 maddenin 12'ncisi).

III. Ulusların Kendi Yazgılarına Egemen Olma Hakkı: Türkiye sınırlarının belirlenmesinde bu hakkı başkalarına tanımaya hazır olduğu gibi, kendisine de tanınmasını istiyordu (UHÖB, Wilson'un 11 Şubat 1918 günlü "İleti"si, Milletler Cemiyeti Misakı). Nüfus yapısının tereddütlü olduğu durumlarda Türkiye işin 1907 I. Lahey Konvansiyonu'nun öngördüğü biçimde uluslararası soruşturma komisyonlarına havale edilmesini kabul ediyordu.

Siyasal Hükümler

A. Yeni Devletlerin Tanınması ve Toprak Bırakımı

Polonya, Sırbistan-Hırvatistan-Slovenya, Çekoslovakya, Ermenistan, Hicaz, Suriye, Mezopotamya, Filistin devletlerini tanımayı kabul ediyordu Türkiye (Osmanlı Devleti). Ayrıca Libya, Ege Adaları'nda, Mısır'da, Kıbrıs'ta, Tunus'ta haklarından vazgeçip İngiltere'nin Mısır'daki, Fransa'nın Tunus'taki koruyuculuğunu, Kıbrıs'ın ilhakını, Sudan'daki düzenlemeyi kabul edecek, Süveyş Kanalı'ndaki haklarından vazgeçecek, Fransa'nın Fas'taki durumunu kabul edecekti. Taslaktaki 139. maddeye gelince: Halifeliğin başka ülkelerdeki Müslümanlar üzerinde hiçbir hakkı yoktu, onun için bu haklardan vazgeçmek söz konusu olamazdı. Halifenin bütün Müslümanların üzerinde ancak manevi hakları ve bundan doğan yükümlülükleri vardı: Cuma namazında halife adının anılması ve sürre gibi. Siyasal bir belgede böyle konuların ve şeriata aykırı hükümlerin yeri yoktu.

B. İstanbul ve Boğazlar

İstanbul yalnız Türkiye'nin başkenti değil, ulusun yaşamsal uzvu, Türk tarihinin ölmez anıtı, Osmanlı soybirliğinin simgesiydi. Antlaşmada bu durumun kabul edilmesi takdir ediliyordu. Fakat bunun koşullu olması kabul edilemezdi, çünkü birkaç kışkırtıcının eylemleri ya da hırslı komşuların göz koymaları sonucunda İstanbul'la ülkenin bağları kopabilirdi. İkisinin arasındaki ilişki başla gövde arasındaki ilişki gibi sağlam olmalıydı.

Taslağa göre İstanbul'da sekiz ayrı yetke aynı zamanda hüküm sürecekti: 1) Padişah ve hükümeti; 2) Boğazlar Komisyonu; 3) İşgal kuvvetleri komutanları; 4) Fransa, İngiltere, İtalya diplomatik temsilcileri, ki komutanlarla birlikte bir çeşit kurul olacaklardı; 5) Müttefiklerarası askeri denetleme ve örgütleme komisyonları; 6) Maliye Komisyonu; 7) Düyun-ı Umumiye Meclisi; 8) Konsolosluk mahkemeleri.

Boğazlar Komisyonu uluslararası camianın değil, Türkiye de dışta tutulmak üzere yalnızca, **belirli devletlerin** bir örgütü olacaktı. Türkiye'nin egemenlik ve yaşama hakkı bu durumda ağır bir ihlale uğrayacak ve bunun Boğazlar'da serbest geçiş ilkesine hiçbir yararı olmayacaktı. Askeri işgal komutanlıklarının, üç devletin diplomatik temsilcilerinin, Boğazlar Komisyonu makamlarının yetkileri hem Osmanlı egemenliğine zarar verecek, hem de birçok anlaşmazlıkların çıkmasına yol açabilecekti. Türkiye'nin uluslararası durumu bazı bakımlardan manda altındaki yeni devletlerin durumundan aşağı olacaktı, çünkü hiç değilse manda düzeni Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında olacaktı. Boğazlar Komisyonu yerine Boğazların denetimi **bütün devletleri** temsilen Milletler Cemiyeti'ne verilebilir, o da örneğin, yansız bir Yüksek Komisyon görevlendirebilirdi. Ayrıca Boğazlar bölgesi aşırı geniş tutulmuştu. Onun yerine Rumeli'de bütün Gelibolu Yarımadası dahil, Şarköy-Karaçalı, Anadolu'da Karabiga, Biga, Ezine, Behramköy bölgesi öneriliyordu. Çanakkale'nin denetimi Karadeniz Boğazı'nın denetimini kendiliğinden sağladığı için, ikinci boğazda bir bölge ayırmaya gerek yoktu. Boğazlar'da askeri tesis kurma yasağı Kuzey Ege Adaları'na da uygulanmalıydı. Osmanlı ülkesinin tümüyle ya da kısmen askeri işgal altında tutulması Türkiye'nin egemenlik hakları bakımından kabul edilemezdi. Bununla birlikte Boğazlar'da ve Marmara Denizi'nde belirli noktaların geçici işgali, Anadolu'da düzen sağlanıncaya değin kabul edilebilirdi. (Bu görüş İstanbul hükümetinin Kuva-yı Milliye'ye karşı İtilaf devletlerine yaslanmak arzusunun bir belirtisi olarak da kabul edilebilir.)

Yanıtta, Osmanlı'nın savaş halinde olması durumunda düşman gemilerinin Boğazlar'dan geçmemesi esası öne sürülüyordu. Bo-

ğazlar konusunda Süveyş Kanalı için 1888'de yapılan İstanbul Antlaşması gibi ayrı bir düzenlemeyi görüşmeye hükümetin hazır olduğu da belirtiliyordu.

C. Trakya

Trakya nüfus (224 bin Ruma karşı 360 bin Türk) ve toprak mülkiyeti (yüzde 84) bakımından Türk'tü. İkinci olarak Yunanlıların İstanbul'un top menziline sokulması –Yunanistan'ın güçlü ordu ve donanması, Türkiye'nin askeri gücünün budanıp sınırlandırılmış olması da düşünülürse– bir güvenlik, var olma sorunu çıkarıyordu. Üçüncü olarak, İstanbul gereksinimleri için Trakya'ya, Trakya da gelişmesi için İstanbul'a bağlıydı. Kaldı ki, Yunanlıların Makedonya'da ve daha yakın zamanda İzmir'de yapmış oldukları kıyımları bilen Trakyalılar, Yunanlıların gelişine karşı koyacaklar, kan dökülecekti.

D. İzmir

İzmir'de güya kâğıt üstünde bir Osmanlı egemenliği sürecekti, fakat Yunanlılar beş yıl sonraki halk oylamasını kazanmanın çaresini bulacaklardı. Yunan işgalinin nasıl haksız bir bela olduğunu İtilaf devletlerinin kendi adamlarınca hazırlanan Bristol Raporu açıkça ortaya koymuştu. Albay Zafirios'un iki bildirisi olanları itiraf ediyordu. Antlaşma Trakya'yı ve İzmir'i Yunanlılara vererek onların yeni fetih arzularına olanak veriyor, ülkeyi bir Yunan kıskacı içine sokuyordu. Nüfusça Türkler burada da çoğunluktaydı. Burası bütün Batı Anadolu'nun, Denizli, Aydın, Afyon, Konya (büyük bölümüyle), Bandırma ve Balıkesir'in limanı, bütün Anadolu'nun tek sanayi merkeziydi. İzmir limanında Türk malları için serbest bir bölge kurmak, verilecek büyük zararı hiçbir biçimde gideremezdi. İzmir'e yerleşmiş yabancı tüccar ve sanayiciler Bristol Komisyonu'na bunu açıklamışlardı.

Onun için Osmanlı hükümeti Yunan askerinin İzmir ve bölgesinden çekilmesini istiyordu. Bölgeden kaçanların yeniden yerleri-

ne yerleşebilmeleri için, Müttefik askerinin Yunanlıların yerini alarak en fazla üç yıl kalmaları da kabul edilebilirdi. Yunan işgali yüzünden 120 bin Müslüman mal ve mülklerini terk ederek hicret etmek zorunda kalmış, birçoğu ölmüş, kalanlar korkunç bir sefalet içindeydiler. Aydın kentindeki 30 bin Türk ailesinden ancak birkaçı kalmış, 5.800 ev tahrip edilmiş, çevredeki 51 Türk köyü yakılmıştı. Bölgedeki tüm insanların gördükleri zararlar tazmin edilmeliydi.

(Çekilecek Yunan askerinin yerine İtilaf devletleri kuvvetlerinin en çok üç yıl yerleşmeleri seçeneği sunulurken, bunun Yunanlıların yerine Kuva-yı Milliye'nin gelmesi olasılığına karşı bir önlem olacağı da akla gelmiş olmalıdır.)

E. Ermenistan

Ermenistan'a komşu Beyazıt ve Lazistan sancaklarında Ermeni nüfusunun çok az olması dolayısıyla, savaştan önceki Osmanlı-Rus sınırı değişmemeliydi. Rus istilası ve Ermeni ayaklanması sonucunda Doğu Anadolu halkı çok büyük sefalete düşmüştü. Onun için can damarı olan Beyazıt-Karakilise-Eleşkirt-Hasankale-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Trabzon yolu Türkiye'de kalmalı, Ermeniler Batum'dan yararlanmalıydılar. Sınır konusu tartışılacaksa bunun için İtilaf devletleri, Türkiye ve Ermenistan'ın temsil edildiği uluslararası bir komisyon kurulmalıydı. Askersizleştirme, karşılıklı olmak üzere kabul edilebilirdi. Eski Osmanlı-Rus sınırını uygun gören heyet acaba Wilson'un çizeceği sınırları hiç aklına getirmiş miydi?

F. Kürdistan

Heyet, Kürtlerin padişaha sarsılmaz bağlarla bağlı olduğunu düşünüyordu, ama Kürtler isterlerse onlara yerel özerklik tanınabilirdi. Yalnız 62. maddedeki sınırlar etnik yapıyı yansıtmıyordu. Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerinin, Siverek sancağının batı ve güneyleri Türk'tü. Dersim, Bitlis, Van, Musul'un bir bölü-

mü Kürt'tü. Erbil, Altınköprü, Tuzhurmato'da Türk çoğunluğu vardı. Anlaşmazlık halinde olgusal sorunlar uluslararası bir komisyonun soruşturmasına havale edilebilirdi. Dikkat edilirse, Erbil, Altınköprü, Tuzhurmato'dan söz edilerek bugünkü Irak'tan birtakım yerler talep ediliyor gibidir. Nitekim bundan sonraki altbölümde bu somutlaşacaktır.

G. Suriye ve Elcezire (Mezopotamya)

Antlaşmanın Türkiye'ye çizdiği güney sınırı etnik nedenlerle kabul edilmiyordu ve etnik durumu belirlemek için uluslararası bir komisyon görevlendirilebilirdi. Ayrıca Nusaybin-Adana arasındaki demiryolu Maraş, Elbistan, Malatya, Harput, Diyarbakır, Van ve Bitlis'in onsuz olmaz ulaşım yoluydu ve bizde kalmalıydı. Bölgenin tek limanı İskenderun'du, o da bizim olmalıydı. Halep'in limanı demiryoluyla bağlı olduğu Trablus'tu. İstenen sınır Akdeniz'de Raselbasit'ten (bugünkü sınır başlangıç noktasının biraz güneyinde) başlayıp Halep'in kuzeyinden, Manbic'ten,[281] Nusaybin'in güneyinden, Musul'un kuzeyinden geçerek İran sınırında Hanikin'de bitecekti. Buna göre Suriye ile sınır bugünkü sınırdan biraz daha güneyde oluyor, Irak'ta Türk oldukları daha önce belirtildiğine göre olasılıkla Erbil, Altınköprü ve Tuzhurmato'yu, belki de Kerkük'ü içeriyordu. Heyetin yanıta eklemiş olduğu haritaları ne yazık ki göremediğim için böyle tahmini bir anlatım kullanmak zorunda kalıyorum.

H. Hicaz

Hicaz'la ilgili hükümler kabul ediliyor, fakat Hicaz Kralı'nın da padişahın halife olarak kutsal yerlerdeki sıfat ve ayrıcalıklarını tanıması isteniyordu. Hadimü'l-Haremeynü'ş-Şerifeyn sıfatı dolayısıyla biri Kâbe'de, biri Peygamber'in mezarında olmak üzere iki temsilcisi olacak, her yıl Sürre Alayı gönderilmeye devam edecekti.

J. Azınlıkların Korunması

Azınlıklar için getirilmiş olan 145-147. maddeler kabul ediliyordu, fakat 147. maddeye Saint-Germain ve Neuilly Antlaşmalarında olduğu gibi, başka ülkelerdeki Türk azınlıkları için karşılıklılık esası getirilmeliydi.

Kara, Deniz, Hava Kuvvetlerine İlişkin Hükümler

Osmanlı hükümeti bütün ülkelerin silahsızlanmasına bir adım olarak silahlı kuvvetlerini azaltmayı kabul ediyordu, fakat bu azaltma düzen ve güvenlik gereklerine uygun olmalıydı. Antlaşmanın öngördüğü silahlı kuvvet miktarı ise yetersizdi. Ama antlaşmanın askeri hükümlerinin uygulanmasını ve silahlı kuvvetlerin örgütlenmesini denetleyecek birer Müttefiklerarası Komisyon olmasını kabul ediyordu. Buna karşılık her askeri bölgede aynı uyruklu yabancı subayların olması (md. 160) nüfuz bölgelerine yol açacağı için kabul edilemezdi. Ama ordunun üç bölümde örgütlenmesi uygundu: 1) Jandarma; 2) takviye (*renfort*) kuvvetleri; 3) denetim (*surveillance*) kuvvetleri. Bu üç bölümden her birinin örgütlenmesi[282] Osmanlı hükümetinin buyruğu altında ve aynı uyruklukta subaylardan oluşan bir heyete verilecekti. Osmanlı maliyesi gönüllülük (paralı askerlik) esasını kaldıramazdı (md. 165). Öngörülen deniz kuvvetleri çok uzun olan Osmanlı kıyılarını korumak, kaçakçılık ve korsanlığı önlemek için yetersizdi.

Mali Hükümler

Osmanlı Meclisi'ni ve hükümetini meşru haklarından yoksun bırakmamak ve bir Osmanlı üyesini içermek koşuluyla antlaşma gereğince sorumlu olduğu yükümlülüklerin yerine getirilmesini denetleyecek bir komisyon kabul ediliyordu. Komisyonla Türkiye arasında anlaşmazlık çıktığında, Milletler Cemiyeti'ne başvurulurdu. Haksız bir eşitsizlik yaratan iktisadi kapitülasyonların geri gelmesi kabul edilemezdi. Görüldüğü gibi antlaşmada öngörülen Ma-

liye Komisyonu adeta görmezlikten gelinerek, yerine bambaşka bir Maliye Komisyonu öneriliyordu.

Adli Kapitülasyonlar

Osmanlı hükümeti, kendisinin de temsil edildiği bir komisyonca adli kapitülasyonların yerini alacak adli bir düzeltim tasarısı hazırlanmasını kabul ediyordu. Komisyonla Osmanlı hükümeti arasında çıkacak anlaşmazlıkları Milletler Cemiyeti çözebilirdi.

Sonuç

Yanıtta yer alan görüşler en önemli sorunları kapsıyor ve yenilmiş de olsa, hiçbir halktan esirgenmeyecek hak ve adalet ilkelerini gözetmek kaygısından esinleniyordu. Bu duygulara dayanarak, Osmanlı hükümeti Müttefik devletlerin yukarıdaki düşünceleri iyi karşılayacaklarına ve bu esaslara göre değiştirilmiş bir antlaşma tasarısının öteki hükümlerinin de tartışılmasını büyük ölçüde kolaylaştıracağına tam bir güven duymaktaydı.

26. Ankara'nın Barış Koşullarını Değerlendirmesi

Şimdi bir de Ankara'nın antlaşma üzerine hazırladığı bir değerlendirme kitapçığına bakalım. Başlığı, *Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi: Bir Millet Nasıl Esarete Alınır*, yazarı yok ve 1336'da (1920) Ankara Vilayet Matbaası'nda basılmış. Anlaşılan, Trabzon ve Kastamonu'da da basılmış örnekleri var.[283]

Giriş: Mütareke

İstanbul'un yanıtında da anılan ABD Cumhurbaşkanı Wilson'un 11 Şubat 1918 söylevi ve 5 Ocak 1918 günü L. George'un konuşmasına göndermede bulunduktan sonra, mütarekenin (Mondros) 14 Madde'nin 12. maddesi güvencesine dayanarak yapıldığı hatırlatıyordu. Oysa o tarihten bu yana "hiç hatıra gelme-

yen" zalimce bir siyaset uygulanmıştı: Türk aydınları tutuklanıp Malta'ya sürülmüşlerdi ve padişah tehdit edilip İngilizlere satılmış adamlar iktidara getirilmiş, Müslümanları Müslümana kırdırmışlardı. Barış antlaşmasında L. George'un konuşmasına ve 12. maddeye aykırı olarak İzmir, Edirne, Antep, Urfa, Erzurum vb. Türk ve Müslüman çoğunluğun bulunduğu yerleri Yunan, Fransız ve Ermenilere vermeye kalkışmışlardı. İzmir ve Edirne "şimdilik" elimizden gitmişti, ama kalan yerler elimizdeydi. Antep kahramanca kendini savunmaktaydı. Barış antlaşması ağır olmakla birlikte, bizi bir kez daha aldatmak için yapılmış bir "eser-i habasetti" (alçaklık eseri). Mücahitlerimiz silahlarını bırakacak olsalar, düşmanlarımız "hatır ve hayalimize gelmeyen şenaatleri (kötülükleri)" işlemeye ve antlaşmanın çok daha ilerisine gitmeyi kararlaştırmışlardı. Onların sözlerinde ne denli az durduklarının ve İslam milletlerini ezmeye nasıl kararlı olduklarının bir örneği de Suriyelilere ve Faysal'a yaptıklarıydı. Filistin cephesinin yarılmasından sonra, onlara pek çok yardımı olmasına karşın, Fransa Suriye'yi istila etmişti.

Bizden Ayrılan Vilayetlerimiz

Verilmesini istedikleri yerleri saydıktan sonra Wilson'un Ermenistan'a Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinden uygun göreceği yerleri vereceği hatırlatılıyordu. Padişah güya İstanbul'da kalabilecekti, ama bir "misafir, bir sığıntı" durumunda olacaktı. Böyle olacağı şu noktalardan belliydi: 1) Çünkü Türkiye'nin ancak Milletler Cemiyeti üyeliğine kabul edilmesi halinde temsil edileceği Boğazlar Komisyonu'nun uygulayacağı düzende bütün savaş gemileri Boğazlar'dan istedikleri gibi geçeceklerdi. 2) Sonra, Boğazlar bölgesi ve oradaki jandarma güçleri üç İtilaf devleti komutanının buyruğu altında olacak, isterlerse kendi kuvvetlerini de buraya getireceklerdi. Bu takdirde bunların beslenmesi bize ait olacaktı. Ayrıca Türkleri istedikleri gibi tutuklamak, sürmek, cezalandırmak, evlerinden çıkartmak gibi muameleler antlaşmanın imzalanmış olmasına karşın sürdüğüne göre ilerde de bu böyle de-

vam edecekti. 3) İtilaf elçileri, komutanlarla birlikte bir komisyon oluşturarak devlet işlerine karışacaklardı. 4) İtilaf temsilcilerinden oluşan kontrol ve teşkilat komisyonları (askeri komisyon dahil). 5) Maliye Komisyonu.

Bu koşullarda İstanbul'da kalacak padişah ve hükümetinin hiçbir ağırlığı kalmayacaktı. Osmanlı'ya bırakıldığı söylenen yerler görünüşe göre Fransa, İngiltere, İtalya, Yunanistan arasında nüfuz bölgelerine ayrılacak ve her bir bölgede jandarma ve diğer silahlı güçlerin komutası o devlette olacaktı.

1) İstanbul'da ahalinin çoğu Türk, emlakinin yüzde 70'i Türk ve Müslümanlara aitti. Yüksekokullarımızın, ülkeye hayat verebilecek bütün kurumlarımızın, büyüklerin türbelerinin, aydınlarımızın büyük kısmı hep İstanbul'daydılar. Burada koşullu olarak, sığıntı olarak kalabilecektik. Eğer Anadolu halkı Ermenilere, Rumlara, Fransızlara, onların zulmüne boyun eğmezse hükümet direnişi kırmakla görevli olacaktı. Kırmazsa, kıramazsa Türkler İstanbul'dan kovulacaktı. Ayrıca, toplarının tehdidi altındaki halifeye zorla atattıkları şeyhülislamdan işlerine gelen fetvaları alıp Anadolu'da yaptıkları gibi Müslümanı Müslümana kırdırırlardı. Anadolu'da İngiliz ve Yunan zulmüne direnenlere karşı alınan fetva, daha İstanbul'da yayımlanmadan 200 bin olarak basılıp padişah ve şeyhülislamın resimleriyle birlikte Hindistan ve bütün İslam âlemine dağıtılmıştı. Onun için "tamamen mahvolmak" istemiyorlarsa, Müslümanlar için halifeyi İngiliz esaretinden kurtarmak farzdı.

2) Edirne'de 431 bin Türke karşılık 165 bin Rum vardı ve arazinin yüzde 84'ü Türklerdeydi. Halk oylaması yapılmasını ya da Fransızların yaptıkları istatistiklere bakılmasını reddedip, "Edirne Rum olacaktır, çünkü biz böyle istiyoruz," denmişti. L. George Rumların çoğunlukta olduklarını bile iddia etmişti. Yunanlılar Edirne vilayetini alarak, Çekmece'ye kadar sokulup vaziyeti müsait gördükleri anda İstanbul'a girip "mutadları olan" zulmü yapabilirlerdi.[284] Ayrıca İstanbul'u istedikleri zaman topa tutabilirlerdi. Türkiye'nin oradaki ancak 700 askeri ve jandarması da yabancıların komutası altında olacağına göre, Yunanlılara direnmek olanaksız olacaktı.

3) İzmir ve bölgesi Edirne gibi doğrudan Yunanlılara verilmiyordu, çünkü o bölge halkının kahramanca mücadelesi biliniyordu ve Yunanlıların orada hiçbir hakkı olamayacağı kendi subaylarından oluşan Bristol Komisyonu raporuyla sabit olmuştu. Bölge Osmanlı egemenliği altında kalıyordu ve bunun simgesi olarak "Girit'teki boyalı tenekeden bayrak gibi," İzmir'in dış kale burçlarından birinde Osmanlı bayrağı bulunacaktı. Böylece bölge halkını aldatabileceklerini umuyorlardı. Ama Yunanistan istediği kadar asker bulundurabilecek, egemenlik hakkının kullanımı Yunanistan'a ait olacak, bölge halkı Yunanlı sayılacak, bölge sınırlarında Yunan gümrükleri olacaktı. Rum sığınmacıları (Osmanlı sığınmacılarından söz yoktu) yerlerine döndükten sonra yerel bir meclis oluşturmak üzere seçim yapılacaktı. Beş yıl sonra bu meclis çoğunlukla Yunan egemenliği altına girme kararı verebilecekti. (Osmanlı egemenliğine geçme seçeneği yoktu.) Milletler Cemiyeti Konseyi bu karardan önce bir halk oylaması yaptırabilecekti. Sevr uygulandığında, Batı Anadolu iktisadi bakımdan da, İzmir dışsatım limanı ve tarım ürünlerini işleyen merkez olduğu için, mahvolacaktı.

4) Doğu illerinde, Türk ve Kürtlerin ezici çoğunluğu vardı. Buralarını Ermenistan'a vermek halkın kırımına yol açardı. Onun için halk buna direnecekti. Müttefikler bunu bildiklerine göre, amaçları halkın direnişini bahane ederek başka bazı ödünler koparmak, belki Türkleri İstanbul'dan kovmaktı.

5) Van ve Bitlis'te Kürtleri Ermenilere öldürtmek isteyen düşmanlarımız, o iller dışındaki Kürtleri, Suriye ve Irak halkına yaptıkları gibi, bağımsızlık vaatleriyle bizden ayırarak esaretleri altına almak istiyorlardı. Halep, Şam, Musul, Bağdat halkının neler çektiğini, nasıl mücadele ettiğini gören Kürtler bu tuzağa düşmezlerdi.

Anayasa, Adliye Hükümleri ve Azınlıklar Hukuku

İngiltere, İtalya, Fransa, Japonya temsilcilerinden oluşan bir komisyon, kapitülasyonlardan yararlanan öbür müttefik ve yansız devletlerin birer uzmanının yardımıyla kapitülasyon hukukunun yerine geçmek üzere bir *Islahat-ı Adliye Lâyıha-yı Kanuniyesi* ha-

zırlayacak ve ilk dört devlet kabul eder etmez yürürlüğe girecekti (md. 136). Yeni düzenin karma mı, birleştirilmiş mi olacağı konusu dışında Osmanlı'ya hiçbir noktada danışma, söz hakkı söz konusu değildi. Eski kapitülasyon hukukundan ne kadar daha ağır olacağı da belli değildi. Kitapçık, "... Hiçbir millet düşmanları tarafından bu kadar hakir görülmemiştir," diyor. Eskiden kapitülasyon ayrıcalıklarından yararlananlar sayıca azdı ve Osmanlıların o uyrukluklara geçmeleri çok zor olduğundan fazla göze batmazdı. Oysa 128. maddeye göre isteyen Osmanlılar düşmanların (Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Ermenistan, Belçika, Yunanistan, Hicaz, Polonya, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti, Çekoslovakya) ya da yeni devletlerin uyrukluğuna kabul edilecekler ve Osmanlı'nın hiçbir itiraz ya da yaptırım hakkı olmayacaktı. Buna göre Rum ve Ermenilerin akın akın Yunanistan, Ermenistan uyrukluğuna geçmeleri ve kapitülasyon hukukundan yararlanmaları beklenebilirdi. Müslümanlarla mahkemelik olup da davayı yitirdiklerinde, hükmün uygulanıp uygulanmaması geçmiş kapitülasyon uygulamalarından bilindiği gibi, uyrukları oldukları devletin keyfine kalacaktı.

226. ve 227. maddelere göre düşmanlar savaş hukukuna aykırı hareket etti diye ya da uyruklarından birine karşı suç işledi diye istediği Osmanlıyı Osmanlı hükümetinden isteyip askeri mahkemelerinde yargılayabileceklerdi.

144. maddeye göre, tehcir dolayısıyla 1915'te çıkarılan Emvali Metruke Kanunu kalkacak ve Türk olmayan Osmanlı uyrukları eski durumlarına kavuşturulacaktı. Bu amaçla bir Osmanlı devlet görevlisi, bir azınlık temsilcisi ve Milletler Cemiyeti Konseyi'nce atanacak bir başkandan oluşacak hakemlik komisyonları oluşturulacaktı. Kitapçık bununla ilgili hükümlerin örneğin Doğu illeri Müslüman halkıyla Batı Anadolu halkı için de uygulanmasının öngörülmediğine işaret ediyor.

145. maddeye göre, kamu görevleri din farkı gözetilmeden verileceği gibi, iki yıl içinde soy azınlıklarının orantılı temsili ilkesine göre hazırlanacak bir seçim yasası Müttefikler'e sunulacaktı. 146. maddeye göre, "tanınmış" yabancı üniversite diplomaları alan herkes Osmanlı'da serbestçe çalışabilecekti. Kitapçık Batı üniver-

sitelerinde yabancıların kayırıldığını ve kolay diploma verildiğini, bu yüzden ülkeye şarlatanların doluşacağını, Osmanlı yükseköğretim kurumlarının "muattal" (işlevsiz) kalacağını belirtiyor.

Askeri Hükümler

Padişaha tanınan 700 askerin anlamına dikkat çekiliyor. 1870'te İtalya Roma'yı ilhak ettiği zaman, "kendi esiri olan" papayı sarayına kapatmış ve 700 asker bulundurmasına izin vermişti. İngilizler de Darülhilafetül-İslamiye'yi (İstanbul) 16 Mart 1336'da (1920) işgal ettiklerinden, esirleri olan halifeye aynı miktar asker bulundurma hakkını tanımışlardır.

Askeri hükümler açıklandıktan sonra bunlardan ilginç sonuçlar çıkarılmaktadır. Bir bölgenin jandarması toplam jandarmanın 1/4'ünü aşamayacağına göre (md. 156) en az dört bölge olacaktır. Kitapçıkta bunlar, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan bölgeleri diye tahmin edilmektedir. Buna göre, Fransa ve İtalya herhalde kendi nüfuz bölgelerinde, Yunanistan İzmir bölgesinde, kalanında da İngiltere jandarmaya egemen olacaktır diye düşünebiliriz.[285] Bu durumda silahlı kuvvetler düşman elinde olacak, buna uymak istemeyen Müslüman subay ya da askerler kovulacak, kalanlar "İstanbul'da düşman hesabına din ve milletdaşları aleyhine yürüyen mâhut birkaç gazeteci ve serseri derekesine" inmek zorunda kalacaklardı. "Bütün Anadolu, Fransızlar idaresindeki Adana ve Yunan işgali altındaki İzmir ve Bursa vilayetlerine dönecektir. Rum ve Ermeni çeteleri meydanı boş bulup istedikleri cinayeti irtikâpta (işlemekte) serbest kalacaklardı." (Yani istedikleri gibi etnik temizlik yapabileceklerdi.) Sınırlarımız daima her isteyenin, hatta en amansız düşmanlarımızın bile her türlü taarruzuna açık kalacaktı.

Mali Hükümler

246. maddeye göre Düyun-ı Umumiye dışında kalan vergiler de bu yönetim tarafından toplanacaktı. Sonuç olarak Maliye Komisyonu Maliye ve Nafıa (Bayındırlık) nezaretlerinin, ayrıca bütçe ba-

kımından da Mebusan ve Âyan meclislerinin yerine geçmiş oluyordu. Çeşitli paralar ödendikten sonra bütçeye düşmanlarımız egemen olduklarından, eğitim ve tarımda bir kalkınma olanağı da kalmayacaktı. Çünkü düşmanlarımız, Mısır, Hindistan, Kuzey Afrika'da görüldüğü gibi, insanların yetişebileceği, bilinçlendirileceği eğitim kurumlarına izin vermiyorlardı. Oysa Müslüman olmayanlar, istedikleri gibi kurup geliştirecekleri okullarında büyük ilerlemeler kaydedeceklerdi.[286]

İktisadi ve Ticari Hükümler

Tarımda olsun, sanayide olsun devletin koruması olmadan canlılık olamayacağı Osmanlı ve dünya iktisat tarihinden örnekler vererek uzunca anlatılıyor. Antlaşma düzeninde Müslüman olmayanların büyük bölümü düşman uyrukluğuna geçeceklerinden, vergi yükü çok büyük ölçüde Müslümanların sırtına binecekti. Bu eşitsizliğin toplumda nasıl bir dengesizlik yaratacağını tahmin etmek zor değildi. Kitapçık, Japonya'daki ilerlemenin kapitülasyonların kalkmasından sonra başladığını öne sürüyor. Bu arada, İngiltere'nin İrlanda'yı mahvetmek için gümrükleri kaldırdığını, aynı önlemin İngiliz tarımını da çökerttiğini belirtiyor; fakat sanayideki büyük gelişme dolayısıyla (köylülerin işçi olması) insanların geçinebilmeleri olanaklı olmuştu. Oysa İngiltere İrlanda'da sanayi kurulmasına izin vermediği için köylü aç ve sefil kalmış, göç etmek zorunda kalmış, İrlanda çökmüştü.

Antlaşma uygulanırsa şu sonuçlar beklenebilirdi:

1) Osmanlı'dan ayrılıp İngiliz ve Fransız boyunduruğuna düşen Arap dindaşlarımızdan başka, Edirne, İzmir, Antep, Urfa, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis vilayetleri Müslümanları Rum ve Ermeni gibi "en gaddar" düşmanlarımızın yönetiminde "kâh tedricen, kâh toptan" imha edileceklerdi.

2) İstanbul düşman işgalinde kalacağından esirleri olan halife ve padişah ve zorla getirecekleri "satılmış" vekilleri şimdiki gibi kullanıp Müslümanı Müslümana, Türk'ü Türk'e kırdırıp Yunan gibi düşman ordularını halife ordusu gibi gösterip cahil halkı aldatacaklardı.

3) Jandarma ve takviye birliklerindeki yabancı subayları sayesinde silahlı gücü kalmayan "hükümetin," memurların ve yerel halkın haklarıyla istedikleri gibi oynayabileceklerdi.

4) Jandarma ve takviye birlikleri dışında, polis, gümrükçü, orman bekçilerinin bile denetimi düşmanın elinde olacağına göre Müslümanların, düzenlenecek "muntazam katliamlardan" da kurtulmak çareleri olmayacaktı. Osmanlı hükümetinin elinde yalnızca 700 saray muhafızı olacaktı.

5) Seçimlere, adalete her zaman karışabileceklerinden, Müslümanlar Müslüman olmayanlara dava açmaya cesaret edemeyeceklerinden, onların tehdit ve saldırılarına boyun eğmek yoluna gidecektik.

6) Bütün vergileri biz vereceğimizden Müslüman olmayanlardan daha yoksul düşüp bir süre sonra arazi, çiftlik, emlak ve ticarethanelerimizi onlara satıp onların buyruğunda çalışmak zorunda kalacaktık. "Bu sayede İngiltere ve Fransa bütün dünyaya, 'İşte görüyor musunuz? Müslümanlarda asr-ı hâzıra göre yaşamak kabiliyeti yoktur. Halifenin memleketinde bile Müslümanlar hep gayrimüslimlerin eciri (ücretlisi) oluyorlar. Binaenaleyh biz bütün Müslüman memleketlerini fethetmek hakkını haiziz,'" diyebileceklerdi.

7) Bütçeye düşmanlarımız egemen olduğundan alacaklarını aldıktan sonra kalan parayı eğitim ve sağlık gibi Müslümanların en önemli insanlık gereksinimlerine bilerek harcamayacaklardı.

Kitapçığın sonunda iki soru sorulmaktadır. Birincisi, düşmanlarımız neden bizi bu derece mahvetmek istiyorlardı? Özellikle İngiltere ve Fransa'nın servetini yapan, "lordların, bankerlerin, büyük fabrikatörlerin hatır ve hayale sığmaz o servet ve dârâdlarını (görkemlerini)" oluşturan, sömürge halklarının ezici boyunduruk altında sürekli çalışmasıydı. Sömürge halkları çoğunlukla Müslüman olduğundan ve halifeliği alan Türkler 600 yıldır İslam'ın başı ve kılıcı olarak Hıristiyanlığa karşı koyduğundan, Osmanlı, onların az çok kurtuluş umuduydu. "İslam teriyle hayat-ı sefihânelerini idame edenler bu seferki fırsatı kaçırmayıp artık ebediyen Türkleri ortadan kaldırmaya karar vermişlerdir."

İkinci soru şuydu: Bizi mahvetmeye karar verdikten sonra neden böyle "müraiyane" ve uzun vasıtalara başvurmak yerine, Osmanlı'yı doğrudan ortadan kaldırıp Anadolu halkını kılıçtan geçirmiyorlardı? Aslında mütarekenin başında Fransızlarla Ermeniler Çukurova'da, Rumlar İzmir'de, İngilizlerle Ermeniler Kars, Ardahan, Batum'da bu işe girişmişlerdi, fakat Türklerin silaha sarılıp karşı koymaları üzerine insanları aldatmak için bir yandan Türklere düşman olmadıklarını duyurmuşlar, öte yandan İstanbul'u işgal edip buyruklarına bağlı bir hükümet kurdurarak Türk ve Müslümanları birbirine kestirmiş ve "bu menhus" (uğursuz) antlaşmayı imza ettirmişlerdi. Düşmanlarımızı ikiyüzlülüğe götüren iki neden daha vardı. Biri, Hint Müslümanlarının galeyanı, öbürü "bütün mahkûm milletleri kurtarmaya azmetmiş" Bolşeviklik tehdidi. Bu yüzden sıkışan İngiltere, kendi askeri yerine Yunan askerini kullanıyor, Mısır'da geniş davranıp "bağımsızlık" tanımak zorunda kalıyordu.[287]

Bağımsızlık insanların temel niteliklerinden biriydi. Öteden beri İslam âlemini ve Türkiye'yi yok (mahv) etmeyi amaçlamış olan Avrupa bu antlaşmayla amacına ulaşmıştı. Fakat Türk ulusu esareti kabul etmeyecekti. Çünkü özgür ve bağımsız olan adam kulluğa, özellikle "garp kapitalizminin" kulluğuna razı olamazdı. Anadolu ve Türk milleti bağımsızlığını koruyacak ve galebe çalacaktı. Çünkü hak onun tarafındaydı.

Böylece özetlenebilecek kitapçık, yukarıda işaret edildiği üzere, tarihi ve yazarı belirtilmemiş bir metindir. Ama metinde birkaç kez antlaşmanın imzalandığından söz edildiğine göre metin 10 Ağustos 1920'den sonra yazılmış olmalı. Kitapçığı yeni harflerle yayımlayan Tunçay, yazarın kim olabileceği konusunda kesin bir düşünceye sahiptir: Yusuf Hikmet Bayur. Bu fikrini şuna dayandırıyor: Halide Edip Adıvar, daha sonra *Türk'ün Ateşle İmtihanı* diye (biraz farklı) Türkçe metnini yayımladığı *The Turkish Ordeal* adlı anılarında, Bayur'un Sevr'i basitleştirerek açıklayan pek güzel bir yazı yazdığını ve bunun kötü anlamını göstermek için elinden geleni yaptığını açıklamıştır. Yalnız bazı sorunlar var. Çünkü söz konusu olan, bir "yazının" boyutlarını hayli aşan 48 sayfalık bir kitapçıktır.

İkincisi, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası* kitabında Bayur Sevr Antlaşması'nı hayli ayrıntılı biçimde inceliyorsa da, kitapçığı hiç anmıyor. Kitapçığın yazarı olsaydı onca yayınında bundan söz etmesi beklenebilirdi diye düşünülebilir. Son olarak, "Ankara'nın görüşü" niteliğini taşıyan bu önemli belgeyi Bayur yazmış olsa da, başta Mustafa Kemal olmak üzere, başkalarının da inceleyip katkıda bulunmuş olmaları muhtemeldir. Örneğin, *Hâkimiyet-i Milliye*'deki imzasız başyazıların Atatürk'ün kaleminden ya da diktesinden çıkmış olmaları olasılığı vardır. Aynı biçimde Atatürk'ün şu ya da bu ölçüde kitapçığın yazımına katkıda bulunmuş olabileceği düşünülebilir. Onun için Tunçay'ın kesin yargısına katılmak zordur.

Dikkat çeken bir yön de, çok önemli, çok çarpıcı, çok veciz (ve bence doğru) kitapçığın, yayımlandıktan sonra adeta unutulmuş ve büyük olasılıkla bu yüzden, Meray-Olcay'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri* kitabında yer almamış olmasıdır. Bunun akla gelen nedeni, kitapçıkta İngiltere ve Fransa'ya, genelde de Avrupa'ya karşı yöneltilmiş çok ağır suçlamalar, kurtarıcı olarak Bolşeviklikten yana, Batı kapitalizmine karşı takınılmış olan tavır olabilir. Tunçay'ın yayınından sonra da bu ihmalin sürmesi, aynı nedene bağlanabilir.

İki belge arasındaki kimi farklara değineyim:

1) İlk belgede bağımsızlık vurgusu bulunmakla birlikte,[288] Osmanlı murahhasları taslakta istedikleri değişiklikleri sağlayabilmek umut ve beklentisi ile daha ödüncü olmuşlardır. Örneğin, ilk belgede bağımsızlığı gözetmek koşuluyla da olsa Maliye Komisyonu'nun varlığı kabul ediliyordu. Osmanlı katılımı koşuluyla da olsa, adli kapitülasyonların yerini alacak bir yasanın yapılmasına itiraz edilmiyordu. İlke olarak silahlı kuvvetlerin örgütlenmesini denetleyecek Müttefiklerarası bir komisyonun olması kabul ediliyordu, vb.

2) İkinci belge karşı yanın amaç ve güdülerini çözümleme yoluna gittiği halde ("öteden beri âlem-i İslam'ı ve Türkiye'yi mahva kastetmiş olan Avrupa..." gibi), yukarıda anılan nedenlerle ilk belgede bu tür çözümlemeler, suçlamalar yoktur.

3) İkinci belge antlaşmanın uygulanması halinde neler olacağını serbestçe belirtmiştir, yine aynı nedenle ilk belgede yoktur böyle bir şey.

4) İlk belge İttihat ve Terakki'ye çok ağır suçlamalar yöneltiyor ve onu Bolşeviklikle aynı düzeyde değerlendiriyor; oysa, ikinci belgede İttihat ve Terakki aleyhinde (ya da ondan yana) hiçbir değinme yoktur. Bolşeviklik ise olumlu bir hareket olarak görülmektedir.

Sonuç olarak Sevr, Tevfik Paşa'nın koşulları okuduğu zaman söylediği (bağımsızlık bir yana, ortada devlet bile kalmıyor) ve Atatürk dahil, pek çoklarınca da kabul edildiği gibi, tam bir idam kararıydı. Minnacık kalmış ordusuna söz geçiremeyen, bütçesi düşmanlarca yapılan, her noktası her an kimi büyük devletlerce işgal edilebilecek bir "devlet" yaşayabilir miydi? Sevr uygulamaya sokulsaydı, Osmanlı, yani Türk Devleti daha ne kadar yaşardı? Bir kestirim yapmak olanaksız, ama uzun ya da orta erime kalmadan, kısa erimde Türkiye yok olur ve Rumeli'de olduğu gibi fakat bu sefer sığınabilecekleri bir yer kalmadan Türkler etnik temizliğe uğratılırdı gibi görünüyor. Erzurum Kongresi büyük bir öngörüyle, her türlü işgal ve müdahalenin Rumluk ve Ermenilik oluşturma amacına yönelik sayılması gerektiğini ifade etmişti. Sevr Türkiye'yi ayakları ve gözleri bağlı kurbanlık bir koyun haline getiriyordu. Yunanistan ve Ermenistan istedikleri ve Batı'dan yeşil ışık yakıldığı anda (ki bunu her zaman yapmaya hazır olacakları varsayılabilir) kurbanlarının canını alabilecek durumda olacaklardı. Dediğim gibi, büyük olasılıkla bu kısa erimde gerçekleşirdi. Çünkü Batı'nın megali idea'sı, saplantısı buydu. Türklerin Anadolu ve Rumeli'ye egemen olup yerleşmelerini bir türlü kabul edememişlerdi.[289]

Bu bağlamda şu olasılıklara da işaret etmek gerekir. Sevr uygulansaydı, İtalyan nüfuz bölgesinin eninde sonunda Yunanistan'a, Fransız nüfuz bölgesinin de eninde sonunda Ermenistan'a katılması için çalışmaların başlayacağı tahmin edilebilir. Nüfuz bölgelerinin sınırları sanki buna hazırlık olmak üzere çizilmiştir. Yani İtalyanlar Yunanistan için, Fransa da Ermenistan için bir süre "emanetçilik" yapmış olacaklardı.

Sözünü ettiğim **megali idea**'nın gereği olarak, böyle bir durumda İtalya ve Fransa belki başlangıçta çıkarları bakımından bu tür gelişmeleri önlemeye çalışsalar da, son çözümlemede buna çok da karşı çıkmayacakları düşünülebilir. (Kıbrıs ve Filistin'de İngiltere'nin Rumlar ve Yahudiler karşısındaki durumuna benzetilebilir.) Zaman içinde İstanbul'un bir Rum (dolayısıyla Yunan) kentine dönüşeceği de tahmin edilebilir. Aynı biçimde Ermenistan'ın Kürdistan'ı yutacağı düşünülebilir.

26a. 22 Haziran Yunan Taarruzu

Saldırı 22 Haziran'da başladı. Konferans bunun kararını 20 Haziran'da almıştı. Karar alınır alınmaz Yunanlıların saldırabilmeleri, ancak Yunanistan'ın hazırlıklı olmasıyla açıklanabilir. Bu iş zaten Venizelos ve L. George arasında "pişirilmişti." 14 Haziran akşamı Venizelos Londra'ya varır varmaz L. George'la buluştu. İngiliz başbakanı Yunanistan'ın antlaşmayı Türkiye'ye zorla kabul ettirmek niyeti olup olmadığını ve varsa buna yeterli askeri gücü olup olmadığını sordu. Venizelos Türk gücünün abartıldığını söyledikten sonra, kendilerinin de kararlı, yeterli güce sahip olduklarını güvencesini verdi. Yeter ki iki devlet, hiç olmazsa İngiltere, kendilerine destek olsun.[290]

Aslında Yunanlıların böyle bir işe girişmeleri konusunda karşıt sesler gelmiyor değildi. İtalyanlar bu işten pek hoşnut değillerdi. Fransızlar da, başbakanları Millerand dışında, genellikle aynı olumsuz havadaydılar.[291] Sonra İngiliz Dışişleri ve özellikle genelkurmayı. Ama sonuç olarak hazırlayıp kararlaştırdıkları bir barış antlaşması vardı ve Yunanlılar bunu Osmanlılara zorla kabul ettirmeye hazır ve hevesliydiler. Üstelik İngilizler 15 Haziran'da Kuva-yı İnzibatiye'nin ansızın çözülmesiyle Kuva-yı Milliye ile burun buruna kalmışlardı.

Boğazlar dahil, Anadolu'nun Marmara kıyıları artık Kuva-yı Milliye'nin gölgesi altına girmişti. Ulusçuların denetimindeki liman ve iskelelere İngilizler ya indirilmiyor ya da inseler de hareketleri kısıtlanıyordu. 10 Haziran'da Lapseki'ye Ezine'den bin Ku-

va-yı Milliye askeri gelmiş, İzmit'te Kuva-yı Milliye ile İngilizler arasında vuruşmalar başlamıştı. Ali Fuat Paşa'yla iletişim kurulduğunda (14 Haziran), Paşa o gece İzmit'i işgal etme buyruğu aldığını, İngilizlerle savaşma buyruğu olmadığı halde, olay çıkmaması için İngiliz kuvvetlerinin Derince'nin batısına çekilmesini istedi. Buna karşı İngilizler Türk kuvvetlerinin çekilmesini istediler. O gece Kuva-yı Milliye sonuçsuz kalan üç saldırı düzenledi. Vuruşmalar 18 Haziran'a değin sürdü. 15 Haziran'da Aslan Bey, Gebze'ye 200 kişilik birliğiyle girerek İzmit'teki İngiliz birliğinin karadan iletişimini kesti. Aynı gün Derince'deki top mühimmatının yok edilmesi işlemini İngilizler bütünlediler. 14.600 tonluk mühimmat denize atıldı. 18 Haziran'da İzmit'in 7 mil güneydoğusunda bulunan ve Kuva-yı Milliye karargâhı olarak kullanılan dokuma fabrikası denizden ve havadan bombalandı.[292]

17 Haziran'da ise Fransızların 20 günlük mütarekeyi çiğnemeleri üzerine mütarekeye son verildiği açıklanmıştı.

Bir Yunan taarruzu hem İngilizleri, hem Fransızları rahatlatırdı. Nitekim İzmit'teki gelişmeler karşısında adeta, panikleyen İtilaf Yüksek Komiserleri 17 Haziran'da acilen takviye güçleri gönderilmesi için aynı telle kendi hükümetlerine başvurmak gerektiği konusunda anlaştılar.

Bu ilginç telde komiserler İstanbul'un Anadolu'dan ve belki yakında Trakya'dan tehdit altında olduğunu, ticaret ilişkilerinin ve yiyecek kaynağının Çanakkale tarafından da tehdit altına girebileceğini, Müttefik güçlerinin bütün bu tehlikeleri savuşturacak yeterlikte olmadığını, komutanlarının önerilerine uygun olarak acil takviye güçlerine gereksinimleri olduğunu bildiriyorlardı. Müttefikler "her ne pahasına olursa olsun" İstanbul ve Boğazlar'a egemen olmalıydılar. Komiserler, tahmin ettikleri gibi, antlaşma koşulları açıklandıktan sonra ulusçu güçlerin harekete geçtiklerini ve bu koşulların hemen bütün Türkleri ulusçu yaptığını saptıyorlardı. Bu durumda Osmanlı'nın antlaşmayı imza edip etmeyeceği, etse bile bunun bir anlamı olup olmadığı değerlendirilmeliydi. İtilaf devletleri de İstanbul'da bile kalabilmek için ya iradesini zorla kabul ettirmek ya da antlaşmada esaslı değişiklikler yapmak duru-

mundaydı. Kemalistlerin başarıları ve yaklaşmaları İstanbul'da hükümeti devirme ve ulusçu bir hükümet kurma girişimine de yol açabilirdi. Bu takdirde böyle bir hareket bastırılarak, Damat Ferit zorla iktidarda mı tutulmalıydı yoksa yalnızca asayişi sağlamakla yetinerek iş oluruna mı bırakılmalıydı? Birinci şıkta İtilaf devletleri hükümet ve yönetimi de üstlenmek durumunda kalabilirdi. İkinci şıkta Müttefikler düşman bir hükümetle karşı karşıya kalabilirlerdi. Komiserlere göre, Müttefik hükümetler antlaşmayı uygulamak istiyorlarsa ve gereken kuvvetleri derhal göndermeye kararlıysalar birinci şık yeğlenmeliydi. Osmanlı'ya karşı yeni bir savaş yapılmak istenmiyorsa ikinci şık yeğlenmeli ve antlaşmanın özellikle ülkeyle ilgili kimi hükümlerini değiştirmeye hazır olunmalıydı. Komiserler hükümetlerinin mümkün olan en kısa zamanda birörnek yönergeler göndermelerini rica ediyorlardı.[293]

19 Haziran'da Hythe'da gerçekleştirilen İngiliz-Fransız toplantısında Yunan kuvvetlerine başvurulması kabul edildi. Venizelos da oradaydı.[294] 20 Haziran'da Boulogne'da İtalyanların da katılmasıyla başlayan toplantı, kararı resmileştirdi.[295] Burada antlaşmayı Osmanlı'ya imzalatmak için koşullarda bazı hafifletmeler yapıp yapmamak konusu tartışıldı. Fransızlar ve İtalyanlar, ayrıca İngiliz askeri uzmanları, kısmen Curzon Türklerin güçlü oldukları noktasından hareketle bir hafifletmeden yanaymışlar. Venizelos'un anlatışına göre L. George dahi biraz o eğilimdeymiş. Bunun üzerine Venizelos L. George'a, Yunanistan'ın yalnız İzmit'te durumu kurtarmakla kalmayarak, Mustafa Kemal'in ordusunu da ezmeyi üstlendiklerini söylemiş, onu ikna etmiş. O da ağırlığını koymuş ve Venizelos'un istediği olmuş. Bana kalırsa Venizelos rolünü abartmaya çalışıyor.

Yunan harekâtı söz konusu olunca kimilerinin antlaşma koşullarını ağırlaştırmak, Türkiye'yi bir an önce yok etmek tutkusu depreşiyordu. Venizelos 15 Haziran telinde, Yunan kuvvetleri kullanılırsa barış koşullarının Yunanistan'dan yana değişebileceğini sandığını söylüyordu. Somut olarak, bir Pontus-Ermenistan federasyonunda yerini alacak bir Pontus devletinden, Edremit Körfezi'nde bir genişlemeden, Türklerin İstanbul'dan çıkarılmasından,

Yunanistan'ın Büyük Devletler'inkine denk bir konuma yükseltilmesinden (Müttefiklerarası komisyonlarda, Maliye Komisyonu'nda yer almak, İstanbul'da işgal kuvvetlerinden biri olmak?), Boğazlar'a nezaret hakkından (Boğazlar Komisyonu'nda iki oy sahibi olmak?) söz ediyordu. Venizelos burada biraz "uçmuştu" ve kafasında yakın bir gelecekte İstanbul'u almak düşüncesinin bile olduğunu tahmin etmek fazla bir "zorlama" sayılmamalıdır.

Boulogne Konferansı'ndan sonraki telinde Venizelos biraz daha ölçülü gibi görünüyor, elde edilen başarının "büyük ve önemli," yeterli olduğundan söz ediyordu. Ama herhalde L. George'un Boulogne'daki, Türkler antlaşmayı imzalamaz ya da uygulamazlarsa artık Avrupa'da kalamayacakları sözünden de cesaret alarak, Türkler "beklendiği üzere" körlüklerini sürdürürlerse, Yunan ve İngiliz kuvvetlerinin Türk İmparatorluğu'nu "tasfiye" işinin üstesinden gelebileceklerini yazmaktan kendini alamıyordu. Yani, Osmanlı Devleti'nin, Türkiye'nin yakın bir gelecekte değil, "hemen şimdi" yok edilmesi düşüncesidir bu.[296]

"Uçanlardan" biri de Yunan karargâhında (?) irtibat subayı olan İngiliz generali Bridges idi. Onun Bandırma'dan 14 Temmuz'da Savaş Bakanlığı'na yazdığına göre, Yunan ordusu Trakya'da da başarılı olursa, Eskişehir, Afyon ve Ankara'yı işgal etmek üzere Yunan taarruzu devam etmeliydi. Bu hedefi başarmak altı haftadan fazla sürmezdi. Bu arada Mustafa Kemal'in önderliği de biterdi. Tabii buna göre antlaşmada Yunanistan lehinde kimi değişiklikler söz konusu olabilecekti.[297]

22 Haziran'dan önce Yunan işgali altındaki bölge aşağı yukarı antlaşmada öngörülen bölge kadardı. Türk cephesi Ayvalık (kentin dışı), İvrindi, Soma, Akhisar bölgelerinden geçiyordu. Türk kuvvetleri kısmen Kuva-yı Milliye birlikleri, kısmen Kuva-yı Milliye görünüşünde düzenli birliklerden oluşuyordu. Fakat düzenli birlikler silah ve cephane bakımından çok zayıftı, genel olarak da makineli tüfek ve top sayısı azdı. Yunan ve Türklerin sayıları da çok orantısızdı. Yaklaşık olarak onların 40 binlik kuvvetine karşı, bizim 5 binlik kuvvetimiz vardı.[298] Yunanlılar daha ilk günden Akhisar'a girdiler. 23'ünde Salihli'yi, 24'ünde Kırkağaç ve Soma'yı

ele geçirdiler. Yunan istilası kolayca gelişiyordu. 30 Haziran'da Balıkesir düştü. 8 Temmuz'da Bursa'ya girdiler. Daha sonra 20 Temmuz'da Doğu Trakya'ya saldıran Yunanlılar, 27 Temmuz'da buranın istilasını tamamlamış bulunuyorlardı. 29 Ağustos'ta kanlı bir çatışmadan sonra Uşak da Yunan işgaline girdi.

Böylece kısa zamanda ve çok zorlanmadan Yunanlılar Doğu Trakya'yı ve Batı Anadolu'nun çok önemli bölümünü, Yalova-Bursa-Uşak'ı (ve batısı) ele geçirmiş oldular. Bu felaket ve ilk iki Osmanlı başkentinin düşman istilasına uğraması bütün ülkede korkunç bir maneviyat çöküntüsüne yol açtı.[299]

Burada General Paraskevopulos'un 24 Haziran'da Batı Anadolu halkına hitaben yayımladığı bildiriden söz etmek gerekir. General önce Yunan ordusunun, Barış Konferansı Yüksek Kurulu tarafından görevlendirildiği için ülkenin içine doğru ilerlediğini belirtiyor, amacın Mustafa Kemal'in ulusçu örgütünü dağıtmak ve ırkı, dini ne olursa olsun bütün halkın yararına düzen ve güvenliği sağlamak olduğunu, hiçbir fetih emeli beslemediklerini, ülkenin yazgısı ve siyasal durumunun herkesin imzalayacağı barış antlaşmasıyla belirleneceğini söylüyordu. Kemalciler hem muzaffer Müttefikler'in kararlarına karşı çıkan asilerdi, hem de ülkelerinin ve padişahlarının düşmanıydılar. Mütarekeden bu yana yasaya aykırı olarak ve zorla asker toplamış, vergiler koymuş ve barışçıl halka dehşet salmışlardı. İzmir ve bölgesinin işgali Yunanlıların bütün halkın haklarına saygısını göstermişti. (Yunanlıların İzmir'e çıktıkları gün yaptıkları zulüm, Menemen kırımı bu iddiayı yalanlıyordu.) Halkın can, namus ve malları kutsal sayılacaktı. Osmanlı yönetimi görevine devam edecekti. Daha önce ulusçularla işbirliği yapmış olanlar da bundan böyle Yunan ordusuna saygılı olmak şartıyla korkmamalıydılar. Bildirinin sonunda sert ifadeler yer alıyordu. Ordunun buyruklarına karşı çıkanlara daha önce bazı durumlarda gösterilmiş olan affedicilik artık gösterilmeyecek, orduya ya da kamu güvenliğine karşı suçlar divan-ı harpte yargılanıp derhal infaz edilecekti.[300]

Yunan taarruzu başladığı sırada Paris'te bulunan Damat Ferit, Konferans Başkanı sıfatıyla Fransız Başbakanı Millerand'a 25 Ha-

ziran günlü bir protesto notası verdi. Osmanlı ülkesinde "iade-i asayiş" konusunun Yunanistan'a havale edildiğini haber aldıklarını söylemekle başlıyordu. Damat Ferit'ten beklenebilecek bir yaklaşımdı bu. Demokratik-ulusçu bir hareketin varlığını asayiş sorunu olarak görüyordu herhalde. Yoksa İç Savaş'tan yakınamazdı (ya da yakınmaması gerekirdi), çünkü Vahdettin'le birlikte İç Savaş'ı el altından onlar başlatmışlar, sonra da resmen ilan edip yürütmüşlerdi. Kaldı ki, Yunanlılar İç Savaş'ı durdurmak (asayiş) için değil, İtilaf emperyalizminin antlaşmasını zorla kabul ettirmek için öne sürülmüştü.

Mütarekeden beri Türkiye ve İtilaf devletlerinin "def'ine muktedir" olamadığı "müşkülatın" başlangıcı ve nedeni Yunanlıların İzmir'i işgal etmesiydi. Karışıklığın önlenmesi için Yunanlıların ilerlemesi değil, "tamamiyle" geri çekilmesi gerekirdi. Türklerin ne haklı, ne de kabule değer saydığı bir antlaşmanın "eski bir millete ve onun kadar eski bir hanedan-ı zişana" Yunan ordusu eliyle zorla kabul ettirmeye kalkışılması, üstelik taraflardan biri "mükemmelen müsellah ve mücehhez" iken, öbürünün her türlü savunma aracından yoksun bırakılmış bulunması, Osmanlı milletini büyük üzüntü ve umutsuzluğa düşüreceğinden doğuda "hadisat-ı müthişe" çıkması olasıydı. Onun için geçen yıl İzmir'in işgalinde çıkan rezalet ve fecaatlerin yinelenmesine yol açacak önlemlerden vazgeçilmesini rica ediyordu.

Oysa Türkçe konuşan bütün ülkelerin bağımsızlık, bütünlük ve egemenliğini onaylayacak adil bir antlaşma yabancı bir ordunun gönderilmesinden daha iyi bir etki yapardı. Bu takdirde Osmanlı hükümeti ülke içinde "serbesti-i harekâtını" kazanacağından asayişi kolaylıkla sağlayabilirdi.[301] Bu son çözümleme isabetsiz sayılamaz. Batı emperyalizminin azgınlığı ve Türklüğü yok etme kararlılığı olmasa, demokratik-ulusçu hareketin başarıya ulaşması zor olurdu.

Bu sırada İstanbul'da durum çok karışık, sinirler çok gergindi.[302] Bir habere göre 30 kişilik yeni bir suikastçı grubu yakalanmış. İşin dikkat çekici bir yönü bunların başında bir kadın, İsmail Canbulat'ın eşi Nuriye Hanım varmış. Birkaç gün sonra da "ka-

dın propagandacılardan" Sabire Hanım'ın tutuklandığını okuyoruz. Nitekim İstanbul Merkez Komutanlığı'nın bir bildirgesi güvenlik ve asayiş hakkında birtakım yalan söylentilerin dolaştığını, bunu yapan "kadın ve erkek müsebbiplerin" Divan-ı Harb-i Örfi'ye verilerek "en ağır surette" cezalandırılacaklarını duyurdu.[303] Oysa asayişin "zerre kadar" ihlal edilmesi olasılığı yoktu. Başka ilginç bir haber artık polis müdür-i umumisi olmayan Nurettin Bey'in Kızıl Hançer işinden dolayı 16 Haziran'da 2 No'lu Tayyar Paşa Divan-ı Harbi'nde tutuksuz olarak yargılanmaya başlanmış olmasıydı.[304]

Gizli kadın örgütü haberinin arkası gelmedi. Yine arkası gelmeyen başka bir haber önemli bir suikastçı grubunun yakalanmasıydı. Bunlar Kaymakam Hüsamettin, müstafi Yüzbaşı Enver, Galata Arap Camii civarında Rize Oteli'nin sahibi Mustafa'dan oluşuyorlardı. Padişah ("mukaddes padişahımız") ve vükelaya suikast yapıp isyan çıkaracaklarmış. Bunun üzerine İtilaf devletleri İstanbul'u topa tutacakmış, kent harabeye dönünce hükümete geleceklermiş.[305] Bunlar, büyük olasılıkla, başta padişah ve hükümeti, insanları antlaşmaya razı etmek için uydurulmuş şeylerdi. Aynı günlerde başka bir haber Enver Paşa'nın yaveri Binbaşı Saffet Efendi ile Sarıyer Pertevniyal Valide Sultan Mektebi müdürü Aziz Efendi'nin okulda Lazları toplayıp silah edinmeye, çete kurmaya kalkıştıkları yönündeydi. İşin içinde Maden köyü muhtarı Laz Ahmet, silah sağlayacak olan Tütüncü Süleyman varmış. Bunlar yakalanmış, Muhtar Ahmet'in damadı sabıkalı Halim, Laz İsmail, Bayram ve Emin oğlu Osman kaçmışlar.[306]

İşe genelinden bakacak olursak, denebilir ki, padişahçı cephenin demokratik-ulusçu cepheye bakışı "şizofrenik" olarak değerlendirilebilecek, çelişkili bir bakıştı. Bir yandan, o cephenin varlığı, silahlı direnişi padişahçılar için Müttefikler'e (İngiltere, Fransa, İtalya) karşı bir güç kaynağı, dolayısıyla daha uygun barış koşulları elde etmek için bir kozdu. Nitekim barış antlaşması taslağına verilen yanıtta Osmanlı'nın yok edilmeye direneceği açıkça belirtilmişti. Damat Ferit dahi Yunan taarruzuna karşı gönderdiği protesto notasında, doğuda "hadisat-ı müthişe" çıkması olasılığı ile

tehdit etmişti. Öte yandan, mutlakıyetçi padişah ve padişahçılar doğal olarak demokratik-ulusçu hareketten nefret ediyorlardı. İttihatçılığa karşı nefret olarak somutlaşan bu tutum, emperyalizm tarafından da paylaşıldığı ve onaylandığı için, sınır tanımaz bir hal alabiliyordu. Mustafa Kemal'in başını çektiği hareket de demokratik-ulusçu ideolojinin içinde olduğuna göre, onu İttihatçılık diye damgalayıp aynı nefreti ona yöneltmek çok kolay ve doğaldı. Önce örtülü, sonra resmi İç Savaş'ın çıkartılması bu tutumun sonucuydu. Ama her şeye karşın, o hareket İtilaf devletlerine karşı yine de bir kozdu.

22 Haziran Yunan taarruzunun kolay başarısı, Kuva-yı Milliye'nin Yunanlılara karşı henüz bir "blöf" olma niteliğinin ortaya çıkması, Kuva-yı Milliye'yi İstanbul için bir koz olmaktan çıkardı. Kuva-yı Milliye direnemeyince, onu lanetlemek daha da kolaylaşıyordu. Çünkü kusursuz bir uysallık gösterilmezse barış koşullarının daha da ağırlaştırılması olasılığı vardı. Üstelik, her şeye karşın Yunan işgalinin İstanbul için sevindirici bir yönü de vardı. İşgal altındaki yerlere padişahçı yönetici ve memurlar atamak olanağı doğuyordu. Nitekim ilk şaşkınlık geçtikten sonra Yunan harekâtı için "tathir" (temizleme) deyimi kullanılmaya başlandı. Örneğin şu haber başlığı tipik sayılabilir: "Kuva-yı Bagiyeden (Asi Kuvvetler) Tathir Edilen Mahallerde."[307]

27 Haziran'da *Peyam-ı Sabah*'ta imzasız bir "resmi tebliğ" çıktı. Bunda İzmit'teki İngiliz askerine "Türk milliyetçilerinin" nedensiz bir saldırıda bulundukları, böylece mütarekenin ihlal olunduğu, İtilaf devletlerinin izniyle "Rum ordusu" harekete geçtiği ve "ezici muvaffakiyet" elde edildiği, böylece milliyetçilerin layık oldukları cezayı gördükleri belirtiliyordu.[308] Kullanılan ifadeler, tebliğin yabancı biri tarafından yazılıp Türkçesi bozuk biri tarafından çevrildiğini gösteriyordu.

26 Haziran'da Ali Kemal "Korktuğumuz Yine Başımıza Geldi" diye yazarken, ilginç bir rastlantıyla aynı gün Refi Cevat da "Korktuğumuz Başımıza Geldi" diye başlık atıyordu. Fakat Cevat, bu başlığı kullanırken Yunan taarruzundan haberli olsa bile, bunun kapsamının ve doğuracağı sonuçların farkında olmadan Barış

Konferansı'nın Osmanlı Murahhas Heyeti'ne karşı tavrından, mühletin uzatılmamasından ve belki İzmit'te Kuva-yı Milliye ile İngilizlerin karşı karşıya gelmiş olmalarından telaşa kapılıyor, bunun sorumlusu olarak Kuva-yı Milliye'yi görüyor, onları İttihatçılara benzetiyordu.[309]

28 Haziran'da Ali Kemal, "Biz de Mesulüz" başyazısında herkesin sorumlu olduğunu belirterek "dövünüyordu:" "Kendimizi" koruyamamıştık, "o kuvva-yı bagiyenin" aleyhinde net bir biçimde tavır alamamıştık. Babıâli'nin siyaseti, savunmamızın "siyaseten mi satveten mi (güç ile)" olacağı bir türlü tam anlaşılamamıştı. O sıradaki hükümet dahi davayı kesip atamamıştı. O "ezeli haydutların" son olarak İzmit bölgesinde yaptıklarına karşı kararsız kalınmıştı. Ali Kemal bu durumda devletlerin bütün Türklerin aynı kafada oldukları yargısına varacaklarından korkuyordu. Bir gün sonraki *Alemdar*'da çıkan üç yıldız imzalı yazı, İtilaf devletlerinin Yunanlıları neden saldırttıklarını anlamadığını söylüyor, derin bir şaşkınlık dile getiriyordu. Yine bu gazeteden İtilaf sansürünün *Peyam-ı Sabah*'ı üç gün kapattığını öğreniyoruz.[310]

Gördüğümüz üzere Yunan taarruzu karşısında tam teslimiyetçilik, tam İngilizcileşme tavrını ilk alan Ali Kemal olmuştu. O hazırdı. Anlaşılan Refi Cevat ve *Alemdar*'ın öbür ileri gelen yazarlarının şaşkınlığı daha uzun sürdü. İhtimal 30 Haziran'da Balıkesir de düşünce "uyandılar," fakat bunu dile getirmek için öteden beri İngilizcilikte, "küreselleşmede" büyük aşamalar yapmış olan Rıza Tevfik'e başvurdular. O da her zamanki çok bilmişliğiyle "Hâlâ Anlayamadık Galiba!" başlıklı bir başyazı yazdı: "Korku ile ümit dalgaları arasında bocalayıp duruyoruz; mukadderatımızı meçhul ufuklara sürükleyen rüzgârın ne taraflardan esmekte olduğunu hâlâ anlayamadık galiba!" diyordu. Onun çözümlemesine göre Rusya "pek müthiş ve emperyalist" bir devlet iken, İngiltere Hindistan yolu üzerinde bulunan Osmanlı'yı "samimi ve kavi" bir dost yapmak, onu canlandırmak istemişti (Palmerston siyaseti). Bu siyasetin önemini Âli ve Fuat paşalar da gerektiği gibi anlamamışlardı. Şimdi Rusya o Rusya değil, Türk dostluğu o derece değerli değil, hali de perişandı. Venizelos, dehasıyla bu hikmeti anlamış ve Tür-

kiye'nin bir yüzyılda elde edemediği yeri bir hamlede elde etmişti. Yapacağımız yanlışlar Yunanistan'ın yararına olacaktı. Eksik ve yanlış bilgiler ve zayıf bir mantıkla yazılmış yazının asıl söylemek istediği galiba ne pahasına olursa olsun yüzde yüz İngilizci bir siyaset gütmek gerektiğiydi. Sevr imzacısının İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin ön safındaki yeri bu tahmini destekleyecek bir olgudur.[311]

Ertesi gün ve ondan sonraki gün çıkan üç yıldız imzalı "Allah Belalarını Versin!" ve "Foyaları Meydana Çıktı" başyazılarının başlıkları, "Kuva-yı Gayrı Milliyecilerin Alçaklığı" haber başlığı *Alemdar*'ın keskinleşen, köktenleşen tavrının yeni işaretleriydi. *Peyam-ı Sabah*'taki "Kim Hayrette Değil?" başyazısında, "Bu memleketin zerre kadar talihi olaydı, İtilaf devletlerinin Yunanistan'a tefviz eyledikleri (görevlendirme) şu vazife-i tedibi hükümetimiz ifa kılardı, Mustafa Kemal gailesini vaktiyle ortadan kaldırırdı. Biz de yeniden yeniye bu musibetlere uğramaz... çilemiz daha dolmamışmış, zararın neresinden dönülürse kârdır..." tümcelerini görüyoruz.[312]

"Yeni çizgiyi" belki en iyi dile getiren ve bu arada "günah keçisini" işaret eden, Ali Galip fesadı ortaya çıkınca başlayan savaşım sırasında Konya'da vali bulunan ve kaçmak zorunda kalan Cemal Bey oldu. Cemal Bey bu sırada Damat Ferit'in sağ kolu, Sadaret müsteşarıydı ve *Peyam-ı Sabah*'la bir mülakat yaptı. Ona göre hızla yapılması gereken iş, Yunan ilerlemesi karşısında kaçmakta olan taşra memurlarının yerine Kuva-yı Milliye ile "katiyen alakadar olmayan," görevini "gayet bitarafane" yapacak dürüst ve namuslu kişiler göndermekti. Halka, padişahın hatt-ı hümayununa uygun olarak çıkarılmış olan hükümet bildirgesinin, İttihatçılar tarafından milletin başına getirilmiş olan bu yeni badireyi önlemek için çıkarıldığı anlatılmalı ve böylece hicret önlenmeliydi. Hükümet bildirgesini kaleme alan kişi –yani Reşit Bey– Paris dönüşünde kabinenin çizgisinden dönmüş olmalıydı ki "malum" gazetelerde çıkan demecinde Anadolu'dakilerle işbirliğinden bahsetmişti. Bu da Kuva-yı Milliye'ye cüret vermişti. "Zavallı Türkleri" sehpalarda sallandırmaları yetmiyormuş gibi, İzmit'te İngilizlere saldırmak gibi fahiş bir yanlış yapılmıştı. Reşit'in bu,

ikinci yanlışı oluyordu. Kâmil Paşa hükümetinde görev yaparken (Dahiliye nazırı iken) ihtiraslardan kaçınmış olsaydı, daha o zaman İttihat ve Terakki'nin "başı ezilmiş" ve şimdiki felaket başa gelmemiş olurdu.[313]

Alemdar'ın 9 Temmuz sayısında, Avrupa gazetelerinden Damat Ferit'in Konferans'a verdiği 25 Haziran yanıtından parçalar sunuluyor ve bu vesileyle Refi Cevat, yanıtın güçlü mantığının büyüsüne kapılarak, bunun silahtan güçlü olduğunu belirterek, adeta iyimser bir hava estiriyordu. Ne var ki, ertesi günkü *Peyam-ı Sabah*, Konferans'ın henüz verilmemiş karşı yanıtını herhalde sızan haberlerden doğru tahmin ederek, imza için 10 gün mühlet verildiğini ve koşullarda değişiklik yapılmasının reddedildiğini yazıyordu. 9 Temmuz gazetelerinde İngilizlerin Harbiye Nezareti eliyle yaptıkları duyuru da yer alıyordu. Anlaşılan, 4 Temmuz'da Kuva-yı Milliye Boğaziçi'nde Beykoz'u basmış, Çubuklu'dan Yunan kuvvetleri gelince çekilmişti. İngilizlerin *Iron Duke* gemisi Alemdağ'ı 20 dakika topa tutmuştu. Dereseki ve Akbaba köyleri Kuva-yı Milliye ile işbirliği yaptılar diye tahrip edilmişti. Duyuru, İzmit'e doğru harekât yapılacağını, Boğaz'ın Anadolu kıyılarının savaş alanı sayılacağını, itfaiye ve askeri inzibat dışındaki askeri personelin düşman muamelesi göreceğini bildiriyordu. Yani sözü edilen istisnalar dışında bölgedeki bütün Osmanlı askeri personelinin Rumeli yakasına geçmesi isteniyordu. *Alemdar* Beykoz baskını dolayısıyla kendinden geçmişti; Kuva-yı Milliye'yi akılsız, vicdansız, hamiyetsiz diye niteledikten sonra "Allah belalarını versin" diye bitiriyordu.[314]

12 Temmuz günlü *Peyam-ı Sabah, Bosfor*'un Adliye Nazırı Ali Rüştü ile mülakatına yer verdi. Nazır, Kuva-yı Milliye'yi bastırma görevinin Yunanlılar yerine Osmanlı hükümetine verilmesinin daha uygun olacağını söyleyince, muhabir hükümet askerinin "düşman" tarafa geçmeleri olasılığını öne sürmüş. Nazır, İzmit'te karşı tarafa geçenlerin bu amaçla İstanbul'dan gidenler olduğunu söylemiş. Muhabir Yunan harekâtının hükümet tarafından protesto edilip edilmeyeceğini sorduğunda, "kendi programımıza dahil bir hareketin" (yani Yunan istilasının) protesto edilmeyeceğini söyle-

miş. Oysa, gördüğümüz gibi, Damat Ferit böyle bir protesto yapmış ve bu metin daha sonra gazetelerde de yer almıştır. İşin zor olup olmayacağı sorusuna Ali Rüştü, Kuva-yı Milliye'nin öteden beriden toplanmış haydut, sabıkalılardan oluştuğunu, o bakımdan zor olmayacağını, taarruz şimdiki gibi sürerse birkaç hafta içinde Yunan ordusunun Ankara surları önünde olacağı yanıtını vermiş. Muhabirin aktardığı, Mustafa Kemal yandaşları arasında anlaşmazlık başladığı, Kâzım Karabekir'in onunla ilişkilerini kestiği söylentilerine karşı nazır, anlaşmazlıklar beklenebileceğini, çünkü sürekli savaştan halkın bıktığını söylemiş.[315]

Maarif Nazırı Fahrettin Bey "bu sırada" seçim yapıp Meclis'i toplamanın olanaksız olduğunu söylüyordu (tabii, Büyük Millet Meclisi'ni görmezden gelerek). Fakat hükümet de "böyle bir mesele-i hayatiyede" bütün sorumluluğu üstlenemezdi. Onun için padişah hanedanı, âyanı, mülki ve askeri önde gelenleri toplayıp görüşleri alındıktan sonra hükümet hareket edebilirdi. Yoruma göre pratik ya da sivri zekâlı nazır, antlaşma yüzünden subayların birçoğunun açıkta kalacağını söyledikten sonra, onar, yirmişer gruplar halinde Anadolu'da boş araziler bulup hükümetin vereceği tazminatla bunları işleyebileceklerini belirtiyordu. Hükümet onların çocukları için tarım okulları açmalıydı. Böylece hem onlar, hem memleket yarar görürdü. "Tahsil görmüş, zeki, faal adamlar dünyanın hiçbir yerinde aç kalmaz."[316] Nazırın bir hayli "küreselleşmiş" olduğu görülüyor.

İstanbul'da bu yılgınlık, teslimiyet ve işbirlikçilik ortamı hüküm sürürken, Yunanlılar Trakya işini ele aldılar. 14 Mayıs 1920'den başlayarak Batı Trakya'yı işgale başladılar. Yunanlılar geldikçe buradaki Fransız kuvvetleri çekiliyordu. 27 Mayıs - 4 Haziran günlerinde Yunan kuvvetleri üç tümen olarak Meriç Nehri boyunca yığınak yapmış durumdaydı.[317] 1. Kolordu buna göre önlem alıyordu. Mayıs sonunda seferberlik ilan edildi. Oysa 11 Mayıs'ta antlaşma hükümleri ve Doğu Trakya'nın Yunanistan'a verileceği belli olmuştu. 25 Mayıs seferberliğin ilk günü oluyordu. 27 Mayıs günlü emirde seferber olan askerlerin hepsine üniforma verilemeyeceğini, ona göre giyimli olmaları, battaniye ve kaput ya da

kebelerini getirmeleri isteniyordu. 20 Haziran akşamına kadar 11.857 er birliklerine katılmış, 1. Kolordu'nun mevcudu 17 bine yükselmişti. Bıyıklıoğlu halkın yurt savunmasına koştuğunu, fakat varlıklı kesimin İstanbul'a kaçmaya çalıştığını söylüyordu; bu yüzden Trakya Paşaeli Cemiyeti 19 Mayıs'ta 16 yaşından büyük erkeklerin Trakya'dan ayrılmasını yasaklamıştı.[318]

20 Temmuz 1920 günü sabah 05:00'te Yunan ordusunun gemileri Tekirdağ kıyılarını topa tuttuktan sonra, 07:30'da Tekirdağ'ın doğusunda karaya asker çıkarıldı.[319] İngiliz donanmasının bir uçak gemisi, Türk mevzileri üzerinde keşif uçuşları yaparak Yunanlıları desteklemekteydi. Daha ilk günden Yunan çıkarmasını önlemesi gereken 55. Fırka (Tümen) askeri dağıldı. Bundan sonrası tam bir felaket oldu. Pek az yerde direnildi. 24 Temmuz'da (5. gün) umut kalmadığından Bulgaristan'a sığınma kararı alındı. 25 Temmuz'da 700 subay ve askeri memur, 4 bin er, 10 bin göçmen, bunlarla 3 bin piyade tüfeği, 30 makineli tüfek, 31 top Bulgaristan'a geçti.[320] Geçenler arasında 1. Kolordu Komutanı Muhittin de vardı.[321] Cafer Tayyar ise aynı gün atla giderken Bostanlı'da (Havsa) Yunan süvarilerine rastlayıp onlara tutsak düştü.[322] Yunanlılar Edirne'ye girdiler o gün.

49. Fırka (Tümen) Komutanı Albay Şükrü Naili (Gökberk) anı defterine şöyle yazmış: "Yedi gün devam eden muharebe esnasında, kolordu karargâhı, bir defa olsun, tümenleriyle temas etmemiş ve muharebeye hâkim olamamıştır." Demek ki iletişim bozuktu ve/ya da kolordu komutanı yetersizdi. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Abdurrahman Nafiz'in (Gürman) Sakarya Savaşı'ndan sonra Ahmet Emin'e (Yalman) anlattığına göre, Trakya'daki maneviyat bozukluğunun en önemli nedeni İstanbul'dan serbestçe gelen bozguncu gazetelerdi. Kolorduya İstanbul'dan atanmış birçok subay ve askeri doktorun gelmemesi de başka bir etkendi. Ayrıca Anadolu'da Kuva-yı Milliye'nin uğradığı hezimetin yarattığı yılgınlık vardı. Nafiz'e göre Muhittin de direnmeye pek gönüllü değilmiş – "suret-i zahirede" (görünüşte) direnmeden yanaymış.[323] Bütün bunların dışında bir de, vuruşmaların başladığını öğrendiğinde Ferit'in direnilmemesi için verdiği buyruk vardı. 20 Temmuz

günlü bu telde, Doğu Trakya'nın Yunanlılarca işgalinin Konferans'ın "müekkid" (ısrarlı) kararlarından olduğu belirtildikten sonra, "bilâ fayda" (yararsız) kan dökmekten ve İslam ahalinin perişanlığına yol açacak çarpışmalardan ve savaştan "katiyen" kaçınılmasını "tavsiye" ediyordu. Karay, haberleşme kesik olduğu için bu buyruğun yerine ulaşmamış olabileceğini söylüyor. Oysa Ferit'in De Robeck'e 23 Temmuz'da yazdığı İngilizce mektuptan olasılıkla bu buyruğun Muhittin'in eline geçtiğini anlıyoruz. Ferit teli ulaştırmasını General Shuttleworth'tan rica etmiş. O da teli Tekirdağ'a giden gemilerden birine vererek, oradaki İngiliz makamlarının bunu Muhittin'e iletmelerini istemiş.[324]

Tayyar, tutsak düştükten sonra Atina yakınında enterne edileceği Kifisiya'ya götürülürken, Selanik'te bir çeşit basın toplantısı yapmış. Dediğine göre, Kemal hareketi çok ulusçu imiş ve Anadolu halkı onu sadakatle izliyormuş. Trakya'da da öyleymiş, fakat kıyılardan başlayan Yunan propagandası Doğu Trakya halkının maneviyatını bozmuş. Ayrıca Tekirdağ çıkarmasını hiç beklemiyormuş ve bu, hareket alanlarını çok kısıtlamış. Kemal için öyle değilmiş. Geniş bir ülkeye ve yoğun, sadık bir nüfusa malikmiş, onun için Rusların yaptığı gibi geri çekilerek, karşı saldırı için fırsat kollamak olanağına sahipmiş. Tayyar, son olarak, iki ülke arasında bir anlaşmadan, savaşı yeğlememekten yana olduğunu söylemiş. Anlaşma olanaksız değilmiş.[325]

İngiltere'nin Atina Elçisi Earl Granville'in Londra'ya bildirdiğine göre Doğu Trakya harekâtı, Edirne'nin kısa zamanda düşmesi ve Tayyar'ın tutsak edilmesi haberleri Atina'da büyük sevinçle karşılanmış. Her yere bayraklar asılmış ve akşam katedralde *Te Deum* ayini yapılmış, 101 pare top atılmış ve gece Atina aydınlatılmış. Granville'e göre Fransızların "yedikçe insanın iştahı açılır" sözüne uygun olarak, İstanbul'u da almak istemeyen Yunan gazetesi yok gibiymiş. Bundan gelecekteki bir kesinlik olarak değil, çok yakın bir olay gibi söz ediliyormuş. Kimileri başkentin Atina'dan İstanbul'a taşınmasından dem vuruyormuş.[326]

Edirne'nin düşmesinin zafer sarhoşluğu içinde, Yunan Başkomutanı Paraskevopulos Yunan ordusunun yeniden taarruza kalkıp

Eskişehir ve Afyon'u alarak demiryolunu ele geçirmesini ve Ankara'ya da bir birlik göndermesini önerdi. De Robeck'in 30 Temmuz'da bildirdiğine göre, Çukurova'da sıkıştıkları için Fransızlar da bu planı destekliyorlarmış. Yüksek komisere göre bu yola gitmek çok yanlış olurdu. Zaten Osmanlı hükümeti ayın 28'inde antlaşmayı imzalayacağına göre, yeni bir savaş başlatmak bütün "ılımlı" Türkleri ve İslam âlemini düşman eder, hükümetin düşmesine yol açardı. Yapılacak şey, antlaşmayı imza eden hükümete askeri ve siyasal tam destek sağlamak ve yol göstermekti. Böylece hükümet itibarını yitirmiş olan ulusçu harekete karşı savaşım yürütebilirdi.

Buna Curzon'un verdiği iki gün sonraki yanıt ilginçtir. Yeni bir Yunan harekâtı henüz yalnızca konuşma aşamasındaymış ve Venizelos bunu Osmanlı'nın imzalamaması durumu için öngörüyor ve silah, gereç vb. yardımları şart koşuyormuş. Ama De Robeck'in çekincelerine karşılık Curzon, Mustafa Kemal'in Müttefikler kadar Osmanlı hükümetinin de düşmanı olduğunu anımsatıyordu. Bu durumda (Yunan eliyle) onun "yenilgisi ya da ortadan kalkması" hükümetin yapmakta çaresiz kaldığı işin başarılması anlamına gelir, antlaşmanın onaylanmasını sağlayacak bir gelişme olurdu.[327]

Alemdar'da 21 Temmuz'da çıkan iki yıldız imzalı "27 Temmuz'a İntizar" yazısı, antlaşmayı imzalamayı içine sindirebilmiş bir yazıydı. Bu badireden, budanmış olsa bile, olduğunca "zehirlenmemiş" bir ülke kurtarılabilirse, yine de bir umut ve kurtuluş alevi parlayabilirdi. Yazar 27 Temmuz'un, yani antlaşmanın imzalanacağı düşünülen günün beklenmesini istiyordu.[328]

Padişahçı gazeteler İstanbul'un Yunan işgal bölgesine yönetici ve memur atayabilmesini olumlu buluyor ve sütunlarında yansıtıyorlardı. Bursa ve Biga'ya (Fuat Bey) müfettiş gönderilecekmiş (16, 18 Temmuz), Bursa'da Mektupçu Sadık Vicdani Bey ve Türk polisi göreve, göç edenler evlerine dönmeye başlamış. Posta Telgraf baş müdürlüğü vekâletine Galip Bey atanmış, öbür memurlar iki gün önce işbaşı yapmışlar, yakında telgraf hizmeti başlayacakmış (19 Temmuz). Bursa'ya bir maliye müfettişi gelecekmiş. Mülkiye müfettişleri Badi ve Hacı Esat beyleri Bursalılar "şevkle" karşılamışlar (20 Temmuz). Bursa Jandarma Komutanlığı'na

Hindistan'dan (esirlikten) dönen Binbaşı İrfan, Tabur Komutanlığı'na Jandarma Dairesi 2. Şubesi'nden Yüzbaşı Muhittin atanmışlar (21 Temmuz).[329]

Dikkati çeken bir gelişme de Yunanistan'ın Osmanlı topraklarında yürütmeye başladığı asker alma etkinliğiydi. Önce Yunanistan'ın gönüllü topladığını öğreniyoruz. Bunlar, büyük olasılıkla Osmanlı uyrukluydular. Başka bir haberde İstanbul'da bir Yunan Askeri Heyeti'nin var olduğunu ve Rumca gazetelere bir bildiri gönderdiğini görüyoruz. Bu bildiri, 1901 doğumluları askere çağırıyordu. Göçmen olanlar şimdilik bu çağrının dışında bırakılıyorlardı. Çağrılanlar 10-30 Haziran arasında Yunan Askeri Heyeti'ne başvurmak zorundaydılar. *Neologos* gazetesine göre, 1 Temmuz günü Yunan ordusuna gönüllü yazılan 200 Rum ve 80 Ermeni İstanbul'dan İzmir'e hareket edeceklerdi. Rumca gazetelerden alınan bilgilere göre, Gemlik Yunan işgali altına girince, İstanbul'daki Gemlikli Rumlar 17 Temmuz'da *Annea* vapuruyla Gemlik'e gelip Yunan taburuna 40 bin sigara, 50 kıyye (64,1 kilo) rahat lokum, bini aşkın mendil vermişler. (Bu haberin 20 satırı nedense sansürce çıkarılmış.)[330]

Başka bir habere göre, subaylıkla ilişkisi kesilmiş eski yedek subaylar, emekli subaylar, gönüllü subay olup affedilenler üniformalı dolaşmaya devam ediyorlarmış. Onun için görevli askerlerin kimliklerini, görev kâğıtlarını yanlarında taşımaları isteniyordu. Yoksa "derakap derdestle" Divan-ı Harp'e verileceklermiş. Söz konusu durumun yoksulluktan ileri gelebileceği sonradan akla gelmiş olacak ki, Merkez Komutanlığı bir bildiri daha çıkararak, sivil giyecek elbisesi olmayanların bunun tedarikine çaba göstermelerini istedi.[331]

Bu arada *Alemdar*'ın İzmir muhabirinden, 22 Haziran günlü, Yunanlıların etnik temizlik niyetine işaret sayılabilecek bir haberi çıktı. Buna göre, ister yerli, ister göçmen, Yunan işgalinden önce ayrılmış (ya da kaçmış?) olanların yeniden işgal altındaki yerlerine dönmeleri kabul edilmiyormuş. Ancak işgalden sonra ayrılanlar geri gelebiliyorlarmış.[332] Söz konusu işlemin yalnızca Türkleri hedef aldığı açıktır.

27. İtilaf Devletlerinin Yanıtı ve Şura-yı Saltanat

Barış Konferansı Spa'da toplandı ve 16 Temmuz günlü ve başkan olarak Millerand'ın imzasını taşıyan yanıtı hazırladı. 17 Temmuz günü saat 17:00'de bu yanıt irtibat subayı olan Albay Henry tarafından Reşit'e verildi.

Reşit Paris'te kalan tek murahhastı. Reşit Paris'e döndükten sonra 29 ve 30 Haziran günleri Damat Ferit'le tartışmıştı. Tevfik Paşa da yapılacak bir iş kalmadığını ileri sürerek Reşit'in Paris'te kalmasını, ama heyetin dönmesini önerdi. Herkes bu düşüncede birleştiği için Damat Ferit de karşı çıkamadı, ama 6 Temmuz'da gidilecekken Damat Ferit vazgeçtiğini söyleyince Tevfik'in canı sıkıldı. Toulon'da bekleyen *Gülcemal*'le gitmek yerine Taranto yoluyla hemen o gün gitmeye kalkıştı. Fakat heyetin ayrı ayrı dönüş yapması çok dedikoduya yol açacağından, Reşit'in çabalarıyla heyetin hep birlikte (Reşit dışında) 8 Temmuz akşamı gitmesi sağlandı. Heyet 14 Temmuz sabahı İstanbul'a ulaştı.[333]

Heyet gittikten sonra Reşit, Babıâli Hukuk Müşaviri Münir (Ertegün), Müsteşar Esat ve iki kâtiple "bila mübalağa" bütün gece ve ertesi gün (9 Temmuz) akşama dek çalışarak "mufassal" (ayrıntılı) yanıtı Spa'daki Konferans'a yetiştirdi.[334]

Bu noktada Reşit Damat Ferit'le ilgili birtakım savlar ileri sürüyor. Önce sadrazamın barış koşullarının hafifletilmesinin onurunu üstlenmek için Paris'e gittiğini düşünürken, daha sonra Paşa'nın Paris'e gelir gelmez Venizelos'un adamlarıyla ve Beyoğlu gazetelerinden birinin muhabir ve yazarı olan bir Rum'la "hemen her gün" görüştüğünü görünce, bu gidişin Frew ile kararlaştırılmış olduğunu anlamış. L. George'un bu planına göre antlaşma imzalanacak, sonra da antlaşmaya karşı başkaldırıldı diye Yunan ordusu "her iki taraf" adına Anadolu'ya saldırtılacaktı. Bu senaryo Temmuz başında (hatta 22 Haziran'dan beri) zaten yürürlükte olduğuna göre, pek de gizli bir plan sayılamaz. Ayrıca, Damat Ferit Paris'te sözü edilen temasları yapma olanağına sahip miydi, sahip idiyse bu bilgilerin Reşit'e nereden (Fransız istihbaratı?) geldiği sorulabilir.[335]

İtilaf devletlerinin yanıtı önce, Dünya Savaşı'nı çıkarmanın suç olduğu, bu suçun da tümüyle İttifak cephesine ait olduğu kabülünden başlıyordu. Osmanlı'nın sorumluluğunun diğerlerinden daha az olduğu savı reddediliyordu. Kendisine birçok kez dostluk göstermiş olan ve hiçbir düşmanca amaç beslemeyen devletlere (İngiltere ve Fransa?) karşı hainlik yapmıştı Osmanlı. Üstelik 1914 Ağustosu'nda İtilaf devletleri, tarafsızlığını korursa, toprak bütünlüğünün korunacağı güvencesini vermişti. Böylece Osmanlı, güvenliğini sağlamanın ötesinde tutkular beslediğini göstermişti. Osmanlı Devleti, Rusya, Romanya, Doğu Avrupa'nın ulaşımını kesmekle savaşın en az iki yıl uzamasına, milyonlarca can ve yüzlerce milyarlık maddi kayba neden olmuştu. Burada bir nankörlük suçlamasının ötesinde, belki Osmanlı'nın Büyük Devletler'e savaş açma hakkının bile olmadığı iması vardı. Bu doğruysa, demek ki Osmanlı devlet sayılmıyordu, bir çeşit "kızılderili" muamelesi görüyordu.

Bundan sonra, Türklerin öbür uluslar üzerindeki egemenliğine "sonsuza dek" son vermek gereği belirtiliyordu. Bulgaristan, Makedonya, Ermenistan ve öteki yerlerde büyük zulümler yapılmıştı. Savaş sırasında 800 bin Ermeni topluca öldürülmüş, 200 bin Rum ve 200 bin Ermeni yurtlarından sürülmüşlerdi. Onun için Türk çoğunluğunun bulunmadığı topraklar Türk egemenliğinden çıkarılacaktı.

Trakya, İzmir bölgesi, Suriye ile Türkiye arasındaki bölgede Türk çoğunluğu olmadığı için Osmanlı egemenliğinden çıkarılacaktı. "Bundan dolayı" da ABD cumhurbaşkanının "haklı ve insaflı" biçimde belirleyeceği özgür Ermenistan maddelerinde de değişiklik yapılamazdı. Hatta İzmir'in Yunan yönetimine verilmesinin "oradaki halkın" yararına olacağı öne sürülüyordu.

Yapılması kabul edilen tek önemli değişiklik, Türkiye'nin (Bulgaristan gibi) Milletler Cemiyeti'ne üye olduğu takdirde Boğazlar Komisyonu'na tek oy sahibi ülke olarak katılabilmesiydi.[336]

Maliye Komisyonu'nun vesayet kurma amacıyla oluşturulmadığı söylendikten hemen sonra, bunun Osmanlı'yı ahlak kötülüklerinden, vurgunculuktan, emperyalist akımlardan kurtarmak amacına yönelik olduğu belirtiliyordu.

Antlaşma iyi bir yönetimle, Türk ulusunun mutlu olmasını engelleyecek nitelikte değildi. Hatta birçok duraksamadan sonra ve Türklerin İstanbul'da çoğunluk oluşturdukları kuşkulu olduğu halde, onların orayı başkent olarak tutmalarına karar verilmişti. Ama eğer antlaşma imzalanmazsa ya da Osmanlı antlaşmanın Anadolu'da uygulanmasını sağlayamazsa, Müttefikler bu kararı yeniden ele alıp "Türkleri Avrupa'dan sonsuzluğa dek kovmak" durumuna girebileceklerdi. Belge bir ültimatomla sonlanıyordu. Osmanlı antlaşmayı kabul ettiğini ve imzalamaya hazır olduğunu 27 Temmuz gece yarısına değin bildirmek zorundaydı.[337]

Bu, bana göre onu yazan devletlerin tarihlerinde leke oluşturan bir yalan ve ikiyüzlülük belgesidir. İzmir bölgesinde, Doğu Trakya'da, Kuzeydoğu Anadolu'da Türk çoğunluğunun bulunmadığı, İstanbul'da Türk çoğunluğunun bulunduğunun kuşkulu olduğu apaçık yalanlardı.[338] Bu devletlerin hükümet ve yönetim adamlarının neden böyle bir davranışta bulundukları araştırılmalıdır. Bunu araştırmanın yeri burası olmamakla birlikte, devletler arasındaki ilişkiler tarihi boyunca böyle apaçık yalanların dile getirildiği durumlar saptanmalı ve incelenmelidir. Tabii, öncelikle Almanya, Bulgaristan vb. gibi İttifak ülkeleriyle barış sürecindeki belgeler ele alınmalıdır. Bu gereğe işaret ettikten sonra, akla gelen bazı açıklamalar yapılabilir. Bir kez işin bir ırkçılık boyutu olabilir. "Aşağı" düzeyde sayılan halklara ve devletlere karşı yalan söylemenin mubah olduğu ya da kendi düzeylerinde halklar ve devletlere söylenen yalanlardan daha az ayıp ya da daha az ahlaksızca olduğu düşüncesinin payı olabilir.[339] Örneğin, 1856 Paris Kongresi'nde Osmanlı toprak bütünlüğünün garantilendiği (sonraki gelişmelerin gösterdiği üzere) ve artık Osmanlı Devleti'nin Avrupa devleti sayılacağı bir yalandı. Nitekim Âli Paşa durumdan cesaret alarak kapitülasyon düzenine son vermekten söz ettiğinde, Avrupalılar oralı olmamışlardı. Tabii, belgede yer aldığını söylediğim, Osmanlı'nın Büyük Devletler'e savaş açma hakkının kabul edilmemesi iması da ırkçı bir yaklaşım örneğidir.

Büyük olasılıkla metni hazırlayan ve onaylayanların kafasında Doğu Trakya, İzmir bölgesi, Kuzeydoğu Anadolu'nun Türkiye'nin

elinden alınmasının asıl gerekçesi, buraların eski Yunan, eski Roma, eski Hıristiyan toprakları oluşu, Türklerin sonradan gelme olmaları, Hıristiyan (hiç değilse Yahudi) olmamalarıydı. Daha sonraki yıllarda Filistinli Araplara siyonistlerin dayatmaya çalıştıkları "tarihsel hak" kuramı söz konusuydu. Yani, bize "bin yıl önce siz buralarda yoktunuz," Filistinlilere "iki bin yıl önce siz burada yoktunuz" yaklaşımıydı bu. Yalnız, bu yaklaşımı İtilaf devletlerinin yanıt belgesinde dürüstçe dillendirmenin önemli bir sakıncası vardı. Bu tutum bütün Türkleri tümüyle umutsuzluğa itip birleştirerek, "ya istiklal, ya ölüm" savaşımına itebilirdi. Onun için apaçık ve saçmalık derecesinde yalan da olsa, sözü edilen gerekçeler ileri sürüldü. İhtimal, Türklerin "aşağı" düzeyde bir halk sayılması da yalanın vicdanlarında çok büyük bir rahatsızlık uyandırmamasını sağlıyordu.

Osmanlı Devleti'nin neden savaşa girdiği konusuna gelince: Bir kere İtilaf devletlerinin Dünya Savaşı başında vermek istediği Osmanlı bütünlüğünü sağlama garantisinin 1856 Paris Antlaşması'nın, Büyük Devletler'in Balkan Savaşı başındaki kurulu düzenin (*status quo*) değişmeyeceği, L. George'un ve W. Wilson'un 1918'de Türkiye'nin bağımsızlığı konusunda verdikleri garantilerinden daha değerli, daha sağlam olması olasılığı var mıydı? Batı için Osmanlı bütünlüğü, bağımsızlığı ilkesi istenildiği anda çiğnenebilecek bir yalan, bir efsaneydi. 1914'te savaşa giren Osmanlı hükümetinin hangi güdü ve amaçlarla bunu yaptığı doğru dürüst incelenmiş bir konu değildir. Ama büyük olasılıkla 1913-14'te Büyük Devletler'in Osmanlı ülkesinin paylaşımı için yaptıkları anlaşmaların gerçekleşmesini önleme arzusu ve 1838'den beri Osmanlı'nın içinde bulunduğu Büyük Devletler'in ortak yarı sömürgesi olma durumuna son verilmek istenmesinin kararda önemli bir payı vardı. Nitekim, ilk fırsatta, 9 Eylül 1914'te kapitülasyonlara son verildiği duyurulmuştu. Balkan Savaşı'nın kimi kayıplarını gidermek umudu da belki vardı. Oraları Osmanlı için yitirilmiş bir "vatandı." Başkalarıyla birlikte yaşamayı bilmeyen, kafaları etnik temizlik yönünde işleyen Balkan ulusçulukları karşısında böyle bir siyasetin ne ölçüde "emperyalistçe", "saldırganca," ne ölçüde "ahlaka" uygun ya da aykırı olduğu tartışılabilir.[340]

Reşit'in söylediğine göre, kendisi yanıtı alır almaz "derhal" reddetmiş. Herhalde bu ret, bir nota verilerek olmuş olmalı. Fakat dediği gibi reddedildiğinin başka bir kaynakta doğrulandığını görmedim. Sadrazam ona kabul etmesi için telgraf gönderdiğinde –ki en erken Meclis-i Vükela'nın imza kararı ardından, yani 22 Temmuz'da gönderilmiş olabilir– hem nazırlıktan, hem de murahhaslıktan istifa etmiş. Reşit red olayını L. George'un girişimini (Yunan ordusunu saldırtmak?) önleyen bir hareket olarak değerlendiriyorsa da, bu sözün mantığını ben çıkarabilmiş değilim.[341]

Bir de şu var. Reşit istifa ettiğini söylüyor ama bunu doğrulayan hiçbir bilgiye rastlamış değilim. Görünüşe göre Reşit'in Dahiliye Nezareti'nden ayrılması, Damat Ferit'in istifa ederek 4. Damat Ferit hükümetine son vermesiyle olmuştur. Aklıma gelen en iyimser yorum, Reşit'in istifa etmiş, fakat Damat Ferit'in bu istifayı kabul etmemiş, Reşit'in de ısrar etmemiş olmasıdır.

Rıza Tevfik, İtilaf devletlerinin yanıtı daha belli olmadan, 18 Temmuz'da çıkan yazısında davranış ilkesinin "kalanı kurtarmak" olması gerektiğini, antlaşmayı imzalamak konusunda "bir dakika" tereddüt edilmemesi gerektiğini yazıyordu. Yanıtın niteliği 20 Temmuz gazetesinde açıklandı. *Times* muhabirinin 17 Temmuz sayısında çıkan haberinde, padişahın Damat Ferit ve öbür murahhasların görüşlerini aldığını, çoğunun imzadan kaçınmakla bir şey elde edilemeyeceği, bu durumda savaşın yeniden başlayabileceği, Hazine emlakine el konulabileceği ve en kötüsü, Yunanlıların da İstanbul'u işgal edebilecekleri görüşünde olduklarını bildiriyordu. Saltanat Şurası da Cumartesi (24 Temmuz) ya da en geç Pazartesi (26 Temmuz) toplanacakmış.[342]

İstanbul'da çıkan İngilizce *Orient News* gazetesinin bildirdiğine göre Damat Ferit İstanbul'a varışının akşamında Meclis-i Vükela'ya bir konuşma yapmış: Antlaşmayı almadan önce adaletli olacağı konusunda umut besliyorlarmış. Fakat Kuva-yı Milliye'nin İzmit'te yaptıkları, bir Bismark ya da Edward Grey'in bile üstesinden gelemeyeceği bir durum yaratmış. Başvurular sonuçsuz kalmış ve Millerand bile bizden yana tutumundan vazgeçmiş. Antlaşma imzalanmazsa savaş durumuna yeniden dönülür ve daha da ağır

koşullar gelebilirmiş. Padişahla görüşmesinde imzalama kararının Saltanat Şurası'nca alınması kararlaştırılmış, çünkü kendisi bu sorumluluğu üstlenip tarihin lanetine uğramak istemezmiş. Almanya gibi güçlü bir devlet bile önüne konan antlaşmayı imzalamış. Öğrendiğine göre İttihatçılar antlaşmayı imzalayacak "yurtseverlerin" parmaklarını kesme kararındaymışlar. Onun için düzeni sağlamak üzere önlemler almak mutlaka gerekiyormuş. Saltanat Şurası'nın alacağı karara göre istifa etmesi gerekebilirmiş.[343]

19 Temmuz günü Reşit'in Versailles'dan çektiği tele göre, Spa Konferansı'ndan dönen "bir zat-ı mühim" ile görüşmüş. O, antlaşma imzalanmazsa İstanbul'un elimizden alınacağını söylemiş ve imzayı öğütlemiş. Buna karşı Reşit, imza edilse bile İstanbul'da kalabilmemiz için Anadolu'daki "iğtişaşın" (karışıklığın) kaldırılması koşulunun da var olduğunu anımsatınca, karşısındaki yuvarlak sözlerle işi geçiştirmiş.[344]

Yine 19'unda imza kararı alınmadan önce Konferans'a murahhas olarak Âyan'dan Hadi Paşa ile Rıza Tevfik'in ve Bern Elçisi Reşat Halis'in gitmesi, birincilere "bir defaya mahsus" 12'şer bin frank, Reşat Halis'e 10.000 frank verilmesi Meclis-i Vükela'ca kararlaştırıldı.[345]

20'sinde Meclis-i Vükela imza kararı aldı. 20 Temmuz günü Reşit'ten gelen (Vükela'nın imza kararından önce mi sonra mı, belli değil) bir tele göre Spa'da İtilaf temsilcileri antlaşmanın imza edilmemesi olasılığına karşı İngiltere'nin önerisiyle İstanbul'un Yunan askerince işgal edilmesini kararlaştırmışlar.[346] Bu tel karardan önce geldiyse tereddütleri gidermede, karardan sonra geldiyse kararın isabetini göstermede rolü olduğu düşünülebilir. Meclis-i Vükela mazbatasının durumu betimleyen satırlarında büyük bir umutsuzluğu dile getiren bir ifade yer alıyor. Hükümetin bağımsızlığı bir toplumun yaşam temeli olduğu halde, antlaşmaya göre devlet davranışlarında "tamamiyle" bağımsız olamıyor, en son ölçüde kısıtlanan askerlik, idare, maliye, bayındırlık işleri yabancı denetimi altına alınıyordu. Meriç sınırı ve İzmir bölgesinin bizde kalması kabul edilseydi, zamanla Osmanlı'nın etkinliği ve akıllı siyasetiyle denetimin hafiflemesi ve bir gün son bulması olasılığı var-

dı. Bu noktaya kadar yürütülen ama arkası getirilmeyen bu mantıktan, gelecek için hiçbir umut olmadığı anlamı çıkıyor. Eğer antlaşma imzalanırsa İstanbul başkent kalmak üzere Osmanlı küçük bir devlet olarak varlığını sürdürecekti. Ama güçsüz varlığını Ermenistan, yakın zamanda kurulması olası Rusya imparatorluğu, Romanya, Bulgaristan ve ilk çağlardan beri hiç bu denli büyümemiş olan Yunanistan'la çevrilmiş olarak sürdürmeye çalışacak, yani işi Allah'a kalmış olacaktı.

Antlaşma reddedilirse, Anadolu'daki savaş hali Marmara bölgesine de geri gelecek, Osmanlı saltanatı ve hükümeti son bulacak, asiler İzmir ve Bursa'da olduğu gibi (düşmanlarca) bastırılacak ve Osmanlı'nın son bölüşümü gerçekleşecekti. "Zübde-i tarihimiz" (tarihimizin özeti) olan İstanbul terk edilecek, Müslümanlar göç etmek zorunda kalacak, binlerce subay savaş esiri sayılıp belki uzak adalara sürülecek, yıkım kesin olarak Osmanlı hanedanına da ulaşacaktı. Bu arada antlaşmanın ne haklı, ne de uygulanabilir olduğu belirtiliyor, fakat küçük bir devlet olarak varlığımızı sürdürmek ya da yok olmanın söz konusu olduğu hatırlatılıyordu. Kanun-ı Esasi'ye göre antlaşmanın Meclis'çe onaylanması gerekmekle birlikte bu olanaklı olmadığına ve yine Kanun-ı Esasi uyarınca savaş ve barış yapmak hakkı padişahın yetkisi içinde olduğuna göre bu yola gidilecek, yani antlaşmayı padişah onaylayacaktı.

Bundan sonra kararda antlaşmanın hafifletilmesi için son bir atılım yapılıyordu: 1) İstranca-Çatalca hattının "evvelki hududumuz" olan Midye-Enez çizgisine çekilmesi; 2) bu durumda tarafsız bölgenin Marmara kıyılarından kaldırılarak, yalnızca Boğazlar'a özgülenmesi (hasrı); 3) İzmir'in Hamburg kenti gibi "serbest belde" olarak özel bir örgütle yönetilmesi; 4) halifelik dinsel bir kurum olduğundan siyasal bir belge olan antlaşmanın buna müdahale edemeyeceğinin antlaşmaya yazılması (bu, 139. maddenin halifeliğin evrensel –"ekümenik"– dinsel yetkilerini kısıtlamak için kullanılabilmesi olasılığına karşı önlemdi); 5) İzmir ve Trakya hakkındaki öneri kabul edilmezse buralarının uluslararası nitelikte Boğazlar Komisyonu'na verilmesi bir kez daha Konferans'ın "nazar-ı nısfet ve hakkaniyetine" sunulacaktı. Fakat bu istekler antlaş-

manın imzalanması için koşul olmayacaktı. Burada savaşa dönmenin "adem-i cevazı" bir kez daha belirtiliyordu.[347] Hepsi son bir "insafa çağrıdan" ibaretti. Ertesi gün Meclis-i Vükela bu son insaf çağrısı üzerine bir karar daha aldı. Bunda bir gün önceki karara göre küçük bir fark göze çarpıyor. İzmir ve Trakya hakkındaki öneri kabul edilirse (edilmezse değil) buraların Boğazlar Komisyonu yönetimine verilmesi öngörülüyordu. 25'inde Meclis-i Vükela'nın aldığı karara göre de Murahhas Heyet'in özellikle Midye-Enez hattı maddesi üzerinde ısrar etmesi istenecekti.[348]

İmza kararında dikkati çeken birkaç nokta var. Birincisi, yukarıda değinilmiş olan Osmanlı'nın geleceği konusundaki umutsuzluk havasıydı. İkincisi, bir yandan Kanun-ı Esasi'den söz edilirken, öte yandan meşrutiyete tümüyle aykırı bir biçimde, antlaşmanın padişahça onaylanmasıyla birlikte yürürlüğe gireceğinin kabul ettirilmek istenmesiydi. Antlaşma kabul edilmezse Osmanlı hanedanının başına gelecek yıkımlar belirtilerek belki bu çözüme gerekçe sağlanmak isteniyordu. Üçüncü olarak dikkati çeken, gösterilmiş olan birtakım cehalet örnekleridir. Bir kez Mondros ada diye tanımlanıyor. Oysa, bilindiği üzere Mondros, ada adı değil, Limni Adası'ndaki bir limanın adıdır. Ayrıca, ilk çağdan beri Yunan devletinin bu denli büyük olmadığı söyleniyor. Oysa Bizans Yunan devleti sayılırsa, ki sayılabilir, bu da yanlıştır. Sonra Midye-Enez çizgisinden eski sınır diye söz edilemez çünkü, sanırım hukuken hiçbir zaman Osmanlı'nın böyle bir sınırı olmamıştır. Bu sınır yalnızca I. Balkan Savaşı sonunda Batı'nın Osmanlı'ya kabul ettirmek istediği, ama kabul ettiremediği sınırdır. Son olarak, bu konuda bilgim olmamakla birlikte Hamburg kentinin ne ölçüde serbest kent olduğu ve bu modelin Osmanlı için ne denli yararlı olabileceği konusunda da kuşkuluyum. (Acaba Danzig mi amaçlanıyordu?)

İlginç bir rastlantıyla bu sıralar, II. Meşrutiyet'in ilanı yıldönümüne, yani 23 Temmuz "iyd-i millisi" (ulusal bayramına) rastlıyordu. Mutlakıyete gidişin ve meşrutiyeti unutturma harekâtının bir parçası olarak padişahın resmi bayramlaşması "ahval-i hazıra" dolayısıyla kaldırıldı. Padişahın bayramını kutlamak isteyenler deftere imza atarak bunu yapacaklardı. İstanbul'da da her türlü

toplantı ve gösteri yasaklandı. Önceki yıl da Sultanahmet'te bu amaçla toplanmak isteyenler dağıtılmıştı. Oysa Anadolu'nun işgal altında olmayan her yerinde bayram törenlerle kutlandı. O gün (23 Temmuz) Rıza Tevfik ve Hadi Paşa İstanbul'dan antlaşmayı imzalamak için hareket ediyorlardı.[349]

Alemdar 23 Temmuz'da, Hürriyetin İlanı yıldönümünde, 12 yıl önce "istibdat altında ezilen milletin" hürriyete kavuşunca "Oh! Kurtulduk" dediğini, sonra hürriyeti ilan ettirenler öncekilere rahmet okutunca, "Keşke hürriyet ilan edilmeseydi!" denilmeye başlandığını, fakat bunun yanlış bir düşünce olduğunu, milletin "avam istibdadına" değil, gerçek özgürlüğe muhtaç olduğunu yazıyordu. Dikkat edilirse burada meşrutiyete değil, onun İttihat ve Terakki tarafından uygulanış biçimine itiraz ediliyordu. Aynı sayıda Refi Cevat İngiltere'ye ulusça başvurarak, siyaset, toplum ve "her suretle" kendisine bağlı olduğumuzu söylememiz gerektiğini, başka çare olmadığını yazıyordu.[350]

21 Temmuz'da Cenap Şahabettin bizim seçim işini yürütemediğimizi söylüyordu. 23 Temmuz'da ise Ali Kemal, hükümet üyeleri Damat Ferit'in uzak görüşlü siyasetine uyabilmiş olsalardı, tehlikelerden korunmuş ve barış koşullarının ağırlaştırılmasını önlemiş olabileceğimizi belirtiyordu. Yine de yanlışı anlayıp içtenlikle bunları düzeltmeye, İtilaf devletleri ile güzel ilişkilere dönmeye çalışmanın en doğru siyaset olduğunu söylüyordu. Aynı sayıda Merkez Komutanı Emin ve Polis Müdür-i Umumisi Hasan Tahsin imzalı bir bildirge, cuma gününe rastlayan ulusal bayramda sıkıyönetim dolayısıyla yalnız resmi dairelerin bayrak asabileceğini, herhangi bir biçimde toplantı ve güvenliği sarsıcı her türlü hareketlerin "katiyen" yasak olduğunu ve aykırı davranışların şiddetle cezalandırılacağını duyuruyordu.[351]

20'sinde antlaşmayı imzalama kararı verilirken bu yöndeki kararı pekiştiren iki şey oldu. Biri, yukarıda değinilen Barış Konferansı'nın imzalamama durumunda İstanbul'a Yunan askeri sokma kararıydı. Öbürü de Yunanlıların Doğu Trakya istilasını başlatmalarıydı. Fakat, ilginçtir, bunu bildiren 1. Kolordu Komutanı Muhittin Bey'in 20 Temmuz günlü teline yanıt, Trakya'daki direnişin

beyhude olduğu ortaya çıktıktan sonra verilmişti. Gerçekten, Meclis-i Vükela, Doğu Trakya'nın barış antlaşmasına göre Yunanistan'a verilmesi öngörülmüş olduğundan "bila faide" (faydasız) kan dökmekten ve savaştan "katiyen" kaçınılması yönündeki kararı ancak 24 Temmuz'da aldı. Oysa yukarıda gördüğümüz üzere Muhittin'in telini alır almaz Ferit bu yöndeki yanıtı göndermiş ve ulaşması için de önlemler almıştı.

Burada dikkati çeken, *Meclis-i Vükela Mazbataları*'nda 20 Temmuz 1336 gün ve 325 sayılı kayıtta, Muhittin'in Edirne'den çektiği telden söz ediliyor, fakat buna ilişkin herhangi bir metin yok. Ama hemen altında ayraç içinde 24 Temmuz 1336 tarihi altında Ferit'in söz konusu telinin metni yer alıyor (buna ayrı bir numara verilmemiş). Bu tuhaf durum belki –varsayım olarak– şöyle açıklanabilir: Ferit 20 Temmuz'da kaleme almış olduğu yanıt telini Meclis-i Vükela'ya getirir, fakat bu yönde bir karar aldıramaz. Ama o yine de telini gönderir. Sonra 1. Kolordu'nun yenilgisi kesinleşince 24 Temmuz'da teli Meclis-i Vükela'ya onaylatır.[352]

İmza kararının alındığı gün Meclis-i Vükela 22 Temmuz'da bir Saltanat Şurası toplamak kararı aldı. Fakat bu Şura'nın ne nitelikte olduğu açıkça belirtildi. İlişik olan imzalama kararının okunması için, padişahın huzurunda "sırf istişari" bir toplantı olacaktı. Demek ki "manevi" destek dışında hiçbir rol verilmiyordu Şura'ya. Hele istişare sözcüğünden önceki ifade sanki Şura'nın yalnızca bir tebliğ mercii (imza kararının okunacağı yer) olduğu izlenimini vermektedir.[353]

22 Temmuz günü Saltanat Şurası Yıldız Sarayı'nda saat 15:00'te toplandı. Vahdettin, Veliaht Abdülmecit, Damat Ferit dışında elliye yakın devlet ve siyaset adamı, komutan, ulema (bu arada Abdülhak Hamit) hazır bulundular. Önceki sadrazamlardan ve ulusçuluğa eğilimli sayılan Tevfik, İzzet, Ali Rıza, Salih paşalar da vardı. Hükümet üyelerinden Nafıa Nazırı Cemil,[354] Maarif Nazırı Fahrettin, Bahriye Nazırı Mehmet Sait, Adliye Nazırı Ali Rüştü, Ticaret ve Ziraat Nazırı Hüseyin Remzi, Maliye Nazırı Reşat, Evkaf Nazırı Osman Rifat, Dahiliye Nazırı Reşit yoklardı. Paris'te bulunan Reşit dışında çağrılmamış da olsalar, gelmemiş de olsalar,

bu durum dikkat çekiciydi. Önce Müttefikler'in yanıtı, Meclis-i Vükela'nın kararı gibi belgeler okundu. Söz alan Damat Ferit'e göre, 1.700 yıl önce Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra ikinci bir büyük olayla, Osmanlı Devleti on yıllık "hatiat-ı müthişe" (müthiş hatalar) sonunda bugünkü üzücü duruma düşmüştü. Yüksek zümrenin (İtilaf'ın) önerdiği antlaşma düşünceye dehşet verecek derecede "vahim ve şedit" olmakla birlikte "zebun ve elim" (zayıf ve acı veren) bir varlık sağlıyordu. İstanbul'un bizde kalması ve Osmanlı'ya bir varlık tanınması, "Padişahımız Efendimiz Hazretlerinin" tahta çıktığından beri gösterdiği "metanet ve kiyaset" (dayanıklılık ve bilgelik) ile İslam ve uygarlık âlemlerinin onun hakkında gösterdiği saygı ve güvenin sonucuydu. Yoksa Avusturya İmparatorluğu gibi yok olması olasıydı. Bugünün köken ve nedenleri, barış sorunu herkesin bildiği, incelediği şeyler olduğundan, hazır bulunanların kararlarının sonucunu bildirmeleri yeterliydi. "Yokluğu varlığa" (antlaşmaya) yeğleyenler varsa, söz aldıktan sonra görüşlerini sözlü ya da yazılı (?) kısaca belirterek tutanağı imza edeceklerdi. Söz istemeyenler "varlığı yokluğa" yeğliyor sayılacaklardı.[355]

Roma'nın çöküş tarihindeki yanlışlık, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu çökerten dinamiklerden habersizlik ya da çarpıtma dikkati çekiyor. İkincisi, antlaşmanın sınırlı da olsa Osmanlı varlığına izin vermesini padişahın bir başarısı olarak sunmasıdır. Üçüncüsü, Saltanat Şurası'nda bir görüşme olmasını önleyen bir tavır ortaya konması ve olumsuz oy verecekleri baskı altına alan bir usul getirilmesidir. İkinci ve üçüncü hususları mutlakıyete doğru adımlar olarak değerlendirebiliriz.

Damat Ferit'in bütün engellemelerine karşın, Şura'da yine de kısa bir görüşme oldu. Mustafa Sabri'den sonra Hadi Paşa, imza lehine konuştular. Hadi'ye göre şairane hayallere dalmak ve "tabirat-ı avampesendane" ("popülist" deyimler) kullanmak doğru değildi. İmzalamamak demek ölmek daha iyidir, intihar demekti. İntihar da günahtı. Osmanlı kökü (hanedan) yerinde durduğuna göre, ağaç yeniden büyüyüp gelişebilirdi. 1. Ferik Zeki Paşa imzayı desteklerken anlamı kapalı bir söz söylüyordu: "Belki atiyen (ge-

lecekte) Avrupa'da vücuda gelecek bazı tahavvülat (değişiklikler) bize taze hayat verebilir." Muhtemelen emperyalistler arasında çıkacak yeni savaşımları düşünüyordu. Topçu Feriki Rıza Paşa çok akılcı bir soru sordu. İstanbul'da kalmak, yalnız imza koşuluna değil, Anadolu'daki hareketi bastırmaya da bağlıydı. Hükümet bu konuda ne düşünüyordu? Sadrazam buna "müzakere kapısı kapanmıştır", "şimdi mubahase (söyleşme) zamanı değildir" gibi terslikler gösterdi ve İstanbul'a Yunan istilası tehdidini öne sürdü. Şöyle diyordu: "Hep birden, elbirliğiyle çalışarak Anadolu'da isyanı bastıralım ve dahi Cenab-ı Hak'tan ümit ederim ki bastırırız." Mustafa Asım da İtilaf devletlerinin kendilerine, "Aklınızı başınıza toplayın. Kendiniz asilerinizi tedip edin," dediğini ve bunda korkulacak bir şey görmediğini söyledi. Bundan sonra Vahdettin, kabul edenler ayağa kalksın, kabul etmeyenler otursun dedi, Damat Ferit ayağa kalktı. Herkes ayağa kalktı, Rıza Paşa ayakta olduğu halde çekimser olduğunu söyledi.[356]

Hatırlanacağı üzere, Damat Ferit'in ikinci sadareti zamanında 26 Mayıs 1919'da İzmir'in istilası üzerine yine bir Saltanat Şurası toplanmıştı. O toplantıya üniversiteden, barodan, parti ve derneklerden de kişiler gelmiş, 130 kadar üyeyle toplanmıştı. Görüşmeleri kısıtlayan kurallar ve danışma toplantısı niteliği yüzünden bir sonuç çıkmamış, onu "komedya", "maskaralık", "fiyasko" diye niteleyenler olmuştu.[357] Herhalde bu nitelemeler temsil niteliği ve görüşme olanakları çok daha kısıtlı olan bu Şura için öncelikle geçerliydi. Osmanlı tarihi boyunca bu tür meşveret meclisleri genellikle çok önemli konularda padişahın almış olduğu kararı onaylatmak ve böylece sarayın sorumluluğunu bir miktar hafifletmek işlevini görmüşlerdir. Bu Şura da bir istisna olmamıştır. İki Şura arasında demokratiklik bakımından göze çarpan fark, yine mutlakıyet yönünde alınmış olan mesafenin bir göstergesi sayılabilir.

Bu sırada 21 Temmuz günü L. George Parlamento'da durumu özetleyen bir konuşma yaptı. "Türkiye artık yoktur ve hiçbir şey Türkiye'yi bir imparatorluk olarak canlandıramaz," dedi. "Türkiye artık yoktur," sözü herhalde antlaşmanın –ve L. George'un– niyet ve amacını ortaya koymaktadır. Ardından gelen sözler belki ni-

yet ve amacı kamufle etmek için (çünkü Türkleri "uyandırmamak," Hintlileri de sinirlendirmemek gerekirdi), belki de antlaşmanın uygulamaya sokulmasıyla Osmanlı varlığının artık kesin olarak son bulacağı görece yakın gelecekteki tarih arasındaki "gölge" ("kurbanlık koyun") varlığını hesaba katmak için söylenmişti diye düşünüyorum.[358]

28. Yunan Taarruzu Karşısında Ankara – Kapkara Bir Umutsuzluk

16 Mart darbesi üzerine kurulan Büyük Millet Meclisi üç aylık kısacık ömrü içinde korkunç fırtınalar yaşadı. Önce İç Savaş'ın Ankara'yı kuşatan dalgalarıyla boğuşurken Mayıs'ta barış antlaşmasının koşullarının belli olması büyük bir şok oldu. Bu sırada İç Savaş'ta önemli başarılar elde edilmeye başlanmışken Haziran'da iki büyük şok daha yaşandı. Biri Yozgat isyanıydı. Ethem'in Kuva-yı Seyyare'si bu isyanı bastırırken Yunan taarruzu geldi çattı. Bu, tam bir felaketti. İzmir gitti, Doğu Trakya gidecek diye karalar bağlayan herkes, bir de baktılar ki Yunan ordusu silindir gibi gelmiş, Balıkesir, Bandırma, Bursa'yı alıvermiş. Bayram[359] dolayısıyla 7 Haziran oturumundan 3 Temmuz oturumuna kadar tatil yapan Büyük Millet Meclisi, çalışmalarına böyle bir ortamda yeniden başladı.[360] Bu arada yedi mebus İstanbul Meclisi'nden katılmış oluyor, yirmiyi aşkın yeni seçilmiş mebus yerlerini alıyorlardı (s. 138-40). Ama anlaşılan, kimi mebusların ayakları geri geri gidiyordu, öbür mebuslar da bu durumun farkındaydılar. Herhalde bunlar bu işin bir macera olduğunu, kendileri için iyi sonuçlanmayacağını, başlarının büyük derde gireceğini düşünüyor, açıkçası korkuyorlardı. Ya da davaya yeterince inanmamış kişiler oldukları için muhtemelen hemen herkeste bulunan korkuları baskın çıkıyordu.

Örneğin Malatya mebusu seçilen Hidayetzade Sait, Tellakzade Mehmet ve fabrikatör Mehmet Efendi'nin istifa etmedikleri, ama işleri dolayısıyla Ankara'ya gelemedikleri yolunda Dahiliye'nin bir tezkeresi ele alındı. İzmit'ten Sırrı Bey onların istifaya cesaret edemeyeceklerini, bunu yapmaktan çekineceklerini, ama istifa etmiş

sayılırlarsa buna razı olacaklarını söyledi. Bunun üzerine hayli hararetli bir tartışma başladı. Kimileri zorla getirilmelerini, kimileri istifa etmiş sayılmalarını istiyordu. Van valiliğinden gelen bir tel, mebus seçilmiş olan Emin ve Mutiullah beylerle Şeyh Masum Efendi'nin istifa ettiklerini, yerlerine Kâmil Efendi ile Hasan ve Hakkı beylerin seçildiklerini bildiriyordu (s. 140). Kütahya Mebusu Cemil Bey'in izin sürelerini aşan mebusların ödeneklerinden kesinti yapılması yönündeki önerge kabul edildi (s. 143, 289). Genellikle izin uzatma talepleri kabul edilirken Konya Mebusu Abdülhalim Çelebi'nin vakıflar aşarının ihale zamanı yaklaştığı için iznini bir ay uzatma isteği reddedildi (s. 149). Bu arada onun evliliklerin denetlenmesi ve kolaylaştırılması için sunmuş olduğu dokuz sayfalık önergesi, dönüşünde görüşülmek üzere ertelendi (s. 182). Burdur'dan İsmail Hakkı ve Fahrettin, Saruhan'dan İsmail Hakkı, Malatya'dan Hacı Bedir ve Reşit, Erzurum'dan Ziya, Ergani'den Kâzım, Mersin'den Emin istifa ettiler (s. 185).

Tahmin edilebileceği üzere, 9. altbaşlıkta ele alınan dine sarılma eğilimi devam ediyordu. İçkinin yasaklanması yasası üzerinde çalışmalar sürüyor, Ceza Kanunu'ndaki ırza geçmeyle ilgili hükümlerin ağırlaştırılması için Sivas Mebusu Mustafa Taki Efendi önerge veriyordu (s. 308). Mebusluk için ant içme söz konusu olduğunda aynı mebus, "Hilafet ve saltanat ve vatan ve milletin istihlas (kurtuluş) ve istiklalinden başka bir gaye takip etmeyeceğime vallahi" tümcesine dinin de eklenmesini istedi. Bu bir tartışma başlattı. Sonunda Afyon'dan İsmail Şükrü Efendi, "Burada bizim düşüneceğimiz, neyi kaybettik isek onu bulmaktır. Bizim kaybettiğimiz vatan ve istiklaldir. Dinimizi kaybetmedik, dinimiz metindir, imanımız kavidir," deyince ant olduğu gibi kaldı (s. 185).

3 Temmuz günü yapılan gizli oturumda Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet, verilen önerge üzerine askeri ve siyasal durum üzerine açıklama yaptı. Ona göre yenilginin en önemli nedeni İç Savaş'tı. Yunanlılara karşı üç fırkamız (tümenimiz) vardı. Onların ise üç katından fazla kuvveti bulunuyordu. Anzavur harekâtı bir buçuk fırkamızı yıpratmış, yeniden düzenlenmeyi gerektirir hale getirmişti. Düzce ve Bolu isyanı yüzünden iki fırkamız orada

bulunuyordu. Yenihan ve Yozgat isyanları yüzünden iki fırkaya yakın bir kuvvet kullanılmıştı. Sonuç olarak beş-altı fırkamız Yunan taarruzunu göğüslemek yerine İç Savaş'ta kullanılmışlardı. İsmet'e göre Yunan kuvvetleri ve isyancılar aynı merkezden yönetiliyorlardı. Daha geniş seferberlik, daha çok mali özveri yapılamaz mıydı? Bunu da engelleyen yine "ifsadat-ı dahiliye" (iç fesatlar) olmuştur. İsmet'e göre kuvvetler, milleti daha fazla yormadan, "tedrici" bir biçimde kullanılmalıydı. Geniş çapta işgaller karşısında "harb-i sagir" (küçük savaş, çete savaşı) yapılacaktı. Fakat bunun koşulu sinirlere egemen olmak, yani soğukkanlılıktı. Kırk gün çete savaşı uygulayan, hiçbir düzenli güce dayanmayan Maraş ve Ayıntap'ın [Antep] başarısı ortadaydı. Güvendiğimiz, istediğimiz kuvvet her şeyden önce yürek gücü, evliya ve büyüklerin aşılayacakları ateşti. İsmet, formülünü yineliyordu; eğer iç nifakı kaldırırsak, Yunanlıları "behemehal" memleketten çıkarırdık. Bu "imandaydık." İtilaf devletlerinin aleti olan Yunanistan'ın "küçüklüğünü ve düşüklüğünü" görerek gelecek için umutlu olmalıydık.[361]

(İki gün sonra –5 Temmuz– çıkan *Hâkimiyet-i Milliye* yeni bir üçlü ittifakla karşı karşıya bulunulduğunu, bunun Yunanistan, İngiltere ve İstanbul hükümeti olduğunu belirtiyordu.[362] Çiğnenmiş topraklar, akmış kan ve gözyaşlarının sorumlusu öncelikle İstanbul hükümetiydi. Çünkü İstanbul "bu kadar hain" olmasaydı, düşmanlar bu saldırıya cesaret edemezlerdi. Dikkat edilirse bu çözümleme, İsmet'in yenilgide İç Savaş'a verdiği öncelikle çakışıyordu. Gerçekten de, Kuva-yı Milliye'nin Güneydoğu'da o denli başarılı olurken, Batı'da olamaması, Güneydoğu'da İç Savaş'ın olmamasıyla önemli ölçüde ilintiliydi. Belki başka bir öğe, Doğu Anadolu'da Ermeniler Avrupa ve ABD tarafından bağımsızlık ve isyan yönünde kışkırtılmışken, Batı Anadolu Rumlarının böyle bir kampanyaya hedef olmamış olmamalarıydı. Onun için de orada Türk-Rum ilişkileri, Bristol Raporu'nun da saptadığı gibi, uyumluydu. Dolayısıyla Batı Anadolu'daki Türkler daha gafildiler.

Gazetenin aynı sayısında, Ankara Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesi'nin yakalanınca yeniden muhakeme edilmek üzere verdiği idam cezaları yer alıyordu. Damat Ferit, Dürrizade Abdullah, Ad-

liye Nazırı Ali Rüştü, Sait Molla, Kiraz Hamdi, Nafıa Nazırı Cemil, Divan-ı Harp Reisi Mustafa, Mustafa Natık Paşa, Süleyman Şefik, Ahmet Anzavur, Maliye Nazırı Reşat, Maarif Nazırı Fahrettin, Ali Kemal, Refi Cevat, Pehlivan Kadri, Mustafa Sabri, Konyalı Zeynelabidin, eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali, Hasan Tahsin [İstanbul Polis Müdür-i Umumisi], Ali Nadir Paşa, Yaver Paşa, Rıza Tevfik, eski Dahiliye Nazırı Adil, Konya Valisi Cemal Bey, Keçecizade İzzet, Mevlanzade Rifat, Refik Halit, Tayyar Paşa, Vasfi Hoca, Sadık Bey, Şaban Ağa. Bu sıralamada yer almayanlar dikkati çekiyor. O sırada İstanbul'da işbaşında olan hükümetin Dahiliye, Bahriye, Ticaret ve Ziraat, Evkaf nazırları yoktur. Diğerleri belki önemsiz sayılmışlardır, ama özellikle Dahiliye Nazırı Reşit'in bulunmaması göze çarpıyor ve onun anılarındaki savunmalarını bir miktar güçlendiriyor. Buna karşılık idamlıklar arasında Cemil Paşa'nın bulunması da ilginç sayılabilir.)

Daha sonra İsmet Fransızlarla yapılan mütarekeyi, nasıl onlar tarafından çiğnendiğini, Adana ve Tarsus'ta vuruşmaların yeniden başlamasıyla durumun bizden yana geliştiğini anlattı.[363] Doğuda Ermenilerin etkinlik göstermek istediklerini, fakat üç livada, Nahcivan ve Oltu'da yerel güçlerin kendilerini savunabildiklerini, Türk ordusunun savaş öncesi sınırların gerisinde olduğunu, gerekirse taarruz etmeye hazır olduğunu söyledi.

İsmet'in açıklamalarının ardından yapılan oturumda mebuslar eleştiri, telaş, korku ve acılarını dile getirdiler. Afyon'dan Şükrü Efendi her şeye karşın bir yıldır Yunanlıların karşısındaki dört livanın cepheyi tuttuğunu, tam Büyük Millet Meclisi açılıp bu cephenin güçlendirilmesi beklenirken bu cephenin çökmüş olduğunu anlattı. Şükrü "harb-i sagir" kavramına tepki gösteriyor, isyanların idaresizlikten kaynaklandığını, bütün Anadolu kuvvetlerini birleştirecek bir "cihad-ı mukaddes" ilan etmek gerektiğini söylüyordu. Milleti kendimize ısındıramamıştık. Afyon'da mahalle mektepleri "maarif idaresi" tarafından kaldırılmış, fakat 8 bin çocuktan ancak 400 tanesi okulda kayıtlıymış. Maarif muallimleri, memurlar çarşıda alenen oruç yiyorlarmış, içki içiyorlarmış. "Cihet-i askeriye" de iflas derecesine gelmiş. Bir köyde askere alınan

on kişiden ağanın oğlu bir kuzu vererek kendini kurtarıyor, öbürleri de kaçıyordu. Bu ortamda adliye kanunları ortalığı düzeltmeye yetmiyordu, şeriat gerekiyordu. Zaten hepimiz Müslümandık, içimizde "bir fert" Hıristiyan yoktu. Çaresizlik içinde çırpınmaktansa şehit olmaya karar vermişti. Ertesi gün izin isteyip cepheye gidecekti.

Burdur'dan İsmail Suphi şöyle diyordu: "Hiçbir milletin meclisi bu kadar ağır bir yükün altında kalmamıştır. Zannederim bu yükün altında eziliyoruz. Biz en bedbaht milletiz... Vukuata nazar ederseniz nazarlarda teressüm (resimlenmek) ediyor: Yavaş yavaş bir ressamın elinden çıkarttığı resim gibi... Avrupa'dan; nihayet Türk'ü geldiği yere tardetmek istiyorlar." İsmail Suphi, toplanırken sorunu çabuk bitecek küçük bir sorun olarak görenlerin yanıldığını, bu işin devam edeceğini söylüyordu. Daha iyi bir hükümet kurulabileceğini sanmıyordu, fakat onun daha çok çalışması gerekiyordu. Çete savaşı en son ve kesin çareydi. Bolşeviklik bizi kurtaracak bir çare olarak görünüyordu. Müslümanlardan alınan bedel-i nakdi, askerlik yapmayan Hıristiyanlardan da alınmalıydı. Bundan sonra İzmit'ten Hamdi Namık, Isparta'dan Hafız İbrahim, Yozgat'tan Süleyman Sırrı, Antalya'dan Rasih, Kırşehir'den Müfit, Mardin'den Hasan Tahsin de konuştular. Bu kişiler yerel birtakım olayları anlattılar, seferberlik yapılması, daha çok vergi alınması, iyi yönetim, propaganda ("irşat") gereği gibi konular üzerinde durdular.[364]

Sonra aynı gün Mustafa Kemal söz aldı. Büyük Millet Meclisi çalışmalarına başladıktan sonra Doğu Cephesi'nden 23. Fırka batıya getirilmişti. Fakat isyanlar yüzünden Bursa'da bir, Adapazarı'nda iki, Hendek'te bir fırkamız cepheye gönderilemiyordu. Kuva-yı Seyyare ve 5. Fırka Yozgat isyanıyla uğraşıyordu. Mustafa Kemal "fukara" milletin beş yıl durmaksızın büyük özveriler yaptığını ve yıprandığını, zaten yeterli silah, cephane olmadığını, dolayısıyla seferberlik yapılamayacağını söyledi. Bayram tatili mebuslar seçim bölgelerinde propaganda yapsınlar diye uzun tutulmuştu, fakat Büyük Millet Meclisi'nin varlığı, devamı çok önemliydi. Mutlaka, milletin yöneldiği nokta olarak Meclis "kemal-i

azametle" yerinde durmalıydı: "Her şeyi siz düşüneceksiniz ve vekillerinizin tarz-ı hareket ve düşünceleri, sizin düşüncelerinize tesir yaparsa onların yerine başkalarını ikame edersiniz. Size hâkim olan hiçbir kuvvet yoktur; size hâkim olan hiçbir şahıs olamaz."[365]

Kaçak askerleri toplamak için "biraz itinalı," seyyar jandarma diye bir kuvvet oluşturulmuş, fakat bu yöndeki karar ancak yirmi gün önce alınabilmişti. Bundan sonra Bolşeviklik sorunu üzerinde durarak, Sovyetler'in olanakları olduğunu ve düşmanımızın düşmanı olduklarını, onun için onlarla "kendi maksadımızı" kurtarmak için birleşilebileceğini söyledi. "Yoksa kendi maksadımızı bırakıp da onlara köle olalım meselesi mevzubahis değildir." Bundan sonra aradaki ilişkileri anlattı. Kendisi Erzurum'dayken "bazı arkadaşlar" görevlendirilerek Sovyetler'e gönderilmişler, fakat bir karşılık alınamamış. Bolşevik kuvvetleri Ermenilerle temasa geldiğinde Sovyetler'e kendi imzasını taşıyan bir mektupla bir heyet gönderilmiş. Çiçerin imzalı mektup uygun yanıtlar veriyormuş. Ama Misak-ı Milli konusunda "ufak" bir fark varmış. Çiçerin bu sınırlar içinde "muhtelif ırklara mensup" Müslümanların da oyuna başvurulması gereğinden söz ediyormuş. Oysa "kat'i olarak muayyen" olan, ulusal sınır içinde Kürt, Türk, Laz, Çerkes vb. bütün unsurların "müşterekülmenfa" (ortak çıkarlara sahip), "beraber çalışmaya" karar vermiş bulunmalarıydı. Bir de para sözü vermişler, bir miktarını da göndermişler, fakat Kafkasya'daki karışık durum dolayısıyla henüz gelmemiş. Musul ile Cezire arasında "mütemadiyen" İngilizlerle çarpışılmaktaymış ve son haberlere göre İngilizler yenilgiye uğratılmışlar. Yunan taarruzundan önce Büyük Millet Meclisi denetimindeki yerlerde Rumlar göç etmeye kalkmışlar, fakat "her türlü ihtimale karşı" onları elimizde tutmayı yeğlediğimiz için göçe izin verilmemişti. Mustafa Kemal, son olarak, asıl düşmanın İngilizlerden önce Ferit ve arkadaşlarıyla onu "himaye edenler" olduğunu söyledi.

4 Temmuz günü yine gizli olan celsede ilgili encümen adına İstanbul'dan Ferit Bey uzun açıklamalarda bulunarak seferberliğin neden yapılamadığını, silah altında bulunan sınıfları (doğum tarihlerine göre) açıkladı ve askerlik yapmak istemeyen varlıklı gençler-

den bedel alınmamasına, bütün Müslüman erkeklerin askerlikle yükümlü tutulmalarına karar verildiğini, Müslüman olmayanlardan henüz bedel alınabilecek noktaya gelinmediğini ("karşımızda bir mesele ihdas ederler"), aynı biçimde hizmet taburları olarak da onlardan yararlanılamayacağını sükûnetle anlattı.[366]

Yunan ilerlemesinin Bursa'yı da kapsayacağı anlaşılınca oradan da çekilmek üzere 6 Temmuz'da Vali Hacim Muhittin'e yönerge verildi. Ertesi gün de Mustafa Kemal Bursa'da komutan olan Bekir Sami'ye kenti boşaltmak için hükümetin buyruğunu verdi. Kentte direnmek olanaksızdı, çünkü 20 bin Yunanlıya karşı ancak 2.500 Türk askeri vardı. Saruhan Mebusu Celal (Bayar) kentte yönetimi üstlenecek kurulun Yunan yerine İngiliz askerinin gelmesi için bir girişiminden söz ettiğinde, Mustafa Kemal buna büyük tepki göstermişti. Ona göre İngiliz ya da Fransız yardımı istemek "ihanet-i harbiye"ye girerdi. 8 Temmuz günü Yunan kuvvetleri kente girerken Bursa eşrafından kimilerinin bunlara yardımcı olduklarından söz edilir.[367]

Tahmin edilebileceği gibi, Bursa'nın 8 Temmuz'da düşmesi Büyük Millet Meclisi'nde bir heyecan kasırgası estirdi. 10 Temmuz günkü oturumda Burdur'dan İsmail Suphi, Yunanlıların yaptığı zulüm ve facialarının yayımlanmasını isterken, onların "sen bu Türk'e vardın" diye Nilüfer Sultan kabrini bomba ile attıklarını, Bursalıların dört gün önce uyanıklık gösterselerdi dört taburu donatabileceklerini öne sürüyordu. "Binaenaleyh her tarafta bağıralım, Sivaslılara, Kastamonulara, Ankaralılara, Konyalılara, işte diyelim efendiler, işte düşman budur!" (s. 223). Refik Şevket (Saruhan) Aydın vilayetinde insanların nasıl "kesildiğini" anlatmaya girişirken ağlamaya başladığı için sözünü sürdüremeyip kürsüden indi (s. 225). Bu yüzden "ağlamak kadına yakışır" diyen ve onu "arslancasına" kükremeye davet eden Mustafa Lütfi Efendi (Siverek) tarafından eleştirildi (s. 227). Hamdullah Suphi açık oturumda Bekir Sami'nin, Hacim Muhittin'in görevlerini yapmadıklarını, kaçtıklarını iddia ediyor, Ali Şükrü soruşturma açılmasını istiyordu (s. 277-80). Antalya'dan Rasih Efendi açıkta kalmış binlerce subayın cephede kullanılmasını savunuyordu (s. 229-31). Kon-

ya'dan Refik ve arkadaşları Almanların, Bulgarların yaptıkları gibi büyük, küçük subaylardan kurulu ve her bir subayın buyruğuna en az on er verilerek "mühim ve güzide" bir kuvvetin oluşturulmasını öneriyorlardı. Canik'ten Hamdi ve arkadaşları bütün subaylar için seferberlik ilanını ve subaylardan alaylar oluşturulmasını istediler. Afyon'dan Mustafa Bey ve arkadaşları subaylardan fedai birlikleri oluşturulmasına dair bir önerge verdiler.[368] Ankara mebusları para toplamak için Belediye'de bir araya gelmişler ve Beypazarlı Mebus Hilmi Bey oraya gidip "mühim bir kuvveti" toplayacakmış (s. 229-31, 242). Trabzon'dan Hamit Bey ve arkadaşlarının önerisi üzerine Bursa'nın düşmesi karşısında, Meclis kürsüsünün Bursa kurtarılana değin yas simgesi olarak kalmak üzere "bir puşide-i siyah" (siyah bir örtü) ile örtülmesine karar verildi (s. 218). Canik mebusları Samsun'da tehcir için kurulmuş Divan-ı Harb-i Örfi'nin ilgasını önerdiler. Diyarbakır'dan Kadri Bey cepheleri teftiş etmek üzere Büyük Millet Meclisi'nde birer heyet oluşturulmasını teklif etti (s. 235).

Bu umutsuzluk, çaresizlik telaşını, bozgun havasını göğüslemek ve yararlı bir yöne götürmek için Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet 8 Temmuz'da Büyük Millet Meclisi'nde bir açıklama yaptı. Fakat o da heyecanı olumlu yönde artıran bir şey söyledi. Azerbaycan ve Nahçıvan taraflarından "muhtelif bir kuvvet" Azerbaycan'la bağlantı kurmak ve katılmayı hazırlamak üzere gelmekteydi. Yaklaştıkça, bu konuda bilgi verileceğini söyledi. Bu sözler üzerine coşan Sırrı, Bursa düşse bile kıymeti olmadığını, şimdi "nurun" doğudan gelmekte olduğunu müjdeledi. Bu nurun ne olduğunu, adını söylemeyeceğini ekledi. Anlaşılan, Bolşevikliği kastediyordu. Bu konuda yapılan görüşmeler sırasında Şeyh Servet, Bolşeviklik anlatıldığı gibiyse, bunun "bir fazilet-i insaniyeden" ibaret olduğunu söyledi. Besim Atalay bu coşkuya soğuk su katan bir konuşma yaparak, ülke yıkıldıktan sonra Azerbaycan'dan gelecek kuvvetin ne yapacağını sordu ve, "Ne yapacak isek, Allah aşkına kendi kuvvetlerimizle yapalım..." dedi. Daha sonra Azerbaycan'a bir teşekkür yazılması kararlaştırıldı (s. 204-10). İnönü'nün sözünü ettiği kuvvet ünlü Yeşilordu'ydu. Anlaşılan, Kızılordu'ya nazi-

re olsun diye ortaya atılan Yeşilordu, büyük ölçüde dünyadaki Müslüman kamuoyunun maneviyatını yükseltmek üzere uydurulmuş bir efsaneydi. Sarıhan'da Yeşilordu ilk kez Kastamonu *Açıksöz* gazetesinin 2 Mayıs 1920 sayısında, Yeşilordu'nun Hayber Geçidi'nde İngilizlere ağır kayıplar verdirdiği haberiyle ortaya çıkıyor. Sonra Karabekir'in Yeşilordu adını taktığı 36 kişilik birlik Erzurum'dan 14 Mayıs günü Ankara'ya doğru yola çıkarıldı.[369] Yozgat isyanını bastırma harekâtına katıldı ve 2,5 ay sonra 1 Ağustos'ta Ankara'ya ulaştı. Bu birlik, anlaşılan, asıl Yeşilordu'nun bir öncüsü gibi sunuluyordu. Demek ki bütün soğukkanlı duruşuna karşın İnönü ve onun onayıyla olduysa, Mustafa Kemal de bu efsaneden medet ummak durumunda kalmışlardı. Daha sonra komutan ve subaylar aleyhindeki akım aşırı gitmeye başlayınca, gerek Mustafa Kemal, gerekse İnönü söz alıp subayları ve genel olarak orduyu savunan açıklamalar yaptılar (s. 252-55, 263). Fakat yine de 14 Temmuz'da Bekir Sami'yi emekli edilmekten kurtaramadılar.[370] İnönü cephedeki komutanları eleştirirken "ihtiyatkâr" olmak gerektiğini söyleyince, "Burada herkesin söz söylemeye hakkı vardır," sesleri yükseldi. Refik Şevket, "Ders istemeyiz efendim," dedi.

Kısa erimde, savaşımın olabildiğince Kuva-yı Milliye ile yürütülmesi düşüncesi gücünü korumaya devam etti. Hatta, eşrafın asker toplayıp donatması, çeteler kurması konuşulan çarelerden biriydi. Ama önemli ölçüde Kuva-yı Milliye'ye dayanan bir savaşımın yürümeyeceği de artık görmezlikten gelinemezdi. Dolayısıyla sonbaharda düzenli ordu düşüncesi ağır basmaya başlamış ve bunun önemli bir belirtisi 8 Kasım'da Ali Fuat'ın Batı Cephesi komutanlığından alınması olmuştur.

Balıkesir ve Bursa'nın yitirilmesi üzerine Meclis'in karara bağladığı bir önlem, Mustafa Kemal'in bir grup milletvekiliyle cepheleri dolaşmasıydı. Alınan bu karara yukarıda değinilmişti. Gidecek olan on mebus kurayla saptandılar. Askere çay, şeker, kahve, tütün gibi armağanlar da verilmesi kararlaştırıldı, ama ödenek olmadığından armağanlar mebusların kendi aralarında toplayacakları parayla satın alınacaktı (s. 320-22). Gezi 27 Temmuz'da başladı ve

11 gün sürdü. Birlikler teftiş ediliyor, bazen askere tatbikat yaptırılıyordu. Mebuslar askerlerle görüşüyor, öğütler ve armağanlar veriyorlardı. Önce Eskişehir-Bilecik-İnegöl bölgesi, sonra Afyon-Uşak-Kütahya bölgesinde incelemeler yapıldı. Afyon'da batı bölgelerinin temsilcilerinden oluşan bir Müdafaa-i Hukuk Kongresi'nin açılışı yapıldı ve çalışmalarına katılındı. Ardından Konya üzerinden Pozantı'ya gidilerek güney cephesinde de incelemeler yapıldı. Mustafa Kemal bu geziyi 9 Ağustos günü gizli oturumda oldukça ayrıntılı bir biçimde anlattı.[371] Genellikle izlenimleri olumluydu. Afyon'da, Konya'da, güneyde bazı olumsuzluklar görülmüş, fakat bunlar düzeltilmişti. Hatta Batı Cephesi'nde o sırada "az çok" bir dengenin kurulmuş olduğunu söylüyordu.

Mustafa Kemal'den sonra söz alan Milli Müdafaa Vekili Fevzi askerin giyim kuşam, beslenme ve silah durumunu anlattı. Birçok asker Müdafaa-i Hukuk'un örgütlediği halkın yardımlarıyla giydirilmiş bulunuyordu. Şimdiye değin askerin beslenmesini de yine Müdafaa-i Hukuk örgütleri üstlenmişlerdi. (Bu sırada alınan ve genelge konusu [27/28 Temmuz] olan bir karara göre Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yönetim kurullarına bulundukları yerin mülki amiri başkanlık edecekti. Herhalde, bu, yerel anlaşmazlıkların olumsuzluklarından kaçınmak için alınmış bir karar olmalıydı.)[372] Askerin ekmeği aşar ambarlarından sağlanıyordu ve sağlanacaktı. Yalnız, öbür besinlerin yetersizliği yüzünden askerin günlük tayın ekmeği 900 gramdan 1.000 grama yükseltilmiş, böylece günde 3.300 kalorinin verilmesi sağlanmıştı. Silah ve cephaneye gelince, bu konudaki kayıplar gideriliyordu. Silah ve cephane kıtlığı söz konusu değildi. Cephane "Avrupa'dan ve İtalya'dan" geliyordu.[373] Fevzi söylerini şu iyimser sözlerle bitiriyordu: "Efendiler esliha ve cephane noksanından bu memleket hiçbir vakit arzı teslimiyet etmeyecektir."

Şimdi biraz da *Hâkimiyet-i Milliye*'ye bakalım. 8 Temmuz sayısında Çiçerin'in 3 Haziran günlü mektubu ve Mustafa Kemal'in 20 Haziran günlü yanıtı yer alıyordu. 12 Temmuz sayısında "Bir Hamle, Bir Kıyam" başyazısında okuyoruz: "Dünya bizim lehimize dönüyor, Şark ve Garp mazlumlar için çalışıyor, tali ve Cenab-ı

Hak istiyor ki Türk artık kurtulsun ve ebedi bir kurtuluşla kurtulsun!" 15 Temmuz günü çıkan başyazı şöyle bitiyordu: "Zulüm dünyası son günlerini ve son saatlerini yaşıyor, Yunan'a bozgun vermek sade Sultan Osman'ın mübarek namını ve mukaddes türbesini kurtarmak ve onunla beraber yüz binlerce kardeşimizi cellat bıçaklarından almak değil, belki de bütün dünya kurtuluşuna tarihin en büyük, en şerefli ve şanlı hizmetini yapmak demektir! Türkler! Ayaklanınız!" 18 Temmuz'daki (o günden başlayarak gazetenin haftada üç kez çıkacağı duyuruldu) başyazıdan: "Yunan taarruzunun ilk günlerde verdiği endişeler, seri bir surette zeval buluyor. Her taraftan gelen haberler gösteriyor ki Türkler hakikati anlamış ve tehlikeyi görmüşler, tekrar silaha sarılıyorlar, inşallah bu son sarılış olacak. Bundan sonra Türk hakkını, hayatını, ırzını, namusunu müdafaa için silaha sarılmaya muhtaç olmayacaktır." 20 Temmuz günü çıkan başyazıdan: "En büyük düşman, düşmanların düşmanı ne filan, ne de filan millettir; bilakis bu... bütün dünyaya hâkim olan 'kapitalizm' afeti ve onun çocuğu olan 'emperyalizm'dir. Artık bütün dünyanın anlamış olduğu bu hakikat bizde de tamamen idrak ediliyor." Aynı yazıda Bolşevikler Lehleri yenilgiye uğratırken, bizim de Yunanistan'ı Anadolu'dan "süratle, şiddetle, derhal" kovmamız gerektiği belirtiliyordu. "Ondan sonra ebedi halas!" Özetlemek gerekirse, demokratik-ulusçu hareket giriştiği savaşımı evrensel sosyalizm-kapitalizm savaşımının çerçevesi içine oturtuyor ve bunun Sovyetler'le eşgüdüm halinde insanlığın kurtuluşuna hizmet edeceğini duyuruyordu.

II

BEŞİNCİ DAMAT FERİT HÜKÜMETİ (31 TEMMUZ - 17 EKİM 1920)

1.
Yeni Hükümet ve Sevr'in İmzalanması

29. Yeni Hükümet

Bundan önceki Ferit hükümeti iki amaçlı (ya da bölünmüş kişilikli) bir hükümetti. Bir yanda barış antlaşmasına ılımlı koşulların girmesi için savaşım verecek Reşit-Cemil-Fahrettin gibi yurtsever insanlar, bir yanda İç Savaş'ı başlatmış ya da yürütmüş, İtilaf devletlerine hemen teslim olmaya hazır Ferit ve benzerleri. Ege'de Kuva-yı Milliye, Doğu Trakya'da 1. Kolordu başarılı bir direniş gösterebilseydi, Büyük Millet Meclisi ile bir uyum sağlayabilmek yine birinci kümedekiler sayesinde olabilecekti. Ne var ki Saray, iç savaş yapmak dahil, Kuva-yı Milliye'nin başarısızlığı için elinden gelen her şeyi yapmıştı. Ama yine de zayıf da olsa, Kuva-yı Milliye'nin başarı olasılığını hesaba katmak, demek ki Vahdettin'in engin sakınganlığının bir gereğiydi. Vahdettin bir yandan ilan ettiği İç Savaş'ı açık ve resmi biçime sokuyor, öte yandan barış koşulları için savaşım verecek, hatta duruma göre savaşabilecek, en azından savaşı destekleyebilecek yurtseverleri hükümete alıyordu. Ama şimdi Kuva-yı Milliye ve 1. Kolordu bozguna uğradıklarına göre (8 Temmuz'da Bursa'nın, 25 Temmuz'da Edirne'nin düşmesi)

tek amaçlı bir hükümete sıra gelmişti. Bu tek amaç dışa tam teslimiyet, içte İç Savaş'ı kızıştırmak olacaktı. Bu bakımdan Reşit-Cemil-Fahrettin gibi yurtseverlerin bulunmayacağı yeni bir Damat Ferit hükümetine gereksinim vardı.

Zaten 4. Damat Ferit hükümeti önemli sarsıntılar geçirmişti. Karay'ın anlattığına göre Ticaret ve Ziraat Nazırı Ferik Hüseyin Remzi Paşa gözleri fırıl fırıl dönen ve ağzından tükrükler saçan "delişmen" biriydi. Daha önce bir mevki elde edebilmek için onu görmeye gelmiş ve uzun uzun İttihat ve Terakki aleyhinde atıp tutmuştu. Nazır olduktan sonra çılgınlığı gizlenemez bir hal almış, hademelere geçit töreni yaptırdığı söylenmeye başlamıştı. Ondan sonra da İngilizlerin beslenme görevlisi Albay H. Woods ile takışmış, olay çıkarmıştı. İstifa etmeyince, azledilemediği için yerine Şura-yı Devlet Reisi Ethem Bey vekâleten atanmıştı (26 Haziran).

Karay böyle anlatıyor. De Robeck'in 4 Temmuz'da merkeze bildirdiğine göre, Remzi, General Milne'e yazdığı 9 Haziran günlü mektupta kendi başkanlığındaki iktisat ve benzeri komisyonlarda İtilaf güçlerini temsil eden Woods ile anlaşmazlığa düştüğünü bildirmiş. Woods'un kişiliği konusunda bazı dokundurmalarda da bulunmuş. De Robeck'e göre Remzi'nin Milne'e yazmaması ve Woods'un yerine kimin atanması gerektiğini önermemesi gerekiyormuş. Fakat Woods'un öbür yüksek komiserlerle (Fransız, İtalyan?) ilişkisi nazikmiş ve kıskançlık konusuymuş. Onun için açık bir rezaletten kaçınmak istemiş. 26 Haziran'da Hariciye müsteşarına şikâyette bulunulmuş. Remzi fevri ve akıl hastalığı çekmiş bir kişiymiş. Öyle olmasaymış hükümetin inmeli olduğu bir sırada istifayı tahrik etmekte tereddüt edermiş (Remzi, Ferit'in hükümete soktuğu iki kişiden biriydi, yani Ferit'in adamıydı).

Meclis-i Vükela Mazbataları'ndan da (26 Haziran) De Robeck'in merkeze olayı hafifleterek aktardığını anlıyoruz. Baştercüman gelmiş ve Remzi'nin istifasının özür olarak kabul edileceğini, yoksa hükümetin istifasını isteyeceklerini ve 28 Haziran Pazartesi, Saat 1:00'e kadar bekleneceğini, ondan sonra İngiltere hükümetinin davranışlarında serbest kalacağını bildirmiş. Yani ültimatom vermiş. Meclis-i Vükela Remzi'nin istifasını istemeyi kararlaştırdı.[1]

Kabinede başka bir "tasfiye," Adliye Nazırı Ali Rüştü Efendi'nin 20 Temmuz'da "sağlık nedenleriyle" istifası sonucu gerçekleşti. Yerine Maarif Nazırı Fahrettin Bey vekâlet edecekti. Bosnalı Ali Rüştü, nazır olmadan önce, Temyiz Mahkemesi İstida Dairesi reisiydi. Ferit'in hükümetteki iki "adamından" biriydi. Nitekim Karay'a göre Ali Rüştü kabine çoğunluğunun Ankara'ya yakın olduklarını düşünüyor ve bu yüzden onlara sürekli meydan okuyormuş. Onun için de ötekiler ondan kurtulmak istemişler.[2] Böylece hükümet Feritçilerden (Ferit'in kendisi dışında) "temizlenmiş" oluyordu. Ama yeniden canlanmış mutlakıyetin gereği, anahtar Vahdettin'de oldukça bunun fazla bir önemi olduğu pek söylenemez. Nitekim o teslim olmaya karar verince kendine göre bir Ferit hükümeti oluşturdu. Bu arada unutmamalı ki, yılgınlık ortamının içinde ve İstanbul'a Yunan işgali tehdidi karşısında "arındırılmış" 4. Ferit hükümeti dahi antlaşmayı imza kararı almıştı.

Ama imzayı kabul etmiş olsalar da, yurtseverleri hükümet dışına atmak gerekiyordu. Çünkü İç Savaş'a hız kazandırmak ve İtilaf devletlerine daha uysal bir görüntü vermek gerekiyordu. Böylece 5. Damat Ferit hükümeti 31 Temmuz'da kuruldu.[3]

Yeni hükümetin beyannamesi 4 Ağustos günü çıkan *Takvim-i Vekayi*'de yayımlandı.[4] Belge büyük ölçüde İtilaf devletleriyle mücadele etmek ya da mücadeleyi sürdürmek isteyenlerle bir çeşit tartışma gibiydi. Önce sarayda padişahın huzurunda toplanmış olan Saltanat Şurası'nda (belge ondan Meclis-i Âli diye söz ediyor) bir çekimser oy dışında herkesin oyuyla zayıf bir "mevcudiyetin" "mahv-i katiye" yeğlendiği anımsatılıyordu. Kabul edilen önemli hükümlerden biri de devletin başkentte kalmasının Anadolu'da asayişin geri gelmesine bağlı olmasıydı. Kuva-yı Milliye diye etkinlik gösteren "İttihat Komitesi" antlaşmanın reddine olanak kalmayınca kendileriyle uzlaşılmasını istiyordu. Oysa önceki hükümetler Anadolu'ya temsilci göndermişler, onlardan da İstanbul'a adamlar gelmiş, fakat hiçbir sonuç çıkmamıştı. Bu yola gitmenin yararı yoktu, zaten devletin yitireceği zaman kalmamıştı. Çünkü karışıklık sürerse Ermenistan meselesi aleyhimize çözülür ve "sırf Türk

unsuruna ait" Kuzey Anadolu'nun üç-dört vilayeti gider, elimizde "ancak bir aşiretin yaşayabileceği" toprak kalırdı. Yani Ermenistan sınırının Wilson tarafından bize insaf edilerek çizilmesi için de, İstanbul'da kalabilmek için de (bundan söz edilmiyordu) "uslu durmamız" gerekiyordu.

Asilerin ülkeyi kurtarma iddialarının "sakim ve battal" (yanlış ve boş) olduğu ortaya çıktığı halde, "çekilip gidecekleri yerde" (nereye?) aldatmacalarında ısrar ediyorlardı. Asiler dışardan destek alacaklarını yayıyorlardı. Oysa Avrupa'da sorumluluk sahibi hükümet adamlarıyla resmi hiçbir sıfatı olmayanları ayırt etmek gerekirdi.[5] Bir de asiler Bolşeviklerden medet umuyorlardı. Oysa Bolşevikler hak ve hakikati yadsıyan, mal ve eşleri paylaşan, insan öldürüp, malları gasp eden, "insaniyetten ziyade behimiyete" (hayvanlığa) yakın olan bir hareketti. Onlardan yardım beklemek "asgari beladan azami belaya" sığınmak demekti.

Hükümet sayılarını "pek mahdut addeylediği" isyancıları bastırmak konusunda kararlıydı. Fakat dört ay önceki hatta belirtildiği üzere "bilfiil" suç işlemiş olanlarla işi düzenleyen ve kışkırtanlar cezalandırılacak, bunlara zorunluluktan uymuş olan subay, memur ve halk sorumlu tutulmayacaktı. Suçsuz halkın huzur ve rahatını sağladıktan sonra hükümet onun medeni, maddi ve manevi ilerlemelerini sağlayacaktı. Bu arada "şayan-ı nefret erbab-ı isyanın" "ecnebi harekâtı" karşısında utanmadan kaçmalarının milletimizin yiğitlik ününü de lekelemiş olduğu belirtiliyordu.

Bu belge, 5. Damat Ferit hükümetinin ne denli kararlı olduğunu bize göstermektedir. Zayıf bir varlığın kesin bir yok olmaya üstün olduğunun şaşmaz bir doğru olduğu, dolayısıyla imzanın kaçınılmazlığı ortaya konuyordu. Bir de umut vardı: "Uslu durulursa" İstanbul bizde kalır, Kuzeydoğu Anadolu'da Ermenistan sınırı bizi gözeterek çizilirdi. Bu bağlamda, bu umut ve tehdit İtilaf güçlerinin büyük bir kurnazlığı olarak değerlendirilebilir. Antlaşmayla Türkler İstanbul'dan kovulsalardı ya da koşulsuz olarak orada bırakılsalardı, Ermenistan'ın sınırlarının çizilmesi Başkan Wilson'un kararına değin ertelenmesiydi, yani belirsizlikler olmasaydı, Damat Ferit böyle bir mantık yürütemeyecekti.

Öte yandan Kuva-yı Milliye'nin Yunan ordusu karşısında tutunamamasını kınamaya kalkışmak hayli büyük bir utanmazlık örneğidir. Kendisi Kuva-yı Milliye'yi yok etmek için İç Savaş'ı açmış, böylece Yunan istilasına direnişi kösteklemiş iken, Kuva-yı Milliye'yi Türklerin yiğitlik ününü lekelemekle suçlamayı başka türlü nitelemek olanaksızdır. İç Savaş'la uğraşmak zorunda olmayan güneydoğudaki Kuva-yı Milliye'nin düşman karşısında yarattığı harikalar söz konusu değerlendirmemi daha da belirtmektedir.

Hükümetin bildirgesi yanında, ona destek olmak üzere Saray cephesinin ideolojik örgütü sayılabilecek Teali-i İslam Cemiyeti'nin çıkardığı iki bildirgeden de söz etmek gerekir. Hatırlanacağı üzere dernek önce Mustafa Sabri Efendi'nin başkanlığında olarak Cemiyet-i Müderrisin diye 1919'un ilk aylarında çalışmalarına başlamış, daha sonra Teali-i İslam Cemiyeti olmuş, başkanlığını da İskilipli Atıf Efendi üstlenmişti.[6]

Birinci bildirge "Anadolu'nun masum ve mazlum ahalisi"ne hitaben yazılmıştı. Bir zamanlar "şen ve bahtiyar" olan bu halk şimdi "boynu bükük", "mahzun"du. Nedeni on iki yıl önce çıkan İttihat ve Terakki idi. Abdülhamit'i aldatıp sonra tahttan indirdiler, Trablusgarp'ı elden çıkardılar, Balkan Savaşı'nı çıkardılar, Babıâli Baskını'nı, sopalı seçimleri yaptılar, Dünya Savaşı'na katıldılar, yediler, içtiler, çaldılar, keyif ettiler, kalan herkes öldü, sefalet, acılar çekti. İmparatorluk parçalandı. Şimdi de Mustafa Kemal ve "Kuva-yı Milliye maskaraları" çıkmıştı. Aynı yolda devam ediyor, İngiltere ve Fransa gibi "muazzam ve muntazam" devletlere meydan okuyorlardı. Bu yüzden İngilizler kızmış, üzerimize Yunanlıları musallat etmişlerdi. Şimdi barış imzalanmıştı ama Kuva-yı Milliye "ateş-i vahşet ve şekâveti" sürdürmek istiyordu. Oysa böyle giderse İstanbul elimizden alınacak, Anadolu da istila edilecekti. Bütün olup bitenlere seyirci kalan Talat, Cemal, Mustafa Kemal gibi "beş-on şakinin vücudunu ortadan kaldırmak için icap eden küçük fedakârlığı" yapmayan halk kusurluydu. Artık bu "katil canavarları" yaşatmamakla yükümlüydü herkes. Bir de müjde vardı. "Bu bagi, bu asileri" "tedip ve tenkil" etmek üzere toplanacak kuvvetin başında "halife-i zişanımız ve sevgili hakanımız efendimiz hazretleri" bizzat bulunacak ve "oralara" gelecekti.

Bu bildirge halk içindi. Teali-i İslam Cemiyeti'nin aydınlara hitap eden daha ağdalı ve ağırbaşlı bir dille yazılmış bir bildirgesi daha vardı. Bu bildirge İslamiyet'e yeni, çoğul bir yorum getiriyordu. İslam'ın "şu kimyahane-i hayatta" kılıçtan daha "büyük ve daha mukaddes" vazifeleri vardı. O da medeniyetti. Zaten İslamiyet her hususta "itidal (ılımlılık) esasına müstenittir." (Günümüz ABD'nin kulaklarını çınlatırcasına.) Uygarlıkta Cengizlerin ve haçlıların üstünde olan Müslümanlar savaşçılıkta geri kalmaya başlayınca Osmanlılar yardıma gelmişlerdi. İstanbul'u fetheden, halifeliği üstlenen (Yavuz Selim) Osmanlıların artık ağırlığı kılıçtan kaleme vermeleri gerekirdi. Bunu yapamadıkları için İslamiyet, Batı'nın karşısında geri kaldı. Batı'nın üstün silahlarının arkasında "cesaret-i cahilane" değil, "deha-yı medeniyet" gizleniyordu. Sonra 1908 devriminde İttihatçılar geldiler ve "milleti harpten harbe" sürüklediler. Dünyada hak, namus, fazilet için yaşamak ve ölmekle tanınan Müslümanları yenilgi yanında "ihtiras ve fesat" ile lekelediler. Şimdi de Kuva-yı Milliye adı altında, İzmir "hadisesinden" sonra işler yoluna girmeye başlamışken isyan ettiler. "Görülmedik, işitilmedik fecayi (facialar) ve mezalim" yaptılar. Bu yüzden barış koşulları "fevk-et-tasavvur" bir biçime girdi. Ehven-i şer olarak Sevr imzalandı. Artık Osmanlılar ve Müslümanlar uygarlık ve toplumsal mutluluk üzerinde yoğunlaşmalıydılar. Millet de görev duygusuyla davranıp isyancıların bastırılması için yemin etmelidir.

Belirttiğim gibi, bu bildiri öncekinden daha ağırbaşlı yazılmıştı. İttihat ve Terakki, onun önderleri, Kuva-yı Milliye'nin önderleri ismen anılmıyordu. Direniş olmasaydı barış koşulları daha elverişli olurdu görüşü yanlıştı. Padişah direnmeseydi, saray "konuk" olarak da İstanbul'da kalamayacaktı. Yine denebilir ki, direniş olmasaydı İtilaf devletleri Osmanlı'nın (Türklüğün) ölümü sonucuna daha kestirmeden giderlerdi. Gördüğümüz gibi, Sevr ile ölüm sonucu biraz dolambaçlı bir biçime sokulmuştu.

Belirtilmesi gereken bir nokta da, 5 Nisan 1920 günlü Vahdettin'in hatt-ı hümayunu, Damat Ferit'in bildirgesi, bir önceki hükümetin şeyhülislamı Dürrizade Abdullah'ın fetvası ile Teali-i İslam'ın bildirgelerinin bir broşürde basılmış olmasıdır.[7] Anlaşılan

30 Ağustos 1920'de Yunan uçakları Eskişehir üzerinde uçarak Teali-i İslam'ın bildirgelerini atmışlar.[8] Belki de söz konusu broşürü atmışlardı.

Peyam-ı Sabah ve *Alemdar* yeni hükümete desteklerini önceki Ferit hükümetini eleştirerek gösterdiler. Ali Kemal'e göre 4. Damat Ferit hükümeti iyi bir niyetle yola koyulmuş, fakat uygulamaya gelince, "gevşemişler", "işin eri olmadıklarını" ortaya koymuşlardı. Refi Cevat o hükümetin kimyada hidrojenin tanımı gibi "renksiz, rayıhasız, lezzetsiz" olduğunu söylüyordu. Üstelik "tesanütsüz" (dayanışmasız) idi.[9]

De Robeck'in bildirdiğine göre, önceki kabinenin çekilmesi Cemil'le Damat Ferit arasındaki çekişmenin kişisel bir nitelik alması üzerine ansızın olmuş.[10] Cemil'in anlattığına göre Paris dönüşü Damat Ferit'le ilk sürtüşmesi, 25 Temmuz günü Ebubekir Hazım'ın idam hükmü giydiği ve kararın padişahın onayına sunulduğu haberi üzerine olmuş. Fahrettin Bey'le Ferit'i görmeye gitmişler ve zaten doğru olmayan bir hatadan dolayı adam asılmasının kabul edilemeyeceğini, bu çığır açılırsa kendilerinin de asılabileceğini söylemişler. Ve Damat Ferit'in padişaha gidip cezanın hapse çevrilmesi için girişimde bulunmasını istemişler. Gerçekten de öyle olmuş, Kuva-yı Milliye kışkırtıcısı ve Yıldız Sarayı yağmacılarından olduğu gerekçesiyle 1. Divan-ı Harp'in verdiği idam hükmü, devlete hizmetlerinden ve yaşlılığından ötürü "terahümen" (merhameten) hapse çevrilmişti.[11]

İkinci sürtüşme Damat Ferit'in Sait Molla'yı Adliye müsteşarı ataması, onun da Eytam (Yetimler) Sandığı'ndan binlerce lira dolandırması ve başka yolsuzluklar yapması üzerine olmuş. Cemil konuyu Meclis-i Vükela'ya getirmiş, Molla'nın azledilip kovuşturulması kararı alınmış. Fakat Damat Ferit bu kararı padişahın onayına sunmuyormuş. Üçüncüsü de, Paşanın Kuva-yı İnzibatiye'yi canlandırmak için çalıştığını öğrenmesiymiş. Bu, bardağı taşıran son damla olmuş ve Cemil ağır bir istifa mektubu yazmış. Mektupta Damat Ferit'in icraatının ülkeyi daha ağır felaketlere uğratacağından emin olduğunu söylemiş. Bunun üzerine Damat Ferit istifa ederek kabineden kurtulmuş. Fakat Cemil'e ve Reşit'e

o kadar kızgınmış ki birincisini Divan-ı Harp'e vermeye kalkışmış. Bunun üzerine ikisi yurtdışına gitmek için pasaport istemişler, alamamışlar. Öyle olunca kardeşi Nebil Yüksek Komiserlik'teki tercüman Ryan'a başvurmuş, o da Damat Ferit'e telefon ederek pasaportların verilmesini sağlamış. Reşit'e başka türlü baskılar yapılmış. Örtülü ödenekten yolsuz olarak 5.000 lira çektiği iddia edilmiş. Gerçi Şura-yı Devlet onu aklamış ama evinin karşısında hafiyeler bulunduruluyormuş.[12]

Dördüncü Damat Ferit hükümetinin son bulmasında yukarıda sözü edilen kişisel etken (Damat Ferit-Cemil ve Reşit çekişmesi) rol oynamış olabilir. Ama sanırım daha da önemlisi, Trakya'da da Osmanlı ordusunun yenilgisiydi. Yunanlılara askeri bakımdan direnme olasılığı kalmayınca yurtseverlerle birlikte olmanın Vahdettin-Damat Ferit ikilisi için hiçbir yararı olamazdı. Yoksa o "yurtseverler"de İstanbul'un da elimizden gideceği tehdidi karşısında teslim bayrağını çekmişler ve Sevr'in imzalanmasını 20 Temmuz günkü Meclis-i Vükela kararıyla kabul etmişlerdi. Ama şimdi Sevr'in imzalanmasını kabul etmek yetmiyordu. Bir de Kuva-yı Milliye'nin "tenkil" edilmesi, yani bastırılması gerekiyordu. Bu konuda sözü edilen yurtseverlerin geri durması beklenebilirdi. Çünkü bastırma işinin belki İngilizlerle, hatta belki Yunan desteği ya da işbirliğiyle, gerçekleştirilmesi gerekecekti. Bu ancak "tam" işbirlikçilerle olabilirdi.

Yeni hükümet konusunda De Robeck'in değerlendirmesine gelince: Yeni hükümet, "her zaman olduğu gibi" zayıfmış ama ustaca kurulmuş. Sadrazamın politikasına en bağlı olan ve antlaşmayı imzalamayı kabul etmiş olan Hadi Paşa ve Rıza Tevfik'i içeriyormuş. Ayrıca Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan kimileri varmış, onlar da "hayli karışık" olan o adamların en saygıdeğerleri arasındaymış. Nafıa Nazırı Zeki Paşa, Evkaf Nazırı Ferik Hilmi Paşa ve Maliye Nazırı Vekili Nazif gibi az tanınmış kişiler hükümetin aşırı partizan bir renge bürünmesini önlüyormuş. En güçlü partililer Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Ticaret ve Ziraat Nazırı Cemal imiş. Dahiliye Nazırı Reşit Mümtaz birkaç yıldır İsviçre'de kalmış olan, eski dönemin Abdülhamit tipi bir kişisiymiş. Hürriyet

ve İtilaf yeni hükümete karşıymış, ama onların bir ağırlığı yokmuş. De Robeck hükümetin saldırı ve entrikaların hedefi olacağını tahmin ediyor, buna karşın iktidarda kalmasının İngiliz çıkarları için yerinde olacağını, çünkü ancak Damat Ferit'in antlaşmanın imzalanıp onaylanmasını sağlayacağını söylüyordu. Onaydan sonra aşırı sevimsizliği onun iktidarda kalmasını hem kendisine, hem de herhangi birine yararsız kılacak derecede sakatlayabilirdi.[13]

30. Sevr'in İmzalanması ve Uygulamaya Sokulması Sorunu

Yukarıda da anlatıldığı gibi, antlaşma demokratik-ulusçular kadar, Saray cephesince de kabul edilemez bulunmuştu ve buna tepki gösterilmişti. Ama Yunan taarruzlarıyla iki eski Osmanlı başkenti Bursa ve Edirne ve bu kentlerle birlikte Ege ve Marmara bölgeleri büyük ölçüde ve kolayca Yunan istilasına uğrayınca İstanbul ve Ankara'nın yolları ayrıldı. Saray cephesi kolay Yunan zaferini, "dünya sisteminin" (Batı emperyalizminin?) zaferi olarak algılıyor ve "kan ağlayarak" bunun karşısında Osmanlı'nın durumunu çaresizlik olarak değerlendiriyordu. Demokratik-ulusçu hareket çok ağır yenilginin karşısında, benzer bir çaresizlik sonucuna ulaşmıyordu. Çünkü bir yandan mektepliliğin aydınlanmacı-ulusçu bilincine, bir yandan kitleleri her şeye karşın seferber edebilme inancına, öte yandan doğmakta olan "yeni bir dünyanın" (Bolşevikliğin) desteğini alabilme olasılığına ve nihayet İtilaf devletlerinin savaş yorgunluğu ve tükenişine dayanarak antlaşmaya meydan okuyabileceğini düşünüyordu. Bunu psikolojik olarak değerlendirirsek şunu da söyleyebiliriz: Avrupa'nın "öldürme kastını" açıkça görmenin travması karşısında "can havliyle" mücadeleye sarılma diye de yorumlayabiliriz.

Yukarıda İstanbul hükümetinin imzalama kararına nasıl ulaştığını anlattım. 23 Temmuz'da Rıza Tevfik ve Hadi Paşa İstanbul'dan bir Fransız savaş gemisiyle Köstence'ye hareket ettiler. Meclis-i Vükela'nın 25 Temmuz kararıyla heyete Bern Elçisi Reşat Halis de eklendi.[14] De Robeck'in bildirdiğine göre antlaşma 28

Temmuz'da imzalanacaktı. Ne var ki Osmanlı delegeleri ancak 30 Temmuz sabahı Paris'e varacaklardı.[15] Fakat antlaşmanın imzalanmasına önemli bir engel çıkmıştı. İtalya, 29 Temmuz 1919'da Oniki Ada'nın Yunanistan'a verilmesini öngören Tittoni-Venizelos Anlaşması'ndaki yükümlülüğünü yerine getirmeyi reddettiği için Yunanistan antlaşmayı imza etmeyi reddetti. Bu durumda Yunanistan'ı haklı bulan İngiltere barış antlaşmasını ve üçlü anlaşmayı imzalamayacağını açıkladı. İtalyan hükümeti Arnavutluk mandasından, Dalmaçya'dan vazgeçtikten sonra bir de Oniki Ada'dan vazgeçemeyeceklerini düşünüyordu. Sonunda Rodos'un (Oniki Ada'nın?) 15 yıl daha İtalya'da kalması, o tarihte Milletler Cemiyeti'nin kararlaştıracağı bir yöntemle halk oylaması yapılması biçiminde anlaşma sağlandı.[16] Böylece Türk tarihinin herhalde en uğursuz belgesi olan Sevr Antlaşması ve Osmanlı ülkesinde Fransız, İtalyan, İngiliz nüfuz bölgeleri oluşturan Üçlü Anlaşma 10 Ağustos 1920 günü öğleden sonra saat 16:00'da Sèvres Porselen Fabrikası'nın konferans salonunda imzalandı. İmzayı duyuran resmi Babıâli bildirisi imza ile birlikte "yirmi iki aydan beri mütareke namı altında devam eden tezebzüb ve bikaraiye (karışıklık ve kararsızlık) nihayet verilmiştir" diyerek, bir çeşit ferahlama duygusu vermek istemiş gibiydi.[17] Osmanlı hükümeti Üçlü Anlaşma'nın ne ölçüde farkındaydı pek bilemiyorum ama, Osmanlı felaketinin Sevr kadar önemli bir parçası olduğu kuşkusuzdur. Fakat Osmanlı kamuoyunun bunun farkında olmadığı anlaşılıyor. Üçlü Anlaşma (*Tripartite Agreement*) barış antlaşmasını imzalayınca Osmanlı hükümetine bildirilecekti. Böylece İtilaf, Osmanlı'ya bir "sürpriz" daha yapmış oluyordu.[18]

Antlaşmanın imzasının günlerce, belirsiz bir biçimde ertelenmesi, İstanbul gazetelerinin o tarihlerde bir gün önceki yurtdışı haberleri verememeleri, karışıklığa neden oluyordu. 27 Temmuz günlü *Alemdar*'da "27 Temmuz Matemi" başlıklı başyazısında Refi Cevat halkın duygularını kendiliğinden açıklaması gerektiğinden söz ediyordu. Ertesi gün imzanın "gelecek Perşembe" olacağı bildiriliyordu. 30 Temmuz günü (Cuma) çıkan yazıda imza gününde Darülhilafe'nin bütün minarelerinden "arş-ı âlaya" kadar yükselecek

ezanlardan, dualardan, bütün Müslümanların dükkânları kapatarak, eğlence yerlerine gitmeyeceklerinden, "bu ulvi ve acı matemin hüznengiz tezahüratına" katılmaktan söz ediliyordu. 31 Temmuz'daki *Alemdar* "bugün" imzalanacağını haber veren yazıyı kalın çerçeveli bir "kutu" içinde veriyordu. Sonraki günlerde "edilmedi", "edilecek" haberleri çıktı. Sonunda 12 Ağustos'ta "Amerika Ajansı'nın" imzalandığına dair haberi çıktı. "Kızıl harp kara bir sulhla" bitmiş bulunuyordu. Yeni dönemde adalelerimizi asrın "irfan ve zekâsıyla kuvvetlendirecektik." Ama önce sınırlarımızın içinde "seri bir tasfiye" yapmak gerekiyordu. Antlaşmanın tamamen uygulanmasından sonra, "yaşamak isteyen, yaşamak aşkını" ruhunda saklayan bir millet için yoluna dikilmiş bir duvar olamayacağı belirtiliyordu. Bu felaket gününde bayraklar yarım çekilecek, gazeteler siyah olacak, camilerde ibadet edilecek, minarelerden salavat ve selam okunacak, dükkânlar ve eğlence yerleri kapatılacak ve saat 1:00'de tramvay, vapur ve insanlar beş dakika selama duracaklardı. Ayrıca gazetede Yusuf Ziya'nın "Kara Gün," Şekip'in "Figan" şiirleri yer alıyordu. *Times* muhabirine göre imza haberinin beklenmeyen bir anda gelmiş olması ulusal yas tutma planlarının büyük ölçüde gerçekleşmemesi sonucunu doğurmuştu. İmza belirsizliğinin uzaması "gücenme ve keder" duygularını körleştirmişti.

Hâkimiyet-i Milliye'ye gelince, kestirilebileceği üzere, bambaşka bir havadaydı. "İhtimal hiç elleri titremeksizin," belki de bu tatsız işin bitirilmesinden dolayı memnuniyet içinde antlaşma imzalanmıştı. Ama imzalatanların da imzalayanların da bilmesi gerekirdi ki "bu vesikanın hiçbir kıymet ve ehemmiyeti yoktur."[19]

Türkler kan ağlarken, Rum Patrikhanesi İstanbul'daki Yunan Temsilciliği'nin katılımıyla tören ve kutlama yapmaya hazırlanıyordu. Yalnız Venizelos'a yapılan suikast dolayısıyla bir ertelemeye gidilmişti. *Alemdar* haberi, herhalde zorunlu olarak yorumsuz veriyordu.[20]

İmza ile birlikte yeni bir süreç başlıyordu. İtilaf güçleri antlaşmanın yürürlüğe girmesi için bu sefer de onaylanması işinin peşine düştü. Bunu yapacak olan padişahtı. Delegelere imzalama yetkisi veren padişahın onayını almanın çok da zor olmayacağını dü-

şündükleri tahmin edilebilir. Fakat asıl sorun, Yunan işgali altında olmayan yerleri denetiminde tutan Büyük Millet Meclisi hükümetini de Sevr'e razı etmekti. Gerçi Kuva-yı Milliye Batı Anadolu'da her yerde Yunan ordusuna kolayca yenilmişti. Yunanlılar koskocaman, çok verimli bölgeleri işgal altına almışlardı ama, İç Anadolu, Karadeniz, Doğu Anadolu'da Ankara egemendi. Güneydoğu Anadolu'nun batı, Akdeniz Bölgesi'nin doğu kesimlerine egemen olmaya çalışan Fransız işgal kuvvetlerine karşı Kuva-yı Milliye çok başarılı bir mücadele yürütmekteydi. Ankara'nın oluru olmadan Sevr'in onaylanmasının fazla bir anlamı yoktu. Onun için Büyük Millet Meclisi hükümetinin razı edilmesi gerekirdi. İstanbul hükümeti demokratik-ulusçu harekete karşı bir iç savaş yürütmekteydi, fakat söz konusu hareket padişaha karşı hep saygılı davranmış, kendisine karşı davranışlarını da "İngilizlerin elinde tutsaktır, onların zoruyla yapıyor" diye açıklamıştı.[21] Ankara'nın gözünde "kötü adam" Damat Ferit'ti. Böylece İtilaf, Vahdettin'den yararlanarak Ankara'yı yola getireceğini umuyordu. Bunun için "kötü adam" Damat Ferit'in gitmesi gerekiyordu. Ama bir yandan da Damat Ferit, Anadolu hareketini ezecek askeri gücü (yeni Kuva-yı İnzibatiye'yi) toparlayabilecek tek kişi olarak görünüyordu. Yani İtilaf devletleri, Kuva-yı Milliye'yi ve Büyük Millet Meclisi hükümetini yok etmek umudunu da besliyordu. Demek ki bir yanda uzlaşma, bir yanda yok etmek istekleri: İtilaf devletleri derin bir çelişki içindeydi.

Sevr'in imzalanması üzerine Curzon, antlaşma onaylanıncaya değin yüksek komiser olarak bir diplomatın görev yapmasının uygun olacağını, bu amaçla ortaelçi unvanlı Max Müller'in görevlendirileceğini İstanbul'a bildirdi (12 Ağustos). Antlaşma onaylanınca Müller ortaelçi olarak göreve devam edecekti. Bu sırada Damat Ferit, antlaşma onaylanıncaya kadar İngiltere, Fransa, İtalya'nın maslahatgüzar olarak Osmanlı temsilcisi kabul edip etmeyeceklerini sordu (De Robeck'in 19 Ağustos teli). Curzon buna yatkındı. Müttefikler'in eşgüdüm halinde davranması gerektiğini, fakat Osmanlı Devleti'nin antlaşmayla değişmiş (yani küçültülmüş demek istiyor) durumu dolayısıyla İstanbul'a büyükelçi atamanın "saç-

ma" olacağını bildirdi. Ne var ki Fransa, Osmanlı ülkesindeki çıkarlarıyla antlaşmanın gereği kurulacak denetim kurullarının öneminden ve bunların İstanbul'daki temsilcilerin gözetiminde olacaklarından ötürü İstanbul'da büyükelçi aşamasında temsil olunmayı uygun görüyordu. Yani, Osmanlı Devleti küçültülmüş olacaktı, ama antlaşmanın yürürlüğe girmesiyle birlikte Yüksek Komiser Defrance büyükelçi olarak görevine devam edecekti.

Curzon İstanbul postunun öneminin "saçma bir biçimde abartılmasına" karşı biraz daha ısrar ettiyse de, İtalya da büyükelçi göndermek fikrinde olunca, İngiltere zorunlu olarak kervana katıldı. Osmanlı'nın göndereceği temsilcilerin, antlaşmanın onaylanmasına değin resmi olmayan bir nitelikte olmaları, maslahatgüzar sıfatını taşımamaları kararlaştırıldı.[22]

Dikkati çeken nokta, Sevr ile kısa erimde yok edilmek istenen Osmanlı Devleti'nin İngilizlerce manevi olarak da küçültülmek istenmesiydi. Curzon İstanbul postunun "abartılmasını" istemiyor, İstanbul'a artık büyükelçi değil, ortaelçi atanmasını tasarlıyor, fakat Fransa ve İtalya'dan destek alamıyordu. Konuyla ilgili yazılmış olan andaçtan öğrendiğimize göre, De Robeck'in yerine gelecek Sir Horace Rumbold'un güven mektubu eskisi gibi yazılmış olmakla birlikte Kral'ın imzadan önceki "Majestelerinin Güvenilir (?) Kardeşi" ("*Your Imperial Majesty's Good Brother*) ibaresi kaldırılmış. "Babıâli" ifadesi kullanılmış (*Sublime Porte*) ama günlük kullanımda "âli" nitelemesine gerek olmadığı söyleniyordu. 2 Şubat günlü görüşünde Sir Eyre Crowe "gülünç" bulduğu Babıâli deyimini "diriltmeye" şiddetle itiraz ediyordu.[23]

Sevr'in imzasıyla yakından ilgili başka bir gelişme, İtilaf Yüksek Komiserlerinin Vahdettin'i ziyaret etmeleriydi. Anlaşılan fikir Fransız Yüksek Komiseri Defrance'tan kaynaklanıyordu. Gerekçesi şuydu: Osmanlı'nın özel koşulları, İstanbul'da uzun süredir kalmış olmaları ve Saray'ın kimi vesilelerle kendilerine göstermiş olduğu küçük yakınlıklar dolayısıyla bir karşılık gerekiyordu. Ziyaret, antlaşma yürürlüğe girinceye değin genel tutumlarını değiştirmeyen yarı-resmi bir nezaket ziyareti olacak, padişahın halkın gözünde nüfuzunu artırmak gibi bir yarar sağlayacaktı. Doğrudan

dile getirilmese de, padişahın antlaşmayı imza ettirmeyi kabul etmesine karşılık bir "ödül" sayılabilirdi. Nitekim De Robeck merkeze bunu böyle açıklıyordu. Daha önce İtilaf'ın kimi temsilcileri doğrudan padişahın huzuruna çıkmışlardı. Ama yüksek komiserler bunu kendileri hiç yapmamışlardı. 16 Mart'tan beri sırasında yüksek komiserliklerin tercümanları Vahdettin'i ziyaret ederek ülkelerinin kendisini desteklemeye devam ettiği güvencesini vermişlerdi. Belki de Curzon Osmanlı'ya (Türk'e) en düşman Dışişleri bakanı sayılıyor olmalıydı ki, De Robeck ziyareti savunan telinde, Fransız ve İtalyan meslektaşları bunu yaparken kendisinin yapmamasının "talihsiz bir etki" yaratacağını belirtmek gereksinimini duymuştu. Curzon "imzadan sonra" ziyareti onayladı.[24]

Ziyaret 21 Ağustos günü öğleden sonra gerçekleşti. Kıdem sırasıyla Fransa, İtalya, İngiltere yüksek komiserleri ayrı ayrı kabul edildiler. De Robeck'in bildirdiğine göre onun görüşmesi kırk dakika sürmüş. Üniforma dışında Osmanlı tarafı ziyaretlere resmi ziyaret gibi teşrifat uygulamış. Sadrazam da aynı zamanda Hariciye Nazırı olarak ziyaretlerde hazır bulundu. De Robeck'in huzura kabulünde padişahın sözlerini Damat Ferit Fransızcaya çeviriyor, tercüman Ryan da bunları İngilizceye çeviriyordu. De Robeck'e göre Ferit'in çevirisi "serbestten de öte" imiş. Padişah son on yılda devletin çok kara günler geçirdiğini, bu ışıklı anın ilerisi için iyi bir işaret olmasını dilediğini söylemekle başladı. Osmanlı'nın başına yakın zamandaki felaketleri getiren zümreyle, gerçek Türkler arasında fark olduğunu, onların bütün mukaddesatı ve bu arada İngiltere ile dostluk geleneğini çiğnediklerini belirtti. Dikkatle incelenirse o zümre insanlarının gerçek Türk olmadıkları da görülecekti.

Vahdettin'e göre bir çeşit idam hükmü olan antlaşmanın imzalanmasını buyururken gelecekte İngiliz yardımından yararlanabileceği umuduyla davranmıştı. Osmanlı'nın yaraları derindi ve yaşamak için bir dostun yardımına gereksinimi vardı. De Robeck bütün Avrupa ülkelerinin yaralı olduklarını söylediğinde Vahdettin Osmanlı'nın yaralarının en derin olduğunda ısrar etmiş. Kafasındaki yardım Müttefikler'in ortak yardımından çok İngiltere'nin "özel desteği" imiş. Osmanlı'nın iki işi, önce canlanmak, sonra da

yeni bir yola koyulmaktı. Bu, güçlü tek bir dayanak olmadan başarılabilir miydi?[25]

Yukarıda da işaret ettiğim gibi, Sevr'in uygulanması için İtilaf birbiriyle çelişen iki yöntem uyguluyordu. Biri, Ankara'ya Sevr'i kabul ettirecek uzlaşma, anlaşma yolu ki, Damat Ferit bunu yürütebilecek insan değildi. İkincisi, İç Savaş'ı körükleyerek Kuva-yı Milliye'yi silahla ezmek, kesin yenilgiye uğratmak, böylece Büyük Millet Meclisi hükümetini Sevr'e razı etmek ki, Damat Ferit bunun için biçilmiş kaftandı ve benzerini bulmak kolay değildi. İç Savaş konusunu aşağıda ayrıca ele alacağım. Burada önce uzlaşma girişimlerini inceleyeceğim.

Sevr imzalanınca Damat Ferit, Versailles'da bulunan Hadi Paşa'ya çektiği bir telle antlaşmanın ne zaman onaylanacağını öğrenmek için Paris'e bir kâtip ve İtilaf devletleriyle acilen diplomatik ilişki kurabilmek için Londra, Paris, Roma'ya temsilci gönderilmesi gerektiğini bildirdi.[26] Bundan önce İstanbul'daki yüksek komiserler 30 Temmuz tarihinde kendi merkezlerine ortak bir kararlarını bildiriyorlardı. Buna göre nüfuzlu ve ılımlı ulusçuların görüşmeyi kabul edebilecekleri kişilerden bir kurul oluşturulup Anadolu'ya gönderilmeliydi. Kurul durumu anlatmak için Barış Konferansı'yla ilgili belgeler, Yunan zaferleri ve Kuva-yı Milliye yenilgilerini açıklamalıydı. Ulusçuların tutumlarında ısrarı halinde Müttefik ve özellikle Yunan ordusunun ilerlemesinin, İstanbul'un yitirilmesinin ve Türkiye'nin (Osmanlı'nın) yok olmasının kaçınılmaz hale geleceği anlatılmalıydı. Oysa Sevr'in kabulü savaşın, zorunlu askerliğin son bulması, düzen, sükûnet ve iyi yönetimle gelecek refah anlamına gelecekti. Kurul yüksek komiserlerin bu yönde hazırladıkları bir bildirgelerini gösterecekti. Bu bilgiler halka ve ilgililere iletilecekti. Kurul tümüyle başarılı olmasa da hiç değilse ulusçuların arasında anlaşmazlık tohumları ekmiş olur ve girişilecek askeri harekâtı kolaylaştırırdı. Bu arada İstanbul hükümetinin kendi kuvvetlerini hazırlaması için zaman kazanılmış olur, böylece tehlikeli bir yol olan Yunan ordusuna başvurmaya gerek kalmazdı.[27]

Bu tasarımın pek hayali olduğunu hemen belirtmek gerek. Halka propaganda da yapması öngörülen böyle bir kurulun An-

kara'ya ya da onun denetimi altındaki herhangi bir yere gidebileceği düşünülemez. Bu, ancak Yunan işgali altında ya da İstanbul hükümetinin denetimindeki yerlere gidebilirdi. Oralarda da yetki sahibi "ılımlı" ulusçuları bulabilir miydi? İstanbul'un yitirilmesi, Osmanlı'nın yok olması tehdidi ise üstü örtülü olarak zaten Sevr'de var olan şeylerdi. Ama Curzon sözü edilen girişime yeşil ışık yaktı.[28]

Curzon girişime yeşil ışık yakarken *Times*'da çıkan bir haberi soruyordu. Habere göre Konya'nın ulusçu valisi İstanbul'a gelmiş. Mustafa Kemal'i temsilen, af ilan edilir ve sadarete Ahmet İzzet getirilirse boyun eğeceğini bildirmiş. De Robeck'e göre Suphi'nin böyle bir yetkisi olup olmadığı, haberin ciddiyeti belli değildi.[29] Daha sonra Mustafa Kemal'in özel görevlisi başka bir Suphi Bey ortaya çıktı. İngiliz belgelerine göre bu Suphi, Mustafa Kemal'in Roma'daki temsilcisi Arnavut Ahmet Dimo'nun (Dino?) bir akrabasıydı ve İsviçre'de Dünya Savaşı sırasında İngiliz ajanlığı yapmış olan François Stern adlı Romanyalı bir gence Mustafa Kemal'in barış koşullarını bildirmiş. O da bunları İngiltere hükümetine iletmek için Londra'ya gelmiş. Mustafa Kemal'in barış koşulları şunlarmış:

1) Trakya'dan tümüyle vazgeçmeye razıymış.

2) Türkiye'ye İzmir'den çıkış sağlanmalıydı.

3) Yunan askerleri Türkiye'den ayrılmalı, gerekiyorsa yerlerine İtalyanlar gelmeliydi.

4) Başka birisinin denetimine verilecekse Boğazlar İngiltere'nin denetiminde olmalıydı.

5) Mustafa Kemal İngiliz teknik danışmanları kabul etmeye hazırdı.

6) Damat Ferit çekilmelidir.

7) İngiltere Yunanistan'ı desteklemekten vazgeçmeliydi.

8) Mustafa Kemal kuvvetlerini dağıtıp silahlarını teslim edecekti.

9) Mustafa Kemal Mısır, Hindistan ve Mezopotamya'da İngiliz karşıtı propagandadan vazgeçecekti.

10) İtalyanlarla entrika yapmaktan vazgeçecekti.

Bunları İstanbul'a bildiren Curzon, koşulların Sevr'den ve onun uygulanmasını sağlayacak olan Yunanlılardan vazgeçmek anlamında ve kabul edilemez olduğunu belirtiyordu. Stern'e yüz verilmemiş ve Mustafa Kemal'in Sevr'i ve padişahın yetkisini kabul etmek zorunda olduğu bildirilmişti.[30]

Yine İngiliz belgeleri arasındaki başka bir habere göre Ankara'daki bir Türk, İngiliz generali Wilson'a Karadeniz kıyısında bir yerde (Sakarya ağzının 15 mil doğusu, herhalde Akçakoca'da) "ılımlı ulusçular" ile Osmanlı hükümeti arasında anlaşma olması için haber iletmiş. Haberi gönderen eski Genelkurmay Başkan Yardımcısı Kâzım Paşa'ymış. Söz konusu temasa hazırlık olmak üzere Binbaşı Van Millingen ya da başka bir subayla Kâzım Paşa görüşeceklermiş. Curzon, Sevr'i kabul etmek koşuluyla görüşme yapılabileceğini bildirdi ve Kâzım'ın Kemalist karşıtı ve İtilaf yanlısı olduğuna dair not düştü (her zamanki İngiliz ihtiyatıyla "anladığıma göre" diyerek).[31]

19 Eylül'de hükümetten aşağıda anlatılacak istifalar sırasında Damat Ferit yüksek komiserlere uzun bir nota verdi. 21'inde notayı görüşmek üzere toplanan komiserler Anadolu'ya "yatıştırma" (*pacification*) kurulu gönderme işini yeniden ele aldılar. İşin nasıl olacağı pek belli olmadığı için Fransız yüksek komiseri konuyu Paşa'ya açmış. Damat Ferit salt Türklerden oluşan ve güçle desteklenmeyen bir kurulun yararsız olacağını, fakat kurulla birlikte İtilaf temsilcileri olursa belki sonuç alınabileceğini söylemiş. Komiserlerin 22'sindeki toplantısında De Robeck sadrazamın bu düşüncesini desteklemiş, Fransız meslektaşı ulusçularla resmi görüşme havası verecek bu düşünceye itiraz etmiş. İtalyan komiseri ise kurulun İtilaf temsilcilerinden oluşmasını ya da en azından birlikte bulunmalarının yararlı olacağı görüşünü savunmuş.[32]

De Robeck 28 Eylül yazısında, Osmanlı hükümetinin ulusçuları bastıracak bir kuvvet oluşturmasının olanaksızlığı dolayısıyla "gerçekleri" anlatarak söz konusu kurul işine girişmek gerektiğini bildiriyordu. Bu arada 24 Eylül'de Fransız yüksek komiserine padişahın görevlendireceği, yanında İtilaf temsilcilerinin bulunacağı ve ulusçu önderlerle görüşebilecek bir kurul düşüncesini kabul et-

tirmiş. Fakat komiserler 25 Eylül'de Damat Ferit'le görüştüklerinde hiçbir zaman kurul gönderme tasarımının silahla bastırmanın yerine bir çare olarak ya da altı ay önce büyük Müttefik baskısı altında asi ilan edilmiş olan ulusçu önderlerle görüşme yapılmasını düşünmediğini söylemiş. Ona göre kurul işi bir yandan hareketi bastıracak kuvvetlerin oluşturulması, kurulun yanında İtilaf temsilcileri olması, Kemalist hareketin suçlu önderleriyle temas etmemesi koşullarıyla yararlı olabilirdi. De Robeck'e göre bu Fransız yüksek komiserinin düşüncesiydi. Yalnız Defrance Damat Ferit'in çekilmesi gerektiği fikrindeymiş, oysa kendisi bu konuda tereddüt ediyormuş.[33]

Ryan'ın bu sırada (23 Eylül'de) yazdığı rapora göre, Defrance kurul tasarısını somutlaştırmış. Askeri güçle birlikte kurul bir yere gidip çalışmalı, orada ulusçuları çökerttikten (ikna ettikten?) sonra bitişik bölgeye gidip aynı işi yinelemeliymiş. Fakat Defrance Ferit'in çekilmesini de istiyordu ki, Ryan'a göre bu takdirde kurul işi de suya düşerdi. Sonuç olarak Ryan kurul gönderme işinin denenebileceğini, fakat buna fazla umut bağlamamak gerektiğini söylüyordu. Başarısızlık halinde iki seçenek kalıyordu: İstanbul hükümetini her bakımdan destekleyerek ya da Yunanlıları "salarak" (*let loose*) Sevr'in uygulanmasını sağlamak.[34]

7 Ekim'de yüksek komiserler Babıâli'ye ortak bir nota sunarak Anadolu'ya barışçıl, istediği herkesle görüşebilecek, komiserlerin onayladığı, saygın kişilerden oluşacak bir uzlaştırma kurulunun acil olarak gönderilmesini resmen tavsiye ettiler. Kurul antlaşma ile oluşan durumu, antlaşmayı yürürlüğe sokmanın gerekliliğini, bu yapılmazsa doğacak tehlikeleri anlatacaktı. Komiserlere göre Damat Ferit'in antlaşmayı zorla kabul ettirmek yönündeki düşüncelerine katılmak pek olanaklı değildi. Anadolu hareketini bastıracak bir gücün oluşturulmasındaki zorluklar, mali olanakların tümüyle yokluğu ve Anadolu'nun birçok bölgesinde meşru hükümet yerine başka bir yetkeyi tanıyanların varlığı ortadaydı.[35]

12 Ekim günlü ve Paris'teki İngiliz ve İtalyan elçiliklerine sunulan Fransız notasında antlaşmanın onaylatılmasının "daha pratik" olacağı kabul ediliyordu. Onaylama işi için Meclis'e gerek yoktu,

İtalya'da olduğu gibi padişah ve hükümetin onaylaması yeterliydi. Fakat onaydan sonra Ferit hükümeti çekilmeli ve yeni hükümet Anadolu'ya bir uzlaşma kurulu göndermeliydi. Birçok kaynaklardan gelen bilgiler, Anadolu halkının, Mustafa Kemal'in çevresindeki bir avuç aşırı dışında, ulusçulara karşı bıkkınlık, yorgunluk duyduğunu gösteriyordu. Bunlar, Büyük Devletler'in Türkiye'nin geleceği ve kalkınması konusundaki iyi niyetlerini ve barışa direnmenin boşluğunu kurulla temas ettikçe anlayacak ve İstanbul hükümetine yönelecekti.

Kurul yüksek komiserlerin "seçtiği" ve sadakat konusunda tam güvenilecek şahsiyetlerden oluşacaktı. Başarısızlık olasılığı dolayısıyla yabancılar yer almayacaktı. Görülüyor ki uzlaşma kurulu gönderme tasarısı, daha sonra gerçekleşecek İzzet-Salih paşalar heyetine benzemeye başlamaktadır.[36]

Padişah, De Robeck'le 11 Ekim günü yaptığı görüşmede uzlaşma çalışmalarında hem manevi, hem fiziki güç öğelerinin kullanılmasının yerinde olacağını söylemiş. Asıl vurguladığı, kurulun yalnızca ulusçuları boyun eğmeye çağırması, müzakereye, karşı yanın koşul öne sürmesine olanak tanınmamasıydı. Çağrıyı reddederlerse ne yapılacağı da düşünülmeliydi.[37] Defrance'ın bildirdiğine göre, Vahdettin o gün kendisiyle yaptığı görüşmede, gönderilecek kurula yüksek komiserlerin temsilcilerinin de eklenmesini önermiş. Böyle bir uygulamaya her şeyden önce kurulun yetkesini artıracağı için Defrance'ın ve meslektaşlarının aklı yatmış.[38]

Uzlaşma işini yürütmek için İstanbul'da resmi olmayan özel bir girişim de oldu. Eski Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey 23 Haziran (1920?) günü bunu amaçlayan bir dernek kurdu: Müsalemet İttifakı. Bir süre bu kuruluşun kamuoyuna yansıyan bir etkinliği olmadı. 25 Eylül'de Lütfi Fikri ortaya çıkarak Ankara ile İstanbul arasında aracılık yapmasına izin verilmesini istedi. 5 Ekim günlü *Alemdar*'dan öğrendiğimize göre Lütfi Fikri Damat Ferit'i ziyaret ederek uzun bir proje sunmuş. Gazeteye göre Anadolu ile İstanbul hükümeti arasında bir anlaşma zemini hazırlamayı amaçlayan bu fikri sadrazam "esas itibariyle" kabul etmiş ve kendisine "mülayim ve mültefit" bir tavır alarak, projeyi inceleyeceğini söylemiş.

Sonra Lütfi Fikri *Bosfor* gazetesine demeç vererek bir heyet halinde Anadolu'ya gitmeye hazır olduğunu, ileri süreceği ilk şartın Sevr Antlaşması'nın "samimi ve sadıkane" bir biçimde uygulanması olduğunu, buna karşılık hükümetin genel af ilan etmesi gerektiğini açıklamış. Görülüyor ki Lütfi Fikri, af karşılığında Sevr'in kabulünü istiyordu. Herhalde Anadolu hareketini içerikten yoksun bir blöf, bir çılgınlık olarak görüyor olmalıydı. Hareketin af karşılığında davasından vazgeçebileceğini düşünüyor olması, yerli, yabancı, İstanbul'daki birçokları gibi apayrı bir dünyada yaşadığını bize göstermektedir. Görülüyor ki, Ankara'yla temas söz konusu olunca, İstanbul aslında uzlaşma, görüşmeden çok "biat" istiyordu, bekliyordu.

Refi Cevat 11 Ekim günü Lütfi Fikri'nin girişimini değerlendiriyordu. Anlaşılan Lütfi Fikri'nin Ankara hareketini tümüyle haksız bulması da Cevat'a yetmiyordu. Ona göre hareket tümüyle bir çıkarcılık, bir İttihatçılık meselesiydi. İttihatçılığın ise "akl-ı selim erbabının" havsalasına sığar bir yönü yoktu: "Tarif edilmez acayip ve garip bir akidedir." Kuva-yı Milliye denen "kuru kalabalık" ise İttihatçılıktan ibaretti. Önderlerinin yüzde 99,5'i İttihat ve Terakkiliydi. İttihatçılık Hürriyetperver Avam, Teceddüt gibi isimlerden sonra Kuva-yı Milliye adını "yumurtlamıştı." İttihat ve Terakki Kulüpleri Kuva-yı Milliye şubelerine dönüşmüştü. Cevat bundan sonra Lütfi Fikri'nin İttihat ve Terakki'den çektiklerini hatırlatıyor, İttihat ve Terakki'nin "cahil ve muzır" fikirlerini zorla kabul ettirmek isteyen bir zorba ocağı olduğunu söylüyordu. İttihat ve Terakkililer daha uzun başta kalsalardı "selam aleyküm!" yerine, herkese zorla "günaydın!" dedirteceklerdi! Bunlarla kaynaşılırsa milletin son kalan "hamle-i hayatiyesini" de yağma ve talan edeceklerdi. Tarih bize gösteriyordu ki zorbalarla ancak kılıç uzlaşmıştır. Sonuç olarak Lütfi Fikri'nin girişimi boştu, "laf ü güzaf"tan ibaretti.[39]

Gerek İtilaf görevlilerinin, gerekse birçok Osmanlı'nın Anadolu'ya gönderilecek bir heyetin Büyük Millet Meclisi hükümetine Sevr'i kabul ettirebileceğini düşünmeleri ilginçtir. Demek ki Yunan taarruzunun başarısı karşısında Ankara'da tam bir bozgun havası

yaşandığını sanıyorlarmış. De Robeck'in şu cümlesi bu anlayışı dile getirmektedir: "Şimdilik ulusçu kuvvetlerin gönüllü olarak dağılması olasılığının bulunmadığı kesindir, ama maneviyat bozukluğu ve iç çekişmeler yüzünden parçalanmaları olasılığı vardır."[40] 22 Ağustos'ta Lucerne kentinde İtalyan başbakanı Giolitti ile Lloyd George arasında bir görüşme yapıldı. Burada Giolitti Mustafa Kemal'in "hemen hemen" bittiğini söyleyince Lloyd George bu görüşe katıldığını, ama yine de temkinli olmak gerektiğini dile getirdi.[41]

Şimdi Sevr ile ilgili başka bir konuyu ele alacağım. O da antlaşmanın onaylanması (tasdiki) işidir. Bilindiği gibi uluslararası antlaşmalar imzalanmakla yürürlüğe girmezler. Bir de bunların onaylanması gerekir. Demokratik düzenlerde onaylama işini genellikle meclisler yapar. Demokratik olmayan düzenlerde genellikle devlet başkanı (hükümdar) onaylar. Osmanlı Devleti parlamentolu bir hükümdarlıktı, yani meşrutiyetti. Nitekim Kanun-ı Esasi de antlaşmaların Meclis tarafından onaylanmasını öngörüyordu. Fakat bilindiği gibi, Meclis-i Mebusan 4. Damat Ferit hükümeti zamanında padişahın bir iradesiyle dağıtılmış, yerine yenisinin seçilmesi için hiçbir girişimde bulunulmamıştı. Durum bu kitabın başından beri savunulmuş olan Vahdettin'in mutlakıyete yönelme kararının bir göstergesiydi. İlginçtir ki Vahdettin'in bu arzusu İtilaf devletleri tarafından zımnen kabul edilmiş görünüyor. Onlar da antlaşmanın tek başına padişah tarafından onaylanmasını "doğal" gibi karşılamışlardır. Nitekim De Robeck'in 10 Eylül telinde antlaşmanın padişah tarafından onaylanacağı söylenmiştir.[42] Reşit Bey'in iddiasına göre, Meclis-i Mebusan'ın 11 Nisan'da dağıtılması Damat Ferit'in, "yani Papas Frow'un" antlaşma onaylanırken Meclis'e takılmasın diye düşündüğü bir kurnazlıktı.[43]

İtilaf devletlerinin onay işini Eylül'de ele almalarının nedeni, parlamentolar yazın toplanmadıkları, yani kendileri onaylamak durumunda olmadıkları için Ağustos'ta bu konuda padişahı sıkboğaz etmeye gerek görmemelerinden ileri gelmiş olmalıdır. Demek oluyor ki İtilaf devletleri, Osmanlı hükümetinin meşrutiyetten mutlakıyete dönüşmüş olmasını kabul ediyordu. Tabii, bu bir ölçüde, pratik zaruretlerden de kaynaklanıyordu. Büyük Millet

Meclisi hükümetinin denetiminde ya da Yunan işgali altındaki yerlerde İstanbul hükümetinin seçim yapabilmesi olanaksızdı. Kalan, dolayısıyla bu hükümetin denetiminde olan yerler ise pek azdı.

Curzon, Eylül sonunda (30 Eylül) Anadolu'ya heyet gitmeden önce, antlaşmanın onaylanması gerektiğini bildirdi. Curzon imzalı başka bir belgeden (1 Ekim) onay konusunda Fransız görüşüne katıldığını öğreniyoruz. Buna göre onayın gecikmesi, Sevr oldubittisini kabul etmeye hazır, fakat bunun sorumluluğunu yüklenmek istemeyen ılımlı insanların ortaya çıkmasını önlüyordu ve bunun için Damat Ferit hükümetine baskı yapılmalıydı.[44] İmzalayacak olan padişah olduğuna göre, onay için Damat Ferit'e yapılacak baskı, aslında padişaha yapılacak baskı demekti. Belki nezaket gereği padişaha baskı yapılacağı söylenmiyordu. Yukarıda söz konusu edilmiş olan 12 Ekim günlü Fransız notasına göre onay "derhal" sağlanmalı, hemen ardından da Damat Ferit hükümetine son verilmeliydi.[45] De Robeck'le görüşmesinde (11 Ekim), Vahdettin Anadolu'ya gidecek uzlaşma kurulunun elde edeceği sonucu beklemek gerektiğini ve ilk kez onaylayarak antlaşmayı istedikleri suçlaması ile karşılaşmamak için derhal onaylamayı kabul etmediğini söylemiş.[46] De Robeck 14 Ekim telinde "derhal" onay için telkinleri sürdürmenin, fakat İtilaf'ın onayları kesinleşme yoluna girinceye değin güçlü baskı yapmaktan kaçınmanın uygun olacağını söylüyordu.

Sonuç olarak, 5. Damat Ferit hükümeti zamanında Sevr Antlaşması onaylanmadı, Tevfik Paşa işbaşına geçtikten sonra ise yine onaylanmadı, çünkü durum değişmiş bulunuyordu. Konya isyanının bastırılmasıyla (16 Ekim) İstanbul'un İç Savaş'tan bir sonuç elde etme umudu kalmamıştı. Öte yandan Ermenistan karşısında elde edilen zafer (29 Eylül) Büyük Millet Meclisi hükümetinin blöf olmadığını göstermişti. Vahdettin imzalattığı Sevr Antlaşması'nı hiçbir zaman onaylamadı. Ne var ki İtilaf, Sakarya zaferinden sonra bile Sevr'i hiç değilse Türk barışının (pazarlıkların) hareket noktası olarak kabul etmekten vazgeçmedi. Ancak Dumlupınar zaferi Sevr'i parçalayarak gündemden kaldırabildi. Şimdi padişahın Sevr'i onaylamaması işinin nasıl olduğunu görmeye çalışalım.

Reşit Bey'in ileri sürdüğüne göre, Vahdettin'in Sevr'i onaylamaması tümüyle kendi uyarısı üzerine olmuş. Reşit 12 Ağustos'ta İstanbul'a dönmüş bulunuyordu. O sırada saraya gitti ve padişah onu kabul etti. Bu görüşmede Reşit antlaşmanın onaylanmaması gerektiğini savunmuş. İki gerekçeyle: "Devletin hüccet-i idamı" olan bu belgenin onaylanması "bütün millet ve hatta âlem-i İslam" gözünde "pek fena" karşılanacaktı. İkinci gerekçeye göre de, antlaşmanın 139. maddesi Osmanlı'nın başkalarının egemenliği altındaki Müslümanlar üzerinde her türlü "icra-yı hâkimiyet" ve "salâhiyet-i kazaiye"den tümüyle vazgeçmesini öngörüyordu. Bu, halifelikten vazgeçmek demekti. Vahdettin kendisi ve ardılları için bu sıfattan vazgeçemezdi. Vazgeçmek, Vahdettin için "ebedi bir leke" olurdu. Bu iki gerekçeden hangisinin daha etkili olduğunu bilmediğini söylüyor Reşit. Ona göre Vahdettin eniştesinden çekindiği için, sadrazam olduğu sürece kendisini saraya çağırmadı. Damat Ferit Reşit'le uğraştığı için (mali soruşturma ve evinin önüne casus koymak) yukarıda değinildiği gibi Reşit, Cemil'le birlikte yurtdışına gitmek durumunda kaldı.[47]

Reşit padişahı, dediği gibi, etkilemiş olabilir. Ama bir etken daha vardı. O da Osmanlı hanedanından gelen tepkilerdi. Bunu deyince hemen akla *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*'nin I. ve II. ciltlerinde ele almış olduğum, Veliaht Abdülmecit Efendi'nin amcaoğlu Vahdettin'in yürüttüğü siyaset ve özellikle Damat Ferit'e karşı yaptığı muhalefet gelir. Abdülmecit'in Damat Ferit'in Paris dönüşü kaleme almış olduğu 16 Temmuz 1919 günlü layıhada dile getirdiği talepler arasında yer alan derhal seçime gidilmesi, savaş dönemini kapsayan bir af ilanı, fırkalar üstü bir "temerküz kabinesi" (en değerli siyasetçilerden oluşan bir kabine), Vahdettin'in tutumuna tümüyle ters, başlı başına bir programdı. Fakat daha sonra Damat Ferit hükümetinin çekilmesiyle birlikte Vahdettin ile Abdülmecit arasında bir yakınlaşma başladı. Vahdettin'in kızı Sabiha ile Abdülmecit'in oğlu Ömer Faruk'un nişanlanması (7 Kasım 1919) ve 5 Aralık 1919'da evlenmeleri yakınlaşmayı pekiştirdi gibi görünüyorsa da, Damat Ferit'in yeniden hükümetin başına gelmesi ilişkileri yeniden gerdi. Hele barış antlaşmasının belli olması işi büsbü-

tün alevlendirdi. Herkes gibi, herhalde hanedan mensupları da barış koşullarını inceleyince "çarpılıyorlardı." Ağustos ve Eylül aylarında Abdülmecit'in Anadolu'ya kaçacağına ilişkin rivayetler çıkmaya başladı. Buna karşılık Damat Ferit de önlemini aldı ve 7 Eylül 1920'den itibaren Abdülmecit 38 gün ev hapsine alındı.[48]

Abdülmecit Ankara'ya gitmedi, yeni bir layıha da yazmadı ama etkili başka bir davranış biçimine yöneldiği ya da yönelebileceği haberleri dolaşmaya başladı. İstanbul'daki İngiliz komutanlığının Londra'ya gönderdiği bir yazıda, 25 Temmuz 1920 gecesi Şıpka kahramanı Müşir Fuat Paşa, Ali Rıza Paşa, Tevfik Paşa'nın oğlu (Vahdettin'in damadı) İsmail Hakkı Bey'in huzurunda taht hakkından feragat ettiğini ve hanedan nişanını sırada bulunan Vahdettin'in oğlu Selim Efendi'ye teslim ettiği bildiriliyordu.[49] Yine benzer bir haber *Times* muhabirince 24 Ağustos'ta veriliyordu. Buna göre bir hafta önce Vahdettin başkanlığında bir hanedan toplantısı yapılmış. Burada Ömer Faruk babasının taht hakkından feragat ettiğini bildiren bir mektubunu okumuş. Abdülmecit'ten sonra hak sahibi olan Şehzade Selim ve Abdülhalim efendiler de aynı isteği dile getirmişler. Gerekçe, antlaşmanın Osmanlı Devleti'ni önemsiz, iktidarsız, Avrupa'ya bağımlı bir devlet haline getirmesiydi. Bazı şehzadeler feragat kararlarını eleştirmişler. Vahdettin ise feragatleri kabul etmesi halinde İtilaf, Kemalistlerin yararına davrandığından kuşkulanacağından, kararın enine boyuna tartışılabilmesi için sonraki bir hanedan toplantısına ertelenmesini istemiş.[50]

Feragatlerle ilgili bilgiler başka kaynaklarda doğrulanmasa da bu tür haberlerin varlığı, en azından bu yönde düşünülmeye başlandığının işareti sayılabilir. Vahdettin yalnızca Reşit'in uyarılarını, dolayısıyla bütün milletin ve İslam âleminin tepkilerini değil, şimdi bir de Osmanlı hanedanı karşısındaki sorumluluklarını da düşünmek durumunda bulunuyordu. Ve sonuç olarak Vahdettin antlaşmayı onaylamamış oluyordu.

İlginç olan başka bir şey, sonbaharda Vahdettin'in kendisi de feragat "silahını" kullanmaya başladı. İlk kez bu haber 1 Ekim'de Damat Ferit tarafından İngiliz Yüksek Komiserliği'nin memurlarından birine "çok gizli" bir görüşmede dile getirilmiş. Fakat bu

onayla ilgili değildi. Ulusçu bir hükümetle çalışmaya zorlanması halinde dayanamayıp bu yola gidebileceğini söylemiş sadrazam. Bir de böyle bir durumda, Vahdetin'in ve kendisinin ülkeyi "şerefli" (*dignified*) bir biçimde terk edebilmesi için İngilizlerin yardımcı olup olamayacaklarını soruyordu. De Robeck bu olasılık karşısında hayli heyecanlandı, çünkü Abdülmecit'e antlaşmayı onaylatmak çok zor olacaktı. Zaten ona göre antlaşmayı onaylattıktan sonra Damat Ferit'i devirmek (Fransızların düşüncesi) ahlaka da İngiliz çıkarlarına da aykırı düşecekti. Curzon da De Robeck'e padişaha feragat etmemesi gerektiğini "kuvvetle telkin" etmesini telledi. Ayrıca gerekirse ülkeden kaçmak konusunda yardımcı olunacağını da bildirdi (6 Ekim). De Robeck'in 11 Ekim'de Vahdettin'le yaptığı görüşmede o, ulusçu bir hükümetin iktidara gelmesi halinde feragat edeceğini ve o sıradaki bunalımda hükümet değişikliğinin er geç buna yol açacağını söylemiş. Yüksek komiser onu böyle bir şeyden vazgeçirmek için konuşmuş, fakat o feragat konusu ve feragatten sonra durumu üzerinde durmakta ısrar ediyormuş. Curzon yüksek komiserin tutumunu onayladı ve padişahı "ülkesine o denli zararlı olan" feragatten vazgeçirmek için hiçbir fırsatı kaçırmamasını sağlık verdi.[51]

Padişahın feragat üzerinde durmasının iki yönü vardı bence. Biri, görünürdeki gerekçe, yani eniştesini iktidarda tutmaktı. Bu, İngilizlerin hoşuna gidecek bir gerekçeydi. Bu sırada Konya bölgesinde İç Savaş'ın alevlendiği düşünülürse bütün Anadolu'yu saracak bir hareketle Ankara hükümetine son verilmesi umudu artmış bulunuyordu. Damat Ferit böyle bir siyasetin onsuz olmaz bir parçasıydı. Feragat kozunun ikinci yararı ise, onaylama konusunda İngilizlerin ve dolayısıyla İtilaf'ın kendisine baskı yapmalarını önlemek, hiç değilse bu baskıyı erteletmekti. Tabii, bu gerekçeyi belli etmesi İtilaf devletleri tarafından çok sevimsiz bir kafa tutma olarak değerlendirileceğinden, feragat için İngilizlerin olumlu bulacağı bir gerekçe öne sürüyordu. Bu da onun ne derecede İngiliz aleti olduğunu bize gösteriyor.

Vahdettin sonuçta Sevr'i onaylamamış olmasını kendi lehinde kullanmaktan geri kalmamıştır. Başyaveri Avni Paşa'ya San Re-

mo'da dikte ettiği anılarında Sevr'i zorunluluktan ve zaman kazanmak amacıyla imzalattığını, ama onaylamaya hiç niyeti olmadığını söylemiştir. Eğer onaylaması için zorlanırsa, tahttan feragat etmek kararındaymış. Vahdettin'in niyetinin ne olduğunu bilecek durumda değiliz ama, onaylama işinin gündemden düşmesinin Milli Mücadele'nin başarısı sayesinde olduğunu anımsamak gerekir.[52]

31. Damat Ferit Hükümetinin Yönetimi

22 Haziran'da başlayan Yunanlıların büyük taarruzları sonucunda işgallerini Bursa-Uşak çizgisine getirmeleri, ardından Doğu Trakya'nın işgali bütün Türkler için tam bir felaketti. Fakat salt İstanbul hükümeti bakımından işe bakıldığında, Yunan işgali altına giren yerlerin yönetim bakımından İstanbul denetimine geçtikleri, böylece İstanbul'un bir üstünlük elde ettiği görülüyor. Bu sırada Dahiliye Nezareti Memurin ve Sicil-i Ahval (Personel) Müdüriyeti'nin Müdüriyet-i Umumiye'ye dönüştürüldüğü, başına da Tevfik Paşa hükümeti zamanındaki gibi Ohannes Ferit'in getirildiği görülüyor.[53] Aynı günlü kararnamelerle birçok yönetici azledildi, birçokları atandı. Atananların çok kez o sırada bir görevde bulunmamaları, bunların belki Ali Rıza ve Salih Paşa hükümetleri zamanında tutucu, hatta gerici tutumları yüzünden "kızağa çekilmiş" kişiler olabileceklerini düşündürüyor. Örneğin, Ayvalık Kaymakamlığı'na eski Ladik Kaymakamı Ankelos Efendi, Kirmastı'ya (Mustafa Kemal Paşa) oranın eski kaymakamı Nişan Agâh Efendi, Mudanya'ya eski Bayramiç Kaymakamı Ali Hamit Bey atandılar. Ve bir yığın azil: Mülkiye müfettişleri Asaf Talat ve Fuat beyler istifa etmiş sayılıyorlardı. Antalya, Burdur, Isparta, Ertuğrul mutasarrıfları ve on bir kaymakam azlediliyordu. Fakat sormak gerek, İstanbul Dahiliye Nezareti Antalya, Burdur, Isparta, Ertuğrul (Bilecik) gibi hiçbir işgale uğramamış yerlerde bu sırada sözünü geçirmeye muktedir miydi? Bunlar maaşlarını Ankara'dan alıyor idiyseler, bu aziller sırf bir "tanımama" anlamına geliyor olmalıdır. Hele 10 Ağustos'ta Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Konya valilerinin azledilmesi düpedüz gülünç bir durumdu.[54]

Öte yandan Kuva-yı Milliye'den kaçıp İstanbul'a sığınanlar vardı. Meclis-i Vükela mali olanaksızlıklara karşın bu gibilere yardımı ilke olarak kabul ediyordu, fakat Yunan işgali sayesinde Bursa, Ereğli, Adapazarı "açıldığından," buralardan kaçanların yerlerine dönmeleri uygun görülüyordu. Yine Karamürsel, Safranbolu, Çorum, Sapanca'dan sığınanların dönüş paralarının verilmesi kararlaştırıldı.[55]

Bu sıralarda tehcir davaları da hızlandırılmış olmalı ki, Erzincan tehciriyle ilgili dava sonuçlandı ve birçok kimse mahkûm oldu. Hafız Abdullah Avni 29 Temmuz günü asıldı. Aynı biçimde Bayburt tehciri davası sonuçlandı ve idama mahkûm olan oranın eski kaymakamı Nusret Bey'in cezası padişahça onaylanarak 5 Ağustos'ta infaz edildi.[56] Tehcirle ilgili idamların gerisinde İtilaf devletleri, hatta Avrupa baskısının bulunduğu söylenebilirse de, Ebubekir Hazım'ın zar zor, padişahın onaylamaması sayesinde idamdan kurtulabilmesi Damat Ferit'in şiddet ve baskı meraklısı olduğunu gösterir. Çünkü Hazım tehcirle ilgisi olmayan bir gerekçeyle idama mahkûm edilmişti.

22 Ağustos günlü bir kararnameyle antlaşma gereğince terk edilen ("suret-i katiyede") yerlerdeki memur ve müstahdemlerin maaşları kesildi. Bu gibiler Osmanlı topraklarına "avdet" edip, Osmanlı uyrukluğunda kalıp, Osmanlı ülkesinde sürekli oturacaklarına dair noter onaylı bir belge verirlerse emeklilik ve mazuliyet hükümlerinden yararlanacaklardı. Şeriflik maaşları bu hükümden istisna edilmişti. Terk edilen yerlerde yurtluk ve ocaklık, emlak-i mazbuta, zeamet ve tımarla ilgili maaşlar da kesilecekti, meğer ki dilekçe ile başvursunlar. Hangi nedenle olursa olsun atandığı yere gidemeyen ya da memuriyet yerinden dönmek zorunda kalanların maaşları kesilecek ve mazuliyet hükümlerine göre işlem göreceklerdi.[57]

30 Ağustos'ta dehşetengiz bir Meclis-i Vükela kararı alındı. Sıkıyönetim "hiçbir memlekette" iki haftadan fazla sürmediği halde bizde on yıldan beri sürmekteydi. Dolayısıyla "muamelatça ıttırad (düzen) ve intizamı" sağlamak için (buradaki mantığı anlamak zor) şöyle yapılacaktı: Miralaydan müşirlere, haremeyn pa-

yelilerden kazaskerlere, nezaret müdürlerinden nazırlara değin eski ve yeni memurlar "hal-i serbestide" Divan-ı Harplerce sorgulanacak, bunlardan tutuklanması gerekenler Harbiye nazırı tarafından sadarete bildirilecek, padişahın irade-i seniyesi ile tutuklanacaklardı. Nazırlık yapmış ya da yapmakta olanlar yazılı yanıt verebileceklerdi. Taşrada vali ya da komutana danışılarak tutuklama yapılacaktı. Herhalde devlet terörüne örnek sayılabilecek bir düzenlemedir bu.[58]

Dikkat edilirse, burada yüksek dereceli görevlilerin sorgulanması söz konusuyken 16 Eylül günlü bir Meclis-i Vükela kararından, ister Yunan, ister "kuva-yı bagiyenin" işgali altında, Anadolu'dan gelen küçük memurların da sorgulandıkları, bu yüzden başa çıkılamadığı anlaşılıyordu. Dahiliye Nezareti bütün gelenlerin Divan-ı Harplerce sorgulanması yerine, soruşturma yapılarak gerekliyse sorgulamaya gidilmesini öneriyordu. Meclis-i Vükela şöyle karar verdi: Taşradan İstanbul'a gelenlerin adları ve kimlikleri saptanacaktı. Görevli (asker ya da memur) olanların bağlı oldukları daireye bilgi verilecek, kendileri de bir hafta içinde oraya başvuracaklardı. Gelenlerden asker olanlar hakkında "memurin-i mahsusa" soruşturma yapacak ve personel dairesine bilgi verecekti. Asker ya da askerlikle ilgili olmayanların "kuva-yı bagiye" ile ilişkisi bulunup bulunmadığı polis tarafından "suret-i münasibede" soruşturulacak ve dairelerine bilgi verilecekti.[59]

Babıâli 17 Ağustos tarihli bir nota ile yüksek komiserleri göçmenlerin durumundan haberli kıldı. Sırbistan ve Yunanistan'dan göçmek durumunda kalmış pek çok göçmen İstanbul'da son derece zor koşullarda bulunuyorlardı. Bir yandan konut darlığı, bir yandan da maliyenin son derecede zor durumda oluşu dolayısıyla perişandılar. Onları koşullar yüzünden Anadolu'ya göndermek olanaksızdı. Bunların 3/4'ü yurtlarına geri dönmek istiyorlardı. Sırbistan ve Yunanistan'ın gereken izni vermesi için İtilaf devletlerinin yardımcı olması isteniyordu. Bu arada İtilaf devletlerini harekete geçirebilmek için bu perişan insanların İstanbul'u doldurmasının "sakıncalarına" işaret ediliyordu. Babıâli onların yolculuklarını da sağlamayı üstleniyordu. Demek ki bu insanlar Sırbis-

tan ve Yunanistan'da Türk olmanın karanlık belirsizliklerini, yaşadıkları sefalete yeğlemek durumunda kalmışlardı.[60]

Başka bir sorun da çoğu İngilizlerin elinde bulunan Osmanlı savaş tutsaklarının durumuydu. Savaşın bitmesinden sonra bir buçuk yıl geçtiği halde bu zavallılar henüz yurtlarına dönememişlerdi. İngilizler, Yunanlılar, Fransızlar dönen tutsakların Kuva-yı Milliye saflarına katılacaklarından korkuyorlardı. Milne dönen tutsakların Kuva-yı Milliye'ye bir ekleme sayılması gerektiğini yazmıştı. Yunanlılar da tutsakların serbest bırakılmamasını istemişlerdi. İngiltere'nin Osmanlı tutsakları Hindistan, Irak, Mısır kamplarında bulunuyorlardı. Sibirya'daki 830 tutsak İngilizler aracılığıyla Japonya üzerinden getiriliyordu, fakat bunun için İngilizlere verilen para yetmemişti. İtilaf'ın yanında İstanbul hükümeti de dönen tutsaklardan korkuyordu. Bu yüzden bunların Yunan işgali altında olmayan yerlere gitmelerine izin verilmemişti (Kuva-yı Milliye'ye katılırlar korkusuyla). Fakat bu sefer de Çekirge Jandarma Mektebi'nde kalan yüz kadar eski tutsak, Yunan tutsağı sayılmışlardı. Bunun üzerine Meclis-i Vükela tutsakların Yunan işgalinde olmayan limanlardan yurtlarına gönderilmelerini kararlaştırdı. Daha önce Meclis-i Vükela Mısır'dan gelecek tutsaklara "nesayih ve telkinatta" bulunmak için ulemadan ve subaylardan onar kişiyi iki ay görev yapmak üzere Mısır'a göndermişti. Bir ihtimal, bu tasarı İngilizlerden kaynaklanmış olabilirdi.[61]

Antlaşmanın imzasından hemen sonra İtilaf Kuvvetleri Komutanlığı'ndan bir bildirgeyle silah saklayanlara idam cezası ya da divan-ı harbin uygun bulduğu başka bir ceza verileceği, yeniden hatırlatıldı. 18 Ağustos günlü *Peyam-ı Sabah* 1. Divan-ı Harb-i Örfi'nin bir duyurusuna yer veriyordu. Anadolu'dan "avdet eden" 120 kadar subayın ayın 22'sinde saat 10:00'da başvurmaları isteniyordu. İstanbul Mıntıkası İnzibat Komutanlığı adına Binbaşı Mehmet Fuat da karakollara bir genelge yolladı. Buna göre, subayların siyasetle uğraştığı günden başlayarak Osmanlı'nın "namahdud felaketlere" uğradığı, subayların halife ve padişahın oluşturduğu hükümete mutlak itaatle yükümlü olduğu, buyrukların ancak üstten asta olabileceği, subayların siyasetle uğraşan bir ce-

miyetleri "görüldüğü ve hissedildiği" durumda bunların ve bunları hoş görenlerin yakalanıp "pençe-i kanuna" teslim edilecekleri duyuruluyordu.[62]

Harbiye Nezareti'ne vekâlet eden Damat Ferit 28 Ağustos'ta görevini Hüseyin Hüsnü Paşa'ya devrederken subaylara hitaben bir bildirge çıkarttı. Halkın düşüncelerindeki çelişki askerlere de bulaşarak yetmiş yıl önce (Kırım Savaşı) İngiltere ve Fransa gibi iki "devlet-i muazzama" ordularıyla doğunun siyasal denge işlevini yüklenmiş olan Osmanlı ordusunun düzeni on yıldır bozulmuştu. Bu nifakı gidermek amacıyla mülkiyeden tarafsız bir Harbiye nazırı olarak görevi üstlenmişti. Bu sırada binlerce subayın padişaha sadakat ve bağlılıklarını belirten dilekçeler sunmaları dört aylık çalışmanın değerli bir ürünüydü. Onlara veda ederken geçmiş savaşlarda ve "asayişin temini vazifesiyle Kuva-yı İnzibatiye'de feda-yı nefs eden ümera ve zabitan ve efrad-ı ahalinin" ruhlarına Fatiha okuyordu. Şimdi ileriye bakarken, devleti saran tehlikelerden korunmak ve "nakabil-i tesliyet (avunma) felaketimizi" değiştirebilmek için Osmanlı ordusunun 600 yıl padişahlara saygı ve itaatle başarılı olduğunu hatırlatarak, "derdest-i teşekkül" yeni orduda siyasetle uğraşmaktan kesinlikle vazgeçilmesini tavsiye ediyordu. Dikkat edilirse Kuva-yı Milliye'yle savaşan halkı da Kuva-yı İnzibatiye'nin bir parçası sayıyordu Paşa. Harbiye Nezareti'ni üstlenen Hüseyin Hüsnü Paşa da bir genelge çıkartarak, "Padişahımız Efendimiz Hazretlerinin pek ziyade muta (itaat edilecek) ve badi-i iftihar ve şükran olan emir ve iradesi" üzerine nazır olduğunu açıkladı.[63]

İlginç bir emir de kaldırılan birlik ve kurumlara ait subay, er ve hayvanları civar birlik "jurnallerine" sokup, kendilerine mal ya da "misafir" eden birlik ve kurumlar konusundaydı. Bu konuda soruşturma açılmış ve ilgililer cezalandırılacaklarmış. Bu işi yapanlardan masraflar iki kat olarak tahsil edilecekmiş.[64]

Başka ilginç bir uygulama "rütbelerin düzeltilmesi" (tashih-i rüteb) işiydi. Harbiye Nezareti Tashih-i Rüteb-i Askeriye Kararnamesi gereğince subay rütbelerinin düzeltilmesi yoluna gidilmişti. Düzeltme dedikleri şey de rütbeleri indirmekti. Resmi gerekçeyi gör-

medim, ama galiba o rütbelerin elde edilmesi yolunda yapılan hizmetler hizmetten sayılmıyor ya da meşru olmayan hizmet sayılıyordu. Böylece, örneğin Müşir Ahmet İzzet, Ali Rıza, Salih paşalar ferikliğe, 1. Ferik Hadi, Ahmet Cemal paşalar mirlivalığa, Enver Paşa miralaylığa, Mirliva Kâzım (Karabekir), Mustafa Kemal, Ali Fuat paşalar matrud kaymakamlığa (kovulmuş yarbaylığa) indiriliyorlardı.[65] Aslında rütbe düşürme işi aşağıda ele alacağım, II. Meşrutiyet'i olmamış hale getirmek, tarihten silmek, mutlakıyeti geri getirmek için yürütülmüş geniş kapsamlı bir harekâtın parçasıydı.

Şimdi bir de Yunan ittifakı sorununu ele alalım. Refi Cevat 6 Eylül'de çıkan, "Yeni İttifaklar ve Biz" başlıklı başyazısında Yunanistan ile ittifak kurmak "mecburiyetine" şiddetle inandığını yazdı. Bunun duyguyla ilgisi yoktu, "akıl ve mantık" gereğiydi. Bazı şeylerin açık yazılamayacağını, ima dahi edilemeyeceğini söyledikten sonra "vukuat"ın bizi bu yönde zorladığını söylüyordu. 16 Eylül'de eski Bitlis Vali Vekili Ali Firuzan, Osmanlı-Yunan ittifakını "en tabii ittifak" diye niteliyordu. Cevat 19 Eylül'de yayımlanan başyazısında, İstanbul'da çıkan Rumca *Prooya* gazetesinin bir yazısında Türk-Yunan yakınlığından söz ettiğini, fakat bunun bir ittifaka dönüşebilmesi için önce Kemalistlerin Anadolu'da Hıristiyanlara karşı yaptığı vahşet, cinayet, zulmün son bulması gerektiğini söylemiş olduğunu anlatıyor. Cevat, İttihat ve Terakki'nin "hodri meydan" politikasının iflas ettiğini, memleketi kurtaracak olanın ılımlılık ve sükûnet olduğunu, fakat "bütün mesaimize rağmen" hükümette bu yönde bir faaliyet görülemediğini belirtiyor.

Daha sonra Ali Firuzan Türk-Rum anlaşması için çabaları iki tarafın aydınlarının ve basınının desteklemesi gerektiğini, "Venizelos Cenaplarının" bunu ima ettiğini, zararın neresinden dönülse kârdır diye düşünmenin doğru olacağını yazdı. Bu yakınlaşma, bizi başta İngiltere olmak üzere İtilaf'a yaklaştıracak tek yoldu. Ekim ortasında Cevat, Lütfi Fikri'nin bir açıklaması dolayısıyla konuya geri döndü. *Bosfor* gazetesi Türk-Yunan yakınlaşması konusunu bu kişiye sormuş ve olumsuz bir yanıt almış. Oysa Cevat'a göre gerek Osmanlı, gerek Yunan hükümetleri o sıralar böyle bir girişime yatkın görünüyorlarmış. O halde ittifakın oluşması için

vakit yitirmeden harekete geçilmeliymiş. Zamanında süratle hareket, çok kez bir devleti düşmüş olduğu vartadan kurtarmıştı. "Sayılı günler yaşadığımızı" her an anımsamak zorundaydık.[66] Cevat'ın bu telaşı nereden kaynaklanıyordu? Aklıma gelen bir olasılık şu: Cevat belki de Sevr'in ağırlaştırılmasından, örneğin, İstanbul'un, Anadolu'da daha geniş bir bölgenin Yunanistan'a verilmesinden, o sırada yeniden ısıtılmaya başlanan Pontus Devleti'nin oluşturulacağından korkuyordu ve bir Osmanlı-Yunan ittifakını bu tür bir gelişmeyi önleyecek bir etken olarak görüyordu.[67] Böyle bir korku gazetesinin sık sık dile getirdiği demokratik-ulusçu harekete olan nefretini de kamçılayacak bir etken olabilirdi.

Bu dönemde Damat Ferit'i en hararetle destekleyen *Alemdar* ve *Peyam-ı Sabah* Anadolu hareketi konusunda ibret verici bir durumdaydılar. Batı Anadolu'da Kuva-yı Milliye'nin, Doğu Trakya'da 1. Kolordu'nun Yunan ordusu karşısında çökmüş olması, bu iki gazetenin karşıtlığını bir azgınlık, tam düşmanlık derecesine vardırmıştı. Daha önce yazmış olduğum gibi kutuplaşmanın son derecesine ulaşıldığı, toplumsal oydaşmanın tümüyle yok olduğu bir iç savaş ortamı söz konusuydu. Bu iki gazete Kuva-yı Milliye'nin yürütmeye çalıştığı savaşımı haydutluk, isyan olarak niteliyor, onun yenilgilerini bire bin katarak ballandırıyor, hem Müslüman hem de Müslüman olmayan halka karşı zalim gösteriyordu. İki gazete de hiç tereddüt etmeden Rum ve Ermeni basınında çıkan haberleri iktibas edebiliyorlardı.

Kuva-yı Milliye'nin Düzce'de yok edilmesi "tathir" (temizleme) sözcüğü ile anlatılıyordu (iki gazetenin de sıkça kullandığı deyim). Ermenice *Cagadamart* gazetesinden alınan bir haber "Kemalcilerin Yeni Bir Fezahati" (rezaleti) başlığıyla sunuluyordu. Çerkes Ethem'in ölümüyle ilgili bir haber "Hayırlı Bir İş – Çerkes Ethem'in Canı Cehennemde" başlığını taşıyordu. 9 Eylül'de Mustafa Kemal hakkında tümüyle hayal ürünü bilgiler "istihbarat-ı mevsukamızdandır" diye sunuluyordu. Apandisit olduğu, ameliyattan sonra ateşinin çıktığı, hayatından ümit kesildiği, Hamit Bey'le arasının açıldığı, şehbender-i mersum (adı geçen) Hamdullah Suphi, Halide Edip'in Çorum'a giderek ona karşı mücadeleye başladıkları ileri

sürülüyordu. Daha sonra Cevat bir başyazısında, Anadolu'da halkın Kuva-yı Milliye "çetelerinin" zulmüne karşı silaha sarıldığını, Mustafa Kemal ile "yaranı" arasının açıldığını, Ali Kemal'in kullandığı deyimlerle, "şehbender-i mersumlar," Halide "dudular", "şişko" Celalettin Arif'lerin "o işretli kahramanın bir meclis-i meyde ifna-yı hayatlarına" dair vereceği karardan korktuklarını, vergi diye "kızgın saçlara oturtularak" halktan servetler gasp edildiğini yazıyordu. Aynı gazetede, Balıkesir'de ortak harekât yapan bir Osmanlı-Yunan müfrezesinin Recep ve İbrahim adındaki çete reislerini yakalayıp İzmir'e getirdiği haberi vardı.[68]

Peyam-ı Sabah'ta *Journal d'Orient*'tan alınmış bir haber yer almıştı. Mustafa Kemal'in yanında bir süre yaşadığı ileri sürülen birinin hayli ayrıntılı bir anlatısıdır. Burada Mustafa Kemal, kirli bir yaşam sürdüren sefih bir zorba olarak sunulmakta, hemen hemen hepsi de uydurma birçok ayrıntılı şeyler anlatılmaktadır. Örneğin, Mustafa Kemal'in Trablusgarp'ta bir gözünü yitirdiği, Paris'te uzmanların ona her sabah göz yuvasına taktığı yapay bir göz taktıkları söylenmektedir. *Bosfor*'dan naklen verilen bir habere göre Mustafa Kemal TBMM'yi dağıtmış, nispi temsil esasına göre yeni seçimler yapılacakmış. Ali Kemal Ekim'de Ermenistan'a karşı taarruz başlatıldığını duyunca bunu şöyle değerlendirdi: "Şarlatanlık, şaklabanlık, aynı zamanda beyinsizlik olsa olsa bu kadar olur..." Birkaç gün sonra yazdığı bir başyazıda Yunan taarruzunun ulusçuların askeri gücünü ortaya koyduğunu, Anadolu halkının da "kıymet-i ahlakiye ve milliyelerini" anladığını, bu "bagilerin bütün kuvvetlerinin bir dolaptan ve dalavereden" ibaret olduğunu ileri sürdü. Ermenistan'la savaş da "gözlere tuz saçmak" gibiydi.[69]

32. Hükümeti Devirme Girişimi

Damat Ferit'in beşinci hükümeti görünüşte belli bir istikrar içinde yürüyor görünürken ansızın hükümetin içinde bir fırtına koptu. Fırtınanın ilk işareti 19 Eylül günü Ali Kemal'in *Peyam-ı Sabah*'taki başyazısı "Dost Sözü" oldu. Başyazar hükümetten öncelikle ülkeyi Anadolu gailesinden kurtarmasının beklendiğini, oy-

sa hükümetin bu konuda kayıtsız kaldığını, bu işi başaramayacaksa çekilip yerini bunu yapacak bir hükümete bırakması gerektiğini söylüyordu. Bunları yazarken Ali Kemal bakımından bir tutarsızlık söz konusuydu. Göztepe'nin anlattığına göre, *Peyam-ı Sabah*'ın sahibi Mihran Efendi arada bir Ferit'in karşısına çıkar ve zarar ettiklerini ileri sürerek gazetenin hisse senetlerini kendisine satarmış. Onun için Ferit öldüğünde terekesinde söz konusu gazetenin bir yığın hisse senedi çıkmış. Sadrazam parasıyla çıkan bir gazetenin başyazarının ona çatması bir tutarsızlıktı. Başka bir tutarsızlık da tam o sıralarda Damat Ferit hükümetinin İngiltere'de olağanüstü temsilcilik önerisini kabul etmiş bulunmasıydı. Nitekim, Damat Ferit savunucusu Refi Cevat *Alemdar*'da bu tutarsızlıkları belirtmekten geri kalmadı.[70]

Öte yandan aynı gün vapurda Ali Kemal'in yazısını okuyan Refik Halit, bunu Damat Ferit'in tezgâhladığı bir manevra diye düşünürken, daireye gittiğinde Şeyhülislam Mustafa Sabri tarafından çağrıldı. Ali Kemal ve Cemal Bey de oradaymış. Dördü hükümeti düşürmeye karar vermişler. Kabineyi istifaya çağırmışlar, fakat kimse katılmamış, yalnızca Mustafa Sabri ve Cemal istifa etmişler. Refik Halit şöyle diyor: "Sarih bir hareket tarzımız yoktu. Sadece Damadı atmak gayretine kapılmış gibiydik." Yani, gerekçesiz bir davranış gibi anlatıyor ve Damat Ferit'in yerini alacak başka bir isim bulunmadığını söylüyor. Damat Ferit iki istifanın yerini hemen doldurdu. "Umduğumuz aksülâmelden (tepkiden) iz, eser yok" diyor Refik Halit. Bunu şöyle açıklıyor: Damat Ferit Mustafa Sabri'nin fetva çıkartıp Vahdettin'i tahttan indirmeye kalkışması olasılığını öne sürmüş. Ağzı kalabalık Damat Ferit'in bunu yapmış olması düşünülebilir.[71]

Damat Ferit'in Ali Kemal'e ve Mustafa Sabri'ye yanıtı ertesi gün bir bildiriyle dile getirildi. Paşa'ya göre gazeteler bazen bir "alet-i ticaret" haline gelerek "ziyade numero" satmak için şamatalı ve ortalığı karıştırıcı yayın yapmak yoluna gidiyorlardı. İstifa eden kişi (Paşa bildiriyi kaleme aldığında, iki istifa olduğunun farkında değilmiş görünüyor) yalnız 4 Ağustos bildirgesiyle 6 ay önceki, düzenleyen ve kışkırtanlar dışında Kuva-yı Milliyecilere yö-

nelik padişah affının yinelenmesine itiraz etmişti. (Bu itiraz yüzünden "muamele-i tedibiye" hakkındaki "karar-ı kati" on beş gün gecikmiş.) Paşa'nın sözünü doğru kabul edersek, aradaki tek anlaşmazlık bir buçuk ay öncesine aittir, dolayısıyla onun istifa nedeni olması olasılığı zayıftır. Demek ki Ferit'e göre Ali Kemal özel çıkarları için yazı yazmış, Mustafa Sabri ya da Cemal ise ne olduğu belirsiz bir nedenle istifa etmişti. Ferit, istifa için başka bir neden olsaydı, doğal olarak bu araştırılırdı diyordu.[72]

Cemal *Peyam-ı Sabah*'a gönderdiği açıklamada istifasının sebep ve mahiyetini tartışmaya zaman ve zeminin nezaketinin engel olduğunu belirtmekle başlıyordu. Böylece istifa nedenini tartışmayı reddetmiş oluyordu. Açıklaması Vasfi'nin kişisel çıkar ve mesleksizlik suçlamalarına yanıttı. Kişisel çıkarı istifada değil, koltuğuna sarılmaktaydı. Mesleksizlik iddiasını da reddederken, bir ara Mustafa Sabri ve Âyan'dan Zeynelabidin ile Mutedil Hürriyet ve İtilaf'ı kurma işine önayak olan Vasfi'nin asıl mesleksizliği göstermiş olduğunu ileri sürüyordu.[73]

Göztepe'ye göre olan bitenler Mustafa Sabri'yi Damat Ferit'in yerine sadrazam yapmak için bir düzendi. Sabri, Ali Kemal de içlerinde olmak üzere bir grup, Büyükdere'de Sait Molla'nın evinde toplanmış, bu yönde harekete karar vermişler. Fakat eyleme geçmek için Şura-yı Devlet'te yapılan toplantının hemen ardından Sait, Damat Ferit'e koşup durumu anlatmış. Öyle ki, tasarılarını yürütmek için Mustafa Sabri ve Ali Kemal saraya gittiklerinde Damat Ferit çoktan Vahdettin'le görüşmüş ve o sırada onunla birlikte bulunuyoruş. Padişah gelenleri geri çevirmiş. Ali Kemal'in yazısı ertesi sabah çıkmış.[74] Bu öyküde Sait Molla'nın ihaneti göze çarpıyor. Onun "katıksız" bir İngiliz ajanı olduğu düşünülürse, İngilizlerin söz konusu düzeni bozmak, Damat Ferit'i işbaşında tutmak istedikleri sonucunu çıkarabiliriz.

Aşağıda daha kapsamlı biçimde açıklayacağım bir varsayımım var benim. Mustafa Sabri gibi siyasette "ağır bir topun" rezil olmak olasılığını göze alarak, "durduk yerde" Damat Ferit'i devirmeye kalkışması için bu anlattıklarımın ötesinde bir neden gerekirdi. O neden bizzat Vahdettin'in, eniştesinden kurtulmak için

Mustafa Sabri'yi kışkırtmış olması olasılığıdır. Fakat varsayımım doğruysa, Enişte Bey yaman çıkmış, kayınbiraderinin bu düzenini, belki de bunun ondan kaynaklandığını hiç bilmeden, boşa çıkartmıştı. Süreci padişahın başlatmış olduğu varsayımını destekleyen nokta, Sabri ve Cemal'in istifa nedenleri konusunu deşmeye yanaşmamalarıydı.

Damat Ferit bu bunalımda birçok yönden destek aldı. Refi Cevat'ın, yani *Alemdar*'ın onu desteklediğine değinmiştim. Aynı biçimde Hürriyet ve İtilaf Fırkası Merkez-i Umumi Reisi Vasfi Efendi de sadrazama sunulan bir ariza ile onu destekledi (20 Eylül). Fırkanın on yıldan beri memleketin selametinin "İngiliz siyasetinin" izlenmesinde olduğunu savunduğunu, "mürettep istifaların" dış ve kişisel etkiler, "ihtirasat-ı nefsaniye" (bencil tutkular) sonucu olduğunu söylüyordu. Sadrazamın İngiliz siyasetini "tereddüt ve şaibeden azade" olarak izlemek üzere oluşturacağı kabineye tam destek verilecekti. Vasfi'nin arizasına karşılık Mustafa Sabri ve Cemal'in yalanlaması, "kanaate hürmetsizlik" ve "tagyir-i hakayikten" söz ederek "suret-i katiyede red ve tekzipten" ibaretti.[75]

Damat Ferit'i gazetelerde çıkan kimi subay telgrafları da destekliyordu. Herhalde Mihran, Ali Kemal'in ünlü başyazısını affettirmek için gazetesinde bu tellere yer veriyordu. Önce 17 ve 21 imzalı subay telgrafları çıktı. Bunlarda sözü edilen "entrikanın" nefret ve lanetle karşılandığı belirtiliyordu. Daha sonra 9, 11, 44, 12, 8 imzalı tellere de yer verildi.[76] Bu arada Ali Kemal'i eleştirenlere karşı o, Hürriyet ve İtilaf'ın hükümeti desteklemek ya da desteklememek hususundaki tutarsızlıklarını öne sürerek kendini savundu. Göztepe'nin söylediğine göre, Damat Ferit sadaretten ayrılmadan önce ona af dilemeye gelen Ali Kemal'le barıştı. İşin kişisel yönü bir yana, İngiliz işbirlikçiliği konusunda bu derece kararlı bu iki kişinin barışmaları siyaseten çok uygundu.[77]

33. Muhalefetin Yapıp Etmeleri

Muhalefet sözcüğü kimilerine biraz şaşırtıcı gelebilir. Çünkü burada sözünü ettiğim muhalefetin, ki en önemli örgütü Hürriyet

ve İtilaf Fırkası'ydı, hükümet kurmuş olmasa da, hükümette Mustafa Sabri ve Cemal Bey gibi iki önemli mensubu vardı. Ayrıca Damat Ferit hükümeti Hürriyet ve İtilaf'ın siyasetini –İngiliz yanlılığı ve demokratik-ulusçu harekete karşı olmak– mükemmel bir biçimde uygulamaktaydı. Ama 1908'den beri İttihat ve Terakki'ye karşı olan kuruluşlar muhalefet diye nitelenmiş ve mütareke döneminin sonuna kadar da bu isim devam etmiştir. Hürriyet ve İtilaf için bir ölçüde iktidar olma dönemlerinin varlığına rağmen sürmüş olan bu adlandırma, bir bakıma onun zaafını da anlatıyor sayılabilir. Çünkü 1908'den sonra siyasette temel çelişki Saray-İttihat ve Terakki (1918'den sonra Saray-Ankara) çelişkisiydi. Son çözümlemede Hürriyet ve İtilaf, Saray cephesini destekleyen küçük bir öğe, bir "garnitürden" ibaretti.

4. ve 5. Damat Ferit hükümetleri zamanında Hürriyet ve İtilaf'ın 4. Damat Ferit hükümetine pek giremediğini, buna rağmen onu desteklediğini görüyoruz. Mayıs başında antlaşma koşullarının ağırlığı söylentileri yayılınca Hürriyet ve İtilaf'ın harekete geçtiğini ve Sadık Bey'in başkanlığında toplanarak sonuçta birçok yere protesto telleri çektiğini gördük. Ayrıca Hürriyet ve İtilaf'ın 19 Mayıs'ta Merkez-i Umumi toplantısı yaptığını, 21 Mayıs'ta Sultanahmet Alanı'nda miting düzenlediğini de gördük.[78]

24 Mayıs'ta Hürriyet ve İtilaf'ın Eminönü bölgesindeki Küçükpazar şubesinde İstanbul ve dışındaki şubelerden çağrılan beşer murahhasla bir toplantı yapıldı. Ardından 27 Mayıs günü Hürriyet ve İtilaf'ın bir bildirisi çıktı. Bir süre önce Anadolu'da çıkmış olan "vukuat-ı malume" dolayısıyla bir fırka kongresi toplamanın olanaksızlığı karşısında, İstanbul ve dışındaki şubelerden Reis Miralay Sadık Bey "mütecanis ve müttehit" (bağdaşık ve birleşik) bir Merkez-i Umumi oluşturma yetkisi istemiş ve bu "tahriri" (yazılı) kongre sonucunda büyük çoğunlukla bu yetkiyi almış. Ama bazı olaylar yüzünden bu yetki kullanılmamış. Örgütün isteği ve özellikle Küçükpazar toplantısının sonucunda, Sadık söz konusu yetkisini kullanarak "aza-yı müşavereyi"de (danışman üyeleri) içermek üzere Merkez-i Umumi'yi oluşturmuş. Bu seçilenlere anlaşılan danışılmamış olacak ki, Sadık bunlara bir çıkış kapısı gösteriyor-

du. Geçen yıl Şura-yı Saltanat'ta açıklanan fırkanın dış ve iç siyasetini kendi "akide-i (inanç) siyasiyesine" uygun bulmayanlar istifa edebilirlerdi.

Seçilen üyeler:

1) Adliye Nazırı Ali Rüştü Bey
2) Âyan'dan Seyyit Abdülkadir Efendi
3) Âyan'dan Rıza Tevfik Bey
4) Âyan'dan eski Adliye Nazırı Vasfi Efendi
5) Sadaret Müsteşarı Cemal Bey
6) Ali Kemal Bey
7) Eski Hüdavendigâr (Bursa) Valisi Gümülcineli İsmail Bey
8) Eski İstanbul Valisi Yusuf Ziya Bey
9) Eski İşkodra Valisi Safiyettin Bey
10) Eski Şarki Karahisar Mebusu Ömer Feyzi Bey
11) Adliye Müsteşarı Sait Molla
12) Prens Hüseyin Hayrettin Bey
13) Rüsumat Müdür-i Umumisi Mahir Sait Bey
14) Darülhikmetül İslamiye azasından Ahmet Rasim Avni Efendi
15) Darülhikmetül İslamiye Kâtibi Hafız İsmail Efendi
16) Harputlu Remzi Bey
17) Bedirhanzade Emin Âli Bey
18) Trabzonlu Süleyman Bey
19) Şeyh Ömer Efendi
20) Evrenozade Sami Bey
21) Dersiam Ata Efendi
22) Mithat Paşa hafidi (torunu) Mithat Kemal Bey
23) Müverrih Ahmet Refik Bey
24) Halil Rifat Paşazade Ahmet Rifat Bey
25) Sait Paşazade Fuat Paşa

Bu yirmi beş kişiden memur olanlar memuriyetleri boyunca oy sahibi olmayacaklardı.[79]

Bu kadar keyfi bir davranış ister istemez tepki çekecekti. *Alemdar* Sadık'ın "liderliğinden" söz eden yazısında, Merkez-i Umumi'ye seçilenlerin bu işi basından öğrendiklerini, çoğunluğunun

Hürriyet ve İtilaf üyesi bile olmadıklarını ileri sürüyordu. Yazı nazik bir biçimde Sadık'ın uzun savaşımlar sonucu zayıf ve yorgun düştüğünü, yapılan işin yanlış olduğunu söylüyor, ama Sadık'a başarılar diliyordu. Aynı gazete 30 Mayıs günü Hürriyet ve İtilaf'ın erdemlerini sayıyor, Fırka'nın saygınlığını korumaya çabalıyordu. Fırka temiz kalmıştı, zulme karşı büyük savaşımlar vermişti. Fakat Adliye Nazırı Ali Rüştü (hiçbir fırkayla ilişkisi olmadığını söyleyerek) Ahmet Refik ile istifa etmişlerdi. Üstelik *İleri* gazetesinin haberine göre Şeyhülislam Mustafa Sabri, eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Refi Cevat Hürriyet ve İtilaf ile ilişkilerini keserek, Mutedil Milliyetperver adıyla bir fırka kuracaklarmış. *Alemdar* "şimdilik" böyle bir girişim olmadığını belirtiyordu.[80]

Mutedil (ılımlı) Hürriyet ve İtilaf'ın kurulmasında en önemli adım 31 Mayıs günü Sadık'a karşı olan Hürriyet ve İtilaflıların yaptığı toplantıydı. 200 kadar kişi varmış. Bunlar arasında saraydan ya da ona çok yakın kişiler dikkati çekiyor: Tütüncübaşı Şükrü Bey, 2. Musahip Mazhar Ağa, Ahmet Anzavur Paşa. Ayrıca benim dikkatimi çeken Düyun-ı Umumiye Komiseri Ragıp Bey, eski Ankara Valisi Muhittin Paşa, eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Refi Cevat, Sivaslı Halit Bey vardı. Hareketin başı Mustafa Sabri gibi görünüyordu. Çalışmalar sonucunda "Mutedil Hürriyet ve İtilaf" adı üzerinde anlaşıldı. 17 Haziran'da Fırka'nın beyannamesi hükümete sunuldu. Mutedil Hürriyet ve İtilaf'ın ilk toplantısı 5 Temmuz'da yapıldı. *Alemdar* 11 Temmuz'da Mutedil Hürriyet ve İtilaf'ın kuruluş belgelerini yayımladı. *Alemdar* yeni fırkayı destekliyor, yaptığı habercilik de bunu gösteriyor. Yönetim Kurulu şöyle oluşturuldu: Mustafa Sabri, Şerif Saadettin Paşa, Seyyit Fazıl Paşazade Mehmet Paşa, Âyan'dan Zeynelabidin Efendi, Rıza Tevfik, Cemal Bey, Mehmet Ali Bey, eski İstanbul Muhafızı Mustafa Natık Paşa, Sait Paşazade Fuat Paşa, eski Konya Valisi Ali Rıza Paşa, Muhittin Paşa, Şehremini Vekili Salim Bey, Refik Halit, Şemsettin-i Sivasi torunlarından Şeyh Recep Efendi.[81]

Mehmet Ali Bey Ağustos'ta *Le Journal d'Orient* muhabirine verdiği demeçte Mutedillerin hükümete karşı tavrını "muzaheret-i

tamme" diye özetliyor, zaten üç arkadaşlarının kabinenin içinde olduğunu belirtiyordu (herhalde Mustafa Sabri, Cemal; ama üçüncüsünü tahmin edemiyorum). Bundan sonra ortaya çıkan gelişme partilerin birleşmesi işi oldu. Daha önce Hürriyet ve İtilaf, Türk Teali, Çerkes Teavün, Türkiye Sosyalist, Mağdurin-i Siyasiye kuruluşları 17 Temmuz'da bir araya gelerek vatanın "musibet-i azimesi" "tabii" hale gelinceye değin birlikte çalışmaya, Hürriyet ve İtilaf'a yardımcı olmaya karar verdiler. Bu amaçla her kuruluştan birer kişiden oluşan bir kurul (encümen) oluşturulacaktı. Söz konusu musibetin bu kişilere göre Kuva-yı Milliye olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bu girişimin Mutediller karşısında Hürriyet ve İtilaf'ın elini güçlendirdiği söylenebilir. Ağustos başlarında siyasal ortamda bir sertleşme baş gösterdi. Bursa valisi iken Kuva-yı Milliye kuruluşuna önayak olduğu iddiasıyla, Gümülcineli İsmail Hakkı tutuklandı. Hatta *Bosfor*'a göre o günlerde Sadık'ı da tutuklamak amacıyla arıyorlarmış.[82] Bu konuda Hürriyet ve İtilaf yüksek komiserlere bir şikâyetname sundu.[83] Daha sonra hava yumuşamış olmalı ki tabandan gelen baskı ile Mutedillerle Hürriyet ve İtilaflıların birleşmesi için 20 Ağustos'ta bir toplantı yapıldı. Toplantı yerinin Şehzadebaşı'nda Teali-i İslam Cemiyeti oluşu belki bu cemiyetin de uzlaşma arayışında bir rol oynadığını hatıra getiriyor. Toplantıda iki tarafın seçtikleri murahhaslar ile başkanlığını Abdullah Ziyaettin'in yaptığı 11 kişilik "Heyet-i Telifiye" (uzlaşma kurulu) hazır bulunmuş.[84]

Ağustos sonunda iki Hürriyet ve İtilaf Fırkası "birleştiler." Heyet-i Telifiye'den "müteaddit" ve 64 "muhtelif zevatın" imzaladığı kararnameye göre, Mutedil Hürriyet ve İtilaf binası Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi sayılacak, Hürriyet ve İtilaf'ın Parmakkapı'daki Merkez-i Umumisi lağvedilecekti. Mutedil Hürriyet ve İtilaf'ın yönetimi Hürriyet ve İtilaf'tan katılacak Vasfi Efendi ve eski İşkodra Valisi Safiyettin Bey'in eklenmesiyle genel kongreye değin Hürriyet ve İtilaf olarak devam edecekti. Mutedil Hürriyet ve İtilaf'ın yönetim kadrosu şöyleydi: Reis Mustafa Sabri, Seyyit Mehmet Paşa, Şerif Saadettin Paşa, Âyan'dan Zeynelabidin, Damat Refik Bey, Cemal Bey, Rıza Tevfik, Mehmet Ali Bey, Selim Paşa, Re-

fik Halit, Muhittin Paşa, Mustafa Natık Paşa, Sait Paşazade Fuat Paşa. Görünüşe bakılırsa, birleşme Hürriyet ve İtilaf'ın Mutedil Hürriyet ve İtilaf'a katılması biçiminde gerçekleşiyor, Sadık Bey "ortadan kaldırılıyordu." *Alemdar*'ın Parmakkapı'daki eski Merkez-i Umumi binasında "gayrı nizami" olarak toplanmakta olan kişilere hükümetçe "muamele-i muktaziyenin" yapılmasından söz etmesi, "birleşmenin" ne ölçüde birleşme sayılacağı konusunda kuşkular uyandırıyor.[85]

Hürriyet ve İtilaf bu arada sosyalist sola bir açılımda bulundu. Gördüğümüz gibi Türkiye Sosyalist Fırkası'yla bir işbirliğine girişmişti. Daha sonra da Hürriyet ve İtilaf'ın olağanüstü bir toplantısında toplumsal bir örgütlenmeye gitmek üzere "amele gruplarıyla" ilişkiler üzerinde duruldu.[86]

Fakat Mustafa Sabri ve arkadaşlarının hükümet darbesi girişimi Hürriyet ve İtilaf'ı da allak bullak etti. Gördüğümüz üzere, Hürriyet ve İtilaf ikinci reisi sıfatıyla Vasfi, Sabri ve arkadaşlarını kınadı ve hükümete destek çıktı. Hürriyet ve İtilaf daha sonra 26 Eylül'de Vasfi'nin çıkışına bir bildiri ile arka çıktı.[87] Kuva-yı Milliye yandaşlığından hapsé atılmış olan ve önce İstanbul dışına, sonra memleketine (yani Yunanistan'a), sonra da Romanya'ya sürülmesi söz konusu olan Gümülcineli İsmail'in durumu da değişti. Belki Damat Ferit'i desteklediği için, belki Mustafa Sabri'ye inat, hapisten (ve sürgünden) kurtuldu (22 Eylül). Damat Ferit ve Adliye nazırına teşekkür etti. 23 Eylül'de Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumi'sinin toplantısına ikinci başkan sıfatıyla başkanlık etti. Aynı sıfatla Ekim başında Dahiliye Nezareti'ne Mutedil Hürriyet ve İtilaf'ın dağıtılması için başvurdu. Nezaret işi Emniyet'e havale etmiş. Emniyet de Cemiyetler Kanunu'nda bu konuda sarahat yok diye, Şura-yı Devlet'çe sorunun incelenmesi için Nezaret'e iade etmiş.[88] Mustafa Sabri'nin girişiminden sonra Mutedil Hürriyet ve İtilaf adı ortadan kalkıyor gibi, fakat *Alemdar*'da okuyoruz ki, Mutedil Hürriyet ve İtilaf, 1 Ekim günü yüzlerce "mensubin ve muhibbanla" Fatih şubesinin açılışını yapmış. Törenden sonra pasta, şerbet, sigara ikram edilmiş.[89] Buna bakılırsa pek de birleşilememiş demektir.

Hürriyet ve İtilaf ile ilgili başka bir haber *Bosfor* kaynaklıdır. Buna göre Vasfi Efendi Ekim'de Prens Sabahattin'i ziyaretle, ona Hürriyet ve İtilaf başkanlığını önermiş. Sabahattin kimi koşullar öne sürmüş, Fırka bunları inceliyormuş.[90] Haber doğruysa Hürriyet ve İtilaf'ın genel başkanlık arayışında Damat Ferit, Sadık, Mustafa Sabri'den sonra dördüncü isme gelmiş oluyoruz. Meşrutiyetin başında Ahrar Fırkası'nı en yakın adamlarına kurdurup başkanlığı üstlenmemesi, ama o mevkii boş bıraktırmış olmasına bakılırsa, Sabahattin'in bu işe yanaşmamış olmasına şaşılamaz. Muhtemelen Osmanlı kanı taşıyan biri olarak kendisini bir miktar "insanüstü" görüyor ve siyasetle çok yakından ilgilenmeyi kendine yakıştıramıyordu. Belki de kendine, mevki olarak sadrazamlığı ya da Osmanlı tahtı gibi yüce bir makamı layık görüyordu.

Ekim ayının ilk yarısında Refi Cevat muhalefetin birleşmesi yönünde iki başyazı yazıyordu. Birleşme bir kongre yapmaya bakıyordu. O zaman "bir türlü kafası ezilemeyen eski yılan" İttihat ve Terakki'ye karşı "asri fikirlerle" donanmış olarak başarılı bir savaşım verilebilirdi.[91]

Aynı sırada, 5 Ekim'de Hürriyet ve İtilaf'ın Balıkesir şubesinin açıldığını öğreniyoruz. Yunan işgali altında kurulan şubenin 12 kişilik heyet-i merkeziyesinde iki Rum (Reji Muhakemat Müdürü Yanko Efendi ve tüccardan Panayot Efendi) ve bir Ermeni (tüccardan Viranyan Serkis Efendi) bulunuyordu. Müslümanlara gelince, eşraftan 4, tüccardan 2, dava vekillerinden 2, ulemadan 1 kişi vardı.[92]

Şunu yeniden vurgulamak gerekir ki, Saray ile demokratik-ulusçu hareket arasındaki temel çelişkide Hürriyet ve İtilaf her zaman ikincil bir role sahip olmuş, Saray'ın yedek gücü olmanın ötesine geçememiştir. Özellikle mütareke döneminde zaman içinde gitgide önemi azalmış, solup gitmiştir.

2.
İç Savaş Devam Ediyordu

Yukarıda gördüğümüz üzere Çerkes Ethem'in Kuva-yı Seyyare'si sayesinde padişahın ilan etmiş olduğu İç Savaş, Yunan istilası öncesinde yenilgiye uğratılmıştı. İç Savaş'tan ötürü Yunan ordusunun kolay bir zafer kazandığını gördük. Fakat Yunan istilası İç Savaş'ın yeniden canlanmasına yol açtı. Bu ayrımda İç Savaş'ın bu aşamasını ele alacağım.

34. Saray'ın II. Düzce Harekâtı (17 Temmuz - 28 Ağustos 1920)[93]

Düzce, Bolu harekâtı yenilgiye uğratıldıktan sonra Ethem'in kuvvetleri Yozgat'taki savaşta görev almışlardı. Boşluğu doldurmak için Düzce-Bolu bölgesinde Binbaşı Nâzım komutanlığında 4. Tümen oluşturulmaya başlamıştı. Fakat 22 Haziran'da Yunan istilası başlayınca, tümenin dört taburundan üçü Yunan cephesine gönderildi. 8 Temmuz'da Bursa da düştükten sonra Maan Ali önderliğinde bazı Abazalar harekete geçtiler. Nâzım'ın bildirdiğine göre amaçları Hendek'i almak, İzmit üzerinden Yunanlılarla birleşip ayrılıkçı bir düzen kurmaktı. 24 Temmuz'da Adapazarı Kaymakamı Fuat Carım bunlarla uzlaşmaya varıldığını bildirdiyse de,

8 Ağustos'ta 300 kadar Abaza Düzce'yi sararak kenti ele geçirdiler. Görevlileri tutuklayıp Kadı Kemalettin'i kaymakam vekili yaptılar. Kemalettin, dava vekili Akif, Hacı Hamdi, Mustafa imzasıyla 11 Ağustos'ta Büyük Millet Meclisi'ne çektikleri telde, bölgedeki Çerkes ve Abazaların Kuva-yı Milliye tarafından yok edileceklerine inandıklarını, nitekim eski kaza kaymakamı Abidin'in bütün Çerkes ve Abazaları öldüreceğiz, kadın ve kızlarını cariye yapacağız diye "açıkça" beyanlarda bulunduğunu ileri sürdüler. Büyük Millet Meclisi tarafından hiç kimsenin daha önceki yaptıklarından ötürü sorumlu tutulmayacağı kararı alınırsa ayaklanmanın önüne geçilebilirdi. Demek ki padişahçılar böyle ilkel, bayağı, uydurma dedikodularla insanları harekete geçiriyorlardı.

Padişahçıların üzerine gönderilen bölük pörçük kuvvetler kolayca yeniliyor, dağılıyorlardı. Ertuna nedense belirtmiyor ama, padişahçılar Hendek'i de, dört gün süreyle Bolu'yu da ele geçirdiler. Yunanlılarla savaşılırken İç Savaş'la uğraşmak korkunç bir durumdu. Nitekim Garp Cephesi Komutanı Ali Fuat, İç Savaş'ta düzenli birlikler yerine Kuva-yı Milliye'nin kullanılmasını istiyordu (9 Ağustos).[94] 28 Ağustos'ta Hendek'in Kuva-yı Milliye tarafından kurtarılmasıyla isyan sona ermiş oldu. Fakat işi sağlama almak için Büyük Millet Meclisi Adapazarı-Düzce bölgesi için bir de af çıkarttı. 40 elebaşı af isteyen bir tel imzaladılar. Silahlı olanlar 2. Kuva-yı Seyyare'ye katılacaklardı. Asilerin Kuva-yı Milliye'ye katılabilmesini yorumlamak kolay değil. Belki de "tam bir barışma" ortamı ortaya çıkmıştı.

Asiler konusunda bazı ilginç bilgiler var. Sayıları bin kadarmış, içlerinde Karasu Rumları varmış. Kastamonu'ya getirilen Bolu isyanı elebaşılarından 36 kişi arasında iki subay, bir Rum papazı, bir Yunan ve bir Ermeni casus yer alıyormuş.[95]

Şimdi de *Alemdar* gazetesinin bu olayları nasıl sunduğuna bakalım. Yukarıda da değinilmişti, 15 Ağustos günlü gazeteye göre Adapazarı ve çevresi "tathir edilmiş" (temizlenmiş) olduğundan Kuva-yı Milliye'den gördüğü baskı nedeniyle oradan kaçmak zorunda kalmış olan eski Adapazarı Kaymakamı Tevfik Bey birkaç güne kadar görevi başına dönecekmiş. Düzce'de yerel olarak oluşturulan 5

bin kişilik bir kuvvet Düzce'yi de "tathir etmiş." O bölgede "bagiler" aleyhine dikkate değer bir cereyan ortaya çıkmış ve "her taraftın" Mustafa Kemal kuvvetlerine karşı ayaklanması "her an" bekleniyormuş. Öte yandan Bolu'dan bir heyet İstanbul'a gelmişti. Eski Bolu Mutasarrıfı Osman Bey başkanlığı altındaki heyette Düzce eşrafı ve Çerkes ileri gelenlerinden Hacı Kâmil Bey, eşraftan Yüzbaşı Mehmet Hulusi Bey ve emekli Kaymakam Ethem Bey, Hacı Servet Bey bulunuyormuş. Heyet, Dahiliye Nazırı Cemal'le görüşmüş ve o sırada "kuva-yı bagiye" ile savaşan kuvvetlerin Düzce ve Bolu çevresinde egemen olduğunu, fakat bunun sürmesi için silah ve cephane yardımının gerekli olduğunu bildirmişler. Cemal konuyu Meclis-i Vükela'ya getireceğini vaat etmiş. 16 Ağustos gazetesine göre Bolu heyeti Cemal'i yeniden ziyaret etmiş. Nazır mali ciheti Maliye nazırı ile görüşeceğini söylemiş. *Peyam-ı Sabah*'ın 17 Ağustos sayısına göre, Bolu heyeti Cemal'den bölgeye yeterli "kuva-yı tedibiye" gönderilmesini rica etmişler. Cemal bunu kabul etmiş, fakat işin mali yönünün görüşülmekte olduğunu söylemiş.[96]

17 Ağustos günlü sayıda "hükümet kuvvetlerinin" nasıl Çerkes Ethem'in Yozgat'ta bulunmasından yararlanarak Düzce-Bolu bölgesine egemen oldukları hayli ayrıntılı biçimde anlatılıyordu. Padişahçılar Alaplı'yı da ele geçirmişler. Yunanlılar Kandıra'dan bölgeye doğru ilerlediklerinden "milliciler" burada da yenilmişler. Milliciler "inhilal-i (çöküş) tam" halindeymişler, onun için pek yakın bir gelecekte buralardan "gayet mühim" haberlerin gelmesi beklenebilirmiş. Bolu heyeti Cemal'le yeniden görüşmüş ve kendilerine hükümetin o tarafa yeterli kuvvet göndermeyi kabul ettiğini, yalnız işin mali yönünün görüşülmekte olduğunu bildirmiş.[97]

22 Ağustos sayısında, Adapazarı Çerkes beylerinden doksan yaşlarında Tatlı Sinan Bey'in topladığı mücahitlerle "kuva-yı bagiyeye" karşı hareket edip onları "tedip" ettiğini, Akyazılı Kâmil Bey ve diğer Çerkes beylerinin Düzce ve çevresini "kurtardıklarını," Çerkes beylerinden Doğan Ali Bey'in 5 bin süvarisi ile Kuva-yı Milliye'yi perişan edip Bolu'ya kadar ilerlediğini, bu haberlerin "mevsuk" (belgelenmiş) olduğunu okuyoruz. Haberin başlığı "Kuva-yı Bagiyenin Son Günleri"dir.[98]

35. Saray'ın II. Yozgat Harekâtı (5 Eylül - 30 Aralık 1920)

Birinci Yozgat harekâtı sırasında aman dileyen 500 kişiyle Akdağmadeni Alayı oluşturuldu. Yunan saldırısı üzerine cepheye gönderilmek üzere Yozgat'a intikal ettirildi. 5/6 Eylül gecesi askerlerden 49'u kaçarak, Deli Hacı, Hasan, Küçük Ağa gibi elebaşıların önderliğinde Deveci Dağları'nı merkez yaptılar. Küçük Ağa 200, Postacı Nâzım 300 kişiyi çevrelerine topladılar. Yozgat Mutasarrıfı Kaymakam (Yarbay) Şerif 8 Eylül'de Yozgat'ta 38 mevcutlu Erzurum Müfrezesi'nden başka güvenilir bir kuvvet kalmadığını bildiriyordu. O gün 120 kadar çeteci Amasya ile Tokat arasındaki Çengelhan'da yolcu ve tüccarları soydular. Buradaki insanlar isyandan Tokat ve Amasya'ya kaçmaktaydılar.

9 Eylül'de padişahçı asiler Zile'ye bağlı Ortaköy bucağını bastılar. Sorgun'dan Binbaşı Naci komutasında 169 atlıdan oluşan bir müfreze olay yerine hareket etti. 30 kişilik öncü grubu asiler tarafından sarılıp tutsak edilince, kalanların büyük bölümü dağıldılar, 70'i asilere katıldı. Asilere katılmayanların silah ve elbiseleri alınarak serbest bırakıldılar. Naci, kalan 25 adamıyla canını zor kurtardı.

Genelkurmay isyanın yeniden alevlenmiş olduğunu görünce Batı Cephesi'ne nakledilmiş olan Binbaşı Çolak İbrahim komutasındaki 2. Kuva-yı Seyyare'nin Eskişehir'den Yozgat'a gelmesini buyurdu. Bu, 420 eri, 4 makineli tüfeği, iki topu olan bir birlikti. 19 Eylül'de Yozgat'a ulaştı. 23 Eylül'de Aynacıoğulları, Küçük Ağa ve Katil Mustafa çeteleriyle Ayvalıközü'nde bir çarpışma oldu. Aynacıoğullarıyla 25 Eylül'de Koyunculu'da çarpışma oldu ve çete bozguna uğratıldı. Ondan sonra birlik Akdağmadeni'ne yerleşerek takip ve tarama işleri yaptı. Fakat Kuva-yı Seyyare Zile'de tarama yaparken, 18 Ekim günü Deli Hacı çetesi Akdağmadeni'ni bastı. Büyük Millet Meclisi'nde Yozgat mebusu olan Rıza ve Bahri beylerin evlerine saldırıp yaktılar. Neyse ki kendileri orada değildi. Kanlı çarpışmalar oldu. Jandarma silahları ve Düyun-ı Umumiye kasası yağma edildi. Ertesi gün Boğazlıyan Kuva-yı Milliye'si

yetişip çetecilerin hakkından geldi. Akdağmadeni belediye başkanı ve Rıza Bey'in kardeşi Şükrü'nün baskınla ilgisi olduğu anlaşıldığından, diğer on kişiyle birlikte 30 Ekim'de idam edildi. Böylece mücadelenin bir kardeş kavgası olduğu en somut ve acı bir örnekle bir kez daha ortaya çıktı.

36. Saray'ın Son Cephesi: Konya Ayaklanması (2 Ekim - 22 Kasım 1920)

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele'nin I. cildinde gördüğümüz gibi, 1919 yılında Bozkır'da (Konya) kısa süren iki ayaklanma olmuş, bunlar bastırılmıştı (s. 125-26). Bu sefer çıkan ayaklanma iyi hazırlanmış, çok kapsamlı bir hareketti.[99] İngiliz askeri istihbaratının raporuna göre, Damat Ferit'le 15 Nisan'da İngiliz subaylarının yaptıkları özel görüşmede, sadrazam Bozkır'da hazırlanan kuvvete Alanya üzerinden 40-50 subay, 300-500 tüfek ve cephane gönderileceğini söylemiş. Bozkır'dan Konya'ya kadar olan bölge millicilere karşıymış.[100] Yukarıda değinilmişti: Büyük Millet Meclisi'nin 1. reis vekilliğine seçilmiş olan Abdülhalim Çelebi, içtiği anda ihanet ederek, fakat şeyhlik-ağalık düzenindeki toplumbilimsel konumuna sadık kalarak isyanı desteklemiş ve bu yüzden askeri mahkemece sürgün cezasına çarptırılmıştı.

Aslında ayaklanma çok daha geniş bir bölgeyi kapsıyordu. Refet'in ayaklanmanın ilk günlerinde (7 Ekim) bildirdiğine göre, ayaklanma Konya vilayeti ve Isparta sancağının doğu kesimlerine yayılmış bulunuyor, daha da yayılma istidadı gösteriyordu. O dönemde Konya vilayetinin şimdi il olan Karaman'ı da kapsadığı unutulmamalıdır. Ertuna'ya göre bölgede isyancılara para dağıtma işini iki tüccar, Kadınhanlı Hoca Ahmet ve Gördesli Celal gerçekleştiriyormuş. İsyanın vurucu kadrolarını asker kaçakları oluşturuyormuş. Bunların mütareke dönemi kaçakları kadar, Dünya Savaşı kaçaklarından da oluştuğunu tahmin edebiliriz.

İsyancılar kimi yerde iyi karşılanıyordu. Örneğin Yalvaç ve Şarki Karaağaç halkı onları dinsel törenle karşılamış. Öte yandan Ilgın onları iyi karşılamadığı için oranın halkına çok zulüm yapmış-

lar. İsyancılar girdikleri yerlerde çok kez kaymakam, askerlik şubesi başkanı, jandarma komutanı gibi kişileri tutukluyor, hatta öldürüyor ve yerlerine kendi adamlarını yerleştiriyorlardı. Tabii, asilerle işbirliği yapan subaylar (herhalde alaylı) yöneticiler de oluyordu. İşi zorlaştıran bir öğe, bastırma birliklerinin çok kez nizami birlikler olmayıp Kuva-yı Milliye oluşlarıydı, çünkü bunlarda da çapulculuk eğilimi görülebiliyordu. Asiler girdikleri yerlerde genellikle subay, Müdafaa-i Hukukçu, göçmen[101] evlerini talan ediyorlardı.

İsyanın birçok elebaşısı vardı ve bunlar birbirlerinden bağımsız hareket edebiliyorlardı, ama en tanınmışı 1919 Bozkır ayaklanmalarının da önderi olan Delibaş Mehmet'ti. O, Çumra'nın Alibeyhöyüğü köyündendi. Çoğu asker kaçağı, ova köyleri Türkmenlerinden 500 kadar silahlıyı köyünde topladı. 2 Ekim günü eyleme geçti. Bir hocaya yazdırdığı duayı okuttu, davul zurna eşliğinde ve "Padişahım çok yaşa" sesleri arasında yola çıkıp 2 Ekim akşamı Çumra'yı işgal ettiler. Nahiye (bucak) müdürünü tutukladılar. Konya ile haberleşmeyi kestiler. Hareket Refet'in tanımladığı bölgeye, Akseki, Manavgat, Alanya'ya yayıldı. İşin ciddiyeti daha ilk günden belli olduğundan, Büyük Millet Meclisi hükümeti Dahiliye vekili olan Refet Bey'i görevlendirdi. Bastırma harekâtında 12. Kolordu'dan, Garp Cephesi Ertuğrul Grubu'ndan, Pozantı'daki 41. Fırka'dan kuvvetlerle Refet'in yanında getirdiği 500 mevcutlu süvari kuvveti kullanıldı.

3 Ekim'de Konya'ya giren Delibaş kuvvetleri o ve ertesi günü çarpışarak Konya kentine egemen oldular. Mazlumzade Osman Efendi'yi vali yaptılar. Adamlarını jandarma komutanı, polis müdürü, kaymakam, nahiye müdürü ve çeşitli memuriyetlere atadılar. Vali Haydar Bey ve başka görevlileri tutukladılar, jandarma tabur komutanını şehit ettiler. Fakat Kuva-yı Milliye'nin kentin dışında toplanmakta olduğunu öğrenince anlaşma sağlamak üzere Taşbaşlı Hacı Hasan ve Mebus Hacı Ömer'i o kuvvetlerin yanına gönderdiler. Sonuç alamadılar. 6 Ekim sabahı Horozluhan'da ulusal güçlere saldırdılar, fakat yenilerek bozguna uğradılar. Konya kurtarıldıktan sonra Refet 8 Ekim'de Çumra'yı kurtardı. Bozkır yönüne kaçan asiler, bildirge yayımlayarak Konya'yı yeniden alacaklarını,

cephedeki askerle birleşerek Ankara'ya yürüyeceklerini duyuruyorlardı. Yani, bunların ülke ölçüsünde hedefleri vardı. 9 Ekim gecesi Akseki'ye egemen olan asiler halk ile birlikte, halifenin yanında mücadele etmek kararında olduklarını söylüyorlardı.

Refet, Bozkır yönünde harekâtını sürdürerek 16 Ekim günü Bozkır'a girdi. Asiler tarafından Bozkır Kaymakamı Demir Asaf Bey, askerlik şubesi başkanı, jandarma komutanı şehit edilmiş bulunuyordu. Refet 18 Ekim'de Seydişehir'i, 19 Ekim'de Beyşehir'i baskınla ele geçirdi. 21 Ekim'de asiler Bozkır'a saldırdılar, başarısız oldular. Refet 23 Ekim'de Ilgın'ın güneyindeki Çığıl'ı ele geçirdi. Refet bundan sonra Ankara'ya döndü. Ama Refet'in dışındaki millici güçler –41. Fırka Tenkil Grubu, Binbaşı Hacı Şükrü Müfrezesi, Kaymakam (Yarbay) (Kasap) Osman Grubu, Demirci Mehmet Efe Müfrezesi– değişik bölgelerde harekât yürüttüler. İsyan çok yaygın olduğundan, tümüyle söndürülmesi vakit aldı. Çatışmalarda ölenler dışında, millicilerin muhakeme ederek 250 kadar kişiyi idam etmiş olmaları da hareketin kapsamı konusunda fikir vermektedir.[102]

Konya isyanının önemi Fransız ve İngiliz arşivlerine de yansımış sayılabilir. Defrance'ın 13 Ekim teline göre Antalya'daki İtalyan birliğinin komutanı Konya'da Kemalistlere karşı "çok ciddi" bir isyanın patlak vermiş ve çok kanlı biçimde bastırılmış olduğunu bildirmiş. De Robeck de güvenilir bilgilere dayanarak, 7 Ekim sıralarında Konya ve Isparta sancaklarında "ciddi" ulusçu karşıtı bir hareket başladığını bildiriyordu. Konya'nın 65 kilometre kadar kuzeyinde iki tarafın çarpışması bekleniyormuş.[103]

37. Yeni Bir Kuva-yı İnzibatiye Oluşturma Girişimi

İstanbul hükümetinin bir orducuk kurma girişimine "Kuva-yı İnzibatiye oluşturma girişimi" diyorum, çünkü bu yönde çalışmalar yapılırken öncelikli olarak akılda olan hep Kuva-yı Milliye'yi tepeleme işleviydi. Yukarıda belirttiğim gibi, Kuva-yı İnzibatiye'nin resmen sonlanmasının hemen ardından Damat Ferit yeni bir kuvvet oluşturma işini konuşmaya başlamıştı. Buna şaşma-

mak gerekir, çünkü zaten Kuva-yı İnzibatiye'ye son verilmesi de Reşit ve arkadaşlarının Damat Ferit'in yokluğunda çevirdikleri bir manevraydı.

Önce jandarmayı ele aldı hükümet. Meclis-i Vükela'nın aldığı bir karara göre jandarma birliklerinde gönüllü oranı yüzde 40'ı aşabilecekti. Ayrıca iaşe bedeli nakden verilecek, evli olan jandarmalara verilecek ikinci iaşe bedeli eskisi gibi 500 kuruşu geçmeyecekti.[104]

6 Temmuz'da Merkez Komutanı Miralay Emin Bey iki görevi yürütmek üzere, Mürettep Fırka Komutanlığı'na atandı. Merkez Komutanlığı siyaset bakımından duyarlı bir görevdir. Onun Mürettep Fırka Komutanı atanması anlaşılır bir durumdur. Ağustos'ta 1. Fırka Komutanlığı Üsera (Esirler) Müfettişi Erkânıharp Miralayı Şükrü Bey'e, kurulmak üzere bulunan 2. Fırka Komutanlığı Harbiye Dairesi, Ordu Şubesi Müdürü Erkân-ı Harp Miralay Ali Remzi Bey'e verildi.[105] İlk kurulan alaya Emin, Harbiye Nezareti meydanında bir konuşma yaparak iki dünyada "mazhar-ı saadet" olmak için padişaha bütün "hulus-u kalbimizle" sadakat ve itaat beslemek gerektiğini anlattı. Bazı arkadaşlarının fesatçıların telkinlerine kapılarak "şurada burada serserilik" ettikleri biliniyordu. Onların sonları hüsran olacaktı.[106]

De Robeck'in Damat Ferit'le 26 Temmuz'da yaptığı uzun görüşmede, sadrazam Harbiye Nezareti'ndeki İngiliz generaliyle (General Shuttleworth?) iki tasarı görüştüğünü, birincisinin antlaşmanın da izin verdiği 15 bin kişilik bir kuvvet oluşturmak, ikincisinin de Mustafa Kemal'e karşı Kürtleri kullanmak biçiminde olduğunu söylemiş. İstanbul'daki Kürt önderleri, Kürdistan'ın geleneksel yapısını bozacak Bolşevizmin çok bilincinde oldukları için Mustafa Kemal'e karşı harekete hevesliymişler. Ertesi gün Damat Ferit'in General Shuttleworth ile görüşmesini General Milne De Robeck'e nakletmiş. Yüksek komiserin dikkatini çeken nokta, görüşmede hazır bulunan ve aynı zamanda Kürt Teali Cemiyeti yöneticisi Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Hamdi Paşa'nın, Yunanlılar yeni bir harekâta girişmezse Kürtleri harekete geçirmenin gerekmeyeceğini söylemesi olmuş.[107]

Times muhabirinin 28 Temmuz'da bildirdiğine göre Kuva-yı Milliye'ye karşı yabancı harekâtlar durdurularak merkezi hükümete Kemalist hareketi bastırması için fırsat verilecekmiş. Damat Ferit kimi tanınmış generallerle –bunlar arasında Müşir Zeki Paşa, I. Balkan Savaşı Komutanı Müşir Abdullah Paşa, Mirliva (Tuğgeneral) Pertev Paşa varmış– harekât planları yapacakmış. Bu arada hükümetin kimi kudretli Kürt önderleri ve Kâzım Karabekir'le temasta olduğu, Karabekir'in 12 bin kişilik bir kuvvetle iki hafta önce batıya hareket ettiği söylentileri varmış.[108]

Yüksek komiserler 30 Temmuz'da hükümetlerine çektikleri telgrafta antlaşmanın uygulanması konusundaki olasılıkları (bu arada oluşturulacak 15 bin kişilik kuvveti) tarttıktan sonra, Anadolu'ya bir uzlaştırma heyeti gönderilmesini tavsiye etmek gerektiğini, heyet başarısız olsa bile ulusçular arasında nifak çıkarabileceğini, bu arada Osmanlı kuvvetlerini hazırlamak için zaman kazanılacağını bildiriyorlardı.[109]

Bu arada bir gelişme oldu, Babıâli 15 bin yerine toplam 25 bin mevcutlu iki tümen (fırka) oluşturmak için izin istedi. Her tümende bir süvari alayı, her biri üç taburdan oluşan üç piyade alayı, ağır makineli tüfek ve dağ topu donanımı vb. olacaktı. Bu askerin malzemesinin tümünü Osmanlı İngiltere'den sağlamak istiyordu. 50 bin çadır, 11 bin at, 80 bin çift postal vb. diye giden bu sipariş listesi herhalde İngilizlere çekici gelmiş olmalıydı.

Ağustos sonunda Fransa ile İngiltere 15 bin kişilik bir kuvvet üzerinde mutabık kalmış bulunuyorlardı. Çünkü antlaşmada Osmanlı için ancak o sayıda bir kara kuvveti öngörülmüştü. Yalnız Müttefik komutanların bu askerlerin millicilere katılmayacağından emin olarak bu işe izin vermeleri gerekiyordu.[110]

Damat Ferit'in 3 Eylül günü Büyükdere İbrahim Paşa çiftliğindeki Mürettep Fırka'ya yaptığı üç saatlik teftişi de anlatmak uygun olur. Sadrazam yanında yeni Harbiye Nazırı Hüseyin Hüsnü Paşa ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve Bahriye Nazırı Ahmet Hamdi de vardı. Askerin yemek ve istirahatlerine ilişkin çok önemli kararlar alınmıştı. Damat Ferit fırka karşısında bir konuşma yaptı. Omuzlarımıza yüklenen "ağır ve elim" bir barış antlaş-

ması "bugüne kadar ısraf" edilen cihanşumul ve büyük ordumuzu elimizden ve ruhumuzdan koparıp ayırıyordu. Fakat şan ve şevketi yakın bir geçmişte âleme yayılan padişahımız gibi kutsal bir varlığa ve evrenin gıpta ettiği böyle kahraman askerlere sahip olan bir millet "katiyen" ölmez, az zamanda zararları telafi eder, şan ve şeref arasında sonsuza dek yaşardı. Ordu askeri "gayet mahdut" olacaktı. Fakat nicelik değil, nitelik önemliydi. "Binaenaleyh biz bu sefer kemiyeten (nicelikçe) küçük, fakat keyfiyet (nitelik) itibariyle şayan-ı hürmet bir ordu ve saha-i ilim ve marifette terakki ve salaha (düzelmeye) âzim (azimli) bir milleti muhafaza edecek bir kuvvet vücuda getireceğiz." Son olarak "bu dinç ordunun" temelinin padişaha "hiss-i hürmet ve tazim" (ululama) ile engin bir muhabbet olduğunu vurguladı.

Fırkadaki erlere ayda 1 lira, teğmenlere yüzde 70, yüzbaşılara yüzde 60, binbaşılara yüzde 50, kaymakam ve miralaylara yüzde 40 zam yapılacaktı. Fırka mensupları "Padişahım çok yaşa" duasını göğe yükseltmişler. Bir de koşu yapılmış, kazananlara 5, 3, 2 liralık ödüller verilmiş.[111] Tabii Damat Ferit'in mikroskopik "Sevr ordusu" hakkında söyledikleri aşırı derecede iyimserdi. Ordunun küçüklüğü yanında yalnızca sayısı belirlenmiş hafif silahlar kullanacak oluşu, donanma ve hava kuvvetlerinden yoksunluk, yabancı subayların elinde olacağı, seferberlik yasağı gibi hükümler düşünülürse Sevr'le birlikte Osmanlı ordusu aslında "yok" olacaktı denebilir.

Bir de Damat Ferit'in 20 Eylül'de yüksek komiserlere sunduğu nota vardır. Bunda önce tarihsel bir özet veriliyor, antlaşmayla padişaha (devlete değil) bırakılan toprakların bugün bir yıkıntılar yığını olduğu ve Anadolu'nun İttihat ve Terakki'nin uzantısı bir kümenin elinde bulunduğu belirtiliyordu. Gizli ve devrimci bu küme gücünü halktan değil, tarihte emsali görülmemiş korkunç bir örgütten almaktaydı. Yerine göre yurtseverliğe, Turancılığa, Panislamizme, ulusçuluğa ve uluslararasıcılığa başvurup on iki yıldır bütün etkinliğini insanlığın kötü içgüdülerini sömürmek için kullanmıştı. Bereket ki halk yığınları bu zehirli etkiye kapalı kalmıştı. Bunun yenilgisi muhakkaktı, meğer ki kimi olaylardan beslenmesin.

Bunların başında Homeros'un doğum yeri olmak dışında Yunanlılıkla ilgisi olmayan İzmir'in Yunanlılarca işgalinin doğurduğu hoşnutsuzluk vardı. Başka bütün etnik gruplardan daha kalabalık olan Türk nüfusuna rağmen Makedonya Türkiye'den koparılmıştı. Şimdi de Sevr, Edirne dahil hemen bütün Trakya'yı Yunanistan'a veriyordu. Bursa'nın işgali, Ermenistan'ın Osmanlı illeri aleyhine genişlemesi durumu daha da ağırlaştırıyordu. Bu gelişmeler Kürdistan'ı tahrik ederse işler büsbütün karmaşıklaşırdı.

Durumu böylece açıkladıktan sonra, Osmanlı hükümetinin ülkesindeki bastırma işini üstlenmeye hazır olduğunu bildiriyordu. Sevr'in imzası ertesinde Osmanlı Genelkurmayı harekât, donatım planları üzerinde çalışmaya başlamıştı. Gereken askerler Bursa vilayetiyle Adapazarı-Karadeniz bölgesinden sağlanacaktı. Zaten iki aydır insanlar harekete geçmek için bir işarete bakıyorlarmış. Bütün subaylar tahta ve devlete bağlılık duygusu içinde, asilere karşı sefere komuta etmeye hazırmışlar. Anadolu'daki subayların yüzde 80'i Milli Mücadele'yi istemeyerek izliyorlardı. Askere alınacaklara gelince, kendilerine büyük zulüm yapmış olan devrimcilere karşı nefretlerinden, intikam duygularından kuşku duymak "mantıksız" olurdu.

Askere almak için bir ay, harekâtın ilk aşaması için de bir ay yetecekti. Eskişehir, Konya, Ankara ve Karadeniz kıyısında stratejik bir noktanın (?) işgali birinci aşamayı tamamlayacaktı. Bursa ve Trakya'da olduğu gibi, halkın saydığı padişahın ordusunun görünmesi Kuva-yı Milliye'nin dağılmasına yol açacaktı. İki aydır hazırlanan tasarıların uygulanabilmesi için istenenler şunlardı:

1) Sevr'in öngördüğü 15 bin askerle, öngörülen 35 bin jandarmadan 25 bini, yani toplam 40 bin asker toplanacaktı. Bu asker Bursa vilayeti, İzmit Yarımadası, Adapazarı-Karadeniz arasından derlenecekti.

2) İtilaf devletlerinin denetiminde bulunan silah, cephane ve gereçlerin derhal serbest bırakılması.

3) Nakliye gemilerini korumak için bir donanma gücü.

4) Sevr'in öngördüğü gibi, jandarma ve öbür hizmetler için yeterli sayıda yabancı subay.

5) Üç aylık harekât için 20 milyon lira borç. Hesaplanan masraf 15.777.444 lira, kalanı öngörülemeyen masraflar içinmiş.

Yıkılmış olan kent ve köyleri, tarım, ticaret ve sanayii canlandırmak için Müttefikler'in sermayesine başvurulacaktı. Ayrıca genel olarak ve yönetimin bütün kollarında ıslahat yapılması için hazırlıklar yapılmış. Padişah hatt-ı hümayun ile izin verir vermez bunlar yayımlanacakmış. Azınlık ya da çoğunluktaki bütün cemaatler geleneklerine uygun olarak geniş bir özgürlük içinde yaşayabileceklerdi. Böylece devrimci komitenin barbarlık döneminin ardından bir hukuk ve özgürlük düzeni gelecekti. O komite on yıl içinde ulusu bölmüş, özgürlük yerine feci (trajik) bir istibdat getirmiş ve can, mal, özgürlükleri sağlayan 1908 şartını kullanarak insanları kıyıma, talana, zulme uğratmıştı.[112]

Damat Ferit'in imzasını taşıyan bu belge, muhtemelen onun kaleminden çıkmış olmalı, çünkü Babıâli'nin meslek memurlarından pek beklenmeyecek yanlışları ve kafa karışıklığını içermektedir. Makedonya'nın yitirilmesini 1914 (1913 olacak) Londra Antlaşması'na bağlaması, 1876 Kanun-ı Esasi'sinden "1908 şartı" diye söz etmesi, münasebet yokken Makedonyalı Filip ve İskender'in Yunan olmalarını ileri sürmesi, Trakya ve Ege'de Yunan istilasının (hatta Rumeli'nin yitiminin) haksızlığını belirtmesine rağmen Kuva-yı Milliye'nin dağıtılabileceği konusunda gösterdiği ileri derecede iyimserlik dikkati çeken falsolardandır. Ama yine de Damat Ferit ve benzerlerinin düşünce tarzını göstermesi bakımından ilginç bir belgedir. Ankara ve Eskişehir yanında Konya'nın anılması, orada patlayacak olan hareketin Saray bakımından önem taşıdığını ve herhalde büyük hazırlık yapıldığını göstermektedir.

Yüksek komiserler 21 Eylül'de toplanıp notayı görüştüler. Damat Ferit'in tasarılarının son derece kuramsal olduğuna (Defrance'a göre "neredeyse gülünçtü" notadaki talepler) ve işi hükümetlerine danışmaya karar verdiler. Gördüğümüz üzere, onların aklı en çok Anadolu'ya gönderilecek uzlaştırma kurulu çaresine yatıyordu.[113] Ama bu sırada antlaşmada öngörülen Müttefiklerarası Askeri Komisyon kurulmadan 15 bin kişilik kuvvetin kurulmasının kabul edildiğini bildiren Curzon'un teli geldi (23 Eylül).[114] Bu-

na rağmen De Robeck, yüksek komiserlerin ortak düşüncesini Londra'ya aktararak, Müttefikler'in tam desteği olmadan böyle bir girişimin boş olacağını, bu durumda bile aylarca hazırlık gerekeceğini bildirdi. Bir çeşit dayanak olarak da Ryan'ın ulusçu hareket üzerine raporunu ekledi (28 Eylül).[115]

Bu sıralarda sahneye Venizelos çıktı. L. George'a yazılmış olan 5 Ekim günlü telinde askerini gereksiz yere seferi durumda tutamayacağını belirtiyordu. Ona göre Osmanlı hükümeti Mustafa Kemal'in hakkından gelemezdi ve kurulacak tümenler mutlaka sonunda ulusçulara yarardı. Anadolu hareketi güçlenmeden yeni bir Yunan harekâtı Ankara ve Pontus'taki ulusçu güçleri "kesin olarak yok eder" ve iki sonuç doğururdu. Birincisi, Türkleri İstanbul'dan kovar ve Boğazlar bölgesiyle birlikte serbest geçişi sağlayacak ayrı bir devlet kurulurdu. Karadeniz'de var olan Rumlarla, Türk zulmünden Güney Rusya'ya sığınmış 800 bin Rum Pontus'ta ayrı bir devlet kurarlardı. Bu devlet Ermenistan ve Gürcistan'la birlikte İslamcılık ve gelişebilecek Rus emperyalizmine karşı sağlam bir set oluştururdu. Yunan kuvvetleri işi tümüyle başarabilecek durumdaydılar, fakat siyasal ve mali nedenlerle Haziran'daki gibi bunun tüm sorumluluğunu üstlenemezdi. Ama İngiltere'nin bu yönde girişimi ve mali desteği olursa bütün kuvvetleriyle işbirliği yapmaya hazırdılar. Fakat kışın yaklaşması nedeniyle hemen harekete geçilmeliydi. Yoksa askeri terhis etmek gerekecekti ve o zaman da birkaç ay içinde ülkeyi yeni bir seferberliğe razı etmek zor olurdu.[116] Görülüyor ki Sevr'in biraz daha sabırlı yok etme planı artık Venizelos'un işine gelmiyordu. Yunan ordusunun yazın elde ettiği büyük başarı imgelemini uçurmuştu. İtilaf Sevr'i nasıl uygulatacağız diye kötü kötü düşünürken, Venizelos Sevr'in Yunanistan'a sağladığı kazanımları esaslı biçimde genişletmeyi arzu ediyordu. Bu arada İstanbul'u bir Yunan kentine daha çabuk dönüştürmeyi hedeflediğini görüyoruz. Zaten Sevr bunun kapısını aralamıştı.

12 Ekim'de İngiliz kabinesi Venizelos'un önerisini ele aldı. Genelkurmay başkanına göre Venizelos askerinin yeteneklerini ölçmekte başarılı olmuştu. Buna göre Yunan ordusunun Ankara'ya

ulaşabilmesi olasıydı. Fakat hükümeti sağlıklı biçimde bilgilendirmek için kaç tümen kullanılacağı, Mustafa Kemal güçleri gerilediği takdirde ne kadar zaman seferi kalacakları, Pontus deyince tam olarak ne düşünüldüğü, harekâtın maliyeti konularında araştırma yapmak durumunda olduğunu söyledi. Siyasal yönüne gelince, kabine tasarının Sevr Antlaşması'nı yırtıp atmak anlamına geleceğini, söz konusu Pontus'un bir Yunan devleti olacağını, İstanbul'un Yunanlılarca kuşatılmış bulunacağını, nihayet tasarının Fransa ve İtalya tarafından kabul edilmesi olasılığının zayıf olduğunu konuştu. Ama Genelkurmay'dan bilgiler ulaşıncaya değin işin söz konusu edilmemesi ve Genelkurmay raporunun doğrudan başbakana sunulması kararlaştırıldı. Yani, iş L. George'a havale edilmiş oldu.[117]

Bu sırada De Robeck Karadeniz Ordusu Komutanı General H. F. M. Wilson'a Damat Ferit'in notasındaki teknik bilgilerin ne ölçüde sağlıklı sayılabileceğini 28 Eylül günlü bir yazıyla sordu:

a) Acaba Osmanlı hükümeti İtilaf devletlerinin para ve subay yardımı olmaksızın ulusçuları bastırabilir miydi?

b) Sadrazamın önerileri kabul edildiği takdirde, askerlerin paralı olacağı, yabancı subayların da çokça para alacakları hesaplandığında 20 milyon lira yetecek miydi?

c) Eğitim vb. işler düşünüldüğünde üç aylık bir süre yeterli olur muydu? Ayrıca, yetiştirilen kuvvetin daha sonra tümüyle ya da kısmen ulusçulara katılması ve İtilaf'ın bu durumla baş edebilmesi olasılığı neydi?

Wilson'dan durumu enine boyuna inceleyen 5 Ekim günlü bir yanıt geldi. Ona göre sonuç almak için yabancı subaylar şarttı. Söz konusu kuvveti hazırlamak en az altı ay sürerdi. İyi para aldıkları ve savaşmadıkları sürece sadakatsizlik göstermeleri pek olası değildi. Anadolu'ya gönderildiklerinde kaçanlar çıkabilirdi ama bunlar mutlaka karşı tarafa katılmak için kaçıyor olmayabilirlerdi. Büyükdere'deki birlikten fazla bir şey beklenemezdi, subaylar işinin ehli değildi, ruh ve eğitim yetersizdi. Ama yabancı subaylar, düzenli maaş ve iyi yemekle sonuç alınabilirdi. Bir sorun, çoğu Türk subayının bu birliğe katılmak konusundaki istek-

sizliğiydi. İyi düzenlenmiş bir hükümet kuvveti ulusçu orduyu yenmekte zorluk çekmezdi, meğer ki ulusçular Bolşeviklerden esaslı yardım almasın. Halk ulusçu propagandadan etkilenip ulusçulara etkin destek verecek olursa gerilla savaşı çıkabilirdi ve o zaman büyük kuvvetler gerekirdi. Fakat o sırada halkın böyle bir tutumda olmadığını sanıyordu.[118]

Damat Ferit istifa ettiğinde yeni bir Kuva-yı İnzibatiye oluşturma tasarısı bu noktada kalmıştı.

3.
Damat Ferit Paşa'nın İstifası

Yukarıda anlatılmış olduğu gibi, Mustafa Sabri ve arkadaşlarının girişimiyle 19 Eylül'de bir hükümeti devirme harekâtı yürütülmek istenmiş, başarılı olunamamıştı. Nedeni üzerinde pek konuşulmak istenmemesi adeta esrarengiz bir olay niteliği vermektedir bu harekete. Benim varsayımıma göre bunu Vahdettin başlatmış olabilir. Herhalde Vahdettin eniştesi Damat Ferit'in kusurlarının farkındaydı – ağız kalabalıklığı, atıp tutmalar, kendini onsuz olmaz kişi olarak sunmalar. Bu kusurları pek çok insan padişaha anlatmıştı. Ama Paşa kendini İngilizlerin en güvendiği adam olarak sunuyordu, bunda da haksız değildi. Onun için İngiliz siyaseti güdecekse Vahdettin ona muhtaçtı. Oysa bilindiği gibi Osmanlı tarihi boyunca padişahlar birisine muhtaç olmaya ya da birisine minnet borcu altında olmaya tahammül edememişler, bu yüzden bu gibileri yok etmek yoluna gitmişlerdir. Ama İngilizler Damat Ferit'i desteklediği sürece Vahdettin –İngiliz siyaseti güdecekse– onsuz yapamazdı.

Peki, Sait Molla gibi "mükemmel" bir İngiliz ajanı aynı şeyi yapamaz mıydı? Tabii yapabilirdi. Ama daha önce de yazdığım üzere, Vahdettin, ağabeyi Abdülhamit gibi –o derecede olmasa da– güvenlik kuruntuları içinde yaşayan bir insandı. Onun için kız verdiği insanlarla çalışmayı daha güvenli buluyordu.

Vahdettin'i eniştesine muhtaç kılan bir şey daha var. Düşmanlık statüsü gereği, İtilaf'ın yüksek komiserleri padişahla yüz yüze temastan kaçıyorlardı. Onun yerine ya Vahdettin sadrazamı, başka birini görevlendirerek iletilerini ulaştırıyordu, ya da yüksek komiserler tercümanlarını gönderiyordu. Fakat, bilindiği gibi antlaşmanın imzalanmasının ardından yüksek komiserler 21 Ağustos'ta padişahı ziyaret ederek, yüz yüze temas kapısını açmışlardı. Vahdettin bundan yararlanarak 6 Ekim'de onlarla yeniden görüşmek istemiş, görüşme 11 Ekim'de gerçekleşmişti. Böylece padişahın İngilizlerle temas için eniştesine muhtaçlık durumu kalmıyordu. Artık o, kazandığı bu özgürlük sayesinde başka bir sadrazam, hatta damat olmayan güvenilir birini bulabilirdi. Dolayısıyla Mustafa Sabri'yi kışkırtmış olabilir. Tabii şöyle bir olasılık da var. Padişah kışkırttığı olayla Damat Ferit sadaretinin son bulmasını değil, yalnızca eniştesine haddini bildirmeyi, belki üzerinde kurmuş olduğu manevi baskıyı hafifletmeyi amaçlamış olabilir.

Damat Ferit'in sadaretini sona erdirmek isteyen bir de Fransızlar vardı. Tabii Fransızların bu tutumunu İngiliz-Fransız ilişkilerinin geniş çerçevesi içinde irdelemem söz konusu değildir ama genel olarak diyebiliriz ki, Dünya Savaşı'nın sonundan başlayarak Fransa zaman içinde İngiltere'ye duymak zorunda kaldığı bağımlılıktan sıyrılmaya başlamıştı. Onların Damat Ferit konusunda almış oldukları kesin tutumu da bu bağlamda düşünebiliriz.

Paris'ten 4 Eylül'de gönderilen bir telle Fransız Yüksek Komiseri Defrance'a Anadolu ile antlaşmanın uygulanmasını sağlamak için uzlaşma işinin Kemalistlere biraz daha güven verecek Damat Ferit dışındaki bir hükümetle kolaylaşıp kolaylaşmayacağı soruldu. Kolaylaşacaksa bu yönde bir müdahalenin İngiliz yüksek komiserince İngiltere aleyhinde yorumlanıp yorumlanmayacağı da soruldu. Birinci sorunun yanıtı, İngilizler Damat Ferit'i ne denli desteklerse desteklesinler, olumlu olduğu için, Defrance onun çekilmesi için İngiliz meslektaşlarına ısrar etmeye başladı.[119]

14 Eylül'de Ali Kemal'in "memuriyet-i mahsusa" ile İngiltere'ye gönderileceği, padişahın (ve İngilizlerin) olurunun alındığı haberi çıktı. Defrance'a göre bu akıllı, faal, fakat ahlaki olmayan

kişi daha sonra elçiliğe dönüşebilecek bu görevlendirmeden hoşnut değildi, çünkü Damat Ferit tarafından gönderilmiş olacağı için, bir hükümet değişikliği olduğunda görevine son verilirdi. Onun için sadrazam ile arasına mesafe koymaya çalışıyor, ulusçulara yanaşmaya çalışıyormuş. Hatta ataması *Takvim-i Vekayi*'de çıkmış olmasına karşın Londra'ya gitmeyi reddediyormuş. Bildiğimiz gibi, Mustafa Sabri'nin Damat Ferit'i devirme girişimine karıştığı için bunları yapıyor, belki Mustafa Sabri tarafından gönderilmiş olmak istiyor, belki Sabri hükümetinde nezaret bekliyordu. Defrance, yanlış bir yorumla, Mustafa Sabri hareketinin Ankara'yla uzlaşmak için yapıldığını söylüyordu.[120]

Defrance'ın 18 Eylül teli çok gizli ve çok güvenilir bir kaynağa dayanarak, Damat Ferit hükümeti yerine ulusçularla bir yaklaşma sağlayacak yeni bir hükümetin hazırlanmakta olduğunu bildiriyordu. Ali Kemal de bu hükümete girecekmiş ve onun Londra'ya gitmeye yanaşmaması bu nedenleymiş.[121]

Defrance 29 Eylül günü çektiği acil bir telle, Anadolu'yu hizaya getirmek için silahlı güçler yerine bir uzlaşma kurulu gönderilecekse, bunu yapan hükümetin mutlaka Damat Ferit dışında bir hükümet olması gerektiğine İngiliz ve İtalyan meslektaşlarını ikna ettiğini muzaffer bir biçimde duyurdu. Bunu, "birçok çabalar ve tartışmalardan" sonra sağlayabilmişti.[122]

Padişahla ikinci görüşme günü belli olunca, Defrance meslektaşlarını toplayarak, ayrı ayrı yapılacak görüşmelerinde Damat Ferit'in çekilmesi için ağız birliği edilmesi gerektiğini yine anlatmış. Uzun bir görüşmeden sonra De Robeck Damat Ferit'in bütün ülkede hiç tutulmadığını söylemeleri gereğini kabul etmiş. Defrance Vahdettin'le görüşmesinde bunu ona açıklamış, o da açık yürekliliğine teşekkür ederek söylediklerini dikkate alacağını ifade etmiş. Defrance, telinin sonunda meslektaşları da anlaştıkları gibi aynı şeyi söyledilerse, padişahın gereğini yapacağının beklenebileceğini yazıyordu.[123]

Padişahla görüşmelerinin akşamında Defrance İngiliz ve İtalyan meslektaşlarıyla ayrı ayrı görüşmüş. Edindiği izlenime göre, birincisi hükümet değişikliği gereğini "ılımlıdan öte" biçimde dile getir-

miş. İtalyan Yüksek Komiseri Arlotta daha net bir tavır almış. Fakat Vahdettin'le en son görüşen Arlotta'ya göre hükümet değişikliği konusunda padişah pek de ikna olmamış görünüyordu.[124]

İngiliz arşiv belgelerine bakılırsa De Robeck ikna olmuş görünürken Defrance'ı yanıltmaktaydı. Çünkü belgeler İngilizlerin sonuna kadar Damat Ferit'i desteklemeye devam ettiklerini gösteriyor. De Robeck 10 Eylül günlü gizli telinde Fransızların antlaşmanın onaylanmasından sonra Damat Ferit'e yol verilmesinden yana olduklarını, şimdi de derhal ayrılmasını ve Tevfik, hatta İzzet Paşa'nın yerine gelmesini savunduklarını bildiriyordu. O, İngiliz siyasetinden şikâyet edercesine, İngiltere'nin İstanbul'da üstünlük kurmak arzusunda olmadığının açık olması dolayısıyla paşanın görevini sürdürmesine fazla önem vermediğini söylüyordu. Herkesler paşayı kendi (İngiltere'nin) amaçlarını yürütmek için görevde tuttuklarını düşünüyordu, oysa ona hiçbir destek vermiyordu İngiltere. (O sırada mali bunalım içindeydi Babıâli.) Osmanlı hükümetinden iki şey bekleniyordu: Antlaşmanın onaylanması ve Anadolu ile antlaşmayı kabul ettirerek uzlaşmak. Bunu başaracak (Damat Ferit dışında demek istiyor) bir hükümet, hele Müttefikler'in destek vermediği düşünülürse, tasavvur edemiyordu. Hiçbir hükümet yalnız yeni ceza tehdidi ile ayakta kalamazdı. Damat Ferit hükümeti gider de yeni hükümete Fransızlar mali destek verirlerse belki işleri yürütebilirdi.[125]

Yüksek Komiserlik baştercümanı Andrew Ryan, 23 Eylül günlü andacında Damat Ferit'in çekilmesinin kendilerini sahte bir durumdan (destek vermeden ondan yararlanmak) kurtaracağını söylüyordu (De Robeck gibi). Fakat bu durumda görünürde ulusçulara yakın, fakat antlaşmayı içtenlikle benimseyen bir hükümetin bulunmadığını, bunun için de paşanın uzaklaştırılmasına karşı olduğunu belirtiyordu. Sorun İngiltere'nin antlaşmanın sürmesini isteyip istememesinde düğümleniyordu. Antlaşma sürecekse Osmanlı hükümetine her bakımdan güçlü bir Müttefik desteği gerekirdi.[126]

Son olarak 11 Ekim günü yüksek komiserlerin Vahdettin'le yaptıkları görüşmeye bakalım. De Robeck o görüşmede padişahın Damat Ferit tarafından dikkatle bilgilendirildiği (herhalde onunla bir-

likte hazırladığı kısa notlara bakarak konuşmuş) ve sadrazamına tam güveni olduğu, ondan ayrılmak konusunda çok isteksiz olacağı izlenimini edindiğini bildiriyordu. Bu, De Robeck'in padişahın Damat Ferit'e bakışı konusunda edindiği izlenimlerdi. Dahası, padişah, ılımlı bir hükümetin, tam ulusçu bir hükümete doğru atılmış bir adım olacağını, bunun bir yıl öncesine dönüş olacağını söylemişti. (Yansız kişiler hiçbir şey beceremeyen kişiler oluyormuş "bu ülkede.") Bir de kendisinin ona söyledikleri ve bunların özeti olan (padişaha sunduğu) not vardı. Orada yüksek komiser, Anadolu'ya gönderilmesi söz konusu uzlaşma heyetinin ulusçulara daha az itici gelecek biri tarafından gönderilmesinin başarı olasılığını artıracağına ilişkin kimilerinin görüşleri olduğuna işaret ettikten sonra, kendilerinin padişahın çalışacağı nazırların kim olacağı konusuna hiç karışmamayı ilke edindiklerini vurguluyordu. Bununla birlikte şunu da söylüyordu: "... Şimdiki sadrazamın barış davasına hizmetlerini ve benimle ve meslektaşlarımla çalışmalarındaki içtenliğini çok güçlü biçimde belirtmekten kendimi alamam. Onun bunu yaparken yalnızca Majestelerinin buyruklarını yerine getirmiş olduğunu çok iyi biliyorum." Damat Ferit'i böylesine hararetle savunurken De Robeck hem meslektaşlarına verdiği sözü çiğnemiş, hem de onun sadaretinin devamını pekiştirmiş oluyordu.[127] Onun için Arlotta'nın yukarıda değindiğim izlenimi doğrulanmış olmaktadır.

Gerek padişahın, gerekse İngilizlerin ve antlaşmanın onaylanmasına değin Fransızların desteğine rağmen, gelelim istifa sorununa. 17 Ekim Pazar günü Damat Ferit sadrazamlıktan sağlık nedenleriyle istifa etti.[128] Aslında paşanın Ağustos başlarında aşırı çalışma ve yorgunluktan hastalandığını biliyoruz. 6 Ağustos akşamı iki kez baygınlık geçirdiğini Defrance bildirdi. Doktor mutlak dinlenme tavsiye etmiş. *Times* muhabirine göre bronşit ve aşırı yorgunluktan şikâyetçiyken Hürriyet ve İtilaf'tan gelen ve kendisine ağır biçimde saldıran bir yazıyı okuyunca sinir krizi geçirmiş. De Robeck'in bildirdiğine göre aşırı yorgunluktan "çökmüştü." Düzelmiş olmakla birlikte her an yeniden "çökebilirmiş." *Peyam-ı Sabah*'a göre soğuk almıştı ve onun için bir süre dinlenmesi gerekiyordu.[129] Fakat o Ağustos'taydı. Ekim ortasında hasta olduğuna

dair bir şeye rastlamadım. Üstelik paşa, iktidarı çok seven bir insandı. Ciddi nedenler olmadan istifa etmesi beklenemezdi.

Genellikle yazarlar Damat Ferit'in istifasını yüksek komiserlerin 11 Ekim'de padişahla yaptıkları görüşmeye bağlamaktadırlar.[130] Oysa gördüğümüz gibi, padişah ve İngilizler Damat Ferit'i tutuyorlardı. O derecede ki Vahdettin, Ferit'ten başka bir sadrazamla çalışmaktansa tahttan çekilebileceğini ileri sürüyordu. Gerek Vahdettin, gerekse Damat Ferit İngilizlerin "adamı" olduğuna göre, onlar için en önemli olan İngiliz desteğiydi. Reşit Bey (Rey) "kırdığı potlar" Frew'yu endişeye düşürecek dereceye geldiği için kendisine yol verildiğini düşünüyor.[131] Sonyel, İngilizlere "yaltaklanma," Kemalistlere karşı "zor siyasetinin" tümüyle başarısızlığa uğramasını neden gösteriyor.[132]

Bence paşanın istifasının baş nedeni Konya isyanının başarısızlığıydı. Tahmin ettiğim gibi Vahdettin-Damat Ferit-İngilizler bu isyana büyük umutlar bağladılarsa, öbür isyanların da az çok sönümlenmiş olması da hesaba katılırsa, istifanın asıl nedeni bu olmalıdır. Gördüğümüz gibi, Konya'yı ele geçirmiş olan Delibaş Mehmet, 6 Ekim'de buradan çekilmek zorunda kaldı. İki gün sonra isyanın odak noktası Çumra'dan da çıkarıldı. Bundan sonra, öyle anlaşılıyor ki, birçok yerde henüz etkili olmasına karşın Konya isyanının bölgeye egemen olması, hele Ankara'ya uzanması olasılığı artık kalmamıştı. Refet komutasındaki kuvvetlerin Delibaş'ın son kaçtığı Bozkır'a 16 Ekim'de girmesi, isyanın ana gücünün kırılmış olduğunu yeniden doğruluyordu. Damat Ferit, Bozkır haberini alamadan istifa etmiş olabilir. Ama öbür nedenlerin de payı olmuş olsa bile, ana neden galiba Konya isyanının başarısızlığı oluyor. Çünkü bu durum İç Savaş'ın yenilgiye uğradığının göstergesiydi.[133] Saray'ın artık İç Savaş'tan bir beklentisi olamayacağı gibi, İç Savaş'ın yürütücüsü olan kişinin Babıâli'de kalması artık olanaklı değildi. Fransızların ağırlıklarının duyumsanmaya başladığı bir sırada Mürettep Fırka'nın yeni bir Kuva-yı İnzibatiye'ye dönüşmesi zordu. Böyle bir kuvvet kurulabilse bile, başarı olasılığı zayıftı. Vahdettin'in çeteleri her zaman ordusundan daha güçlü olmuştu. İç Savaş'ta yenilgiye uğradığına göre, Vahdettin'in akraba

"şahini" Damat Ferit'in işi bitmişti. Artık akraba "kumrusu" Tevfik Paşa sadarete gelmeliydi.

Danişmend, Sarıhan, Fahri Belen gibi kaynaklar Ferit'in 17 Ekim'de yüksek komiserlerin talebi üzerine istifa ettiğini söylüyorlar. Oysa gördüğümüz üzere, İngiliz yüksek komiseri 11 Ekim günü Vahdettin'le yaptığı görüşmede Damat Ferit'i hararetle desteklemiş bulunuyordu. Muhtemelen, o tarihte Konya isyanının başarısızlığı konusunda Vahdettin-Ferit-De Robeck üçlüsünün henüz kesin bir bilgileri yoktu. G. Jaeschke ise Ferit'in Adam Block'un tavsiyesi üzerine 16 Ekim'de istifa ettiğini ileri sürüyorsa da, gönderme yaptığı kaynakta (İngiliz belgeleri) böyle bir bilgi bulunmuyor.[134]

Refi Cevat şöyle özetliyordu Damat Ferit'in başarısızlığını: "Adamsızlık, imkânsızlık ve kimsesizlik" ile özellikle bunlara eklenen olup bitenlerin "ıttıratsızlığıydı" (düzensizlik, uyumsuzluk).[135] Başyazarın sıraladığı nedenlerin hayli "yuvarlak," dişe dokunmayan şeyler olduğunu söyleyebiliriz.

Buna karşılık Ali Kemal'in istifanın ardından yazdıkları daha somuttur.[136] Ancak en başta söylediği, paşanın "tenkil" (tepeleme) kararıyla iktidara gelip vazgeçtiği, o zaman istifa etmesi gerektiği sözü çok su götürür. Çünkü paşa hep Kuva-yı Milliye'yi tepelemeyi düşünmüş, bunun için çalışmıştı. Zaten bunun için iktidara getirmişti onu Vahdettin. Antlaşma koşulları belli olduktan (11 Mayıs) sonra bile, yani bütün ülke Sevr şokunu yaşarken Anzavur Geyve'ye (15 Mayıs), Yozgat isyanında Artova'ya (26 Mayıs), Çamlıbel'e (27 Mayıs), Zile'ye (6/7 Haziran) saldırılıyor, Kuva-yı İnzibatiye İzmit'te taarruza kalkıyor (14 Haziran), padişahçılar Boğazlıyan'ı ele geçiriyorlardı (21 Haziran). Yunan taarruzu (22 Haziran) sırasında belki bir etkinlik yok, fakat Bursa düştükten (8 Temmuz) sonra II. Düzce isyanı başladı (17 Temmuz). Edirne düştükten sonra (25 Temmuz) II. Yozgat isyanı (5 Eylül) ve Konya isyanı (2 Ekim) başlatıldı. Demek ki Damat Ferit hizmette hemen hiç kusur etmemiştir ve "son iskambil kâğıdı" Konya isyanının da başarısızlığa uğradığı belli olunca derhal istifa etmiştir ya da ettirilmiştir. Görülüyor ki Damat Ferit'in "tenkilden vazgeçti" değer-

lendirmesi yanlıştır. Belki Ali Kemal ve Mustafa Sabri onu yeni Kuva-yı İnzibatiye'yi kurmak konusunda edilgin, Anadolu'ya heyet gönderme tasarısı dolayısıyla "gevşek" buluyorlardı.

Yeni bir Kuva-yı İnzibatiye kurma işinde edilgin diye Damat Ferit'i suçlamak zordur. Bir kez İtilaf güçleri ona bunu başarabilmesi için gereken para ve silah yardımında bulunmaya hiç istekli değildi. Her şeyden önce, çünkü ilk Kuva-yı İnzibatiye denemesinin nasıl sonuçlandığını biliyorlardı. Bir de herhalde tam işbirlikçi bile olsa, yok etmeyi amaçladıkları Türkiye hükümetine para ve silah vermek çelişki olurdu. Kaldı ki, Saray'ın en etkili silahı düzenli ordu değil, cahil köylü kitlesiydi. Onun için Damat Ferit'in yeni Kuva-yı İnzibatiye'yi, yani Mürettep Fırka'yı kurmaktaki başarısızlığını/hevessizliğini doğru değerlendirmek gerekir.

Anadolu'ya heyet gönderme işine gelince, görmüş olduğumuz gibi bu tasarı İtilaf devletlerinden geliyordu. Böyle bir heyet göndermenin Damat Ferit'in başında bulunduğu bir hükümetçe gerçekleştirilemeyeceği apaçıktı. Onun için heyet işinden ötürü Ali Kemal ve Mustafa Sabri onu suçlayamazlardı. Kaldı ki, gördüğümüz gibi, gidecek heyete yüklenen görev, Anadolu'ya Sevr'i kabul ettirmekten ibaretti.

Ali Kemal'e göre Damat Ferit'in başka kusurları da vardı. Bunlardan biri, onun zamanında yolsuzluk almış yürümüştü. Harbiye Nezareti depolarından kilosu 6 liradan alınan sulfata (kinin) dışarıda 56 liraya satılmıştı. Seyr-i Sefain "havaya uçurulmuştu."[137] Adliyede Eytam (Yetimler) Sandığı'ndan 70.000 lira alınmıştı.[138] Sonra savaş zamanı olduğu için sansür anlaşılır bir gereklilikti, fakat bu İtilaf'ınki gibi "ahrarane" (özgürce) olmalıydı. Divan-ı Harpler de kötü kullanılmıştı: "İki seneden beri Divan-ı Harp'e vermediğimiz oldu mu?" Ama suçlular serbest bırakılmış, Şevket Turgut Paşa gibi "biçarelerle" uğraşılmıştı. "Şu kadim eyaletlerimiz" Romanya, Bulgaristan, Yunanistan kadar özgürlükçü bir hükümetimiz olmayacak mıydı?

İstifadan sonrasına gelince, De Robeck 15 Ekim günlü telinde Ferit'le yaptığı "çok özel" görüşmeyi bildiriyor (aralarındaki sıkı fıkı ilişkinin bir göstergesidir). Paşa Londra'ya gitmekten söz etmiş.

De Robeck Curzon'a, sadrazamlıktan ayrılacak olursa ve yeni hükümet onu resmi olmayan temsilci atarsa gelmesine itiraz olmayacağını varsaydığını bildiriyordu. Paşanın "kişisel sorununa" (can güvenliği?) uygun bir çözüm olurdu. Ona, yurtdışındayken istifa etmek niyetiyle sadrazam olarak gitmesinin olasılıkla aşılamayacak zorluklar çıkaracağı söylenmiş (herhalde De Robeck söyledi).

Ferit istifa edince De Robeck 17 Ekim teliyle onun Londra'ya gelmesi konusunu anımsattı ve bir an önce yanıt beklediğini bildirdi. "Koşullar öyle ki olanaklı her türlü yakınlığı göstermek istiyorum," diyordu yüksek komiser. D. G. Osborne onu İngiltere'ye kabul etmek durumunda oldukları görüşünü yazdı. Tilley ise, belki de İngilizlerin ünlü *understatement* (işi olduğundan hafif göstermek) özelliklerinin bir örneği olarak, "Evet, istifasına teessüf etmek eğilimindeyim," dedi (18 Ekim). Sonunda 21 Ekim'de De Robeck'e yazılan yanıtta, Curzon, Türkiye antlaşmayı onaylar onaylamaz, Ferit'in Londra'ya temsilci olarak gönderilmesi önerisini memnunlukla ele alacağını bildirdi. Bunca kullandıkları bir sadrazamı (bir devlet adamını) İngiltere'ye kabul etmek konusunda bile ne denli "hesaplı" (cimri?) davrandıkları dikkati çekiyor.[139] Daha sonraki yıllarda *Malaya* zırhlısıyla Malta'ya gelen Vahdettin ve çevresinin yeme-içme masraflarını konu yapacaktı oranın valisi.

Refi Cevat istifayı paşanın başarısızlığı olarak yorumluyordu. Oysa o, yabancı diller biliyordu, hayatı "derin tetebbuat" (incelemeler) ile geçmişti. Ama memleketi tanımak gerekiyordu. Paşa bu yönde çaba göstermemişti. Sonra memlekete "mal olmak," bir "halk sadrazamı" olmak gerekiyordu. Paşa işleri yürütecek adam da bulamamıştı. Bir kez muhalefeti (Hürriyet ve İtilaf) tanımıyordu. Sonra eski devrin işe yarar insanlarını yanına almamıştı (oysa İttihat ve Terakki, "baldırı çıplak Talat" bunu başarmıştı). Pek eski devrelerden kalmış "en dermansız, en muhtac-ı istirahat" kişileri bulmuştu. Dış siyasette de "belli başlı bir tarik" tutmamıştı. Ülkeyi tanıtmak için yalnızca Reşat Halis ve Rıza Tevfik'i işe koşmak yetmezdi. Refi Cevat'ın ortaya attığı Türk-Yunan ittifakı konusunda hükümet hiçbir tavır almamıştı. Basının desteği de elde edilememişti.

4.
Saray'ın Durumu

38. Vahdettin

Gördüğümüz gibi, Vahdettin'in 4. ve 5. Damat Ferit hükümetleri zamanında, iki önemli kararı vardır. Birincisi, zaten yürümekte olan İç Savaş'ı resmi olarak ilan etmekti. İkincisi, Sevr Antlaşması'nı imzalatmaktı.

İç Savaş Saray'ın yenilgisiyle sonuçlandı. İlk aşamada I. Düzce, I. Yozgat, Anzavur'un Geyve harekâtlarını görüyoruz. Bunlarla Vahdettin İtilaf devletlerine ne denli sadık olduğunu, onlarla birlikte İttihatçı bir örgütlenme olarak damgaladığı Anadolu demokratik-ulusçu hareketine ne denli düşman olduğunu göstermiş oluyordu. Ama bunlar salt İtilaf'a şirin görünme hareketleri değildi. Mustafa Kemal'in demokratik-ulusçu hareketini ezerek mütarekenin başından beri yürütmüş olduğu mutlakıyete dönüş harekâtını başarıya ulaştırmak istiyordu. Ne var ki, büyük ölçüde Çerkes Ethem'in Kuva-yı Seyyare'si yüzünden bu harekâtlar başarısız oldu.

Sonra, Sevr şokunu yaşadı Vahdettin. İmzalamamak, meydan okumak gibi havalar esti İstanbul'da. O havada Kuva-yı İnzibatiye'nin İzmit taarruzu da (14 Haziran) derhal bozguna dönüştü.

Derken 22 Haziran'da Anadolu'da Yunan taarruzu başladı ve kısa zamanda Batı Anadolu'yu kapladı. Sevr gibi, bu da genel olarak Türklerde bir şok yarattı. Ankara'nın şoka tepkisi savaşım kararını pekiştirmek oldu. Saray ise teslim olmaktan başka çare göremedi. (1. Kolordu'nun yenilgisi ve Edirne'nin 25 Temmuz'da düşmesi bu tutumu pekiştirdi.)

Daha önce Saray'ın "şaşı" bir bakışı vardı. Bir yandan mutlakıyet uğruna ve İtilaf'a şirin görünmek için Kuva-yı Milliye'ye karşı İç Savaş yürütüyordu; ama bir yandan da Kuva-yı Milliye'nin İtilaf'a karşı bir koz olduğunu görüyordu. Kuva-yı Milliye sayesinde belki İtilaf devletleri çok sert bir barış dayatmaktan çekinebilirdi. Barış koşulları belli olduktan sonra da Kuva-yı Milliye'nin varlığı İtilaf devletlerini koşulları yumuşatmaya sevk edebilirdi. Ama Kuva-yı Milliye Batı Anadolu'da dümdüz edildikten sonra şaşılık kalmadı. O yönden bir yarar sağlanamayacağına göre, Saray bütün nefretini ve padişahçıların silahlı mücadelesinin bütün gücünü demokratik-ulusçu harekete karşı yönlendirebilirdi.

Bu havada II. Düzce (17 Temmuz), II. Yozgat (5 Eylül), Konya Delibaş (2 Ekim) isyanları tezgâhlandı. Düzce ve Yozgat'taki padişahçıların ilk isyanlarında ağızları yandığı için belki de ilk sefer olduğu kadar şiddetli bir isyan gerçekleştiremediler. Ama Konya, ilk kez isyan ettiği ve uzun bir hazırlık yapıldığı için çok güçlü ve yaygın bir hareketti. Buna karşın bunun da bastırılması Vahdettin'in İç Savaş'tan umut kesmesine yol açtı. Şahin rolündeki Damat Ferit'in görevi sona ermiş oluyordu.

39. Mutlakıyete Dönüş İcraatı

Murat Bardakçı Osmanlı hanedanının bugün hayatta olan mensuplarıyla yakınlık kurarak onların elindeki belgelerden, anılardan, onların verdiği türlü bilgilerden yararlanarak *Şahbaba* adında bir kitap yazmıştır. Bardakçı, kitabı yazarken bilimsellik iddiası olmadığını, bir gazetecilik çalışması yaptığını belirtmiş.[140]

Bunu söylerken çalışmasına haksızlık yapmış olmuyor, çünkü kitap ciddi bir çalışma ama nesnellik niteliği taşımıyor, Vahdettin

ve genel olarak hanedanı savunuyor, davranışlarını haklı çıkarmaya çalışıyor. Fakat o bile, Vahdettin'in gönlünde yatanın meşrutiyet değil, babası Abdülmecit ve ağabeyi Abdülhamit gibi, mutlakıyet olduğunu kabul ediyor.[141]

Buna işaret ettikten sonra, 4. ve 5. Damat Ferit hükümetleri zamanında mutlakıyete dönmek için hükümetin yaptığı düzenlemeleri *Meclis-i Vükela Mazbataları*, *Takvim-i Vekayi* ve *Alemdar*'dan yararlanarak gözden geçirelim. Bundan da anlaşılacağı üzere, mutlakıyete dönüş kapsamlı ve dizgeli bir hareket olmuştur. Frenkçe deyimlerle anlatmak gerekirse, bu bir *ancien régime*'e dönüş, bir restorasyon hareketidir.

Mutlakıyete dönüş kapsamında yapılanlardan bir bölümü mutlakıyetçileri, İttihat ve Terakki ve Kuva-yı Milliye karşıtlarını ödüllendirmek ya da varsa, zararlarını tazmin etmek yönünde olmuştur. Arnavutluk meselesine (isyanına) karışan ve bu yüzden sınırdışı edilip maaşları kesilen Arnavut memurlardan kimileri, yurda dönüp maaşlarını istiyorlardı. Hükümet bu talebi kabulle, isyan hareketine katılmamış olmak, Osmanlı uyrukluğunu sürdürmüş olmak koşuluyla dönenlere başvuru tarihinden başlayarak maaş verilmesini kararlaştırdı.[142]

Sivas Kongresi'nin Damat Ferit'le savaşımı sırasında ölen Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Bey'in ailesine 3.000 kuruş maaş bağlandı.[143] Ali Galip 5/6 Eylül 1919 tarihinden başlayarak Harput'tan ayrılması ve Halep'te kalmasının merkezin buyruğu gereği olduğunu ileri sürerek, 15 Nisan 1920 tarihli bir dilekçeyle maaş ve yolluk istedi. Meclis-i Vükela bu isteği kabul etti. Yerine vali vekili olarak 20 Ekim 1919'da Mümtaz Bey'in atanmasına değin valilik maaşlarının, o tarihten sonra mazuliyet maaşının, ayrıca yolluklarının ödenmesine karar verildi.[144] II. Abdülhamit'in ikinci ikbali Sazkâr'ın maaşı 5.000'den 10.000 kuruşa yükseltildi. Şehzade Mehmet Âbit'in annesi Naciye'ye 5.000 kuruş maaş bağlandı.[145] Bandırma'da Kuva-yı Milliye'ce idam edilen Jandarma Mülazımı Kâtibettin ile Süvari Mülazım-ı Evveli Nazif Bey'in ailelerine Kuva-yı İnzibatiye Kararnamesi hükümlerine göre ödül verildi ve maaş bağlandı.[146] Balkan Savaşı'nda orduyu terk ve Arnavutluk geçi-

ci hükümetinin hizmetine giren, Mısır'da siyasal kitapçık yayımlamaktan sanık Topçu Yüzbaşı Ahmet Hamdi Efendi beraat etti ve rütbesi geri verildi.[147] Babıâli Baskını'nda, Mahmut Şevket suikastı ve siyasal nedenlerle öldürülenlerin ailelerine Hidemat-ı Vataniye tertibinden maaş bağlandı:

1) Nâzım Paşa'nın kızına 1.800 kuruş;

2) Eski Sadrazam Hayrettin Paşa'nın kızına ve Damat Salih Paşa'nın kız kardeşine 2.500 kuruş;

3) Sadrazam Yaveri Mülazım-ı Evvel Nafiz Bey'in oğlu ve eşine 1.600 kuruş;

4) Düyun-ı Umumiye Pul ve Tetkik Memuru Mehmet Zeki Efendi'nin (Bey?) eşine 1.050 kuruş;

5) Ahmet Samim Bey'in kızlarına 1.600 kuruş;

6) Mahmut Şevket suikastı dolayısıyla asılan Erkân-ı Harp Miralay Fuat Bey'in ailesine 1.650 kuruş.[148]

Balkan Savaşı'nda emir almadan çekilen Kolağası Mümtaz beraat ettirildi. Cemiyet-i Hafiye işinden dolayı iki kez Sinop'a sürülen, sakat kalan Mustafa Nafiz Efendi'nin 300 kuruş maaşına 500 kuruş eklendi.[149] Siyasal mağdurlara eski karar gereğince "gayrı melhuzadan" (beklenmeyen masraflar tertibinden) ellişer lira verilecekti.[150] İdareten sürülmüş ve sonra affedilmiş olan subayların birikmiş alacakları, Hazine'nin durumu dolayısıyla gayrı melhuz tertibinden mümkün oldukça, yavaş yavaş ödenecekti.[151] Eski İstanbul mebusu Kozmidi Efendi'yi Osmanlı uyrukluğundan çıkarma muamelesi yok sayıldı.[152] Refi Cevat Mahmut Şevket suikastı dolayısıyla Sinop'a sürüldüğünde, tahrip edilen matbaası, imha edilen emlak ve mallarına karşılık 35.000 lira istedi. Meclis-i Vükela bu işi kimlerin nasıl yaptıklarının, oluşan zararın ve oluşan zararın onlar tarafından tazmin ettirilmesi olanaklarının araştırılmasına karar verdi.[153] Eski Ankara Belediye Reisi Yusuf Ziya ve Ticaret Odası Reisi Ziya beylerin Muhacirin İdaresi'nden aldıkları yardım yeterli değilmiş. Karara göre gerçekten muhtaç oldukları belirlenirse yardım artırılacaktı. 1. Ferik Şemsi Paşa'nın eşi ve iki kızı ordudan aldıkları maaş dışında, Hidemat-ı Vataniye (Vatan Hizmetleri) tertibinden de para almak istiyorlardı. Bu, söz konusu üç hanıma

eşit olarak paylaştırılmak üzere kabul edildi.[154] Mahmut Şevket suikastından dolayı idam edilmiş olan Muhip Bey'in annesine Hidemat-ı Vataniye'den maaş tahsis edildi.[155] Hademe-i Musika-ı Hümayun Komutanı ve Istabl-ı Âmire Müdür Vekili Süvari Miralay İbrahim Bey emeklilikten muvazzaflığa geçirilecekti.[156]

İkinci olarak Meşrutiyetçileri, İttihatçıları cezalandırmak için yapılanlara bakalım. Yukarıda da değinildiği gibi, Malta'da hapis yatanların her türlü maaşları kesildi, ancak aileleri muhtaç ise onlara yardım öngörüldü.[157] Vahdettin-Damat Ferit yönetiminin intikamcı yaklaşımı I. Meşrutiyet'e kadar gidiyordu. Hidemat-ı Vataniye tertibinden aylık alan on bir kişi silindiler:

- Reşit Nasır Paşa (1300 kuruş);
- Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Bey (5.000 kuruş);
- Niyazi Bey'in eşi Feride (1.000 kuruş), kız kardeşi Latife (1.000 kuruş), oğlu Mithat (1.000 kuruş), oğlu Süleyman Saim (1.000 kuruş);
- Mesut Abdülaziz vekillerinden Abdülaziz Efendi (1.000 kuruş);
- Mahmut Şevket'in eşi Dilşat (6.250 kuruş);
- Mülazım-ı Sani Atıf Efendi (2.000 kuruş);
- 3. Ordu Komutanı İsmail Hakkı Paşa'nın annesi Habibe; eski Serez Mebusu Derviş Bey'in ailesi (eşi?) (800 kuruş) (toplam 24.350 kuruş).[158]

Tam bir bakışımlılık (simetri) söz konusuydu. Bir yandan Şemsi Paşa'nın yakınlarının maaşları yükseltiliyor, öte yandan onu öldürerek II. Meşrutiyet'in gelmesine katkı yapan Atıf Bey'in maaşı kesiliyordu. Daha önce de Avrupa'da bulunan Hüseyin Hilmi ve Rifat paşaların maaşları kesildi.[159] *Alemdar*'ın bildirdiğine göre Balkan ve Dünya Savaşı komutanlarının muhakemesi başlamak üzereydi. Zeki Paşa'nın Anadolu Islahat Müfettiş-i Umumiliği'ne atanması üzerine bu mahkemenin başkanlığını Müşir Nuri Paşa yapacaktı.[160] (Anımsanacağı üzere, Atatürk Anadolu'ya gittiği sıralarda da savaştaki komutanları yargılamak üzere kimi hazırlıklar yapılmaktaydı.) Enver'in ünlü levazımatçısı Topal İsmail Hakkı Paşa'nın ev eşyası Merkez Komutanlığı eliyle, muhtemelen satıl-

mak üzere Maliye'ye devredildi.[161] Şeyh Sunusi'nin Topkapı Sarayı'nda emanet olarak bulunan altın parasına "Hazine-i Celilenin muzayaka-yı hazırasını" hafifletmek için el konmasına karar verildi.[162] 24 Ağustos'ta Tashih-i Rüteb-i Askeriye Hakkında Kararname çıktı. Buna göre 1909'dan sonra yasalara aykırı olarak verilen, terfi ettirerek emekliye sevk, kıdem zammı ile terfi ve ordudan ilişik kesme işlemleri düzeltilecekti. Şehzadeler ve sözleşmeli yabancı subaylar bu kararnamenin uygulanmasından istisna edileceklerdi. Haksız yere askerlikle ilişiği kesilenlerden o sırada hizmete elverişli olanlar muvazzaf hizmete alınacaklardı.[163] Yukarıda 31. altbaşlıkta bu yolda yapılan işlem anlatılmıştı. 30 Eylül günlü *Takvim-i Vekayi*'de Yıldız Sarayı yağması mahkemesinin kararı çıktı. İddiaya göre Hareket Ordusu İstanbul'a girip Abdülhamit'i taht-tan indirdikten sonra saray yağma edilmişti. Hareket Ordusu'nun fırka komutanlarından, Âyan Meclisi Üyesi Ferik Hüseyin Hüsnü, Ferik Galip Paşa, açıkta Ferik Şevket Turgut, emekli Topçu Feriki Hasan Rıza paşalar ile firari emekli Mirliva Hasan İzzet Paşa, Miralay Selahattin Adil, Enver, Cavit birinci derecede suçlu bulunup idama mahkûm oldular, fakat Enver ve Cavit dışındakilerin cezası on yıl kürek cezasına çevrildi. Eski 2. Divan-ı Harp üyesi Süvari Miralay Cevdet ile Hesabat-ı Atika Teftiş Komisyonu Reisi Kaymakam Ali beyler beşer, Tabip Kaymakam Muhittin ve eski Şehremini İbradılı Tevfik beyler üçer yıl kalebentliğe mahkûm oldular. Mahmut Şevket, Arif Hikmet, Âyan'dan Sami, Damat İsmail Hakkı Bey, Şevket Cenani, Resneli Niyazi, eski mebuslardan İmadettin ve İzzet beyler suçlu bulunmakla birlikte öldükleri için davaları düştü. Yıldız yağması davası gazetelerde hayli yankı buldu.[164] Enver'in buyruğuyla savaş boyunca erler dışındaki askeri personele ücretsiz elbise ve kaput verilmesinin yolsuz olmasından ötürü, bu giysilerin parasının kendi malvarlığından kesilmesine karar verildi. Ayrıca eşi Naciye Sultan'ın İstanbul'dan ayrılması dolayısıyla, onun mührüyle Hazine'ye başvuran mutemedine ödeme yapılmaması kararlaştırıldı.[165]

Mutlakıyete dönüş icraatının bir parçası da dinciliktir ve Vahdettin padişah olduğu denli halife de olduğu için, dinciliğin artma-

sı onu güçlendirecek bir gelişme olarak yorumlanabilir. Bunlardan biri şer'i mahkemeleri Meşihat'ten (Şeyhülislamlık) alıp, Adliye Nezareti'ne bağlayan 12 Mart 1333 (1917) kanununun ilga edilerek bu mahkemelerin yeniden Meşihat'e bağlanmasını öngören 4 Mayıs 1920 kararnamesinin çıkarılmasıdır.[166] Ramazan'dan önce *Alemdar* "Mühim Bir Tebliğ-i Dini ve Adli"ye yer veriyordu. Buna göre Ramazan'da "alenen nakz-ı siyam" (oruç bozmak) ve "din ve edebe" aykırı davranışlara "cüret" etmenin hangi ceza hükümlerine göre cezalandırılacağı bildiriliyordu. Ramazan başlarken de Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumisi Müşir Mehmet Zeki Paşa bir bildiri yayımlayarak bu Ramazan'ın "pek elim ahval" sırasında geçeceğini, oysa "tecelliyat-ı maddiye ve maneviyede en büyük âmil a'mal" (davranışlar) olduğunu belirtti. Onun için felaketlerimizin kalkmasını Allah'ın lutfetmesi için alenen oruç yemek gibi "muayyeb-i zelileden" (alçak ayıptan) kaçınmalıydık. Asker ve sivil bütün memurlara "şu elim demlerimizde" Ramazan gecelerini lubiyat mahallerinde (eğlence yerlerinde) geçirmektense ev, kışla ve ibadethanelere çekilerek dua etmelerini tavsiye ediyordu. Sadaret de bu uyarılara katıldı. "Oruç yiyen" memurlar hakkında "şediden" kovuşturma yapılacağı ve bu gibileri yakalamak için bir sivil ve bir resmi polisin görevlendirildiği açıklandı. Bunlar orta yerde oruç yiyemeyecekleri gibi "odalara kapanarak" da bunu yapamayacaklardı. Dikkat edilirse, bu uyarı ve önlemlerde Sevr'i "takdir-i ilahi" ya da "Allah'ın cezası" olarak değerlendirmek eğilimi görülebilir.[167]

Bu sırada öğreniyoruz ki, Darülhikmetül İslamiye bir ahlak komisyonu kurmuş, "her gün yeni bir renk ve şekilde tecelli" edip korkutucu bir biçim almaya devam eden ahlaksızlıklara karşı zabıtanın gereken önemi vermediğini saptamış. Burada söz konusu olan hırsızlık, yaralama gibi "maddi" suçlardan çok "dine, ahlaka, ananeye velhasıl mukaddesata" karşı "manevi suikastlar" imiş. Polisin hukukça kendisine yüklenen ahlak zabıtası görevini daha dikkatli yapması gerektiği belirtiliyordu. Örneğin asri birer "edep ve ibret" okulu olması gereken tiyatrolar bu açıdan incelenmeli ve öğrencilerin gidiş-geliş yolları üzerinde bulunan kâğıtçı ve

resimci dükkânlarında teşhir edilen "üryan" birtakım kartpostallara, içi "gayrı nezih" hikâyelerle dolu kitap ve dergilere dikkat edilmeliydi.[168]

Times muhabirinin 27 Ağustos'ta bildirdiğine göre alkoliklik ve fuhuştan ürkmüş olan Şeyhülislam Mustafa Sabri, ahlakın düzelmesi için kökten önlemler almaya hazırlanıyormuş. Buna göre Müslümanların içki satması, kadınların erkeklerle temas etmek durumunda oldukları bazı işlere (santral memurluğu, postahane memurluğu gibi) girmeleri yasaklanacakmış. Kadınlar yanlarında bir erkekle evden çıkmayacak ve bildirilen kıyafet dışında bir kıyafet giymeyeceklermiş. Mahalle içlerinde fuhşu önlemek için insanların mahallelerindeki kuşkulu durumları ihbar etmeleri istenecek ve soruşturma sonucunda kusurlu olan kimseler mahalleden kovulacaklarmış. Muhabire göre bu durumda şantajcılara gün doğacaktı. Şeyhülislam mutsuz Türk kadınlarıyla uğraşacak yerde Müslüman olan ve olmayan vurguncularla, evsizlik sorunu ve fırsatçı ev sahipleriyle uğraşmalıydı. Ama zaten ölçüsüzlük Türklerin özelliğiydi. Bu olay Türkiye'nin ortaçağda kalmaya devam ettiğini gösteriyordu.[169]

Mutlakıyeti güçlendirme yönünde başka adımlar da söz konusuydu. Meşrutiyetten önce Posta Telgraf memuru olanlara, padişah, devlet ve memlekete sadık olacaklarına ant içtirilirmiş. Meşrutiyetten sonra bu uygulamadan vazgeçilmiş. Şimdi Posta Telgraf müdür-i umumisinin topladığı bir komisyon önceki uygulamaya geri dönülmesine karar vermiş.[170] Başka bir habere göre meşrutiyetle yönetimi Hazine'ye devredilen Hazine-i Hassa emlakinin yeniden Hazine-i Hassa'ya bağlanması görüşülüyormuş.[171]

40. İngilizcilik

Padişahın koruması altında olduğu için İngilizcilik (Amerikancılık ya da Fransızcılığa göre) hayli yaygın ve örgütlüydü. Örgüt deyince akla öncelikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İngiliz Muhipleri Cemiyeti gelmektedir. Ben burada özellikle İngiliz Muhipleri Cemiyeti üzerinde durmak istiyorum. Bu konuda bir çalışması

olan Cengiz Dönmez, cemiyetin yoğun ilişkide olduğu diğer cemiyetleri şöyle sıralıyor: İla-yı Vatan, Tarik-i Salah (Tarikat-ı Salahiye), Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi, Teali-i İslam, Kürt Teali, Falhiyat, Ahmediye, Türk Zabıta-i Hususiye.[172] Muhipleri *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*'nin I. ve II. ciltlerinde gördüğümüz için önce bu kuruluşlar üzerinde duralım.

19 Kasım 1919'da İç Savaş'ın ilk aşamasında kurulan İla-yı Vatan (Vatanı Yüceltme) Cemiyeti'nin başında Mekke şeriflerinden Yahya Adnan Paşa vardı. Oysa cemiyeti kuran ve asıl yöneten, yönetim kurulunda bile gözükmeyen padişah yaveri ve emekli Erkân-ı Harbiye Mirlivası Kiraz Hamdi Paşa'ydı. Göztepe'ye göre zeki, dil bilir, güzel yazıp konuşan paşa, "laubali ve sefahate meyyal"di ve padişahtan para sızdırıyordu. Aslında İla-yı Vatan ve Tarikat-ı Salahiye cemiyetlerini o kurmuştu, o yönetiyordu.[173] Tarikat-ı Salahiye 19 Eylül 1920'de, yani İç Savaş'ın son aşamasından az önce kurulmuştu. Gizli, yasadışı bir örgüt, bir tür tarikattı. Seçilmiş, sınırlı sayıda üyeden oluşuyor ve örgüte giriş, karmaşık, "masonik" bir yemin töreniyle gerçekleşiyordu – İttihat ve Terakki'de olduğu gibi. Tarikat uluslararası, İslam âlemini kalkındırıcı hedefler belirlemişti. İdamın kaldırılması, sefaletin giderilmesi, köylerde okul açmak amaçları arasındaydı.[174]

Padişahçı örgütlerin üçüncüsü Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi'ydi. Ocak 1919'da kurulan ve subaylardan oluşan örgüt Ali Rıza hükümeti zamanında, 20 Ekim 1919'da dağıtılmıştı. Milli Mücadele'ye düşman subaylardan oluşuyordu, başında da yine Kiraz Hamdi vardı. İç Savaş'a, padişahçı köylü çetelerini örgütlemek için subay göndererek ve herhalde başka yardımlarla da katılmıştır. Dernek kapatılınca etkinliklerine Kızıl Hançer Cemiyeti adındaki gizli kuruluşla devam etmiştir.

Teali-i İslam daha önce gördüğümüz padişahçı ulemanın, Kürt Teali ise Kürt ulusçularının örgütüdür. Kalan öbür örgütlerle ilgili esaslı bir bilgiye başka bir yerde rastlamadım. Falhiyat sözcüğünü sözlüklerde bile bulamadım. Anlaşılan, Nigehbancılar 1919'da bir de Cemiyet-i Ahmediye kurmuşlar ve bu, Anadolu'da Kuva-yı Milliye'ye karşı Kuva-yı Ahmediye'ye dönüşecekmiş.[175]

Muhipler Cemiyeti'nin kendisine gelince, 20 Mayıs 1919'da kurulmuş olan cemiyetin ilk yönetim kurulunda reis-i evvel olarak eski Selanik Valisi Mehmet Nâzım Paşa, reis-i sani olarak Mirliva Kiraz Hamdi Paşa görünüyordu. 1919 Eylülü'nde yönetim kurulunda reis-i daimi Ziraat Bankası Müdürü Kâmil Paşazade Şevket Bey, reis-i sani eski Şura-yı Devlet üyesi Sait Molla yer alıyordu. Kiraz Hamdi fahri azaydı, Şehremini Cemil Paşa iki fahri reisten biriydi (öbürü Memduh Paşa). Bu sırada cemiyetin merkezi Cağal-oğlu Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi karşısında Sait Molla'nın gazetesi *İstanbul*'un idarehanesinin üstündeydi. 1920'de merkez aynı semtte Hasan Fehmi Paşa Konağı olmuştur.[176] Yalnız İstanbul'da 31 şube açılmış, 5 Nisan 1921'de bütün İstanbul şubeleri lağvedilmiştir. İstanbul dışında da pek çok yerde, genellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası şubelerinin bulunduğu yerlerde şubeleri olmuştur.[177]

16 Temmuz 1920'de ilk kongresini yapan cemiyetin yönetim kuruluna seçilenlerden bazıları şöyleydi: Fahri başkan Şevket, birinci başkan Sait Molla, fahri ikinci başkan Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Reisi Enver Bey. Fahri üyeler arasında Âyan Meclisi ikinci başkanı Aristidi Paşa, Ayân üyesi Azaryan, Darülhikmet-ül İslamiye üyesi Hoca Rasim dikkati çekiyor. Yönetim kurulunun asıl üyeleri arasında Rıza Tevfik, Refik Halit, Cemiyet-i Rüsumiye üyesi Leon Bey vardı.[178]

Daha sonra, 1921'de cemiyette Sait Molla'ya karşı Miralay Sadık ve Gümülcineli İsmail'in başını çektiği bir hareket olmuş, bunlar kendi başlarına bir kongre toplayarak kendilerine göre bir yönetim kurulu oluşturmuşlardır.[179]

Cemiyetin bir girişimi de yönetim kurulunun 23 Ağustos 1920 günü İngilizce öğretimin okullarda kabulü, Galatasaray Sultanisi düzeyinde İngilizce eğitim yapacak bir sultaninin kurulması, İngiliz düşmanlığı yapan kitapların değiştirilmesi için hükümete başvurulması için karar alması olmuştur. Konu Meclis-i Vükela'ya gelmiştir. Devletin "öteden beri Garp medeniyetine mütemayil" olduğu belirtildikten sonra, okullarda biri seçilmek üzere Fransızca ve İngilizcenin zorunlu olmasının "bilvücuh menafi-i kesireyi" (her bakımdan birçok çıkarları) sağlayacağı karar altına alındı.

Daha sonra Kadıköy şubesi, Kadıköy'de eski Alman Mektebi binasında bir İngiliz Koleji kurulacağını, Darülfünun eski muallimlerinden Doktor Niyazi Bey yönetiminde İngiliz muallim ve muallimelerinden oluşacağını, o yıl ana sınıfı ve ilkokul bölümünün açılacağını, ayrıca isteyen hanım ve beylere haftada üç gün dil dersleri verileceğini duyurdu.[180]

İngilizcilik konusunda Vahdettin'in geri kalması beklenemezdi. De Robeck'in 10 Haziran 1920 günlü "gizli ve kişisel" telinde ilginç bilgiler yer almaktadır.[181] Paris'e gitmekte olan Damat Ferit, 9 Haziran günü ona bir veda ziyareti yapmıştı. Paşaya göre kötü öğelerin (yani Abdülmecit'in) egemen olmasını önlemek için veraset usulü sülalenin en yaşlısından, hükümdarın büyük oğlu (*primogenitur*) kuralına döndürülmeli, veliaht olacak olan Vahdettin'in tek oğlu Mehmet Ertuğrul da (1912 doğumlu) "sağlam" (*sound*) İngiliz yöntemlerine göre yetiştirilmeliydi. Böylece son yüz yılda olduğu gibi İngiltere'ye dayanmak Osmanlı siyaseti haline gelirdi.

Paşa İngiliz devlet adamlarıyla özel iletişim olanakları da istiyordu. Paşa daha önce de Ryan'a şikâyette bulunarak, bir yıl önceki Paris yolculuğunda Osmanlı heyetine irtibat subayı olarak verilmiş olan Albay Blaker'ın Alman kökenli diye basında (anlaşılan Fransız ve/veya İtalyan basınında) eleştirildiğini, kendisine söylenenleri aynen Fransız ve İtalyanlara iletmeye özen gösterdiğini anlatmıştı. Şimdi, İngiliz devlet adamlarıyla doğrudan temas olanaksız olduğuna göre, heyette bulunan arkadaşlarına bile söyleyemeyeceği şeyleri anlatabileceği bir İngiliz subayının bulunup bulunamayacağını soruyordu. Paşanın bu sözleri onun ne denli işbirlikçi durumunda olduğunu apaçık gösteriyor. Demek ki paşanın Osmanlı heyet mensuplarına söyleyemeyeceği ama bir İngilize söyleyebileceği şeyler varmış.

Bu denli "sadakat" karşısında duygulanan ve hükümetinin "gaddarlığına" bir çeşit "isyan" eden De Robeck, antlaşma hükümlerinin yumuşatılması söz konusuysa ve ileride İngiltere, Osmanlı Devleti nezdinde başrolü oynamak istiyorsa, bu yumuşamanın sadrazam aracılığıyla padişaha verilmiş bir ödün olarak gösterilmesi çok önemli olacaktı. Çünkü herkesin kafasında paşa

İngiliz siyasetiyle özdeşleştiriliyordu. Bu durum gelecekte "en iyi alet" olacak padişahın nüfuzunu artırır ve ona ılımlı öğeleri çevresine toplama olanağı verirdi. Aynı zamanda antlaşmanın bu biçiminden hoşnutsuz olan Hindistan Müslümanları bakımından da iyi olurdu.

2 Eylül'de De Robeck Curzon'a kişisel bir mektup yazarak Damat Ferit'in veraset usulü ve şehzadenin eğitimi konusunda görüşlerini anlattı. Herhalde Haziran başındaki görüşmeden sonra aynı konuda başka bir görüşme olmuştu. Bu çok nazik konunun iyice gizli kalması için yüksek komiser anlaşılan bu yoldan bilgi vermeyi yeğlemiş olacaktı. Paşa bu görüşmede halkın düşünsel ve siyasal gelişmesine daha uygun yepyeni bir anayasaya olan gereksinimden de söz etmiş. Anımsanacağı üzere, yeni bir anayasa düşüncesi Damat Ferit'in 30 Mart 1919 günü Vahdettin adına sunduğu barış taslağında da yer almıştı. Yüksek komiser, paşaya bildirmediği tepkisini amirine yazdı. Ona göre padişahın yeni bir anayasa yapması gericilik ve İngiltere hükümetinin bunu desteklediği izlenimini vermek yanlış olurdu. Bununla birlikte, egemenlik haklarının o denli çoğunu kaldıran barış antlaşması uygulanacaksa Kanun-ı Esasi'de eninde sonunda kimi uyarlamalar yapılması gerekeceği de açıktı. Görülüyor ki De Robeck Vahdettin'in mutlakıyet düzeni istediğinin farkındaydı.[182]

15 Ağustos günlü bir irade-i seniye ile "İngiltere devleti tebaasından Doktor Rahip Frew (Fru)"ya 1. rütbeden Osmani nişanı verildi. Frew, bilindiği üzere, casusluk faaliyetleri, ilk aşamalarında İç Savaş'ı örgütlemiş olan Sait Molla ile yakın ilişkileri *Nutuk*'ta belgelenmiş olan kişidir.[183]

De Robeck'in 31 Ağustos günlü "kişisel ve gizli" mektubu Damat Ferit'in 28 Ağustos görüşmesinde padişahın oğluna bir öğretmen (*tutor*-mürebbi) bulma arzusunu yeniden ortaya koyduğunu bildiriyordu. Bunun üzerine Dışişleri Bakanlığı, yüksek komiserin sözünü ettiği, İngiltere'de (Shorebury) bulunan A. F. Vernon ile temasa geçti. Fakat anlaşılan Vernon Kasım sonuna dek serbest değildi. Bunun üzerine, Damat Ferit'in sallantılı durumu dolayısıyla, beklenilmeyip başka birinin aranmasının uygun olup olmadığı 16

Eylül teliyle De Robeck'e soruldu. Bakanlıkta W. S. Edmonds'un düştüğü nottan bu tasarının tümüyle Damat Ferit'in işi olduğu belirtiliyordu. Nitekim Damat Ferit istifa ettikten sonra tasarının unutulduğu anlaşılıyor. Bu, en azından bu konuda Vahdettin'in Damat Ferit'in elinde oyuncak olduğunu mu gösteriyor? Sanmıyorum. Akla daha uygun olan açıklama, bu tasarının Vahdettin'in kafasında Damat Ferit'in sadrazamlığı ile ilişkilendirilmiş olduğudur. Dolayısıyla paşa iktidardan düşünce Vahdettin tasarıdan da vazgeçmiştir.[184]

Vahdettin'in İngilizciliğini gösteren ve Damat Ferit'in istifasından sonra da sürmüş görünen tasarı, Haziran'da padişahın bir İngiliz bankası olan Türkiye Milli Bankası'na (*National Bank of Turkey*) yatırım yapma önerisidir. Burada, görünüşe göre, doğrudan Saray'dan bir girişim söz konusudur ve arada Damat Ferit yoktur. Yazışmalardan, söz konusu değerlerin üç kalemden oluştuğu anlaşılmaktadır:

1) Padişahın kişisel malvarlığı;

2) Saray'ın elinde bulunan Hazine-i Hassa malvarlığı;

3) Maliye'nin denetiminde bulunan Hazine-i Hassa malvarlığı.

1920'nin sonuna değin süren yazışmalardan İngiliz makamlarının olaya olumlu baktıkları anlaşılıyor.[185]

41. Veliaht Abdülmecit'in Durumu

Kısaca önceki ciltlerde yazılanları anımsatayım. 1918 yazında Vahdettin tahta geçtiğinde Abdülmecit veliaht oldu.[186] Vahdettin Tanzimat'ı ilan eden Abdülmecit'in oğullarındandı. Veliaht Abdülmecit ise Abdülaziz'in oğluydu. Osmanlı hanedanında kardeşler arasında doğal olarak bir yarışma vardı. Amcaoğulları arasındaysa bu yarışma daha ileri derecelere varabiliyordu. Amcaoğulları olan Vahdettin ile Abdülmecit, her ikisi de iddialı insanlar olduklarından, bu yarışma hayli ileri derecelere ulaşabiliyordu. Bunalımlı mütareke döneminde bu iki amcaoğlunun yarışması, Vahdettin'in teslimiyetçi siyasetine karşı Abdülmecit'in yaptığı bazı çıkışlarla somutlaşıyordu.

Abdülmecit'in ilk çıkışı İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine gerçekleşti. İngiltere, Fransa, İtalya, ABD devlet başkanlarına birer tel çekti (25 Mayıs 1919). İngiltere'den hiçbir yanıt gelmedi. Öbürlerinden ise dostça sayılabilecek yanıtlar geldi.[187] Damat Ferit'in Paris Barış Konferansı'ndan kovulması üzerine 16 Temmuz 1919 günü padişaha kapsamlı bir layıha sunması Abdülmecit'in ikinci atılımı olmuştu. Layıha ulusal, partilerüstü (ulusal birlik) ve meşrutiyetçi (Mebusan seçimlerinin yapılması) çizgisindeydi ve Anadolu'ya da sızmış ya da sızdırılmış bulunuyordu.[188] Bunun üzerine İngiliz ve Fransız Yüksek Komiserliklerinin tercümanları 8 ve 9 Ağustos 1919'da Abdülmecit'i uyarmak için kendisini ziyarete gittiler.[189] Daha sonra hangi neden ya da nedenlerden kaynaklandığı tam anlaşılamayacak biçimde, Vahdettin'le aralarının düzeldiğini görüyoruz. Bu düzelmenin işareti olarak, Kasım başlarında Abdülmecit'in oğlu Ömer Faruk ile Vahdettin'in kızı Sabiha nişanlandılar. Bundan sonra III. Meşrutiyet ortamında Abdülmecit'in yeniden etkin olduğunu görüyoruz. 10 Ocak 1920'de kurulan Piyer Loti Cemiyeti'nin fahri başkanlığını üstlendi.[190]

Hasım olduğu Damat Ferit sadarete gelince ve antlaşma hükümleri belli olunca, Abdülmecit yine tavır almaya başladı. Başlangıçta Vahdettin de, Damat Ferit de aynı tavır içindeydiler.[191] İngiliz askeri istihbaratının 10 Haziran günlü bir raporuna göre, bu sırada Abdülmecit amcaoğluna bir mektup yazarak, antlaşmanın devletin idam hükmü olduğunu, ancak baştan aşağı yeniden yazıldığı takdirde kabul edilebileceğini belirtmiş. Antlaşmaya göre İstanbul'un Osmanlı başkenti oluşunun bir değeri yoktu, çünkü kentin doğal sınırları yok ediliyor, üstelik kent Boğazlar Komisyonu'nun askeri ve siyasal denetimine veriliyordu. Vahdettin'e, Müttefikler'e artık padişahlık ve halifelik sorumluluklarını taşıyamayacağını, kimin halife olacağının belirlenmesini kendilerine bıraktığını açıklamasını tavsiye ediyordu. Müslüman âlemine, özgürlüğüne yeniden kavuşuncaya değin halifeliğinin askıda olacağını söylemeliydi. Sonra da hükümetle ulusçular arasındaki savaşıma son vermek ve birlik sağlamak için ağırlığını koymasını ve bunu sağlamak için Anadolu'ya bir şehzade başkanlığında bir kurul gönderilmesini istiyordu.[192]

Rapor mektubun yalnızca mealini veriyor. Ayrıca başka bir kaynakta göremedim. Bir de, mektupta tutarsızlıklar var. Bir yerde çekilmesini, bir yerde yetkilerini askıya almasını, bir yerde de birliği sağlamak için müdahalesini istiyor. Ama bu mektup Veliaht'ın başka davranışlarıyla uyumsuz sayılmaz.

Damat Ferit de Abdülmecit'le uğraşmaktan geri kalmıyordu. Yukarıda gördüğümüz üzere, 9 Haziran'da De Robeck'e yaptığı ziyarette, Abdülmecit'i veliahtlıktan çıkaracak bir veraset usulü önermişti.

Burada Kandemir'in yazmış olduğu Ankara'ya çağrı olayını ele almamız gerekiyor. Ona göre Mustafa Kemal Abdülmecit'i Anadolu'ya çağırmak için onun daha önce iki yıl yaverliğini yapmış olan (Yarbay) Yümnü'yü (Üresin) görevlendirmiş. Yümnü'ye Mustafa Kemal, Hamdullah Suphi ve Dahiliye Vekili Câmi'nin Abdülmecit'e hitaben yazılmış mektupları verilmiş. Tarih verilmiyor, fakat Mustafa Kemal'in cumhuriyetçiliği düşünülürse, herhalde olayın (doğruysa) Sevr'in koşulları belli olduktan sonra, umutsuzluğun dorukta olduğu bir sırada olduğu tahmin edilebilir. Bursa Yunanlıların eline 8 Temmuz'da düştüğü ve umutsuzluğun o tarihte doruğa ulaştığı kabul edilirse, Yümnü'nün Temmuz ya da Ağustos'ta İstanbul'a gönderilmiş olabileceği söylenebilir.[193] Yümnü'nün Kandemir'e anlattığına göre, bir gece yarısı Abdülmecit'in huzuruna çıkmış ve Anadolu'ya gelirse ülkesine ve hanedanına olağanüstü bir hizmet vereceğini söylemiş. Gidebilmesi için bütün önlemler alınmış, kabul etmesi yeterliymiş. Yümnü'ye göre Veliaht bu öneriden çok hoşnut olmuş, fakat güvendiği kimi insanlara da danışmak için birkaç gün müsaade istemiş. Bunların kimler olduğunu sorunca, İzzet Paşa, iki enistesi (yani Damat) eski Dahiliye Nazırı Şerif ve Halit paşalar oldukları anlaşılmış. İki gün sonra yeniden ziyaretine gittiğinde veliaht Anadolu'ya geçerse bunun hanedan üzerindeki etkileri, ülkeye yararı olup olmayacağı anlaşılıncaya değin "beklemenin" daha yararlı olacağını söylemiş. İki enistesinin damat oldukları, Şerif'in Damat Ferit kabinesinde yer almış olduğu düşünülürse, sonucun önceden belli olduğu söylenebilir.

Her iki görüşmede hazır bulunmuş olan Ömer Faruk, daha sonra bir gazeteciye, babasına şöyle konuştuğunu söylemiş: "Hiç tereddüt etmeyiniz, muvaffak olduğunuz takdirde memleketinizi, ailenizi ve saltanatınızı kurtarmış olursunuz. Sultan Vahdettin tahtında oturuyor. Hiçbir şey değişmez. Gitseniz iyi olur." Buna babası şöyle yanıt vermiş: "Mustafa Kemal Paşa'nın her şeyi yapacağından şüphe etmem. Oraya giderim. Lakin, benim de hilafetim ilan edilecek. Ben ikilik yapamam." Bunun üzerine Ömer Faruk, o halde kendisinin gideceğini söylemiş. Ama o sıra kızı Neslişah'ın doğumu beklendiğinden Ömer Faruk'un Anadolu'ya gitmesi Nisan 1921'i buldu. O zaman da geri çevrildi, çünkü artık aradan geçen sürede son isyan olan Konya isyanı bastırılmış, Doğu Cephesi'nde zafer kazanılmış, barış yapılmıştı; Batı Cephesi'nde iki İnönü zaferi vardı. Mustafa Kemal'in bu durumda Osmanlı hanedanına gereksinimi kalmamıştı.[194]

Ankara'ya çağrı olayı konusunda Abdülmecit'in özel kâtibi olan Hüseyin Nakib Turhan'ın da vermiş olduğu bilgiler var. Turhan Ankara ile temasları olduğunu, İtalyan Yüksek Komiserliği'nin buna aracı olduğunu söylüyordu. İtalyanlar tutuklanacağını bildirip onu İtalyan pasaportu ile Avrupa'ya kaçırmışlar. Berlin'deyken Ankara'dan haber gelmiş, "Mecid Efendi'yi getirelim, halifenin vekili olarak geldi denecek," diye. Veliaht'ı ikna etmek için yine İtalyan pasaportu ile İstanbul'a gelmiş. Turhan'a göre kendisine, Ankara'ya giderse "hatta saltanatını da ilan ederler" denmiş. Bir İtalyan çatanası sarayının rıhtımından alıp Beykoz'a götürecek, bir tabur asker onu oradan Ankara'ya ulaştıracakmış. Abdülmecit yanaşmayınca o da Almanya'ya dönmüş.[195]

Doğru olması çok olası bu öyküde merak uyandıran nokta, Abdülmecit'e Ankara'da nasıl bir san (unvan) verileceğiydi. Kandemir'in anlatışına göre, Veliaht kendisinin halifeliğinin ilan edileceğini söylemiş. Acaba padişahlığı da ilan edilmeyecek miydi? Turhan'a göre Abdülmecit halife değil, halife vekili olacakmış. Koloğlu da, Abdülmecit Ankara'ya gelseydi padişah değil, "esir tutulan sultanın vekili" diye ilan edilecekti, kanısındadır.[196] Gerçekten, Vahdettin tahtında otururken Abdülmecit'i padişah ve halife yap-

mak Beyazıt-Cem kavgasını andıran bir senaryodur. Ne Abdülmecit, ne de Büyük Millet Meclisi hükümeti bir "tavaif-i müluk" yaratmakla suçlanmak isterlerdi herhalde. Ama düşman tarafından esir edilmiş padişaha vekâlet etmek daha meşru görünüşlü bir durum olurdu.

Şunu da belirtmek gerekir. Abdülmecit Ankara'ya gitseydi oradaki gericilerin bir birleşme odağı haline gelirdi. O zaman da Atatürk genelde devrimi, özellikle Cumhuriyet devrimini yapmakta daha çok zorluk çekebilirdi.

Ankara'ya gitme tasarısı anlaşılan İngilizlerin kulağına gitmiş olmalı ki, İstanbul'daki Genel Karargâh 4 Ağustos günü merkeze "çok güvenilir bir kaynağa" dayanarak, Veliaht'ın onlara siyasal çıkar sağlamak için Fransız ya da İtalyan yardımıyla Anadolu'ya gitmek istemediğini bildirdi. Mustafa Kemal ona güçlü bir atlı müfreze, uçak ya da denizaltı gibi güvenliğini kesin olarak sağlayacak bir yol bulursa kaçacakmış. Dışişleri'nde belgeye eklenen görüşlerden G. H. Fitzmaurice'inkine göre, öteden beri İttihat ve Terakki'ye yakın olan Abdülmecit Ankara'da padişah ilan edilecekti. Tilley'in notuna göre İtalyan ve Fransızları istememesi olumluydu. Ankara'ya gittiği takdirde gerçek padişah İstanbul'dayken Mustafa Kemal'e fazla bir yarar sağlayamazdı.[197]

Abdülmecit'le ilgili olarak dolaşan başka haberler de vardı. Yukarıda (30. altbaşlık) gördüğümüz gibi, İngiliz Komutanlığı 25 Temmuz'da antlaşmayı protesto etmek için Abdülmecit'in taht üzerindeki haklarından feragat ettiğini bildirmişti. *Times* gazetesi de 24 Ağustos'ta yapılan bir hanedan toplantısında Ömer Faruk'un babasının feragat yönünde bir mektubunu okuduğunu bildiriyordu. Bu arada yine *Times* muhabirinin 29 Temmuz günlü bir haberi bu gibi haberleri yalanlıyordu. Bunlar, Ankara'da iktidara ne denli aşırı çevrelerin egemen olduğunun farkında olmayan ve Abdülmecit'le teması olan kimi ılımlı ulusçuların uydurmalarıymış. Umuluyormuş ki, antlaşmanın imzalanmasından sonra "atak da olsa kültürlü ve yurtsever" olan Veliaht, arkadaşlarının bu yakıştırmalarını önlermiş.[198] Söz konusu haber ona ihtiyat ve ılımlılığı telkin etmek istiyordu.

Veliaht'ın kendi aleyhinde padişaha telkinleri olduğunu bilen Damat Ferit, olup bitenlere seyirci kalmadı. 26 Ağustos günü Vahdettin Abdülmecit'i saraya çağırmıştı. İkisi görüşürlerken Veliaht'ın sarayından (Dolmabahçe), Kiraz Hamdi Paşa ziyarete gelmiş, bekliyormuş diye bir haber gelmiş. Abdülmecit, "Beni ayağına mı çağırıyor?" diye kızarak beklemesini söylemiş. Bu yanıtı götüren İsmail (Baykal), paşanın ayrıldığını görmüş. Daha sonra Abdülmecit kendi sarayına döndüğünde, muhafaza ediyoruz diye bir manga inzibat askeriyle sarayın çevrildiğine tanık olmuşlar. On iki gün sonra, 7 Eylül günü İsmail (Baykal) kendi evindeyken saraydan çağrılmış, fakat kapıdaki dört süngülü inzibat onu içeri almamışlar. Sarayın müdür muavini ve Abdülmecit'in kayınbiraderi Zeki Bey de giremiyormuş. Sabaha değin uğraşıp saraya girmişler ve veliahtla birlikte 7 Ekim'e kadar hapis kalmışlar.[199]

Baykal'ın anlatısına göre inzibatlar önce muhafız olarak gelmişler, sonra da işi ev hapsine dönüştürmüşler. Reşit'in anlattığına göre Veliaht'ın sarayı kuşatıldığı gibi, kara tarafına dikenli teller çekilmiş, deniz tarafında İngiliz ve Osmanlı polis motorları devriye geziyormuş. Ömer Faruk babasının gördüğü muameleden yakınmak üzere Reşit'e başvurduğunda, İngiliz temsilciliğine başvurmasını tavsiye etmiş. Kendisi de Yüzbaşı Bennett'i çağırmış. Ona İngilizlerin böyle bir şeye karışmalarının yakışıksızlığını anlatmış. O da ona hak verip akşam yeniden gelerek deniz polisini kaldırdıklarını, dikenli teli ise bizzat parçaladığını, ablukanın son bulduğunu anlatmış.[200]

Abdülmecit başına gelenler dolayısıyla çok yönlü bir savaşım verdi. Bu arada De Robeck'e yazdığı 8 Eylül 1920 günlü mektubuyla, İngiltere Kralı'na, Osmanlı hükümetinin nedenini bilmeden kendisini hapsetme tehdidi altında tutmak yolundaki meşru olmayan davranışını protesto ettiğinin bildirilmesini istiyordu.[201] Abdülmecit'in bir de amcaoğluna yazdığı ağır şikâyet mektubu vardır.[202]

Veliaht bu mektubunda Allah'tan başkasından yardım istemediğini, haklarının önce Allah'a, sonra Osmanlı milletine emanet olduğunu, korku, rica ve kulluğun Allah'a, itaatin "adil olan" halife ve padişaha olduğunu Sultan Reşat'a belirtmiş olduğunu açıklayarak başlıyor. İslamiyet'in "böyle feci bir zamanında" birlik olmanın ge-

rekliliği açıktı. "Beni benden sual etmeyip şahs-ı hümayununuzu elinde baziçe-i ihtiras (tutku oyuncağı) yapan Ferit'in tezviratına (yalanlarına) nasıl inanıyor ve aile-i necibimize (soylu) karşı tahkirata nasıl tahammül buyuruyorsunuz?" Sonra daha ağır şeyler: Vahdettin'in "bu zekânızla" en adi hilelere aldanıp "bütün âlem-i İslam ve Avrupa'ya karşı" hanedanın şerefini yaralayacak "vicdansız" bir muamelenin korkusuzca uygulanmasına nasıl izin verdiğini soruyordu. Padişah yüz milyonlarca Müslüman'ın ve Osmanlı milletinin haykırışlarına kayıtsız kalıp, izansız (anlayışsız) Ferit'i feda edemiyordu. Veliaht ona hükümdarlık hakkına ve can güvenliğine sahip olması için "ne kadar fedakârane" çalıştığını (Talat'ın Abdülmecit'i padişah yapma girişimine karşı koyması?), Mahmut Şevket'in kendisine gösterdiği kabalık ve şiddete karşı Reşat ve Yusuf İzzettin nezdinde onu savunup yapılan edepsizce muameleye son verilmesini sağladığını anımsatıyordu. Ferit anlaşılan bu yaptıklarını İngilizler istiyor diye gerekçelendirmişti; oysa onlar Babıâli'ye gelip resmen bu işle bir ilgileri olmadığın bildirmişler ve kendisinin Anadolu'ya geçmesi olasılığına karşı da, böyle bir şey olmasını kendisine bu haksız muamelenin yapılmasına tercih ettiklerini söylemişler. Kendisine yapılan muamele onu fazla etkilemiyordu, ayrıca milletin gözünde yükseldiğini duyumsadığından mutlu oluyordu. Ona azap veren şanlı padişahların torunu olan Vahdettin'in "böyle bir dereke-i acze" düşmesi, devletin ve milletin içine düştüğü felaket ve musibetlerdi. Son olarak bu kötülükleri görmemesi için idam edilmesini ve Ferit'in "hıyanetkâr" yönetimine son vermesini istiyordu.

Bu mektup çok ağır bir mektuptu, çünkü Vahdettin'i Damat Ferit gibi bir "düzenbazın" oyuncağı olarak damgalıyor, bu yüzden bağlı olmaya ant içmiş olduğu yasalara ve meşrutiyete aykırı davrandığını, şanlı Osmanlı hanedanına layık olmadığını, kendisine yapmış olduğu iyiliklere nankör olduğunu söylüyordu. Vahdettin'i belki de en fazla yaralayacak şey, Veliaht'ın yaptığı millet ve meşrutiyet vurgularıydı. Böylece onun meşrutiyete ihanet ettiğini belirtmiş oluyordu. Bardakçı, Dolmabahçe Sarayı'nın veliaht dairesinin kuşatılmasından sonra, amcaoğullarının evlatlarının evliliğine karşın bir daha hiç barışmadıklarını, halife seçildikten sonra Abdülmecit'in öncelini hain diye nitelediğini belirtiyor.[203]

Şimdi de İngiliz kaynaklarına bir göz atalım. İngiliz Genel Karargâhı'nın imzasız 13 Eylül teli şunları anlatıyordu: Ankara'ya götürülme olasılığı dolayısıyla 16 Haziran'da Abdülmecit'in Çamlıca'dan Dolmabahçe'ye geçmesi sağlanmış. Bir süredir onun deniz gezintileri hükümetçe yasaklanmış. 7 Eylül günü acil olarak teknesini istemiş. Anlaşılan bu talep İngilizlere yapılmış ve Mustafa Kemal'in onu Ankara'ya getirtmek istediği yönünde raporlar olduğundan, bu da ciddi sonuçlar doğurabileceğinden durumun hükümete duyurulması uygun görülmüş. Sadrazam kendisine ne yapılması tavsiye edildiğini, İngilizlerin nasıl yardımcı olabileceklerini sormuş (anlaşılan, komutana). Komutan yanıt olarak, yüksek komisere haber verildiğini, donanmanın Boğaz'ın kuzey kesiminde devriye halinde bulunduğunu, başkaca bir şey yapmayı düşünmediğini söylemiş. Komutana göre Abdülmecit'in "kişisel" düşmanı olan Damat Ferit, durumdan yararlanarak sarayını çevrelemek ve yaptıklarını İngilizlerin talebi olarak sunmak istiyormuş. Böyle bir iddianın tek sözcüğü bile doğru değilmiş.[204] Böylece Damat Ferit'i uyaran İngilizler, onun Abdülmecit'i ablukaya almasının sorumluluğunu üstlenmek istemiyorlardı.

Bu arada De Robeck Veliaht'a yapılan muameleye karşı çıkan bir yazı yazınca bir tartışma başlamış oldu. İngilizlerin kafası karışıktı. Merkezde Tilley, Abdülmecit ulusçu olarak tanındığına göre, onun Anadolu'ya gitmesine İngilizlerin karşı çıkmasının doğal ve bu bakımdan yüksek komiserin gösterdiği tepkinin anlaşılmaz olduğu görüşünü savundu. Onun üzerine Curzon 12 Ekim'de De Robeck'e çok acil bir tel çekerek, padişahın çekilmesi, Veliaht'ın da Ankara'da olmasının çok zor bir durum yaratacağını bildirdi. Onun için Damat Ferit'i, Abdülmecit'in kaçmasını önlemek için her önlemi almaya özendirmesini, fakat bunların hükümetçe alınmasını, İngiliz teşviki sonucu görünmemesi gerektiğini bildirdi.[205]

De Robeck 14 Ekim günlü teliyle, Curzon'un savunduğu, teşvik edip etmemiş görünmenin zorluğunu anlattı. Her an tahta gelebilecek Veliaht'a karşı böyle bir davranışla özdeşleşmek büyük bir yanlış olurdu. Durumu bilenler onun kaçması olasılığını zaten çok zayıf buluyorlardı. En iyisi şimdilik karışmamaktı. Dışişleri Bakanlığı 19 Ekim yazısıyla De Robeck'in görüşünü onayladı.[206]

5.
Anadolu'da Olup Bitenler

42. Uşak'a Yunan Saldırısı ve Başkenti Sivas'a Götürme Kararı

22 Haziran 1920'deki Yunan taarruzu sonucunda iki hafta içinde Balıkesir ve Bursa düştükten sonra Temmuz sonundaki Yunan saldırısı Doğu Trakya'yı işgal altına aldı. 10 Ağustos'ta Sevr imzalandı. İmza öncesinde ve sonrasında birçok dedikodu çıktı. Defrance'ın 1 Ağustos günü gönderdiği tel, İngiliz meslektaşının L. George'un siyasetinden kaygılandığı izlenimi edindiğini anlatıyordu. Yüksek komisere göre İtalyan-Yunan uyuşmazlığı barış antlaşmasını Osmanlı aleyhine ağırlaştırmak için bir fırsat sayılabilirdi. Böylece Türkler İstanbul'dan L. George ve Yunanlılarca tümüyle dışlanır, Yunanistan'a yeni kazançlar sağlanabilirdi. Onun için İtalyan-Yunan uyuşmazlığı bir an önce çözülüp, antlaşma imzalanmalıydı. Fransa'nın İzmir Konsolosu Laporte'a göre de (29 Temmuz) Yunan komutanlığı Afyon'u ele geçirmeyi, böylece Mustafa Kemal'i demiryollarından yoksun bırakarak Sivas'a çekilmek zorunda bırakmayı düşünüyormuş. Ondan sonra işgal bölgelerinde Osmanlı ile

işbirliği halinde jandarma ve polis örgütlenebilirmiş. Fransızların Yunan Yüksek Komiserliği'nin resmi olmayan organı saydıkları *Bosfor* gazetesi de Venizelos'un askeri harekâtın Eskişehir-Afyon yönünde gelişmesini önleyerek Mustafa Kemal'e öldürücü darbenin vurulmasına olanak vermediğini yazıyordu. Ama bu, kasıtlıymış. Amaç Anadolu'daki savaşımı uzatarak Sevr'i değiştirmek, İstanbul dahil yeni bölgeleri Yunanistan'a kazandırmakmış.[207]

Taarruzlar durdu ve toparlanmaya fırsat var sanılırken Yunanlılar Ağustos sonunda Kurban Bayramı'nda bir büyük hamle daha yaptılar. Karargâhları olan Alaşehir'den üç Yunan tümeni Uşak yönünde ilerlemeye başladı. 28 Ağustos'ta Karahallı ve Ulubey'i işgal ettiler. O sıra, tesadüf, Mustafa Kemal, Fevzi ve İsmet'le birlikte teftişteydi ve aynı gün Eskişehir'den Afyon'a gelmişti. Cephe Komutanı Ali Fuat'tı, fakat işime karışılıyor diye alınganlık yapıyordu ve heyetle Afyon'a gelmeyip Eskişehir'de kalmıştı. Heyet, Afyon'da Kolordu Komutanı Fahrettin (Altay) ile görüştü. Yunanlılar karşısında Uşak'ın 12 kilometre güneybatısında savunma mevzilerinde İzzettin (Çalışlar) komutasındaki 23. Fırka (Tümen) bulunuyordu. İzzettin'e göre takviye kuvvetleri gelirse direnebilirdi. Alınganlığın sonucu Ali Fuat direnilmesinde şiddetle ısrar etti. Fahri Belen, Yunanlıların, her biri Türk tümenlerinden üç kat güçlü olan üç tümenine karşı, takviye alsa bile, 23. Tümen'in direnemeyeceğini, kararın yanlış olduğunu belirtiyor. Nitekim 29'unda, geleceği düşünülen takviyeler gelemeden ya da mevziye giremeden, gerçekleşen Yunan taarruzuna direnilemedi ve Uşak işgal edildi.[208] Fahrettin, Afyon'u savunmak üzere Dumlupınar mevkiini berkitmeye başladı. Fakat Garp Cephesi Komutanlığı birliklerin çoğunu Eskişehir ve doğusuna yığarak burada kesin bir muharebeye hazırlanmaya başladı.[209]

Kurban Bayramı ortamında gerçekleşen bu felaket, zaten çok düşük olan maneviyatı büsbütün düşürdü. O zamana değin Yunanlılar kıyı ya da kıyıya yakın bölgelerde kalacakmış gibi görünürken, Uşak ve Simav'ı da almaları, İç Anadolu yönünde yayılmaya devam edeceklerinin işareti gibiydi. Bu etkiler altında Ankara'da Vekiller Heyeti'nin başkenti Sivas'a taşımaya karar verdiği

anlaşılıyor. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet'in 2 Eylül günü Karabekir'e çektiği tele göre, direncimizi kırmak ve antlaşmayı zorla kabul ettirmek için Uşak taarruzu bir başlangıçtı. Yakın zamanda Bursa ve Uşak'tan yeni bir genel taarruz beklenebilirdi. İlk hedef Afyon ve Eskişehir olur, böylece Batı Anadolu ikiye bölünmüş olurdu. Ayrıca yeni iç isyanlar çıkarmak, Yunan ve İstanbul birlikleriyle Karadeniz bölgesinde işgaller gerçekleştirmek isteyebilirlerdi. Yunan cephesinin çok geniş ve Yunan kuvvetlerinin "nispetsiz derecede" üstün olmaları dolayısıyla mevcut kuvvetleri toplu olarak kullanıp manevra kuvvetiyle düşmanın bölük pörçük birliklerine darbe vurmak üzere arazi kaybını göze almak gerekiyordu. Demiryolları tahrip edilerek düşmanın ilerleyişi kösteklenecekti. Düşmanlarımızın silah gücüyle geniş ülkemizi esir etmelerine "maddeten" olanak olmadığına göre kurtuluş savaşımına devam edip dünya dengesini "zirüzeber" (altüst) edecek olayların sonuçlarını güvenle bekleyebileceğimiz "muhakkaktı."

Yapılacak iş:

a) İçerde nifakı (isyanı) önlemek;

b) Batıda zaman kazanıp istila bölgesinde halkı ayaklandırmak;

c) Arapları tahrik eden güney ve güneydoğudaki başarılı taarruzu sürdürmek;

d) Yeni askeri birlikleri bir an önce hazırlamak;

e) Kafkasya'da siyaseten ve askerlikçe teması sağlamaktı.

Eskişehir'in yitirilmesi durumunda Ankara'da hükümetin serbestçe işlemesi zor olacağından ve böyle bir zamanda başkenti taşımak maneviyat üzerinde kötü etki yapacağından, şimdiden "merkez-i hükümetin" Sivas'a götürülmesi Heyet-i Vekile kararıyla tasvip edilmişti. Bu tel genelge biçimine sokulmayacaktı.

Karabekir anılarında –çok kez yaptığı gibi– bu karar karşısında birtakım eleştiriler yapıyor. Daha Heyet-i Temsiliye zamanında milli hükümetin kesin başarıya kadar Sivas'ta kalmasını, Ankara'nın bir cephe komutanlığı olmasını söylediğini, kabul edilmemesi üzerine Ankara'da sıkıya gelince, Doğu sorunu çözülmeden oradan kuvvet istememek veya günün birinde geri dönmemek şartıyla razı olduğunu öne sürüyor. Mustafa Kemal'in Sivas'ta Ali Galip ve Şeyh

Recep olaylarından ürktüğünü de söylüyor. Karabekir'e göre Sivas'a taşınmayı önleyen Ali Fuat olmuştur. Onunla İsmet'in haberleşmesini aynen veriyor. İsmet'in taşınma kararını Ali Fuat'a bildiren teli 1 Eylül günlüydü. Bunda Meclis ve hükümet merkezinin Sivas'a nakline karar verildiğini iletiyordu. Araçlar sağlanır sağlanmaz, yani birkaç gün içinde taşınmaya başlanacaktı. Bu konuda görüşü soruluyordu. Terk etmek zorunda kalınacak yerlerden taşıma araçlarının getirilmesine çok önem veriliyordu, çünkü bundan böyle bulunulacak bölgelerde araç bakımından çok "fakir" olunacaktı. Askeri harekât sırasında ya da yaklaştığı zamanda demiryollarını tahrip etmek kolay değildi. Oysa önümüzdeki iki-üç ay içinde düşman harekâtını durdurmak "belki münhasıran" demiryollarını tahrip ederek sağlanabilecekti. Buna özen gösterilmeliydi.

Ali Fuat'ın 2 Eylül günlü yanıtında Eskişehir'de savunma ve hatta belki taarruza yönelik askeri hareketlerin "bedhahan" (kötücüller) tarafından firar olarak yorumlandığını, aynı yönde bildirgeler atıldığını, fakat önlemler alındığını bildirmekle başlıyordu. Ordu manevra yapıyordu ve durum henüz güvenliyken başkentin taşınmasının Anadolu'yu ve özellikle Garp Cephesi birliklerini ve harekâtımızı altüst edeceği görüşündeydi. Onun için karardan "kat'iyyen" vazgeçilmeli ve ancak Eskişehir'i terk kararı verilince söz konusu olmalıydı.

İsmet'in 4 Eylül yanıtında vazgeçmenin işaretleri vardı. (İsmet Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisiydi, ama rütbesi albaydı. Ali Fuat ise tuğgeneraldi.) Nasıl olsa hazırlıklar yapılırken bir vakit geçecekti. Meclis'e bilgi verilmemiş ve karar alınmamıştı. Ama yine de İsmet taşınmanın sakin zamanda ve kuvvetliyken yapılmasının daha uygun olacağını belirtmekten geri durmuyordu. Ali Fuat gelişmelerden haberli kılınacaktı.[210]

Sivas'a taşınma kararı kısa sürmüş ve vazgeçilmiş bir karar olduğu için tarihçilerce herhalde üzerinde pek durulmamıştır. Bilinen, bir yıl sonra Sakarya Savaşı öncesi ve sırasında başkenti Kayseri'ye taşıma hazırlıklarıdır. Düşman Ankara yakınına geldiği halde o sırada yalnızca Sivas'a göre daha yakın olan Kayseri'nin söz konusu olması, 1920 yazındaki telaşın 1921'inkinden de daha ileri derece-

de olduğunun bir işareti sayılabilir. Karabekir Sivas'a taşınma kararının Ali Fuat tarafından önlendiğini yazıyor. Ali Fuat'ın Amasya Askeri Örgütü'nün beş üyesinden biri olduğu düşünülürse, onun olumsuz tutumunun ağırlığı olduğunu anlamak kolaylaşır.

Bu son harekât tamamlandıktan sonra, İzmir'deki Yunan karargâhında İngiliz irtibat subayı olan General Tom Bridges, 15 Ekim günü heyetinin çoğunu alarak ve yerine Binbaşı Johnson ve diğer iki subayı bırakarak oradan ayrıldı. Fransız Konsolosu Laporte'un bildirdiğine göre Yunan taarruzu sırasında Bridges İngilizleri yararlandıracak hareketleri telkin ederken, karargâhta Fransa'yı temsil eden Albay Georges, Yunanlıları yararlandıracak hareketler tavsiye ediyormuş. Onun içinmiş, Paraskevopulos'un geçende İzmir'e muzaffer dönüşünde düzenlenen törende Bridges'in hazır bulunmaması.[211]

Atina'dan d'Ormesson'un merkeze 17 Ekim'de bildirdiğine göre Yunan hükümeti seçimlerde oy alabilmek için geniş çapta bir terhis yapmaya hazırlanıyormuş. Böylece 230 bin kişilik ordu 90 bine inecekmiş. Sıkı bir Venizelosçu olan General Paraskevopulos da seçimlerde ordunun Venizelos'a oy vermesi için karargâhının bir bölümüyle bir aylığına İzmir'e gitmiş. (İzmir'de Yunan Yüksek Komiseri Steryadis ile geçinemediği için general bir ay önce merkeze çağrılmıştı.)

Aynı kişinin üç gün sonra gönderdiği tel başka bir hava çalıyordu. Politis'le görüşmüş. O da askeri harekât konusunda Müttefikler'in kararının beklendiğini, kararın bir hafta içinde verilmesi gerektiğini, yoksa mevsimin geniş çapta bir harekât için fazla ilerlemiş olacağını söylemiş. Eğer harekât olmayacaksa asker derhal terhis edilecekmiş.[212] 37. altbaşlıkta da gördüğümüz gibi, Venizelos'un L. George'a 5 Ekim'de yazdığı ya harekât yapayım ya da askeri terhis edeceğim tarzındaki bir başvurusu olmuştu.

43. Ankara ve İttihatçılar

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından az önce son kongresini yapmış ve burada hukuksal var-

lığına son vermişti. Fakat yine de İttihat ve Terakki'yi devam ettirecek ama devrimci olmayan bir örgütü –Teceddüt Fırkası– kurmuştu. Cavit Bey bu fırkanın önderi olmuştu. Hemen ardından İttihat ve Terakki'nin A kadrosu bir Alman gemisiyle ülke dışına, Rusya'ya kaçtı. Talat Berlin'e yerleşti. Daha hareketli olan Enver ve Cemal genellikle Rusya'da oldular. İttihat ve Terakki'nin yerini almış olan Teceddüt Fırkası devrimci olmadığına göre İttihat ve Terakki'nin en önemli özelliğini taşımıyordu demektir.[213] Dolayısıyla İttihatçılık bitmiş sayılabilir miydi?

Bir bakıma bitmemişti, çünkü önderler İttihat ve Terakki'nin devrimci işlevlerini sürdürecek gizli bir örgüt kurmadan gitmediler. Bu, gizli Karakol Cemiyeti'ydi. Gizli ve gerekirse silahlı eyleme geçebilecek bir örgüt olduğu için herhalde çoğunlukla bu tür işleri yapmış olan eski Teşkilat-ı Mahsusacılardan oluşuyordu. Karakol adı, kurucuları Kara Vasıf ve Kara Kemal'den kaynaklanıyordu. Başka bir kurucunun Galatalı Şevket olduğu anlaşılıyor.[214] Akal'a göre Mustafa Kemal'in de Anadolu'ya geçmezden önce bu örgütle ilişkileri olmuştu.[215] Öyle olsa bile Anadolu'ya geçtikten sonra Mustafa Kemal İttihatçılığın devamı sayılabilecek bir örgütle bağlantılı olmak istemedi. Kısa zamanda Amasya Askeri Örgütü'nün önderi oldu. Erzurum'da Müdafaa-i Hukuk Kongresi'nin başkanı seçildi. Erzurum Kongresi'nin kararlarından biri, kurulan Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki ile hiçbir ilgisi olmadığını ilan etmesiydi. Bu tavır Sivas Kongresi'nde de sürdürüldü. Demek ki Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesinden sonra Karakol'la, yani İttihat ve Terakki ile ilişkisi kalmamıştı. O derecede ki, Gebze'de Kuva-yı Milliyeci Yahya Kaptan, Karakol yerine Mustafa Kemal'e, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlandı diye Karakol onu –hem de teslim olduktan sonra– öldürmekten çekinmemiştir (9 Ocak 1920). Atatürk'ün bu olaya *Nutuk*'ta sayfalarca yer ayırmış olması, bu gaddarlığa ve İttihatçılara isyanını dile getirmektedir.[216]

Fakat bir İttihat ve Terakki daha kalıyordu. O da yurtdışına kaçan İttihat ve Terakki'nin önder kadrosu, özellikle Talat ve Enver'di. 1913'ten sonra bu kadro, bu isimler hatalarıyla sevaplarıy-

la Osmanlı'nın yazgısına egemen olmuşlardı. Kendilerine bağlı pek çok insan vardı. Artık iktidarda değillerdi. Ama onların yerine önderlik konumuna yükselmiş Mustafa Kemal'in Çanakkale Savaşı'ndan kaynaklanan ünü olmakla birlikte, yeni durumunda henüz kendini kanıtlamış değildi. Talat'la Enver, Mustafa Kemal'in iktidarına saygı gösteriyor olsalar da büyük bir etkinlik göstermekten, herkese ve Mustafa Kemal'e deneyimlerini ortaya koymaktan geri kalmıyorlardı. Dolayısıyla kısa vadede olmasa da, orta ya da uzun vadede iktidar almaşığı olduklarını belli ediyorlardı.

Talat-Enver ikilisinden daha atak olan ikincisi, Berlin'de Bolşevik önderlerden Karl Radek'le görüştükten sonra, Bahaettin Şakir ile 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya geldi. Orada Lenin, Karahan, Çiçerin gibi önderlerle temasa geçtikten sonra İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı adı altında bir örgüt kurmaya girişti, bu amaçla Berlin'de bulunan Abdülaziz Çaviş, Mehmed Başhempa, Şekip Arslan ve Dr. Nâzım'ı Moskova'ya çağırdı. 20 Ağustos 1920'de Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta, olanaklı olursa ilkbaharda Anadolu'da Yunanlıları ummadıkları bir cepheden vurmak üzere Rus Müslümanlarından bir fırka kurmak niyetinde olduğunu bildirdi.[217]

Mustafa Kemal'in Talat ve Enver'le mektuplaşmaları olmuştur. Talat 22 Aralık 1919'da Mustafa Kemal'e bir mektup yazdırdı, bu, 15 Şubat'ta ona teslim edildi. Bu mektupta Talat geçmişteki yanlışların unutulması gerektiğini savunarak, Ankara'ya İttihat ve Terakkililerin hizmetlerini sunmaktadır. Söz konusu hizmet Enver eliyle ve Bolşeviklerle anlaşarak Türkistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya'da gerçekleştirilecekti. İkinci bir çalışma alanı İslam âlemi olacaktı. Hindistan yanında hayal kırıklığı içinde olan Arap ülkeleri vardı. Arapların hoşnutsuzluğu dolayısıyla Avusturya-Macaristan örneğinde bir Türk-Arap birliğinden söz etmektedir. Demek ki Talat ve arkadaşları yurtdışıyla meşgul olacaklardı. Ülke içindeyse ulusal örgüt "iktidarı tamamıyla ele almalıydı." Aldıktan sonra da Meclis-i Mebusan'da kuvvetli bir fırka oluşturulmalıydı. Talat, Mustafa Kemal'in sadrazam olmasını "uygun" görüyordu. Mektupta Talat gibi bir "siyaset kurdu" için biraz hayali

sayılabilecek değerlendirmeler vardı. Örneğin kimi İtalyan ve Fransızlarla yapılan temasların sonuçları konusunda bir iyimserlik... Sonra Araplarla birleşmenin olanağı konusunda iyimserlik... Nihayet, işgal altındaki bir İstanbul'da demokratik-ulusçu hareketin önderinin sadrazam olabileceğini düşünmesi...

Bu mektuba Mustafa Kemal'in 20 Şubat 1920 günlü yanıtı var. Daha önce de anlatılmış olduğu üzere bu tarihte Mustafa Kemal Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ve ordunun önderidir, ama Meclis-i Mebusan'a egemen değildir. Oysa mebusların çok büyük çoğunluğu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti desteği ile seçilmişlerdi. Şimdi ise İstanbul'da başka bir havaya girmişlerdi. Ali Rıza Paşa hükümetiyle uyuşmuş durumdaydılar. Mustafa Kemal mektubunda demokratik-ulusçu hareketin nasıl örgütlendiğini, ordunun "büyük komutanlardan son neferine kadar" istisnasız örgütün içinde olduğunu anlattı. İzmir cephesi, Çukurova cephesindeki başarılardan sonra muhaliflerin Adapazarı-Balıkesir-Bozkır'da "şiddetle kahır ve tenkil" edildiklerini açıkladı. Araplarla ve Kafkas ülkeleriyle ilişkilerini betimledi. Para ve diğer yardımlar için Bolşeviklerle anlaşmak gerektiğini, olmazsa yurdun parçalanması ve İngiliz boyunduruğu olasılığı karşısında, zorluğuna rağmen Bolşevikliği fiilen uygulamak gerekebileceğini belirtti. Barış konusunda iyimser senaryo Misak-ı Milli sınırları içinde siyasal ve iktisadi bağımsızlık tanınması olurdu. İtilaf devletleri ilk başlarda düşündükleri "imha kararından" vazgeçmiş gibi göründükleri için bu olasılık vardı. Ama öyle olmazsa barışı askıya alıp harekete geçmeyi yeğliyordu. Eğer padişah ve Meclis önerilen böyle bir barışı kabul etmek isterlerse, hareket aynı zamanda "isyan" biçiminde olacaktı. Barıştan sonra ise güçlü bir parti kurarak bizzat Meclis'e girecek, fakat hükümeti kendisi kurmayacaktı. Ama hükümet tamamen "şayan-ı emniyet ve enerjik arkadaşlardan" ve köktenci bir biçimde oluşturulacaktı.[218] Mustafa Kemal mektubunun birkaç yerinde kendisinden habersiz ve onaysız işler yapılmasına karşı olduğunu belirtti. Başka bir deyişle, Talat'ın düşündüğü ve önerdiği "alanları paylaşma," içişleri sizde dış temaslar bizde kalsın anlayışını kabul etmemiş oldu.[219]

Bir de Enver'in Mustafa Kemal'le mektuplaşması var. Moskova'dan 26 Ağustos 1920'de gönderdiği mektupta Enver, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nı kurmakta olduğunu haber vermektedir. Amaç, İslam âleminde emperyalizm aleyhinde gelişmekte olan hareketlerin eşgüdümünü sağlamaktı.

Enver'in Bakû'daki Şark Milletleri Kurultayı dönüşünde Moskova'dan Mustafa Kemal'e gönderdiği 29 Eylül 1920 günlü ikinci bir mektup var. Enver herhalde bu sırada "karışık duygular" içindeydi. Kurultay'da olsun, dışında olsun Bakû'da Müslümanlar ona coşkulu bir yakınlık göstermişlerdi. Moskova'dan Bakû'ya yolculuğu da Zinovyev, Radek, Bela Kun gibi önde gelen komünist önderlerle olmuştu. Ama Kurultay'da Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Teşkilatı'nın adamları aleyhte tezahürat yapmışlar, Azerbaycan Sovyet hükümeti de ona soğuk davranmıştı. Zinovyev'le görüşmesinde, o, Doğu'da komünizm için uygun bir temel olmadığını, "zahiren" (görünüşte) İslam Birliği esasına dayanmamak üzere İngilizler ve kapitalizm aleyhinde her devrimci harekete arka çıkacaklarını söylemişti. Kurultay ise Anadolu'daki direnişe III. Enternasyonal'in tutumuna uygun olarak yardımcı olacağını, ama halkın daha gönençli ve mutlu olması için komünizmin de yayılması gerektiğine karar vermişti. Enver Müslümanlara Bolşeviklerin yapmış olabileceği bazı fenalıklara aldırmayarak birlikte yürümelerini salık vermiş. Azeriler Milli Mücadele'yi desteklemek için bir süvari alayı hazırlayacaklarını söylüyorlarmış, ama bunun ciddi ve çabuk olacağına inanmıyormuş. Sovyetler'in de "ciddi ve mühim" bir yardımda bulunacaklarına ihtimal vermiyormuş. Bununla birlikte Sovyetler'le anlaşabildiği takdirde, Dağıstan ve Kafkasya'da bir-iki fırka süvari oluşturarak ilkbaharda yardımı "temin ve teşkil" edeceğini söylüyordu. Sovyetler'in askeri durumunu iyi görüyormuş. Enver Almanya'dan silah alımına vasıta olmuş. İtalya'dan da silah alma girişimi varmış. Bu silahların bir bölümü Anadolu'ya gönderilebilirmiş. Malta'ya gidenlerin aileleri ve Ankara için "küçük" bir yardım olarak Azerbaycan hükümetinden birkaç gün sonra teslim edilecek olan 20.000 lira kadar bir borç almış. Enver Mustafa Kemal'in gözlerinden öpüyor, ona başarılar diliyordu.

Mustafa Kemal 4 Ekim 1920'de verdiği yanıtta (herhalde 29 Eylül mektubu henüz eline geçmemişti) Enver'in girişimini onayladı, fakat bazı uyarılarda bulundu. Örgüt acaba Rusya yerine tarafsız bir ülkede mi kurulmalıydı sorusundan sonra, Rusları kuşkulandırmamak için Pan-İslamist bir hareket olmaması gerektiğini, amacın bağımsızlığı ve insanca yaşamayı sağlamak olması gerektiğini yazdı.[220]

Bu mektuplaşmalar değişik yorumlara vesile olmuştur. Tekeli-İlkin'e göre, Mustafa Kemal Talat'ın önerdiği "içte siz, dışta biz" tarzındaki işbölümünü reddetmiş, her konuda son sözün kendisinde olacağını belirtmişti. Akal ise 1920 sonbaharında Mustafa Kemal'le Talat ve Enver arasında "uzlaşma ve ittifak sürmektedir" diyor.[221] Bu son yorumun çok zorlama olduğu bence söylenebilir. Tekeli-İlkin'in yorumu ise doğrudur, ama kısmen doğrudur diye düşünüyorum. Çünkü Mustafa Kemal yurtdışındaki İttihatçıların kendisinin onaylamadığı eylem ve kararlarını tanımayacağını açıkça belirtmiştir ama, o şartla bunların yararlı olabileceğini de kabul etmiştir. Yani bunların çalışmalarına açık kapı bırakmıştır. Talat'a yaptığı uzun açıklamalar, Enver'i muhatap kabul etmesi, ilişkiyi sürdürmek niyetinin kanıtı sayılabilir. Mütarekeden önce Mustafa Kemal'in Enver'le rekabeti, çekişmeleri, gergin ilişkileri düşünülürse belki de buna şaşmak gerekir. Üstelik mütarekeden sonra da İttihat ve Terakki'nin "A kadrosunun" yurtiçi uzantıları Yahya Kaptan olayında en kesin biçimde Mustafa Kemal'e karşı çıkmakta tereddüt etmemişlerdi. Akal'ın da kabul ettiği gibi, kendi seçtirdiği mebusları İstanbul'a gittikten sonra elinden almaktan da geri durmamışlardı. Öyle ki, son Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra, Mustafa Kemal'in demokratik-ulusçu hareket önderliği kuşkulu hale gelmişti. Bu işte muhakkak ki İttihat ve Terakki'nin payı vardı. Rauf'un İstanbul'da Mustafa Kemal'in "adamı" olarak davranmamış olması da olasılıkla onun İttihatçılığından kaynaklanıyordu. Hatta denebilir ki, Mustafa Kemal'in Talat'a yazdığı 20 Şubat 1920 günlü mektupta, son sözü söyleme yetkisini özenle savunduğu halde, ona gösterdiği belli bir saygı ve anlayış, İttihatçıların gücü karşısında zorunlu olarak, istemeyerek verilen bir ödündü.[222]

Bir de Celalettin Arif'in Erzurum'da tezgâhlamak istediği fesatlık (komplo) girişiminden söz edebiliriz. Celalettin Arif Büyük Millet Meclisi'nin 2. başkanıydı. 15 Ağustos'ta Meclis'ten, dinlenmek ve seçim bölgesi olan Erzurum'u teftiş etmek için izin istedi. Anlaşılan taab-ı dimağı (sürmenaj?) yüzünden baş ağrısı çekmekteydi. Giderken Mustafa Kemal'den yine Erzurum mebusu olan Hüseyin Avni'nin de kendisine arkadaşlık etmesi için izin istedi. 18 Ağustos'ta Meclis'ten bu izin sağlandı. 6 Eylül'de ikisi Erzurum'a ulaştılar. Karabekir onlara İstanbul kapısı dışında "çadırlar kurdurarak parlak" bir karşılama düzenledi. Arif, Karabekir'e, Mustafa Kemal'in "kötü bir muhiti" olduğunu, Karabekir'in Doğu illerinde kurulacak bir müfettiş-i umumiliğin başına getirilmek istendiğini, Mustafa Kemal'in Doğu harekâtını istemediğini, hatta doğudaki orduyu batıya getirmek, hiç değilse batılı subay ve askerleri nakletmek istediğini bildirdi. Karabekir'in Doğu harekâtı yandaşı olduğu herhalde Arif'çe bilindiğine göre, amaç belki Mustafa Kemal'le Karabekir arasına fit sokmaktı. Sonuçta Karabekir bu görevi istemedi ve Doğu harekâtını desteklemek şartıyla Arif'i "vilayat-ı şarkiye valiliğine" önerdi (14 Eylül).[223]

Bu sırada Arif Ankara'ya 10, 15/16, 16 Eylül şifrelerini göndermekteydi. Bunlara göre ordu ambarlarından silah ve cephane kaybolmaktaymış, süt dağıtımında yolsuzluklar oluyormuş, bu yüzden Erzurum halkı galeyan halindeymiş, olan bitenden sorumlu 15. Kolordu Komutan Vekili ve Erzurum Valiliği Vekili Miralay Kâzım (Dirik) Bey'miş ve onun için Erzurum'a vali atanmış olan eski Adana Valisi Nâzım Bey gelinceye değin halk tarafından bir vali vekili seçilmeliymiş. Yoksa Erzurum'un Ankara'ya güveni son bulurmuş.[224] Karabekir'in anlattığına göre Arif bir yandan "halk hükümetini" savunuyor, hatta Mustafa Kemal'in de aynı düşüncede olduğunu söylüyor, "Erzurum Erzurumlularındır" diyormuş, öte yandan Mustafa Kemal'in aleyhinde bulunuyormuş. Erzurum'daki memurların Erzurumlu olmaları için çalışıyormuş. Kendisine yapılan başvuruları Karabekir'e ileten Mustafa Kemal, ondan 18 Eylül günlü yanıtı aldı. Karabekir Arif'in yakınmalarının dedikoduya dayandığını, "yanlış bir istikamet" tuttuğunu itiraf

ediyordu. Ama bu sefer de başladığı işi "sükûnetle ve muvaffakiyetle" sona erdirmesi için Erzurum vali vekâletine derhal atanmasının "elzem" olduğunu ileri sürüyordu.[225] Arif de aynı gün Mustafa Kemal'e bir tel göndererek Karabekir'den "ahvalin vahametini anlamak istemiyorlar" diye şikâyet ediyor ve yolsuzlukları soruşturmak üzere 9. Fırka Komutanı Halit Bey'in ve bir maliye müfettişinin görevlendirilmesini istiyordu. Bu arada "ahvalin nezaketi" ve hercümerce meydan verilmemesi için "şu bir-iki gün zarfında" vali vekâletini kabul etmek zorunda kaldığını söylüyordu. Ama Erzurum halkının arzusuna uygun olarak bu vekâletin Hüseyin Avni'ye verilmesini uygun görüyordu.[226]

Görüldüğü üzere başta çok iyi anlaşmış görünen Arif'le Karabekir'in birbirleri aleyhine Ankara'ya yazmak durumunda kalmaları gibi gülünç bir durum ortaya çıkmış oluyordu. Mustafa Kemal'in 20 Eylül günlü teli ise onları daha da gülünç bir duruma düşürmekteydi. Mustafa Kemal Karabekir'e 5 Eylül 1920 günlü yasayı anımsatıyor ve bu yasaya göre Büyük Millet Meclisi üyelerinin memur olamayacaklarını, dolayısıyla Arif'in vali olabilmesi için önce mebusluktan istifa etmesi gerektiğini belirtiyordu. Aynı günlü Mustafa Kemal'in bir şifresi Karabekir'e Doğu harekâtına başlama buyruğu veriyordu. Bu, kaç zamandan beri Karabekir'in ısrarla istediği, beklediği yeşil ışıktı. Karabekir 26/27 Eylül gecesi Türk taarruzunu başlattı. Bu arada Karabekir Mustafa Kemal'e tel çekerek Arif'in Vilayat-ı Şarkiye Vali-i Umumiliği'ne atanması önerisinin kendisinden kaynaklanmadığını, "ihsas" edildiğini (sezdirildiğini) bu arada "hakikat inkişaf" ettiğinden bu öneriyi geri çektiğini belirtti.[227] Böylece Karabekir Arif'in harekâtından geri çekilmiş oldu.

Buna karşın Arif savaşımını sürdürdü. 22 Eylül'de çektiği telde yolsuzlukları (bu arada "namahdut tekalif ahzı [sınırsız vergi alınması], kanunsuz tahakküm ve tecebbur" da eklenmişti) ve Erzurum halkının "kendi elleri ile idare edilmeleri" gereğini tek kurtuluş olarak gördüklerini hatırlattıktan sonra kendisinin Ankara'ya dönmesi gereğinden ve Hüseyin Avni'ye valilik vekâletinin 24 saat içinde verilmesini istedi. Mustafa Kemal'in yasaya aykırılık itirazı için tuhaf bir yanıtı vardı hukukçu olan Arif'in: "Böyle nazik bir

zamanda Avni Bey'in tahkikatın ikmaline kadar vekâlette bulunması mebuslukla gayrikabili telif görülmemelidir." Atatürk *Nutuk*'ta bu teli "ültimatom" diye niteliyor. 23 Eylül'de Arif'e çektiği telde sürüp giden yasadışı ve uygunsuz girişimlerinin Vekiller Heyeti'nde garip karşılandığını, ona ve gerekirse Meclis'e açıklama yapmak üzere "hemen" Ankara'ya dönmesi gerektiğini bildirdi. Arif bunu reddetti ve Erzurum'da kaldı. Mustafa Kemal'in belirttiği gibi, ancak Büyük Millet Meclisi ordusunun muzaffer olduğunu gözleriyle gördükten, dönmesi gerektiği bildirildikten 47 gün sonra Erzurum'dan hareket etti. Bu arada, Mustafa Kemal Erzurum Ahali Murahhasları (Delegeleri) adına elli imzalı "çok dürüşt (kaba) ve isyankâr" 28 Eylül günlü bir tel aldı. İmzalayanlar arasında Arif'in polis müdürlüğü vekâletine getirdiği kişi de vardı. Karabekir'in 30 Eylül'de Arif'e şikâyet ettiği gibi, savaş sırasında çekilen bu açık (şifrelenmemiş) tel, dış düşmanların milyonlar harcayarak sağlayamayacağı bir belgeydi.[228]

Karabekir'in yazdığına bakılırsa, bu teli alan Mustafa Kemal çok kızıp Kolordu Komutanı Vekili Kâzım Bey'den söz konusu elli kişinin tutuklanarak Ankara'ya gönderilmelerini istemiş. Karabekir, bunun sorunu daha da çetrefil hale sokacağını düşünerek işi kendisine bırakmasını, sorunu bizzat çözeceğini bildirdi. Ve başarılı bir biçimde gelişen taarruzu durdurarak Erzurum'a döndü (1 Ekim'de hareket). Telin Erzurum Mebusu Necati'nin kardeşi Albayrakçı Mithat Bey tarafından yazıldığını ve imzacıların çoğunun haberi bile olmadığını saptamış. Arif'le silah depolarını gezmişler. Yolsuzluk sözü şöyle çıkmış: Kimi silahlar Büyük Cami'de kapı aralıklarından görülebilecek bir yerde depolanmış. İngilizler bunu görüp söylendikleri için Karabekir bunları ayakaltı olmayan bir yere, iç kaleye taşıttırmış. Silahları göremeyenler, çalındı, satıldı, Ermenilerin eline geçti diye dedikodu çıkarmışlar. Arif'e de camideki boş yerleri göstermişler. Sonuç olarak Arif özür dilemiş ve bunu Ankara'ya da bildirmiş. İş çözülmüş.

Bu arada Karabekir İsmet'e 30 Eylül'de bir tel çekerek Arif'le Mustafa Kemal arasındaki ilişkileri ve Arif'in kendisinde nasıl bir izlenim uyandırdığını sordu. İsmet ikisinin arasında samimiyet ol-

madığını, birkaç kez kırgınlık olduğunu, aralarını yapmaya çalışacağını, fakat Erzurum'daki olayın yolsuzluk bahanesiyle ordu aleyhinde bir harekete dönüştüğünün açık bulunduğunu, amacın Karabekir'in nüfuzunu kırmak ve olanaklıysa "bertaraf" etmek, sonra da Mustafa Kemal'i düşürmek olduğunu bildirdi. Son olarak da Arif'e ve elli imzalı tele ordu desteğinden söz ettiklerini, bunu kaygı verici bulduğunu da belirtti.[229]

Celalettin Arif'in yarattığı Erzurum olayını anlamak için öncelikle o günlerdeki feci siyasal durumu yeniden anımsamak gerekir. Türkiye'nin yok edilmesi anlamına gelen barış anlaşmasının koşulları 11 Mayıs'ta belli oldu. Kabul edilmesinin çok zor, belki olanaksız olduğu ortaya çıkınca 22 Haziran'da Yunan ordusu taarruza geçti. Kuva-yı Milliye ile ordu çaresiz kaldı ve Balıkesir (30 Haziran), Bursa (8 Temmuz), Edirne (25 Temmuz), Uşak (29 Ağustos) Yunan istilasına uğradı. Yunanlılara ciddi bir direniş gösterilemedi. 10 Ağustos'ta padişahın hükümeti Sevr'i imzaladı. İç Savaş devam ediyordu. Demek ki Arif'in Büyük Millet Meclisi'nden izin istediği 15 Ağustos'ta ülkede büyük bir umutsuzluk havası esmekteydi. Erzurum Kongresi'nde duyumsanmış olan, "kimseden hayır yoksa, hiç değilse Doğu Anadolu kendisini kurtarsın" anlayışı yeniden uç vermeye başladı. Arif ve arkadaşlarının "Erzurum Erzurumlularındır" yaklaşımı bu anlayışın sonucudur. Arif'in bölge müfettişi ya da valisi olmak istemesi, Hüseyin Avni'nin vali vekâletine, memurluklara da Erzurumluların getirilmek istenmesi de öyle. Anlaşılan, Doğu Anadolu bir çeşit "kurtarılmış bölge" haline getirilmek istenmiştir. İşin bir yönü bu.

Başka bir yönü Batı'nın komünist diye reddettiği, üstüne saldırdığı Ruslarla kader birliği yapmak, onlardan silah yardımı ve mali yardım almak umuduydu. Bu umut Saray ve çevresi dışında çok yaygındı. Ayrıca Ruslardan yardım alabilmek için Bolşevik olmak gerektiği de yaygın bir düşünceydi. Onun için ulemanın bile, Bolşevikliği İslam'a yakın bulmasının da bu sırada sık rastlanan bir düşünce olduğunu görüyoruz. Aynı biçimde Arif ve arkadaşlarının "halk hükümeti" düşüncesini benimsedikleri dikkat çekiyor. Arif'in *Albayrak* gazetesinin sahibi olan Mithat Bey'in evinde konuk olma-

sı bu eğilimi güçlendiriyordu. Daha önce, Mustafa Suphi'nin arkadaşlarından Salih Zeki, Erzurum'a gelerek 2 Ağustos'ta Karabekir'le görüşmüştü. Salih Zeki Karabekir'den gizli ya da açık komünist örgütlenmesi için izin istiyordu. Karabekir, Ermenistan'la savaş halinde bulunulduğundan ortalığın karışmasını istemiyordu. Onun için Bakû Kurultayı'na katılacak olan *Albayrak* gazetesinin sorumlularıyla görüşmekle yetinmesini istedi. Salih Zeki görüşmekle kalmadı, *Albayrak* sahip ve başyazarı Mithat Bey'in evinde kaldı. Anlaşılan Mithat Bey ve arkadaşları bu yakınlıktan öyle etkilenmişler ki, 8 Ağustos'ta Mithat Bey, Darülmuallimin Müdürü Cevat, Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Binbaşı Mustafa beyler Karabekir'i Hasankale karargâhında ziyaretle Erzurum'da halk hükümeti yapmak istediklerini bildirdiler. 9 Ağustos'ta da *Albayrak*'ta, Salih Zeki'nin komünizme sarılmak gereğini belirten "Yeni İnkılap" yazısı çıktı.[230] Demek ki Arif ve Hüseyin Avni'nin "kurtarılmış bölgesi" "halk hükümeti" olarak Sovyetimsi bir yönetimle Ruslara daha yakın olacaktı. Böylece de perişan olmuş bir Ankara'nın kuyruğuna takılmaya göre, Doğu Anadolu'nun kendi başına kurtulması olasılığı daha yüksek olacaktı. (Tabii bu sıralar aynı mantık –Bolşevikleşerek kurtulmak mantığı– Ankara'da da işlemekteydi.)

İşin Sovyet-Bolşevik boyutunu daha da aydınlatacak bir şey, Sovyet diplomatı Upmal-Angarski'nin bu olaylar olurken Erzurum'da bulunuşuydu. 31 Ağustos'ta Sovyet diplomatik heyetiyle (heyet Ankara'ya yardım olarak 500 kilo altın getiriyordu) Erzurum'a ulaşan Upmal başkent durumundaki Ankara'ya devam edecek yerde, Erzurum'da en az 15 gün kalmıştı. Gelişi dolayısıyla yapılan törende, "yaşasın Türkiye'nin kızıl ordusu" diye söylev verdi. Bununla da kalmadı, getirdiği "telgraf makinesini" işletmeye başladı. İnönü, Karabekir'i uyararak onun diplomattan çok, bir devrimci durumunda olduğunu, böyle bir etkinliğe ve telgraf makinesine izin verilmemesini istedi (2 Eylül). 14 Eylül'de Upmal Karabekir'le görüşerek komünist propagandacılarının serbestçe çalışması için talepte bulundu. Upmal 4 Ekim'de Ankara'ya ulaştı. Upmal'ın Erzurum'daki kalışını Arif-Hüseyin Avni-Mithat harekâtıyla ilişkilendirmemek zordur.[231]

Erzurum olayının üçüncü bir yönü de İttihatçılık, daha somut olarak Envercilik olabilir. Yani belki Arif-Avni-Mithat'ın kafalarında Mustafa Kemal yerine Enver'i önder yapmak düşüncesi vardı. İsmet de Karabekir'e yazdığı telde bu olasılığa işaret etmişti. İsmet'in "Avni Paşa fasilesinin (familyasının) daha yüksek bir tipi" diye küçümsediği Arif'in önder olma niteliği ve/veya olasılığı pek yoktu diye düşünebiliriz. Ama Enver böyle bir önder olabilirdi. Mustafa Kemal ile karşılaştırıldığında Enver'in sırtında Sarıkamış ve Dünya Savaşı yenilgisinin kamburları vardı. Mustafa Kemal'in arkasında Çanakkale zaferi vardı, ama şimdi birçokları bunu unutmuş durumdaydılar. Bunların gözünde Mustafa Kemal Bursa ve Edirne'yi düşmana kaptırmış bir önder durumuna düşmüştü. Üstelik Enver Sovyetler'le içli dışlı olmuştu. Demek ki Enver deyince koca Sovyetler Birliği'nin desteği anlamı algılanabilirdi. Bu düşünce Sarıkamış ve Dünya Savaşı yenilgilerinin kamburlarını kimilerine unutturabilirdi. Ayrıca, Karabekir ve anlaşılan Arif'in de meraklı olduğu "mazbut yaşam" sorunu vardı. Enver mazbut yaşam sürdüren bir kişi olarak tanınmıştı. Oysa Mustafa Kemal'in içkisi vardı. Karabekir'in *İstiklal Harbimiz*'de bu sıralar mazbut yaşam sorununun öne getirildiğini görüyoruz. Arif Erzurum'a geldiğinde verdiği "ilk" haber Mustafa Kemal'in "kötü bir muhiti" olduğuydu. Yine o sıralar Karabekir, Mustafa Kemal'in muhitinin "yazmaktan insanın utandığı bazı menfur kelimelerle tasvir" olunduğunu, karargâhın "bir kumarhane, bir sefahat yuvası" haline geldiğinden söz ediyordu.[232] Anlaşılan Karabekir o sıra Amasya Askeri Örgütü, hatta ordu dayanışmasını unutur gibi olmuştur.

Demek ki Arif-Hüseyin Avni-Mithat harekâtının, olasılık olarak (somut kanıtlar pek yok çünkü) bir Envercilik, dolayısıyla İttihatçılık yönü olabilirdi. Bu yönde işaretler var. Peki, ya Karabekir? Bilindiği gibi Karabekir, İsmet gibi, Enver'in değer verdiği yakınları arasındaydı. Karabekir'in Arif-Hüseyin Avni-Mithat tezgâhına başlangıçta hevesle alet olduğunu, ama sonra kendisini ayırdığını gördük. (Böylece Karabekir, Mustafa Kemal'i önder bilme çizgisinden ilk kez ayrılır gibi olmuştu.) *Nutuk*'ta Mustafa Kemal bu yönü açıkça ortaya koymuştur. Galiba demek istediği, İttihat ve

Terakkililerin "marifetlerinin" İzmir suikast girişimi ile sınırlı olmadığı, bunun bir "evveliyatı" olduğuydu. Yoksa Yahya Kaptan ve Arif-Hüseyin Avni-Mithat harekâtını ayrıntılarıyla uzun uzadıya anlatmış olması anlaşılamaz ve *Nutuk*'un "yapısal bir yanlışı," bir dengesizlik olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak şu söylenebilir. Arif-Hüseyin Avni-Mithat harekâtı, işin içinde İttihatçılık (Enver), Bolşeviklik (Mithat), bölgecilik (Erzurum) bulunan ve Mustafa Kemal'in önderliğine karşı yöneltilmiş bir darbe girişimi olarak gözüküyor. Güvenilir bir kaynak olmamakla birlikte, Rıza Nur'a göre de Ağustos'ta bağ komşusu olan Celalettin Arif ve Hüseyin Avni'nin kendisine gelerek Mustafa Kemal'i devirmek gerektiğini, Erzurum'a gidip bu işi yapacaklarını söylemişler. Nur onların bu düşüncesini Karabekir razı edilmek şartıyla kabul etmiş. Karabekir razı olursa öbür komutanları ikna edip Mustafa Kemal karşıtı genel bir akım oluşturulabilirmiş. Böylece tehlikeli bir bölünmeye yol açmadan iş kotarılmış olacaktı. Dikkat edilirse bu tasarıda çok önemli bir eksik var. Almaşık önder adı geçmiyor. Olasılıkla ilk önce Celalettin Arif bu role oturacak, gerektiğinde yerini Enver'e bırakacaktı. Nur, tasarının Arif-Karabekir zıtlaşması yüzünden yürümediğini söylüyor.[233]

Nur'un sözünü ettiği darbe tasarısını doğrulayan (ama o da pek güvenilir sayılamayacak) bir kaynak daha var. Erzurum'da *Albayrak* gazetesini çıkaran Süleyman Necati'ye (Güneri) göre, Ankara'da Maarif Vekili Rıza Nur, İktisat Vekili Yusuf Kemal, Sıhhiye Vekili Adnan, Dahiliye Vekili Câmi, Adliye Vekili Celalettin Arif, Mustafa Kemal'in istibdadından kurtulmak için Arif'in Erzurum'a gitmesini kararlaştırmışlar. Karabekir'i de razı edebilirlerse niyetleri Mustafa Kemal'i devirmekmiş. Burada sanki iki aşamalı bir tasarı var gibi. Önce halk hükümeti girişimi, yani Erzurum ve çevresine egemen olmak. Arif'in önderliğinde bu başarıldıktan sonra Mustafa Kemal'i devirmeye kalkışmak ki, muhtemelen bu, Enver'i devreye sokarak başarılmak istenecekti.

Süleyman Necati'nin anlattığına göre Karabekir'in aklı bu işe yatmış, ama Necati'nin ağabeyi Mithat Bey karşı çıktığı için iş yürümemiş. Bu arada Mustafa Kemal olayı öğrenmiş ve güya 15. Ko-

lordu Kafkas Tümen Komutanı Deli Halit Bey'e, Celalettin Arif ile Karabekir'in arasını bozup tasarıyı suya düşüremezse Karabekir'e suikast yapılmasını buyurmuş.[234]

Bu karanlık tabloyu değiştiren etken Mustafa Kemal'in Trakya ve Batı Anadolu'da ağır yenilgilere uğramış bir önder olmaktan çıkmasıydı. Bu da bir süredir duyulan tereddütlere son verilerek, Atatürk'ün Doğu Cephesi harekâtı için emir vermesiyle sağlandı (20 Eylül 1920). Kısa sürede elde edilen zafer, Mustafa Kemal'in önderliğini perçinledi, Büyük Millet Meclisi hükümetinin yeniden nüfuz kazanmasına yol açtı. Batıdaki yenilgi bütün fecaatiyle duruyordu ama, şimdi Büyük Millet Meclisi hükümetinin kazanç hanesinde askeri bir zafer vardı artık.

44. Sovyet Rusya ile İlişkiler

Yukarıda değindim, Türkiye'nin çaresizliği durumunda en önemli destek ve yardım kapısı Sovyetler Birliği'ydi. Rusya daha önce Osmanlı Devleti'nin amansız düşmanı durumunda olmuştu. Fakat Rusya'da büyük bir devrim gerçekleştirilmiş ve eski Rusya gitmiş yerine yepyeni, Çarlığın her şeyini, bu arada Türkiye siyasetini toptan reddeden bir Yeni Rusya, yani Sovyetler Birliği ortaya çıkmıştı. Üstelik Batı, Osmanlı'yı yok etmek için üstüne çullandığı gibi, yine yok etmek amacıyla Sovyetler'in üstüne de çullanmış bulunuyordu. Görülüyor ki bu yazgı birliği Türkiye ile yeni Rusya'yı doğal müttefik yapmıştı. Ama Türklerin kafasında düğümlenen önemli bir soru vardı. Acaba Türkiye komünist (Bolşevik) olmadan bu ittifak gerçekleşebilir miydi? Aynı soru Bolşevik Rusların kafalarında da düğümleniyordu.

29 Mayıs günü Meclis'in yaptığı gizli oturumda Sırrı Bey (İzmit) şöyle diyordu: "Garbın her vakit üzerimize havale ettiği imha politikasına karşı mukavemet edebilmek için ancak Şarkı gösteriyoruz ve sonra yine onunla içli dışlı olmaktan ihtiraz ediyoruz (çekiniyoruz). Şarka temasta, şarka teslim-i nefs etmekle bir faide-i maddiye görüyorsak bunu vaktiyle yapmalıyız." Mustafa Kemal'in buna yanıtı şu olmuştur: "Bu suretle bittabi Şarktan gelme-

si muhtemel olan müspet kuvvetlere iltifat edeceğiz. Ancak bu noktada iki ciheti birbirinden tefrik etmek lazımdır. Biri Bolşevik olmak, diğeri Bolşeviklik Rusya'sıyla ittifak etmek. Biz Heyet-i İcraiye Bolşeviklik Rusya'sıyla ittifak etmekten bahsediyoruz. Yoksa Bolşevik olmaktan bahsetmiyoruz. Bolşevik olmak büsbütün başka bir meseledir."[235]

Genel olarak Osmanlı'da sosyalizm konusunda büyük bir ilgisizlik, bilgisizlik egemendi. Bu, Türklerin toplumsal gelişmemişliğinin, geriliğinin doğal bir sonucuydu. Kapitalizme henüz adım atmaya çalışan bir toplumda, gelişmiş bir kapitalizmin kusurlarının panzehiri olmak savındaki bir ideoloji ya da düzen söz konusu olabilir miydi? Nitekim, ne Namık Kemal'lerin 1. kuşak Jön Türkleri ne de Ahmet Rıza'ların 2. kuşak Jön Türkleri arasında sosyalizm ile ilgilenen pek olmamıştı.[236] Yalnız 1. kuşaktan Jön Türkler arasındaki Mehmet, Reşat, Nuri beylerin Paris Komünü'ne katıldıkları anlaşılıyor. Ne var ki Reşat'ın Komün yandaşlığı ile "fikr-i fasit" (bozuk) olan komünizmi karıştırmamak gerektiği konusunda bir yazısı var.[237] II. Meşrutiyet'te sosyalist bir hareket vardır ama son derecede cılızdır. Bu dönemde Türklerin Marksizm ile, hatta emperyalizm kavramıyla tanışmaları savaş sırasında Almanya'dan İstanbul'a gelen Parvüs'ün (Alexander Helphand) konuşma ve yayınları sayesinde olmuştur. Tabii 1917 Ekim Devrimi'yle birlikte ilgisizlik ve bilgisizlik azalmaya başlamıştır.

Anadolu'ya geçmeden önce Mustafa Kemal'in bir Sovyet sorumlusuyla teması olduğu anlaşılıyor. Anadolu'ya geçtikten sonra da Havza'da komünist temsilcisi sayılabilecek kişi ya da kişilerle görüşmüş olabileceğine dair işaretler vardır.[238] Şunu da belirtmek gerekir ki, Mustafa Kemal birçok kaynaktan Sovyetler konusunda bilgilenmekteydi. Bu kaynaklar arasında Sovyetler'e yakınlığı dolayısıyla Trabzon ve Erzurum'un (başta Karabekir) önemli yerleri olduğu tahmin edilebilir. Büyük Millet Meclisi kurulur kurulmaz Mustafa Kemal, kurduğu hükümetin bir can simidi olarak değerlendirdiği Sovyetler Birliği ile temasa geçti. Mustafa Kemal'in Sovyet hükümetine Karabekir aracılığıyla gönderdiği 26 Nisan günlü ileti emperyalizme karşı iki ülkenin askeri gücünü birleştirmek ve

diplomatik ilişki kurmak isteğini dile getiriyordu. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan İngilizlerden yana bir siyaset güdüyorlar, bu yüzden de Sovyetler'le Türkiye arasında serbestçe temas sağlanamıyordu.[239] Bunun için Sovyetler'in Gürcistan'a, Türkiye'nin Ermenistan'a askeri harekât yaparak onların Bolşevik ittifakına sokulmasını sağlamaları öneriliyordu. Türkiye Azerbaycan'ın da bu ittifaka girmesini sağlayabilecekti. Son olarak Türkiye'yi işgal altında tutan emperyalist güçleri kovmak ve ileride emperyalizm aleyhinde ortak mücadele için şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altın ruble ve askeri gereçler, sağlık malzemesi, yalnız Doğu'daki kuvvetler için erzak yardımı isteniyordu.[240]

Bundan sonra Hariciye Vekili Bekir Sami (Kunduh) başkanlığında bir heyetin Rusya'ya gönderildiğini görüyoruz. Heyette İktisat Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk), Dr. İbrahim Tali (Öngören), Lazistan Mebusu Osman Bey, Erkân-ı Harbiye Kaymakamı (Yarbay) Seyfi (Düzgören) vardı. Heyet 11 Mayıs günü yola çıktı ve ancak 19 Temmuz günü Moskova'ya ulaştı.[241]

Bu arada Mustafa Kemal'in göndermiş olduğu iletiye 3 Haziran'da Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin imzalı bir yanıt geldi. Mektup Türk hükümetinin dış siyaset ilkelerinin memnunlukla öğrenildiğini bildirdikten sonra, tuhaf biçimde bu esasları özetlemeye kalkıyordu (acaba bir çeviri yanlışı mı var?). Bunlar şöyleymiş:

1) Türkiye'nin bağımsızlığı;

2) Türk topraklarının Türkiye'de kalması;

3) Arabistan ve Suriye'nin bağımsızlığı;

4) Büyük Millet Meclisi kararına göre Türkiye Ermenistanı'nda, Kürdistanı'nda, Batum bölgesinde, Doğu Trakya'da, Türklerle Arapların birlikte oldukları yerlerin yazgısını belirlemek üzere buralarda halk oylaması yapılması, bunun için göçmüş halkın yerlerine dönmesi;

5) Büyük Millet Meclisi hükümetinin yönetimindeki yerlerde Avrupa'nın en geniş azınlık haklarının tanınması;

6) Boğazlar düzeninin Karadeniz'deki kıyıdaş ülkelerin katılacağı bir konferansla belirlenmesi;

7) Kapitülasyonların ve yabancı mali denetimin kalkması;

8) Her tür yabancı nüfuz bölgesinin kaldırılması.

Bunları sıraladıktan sonra Çiçerin Kafkaslar'da emperyalist devletlere karşı (Ermenistan'a karşı değil) harekâta katılma isteğinin "not edildiğini" ("yorum yok" anlamında) bildirdi. Ayrıca, Ermenistan ve İran ile çizilecek sınırların belirlenmesinde Sovyetler'in arabuluculuk yapmaya hazır olduğunu, Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurulmasını arzu ettiklerini belirtti. Son olarak Türkiye'ye savaşımında başarılar diledi.[242]

Bu mektubun Mustafa Kemal'in iletisine ne ölçüde yanıt olduğu tartışılabilir. Çünkü yardım konusuna hiçbir değinme olmadığı gibi, Kafkasya'da temas sağlama işine ancak dolaylı bir değinme vardı. Sanki Sovyetler Büyük Millet Meclisi hükümeti ile ilişkilerde bir "bekle-gör" tutumu içindeydi. Ayrıca mektupta sözü edildiği üzere İran'la bir sınır sorunu olmadığı gibi (Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan bugüne sanırım öyledir), Misak-ı Milli'de yalnızca Mondros Mütarekesi sınırları dışındaki Arap ülkeleri, Batı Trakya ve Elviye-i Selase [üç liva: Batum, Kars, Ardahan] için öngörülen halk oylamasının, o sınırlar içindeki pek çok yerde uygulanmasını Türkiye istiyormuş gibi gösterilmişti. (Anlaşılan Sovyet Dışişleri Misak-ı Milli'den pek haberli değildi.) Osmanlı egemenliği sona erdiğinde kurulacak Arap devletleri konusunda bir bilgisizlik bulunduğu da göze çarpıyor (Irak yok). Olumlu kimi yönlerine karşın mektubun Ankara'da bir hayal kırıklığı uyandırdığını tahmin etmek zor değildir.

Mustafa Kemal'in 20 Haziran günlü yanıtı Ermenistan ve "Acemistan'la" sınır belirlenmesinin görüşmeler yoluyla çözülmesini yeğlediklerini ve bu konuda Sovyetler'in arabuluculuğunu memnuniyetle kabul ettiklerini bildirdi (md. 2). Ancak, komşularımızda Türklüğü tartışma götürmez bölgelerde arazi tahrip edilmekte ve ahali kırılmakta, "Garp emperyalistlerine has" yöntemlerle yapay çoğunluklar oluşturulmaya çalışılmaktaydı (etnik temizlik?) ve biz bundan "şiddetle muzdarip ve müştekiydik." Bu yüzden acil önlem olarak Elviye-i Selase'de kimi yerleri işgal etmek için askeri harekât yapmak zorunluluğunu duyumsamış iken, Çi-

çerin'in mektubu üzerine bunu ertelemiştik. Ancak halkımız aleyhine Ermenilerin saldırılarının durdurulması için Sovyetler'in arabuluculuk önerilerinin süratle bildirilmesi rica ediliyordu (md. 3).

Ondan sonraki madde iki ülkenin temasının olmaması sorununu ele alıyordu. Sovyetler'e göndermiş bulunduğumuz heyet bu yüzden hâlâ yolda ve Erzurum'da beklemekteydi. Arzu edilen temasların sağlanabilmesi için heyete kolaylık sağlanması isteniyor ve "şimdiden" Sovyet temsilci ve heyetleri bekleniyordu (md. 4). Son madde (md. 5) belki de Moskova'nın göstermiş olduğu ilgi eksikliğine karşı bir uyarı gibiydi. Deniyordu ki, Batı emperyalistlerine karşı kurtuluş ve bağımsızlığımızı korumakla kalmıyorduk. Aynı zamanda bu emperyalistlerin kuvvetlerine ve Türk ulusunu emperyalizmin amaçları için araç yapmak isteyenlere engel oluyorduk. Yani, Türk kurtuluş savaşımı olmasa emperyalizmin bu savaşıma ayırdığı kuvvetler Sovyetler'e yöneltilebilecek, hatta belki Türk kuvvetleri de saldıran bu kuvvetlerin arasında yer alacaktı. Böylece Büyük Millet Meclisi hükümetinin emperyalizme karşı mücadelesinin Sovyet Rusya "ve bütün beşeriyet" için taşıdığı önem ve değer anımsatılmış oluyordu.[243]

Okyar, Sovyet yanıtında yardım konusuna değinilmemiş olmasına ve Türkiye'nin Ermenistan'a müdahalesinin dolaylı olarak reddedilmiş olmasına dikkat çekiyor ve Mustafa Kemal'in bu yanıtında "ricacı taraf" olarak, alttan alan, yumuşak bir tutum içinde olmasını "normal" buluyor. Bu değerlendirme doğru görünmekle birlikte, Mustafa Kemal'in yanıtında iki uyarı vardı. Biri, acil insani durum dolayısıyla, bizim Ermenistan'a müdahale etmemizi istemiyorsan, sen bu müdahaleyi süratle yapmak durumundasın uyarısıydı. İkincisi, Türk Kurtuluş Mücadelesi'nin Sovyetler için önem ve değerinin anımsatılmasıydı.

Atatürk'ün Mustafa Suphi ile de bir mektuplaşması oldu. Türk İştirakiyun Teşkilatı adına Bakû'dan Mustafa Kemal'e gönderilen 15 Haziran 1920 günlü, Heyet-i Merkeziye Reisi Mustafa Suphi ile Mehmet Emin imzalı kısa mektupta, barış koşullarının Anadolu "rençberinin son rızk-ı danesine kadar" bir taarruz olduğu belirtiliyordu. Böyle bir antlaşmayı kabul eden herhangi bir hükümet

ya da sınıf ile savaşıma karar veren İştirakiyun örgütünün Ankara'nın yardımına "nail" olacağını umuyorlardı. Mektubu Süleyman Sami getiriyordu ve Mustafa Kemal'le görüştü. Bir hayli zaman sonra, Mustafa Kemal 13 Eylül günlü yanıtını yazdı.

Yanıtta büyük çoğunluğu rençber ve köylü olan milletin barış koşullarını reddettiği ve Batı'nın emperyalizm ve kapitalizm "mahkûmiyetinden" kurtulmak için savaşıma karar verdiği belirtiliyordu. Halk, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak her düzeyde örgütlenerek Büyük Millet Meclisi'ni ve onun halk hükümetini oluşturmuştu. Demek ki Sovyet "teşkilat-ı idaresinden farksızdı" ve "içtimai inkılabı" yürütmekteydi. Ne var ki emperyalist ve kapitalistlerin saldırısına İstanbul hükümeti de "fiilen" katılmakta ve padişah adına sürekli kışkırtmalarla "mahalli ihtilaflar" çıkartmaktaydı. Bunlarla da uğraşmak gerektiğinden, milletin "vahdet ve mukavemetini" bozacak, "zamansız ve fazla" girişimlerden de kaçınmak gerekiyordu. Türkiye İştirakiyun Teşkilatı'ndan maddeten ve manen yararlanabilmek için, teşkilatın "münhasıran" (yalnızca) Büyük Millet Meclisi Riyaseti'yle ilişki kurması gerekiyordu. İşbirliği yapabilmek için teşkilat tam yetkili bir murahhası Büyük Millet Meclisi yanına göndermeli ve Bakû'da Büyük Millet Meclisi'ni temsil eden Memduh Şevket'le ilişki kurmalıydı. Görülüyor ki Mustafa Kemal İttihat ve Terakki önderlerine yalnız kendileriyle (Büyük Millet Meclisi ile) çalışmak konusunda gösterdiği duyarlılığı Türk Bolşeviklerine de göstermekteydi.[244]

Bekir Sami heyeti 19 Temmuz'da Moskova'ya varmış, görüşmeler 24 Temmuz'da başlamıştı. 24 Ağustos'ta yapılacak antlaşmanın sekiz maddesi üzerinde anlaşma sağlandı. Fakat ardından birtakım engeller çıktı. Rusların Ermenilerle demiryolunu tümüyle onlara bırakan bir anlaşma yapmaları üzerine heyet durumu şikâyet için Lenin'i ziyaret etti. Onun durumun düzeltileceği vaadi üzerine devam edildiyse de, 27/28 Ağustos Bekir Sami-Çiçerin görüşmesi üzerine görüşmeler durdu. Çünkü Çiçerin, Van, Muş, Bitlis'in Ermenilere verilmesini istedi. Daha önce Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal'e gönderdiği 3 Haziran günlü mektubunda da, Radek'in Ermenistan'a ufak bir toprak fedakârlığı yapılırsa III.

Enternasyonal'de Türkiye'nin (ve Rusya'nın) durumunun güçleneceğini söylediğini bildirmişti. Bu görüşü Cemal ve Halil paşalar (Enver'in amcası) destekliyorlardı. Oysa Misak-ı Milli'de Elviye-i Selase bile (gerekirse halk oylaması koşuluyla da olsa) Türkiye topraklarında gösterilmişti. Buna Ankara'nın yanıtı sert ve kesin oldu (9 Eylül). Misak-ı Milli'nin mimarı olarak Mustafa Kemal, "her ne pahasına olursa olsun" kabul edilemeyecek bir öneri olduğunu, Sovyetler'den kaynaklansa da "emperyalist bir hareket" olduğunu bildirdi ve bu görüşün kabul edilmemesi halinde Bekir Sami'nin Ankara'ya dönmesini istedi. Moskova'dan dönen Yusuf Kemal'in Büyük Millet Meclisi'ndeki açıklaması üzerine Büyük Millet Meclisi de Çiçerin'in önerisini reddetti (16 Ekim 1920). Yalnız, göçmüş olan Ermeniler yurtlarına dönüp azınlık haklarından yararlanabileceklerdi.[245] Burada, koşullar ne denli ağır olursa olsun Mustafa Kemal'in davasına ve programına olan inancının sağlamlığı bir kez daha belli oluyor.[246]

Görüldüğü gibi Sovyetler Van, Bitlis ve Muş'un Ermenistan'a verilmesini istiyor ve bu yüzden diplomatik görüşmeleri ağırdan alıyorlardı. Bunu, Ermenileri ezilmiş olarak gören uluslararası komünist hareketin talebi doğrultusunda istediklerini söylüyorlardı. Fakat bu gerekçe ancak kısmen doğru olabilirdi. Ermenistan ilk ağızda Bolşevikleştirilecek ülkeler arasında bulunduğundan, bir bakıma buraları yalnız Ermenistan için değil, kendileri için de istemiş oluyorlardı. Nasıl olsa Büyük Millet Meclisi hükümeti fena halde sıkışmış durumdaydı. Oysa Sovyetler iç savaşın üstesinden gelmiş, Polonya ile tutuştukları savaşta (bir ara) zafere yaklaşıyorlardı. Büyük Millet Meclisi hükümeti ise İç Savaş ve Yunan istilası karşısında perişandı. Bu hükümetin daha ne kadar süreceği belli değildi.

Ne var ki Polonya savaşı Lehlerin 24 Nisan'da başlattıkları taarruzla Ağustos sonunda bir Leh zaferiyle sonuçlandı (12 Ekim'de Riga'da mütareke ve ön barış imzalandı). Öte yandan, sabrı tükenen Türkler 28 Eylül'de taarruza geçerek Misak-ı Milli sınırlarını Ermenistan'a kabul ettirdiler. Gürcistan'a da iradelerini kabul ettirip Elviye-i Selase'yi geri aldılar. Doğuda kendini kanıtlayan Türki-

ye, I. İnönü Savaşı'yla batıda da kanıtlayınca Türk-Sovyet Dostluk ve Yardım (Moskova) Antlaşması'nı bağıtlamak (16 Mart 1921) olanaklı hale geldi. Görülüyor ki, Sovyetler, her şeye karşın, en azından bir süre, Çarlığın Osmanlı'ya bakışından tümüyle kurtulamamış ve Ankara hükümetinin ciddiyetini kavrayamamışlardır.

Bu arada birçok belirsizlikler, tatsızlıklar yaşandı. Bekir Sami'nin Hariciye vekili seçilmesi ve hele Rusya'ya murahhas heyet başkanı olarak gitmesi Ankara için büyük bir talihsizlik olmuştur. Çünkü anlaşılan Osetya'nın soylularından (Oset Prensi) olan Bekir Sami Türkiye için çalıştığı kadar, bağımsız Osetya için de çalışıyordu, hatta bir iddiaya göre Osetya'nın bağımsızlığı karşılığında Van'ı önerecek bile olmuş. Moskova'da da Kafkasyalı gençlerle görüşmeler yapıyormuş. 11 Eylül 1920'de Moskova'dan ayrılmış ve ondan sonra kendisiyle temas kurulamamış. Ancak 30 Ocak 1921'de Ankara'da ortaya çıkabilmiş.[247] Bekir Sami'nin bu davranışlarının Sovyetler'i ne denli kuşkulandırdığını tahmin etmek zor değildir.

Öte yandan Sovyet Elçisi Budu Mdivani 28 Aralık'ta Kars'a geldi ve orada haftalarca kalarak ancak 22 Ocak 1921'de yola çıkabildi, 18 Şubat'ta Ankara'ya ulaştı. Kars'ta iken o çevredeki Rus Molokan köylerinde Bolşevikleştirme çalışmaları yaptığı anlaşılıyor. Bu elçi de Türkleri kuşkulandırdı, belki bu yüzden iki ayı doldurmadan geri çağrıldı.[248]

Bütün bu tatsızlıklara karşın iki taraf da, yani Büyük Millet Meclisi hükümetiyle Sovyet hükümeti birbirlerine "fena halde" muhtaçtılar. Örneğin G. V. Çiçerin'in Güney Kafkas Sovyet temsilcilerine gönderdiği 24 Eylül 1920 günlü mektubunda, gericilerin Kemalistleri yenmesi durumunda padişahın önderliğinde Anadolu'da Sovyetler'e karşı bir cihat başlatılmasının kendilerini zor duruma düşüreceği değerlendirmesi yapılıyordu.[249] Onun içindir ki elçilik kâtibi Y. Y. Upmal (Upmal-Angarski) başkanlığında 4 Ekim 1920 günü Ankara'ya ulaşan 200 kişilik Sovyet elçilik kuruluyla üç sandıkta 200 kilo kadar külçe altını Kemalistlere yardım olarak getirilmiştir. Bilindiği gibi, Sovyet para ve silah yardımları hep sürecektir.[250] İşin pek bilinmeyen yanı, 1921'de ve sonra da kıtlık çe-

ken Rusya'ya tahıl yardımı, hatta para yardımı yapılmış olmasıdır. 1921 yılbaşında (1 Ocak 1921) Mustafa Kemal'le Upmal'ın görüşmesinde iki hükümetin yakınlığı açıkça belirtilmiştir. Upmal, "Anadolu'nun yakın gelecekte, kahraman bir mücadele sonucunda, ekonomik ve siyasi tam bağımsızlığını kazanacağına güvenimin tam olduğunu belirtmeme izin verin," der. Mustafa Kemal'in yanıtı, "... İnanıyorum ki, ezilen halkların kurtuluşu için verdiğimiz mücadelemiz, bize tam destek sağlayan Sovyet Rusya'yla el ele ilerlemek zorundadır." Upmal onun üzerine, "... Bütün ufak tefek anlaşmazlıklarımız ve aramızdaki kopukluklar en kısa zamanda ortadan kalkmalıdır," diye ekler.[251]

Nitekim 27 Haziran 1920'de *İzvestia* gazetesinde Skaçkof imzalı bir yazı iki ülkenin birbirlerine olan gereksinimlerini çok iyi açıklıyordu. Yazara göre kimi yoldaşlar, Türkiye'nin her an İtilaf devletlerinin yanına geçebilecek güvenilmez bir dost olduğunu söylüyorlarmış. Skaçkof'a göre Türkiye'nin bağlılığının güvencesi İtilaf devletlerinin ona kabul ettirmek istedikleri ve onu tümüyle parçalayacak olan barış antlaşmasıydı. Sovyetler ona mücadelesinde tek yardımcıydı. Kölelik ve bölünme tehlikesi kalkmadıkça Türkiye Sovyetler'in en güvenilir dostu olacaktı.

Sözü edilen yoldaşlar bu mantığı kabul etmekle birlikte İtilaf, siyasetini değiştirdiği takdirde, örneğin onu bölmekten vazgeçip İstanbul'u vermeye razı olduğu takdirde Türkleri kandırıp, hatta Sovyetler'e karşı kullanabileceklerini söylüyorlarmış. Fakat yazara göre böyle bir olasılık yoktu, çünkü uluslararası kapitalizm Türkiye'yi yağmalamayı kafaya koymuştu. Onların başını çeken İngiltere, öbür emperyalist ülkeleri çok ustalıkla bu yola sokmuş bulunuyordu.[252]

45. Komünizm Etkisinde Kimi Akım ve Örgütlenmeler

Uzun erimde Türkiye'nin yazgısına egemen olacaklarına inanan İttihat ve Terakki'nin A kadrosunun çevresinde o günlere hazırlık olmak üzere bazı çalışmalar yapıldı. Bu çalışmalar Batı em-

peryalizmine karşı en önemli desteğin Sovyet Rusya'dan, dolayısıyla komünizmden geleceğinin doğallıkla farkındaydılar. Onun için bunlar komünizmi benimsemeseler bile, onunla hesaplaşmak, dolayısıyla ondan etkilenmek durumunda kalmışlardır. Neden komünist olunmadığının mantığı şuydu: 1) Türkiye ve öbür İslam ülkeleri, Rusya gibi kapitalistleşme, sanayileşme yönünde gelişme göstermiş toplumlar değillerdi. Komünizm ise gelişmiş bir kapitalizme tepki olarak doğmuş bir hareketti. Onun için Türkiye ve İslam ülkelerinin komünist olması söz konusu olamazdı. 2) Buna karşın Türkiye'de komünizm uygulanmaya kalkışılırsa, Türkiye İslam âleminden kopmuş olurdu. Bu da ne Türkiye'nin, hatta ne de Sovyet Rusya'nın çıkarlarına uyardı.

Bu bağlamda yapılan çalışmalardan ilki Kör Ali İhsan Bey'in bir "Fırka" adına İstanbul'da hazırlanmış programıdır. Bu program Türkiye'nin geri kalmışlığının bir çözümlemesiyle başlıyordu. "Hakiki" tımar sahiplerinin yenilgisiyle birlikte halk yönetimden uzaklaştırılıp kapıkulları ve onların sürdürücüsü olan memurlar yönetime egemen olmuşlardı. İktisat konularıyla ilgisiz oldukları için halk yoksul kalmış ve yoksulluğun sonucu ahlaksız olmuştu. Yabancıların kışkırttığı bazı unsurların ayaklanmaları da başka bir etkendi. Durumun düzelmesi için yönetim halkın iktisadi gereksinimlerini göz önüne alan bir "halk idaresi" haline gelmeli, eğitim, refah ve adalet ilkelerini benimsemeliydi. Egemenlik "bila kayd-ü şart" milletin olmalı ve Meclis-i Umumi-i Millet tarafından temsil edilmeliydi. İşleri Meclis'in seçeceği komiserler (bakanlar) yürütmeliydi – yani meclis hükümeti. İlginç bir yönü insanların meslekleri içinde meslektaşları arasından seçim yapmalarının öngörülmesiydi. Örneğin, çiftçiler, sanatkârlar, tacirler gibi dokuz mesleğe ayrılan insanlar kendi aralarından temsilciler seçeceklerdi (mesleki temsil). Bankacılık devlet tekelinde olacak, yabancı sermaye gelebilecek, ama ayrıcalık (imtiyaz) sahibi olmayacaktı. Halkın kooperatifler ve sendikalar halinde örgütlenmesi özendirilecekti. Yine dikkati çeken bir nokta padişahlık, halifelik, devlet başkanlığı ve din konularına hiç değinilmemesiydi. Ali İhsan böyle bir yönetimin Rusya'dakine üstün olacağını düşünüyordu.[2.5.3]

Mesleki temsil bir İttihatçının yapıtı ve birçok İttihatçının desteklediği bir program olmakla birlikte, o camiada da genel bir kabul görmekten biraz uzaktı. Oysa *Mesaî* denen programın daha genel bir kabul görmüş olduğu söylenebilir. Talat Paşa da ikincisini yeğlediğini söylemiştir. Bu programın kim(ler?) tarafından ne zaman, nerede yazıldığı konusunda belirsizlikler varsa da Küçük Talat (ve arkadaşları?) tarafından Bakû'da 1920 sonbaharında hazırlandığı söylenebilir. *Mesaî*'ye göre Türk toplumu Batı'daki denli gelişmiş olmamakla birlikte memurlar bir yönetici sınıf olmuşlar, halkı ve iktisadi gereksinimleri dikkate almamışlardır. Demek ki halkı iktidara getirerek yoksulluğu kaldıracak iktisadi gelişme sağlanmalıdır. Bolşevik Rusya ile yakınlaşma olumlu bulunmakla birlikte, Bolşevikleşmenin yanlış olacağına "Fırka" (adı yok) "şiddetle" inanmaktadır. Çünkü Bolşevizm uygulandığı yerlerde facialara yol açmıştır. Bolşevikliğin "ılımlısı" yoktur, yüksek ve orta sınıfların yok edilmesine ve milliyet karşıtlığına dayanır.

Halkın seçeceği Şura-yı Millet en yetkili kuruldur ve meclis hükümetine göre yürütme ve yasamayı kendisi üstlenir. Devletin başında sorumsuz bir padişah bulunacak, ancak hanedandan kimin padişah olacağı Şura-yı Millet ve Şura-yı İslam tarafından belirlenecektir. Şura-yı İslam, Şura-yı Millet tarafından gösterilecek 45 adaydan 15'inin liva meclis-i umumileri tarafından iki yıllığına seçilmesiyle oluşur. Dinsel görevliler, subaylar ve başka bazı görevliler (yargıçlar) oy hakkına sahip değillerdir. Kadınlara birçok haklar tanınacaktır. Yabancı sermaye özendirilecektir, ama mali alana girmemek üzere. Kamu hizmetleri ve madenler özel kesime bırakılamaz. Kooperatif, sendika ve meslek kuruluşları özendirilecektir. Köylüyü toprak sahibi kılmak için toprak reformu yapılacaktır. Ülke kurtulduktan sonra daimi ordu "halk milisi" biçimine dönüştürülecektir. Memurlar büyük bir ölçüde tasfiye edilerek büyük tasarruflar sağlanacaktır. Birçok davalarda yetkili olacak ve kararları temyiz edilemeyecek Halk Mahkemelerinin yargıçlarını halk kendi içinden seçecektir. *Mesaî* mesleki temsile bir ödün veriyor. Şura-yı Millet'e meslekler, siyasal dernekler de örgütlerinin gücüne göre mebus verebileceklerdir (md. 18). Ayrıca, iktisadi ve top-

lumsal gelişme sağlandıktan sonra meslek ve sınıf esasına göre seçimlerin yapılması öngörülmüştür.[254]

Bu iki programın bu sıralar ortaya atılmış olması, Trakya ve Batı Anadolu'daki korkunç yenilgiler, Sevr, sürüp giden ve ancak Çerkes Ethem'in hakkından gelebildiği İç Savaş karşısında Ankara'da görünen iktidar boşluğunu doldurmak için İttihatçıların yaptığı hamleler olarak değerlendirilmelidir. İttihatçılar iktidar hamlesini yaparken, benzer değerlendirmeyi (Ankara'da iktidar boşluğu) yapan komünistlerin de önünü kesmek istemektedirler. Ankara'da iktidarı ele geçirmek coşkusu o dereceye varmıştır ki, Sovyetler'den gelebilecek tepkilere aldırmadan komünizm aleyhinde esip savurmaktadırlar. İttihatçıların ve komünistlerin iktidar hamleleri tıpkı Celalettin Arif ve Hüseyin Avni'nin bölgesel ölçekte yapmaya kalkıştıkları iktidar hamlesi gibidir.

İki programda da komünizm karşıtlığı açık olmakla birlikte komünizmden esinlendikleri de –toprak reformu, sınıf savaşımı (memur-halk çelişkisi biçiminde), iktisada verilen önem, şura ve komiser gibi terimler– açıktır. Aynı biçimde meclis hükümeti dizgesinin de Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nden esinlendiği söylenebilir.

Şimdi komünistliğe daha yakın olan kimi örgütlenmelere değinmek istiyorum. İlk olarak Yeşilordu'dan söz edelim. Herhalde Yeşilordu deyimi Kızılordu deyiminden esinlenmiş olmalı. Bolşevikler Kızılordu'yu kurmuş olduklarına göre Müslümanların kuracağı ordu da, yeşilin İslamiyet'i simgelemesi dolayısıyla, Yeşilordu olmalıydı. Anadolu'nun en kara günlerinde, kimileri Rusya'dan ya da Kafkasya'dan gelecek bir Yeşilordu'nun Türkiye'yi kurtaracağı umuduyla avunmuşlardı. Yukarıda gördüğümüz üzere, Karabekir de, umudu ayakta tutmak için Yeşilordu'nun öncüsü diye küçük bir birliği Erzurum'dan Ankara'ya göndermişti. Bir de Ankara'da Mustafa Kemal'in arkadaşlarının kurduğu gizli Yeşilordu Derneği vardı. Atatürk'ün *Nutuk*'ta anlattığına göre, birçok insanın ve bu arada pek çok askerin devrimin ve savaşımın mantığından çok, padişahın ve halifenin sözlerine kulak asmaları karşısında, bilinçli insanları toplayacak ve bu arada bilinçli Kuvayı Milliye birlikleri oluşturacak bir örgüt gereksinimi duyulduğu

için Yeşilordu kurulmuş. Genel Merkez üyeleri Şeyh Servet, Adnan Adıvar, Hakkı Behiç, Eyüp Sabri, Yunus Nadi, Hüsrev Sami, İbrahim Süreyya, Çerkes Reşit, Sırrı (Bellioğlu), Mustafa (Cantekin), Hamdi Namık (Gör), Muhittin Baha (Pars), Nâzım (Öztelli) idi. Atatürk kâtib-i umuminin Hakkı Behiç olduğunu söylüyorsa da, Tunçay nedense Nâzım Bey'in bu görevi yürüttüğünde ısrar ediyor. Örgüt gizliydi ama tüzüklerini yayımlamışlar ve örgütü yaygınlaştırmak için her yöne görevliler göndermişler. Demek ki daha önce Karakol gibi komitamsı, İttihatçı bir örgütü reddetmiş olan Mustafa Kemal'in şimdi durumu o denli zayıflamıştı ki buna benzer bir örgütlenmeyi kabullenmek ve bir ölçüde ona önayak olmak durumunda kalmıştı. (Yeşilorducular etkinliklerini Mustafa Kemal adına yaptıklarını söylüyorlardı.) Fakat Çerkes Ethem'in Yozgat'a gittiği (19 Haziran'da Ankara'ya geldi, 20'sinde hareket etti) ya da oradan döndüğü sırada (12 ya da 17 Temmuz; Eskişehir'e hareketi 19 Temmuz) o ve kardeşi Tevfik Yeşilordu'ya girdiler. Ondan sonra Yeşilordu ile Kuva-yı Seyyare adeta bütünleşmiş oldu. Böylece Ethem ve kardeşleri Yeşilordu'yu Mustafa Kemal'in elinden almış oldular.

Bu gelişme Mustafa Kemal'i rahatsız etti. Çünkü Ethem ve adamları Yozgat zaferinden sonra iyice şımarmışlardı. Yozgat isyanından Ankara Valisi Yahya Galip'i sorumlu tutarak yargılamaya (yani asmaya?) kalkmışlardı. Hatta Ethem'in Ankara'ya döndüğünde Mustafa Kemal'i Meclis'in önünde asacağını söylediği bile duyulmuştu. Yeşilordu'nun Malatya'da bile örgütlenmekte olduğunu duyunca Mustafa Kemal örgütü incelemeye aldı ve zararlı olduğu kanısına vararak dağıtılmasını buyurdu. Fakat o sıra Atatürk'ün iktidarı sallantılı bir halde olduğu için bunu gerçekleştirmek pek kolay olmadı.[255] Çünkü Yeşilorducu mebuslar Büyük Millet Meclisi içinde **Halk Zümresi** adıyla örgütlenmiş bulunuyorlardı. Ayrıca, Ethem ve kardeşleri Eskişehir'de Yeşilorduculuğu sürdürmekteydiler.

Burada 8 Eylül 1920 günü Yunus Nadi'nin *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesinde yayımlanan *Halk Zümresinin Siyasi Programı*'na kısa bir göz atalım. Tanıdık öğeler göze çarpıyor. Halkı kayıtsız

şartsız egemen kılmak üzere kurulduğu açıklanıyor. İslamiyet'in kutsal esaslarına dayanarak Asr-ı Saadet içtenliğini getirip Batı'dan gelen ahlaksızlık ve tahakküme karşı çaba göstermeyi Allah yolu biliyorlarmış. Yürütme ve yasama iki yıl için seçilecek bir Büyük Şura'da bulunacak, icra vekilleri doğrudan Şura tarafından seçilecekti. Ülke her düzeydeki –nahiye, kaza, liva– şuralar tarafından yönetilecekti. Muharebe ve mücadele ancak tahakküm, istila ve emperyalizme karşı meşru idi. Müdafaa-yı Milliye Vekâleti meşru amacın elde edilmesine kadar var olacaktı. Zümre alkol, fuhuş, ırza tasallut vb. ahlaksızlıkları önlemeyi "olanca ehemmiyetle" ele alacaktı. Toprak reformu, parasız eğitim, parasız sağlık, halkın seçeceği Halk Mahkemeleri, dış ticaretin kooperatifler eliyle yürütülmesi öngörülüyordu.[256] Orduya pek sıcak bakmayan bir hava burada da seziliyor.

Bu sırada Mustafa Kemal'le İttihatçılar-Halk Zümresi arasında bir "kapışma" yaşandı. Hakkı Behiç Dahiliye Vekâleti'nden istifa etmiş bulunuyordu. 4 Eylül günü yapılan seçimde Refet (Bele), Tokat Mebusu Nâzım Bey aday oldular ve Nâzım Bey 98 oyla (Refet'in 65 oyuna karşılık) seçildi. Mustafa Kemal bu durumu kabul etmek istemiyordu. Nâzım'ın kendisine yapmak istediği ziyareti kabul etmedi. Atatürk *Nutuk*'ta Nâzım için yabancılara casusluğa varıncaya kadar ağır nitelemeler kullanıyor. Bunlar doğru olabilir, ama olasılıkla Mustafa Kemal durumu kendisi için bir çeşit güven oylaması olarak da görüyordu. Onun adayı Refet, Amasya Askeri Örgütü'nün üyesiydi. Nâzım ise Yeşilordu'da, Halk Zümresi'nde etkinlik gösteren ve İttihatçılarla birlikte Mustafa Kemal'in iktidarına göz dikmiş bir insandı. Yani, bir bakıma, Arif-Hüseyin Avni-Mithat'ların Erzurum'da yapmakta oldukları işi Ankara'da deniyordu. Mustafa Kemal Nâzım'ı istifaya zorladı ve 6 Eylül'de Refet 187 oydan 131'ini alarak göreve geldi.[257] İlginç olan yön, Atatürk'ün *Nutuk*'ta Yahya Kaptan olayından başlayarak İttihatçılarla tutuşmuş olduğu iktidar kavgalarını hayli ayrıntılı biçimde anlattığı halde, karşısındakileri "İttihatçı" diye nitelememiş olmasıdır. Herhalde bunun açıklaması, başta kendisi, demokratik-ulusçu hareket içindekilerin çoğunun eski İttihatçı olmaları ve bu kadar

geniş bir kitleyi –ki bunların büyük çoğunluğu eninde sonunda Atatürk'ten yana olmuşlardır– suçluyor durumuna düşmeyi siyaseten yanlış bulmasıdır. *Nutuk*'u 1927'de dinleyenlerin büyük çoğunluğunun daha önce İttihat ve Terakki üyesi ya da yandaşı oldukları kuşkusuzdur.

Bu cildin kapsadığı süre içinde (1920'nin Ekim ortasına değin) etkinlik gösteren bir de Hafi (Gizli) **Türkiye Komünist Partisi**'nden söz edilebilir. Bu partinin gizliliği (Yeşilordu gibi) resmi olarak kurulmamış olmasından kaynaklanıyordu. Yoksa açık bir biçimde çalışıyordu. Önayak olan Başkırt Cumhuriyeti temsilcisi olarak 24 Mayıs 1920'de Ankara'ya gelen Şerif Manatov idi. Manatov Ankara ve Eskişehir'de konferanslar verdi, Mustafa Kemal ile görüştü. Daha sonra çalışmaları zararlı bulunarak sınır dışı edildi. İleri gelen mensupları arasında Binbaşı Salih (Hacıoğlu), Muallim Mustafa (Nuri), Şeyh Kutbettin, Ziynetullah (Nuşirevan), başta Tokat Mebusu Nâzım Bey olmak üzere Halk Zümresi'nden kimi mebuslar vardı.

Haziran 1920 tarihli Türkiye Komünist Partisi (TKP) Umumi Nizamnamesi'nden, merkezi Ankara olan bu partinin III. Enternasyonal'e bağlı "tipik" sayılabilecek bir komünist partisi olduğu anlaşılıyor. Köy, nahiye, kaza, sancak ve merkez düzeyinde şuralar (sovyetler) ve bunların diktatörlüğü öngörülmektedir. Bütün servet ve sanayi kaynakları, dış ticaret tümüyle millileştirilecek, serbest ticaret, dolaylı vergiler, para (orta ya da uzun erimde?) kaldırılacaktı. Dinsel inançlar serbest olacak, din hükümetten ayrılacaktı. Her kişi günde sekiz saat çalışmak zorundaydı. Bir de TKP'nin 14 Temmuz 1920 günlü beyannamesi vardır. Burada dikkati çeken, İstanbul ve Ankara hükümetleriyle ilgili çözümlemelerdir. İstanbul hükümeti mutlakıyetperver ve aristokratik bir yönetim olup bütün mevcudiyetiyle kapitalist devletlere dayanan, "halkı birbirine kırdırmaktan, memleketi en adi düşmanlara çiğnetmekten zevk alan şerefsiz, haysiyetsiz ve hatta vicdansız bir kütleydi." Ankara hükümetine hakkını veren bazı saptamalardan sonra bunun burjuvaların etkisinde "milliyetperverlikten" kopamadığı belirtiliyordu. Bir yanda İstanbul hükümetinde İngiliz siyasetine alet olan Hürriyet

ve İtilaf, öte yanda halk için onlardan "hiç" farkı olmayan, maske ile ortaya çıkan İttihatçılar vardı. TKP her iki hükümetle "hiçbir" ilgisi olmadığını ilan ediyordu.[258]

Anlaşılan içlerinde birçok mebusun da bulunduğu bu kuruluş Büyük Millet Meclisi'ni ve hükümetini yerden yere vurabiliyordu. İttihatçılığı da dışlıyor, reddediyordu. Bana öyle geliyor ki TKP'nin söylemindeki bu cüret de, yukarıdan beri anlatmaya çalıştığım bu sırada Ankara'da ortaya çıkan iktidar zaafının bir sonucuydu.

Bu sıralarda Ağustos'ta Bakû'daki TKP adına Süleyman Sami adında bir subay Ankara ve Eskişehir'e geldi. Sami I. Dünya Savaşı'nda mülazım-ı sani iken Ruslara esir düşmüş. Devrimden sonra Taşkent'te Bolşeviklerle işbirliği yaparken çok gizli olarak Türkistan'da kurulan Türk İttihat Cemiyeti'nde de çalışmış. Onun raporunda Mustafa Kemal ile herhalde Ağustos ortasında yaptığı görüşme anlatılmaktadır.[259] Mustafa Kemal TKP'nin amacını sorduğunda, yanıt, Türkiye'de toplumsal devrimin zafere ulaştırılması olmuş ve yine soru üzerine Anadolu'da hücreleri olduğunu, ilk fırsatta açık olarak çalışacaklarını, III. Enternasyonal'e bağlı olduklarını ve onun para desteğine sahip olduklarını, Türkiye'nin savaşımında Rusya'nın yardım edeceğini, fakat kesin ve geniş bir destek elde edebilmek için kapılarını komünist görüşlere açması gerektiğini açıklamış. Mustafa Kemal'in dışarıdan teşkilatçı kişilere gereksinim olmadığını, TKP'nin işlerini Büyük Millet Meclisi aracılığıyla yürütebileceğini söylemesi üzerine Sami, Müdafaa-i Hukuk derneklerinin, dolayısıyla Büyük Millet Meclisi'nin "zenginlerden ve unvan sahiplerinden" oluştuğunu, bu bakımdan Sovyetler'in tam tersi olduğunu, köylü ve yoksulların eskisi gibi zengin sınıflar tarafından "ezilmekte ve soyulmakta" olduğunu söylemiş. Mustafa Kemal ona hak verircesine, bunu bildiklerini ve buna karşı bazı reformlar yapmakta olduklarını söylemiş.

Süleyman Sami'nin getirdiği, Mustafa Suphi ve Mehmet Emin imzalı ve Büyük Millet Meclisi Reisi ve Kuva-yı Milliye Başkomutanı Mustafa Kemal'e hitaben yazılmış 15 Haziran 1920 günlü mektupta, barış koşullarının Anadolu rençberinin "son rızk-ı danesine" kadar taarruz ettiğinin anlaşıldığını, böyle bir barışı kabul

edenlerle savaşıma kararlı komünist örgütlemesine "müzaharet" (yardım ve koruma) gösterileceğini umduklarını bildiriyordu. Mustafa Kemal'in bu mektuba yanıtı 13 Eylül günlüydü. Her iki belgeyi yukarıda 43. altbaşlıkta gördük.[260]

Şimdi Bakû'da 1-8 Eylül 1920 tarihlerinde toplanan **Şark Milletleri Kurultayı**'ndan da söz edelim. Kurultay önemli bir toplantıydı.[261] Doğu halklarını, yani, Türkiye, İran, Ermenistan, Gürcistan, Sovyet Türkistanı, Azerbaycan, Hive, Buhara, Afganistan, Çin, Dağlı, Kazan, Başkırt, Kırgız, Kırım Tatar, Hindistan halklarının ilerici kesimlerini temsil edecek ve bunlar III. Enternasyonal'in ya da Sovyet Rusya'nın kanatları altında toplanacaktı. Doğu halkları sonradan Üçüncü Dünya diye adlandırılan, yani ne kapitalist ne sosyalist olan, azgelişmiş ya da gelişme halinde, halkın çoğunluğu köylü olan, feodal düzende yaşayan topluluklardı. Kurultay'a 1.891 delege katıldı, bunlardan 1.273'ü komünistti. Komünist olmayanlar için ölçüt, İtilaf devletlerine (emperyalizme) ve iç sömürücülere karşı savaşım vermekti. Tutanaklara göre Türkiye'yi temsil edenlerin sayısı 235'ti. Bunların bir bölümü İstanbul'dan, bir bölümü Anadolu'dan (özellikle Trabzon ve Erzurum), bir bölümü Türkiye dışından (özellikle Azerbaycan'da bulunan eski savaş tutsakları) Türklerdi.

Lenin'in 19 Temmuz - 7 Ağustos 1920'de Petrograd ve Moskova'da toplanan Enternasyonal'in 2. kongresine kabul ettirdiği görüşe göre, geri kalmış ülkelerdeki burjuva-demokratik hareketler milli-devrimci nitelikler taşıyorlarsa komünistler tarafından desteklenecekleridi.[262] Şark Milletleri Kurultayı bu anlayışla düzenlendi. Türkiye'ye yapılan çağrılar kişilere yapılmış, Büyük Millet Meclisi'ne herhangi bir çağrı gelmemişti. Mustafa Kemal 14 Ağustos günü bunu Büyük Millet Meclisi'nde söz konusu ederek insanların yurtdışında toplantılara gidip orada kararlaştırılan esasları yurtta uygulamaya kalkışmalarını doğru bulmadığını belirtti. Büyük Millet Meclisi, yani millet temsilcilerinin gitmesi gerekirdi.

Kurultay'ın açılışında uzun bir konuşma yapan Zinovyev, Avrupa'da devrimci hareketin günden güne güçlendiğini, fakat mazlum ülkelerde devrimci hareketin yeterince güçlü olmadığını, bu-

nun sağlanması ve iki hareketin birlikte hareket etmesi gerektiğini belirtti. Sözü Türkiye'ye getirdiğinde, Anadolu'daki Kemalci hareketin komünist bir hareket olmadığını "bir dakika bile" unutmadıklarına işaret ettikten sonra, Mustafa Kemal'in halife ve padişahın şahsının mukaddes olduğunu söylediğini anımsattı. Türkler sultana olan inancı "kırıp dağıtmalı", "hakiki" şuralar kurmalıydılar. Rus köylüsünün de çara bir inancı vardı, fakat devrim başlayınca bundan eser kalmamıştı. O sırada Türkiye'de terazinin gözü zenginlerden yana eğilmekteydi ama bu durum değişecekti. Bununla birlikte, Sovyetler İngiliz hükümeti aleyhine olan her devrim savaşımını desteklemeye hazırdılar.

Kurultaya çağrılı olmamakla birlikte, Bekir Sami heyetinde bulunan Dr. İbrahim Tali, Kurultay'da gözlemci olarak bulunmak üzere Komintern üyeleri ve Enver'le birlikte Bakû'ya gelmişti. O da bir bildiri sundu. Bunda Türk köylüsünün emperyalizmin saldırısı yüzünden ayaklandığını açıkladıktan sonra, ayaklanmanın ikinci (iç) nedeni olarak padişahın, paşaların, büyük memurların zorbalığı ve sömürücülüğünü belirtti. Anadolu hareketi kimi Avrupalıların söylediği gibi bir burjuva hareketi değildi. Onun için karşıdevrimciler Şeyh Recep (Sivas), Şeyh Şeref (Bayburt), Çapanoğlu gibi ayaklanmalar düzenlemişlerdi. Anadolu devrimcileri ve köylüleri "şevk ve samimiyetle" Komintern'e yüzlerini çevirmişler, yazgılarının Komintern'in yazgısına çözülmez biçimde bağlı olduğuna inanmışlardı. Anadolu devrimcileri Moskova Kominterni'ne uzatmış oldukları dostluk elinin kabul edilmesinden dolayı sevinçliydiler.

Aslan, ATASE'de bulduğu, Karabekir'in Kurultay sırasında (7 Eylül 1920) Enver'e yazdığı bir mektubu veriyor. Öğüt vermesini seven Karabekir, öğüt de sayılabilecek beş tane önerme sunuyor:

1) Türkistan, Afganistan yolculuğunu ve Hindistan seferini erteleyerek Bakû'da kalması "pek münasip" olacaktı.

2) "İcabında" Türkiye'ye yardımcı olabilecek bir Azerbaycan ordusu kurulmalıydı.

3) '93 sınırından bir karış Ermenistan'a bırakılamazdı ve Ermenilerin bize zarar verebilecek bir orduları olmamalıydı.

4) Batı'daki sorunlarımızı çözebilmek için önce Doğu sorununun çözülmesi gerekiyordu. Onun için ve Ruslar da tek dayanağımız olduğuna göre, onları kuşkulandıracak davranışlardan ve "milliyet prensiplerinden" kaçınmak gerekirdi.

5) Ankara'nın Bakû'ya temsilci olarak atadığı Memduh Şevket Bakû'ya ulaşmak üzereydi. Ondan başkası Bakû Kurultayı'nda Türkiye'nin görüşünü dile getiremezdi (anlaşılan Karabekir Kurultay'ın toplanma tarihinin farkında değildi). Mektubun sonunda Karabekir en büyük saygılarıyla Enver'i kucaklıyor ve tam bir içtenlikle ve hasretle gözlerinden öpüyordu.

Mektup gittikten sonra Enver'in Bakû'da nasıl bir coşkuyla karşılandığını öğrenmiş olması gereken Karabekir, acaba bu mektubun bu denli eşitler arası bir haberleşme havasında olmasının pek de uygun düşmediğini, büyüğüne daha saygılı bir üslup kullanmış olması gerektiğini düşünmüş olabilir mi? Enver'in Bakû'da gördüğü büyük rağbet pek çok insanın düşüncelerini etkilemiş olabilir. Bir kere Karabekir ile Arif-Hüseyin Avni-Mithat dörtlüsünün "Erzurum Erzurumlularındır" harekâtında onu önder görmek eğilimlerini kamçılamış olabilir. Mustafa Kemal'in Enver'in hesaba katılması gereken bir rakip olabileceği konusundaki düşüncesini pekiştirmiş olabilir. Sovyetler'i Enver'i daha ciddiye almaya sevk etmiş olabilir. Mustafa Suphi ve arkadaşlarını zaten aleyhinde tavırlarını belli ettikleri Enver'e karşı daha sert bir muhalefete itmiş olabilir. Yalnız, bu grubun tutumunun Zinovyev ve Komintern temsilcilerince pek hoş karşılanmadığı anlaşılıyor.[263]

Şimdi Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp temsilcisi olarak katılan Enver'in Kurultay bildirisine bakalım. Savaşa neden girildiğini açıklamaya çalışarak, Almanya tarafının da istilacı ve kapitalist olduğunu, fakat hiç değilse Türkiye'nin varlığını kabul ettiğini ve Türkiye'nin savaştaki çabasının bağımsızlığını korumak olduğunu belirtmişti. Türkiye, Çanakkale Boğazı'nı kapalı tutarak, Çarlık Rusyası'nın batmasını, Sovyet Rusya'nın doğuşunu sağlamıştı. Gücünü mağdur ve yoksul köylülerden alan Türk ordusu Komintern'e yalnız destek almak için yaklaşmıyordu, siyasal ve toplumsal düşüncelerin de birbirine yakınlığı söz konusuydu. Ayrıca En-

ver halkların kendi yazgılarını belirleme özgürlüklerini tanıdıklarını, halkın eğitimle aydınlatılmasından ve kadın-erkek eşitliğinden yana olduklarını belirtti.

Enver'in bildirisinden sonra Kurultay Türkiye'ye ilişkin üç karar aldı:

1) Önce Türklerin Şark milletlerini "sıkıp boğan ve hileli zor ile mallarını yiyen," bütün dünyanın çalışan sınıflarını kölelik boyunduruğu altında tutan cihan emperyalizmiyle, özellikle İngiliz ve Fransız istilacı çeteleriyle pençeleştikleri saptamasını yapıp Kurultay'ın bu savaşıma "fikir ve gönül birliği" gösterdiğini duyuruyordu.

2) Bununla birlikte Türkiye'deki milli devrimci hareket yalnız yabancı zalimlere karşı yürütülüyordu, başarılı olduğunda Türkiye işçi ve köylüsünü baskıdan, "sığır gibi sağılıp emilmekten" kurtarmayacaktı.

3) Onun için Kurultay ulusal hareketin önderlerine karşı ihtiyatlı olunmasını öğütlüyordu. Geçmişte onlar, bir avuç zengin ve büyük subaylar, işçi ve köylüleri istilacı emperyalistlerin bir bölümünün çıkarı için "mezbahaya sokmuşlardı." Kurultay milli mücadele önderlerine çalışan halka hizmete hazır olduklarını "fiilen" göstermelerini ve eski yanlışlarını reddetmelerini, Türk işçi ve köylülerine de bağımsız örgütlerde birleşmelerini tavsiye ediyordu. Türkiye'nin gerçek ve sağlam bağımsızlığı hem iç, hem dış zalimlerin pençesinden kurtulmakla sağlanabilirdi.

Bir de Kurultay'ın Şark Milletleri'ne bildirisi vardı. Burada Dünya Savaşı'nın nedeninin Avrupa'nın paylaşılması kavgası olduğu saptaması yapılıyordu. Savaşın sonunda Avrupa ve Asya'nın birinci egemeni İngiltere olmuştu. Sonra İngilizlerin Türkiye, İran, Arabistan, Filistin, Mısır, Çin, Kore, Orta Asya, Kafkasya'da yaptıkları anlatılıyor ve, "Yaşasın Şark milletlerinin ve bütün dünya işçilerinin cihangir ve yağmacı İngiltere'ye karşı cihadı, sönmez ateşlerle yansın ve parlasın!" diye bitiyordu.

Kurultay biter bitmez Bakû'da önderi Mustafa Suphi olan Türkiye Komünist Teşkilatı'nın (TKT) Birinci Kongresi toplandı (10-15 Eylül 1920). "Birinci ve Umumi Türk Komünistleri Kongresi"

adı altındaki toplantıya 74 delege katıldı. 51'i İstanbul ve Anadolu'dan geliyordu. 32 murahhas tam, 42'si istişari (danışma) oya sahipti. Kongreye Rus ve Azerbaycan Komünist Partileri yakın ilgi gösterdiler, destek sağladılar. Kongre sonucunda Türkiye Komünist Fırkası kurulmuş, Mustafa Suphi de başkanı seçilmiş oldu. Fırka etkinlik merkezini Anadolu'ya taşımaya karar verdi.[264]

46. Doğu Harekâtı – Nihai Zafer Görünüyor

Doğu harekâtının yapılması gerekiyordu. Bir neden, üç livanın, Kars-Ardahan-Batum'un (Artvin) Misak-ı Milli sınırları içinde bulunması, fakat Mondros sonrasında Osmanlı ordusunun buradan çekilmek zorunda bırakılmış olmasıydı. Bu sırada Batum ve Ardahan Gürcü, Kars ise Ermeni işgali altındaydı. Başka bir neden, özellikle Ermeni işgali altında Müslümanların ağır bir zulüm görmekte oluşlarıydı. Üçüncü neden, bölgedeki 15. Kolordu'nun Mondros sonrasında az çok ayakta kalmış, savaş gücünü koruyabilmiş tek kolordu olmasıydı.[265] Bu kolordu harekete geçirilirse, başarı olasılığı çok yüksekti. Böyle bir zafer Ankara'da esmekte olan bozgun havasını biraz olsun hafifletebilirdi.

Mustafa Kemal 24 Nisan'da Meclis'te yaptığı konuşmada Ermenilerin Müslüman halkı "imha etmekle meşgul" bulunduğunu, onun için bu halkın kendini silahla savunmakta olduğunu bildirdi. Türk ordusu gidip ülkesine ve yurttaşlarına sahip çıkamıyordu. İngiliz ve Amerikalıları tahrik etmemek, "zan ve şüphe" vermemek uğrundaydı bu "tereddüt."[266] Daha sonra bu tereddüt Sovyetler'e ters düşmemek için duyuldu.

Daha genel düzeyde, Mustafa Kemal'in dahiyane bir yetkinlikle Türkiye'nin stratejik durumunu çözümleyen ünlü 5 Şubat 1920 genelgesini (böyle bir başlığı olmasa da "Milli Planı"nı) anımsamak gerekir. Orada Atatürk İtilaf'ın Kafkas devletlerini yanına alarak kurmaya çalıştığı "Kafkas seddinin" yıkılmasını, böylece Sovyetler'le elbirliği edilmesini birincil önemde saydığını açıkça belirtmişti. Böyle bir işbirliği doğuya doğru Anadolu, Suriye, Irak, İran, Afganistan, Hindistan kapılarını "müthiş bir surette" açmış

olacaktı. Böyle olmaması durumunda artık Türkiye için "esbab-ı (etkenler) mukavemet esasından yıkılmış" olur, Türkiye'nin "mahv-ı kat'isi projesi" gerçekleşmiş olurdu. Onun için doğuda "resmi veya gayri resmi" seferberlik yapmak, Kafkas hükümetleri ve özellikle Azerbaycan ve Dağıstan'la temas kurup set olmaya karar verdikleri takdirde Bolşeviklerle taarruz harekâtımızı birleştirmek gerekiyordu. Karabekir'in bu genelgeye yanıtı olumsuz olmuştu. Mustafa Kemal'in tam tersine Sevr heyulasını göremiyor, Misak-ı Milli çerçevesinde barış yapılacağını ve Türkiye'nin Batı'yla ve Kafkas devletleriyle birlikte Bolşevizme karşı set oluşturacağını öngörüyordu. Bolşevizme dayanan ve vakitsiz en ufak hareketi İngilizler durdururlar ve iktidarı "hain ve casuslar şebekesine," yani Damat Ferit'e teslim ederlerdi.[267]

İngilizlerin 16 Mart darbesi üzerine Mustafa Kemal çektiği birçok telden birinde öteden beri var olan doğuda taarruz fikri üzerine Karabekir'in görüşlerini istedi. O da İstanbul'da durumun henüz tam belli olmaması, Bolşeviklerin hazırlığının bütünlenmemiş olması, Erzurum-Sarıkamış arasında fazla kar olması dolayısıyla şimdilik hazırlıkla yetinilerek beklenmesini salık verdi.[268] Mart sonunda Karabekir sınırda beklemenin maneviyatı bozacağını, onun için 15 Nisan'dan itibaren harekâta geçilmesini istedi. Mustafa Kemal yanıtında harekâtın ülkenin kurtuluşu için "yegâne" çare olduğunu belirtmekle ve hazırlıkların sürmesini istemekle birlikte bir tarih belirlemiyordu. Bundan sonra Karabekir'in harekâta başlamak için 26 Nisan, 9, 30 Mayıs, 4 Haziran'da başvuruları oldu. Karabekir seferberlik ve yığınak yaptı, fakat o yokluk durumunda askeri beslemek büyük bir sorundu. Ayrıca Bolşeviklerin olup bitti yapmaları yani, Kafkas devletlerine el koyarak Türkiye'yi kıpırdayamaz duruma düşürmeleri tehlikesi vardı.[269] Buna karşılık Ankara bir yandan 22 Haziran Yunan taarruzu ve onun ardından gelen bozgun, dört bir tarafta patlak vermekte olan isyanlar gibi korkunç olaylarla boğuşmakta, bir yandan da Sovyetler'le ilişkilerini açıklığa kavuşturamamaktaydı, daha kötüsü henüz ilişki bile kurulamamaktaydı.[270] Bunlar yukarıda anlatıldı. Durumun hem Karabekir, hem Ankara için çok sinir bozucu olduğuna kuşku yoktur.

1 Haziran telinde Karabekir hiç değilse Soğanlı ormanlarının işgal edilmesini önermişti, çünkü o bölgede bulunan zengin ormanlar Erzurum'un ve demiryolunun gereksindiği odunu karşılayabilirdi. 6 Haziran'da Ankara bu sınırlı harekâta izin verdi.[271] Fakat Çiçerin'den yanıt alınınca Ankara 21 Haziran'da yeniden "frene bastı." Ama Karabekir'in anlattığına göre, 15. Kolordu daha uygun yerlere doğru ufak çapta ilerleme ve işgaller gerçekleştirmişti.[272]

Bu arada haftalar, aylar geçti. Karabekir'in anlattığına göre Ermeniler yine Avrupa ve hatta Sovyet Rusya'nın arkalarında olduğu düşüncesinin verdiği rahatlıkla sınır olayları, her seferinde püskürtülen ufak çapta saldırılar düzenlemekten geri kalmıyorlardı. Öte yandan, Ermeni zulmünden kaçmış olan on binlerce sığınmacının çektiği sefalet görülüyor, Ermeni yönetimi altındaki Türklere yapılan zulümlerin haberleri geliyordu. Anlaşılan, Mustafa Kemal ve arkadaşları "ya sabır" çekiyorlardı. Ama Eylül ayının başında Sovyetler'in Ermeniler hesabına Van, Muş ve Bitlis'i istedikleri haberi de gelince, bu sabrın sonuna gelindi. Bu durumu Mustafa Kemal'in Ali Fuat'a gönderdiği 14 Eylül günlü uzun teli çok iyi dile getiriyor.[273]

Telgrafın birinci maddesinde Sovyetler'le görüşmeler anlatılıyor. Heyet, Rusların "malzemece fakir ve işi müzakeratla" uzatmaya eğilimli olmakla birlikte, henüz tam bir ittifaktan kaçınacaklarına dair bir kanıt görmemiş. Rusların Kafkasya'dan önce Lehistan ve Wrangel (Kırım) işini çözmek istedikleri anlaşılıyormuş. Üstelik Halil Paşa ve bir elçilik heyeti eliyle karadan 100.000 lira değerinde üç sandık altın göndermişler.[274] Kızıl birliklerle Ermeniler arasında çarpışmalar da olmuş. Ama öte yandan 10 Ağustos'ta Ermenilerle yaptıkları anlaşmada Şahtahtı-Çulfa demiryolunu onlara teslim etmişler. Gerçi sözlü olarak yanlış yaptıklarını söylemişler ama düzeltecek bir şey de yapmamışlar. Asıl önemlisi Mustafa Kemal'in olup bitenlerden çıkardığı sonuçtu. Sovyetler Lehistan savaşını sonuçlandırdıktan sonra, Batılılarla anlaşmak niyetindeydiler. Bizimle sonuçsuz görüşmeler yaparak bunu Batılılara karşı koz olarak kullanmak istiyorlardı.

Dördüncü ve beşinci maddeler Sovyetler'in Bolşevizm yoluyla Türkiye'yi ele geçirme girişimini ele alıyordu. Mustafa Suphi'ye TKP'yi kurdurmuşlar, Bolşevik yaptıkları "saf ve gayrı saf" adamları Karadeniz kıyılarına, Ankara ve Eskişehir'e göndermişlerdi. Amaç bir "inkılab-ı içtimai" gerçekleştirerek ülkeyi "hiçbir taahhüt ve muavenete (yardıma)" gerek kalmadan ele geçirmekti. Bu durumda üç şeyin yapılması kararlaştırılmıştı. Önce "memleketi elimizde muhafaza" ve düzeltme gerekiyorsa hükümet eliyle yapmak (Rus "tabiiyetine" engel olmak). Sonra, Moskova görüşmelerini olumlu ya da olumsuz bir sonuca ulaştırmak için acele etmek, bu arada onlardan gelecek yardımı kabul etmek ve böylece Rusları bir olupbitti karşısında bırakmak.

Mustafa Kemal bir noktaya daha değiniyordu (md. 6). Rus meselesi kesin bir sonuca ulaşıncaya değin İngilizlerle "gayet hafif" bir temas olanağını muhafaza etmek istediklerini söylüyordu. Bu hafif temaslar, yukarıda da değinilen İzzet Paşa'nın da aracı olduğu ilişkilerdi.[275] Sonuç olarak İngilizler ve Ruslar ülkeyi ele geçirmeye çalışıyorlardı. İçten çöküntüye engel olunur ve Yunan taarruzu "herhangi" bir çizgide durdurulabilirse davamızı çözerek "istiklal-i kararı" bulacağımız muhakkaktı. Gizli komünizm örgütlenmesini her biçimde durdurmak ve uzaklaştırmak zorunluydu. Mustafa Suphi'ye yazdığı gibi, "ne yapılacak ise" hükümet eliyle yapılmalıydı. Bolşevik örgütler Mustafa Kemal'in kendilerini desteklediğini ileri sürüyorlardı, oysa böyle bir şey yoktu.

Görüldüğü üzere, Çiçerin'in Van-Bitlis-Muş talebi Mustafa Kemal ve arkadaşlarının sabrını tüketen gelişme olmuştu. Bu da Doğu harekâtına yeşil ışık yakılması anlamına geliyordu. Mustafa Kemal'in 20 Eylül günlü teli Şark ordusunun "derhal" taarruza geçip şimdilik Kağızman-Novoselim-Merdenek çizgisine ulaşmasını istedi. "Asli maksat" Ermeni silahlı kuvvetlerini imha etmek olduğundan, taarruzun baskın tarzında başlaması gerekiyordu. Silahsız Ermeni halkına her türlü saldırıdan "kati surette" kaçınılacaktı. Gürcülerin tarafsızlığını sağlamak için kendilerine "müsait" davranılması görevi Şark ordusu komutanına veriliyordu. Taarruz buyruğunun "esasının" Büyük Millet Meclisi'nde kararlaştırıldığı ve Vekiller Heyeti'nce kabul edildiği de belirtiliyordu.[276]

Taarruz 28 Eylül sabahı "büyük sürat ve muvaffakiyetle" başlatıldı. Karabekir'in 24 Eylül günlü taarruz buyruğunda belirttiği "az zayiat vermek" ve "cephane ısraf etmemek" esasları dikkati çekiyor. Bunu, belki Ermeni ordusunu küçümsemenin ve/ya da başka çatışmalara hazır olmak istemenin bir belirtisi sayabiliriz. Karabekir Ermenilerin hiçbir yerde esaslı bir direniş göstermediklerini söylüyor. 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Eylül'de Merdenek, 1 Ekim'de Kağızman işgal edildi. O gün Karabekir Ankara'ya danışarak harekâtı durdurdu. Erzurum'a dönerek Celalettin Arif sorununu çözmeye çalıştı.

Kars'ın alınması kalıyordu, fakat İsmet'in yoklamasına Karabekir siyasal ve askeri bakımdan bunu sakıncalı bulduğunu, bunun için bir Ermeni taarruzunu beklemek gerektiğini bildirdi (Fahri Belen'e göre). 14 Ekim'de Ermeni taarruzu gerçekleşti ve püskürtüldü. Şimdi Kars Kalesi, Belen'in deyimiyle, Karabekir'in gözünde "korkunç bir heyula" gibi duruyordu. Çünkü 15. Kolordu'nun ağır topçusu yoktu. Fakat Ermeniler kaleye kapanmak yerine, dışında muharebeye giriştikleri için onları yenmek kolaylaştı. 28 Ekim'de başlayan Türk taarruzu 30 Ekim'de Kars'ın alınmasıyla sonuçlandı. 17 Kasım'da Ermenistan barış istemek zorunda kaldı. Belen'in işaret ettiği pek çok askeri yanlış yüzünden Ermeni ordusu imha edilemedi, fakat barış koşulu olarak birçok silah teslim etmek zorunda kaldıklarından, o amaca dolaylı olarak bir ölçüde ulaşılmış oldu. Daha önce de Ermeni Harbiye Nazırı ve Genelkurmay Başkanı, generaller dahil birçok tutsak ve silah elde edilmişti. Karabekir'e göre parlak bir harekâtla düşman ordusunun "mühim bir kısmı" ezilmiş ve "modern bir kale" olan Kars Kalesi 9 şehit ve 47 yaralı gibi az bir kayıpla ele geçirilmişti. Karabekir, "Ermeni Milletine" diye, barış ve dostluğu reddeden Taşnakları suçlayan Rusça, Ermenice, Türkçe bir bildirge yayımladı.[277]

Daha önce yalnızca güneydeki başarılarla yetinmek zorunda kalan Milli Mücadele, bu önemli zaferle durumunu güçlendirdi, maneviyatını yükseltti. İsmet, 9 Aralık günü çektiği telde, "Milletimize, tarihimize hediye ettiğin muzafferiyet ile istikbalimizi açtın," diyordu. Daha önce (30 Ekim) Mustafa Kemal onu kutlar-

ken, "Kars gibi" bir kalenin zaptının "nadir" bir askeri başarı olduğuna işaret ettikten sonra, bunun asıl öneminin içten ve dıştan yapılan "imhakâr" saldırılar karşısında hayat hakkını kanıtlamak durumunda kalan soylu ve mazlum milletimizin bu kesin başarı ile büyük bir avuntu ve güven duyması olduğunu ekliyordu.[278]

47. Fransa, İtalya, Yunanistan İlişkileri, Çukurova'da Olup Bitenler

Fransızların durumu, daha önce de değinmiş olduğum gibi, büyük çelişkiler taşımaktaydı. Türklerin idam fermanı olan Sevr Antlaşması'nı ve onun bir parçası olan Üçlü Anlaşma'yı kotarmışlardı. Bu, Fransız emperyalizmine büyük çıkarlar sağlayacak ve Batı emperyalizminin ve haçlılar ideolojisinin "kızıl elmaları"ndan biri olan Türkleri Rumeli ve Anadolu'dan sürmek ülküsünü gerçekleştirecekti.

Ne var ki Osmanlı padişahı bu düzenlemeye boyun eğdiği halde, Mustafa Kemal'in önderliğinde kimi Türkler bunu kabul etmiyor ve bunun için silahlı savaşım yolunu seçmiş bulunuyorlardı. Fransızlar Çukurova bölgesinde adeta kendiliğinden doğmuş olan bu direnişle somut olarak karşılaşmışlardı. Çünkü Fransızlar, Paris Barış Konferansı önüne getirilmiş birtakım uyduruk istatistiklere dayanarak zaten bölgede Türklerin azınlık olduklarını ve kanatları altına aldıkları düzenli ya da düzensiz Ermeni kuvvetlerinin yardımıyla kısa bir sürede Türkleri bölgeden kaçırtabileceklerini sanıyorlardı. Hem kullandıkları istatistikler uyduruktu, hem de Çerkes, Çingene, Kürt, Arap, Şii, hatta Türkmenleri Türk saymamak gibi emperyalizmin "klasik" böl-yönet taktiklerini kullanıyorlardı. Arap, Kürt, Çerkeslerin Fransızlardan koruma istemeleri, ayrı okul, kulüp, gazete kurmaları özendiriliyordu.

Adana'nın Fransız askeri valisi Albay Edouard Bremond Türkleri sindirmek ve kaçırtmak için bir yığın uygulamalar başlattı. Ermeni bayraklarına göz yumulduğu halde Osmanlı bayrağı yasaklandı, postanelerde Fransız pulları satılmaya başlandı, postalar, telgraflar, telefon görüşmeleri sansürlendi, kapitülasyonlar ge-

ri geldi, bölgede yolculuk edebilmek için askeri yönetimin özel pasaportları çıkartıldı. Eşrafın, toprak ağalarının durumunu sarsmak için köylülere Ziraat Bankası'ndan küçük krediler verilmesini, onlara zirai donatım hizmetleri sunulmasını sağladı. Kuva-yı Milliye'yi desteklediklerini düşündükleri birçok köyleri de yakıyorlardı.

Bu sırada Ermeniler Fransız koruması altında örgütlendiler. Tehcirin haksızlıklarını gidermek, Ermeni mülklerini eski sahiplerine geri vermek için, Ermenilerin ağır bastığı hakem kurulları oluşturuldu. Bu kurullar Ermenilere ait olmayan mülkleri de Ermeni saydıklarında, Türkler korkudan itiraz edemediler. Kimi Ermeniler yalan yanlış iddialarla Türkleri Fransız makamlarına ihbar ederek başlarını belaya soktular. Evinden, tarlasından olan binlerce Türk, Bremond tarafından sürüldü.

Bu arada Ermenilerin Müslümanlara karşı öldürme, soygun, ırza geçme gibi zulümleri Fransız koruması altında devam etmekteydi. Haziran'ın ilk yarısında Ermeni çetecileri Adana ile Ceyhan arasındaki en az altı köyü basarak insanlarını yok ettiler.[279] 25 Haziran günü Misis'teki (Yakapınar) Müslüman mahallesine saldırıp 20 insanımızı öldürdüler. 2 Temmuz'da Mihmandar köyü basılarak 99 Müslüman öldürüldü. Adana Müftü Vekili Hüsnü Efendi (Eren) valiliğe verdiği şikâyetnamede, "İncirlik acı vak'ası, Kâhyaoğlu büyük cinayeti, Denizkuyusu yağmacılığı, ... Camili vahşetinden" söz ediyordu. Sonunda, 10 Temmuz günü Adana'da Ermeniler Müslümanlara karşı genel bir saldırı başlattılar. Yukarıda bu olaya değinilmişti. Dört gün boyunca Adana'nın Müslüman halkı kentten kaçmak zorunda kaldı: "Kaçkaç Olayı."[280] Bir hafta sonra yine kimi Ermeniler boş mahalleleri ateşe verip yağmaladılar. Kaçan Müslümanlar köylere, dağlara sığındılar. Dikkat edilirse burada "Müslümanlar" diyorum. Çünkü Fransızların bütün çabasına karşın böl-yönet taktiği yürümedi, Müslümanlar bölünmediler. Zeidner, yüz ellilikler sıralamasında Çukurova'dan yalnızca sekiz kişinin işbirlikçi olarak gözüktüğüne, İstiklal Mahkemeleri karşısına bu bölgeden çıkarılanların çok az olduğuna dikkat çekiyor.[281]

Fransızların açmazı şuydu ki, İngiltere gibi o da savaştan bıkmış halde ve gırtlağına kadar borçluydu. İki ülkenin askeri de yeni savaş deyince, hatta terhis edilmeleri gecikti diye isyan edebiliyorlardı. Nitekim savaşın sonunda Bolşeviklerle savaşmaya götürülmek istenen Fransız askerleri isyan etmişlerdi. İki ülkenin maliyesi de batık durumdaydı. Üstelik Batı Cephesi'nde Almanlarla savaş çoğunlukla Fransa topraklarında gerçekleşmişti. Şimdi, yıkılan o bölgenin yeniden yapılması gerekiyordu. Bir yandan da Fransızlar Almanları baskı altında tutmak, Ruslarla savaşan Polonyalıları desteklemek, Kırım'da Wrangel'in bozguna uğraması üzerine birçoğu İstanbul'a sığınan 250 bin Beyaz Rus'a bakmak, Doğu Avrupa'da Polonya, Çekoslovakya, Romanya, Yugoslavya'yı Almanya'ya karşı berkitmek durumundaydılar.

Nitekim Georges Picot yerine 9 Ekim 1919'da Suriye ve Kilikya yüksek komiseri atanan ve 19 Kasım'da Beyrut'a gelen General Henri Gouraud, 11 Mayıs 1920'de Millerand'a yazdığı raporda, elde bulunan ve gelmesi beklenen askeri güçlerle hem Suriye, hem Kilikya'yı tutmanın olanaksız olduğunu, ikisinden birinin yeğlenmesi gerektiğini bildiriyordu. Gerçi Fransızlar Kilikya'yla ilgili haberleri sansür ediyorlardı, ama kimi gazeteler İngiliz ya da Alman gazetelerinden yararlanarak olan bitenleri kamuoyuna ulaştırıyordu. Genellikle de savaş bıkkını kamuoyu askeri maceralara tepki gösteriyordu.[282]

28 Mayıs'taki önemli bir Türk başarısı Pozantı'da bulunan Binbaşı Mesnil komutasındaki 900 askerlik bir birliğin orada tutunamaması ve çekilirken ağır kayıplar vermesiydi. İş bununla da kalmamış, birlik teslim olmak durumunda kalmıştı.[283]

Özellikle Adana vali ve komutanı Albay Bremond'un Gouraud tarafından görevden alınması, güneydoğudaki Ermenileri rahatsız etmeye başlamıştı. Zaten Sevr'e göre Suriye sınırının Ceyhan Nehri'ne kadar gelmesi, Ceyhan'ın ötesinin Osmanlı'ya bırakılması da herhalde Ermenilerin kafalarında birçok sorulara yol açıyordu. Tabii Ceyhan batısının Fransız nüfuz bölgesi olması onlar için çok rahatlatıcı bir durumdu. Buna karşın kimi Ermenilerin bölgede bir Ermeni devleti kurmaya kalkıştıklarını görüyoruz. Birinci girişim

Büyük Millet Meclisi ile Fransızlar arasındaki ateşkesin sona ermesinin (17 Haziran) ardından oldu. Serop Rupenyan adlı Haçinli (Saimbeyli) avukat, Haçin ile Antakya arasında Amanos Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulduğunu duyurdu. Ama arkası gelmedi.

İkinci girişim 3 Ağustos'ta oldu. Varacyan (Verazdin) adlı bir gazete sahibi Kilikya-Mezopotamya Ermeni Cumhuriyeti'ni "kurdu." Cumhuriyetin sınırları kuzeyde demiryolu, batıda Seyhan, doğuda Ceyhan Nehirleri olacaktı. Üçüncü girişim de 5 Ağustos'ta Mihran Damadyan'ın "hükümetiyle" birlikte Adana Hükümet Konağı'nı işgal etmesiyle gerçekleşti. Kurduğu özerk devlet Kilikya Ermeni Cumhuriyeti adını taşıyordu. Bu girişim yurtdışındaki Ermeniler tarafından desteklendi. Nubar Paşa Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gelerek General Antranik'in bölgeye gönderilmesini istedi. Hatta Antranik silah almak amacıyla para toplamak için Ortadoğu'da geziye çıkıp, İzmir ve Kahire'de çalışmalar yapmış. Fakat Fransız hükümeti bu girişimlere yüz vermedi.[284]

Fransızların Çukurova bölgesinden çekilmeye başlaması 24 Eylül 1920'de Millerand yerine kurulan Leygues hükümeti tarafından durduruldu. İki gelişme daha oldu. Fransızlara yeni takviyeler geldi ve Konya Delibaş isyanı için Çukurova'dan bazı silahlı birlikler çekildi. Zaten Fransızların bol cephane, zırhlı trenler ve savaş uçakları gibi bizde olmayan olanakları vardı. Bu sayede geçici bir üstünlük elde edebildiler.[285]

6.
İşgal Altında Yaşam

48. İstanbul'da

Belki konumuzla doğrudan ilişkili sayılmaz ama, Türklerin işgal altında nasıl bir yaşamları olduğuna kısaca değinmekte yarar olduğunu düşünüyorum. Trablusgarp Savaşı'ndan bu yana büyük acılara katlanan Türk halkı şimdi de işgalin acılarını çekiyordu. Kastamonu'da çıkan *Açıksöz* gazetesinin haberine (11 Ekim) göre, İstanbul'da 10 bin kadar subay, bunun üç katı kadar da mülkiye ve ilmiye memuru vardı. Birçok memur, hatta subaylar geceleri (herhalde tanınmamak için) hamallık yapıyorlardı. Yukarıda değinmiştim, Mutedil Hürriyet ve İtilaf Başkanı Mustafa Sabri alkoliklik ve fuhuşla mücadele için sıkı kurallar getirmeyi savunuyordu. Bu girişimin bir ölçüde Mustafa Sabri'nin gericiliğinden kaynaklandığını kabul etsek de sefaletin bu iki illeti artırmış olabileceği açıktır. Kiralık binalarda çalışan birçok okullar, ev kıtlığından ve kiraların yüksekliğinden yararlanmak isteyen ev sahipleri yüzünden, binalarından çıkartılıyorlardı. Meclis-i Vükela kararlarında Maliye'de "müzayaka-yı fevkaladeden" (olağanüstü yokluktan) söz ediliyordu. *Dersaadet* gazetesine göre (25 Eylül) intiharlar çoğalmıştı.[286]

Burada İstanbul'da esen ve daha önce son Meclis-i Mebusan üyelerini de etkilemiş olan uzlaşmacı-çekingen ve dolayısıyla padişaha yakın sayılabilecek, ulusal direnişi "çılgınlık" olarak değerlendirme eğilimindeki havadan yeniden söz etmek uygun olabilir. Zübeyde Hanım'ın oğlu Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektup belki bu havaya örnek olabilir.[287] Zübeyde Hanım, 15 Ağustos 1920 günlü mektubunu oğluna iletebilmek için, aracılarla bulduğu Kayseri'ye gitmekte olan Rum tüccarı Miltiyadi'ye verdirmişti. Miltiyadi Çorum'a geldiğinde eşyaları ve üstü başı aranırken Mustafa Kemal'e yazılmış bir mektubu olduğunu söyledi. Durumunu kuşkulu bulan yetkililer onu gözaltında Ankara'ya gönderdiler (varışı 23 Eylül). Mustafa Kemal mektubu görünce bunun annesinden gelmediğini, sahte olduğunu söyledi ve böylece Miltiyadi kendini İstiklal Mahkemesi'nin önünde buldu. Mustafa Kemal acaba neden böyle demişti?

Mektup aile bireylerinden, para durumundan söz ediyordu. Fakat annesinin elyazısı değildi. Bunun nedeni herhalde Zübeyde Hanım'ın felç geçirmiş olmasıydı.[288] Mektupta hastalığının tamamen geçmemekle birlikte hafiflediğini, gözünde ufak bir ameliyatla düzelecek "perde inme" rahatsızlığı bulunduğunu, ama yine de hastalığı dolayısıyla yolculuk yapamayacak durumda olduğunu bildiriyordu. Anlaşılan mektubu yazacak durumda değildi. Herhalde Mustafa Kemal de annesinin hastalığını biliyordu.

Ama onu rahatsız etmemesi olanaklı olmayan bazı tümceler vardı: "Eğer Anadolu'daki bagiler (asiler) tenkil edilmez (tepelenmez) ve oralardan def edilmezse burada halimiz haraptır. Çünkü hiçbir şey ne geliyor ne de gidiyor. Maamafih, pek yakında hükümetin kuvvet ve satvetini (ezici kuvvet) görerek teslim olacaklarından hiç şüphe edilmesin. İnşallah o tarafa bir daha gelmemişler ve zararı size dokunmamıştır değil mi? Doğrusu oralarını pek fena işitmekte olduğumuzdan, hep sizi düşünüyoruz... Sulh muahedemiz de (yani Sevr Antlaşması) lehülhamd imza edildiğinden, bundan sonra muamelat-ı ticariyenin inkişafı için yalnız Anadolu'nun asayişinin temin ve avdetine intizar ediliyor (bekleniyor)." Evet, Mustafa Kemal'in annesi ulusal mücadeleyi yürüten oğluna

neredeyse Ali Kemal ya da Refi Cevat ağzıyla bir mektup yazmış bulunuyordu.

Bu durumu nasıl açıklayacağız? Mektubun sahte olması olasılığı dışında akla gelen iki açıklama var. Biri Zübeyde Hanım'ın akli melekelerinin inme hastalığından etkilenmiş olmasıdır. Çünkü Zübeyde Hanım'ın oğlunun siyasal duruşundan bu denli habersiz olması şıkkı kabul edilemez. Zübeyde Hanım'ın kafasının karışık olduğuna işaret sayılabilecek iki tümce var: "Bu seneki pamuk mahsulünüzün inşallah feyiznak ve semeredar olacağını ümid ederiz. Çünkü havalar nihayet iyi ve müsait gitmektedir." Kafa karışıklığı şöyle olabilir. Oğluna diye dikte ettirmeye başladığı mektubu bilmediğimiz bir başkasına yazıyormuş gibi sürdürmüş olabilir.

İkincisi, başlarken değindiğim, "İstanbul'un havası" açıklamasıdır. İstanbul'da, hele İç Savaş'ı resmiyete döken 4. Damat Ferit hükümetinin iktidara gelişiyle, siyasal duruşu kamuoyunca çok iyi bilinen padişah ve onunla hemfikir olan sadrazam ve hükümeti vardı. Ve bu hükümetin birtakım yandaş gazeteler, kovuşturma ve idamlarla, ağır bir düşman işgaliyle beslenen ya da desteklenen yıldırma kampanyası vardı. "İstanbul'un havası" buydu. Daha önce, hem de henüz bu derecede keskinleşmemiş "İstanbul havası" Atatürk'ün Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şemsiyesi altında seçtirmiş olduğu mebusları, hatta "2 numara" sayılan Rauf'u neredeyse Atatürk'ü ve Milli Mücadele'yi reddetmek noktasına getirmişti. Şimdi çok daha keskinleşmiş "İstanbul havasından" Zübeyde Hanım'ın etkilenmemesi olanaksızdı. Onu hasta eden, gıyaben de olsa idama mahkûm edilen oğlu için duyduğu kaygılardı. Bu yüzden sürekli ağladığını, ağlamaktan gözlerinin görmemeye başladığını öğreniyoruz. "Evin erkeği" durumunda olan Makbule Hanım'ın ilk kocası acaba eve gazete alıyor muydu? Olasılıkla alıyordu ve aldığı gazete de herhalde kaçınılmaz olarak ve az da olsa "İstanbul havasını" yansıtıyordu. Gazete alınmasa da çevreden bu hava nasıl olsa Zübeyde Hanım'a ulaşıyordu. Bana öyle geliyor ki bir yandan kafa karışıklığı, bir yandan "İstanbul havasından" etkilenme böyle bir mektubun ortaya çıkmasını olanaklı kılmıştır.

Miltiyadi yargılanırken, 18 Ekim'de Mustafa Kemal Ankara İstiklal Mahkemesi başkanlığına bir tezkere yazarak, Ankara'ya gelen akrabası Cemal Bey'in mektubu yazmış olduğunu öğrendiğini, yani mektubun sahte olmadığını bildirdi. Ertesi gün mahkeme Miltiyadi'yi serbest bıraktı. Zübeyde Hanım mektubundaki selam bölümünde Cemal'in de ellerinden öptüğünü, işine devam ettiğini ve "daima" ziyarete geldiğini, yanına gelmesini istiyorsa bildirmesini söylüyordu.[289]

Bu olayı biraz ayrıntılı olarak ele almamın nedeni, İstanbul'daki kamuoyunun, başka deyişle İstanbul'un havasını vermek içindir. Tahmin olarak denebilir ki bu hava en azından Damat Ferit'in istifasına değin sürmüş, o noktadan sonra yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Herhalde Doğu zaferi, İnönü savaşları bu gidişi hızlandırmış olmalıdır. Yine denebilir ki, Sakarya zaferi havanın büyük ölçüde "dönmesini" sağlamıştır.[290]

Söz konusu "havanın" bir öğesi de İngilizlerle ilişkiler sayılabilir. Moda ve Kalamış halkı bu iskelelere vapur seferlerinin kaldırılmış olmasından şikâyetçi olunca, düzenledikleri mahzarı (toplu dilekçe) İngiliz Ticaret Odası'na götürmüşler. O da o halk adına ilgili makam olan Bahriye Nezareti'ne başvurmuş. Nezaret hükümete soruyordu. Meclis-i Vükela'nın kararı isteğin kabulü yönünde oldu. 11 Kasım 1919 gecesi Taksim'de görevli polis Hasan Fehmi nöbetteyken kendini savunmak için İngiltere'nin jandarma hizmetinde olan Sırp uyruklu Apostol Davidoviç'i öldürmek durumunda kalmış. İngiliz divan-ı harbi onu on yıl hapse mahkûm etmiş. Meclis-i Vükela Osmanlı yasalarına göre ceza gerekmediği için maaşının ödenmeye devam etmesine karar verdi.[291] Sanırım İngiliz yasalarına göre de Hasan Fehmi suçsuz olmalıydı, ama bir Osmanlı'nın İngiliz hizmetinde birini meşru savunmada da olsa öldürmesi İngilizlerce herhalde suç sayılıyor olmalıydı. Daha önce de adam öldürme suçundan müebbet küreğe hükümlü Konya'da mahpus Hintli Mehmet Ali Han'ın dosyası Meclis-i Vükela önüne geldi, çünkü Yüksek Komiserlik onun için ısrarla aff-ı âli (padişahın affı) istiyormuş. Söz konusu kişi idama mahkûmken cezası müebbede çevrilmiş, üstelik ırza geçme suçu işlemiş ve bunun için

dört yıl hapis cezası varmış. Bütün bunlara karşın hükümet suçlu ülkede kalmamak koşuluyla İngiltere hükümetine "bir cemile ibrazının" uygun olacağına karar verdi.[292]

49. İzmir'de

Orada yaşayan Türkler açısından, İzmir'in durumu İstanbul'dan bir hayli farklıydı. Gerçi İtilafçıların Türklere fazla bir sempatisi olduğu söylenemezdi. Batı Türklerini kısa erimde yok etmeyi amaçlayan Sevr Antlaşması onların ortak yapıtıydı. Fransız ya da İtalyanların yakınlık gibi görünen kimi davranışları da daha çok aralarındaki rekabetin bir sonucuydu. Ama yine de birbirlerinden farklıydılar ve Yunanlılardan da farklıydılar. Yunanlılar diğer Balkan ülkeleri gibi Türklere etnik temizlik uygulamıştı. Şimdi bunu Ege'de uygulamaya hazırlanıyorlardı. Bir bakıma bunu yapmak, hem de ivedi olarak yapmak zorundaydılar, çünkü İtilaf devletleri kurnazlık yaparak Türklerin "can havliyle" bir direnişe geçmemesi için İzmir ve çevresini doğrudan Yunanlılara vermemişti. Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlayarak altı ay içinde bir seçim sistemi belirlenecek ve bu sisteme göre yapılacak bir seçimle bölge parlamentosu seçilecekti. Bölge parlamentosu antlaşma yürürlüğünden beş yıl geçtikten sonra çoğunlukla Yunanistan'a bağlanmayı isteyebilecekti. (Osmanlı Devleti'ne bağlanmak şıkkı öngörülmemişti.) Demek ki Yunanlılar ne yapıp yapıp seçimlerde bir Rum çoğunluğu elde etmek zorundaydılar. Oysa nüfus çoğunluğu Türklerdeydi. Demek ki seçime değin, Türklerin azalması, Rumların çoğalması gerekiyordu. Tabii hileli ya da sopalı seçimler yapmak şıkları da vardı.

Yunanlıların bir zorluğu daha vardı. Onlar İzmir'in ve bölgesinin işgalini Barış Konferansı kararıyla ve bir anlamda onlar adına yapıyorlardı. Onların gözü üstlerindeydi. Gerçi L. George bir Yunanseverdi, dolayısıyla genellikle İngilizler Yunanlıları kolluyorlardı. Ama Yunanlıları İngiliz emperyalizminin bir aleti olarak görmek eğiliminde olan Fransa ve İtalya'nın çok eleştirel bir gözle baktıkları söylenebilir. İşin tersliği şuydu ki bir asayiş kuvveti ola-

rak gelen Yunanlılar, daha ilk gününde ve herkesin gözü önünde Konak'ta Hasan Tahsin'in kurşunu karşısında "zıvanadan çıkmışlar"dı. Zaten Türkler Yunanlıların nasıl davranacakları konusunda, onları Rumeli'den çok iyi bildikleri için pek de hayale kapılmıyorlardı. İlk hamlede 80 bin Türk'ün göç ettiğinden, bu sayının 120 bin, daha sonra 300 bini bulduğundan, İzmir sancağının Türk nüfusunun yüzde 30'unun göçtüğünden söz ediliyor.[293] Bir yandan da savaş sırasında Anadolu'dan göçmüş olan Rumlar gerisin geri geliyor, eğer evlerine Türkler yerleştiyse bunlara yol görünüyordu.

Bölgeyi hızla Rumlaştırmak için Yunanlılar bir şey daha yapıyorlardı. Berber'in anlattığına göre İzmir dışındaki yerlerde aydın, nüfuzlu, varlıklı insanlar yani toplum önderleri ya da olabilecek olanlar uydurma nedenlerle tutuklanıp mahkemeye çıkarılmadan garnizon ve hapishanelerde tutulup çalıştırılıyorlardı.[294] Görülüyor ki, en azından Türkler bakımından, Yunan işgaliyle birlikte hukuk devleti diye bir şey kalmamıştı.

Yunanlılar, Ermeni ve Yahudilerin de desteğini almak istemişler, hatta Ermenilere bölgede bir Ermeni eyaleti kurmaktan söz etmişlerdir. Öyle anlaşılıyor ki hayli sıkı bir Yunan-Ermeni dayanışması olmuştu. Öte yandan Yahudilerin böyle bir yakınlıktan kaçındıkları görülüyor.[295]

Venizelos İzmir Yüksek Komiserliği için hemşerisi, meslektaşı (avukat), arkadaşı ve ciddi, çalışkan, dürüst bir yönetici olan Epir Genel Valisi Aristidis Steryadis'i (Stergiadis) seçmişti. Bu yüksek nitelikleri dolayısıyla, Yunanistan'da Venizelos iktidarı yitirdiğinde de, Steryadis İzmir'in kurtuluşuna değin yerini koruyabilmişti. Anımsatmak gerekir ki, Steryadis'in olumlu nitelikleri, Türklere uygulanan ağır baskı ve zulme engel olmuyordu.[296]

Steryadis İzmir'de Vali İzzet Bey ve Belediye Reisi Hacı Hasan Paşa ile "çalışıyordu." Ama yukarıda değinilmişti, İzzet 5 Ocak 1920'de ölünce yerine eski Sadaret Müsteşarı Emin Bey atanmıştı. Fakat Yüksek Komiserlik hukuk kurallarını çiğneyerek (çünkü Yunanlılar İzmir'de yalnızca bir asayiş kuvveti olarak görevlendirilmiş bulunuyorlardı) gönderilecek herhangi bir valinin karaya çıkmasına izin verilmeyeceğini bildirdi.

Ama bir yandan da valilik devam ediyordu ve Babıâli önce Ali Saib Bey'i, sonra da Vilayet Defterdarı Ahmet Besim Bey'i vali vekili atadı.[297]

Sevr Antlaşması'nın imzalandığının ertesi günü Yunanlılar Vali Vekili Ahmet Besim'e yönetime el koyacaklarını bildirdiler. 12 Ağustos'ta da vilayette yaptıkları bir törenle yönetimi devraldılar. Bu da hukuka aykırıydı, çünkü antlaşmalar imzalanmakla değil, onaylanmakla yürürlüğe girer. Berber'in verdiği bilgilere göre yönetimi teslim almak hayli zor olmuştu, çünkü devralan Yunanlıların çok büyük çoğunluğu Türkçe bilmiyorlardı. Dolayısıyla defterlerde, belgelerde ne yazılı olduğundan habersizdiler. Jandarma, polis ve yargıçların işlerine son verilmişti. İzmir Yunan Yüksek Komiserliği'nin yerine İzmir Yunan İdaresi gelmiş bulunuyordu. Maarif, evkaf, eytam (yetimler) ve şeriye mahkemeleri Müslüman Hizmetleri Müdürlüğü yönetimi altında devam ettiler. Öbür dairelerde çalışan memurların büyük çoğunluğu görevsiz ve maaşsız kaldılar.[298]

Son olarak burada İzmir ve bölgesinde eğitimin durumuna değinmek istiyorum. Berber'in işaret ettiği üzere Türklük ülküsünü canlı tutabilecek ve enosis'e engel çıkartabilecek olan Türk eğitim dizgesi Yunan yönetiminin "doğal hedefi" durumundaydı.[299] Daha işgal başlarken birçok öğretmen ve öğrenci kötü muameleler görmüş, birçoğu da Yunan işgal bölgesinden kaçmak durumunda kalmıştı. Öğretmen maaşlarının ödenmesiyle İstanbul hükümetinin ilgilenememesi ya da ilgilenmemesi de eklenince, büyük bir sorun olmuş, öğretmenler sefalet içine düşmüşlerdir. 1 Eylül 1920'de İzmir Nehari İdadisi kapatılmış, çalışanların maaşları kesilmiştir. İzmir'in en önemli eğitim kurumu olan İzmir Sultanisi, binasının adliye binası olacağı gerekçesiyle 1920 gününde boşaltıldı ve böylece kapatılmış oldu. Kız ve Erkek Öğretmen okulları, maaşsızlık ve ödeneksizlikten büyük ölçüde çalışamaz duruma düşürüldü.[300]

Sonuç

50. Sevr: "Turkey is no more"

Osmanlı hükümeti o antlaşmayı imzalamaya karar verdiği sırada L. George parlamentoda "*Turkey is no more,*" yani "Türkiye artık yoktur" diyordu.[1] Yukarıda bu sözüne değinilmişti. Üstünde güneş batmayan Britanya İmparatorluğu'nun başbakanı asıl amacını söylüyor ve herhalde bundan büyük ve engin bir doyum duyumsuyordu. Çünkü Batı'nın kızıl elmasını (master planını, **Megali İdea**'sını) –Türkleri Rumeli'den kovduktan sonra Anadolu'dan da kovmak– gerçekleştirmekte başrolü oynamış bulunuyordu.

Bu, her şeyden önce onun yapıtı sayılabilirdi. Ama Batılıların önemli özelliklerinden olan sabırlı kurnazlığını da elden bırakmıyordu. Tarih yapan ve edebi tınısı da olan bu sözü söyledikten sonra hemen taktik bir gerilemeyle "ve hiçbir şey Türkiye'yi bir imparatorluk olarak bir daha bir araya getiremez" diyordu. Çünkü kurbanı tümüyle umutsuz bırakmak tehlikeli olabilirdi. Can havliyle bir direnişini, İslam dünyasının (Hindistan'ın) büyük bir tepkisini önlemek gerekirdi. İkinci cümlecik sanki imparatorluk olarak değil, fakat küçük bir devlet olarak Osmanlı'ya (Türkiye'ye) sahte olan bir yaşama umudu veriyordu.

Fakat Sevr Antlaşması 433 maddesiyle sözü ne denli uzatırsa uzatsın, onu okuyan Osmanlıları dehşete düşürmüştü. Bu örneği daha önce de yazmıştım. Geçimsiz iki komşunun ilişkisine benziyor bu. Bazen iyi sayılabilecek ilişkileriniz de olsa, komşunuz kural olarak sürekli sizinle uğraşıyor. Sizi mahkemeye veriyor, topraklarınızı alıyor, aleyhinizde kötü şeyler söylüyor. Güçlü olduğu için genellikle hep o kazanıyor. Sonunda bir gün kapınızı çalıyor ve kapıyı açtığınızda size nefretle bakıyor ve kurşun yağmuruna tutuyor. Kurtuluyorsunuz, fakat o bakışı, o tabanca çekişi hiç unutamazsınız. Olay sizi "damgalamıştır." Ölünceye dek sürecek bir travmanız vardır artık. Çünkü iyi komşuluk günleriniz de olmuştur ve işin bu noktaya gelebileceğini düşünmemişsinizdir.

Osmanlı Devleti Sevr ile maliyesini Avrupalılara teslim ediyor, yine Avrupalıların denetimine verilen ordusu mikroskopik ölçülere indiriliyordu. Osmanlı, Anadolu'nun Yunanistan ve Ermenistan arasında paylaşılacağı ânı bekleyen kurbanlık koyun durumuna sokuluyordu.

Sevr ile Türkler büyük bir travma yaşadılar. Rumeli'den kovulmakta olduklarını daha önce bir noktada herhalde anlamışlardı.[2] Ama Anadolu'da da aynı şeyin gerçekleştirilmek, böylece tamamen yurtsuz bırakılmalarının isteneceğini, hiç tahmin etmemişlerdi. Sevr ile o da oldu. Bu, Türklerin bir travmasıdır. Sonuç olarak Sevr bir kenara atıldı, yerine Lozan geldi. Ama şu ölümcül soru Türklerin kafasına sürekli olarak takılacaktı: Batılılar bu işi başaramadılar. Ama Batı halkları dünyanın en ileri, en zengin, en güçlü, en bilgili insanlarıdır. Bunlar Lozan ile Türkleri Anadolu'dan kovma hedeflerinden, Megali İdea'larından vaz mı geçmiş oldular, yoksa bunu yalnızca ertelediler mi?

Şunu da anımsatalım. Sevr kötü bir düş, birisinin hezeyanı, bir dedikodu değildir. Sevr altında mühürleri, imzaları bulunan, Batı'nın Osmanlı Türkleri için kararını açıklayan resmi bir belgedir. Denebilir ki Batı'nın yalnızca üç büyük devletinin işidir. Örneğin, diğer büyük devletlerden ABD, Almanya yoktur. Bu doğrudur, ama bütün Batı kamuoyunun Sevr'in arkasında bulunduğu ileri sürülebilir diye düşünüyorum. ABD'nin Sevr'in ağırlığına bir itirazı oldu-

ğu söylenemez. ABD Cumhurbaşkanı Wilson da Sevr'in ağırlığına, "bol kepçe" bir Ermenistan sınırı çizerek önemli bir katkıda bulunmuştur. Almanya'ya gelince, sanırım Almanya'nın "havasını" en iyi ve en acı biçimde veren olay, dört yıl Almanya ile birlikte kan döken Osmanlı'nın sadrazamı Talat Paşa'nın katilinin beraat ettirilmesi olmuştur. Dünyayı sarsan bir devrim yaptığı için Batı tarafından aforoz edilmiş ve yapayalnız kalmış, devrimci Türkiye'den başka olası müttefiki olmayan Rusya bile ilk aşamada Doğu Anadolu'dan Ermenistan'a "ikramda" bulunmaya kalkışmıştır.

Bir noktaya da dikkat çekmek isterim. Batı emperyalizmi bütün dünyada at koşturmuştur. Ama genellikle yöneldiği ülkeler halkını sürmek, yok etmek amaçlanmaz. Çünkü amaç sömürmektir, yerli halk olmalı ki, sömürsünler. Anadolu ve Rumeli'ye gelince, Türkler burada yüzyıllarca oturmuş da olsalar, nüfus çoğunluğuna da sahip olsalar Batı, buralarda ne Türk egemenliğini, ne de Türk varlığını içine sindirebilmiştir. Türkleri iktisadi olarak sömürmek için ellerinden geleni tabii yapmışlardır. Ama Anadolu ve Rumeli'de gönüllerinin bir köşesinde yatan, Hıristiyan egemenliğini yeniden sağlamak, Türkleri de buralardan sürmek olmuştur. İspanya ve Sicilya'da yaptıkları gibi...

Sevr öyle bir şok yarattı ki, o şokla asla gerçekleşmeyecek sanılan bir şey oldu, Vahdettin'le demokratik-ulusçu hareket birleşmiş gibi oldular. Sevr'e tepki sanki onları birleştirmişti. Padişahçılar demokratik-ulusçularla, demokratik-ulusçular padişahçılarla uğraşmaz oldular. Gazeteler bu izlenimi veriyor. Bu sırada Marmara ve Düzce-Bolu bölgelerinde de İç Savaş'ın dindiğini görüyoruz. Fakat bu, Çerkes Ethem'in bölgede olmasından da kaynaklanıyor olabilir. Nitekim Yozgat isyanının Sevr şokundan etkilenmediğini, eski şiddetiyle devam ettiğini görüyoruz. Ama İstanbul ve Anadolu basınına karşılıklı bir ılımlılık gelir gibi oldu. Bu durum 22 Haziran Yunan taarruzunun başarısına kadar sürdü. Yunanlılar Bursa'yı da alınca (8 Temmuz) Saray cephesi Sevr'i "ehven-i şer" (kötülerin iyisi) olarak görmeye başladı. Böylece padişah ve onun hükümeti, İtilaf devletlerinin amaçladığı gibi, "terörize" edilmiş (yıldırılmış) oluyordu. Oysa Anadolu ne olursa olsun savaşımı sür-

dürmek kararındaydı. Böylece Saray cephesi yeniden şiddetle Kuva-yı Milliye'ye yüklenmeye başladı.

Gördüğümüz gibi Sevr koşullarının bildirilmesiyle (11 Mayıs) büyük Yunan Taarruzu (22 Haziran) arasındaki zaman aralığında tuhaf bir iyimserlik havası esti. Bu hava büyük ölçüde Reşit'ten kaynaklanıyordu. Reşit Bey ve Cemil Paşa Paris'te tanıdıkları bazı Osmanlı dostu nüfuzlu çevrelerle görüşüyorlardı. Onlar antlaşmanın sertliğinden yakınıyor, böyle bir şeyin olamayacağını, koşulların hafifletilmesi gerektiğini söylüyorlardı. İngiltere ve İtalya'da da böyle Türk dostu çevreler vardı ve az da olsa tutumlarını duyurabiliyorlardı. İşte Reşit'le Cemil bunlardan ve Barış Konferansı'na sunulan etkili savunmadan da cesaret alarak koşulların hafifletileceği konusunda iyimserliklerini dile getiriyorlardı. Umutsuzluğun karanlık çukurunda debelenmekte olan İstanbul basını da bu umut ışığına dört elle sarılıyordu. Oysa bütün bu iyimserlikler, Türk dostlarının çabaları beyhudeydi. Barış Konferansı'nın 16 Temmuz yanıtında koşullarda hemen hemen hiçbir yumuşatmanın yapılmayacağı ortaya çıktı.

Eğer birçoklarının savunduğu gibi, Sevr'in oluşturulmasında İngiltere'nin esas güç olduğu, Fransa ve İtalya'nın değişik nedenlerle istemeyerek İngiltere'nin peşinden sürüklendiği kabul edilirse, o zaman iki ülkenin Sevr'in acımasız koşullarının yapılmasına, Osmanlı delegasyonunun sunduğu görüşlere hemen hiçbir ödün verilmemesine neden ve nasıl razı oldukları sorusu ortaya çıkar. Bu soruya verilecek yanıt, Fransa ve İtalya'nın da Batılı ülkeler olarak, Türkleri Anadolu'dan da sürmek **Megali İdea**'sını paylaştıklarıdır. İkinci olarak, her iki ülkenin Sevr düzenlemesi kapsamındaki Üçlü Anlaşma'yla Anadolu'da nüfuz bölgesi denilen çok değerli birer sömürge kazandıklarına, dolayısıyla Sevr'in yürümesinde çok esaslı çıkarları olduğuna işaret edilmelidir.

Çoğulcu, demokratik yapıya sahip olan Batı toplumlarında her zaman Türk dostları olacaktır. Ama bu dostlukların, yakınlıkların Batı'nın ana yönelişine, Türklere ilişkin ana imgelerine bir etkisi olacağını düşünmek yersiz bir iyimserlik olacaktır.[3] Mustafa Kemal'in Cemal Paşa'ya verdiği yanıtta, Batı'nın Türklere ırkçı yaklaşımı çok güzel çözümlenmişti (7. altbaşlık, 99. dipnotu).

51. Vahdettin ve Damat Ferit

Vatan kavramı bu ülkeye Namık Kemal tarafından getirildi. Bu kavrama göre insanlarımızın üzerinde yaşadıkları topraklar padişahın, hükümdarın mülkü, onun "çiftliği" değildir. O topraklar orada yaşayan insanların ortaklaşa "malıdır." Uzun süredir orada yaşamış, geçimlerini oradan sağlamış oldukları için, ona alıştıkları, onu sevdikleri için ellerinden alınmak istenirse uğrunda ölebilecekleri topraklardır bunlar. Topraklar orada oturan insanların değil de padişahın "malı" olursa, insanların toprakla ilişkisi önemli değildir. Önemli olan, onların padişahlarına bağlılıkları, sadakatleridir. Gerektiğinde padişah için savaşırlar, padişah için ölürler. İngiltere meşrutiyet olduğu için günümüzde İngiliz şehitlerinin mezarlarına "Kral ve ülkesi uğrunda öldü" (*Died for King and Country*) diye yazıyorlar. Tahminime göre daha eskilerde yalnızca kral için ölmek söz konusuydu.

Vatan kavramı demokrasilerde, yani meşrutiyet ve cumhuriyetlerde söz konusu olur. Mutlak hükümdarlıkta ülke padişahın mülküdür, insanlar da onun uyrukları, hatta kullarıdır.

Üç cilt boyunca Vahdettin'in meşrutiyetten mutlakıyete dönmek istediğinin göstergelerine dikkat çekmeye çalıştım. Gördük ki, onun vatan kavramıyla ilişkisi çok sorunludur. Bence onun vatan haini olduğuna kuşku olamaz. Demokratik-ulusçu harekete karşı Sivas Kongresi'nde Ali Galip fesatlığıyla apansız başlattığı, önce el altından, 16 Mart 1920 darbesinden sonra resmen sürdürdüğü İç Savaş bence tek başına onu hain yapmaz. Feodallik-ortaçağ-şeyhlik ve ağalık düzeninin bir hükümdarının kapitalizm-aydınlanma-demokrasi güçlerine karşı bir iç savaş yürütmesi hainlik değildir. Belki gericiliktir, belki kardeşi kardeşe vurdurduğu için gaddarlıktır, merhametsizliktir, Meşrutiyet (demokrasi) olmasın, mutlakıyet olsun diye yapılmış bir savaşımdır.

Vahdettin'i hain yapan, İç Savaş'ı düşman ülkeyi doğudan, güneyden, batıdan istila ederken başlatıp sonuna değin (Konya ayaklanması) yürütmüş olmasıdır. Çünkü Kuva-yı Milliye'nin savaşımını baltalamış, böylece doğrudan doğruya düşman yararına çalışmıştır.

Düşman başka bir dinden olduğuna göre, dine ihanet de söz konusudur. Milli Mücadele'ye karşı yürütmüş olduğu İç Savaş yüzünden Ümmet-i Muhammed'in her türlü tecavüze uğramasına yol açılmış ya da en azından kolaylaştırılmış oluyordu.

Atatürk de 25 Eylül 1920 günü halifelik konusunda yapılan gizli bir oturumda, "... Makam-ı hilafet ve saltanata olan merbutiyetimiz (bağlılığımız) ve o makamın bütün şeraiti lazimesiyle mahfuziyeti birinci esasımızdır," dedikten sonra, "Maateessüf şimdi makam-ı hilafet ve saltanatı işgal eden zat bu millet için hain bir adamdır," diye ekliyordu. Hain olduğunu aynı konuşmada iki kez daha söylerken Meclis'ten alkışlar, bravo sesleri geliyordu.[4]

Dünya çapında, şanlı, görkemli bir geçmişi olan bir hanedanın adını berbat ettiği için, hanedana da ihanet etmiştir. Büyük Osmanlı padişahlarından biri, hatta II. Abdülhamit onun saltanatını görseydi, kim bilir ne düşünür, ne derdi? Halife Abdülmecit'in Vahdettin'i hain olarak nitelemiş olması da dikkate değer bir noktadır.

Böylece, belki üzülerek de olsa, Vahdettin'in vatan, din ve hanedan haini sayılması gerektiğini saptamak zorundayız. Vahdettin'in bu davranışları Namık Kemal'den önce olsaydı, belki onu vatan hainliğiyle değil, yalnızca din ve hanedan hainliği ile suçlayabilirdik. Ama Namık Kemal'le birlikte bu topluma vatan ve hürriyet kavramları girdikten, üstelik 1908-18 arasında bu kavramlar egemen olduktan sonra artık Vahdettin'in "bilmiyordum, haberim yoktu" diyecek hali olamaz.

Bu noktada Veliaht Abdülmecit'i de ele alabiliriz. Onun amcaoğluna çok daha sert bir muhalefet yürütmesi ve 1920 yazında Ankara'dan çağrıldığı zaman (bunun doğru olduğunu kabul edersek) kalkıp gitmesi gerekirdi denemez mi? Orada meşrutiyetçi bir hükümdar adayı olarak, olasıdır ki Milli Mücadele'ye önemli katkıları olur, Osmanlı Devleti'nin de sürmesini sağlardı. O durumda hanedan çok kârlı çıkardı. Ama Atatürk Devrimi'nin gerçekleşmemesi ya da eksik gerçekleşmesi oranında Türkler kaybetmiş olurlardı denebilir.

II. İnönü zaferinden sonra, 23 Mart 1921'de Şehzade Osman Fuat ya da Nisan 1921 sonunda Ömer Faruk Anadolu'ya gittiğinde artık çok geçti. Atatürk'ün artık hanedana gereksinimi kalmamıştı.

Vahdettin, Abdülmecit, Ömer Faruk, Osman Fuat dışında, öbür şehzadeler de eleştirilebilirler. Onlar da öne atılabilirler, Anadolu'ya gidebilirlerdi. Hatta hanedana anne tarafından bağlı olduğu için hanedan kurallarına göre şehzade sayılmayan, ama Batı'da prenseslerin egemenlik hakları olduğundan hareketle kendisine "Prens" sanı vermek iddiasındaki Sabahattin de Milli Mücadele'ye katılmadığı için eleştirilebilir. Onun ileri derecede İngilizciliği böyle bir davranışa girmemiş olmasının olası etkenlerinden biridir herhalde.

Vahdettin Sevr düzeninde kendisine acaba nasıl bir padişahlık rolü tasavvur ediyordu? Olasıdır ki Osmanlı'nın İstanbul'dan dışlanmasını önlediğini, hiç değilse bu bakımdan başarılı olduğunu düşünüyordu. Önceki ciltlerde İstanbul'un yazgısının nasıl zikzaklar çizmiş olduğunu, Vahdettin'in bu uğurdaki kimi çabalarını görmüştük. Fakat Osmanlı başkentinin değişmemesi kesinleştikten sonra İngilizcilik rotasından şaşmadığı anlaşılıyor.

Damat Ferit'in Paris'e giderken, kendi heyet mensuplarına söyleyemeyeceği şeyler konuşabileceği güvenilir bir İngiliz irtibat subayı istediğini görmüştük. Bunun gibi Vahdettin de, De Robeck ile ikinci görüşmesinin bir bölümünde, yanındakileri uzaklaştırıp yüksek komiser ve tercüman Ryan ile yalnız kalmıştı. Enişte-kayınbiraderin ne denli İngilizci (ne denli az Türk, az Müslüman, az Osmanlı?) olduklarını bu iki olay yetkin bir biçimde göstermektedir.

Arkası gelmediyse de Şehzade Selim'e bir İngiliz mürebbi tutmak tasarısından, padişahın İngiliz bankalarına yatırım yapması işinden de söz etmiştik. Bu işlerin en azından Vahdettin'in bilgisi içinde yürütüldüğünü düşünebiliriz.

Acaba Vahdettin nasıl bir İngiliz bağımlılığı modeli düşünüyordu? Hindistan'daki mihracelere mi, yoksa Mısır hıdivine mi benzemeyi düşünüyordu? Bilmek zor ama, 30 Mart 1919'da İngilizlere sunduğu barış planında, örneğin, her nezarette, nazırın yanına bir İngiliz müsteşarı öngörmesi, Mısır'daki uygulamaya benziyordu.

Bu noktada anımsatmamız gerekir ki, Vahdettin'in Sevr'i imzalatması da başlı başına bir ihanet sayılabilir. Çünkü Sevr, "normal" bir barış antlaşması gibi, Osmanlı için yalnızca toprak kayıpları, mali yükümlülükler içeren, devletin devamına olanak verecek bir antlaşma değildi. Çünkü Vahdettin Sevr'in Osmanlı Devleti'ni "kurbanlık koyun" durumuna düşürdüğünü, devletin ondan sonraki ömrünün pek kısa olacağını pekâlâ biliyordu. Yunanlıların Batı Anadolu ve Trakya'daki zaferlerine karşın, Ankara gibi Sevr'e razı olmayabilirdi. Ama bunun için tahttan indirilmeyi göze alması gerekirdi. Vahdettin, antlaşmayı Milli Mücadele'ye zaman kazandırmak için imzalattığını söylüyorsa da, ne yazık ki böyle olduğunu kanıtlayan güvenilir bir belge ya da tanıklık yoktur. Onun için de bu savunma geçerli olamaz.

Günümüzde Damat Ferit'i eleştirenler çok olmuştur. İngilizlerin bilinçli bir aleti, vatan haini olması kuşkusuz eleştirilmesi gereken bir yöndür. Fakat eleştiriler onun kişisel niteliklerine de yansımakta, onun gösterişçi, cahil, fırsatçı, ağzı kalabalık hatta düpedüz aptal olduğu da ileri sürülmektedir. Gösterişçi olabilir. Biçimsel bir öğrenimi (okullarda ders görüp, notlar, diplomalar almış olmak) bulunmadığı için kültür ve bilgi düzeyi konusunda fazla bir şey söylemek zordur. Kimi konuşmalardaki bilgi yanlışlarına yeri geldikçe işaret edildi. Bu yanlışlar kadar, bilgilerini denetlemek ya da denetlettirmek alışkanlığının olmaması da bir kusurdur. Fırsatçı, haris, ağzı kalabalık olduğu kesindir. Aptal olmaya gelince, bu denli melanet yapabilmek, İngilizlerin bu denli takdirlerini kazanmak için asgari bir zekâsının bulunduğu kabul edilmelidir.

Türkiye'de karşıdevrim saflarının tarihçileri için Vahdettin'in durumu çok rahatsız edicidir. Duraklama, hatta gerileme döneminin padişahlarında övülecek nitelikler bulmak çok zor değildir. Yaklaşan burjuva demokratik devrime bir Çin Seddi çekmiş olan II. Abdülhamit de çağdaşlığa verdiği kimi ödünler, kurulu düzeni görünüşte de olsa bir miktar koruyabilmiş olması dolayısıyla övgüler almakta, hatta "ulu" diye nitelenmektedir. V. Mehmet Reşat edilgenliği dolayısıyla adamına göre ya iyi (ve tek) bir meşrutiyet padişahı olarak olumlanmakta, ya da düpedüz "yok" sayılmakta-

dır. Vahdettin'e gelince: Onu savunmak zordur. Ama kimileri bunu da denemekte: Örneğin Vahdettin İngilizlere kaçmış olmuyor, onlar onu silah zoruyla kaçırmış oluyorlar. Böyle bir tuhaflık ciddi, bilimsel tarihçiliğin ötesinde belki mizah ya da psikiyatri alanına girmektedir.

Ama kimilerinin başka bir iddiası var. Onlara göre bütün kötülükler Damat Ferit'ten kaynaklanıyordu. O, arkasına İngilizleri alıp "iyi" padişah Vahdettin'i tutsak almış, ona istemediği şeyleri zorla yaptırıyordu. Bu açıklamanın zayıf yönü şudur ki, Vahdettin'i Damat Ferit'in kuklası yapmaktadır. Oysa Vahdettin'in kişiliğinin kukla olmaya elverişli olmadığını biliyoruz. Belki Sultan Reşat'ın İttihat ve Terakki iktidarının kuklası olduğu söylenebilir. Ama Halit Ziya Uşaklıgil'in *Saray ve Ötesi*'ni okuyunca Reşat'ın bile "o kadar da" kukla olmadığı anlaşılıyor. Damat Ferit'in, arkasında İngilizler olduğu için, Vahdettin'in karşısında belli bir ağırlığı vardı. Keçecizade Fuat Paşa'nın Tanzimat paşalarının Büyük Devletler'den birinden aldıkları yandan güç (pabuççu muştası) gibi. Ama son çözümlemede, genellikle padişahlar (Reşat dışında) hep ağır basmışlardır. Hele Vahdettin'in yüksek komiserlerle yüz yüze görüşmeye başlamasıyla birlikte, Ferit karşısındaki ağırlığının daha da arttığına kuşku yoktur. Sonuç olarak, Vahdettin'in Damat Ferit (ve İngilizlerin) elinde "kukla" olduğu kabul edilemez.

Daha önce de yazmıştım. Vahdettin, Abdülhamit kadar olmasa da kuruntulu bir insandı. Avrupa'da hükümdarlıkların yerine cumhuriyetler kurulurken herhalde daha da dikkatli olması gerektiğini düşünüyordu. Onun için akrabalarla çalışmayı yeğliyordu. Bunlardan biri, kız kardeşiyle evli olan Damat Ferit'ti. Muhtemelen aleyhinde bir şey dönmesin diye Mondros'taki mütareke konferansına Osmanlı'yı temsil etmek üzere Ferit'i göndermek istemişti. Sonra olup bitenlere bakınca, elinden geldikçe her zaman Vahdettin'in iki akrabasından birini sadrazam atadığını görüyoruz. Sert siyasetler yürütmek istediği zaman, yani "şahin" rolü için Damat Ferit; yumuşak, uzlaşmacı siyasetler gerektiği zaman da dünürü (kızı Ulviye Sultan'ın kaynatası) "kumru" rolündeki Tevfik Paşa vardı.

Sertliğin en ileri noktası İç Savaş'tı. Damat Ferit İç Savaş'ı başlatan ve yürüten sadrazamdır. İç Savaş'ın başarısızlığı kesinleşir kesinleşmez de sadareti bitmiştir. Ama sanılmasın ki Damat Ferit İç Savaş'ı tek başına yürütüyordu. Bu işi Vahdettin'le yürütüyorlardı. Nitekim Damat Ferit sadrazam değilken, Ali Rıza ve Salih paşalar döneminde de İç Savaş'ın yürüdüğüne bakılırsa padişahın da bununla yakından ilgilendiği anlaşılıyor.

Bu arada dikkati çeken başka bir nokta, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*'nin I. cildinde belirlediğim, Vahdettin'in mutlakıyete dönüş yaptığı olgusuna ilişkindir. Sevr imzalandıktan sonra, antlaşmanın onaylanması gündeme geldiğinde, Kanun-ı Esasi'nin antlaşmaların Meclis-i Mebusan'ca onaylanması gerektiğine dair hükmünün hem Vahdettin, hem Damat Ferit tarafından dikkate alınmadığını görüyoruz (30. altbaşlık). Oysa Vahdettin'in sonradan söylediği gibi, antlaşmanın imzalanmasına salt vakit kazanmak için razı olduğu doğru olsaydı, işi yokuşa sürmek için Meclis onayını öne sürmesi beklenirdi. Ama belki de onun gözünde mutlakıyetini perçinlemek, Sevr'in uygulanmasını önlemek ya da geciktirmekten daha önemliydi. Mutlakıyetini kurmak uğrunda, düşman istilası karşısında bir iç savaş başlattığına göre, bunu da düşünebiliriz.

Bu bağlamda dikkati çeken bir başka nokta da, ABD ile birlikte demokrasi diye I. Dünya Savaşı'nda savaşan İtilaf devletlerinin Kanun-ı Esasi'nin çiğnenmesine pek aldırmamış olmalarıdır.

52. İç Savaş

Türk toplumu, 1908 burjuva demokratik devrimine karşın 1920 yılında henüz ortaçağ toplumu olmaya devam ediyordu. Bunun en belirgin göstergelerinden biri, okuryazarlık oranının yüzde 5'i geçmemiş olmasıydı. Kaldı ki okuryazarlığın daha yaygın olduğu kimi toplumlarda bile, emperyalizm destek olduğunda, ortaçağın çok-partili dizge sayesinde egemenliğini sürdürebildiği görülmüştür. Türkler arasındaki feodal düzen şeyhler ve ağalar eliyle yürütülüyordu (şeyhler dinsel önder, ağalar toprak sahipleriydi).

Bu düzenin doğal lideri padişahtı. Halife sıfatıyla şeyhlerin önderi (süper şeyh), padişah olarak da ağaların önderi (süper ağa) konumundaydı. Halka gelince, onlar yurttaş değil, kuldu. Kul demek, efendisine kayıtsız şartsız bağlı, bir dediğini iki etmeyen, hiçbir şeyi sorgulamayan, robot gibi insanlar demekti. Demek ki Vahdettin buyurduğu zaman bu kullar mutlaka boyun eğiyorlardı. Böylece bugünden bakınca anlaşılmaz gibi görünebilen, düşmanla savaşmama buyruğunu alan kulların düşmana karşı koymaması, düşmanla savaşanları öldür buyruğunu alınca onları öldürmeye koşmaları durumu ortaya çıkıyordu. İsyanları olanaklı hale getiren toplumbilimsel-ideolojik zemin buydu.

Kulların demokratik-ulusçu harekete karşı silaha sarılması yalnızca padişah-halifenin buyruğu ile gerçekleşmiyordu. Kuşkusuz işin örgütlenmesi de gerekiyordu. Bunu hem *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*'nin iki cildi boyunca, hem de bu kitapta gördük. Özellikle Sait Molla-Frew mektuplaşması bu işin (en azından Ekim-Kasım 1919'da) nasıl örgütlenip yürütüldüğünü az çok belli etmektedir. Bir kez isyanları düzenleyen, insanları kışkırtan ajanlar vardır. Bunlardan kimisi İstanbul'dan gönderiliyor, kimisi yerel olarak bulunuyordu. İkinci olarak, insanları bu yönde çalıştırmak, harekete geçirmek için paralar dönüyordu. Para kaynağı genellikle İngilizler ve saraydı. Ali Galip Sivas baskınını düzenlerken tümgenerallik, yolluk ve 700 lira para istemişti. Üçüncü olarak, İstanbul'dan isyancılara İngiliz yardımıyla silah sağlanıyordu (3. altbaşlık). Dördüncü olarak, isyancıları örgütlemek için padişahçı, genellikle alaylı subaylar sağlanıyordu. Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi böyle bir örgüttü. Kızıl Hançer, Kuva-yı Ahmediye gibi örgütlerden de söz ediliyordu. Harbiye Nezareti'nin isyancılara doğrudan yardımlar yaptığını da varsayabiliriz.

Sait Molla-Frew mektupları sırasında, yani Ekim-Kasım 1919'da isyanları örgütleyen, başta ilk ikisi, Frew, Sait Molla, Ali Kemal, Adil Bey gibi kimselerin bulunduğu gizli bir örgüt vardı. Örgüt Vahdettin, Damat Ferit, İngilizlerle işbirliği halinde çalışıyordu. Ali Galip komplosu sırasında İngilizlerin Binbaşı Noel eliyle ne denli işin içinde olduklarını gördük. Yukarıda saydığımız

isimlere zaman içinde başkaları katılmış olabilir. Ya da kimileri çekilmiş olabilir.

Dikkat edilirse isyanlar rasgele yerlerde kendiliğinden çıkmamıştır. Anzavur ayaklanması belki pek değil, fakat Düzce-Bolu, Yozgat, Konya isyanları Ankara'yı kuşatan yerlerde patlak vermiştir. Karadeniz, Doğu, Güneydoğu, Akdeniz bölgelerinde böyle bir hareket olmamıştır. Bu, işin ne denli planlı ve bilinçli olduğunu bize gösteriyor.

Tutucu çevreler çok kez Milli Mücadele'nin dış cephesini, yani Fransa, Ermenistan, Yunanistan ile savaşımı vurgularlar. İç Savaş'ı önemsiz göstermeye, Saray'ın ihanetine hiç değinmemeye çalışırlar. Oysa İç Savaş dış savaşım denli önemli, yaşamsal bir durumdu. Nitekim, gördüğümüz gibi, Yunanlıların 22 Haziran'da başlayan taarruzları karşısında direnilememiş olmasında, Mustafa Kemal ve İsmet'in Büyük Millet Meclisi önündeki açıklamalarına göre, İç Savaş en önemli etkendir. O olmasa Yunanlılar bu denli başarılı olamazdı. Örneğin, Yunan taarruzu başlarken, Kuva-yı Milliye'nin en etkili birliği Kuva-yı Seyyare, Yozgat'ta Çapanoğlu isyanı ile uğraşıyordu. Çukurova'da Fransızlarla savaşması gereken kimi birlikler Konya'ya isyan bastırmaya gönderildi. Bu durumların Yunanlılar ve Fransızlar için ne denli ferahlatıcı olduğunu tahmin etmek zor değildir. Türkiye'nin nüfusu Yunanistan'dan daha fazla olduğu halde Türklerle Yunanlıların karşılaştığı her muharebede Yunanlıların er sayısı Türklerin er sayısından fazla olmuştur. Demek ki İç Savaş yüzünden Türk ordusu yeteri kadar er bulamamıştır. (Atatürk *Nutuk*'ta Sakarya Muharebesi'ni anlatırken bunu vurgulamıştır.) Ayrıca İnönü muharebelerinin öncesinde var olan askerlerin bir bölümü de Çanakkale'de olanın tersine canını dişine takmak istemeyen, gönülsüz savaşan askerlerdi. Bu da İç Savaş yüzündendi. Askerden kaçmak çok yaygındı. İstiklal Mahkemeleri öncelikle askerlikten kaçanlar için kurulmuştu.[5]

Öte yandan Batı Cephesi'nde her zaman Türk subayların sayısı, Yunanlılardan çok olmuştur. Yunanlıların yeterli subay kullandıkları kabul edilirse, Türk subayların yeterinden fazla olduğu söylenebilir. Bu da Türk subayın ve daha genel anlamında Türk

aydının yurtseverliğinin, devrimciliğinin, yurttaş bilincinin, özverisinin bir göstergesi sayılabilir. Demek ki Türk subayın Milli Mücadele zaferlerinde "normalin" hayli üzerinde bir payı vardır.[6] Bir bakıma subaylar Dünya Savaşı'nın Osmanlı yenilgisiyle sonuçlanması dolayısıyla, birçok insanların kendileri hakkındaki olumsuz yargılarını düzeltmek de istiyorlardı denebilir.

Emperyalizm her ülkede çıkarını sağlamak için genellikle o ülkedeki feodal unsurlara (varsa) dayanmak, onları kullanmak ister. Çünkü feodallikte yurtseverlik kavramı, vatan ihaneti kavramı yoktur. Türkiye'de Milli Mücadele sırasında görüldüğü gibi, feodalliğin başları, çoğu kez vatana ihanet ediyor muyum tasası olmadan ülkelerinin, halklarının zararına davranışlardan geri durmayacaklardır. Emperyalizmle işbirliğinden kaçınmayacaklardır.

Ortaçağda, şeyhlik-ağalık döneminde yaşayan bir ülkede padişaha, halifeye karşın bir iş yapmak, hele ona direnmek çok ileri derecede bir yüreklilik gerektirir. Padişah-halife böyle bir harekete karşı dini de silah olarak kullanıyorsa, hareket mensupları "süper dindar" olmak ya da görünmek zorundadırlar. Nitekim yukarıda da anlatılmış olduğu üzere (9. altbaşlık) Büyük Millet Meclisi bunu yapmak zorunluluğunu duymuştur. Daha doğrusu, mebuslar içinde dinci kafada insanlar vardı. Onlar ortaya atılıp dincilik yapıyorlardı, öyle olmayanlar da koşullar dolayısıyla buna fazla karşı çıkamıyorlar, hatta uymak zorunluluğunu duyuyorlardı diyebiliriz.

Son olarak hain nitelemesinin padişahçı saflarda kimler için kullanılabileceği sorununu ele almak istiyorum. Vahdettin, Damat Ferit'in vatan haini oldukları kuşkusuzdur. Ama padişahın peşinden giden büyük yığınlar aynı ölçüde hain sayılabilirler mi? Çünkü dedik ki şeyhlik-ağalık-ortaçağ-feodallik düzeninde önderlerin dediği dediktir, sıradan insanlar kuldur, söylenene aynen uyarlar. O zaman Biga'da, Düzce'de, Yozgat'ta, Konya'da padişahçı saflardaki sıradan insanlar, köylüler hain sayılmayacaklar mıdır? Onların sorumluluğu yok mudur? Bu yörelerde isyanı örgütleyenler, kışkırtıcıların da hain sayılması herhalde kabul edilebilir. Ama bu durumda olmayanlar, sıradan insanlar suçsuz, sorumsuz, masum mudurlar? Şeyhlik-ağalık düzeninin kullarını robot saymak bence

insan haysiyetiyle bağdaşmaz. Beyni ne denli "yıkanmış" olursa olsun insan robot değildir, olamaz. Onun da belli bir özgürlüğü vardır. Dolayısıyla padişahçı saflardaki sıradan insanların tümüyle sorumsuz oldukları kabul edilemez. Sorumlu oldukları ölçüde –bunun çok geniş çapta bir sorumluluk olmadığını kabul etmekle birlikte– hıyanete katıldıklarını görmek zorundayız diye düşünüyorum. Hele vatan savunması yapanlara karşı eyleme geçenleri, silah çekenleri sorumlu saymak gerekecektir.

Günümüzde tutucu çevrelerin genellikle İç Savaş'ı görmeye, onu incelemeye pek yatkın olmadıklarını söyledim. Demek ki Milli Mücadele'nin dört başı mamur bir tarihinin olması için İç Savaş üzerine çalışmaların sürdürülüp geliştirilmesi gerekecektir.

53. Mustafa Kemal: Bir Dâhinin Önderliği

Türkiye gemisinin yakalandığı bu büyük fırtınada neyse ki kaptanlığı olağanüstü bir insan, Mustafa Kemal yapıyordu. Türkiye'nin olağanüstü koşullarda böyle olağanüstü bir önderi bulunması onun olağanüstü talihidir. 10 Haziran 1919'da Havza'dan Mustafa Kemal "Birçok Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak örgütleri bu fırtınada benim kaptan olmamı istiyorlar. Ben bu işte milletle birlikte sonuna kadar var olduğuma yemin ederim" anlamındaki genelgesini gönderiyordu. On gün sonra Amasya'da beş komutan "evet, sen kaptansın" diyorlardı. Erzurum ve Sivas Kongreleri bu kaptanlığı onaylıyordu.

Sivas Kongresi'nde Milli Mücadele'nin yalnız padişaha rağmen değil, ona karşı yapılacağı belli olmuştu. Şeyhlik ve ağalık düzeninde yaşayan, yani kullardan oluşan bir toplumda bunu başarmak zordu. Onun için bütün kul olmayanların seferber olmaları, Büyük Millet Meclisi'nde temsil edilmeleri önemliydi. Mustafa Kemal'in kararları ve uygulamaları meşruiyetlerini Büyük Millet Meclisi'nden almalıydı. Padişahlık ve halifelik gibi toplumdaki insanların büyük çoğunluğunun gönüllerine egemen olan olağanüstü bir meşruiyet merkezine karşı Büyük Millet Meclisi gibi güçlü almaşık bir meşruiyet merkezi oluşturmak gerekiyordu. Mustafa Kemal bunu gerçekleştirdi.

Gördüğümüz gibi, Mustafa Kemal'in önderliği zaman zaman sorgulanır olmuştur. Erzurum ve Sivas Kongrelerinin talebi olan Meclis-i Mebusan seçimleri gerçekleşince, büyük çoğunluğu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, dolayısıyla Mustafa Kemal tarafından seçtirilmiş olan mebuslar, onun İstanbul'a gelememesinden de etkilenerek, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve önderi yokmuş gibi davranmaya başlamışlardı. Çünkü Mustafa Kemal'in önderliğini ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni olağanüstü koşulların ürünü olarak görüyor, oysa İstanbul'daki durumu, Saray'ı ve Meclis-i Mebusan'ıyla birlikte "normale dönüş" olarak değerlendiriyorlardı. Koşullar normal meşrutiyet koşullarına benzemeye başladığına göre, olağanüstü bir örgüte ve onun önderine gerek kalmamıştı. Bu tutumda muhtemelen İttihat ve Terakki önderlerinin ve onların İstanbul'daki adamlarının Mustafa Kemal'i benimseyememiş olmalarının da bir rolü vardı. Onu benimseyememe işi Yahya Kaptan'ı öldürmeye kadar gidebilen bir bağnazlık, çirkinlik derecesine varıyordu. Fakat İngilizlerin 16 Mart 1920 yıldırı (terör) darbesi söz konusu normallik değerlendirmesinin fazla iyimser ve hatta yanlış olduğunu gösterdi. Mustafa Kemal yeniden tam önderdi ve artık Büyük Millet Meclisi'nin başında bulunuyordu, yani Ankara'da hükümet başkanıydı.

Ondan sonra, 22 Haziran taarruzunun Balıkesir, Bandırma, Bursa ve bir süre sonra Edirne'nin yitimine yol açması, İstanbul hükümetinin Sevr'i imzalamaya razı olması ve imzalaması... Bu gelişmeler Mustafa Kemal'in önderliğini ağır bir sarsıntıya uğrattı. Bu sarsıntı sırasında Celalettin Arif'in Hüseyin Avni ile birlikte Erzurum'da olasılıkla Enver'in gelmesine ve Milli Mücadele önderliğini üstlenmesine yol açacak bir darbe girişiminde bulunmaları... Karabekir'in başlangıçta buna alet olacaknış gibi bir havaya girmesi... Neyse ki Karabekir bu tutumuna kısa sürede son verdi, "hizaya girdi." Hemen ardından başlayan Ermenistan harekâtı ve Sarıkamış'ın kurtarılması yalnız oranın insanını Ermeni zulmünden kurtarmadı, Mustafa Kemal'in ve Büyük Millet Meclisi'nin durumunu da berkitti.

Bu kitabın kapsadığı dönemin sonunda Büyük Millet Meclisi hükümeti ve genel olarak demokratik-ulusçu hareket için büyük bir başarı daha elde edildi. Ekim başında patlak veren Konya isyanı kısa sürede bastırıldı. Bu, İç Savaş'ta Saray'ın kesin yenilgisi anlamına geliyordu. Böylece İç Savaş'ın yürütülmesinde önemli rol almış ve bununla özdeşleşmiş olan Damat Ferit'in siyasal hayatı noktalandı. Marmara, Düzce-Bolu, Yozgat cephelerinde isyan bastırılmış, Konya son cephe ve İç Savaş için son umuttu. Bu kapı da kapanınca Milli Mücadele için artık daha az zahmetli bir yol açılmış oluyordu.

Konya isyanının bir özelliği de, ilk üç isyanın ancak Çerkes Ethem tarafından bastırılabilmiş olmasına karşılık, bunun düzenli birlikler ve Kuva-yı Seyyare dışındaki milis güçlerince bastırılmış olmasıydı. Düzenli birlikler artık padişahçıların hakkından gelebiliyorlardı. Batı Cephesi'nde demokratik-ulusçu hareketin önderliğinde Türk ordusu yeniden kuruluyordu. Maya tutmuştu. Artık arkasında padişah olmayan devrimci bir Türk ordusu vardı.[7] Zaferi o kazanacaktı.

Atatürk'ün üçüncü başarısı, Türk-Sovyet ilişkilerinin pürüzlü başlangıcına karşın (toprak talebi vb.), Misak-ı Milli'den ödün vermeden Sovyet yardımının başlamasını sağlamış olmasıdır. Maddeten (para ve silah) ve manen (uluslararası destek) Ankara bu sayede kısa sürede güçlendi.

Mustafa Kemal'in yürüttüğü siyasetin önemli bir bölümü kuşkusuz dış siyasetti. Onun için bu konuya biraz daha değinmek istiyorum.

İtilaf ABD ile birlikte İttifak'a karşı muzaffer olmuştu. Ama savaş dört yıl sürmüş, bütün katılanlar çok ağır can kayıpları vermişler, İtilaf devletleri ABD'den aldıkları büyük borçlar yüzünden batık duruma düşmüşlerdi. Zaten kazandığı halde, İtilaf halklarında büyük bir psikolojik bitkinlik, savaştan usanmışlık, hatta savaşa karşı nefret duygusu uyanmıştı. Mustafa Kemal bunun farkındaydı. Osmanlı'ya karşı planlarını gerçekleştirmek için yeniden savaşmayı kolay kolay göze alamayacaklarını görüyordu. Onun için Milli Mücadele'ye girişmenin arkasında yalnız "çılgınlık" yoktu,

soğukkanlı hesap da vardı. Fransa hem Suriye'yi, hem Çukurova bölgesini denetimi altında tutmakta zorlanıyordu. Asker azlığından İngiltere Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalmış, gücü ancak İstanbul ve Boğazlar'ı işgale yetiyordu. İtilaf Sevr'i imzalatmak için Türkleri zorlama işini "taşerona," Yunanlılara havale etmek zorunda kalmıştı. Büyük Zafer'den sonra L. George Britanya İmparatorluğu'nu Anadolu'da savaşa sokmak için her çareyi denemiş, komutanların direnişi yüzünden başaramamış, siyasal yaşamı son bulmuştu (*Lloyd George is no more?*). Üstelik İngiltere İrlanda, Mısır ve kaynayan bir kazan durumunda olan Hindistan'daki sorunlarla uğraşmak zorundaydı. Başta *Hâkimiyet-i Milliye*, Anadolu, iletişim kopukluklarına karşın bu tür haberleri dikkatle izliyor ve kamuoyunu bilgilendirmek için her türlü çabayı harcıyordu.

Başka bir nokta: Sevr Antlaşması üç İtilaf devletinin birlikte hazırladıkları ve zorla Osmanlı Devleti'ne imzalattıkları, yürürlüğe girdiğinde, her üç devlete büyük yararlar sağlayacak bir antlaşmaydı. Mondros Mütarekesi'nden sonra bunlardan biri –Fransa– Çukurova bölgesinde etkinlik gösteren Kuva-yı Milliye'ye karşı kanlı bir silahlı mücadele yürütmekteydi. Fransa ile bir aylık bir ateşkes anlaşması yapılmıştı, ama Fransızlar bunu hoyratça çiğnemekten kaçınmamışlardı. Kuva-yı Milliye, Ankara hükümetinin komutası altında ve onun sağladığı her türlü destekten yararlanarak, Çukurova bölgesinde etkili bir mücadele yürütüyordu. Bu sayede Maraş ve Urfa Fransız işgalinden kurtarılmıştı. Bütün bu anlatılanlara karşın Mustafa Kemal ve hükümeti İtilaf devletlerini eleştirir, onlara saldırırken öncelikle İngiltere'yi hedef alıyor, ona yükleniyordu. Çünkü Mustafa Kemal İngiltere'nin İtilaf cephesindeki egemen durumunu bilmenin ötesinde, müttefik de olsalar, Fransa ile İngiltere arasındaki anlaşmazlıkların, çekişmelerin farkındaydı. İtalya ile İngiltere arasında da çelişkiler, çekişmeler vardı. Fransa ve İtalya barış sürecinde İngiltere (ve ABD) tarafından aldatıldıkları düşüncesindeydiler. Yunanistan'ı da İngiliz uydusu olarak görüyorlardı.[8]

Mustafa Kemal, koşullar elverişli olursa Fransa'yı ve İtalya'yı İngiltere'den ayırabileceğini düşünüyordu. Nitekim, o durum oluş-

tuğunda TBMM hükümetiyle Fransa kimi konularda anlaşmışlardı; böylece Fransa kısmen de olsa Sevr'in geçersizliğini kabul etmiş oldu. İtalyanlar da zaten çatışmalı olmayan kimi işgallerine kendiliklerinden son vermiş bulunuyorlardı. Mustafa Kemal'in İngiltere, Fransa ve İtalya arasındaki çelişkiyi görmüş ve İngilizlerle savaş söz konusu değilken, Fransa ile savaşılıyor olmasına rağmen, her noktada ve sonuna kadar bu çelişkiden yararlanmış olması onun büyük başarılarından biri sayılmalıdır.

Milli Mücadele'nin öbür dış siyaset alanı Sovyet Rusya ile ilişkilerdi. Türkiye de, Rusya da Batı emperyalizminin çok yoğun genel saldırısıyla karşı karşıya bulunuyorlardı. Demek ki aynı zamanda komşu olan bu iki devlet birbirlerine "fena halde mecburdular." Ne var ki, çok yakın olması gereken bu ilişkiyi karmaşıklaştıran birçok etken vardı.

Bir kez, nüfusunun çoğunluğu Türk olan üç liva (sancak), yani Kars, Ardahan, Batum sorunu vardı. Bu livaları Çarlık Rusya'sı 93 Harbi (1877-78 Savaşı) sonucunda Osmanlı'dan kopartmış bulunuyordu. 1917 Brest-Litovsk Antlaşması'yla Osmanlı'ya geri verdiler. Fakat Mondros ile birlikte Osmanlı ordusu buraları Ermenistan ve Gürcistan yararına boşaltmak zorunda kalmıştı. Şimdi Büyük Millet Meclisi hükümeti buraları yeniden elde etmek istiyordu. Rusya, Ermenistan'ı ve Gürcistan'ı sovyetleştirmeden bu işi başarmak gerekiyordu, çünkü Sovyet yörüngesine girdikten sonra buraları geri almak herhalde olanaksız hale gelecekti. Fakat bu iki ülkenin, kısa zamanda Bolşevik olması hemen hemen kesin olduğuna göre, Türk ordusunun üç livayı geri almasını Sovyet hükümetinin olumlu görmemesi çok olasıydı.

Üstelik Çiçerin'in yanıtından da görüleceği üzere, Sovyetler'in kendilerinden para ve silah yardımı isteyen, Yunan taarruzu karşısında perişan olmuş Ankara hükümetini çok da ciddiye almadıkları düşünülebilir. Ayrıca, Mustafa Kemal'in Bolşevik olmak konusuna sıcak bakmadığı da anlaşılıyordu.

Bu durumda Rusya'daki İttihatçıların da olumlu tutumlarından cesaret bulan Çiçerin, Batı'daki işçi hareketinden aferin almak bahanesiyle Van, Bitlis, Muş'un Ermenistan'a verilmesini istedi.

İşte böyle bir ortamda Mustafa Kemal'in toprak isteğine kesin bir retle karşılık vermesi, 28 Eylül'de üç livanın geri alınmasını sağlayacak 15. Kolordu'ya taarruz buyruğunu iletmesi çok sancılı karar süreçleri sonucu olmuş olmalıdır. Sonuçta Sovyetler'in üç livanın (Batum kenti dışında) bizde kalmasına rıza göstermiş olmaları, Mustafa Kemal'in isabetli bir durum muhakemesi yapmış olduğunu gösteriyor. Ayrıca Sovyetler, Milli Mücadele boyunca Türkiye'ye çok büyük silah ve para yardımları yapmışlar ve Atatürk'ün ölümüne değin Türkiye ile çok yakın bir dostluk yürütmüşlerdir.

Kısa Zaman Dizini

(Ayraç içindeki sayılar ilgili altbaşlıklara göndermedir)

16 Mart 1920	İstanbul'a şiddetlendirilmiş İngiliz işgali
4 Nisan	Anzavur Gönen'e saldırıyor (3)
5 Nisan	4. Damat Ferit hükümetinin kurulması (1)
10/11 Nisan	Fransızlar Urfa'yı terk ediyorlar (19)
11 Nisan	Dürrizade Abdullah Efendi fetvası (1)
	Hükümetin beyannamesi (1)
	Meclis-i Mebusan'ın feshi (2)
13 Nisan	Sarayın I. Düzce harekâtı (11)
16 Nisan	Yahyaköy zaferi (3)
	Ankara'nın karşı-fetvası (5)
18 Nisan	Kuva-yı İnzibatiye Kararnamesi (4)
	Padişahçılar Bolu'yu ele geçiriyor (11)
	San Remo Konferansı başlıyor (sonu 26/4) (21)
23 Nisan	Büyük Millet Meclisi'nin açılması (7)
25 Nisan	Büyük Millet Meclisi Muvakkat İcra Encümeni'ni seçiyor (7)
	Polonya'nın Sovyetler'e taarruzu (44)
26 Nisan	Mustafa Kemal'in Sovyet hükümetine mektubu (44)
27 Nisan	Fevzi Paşa Ankara'da (7)
	Büyük Millet Meclisi'nin padişaha bağlılık teli (8)
3 Mayıs	Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti'ni seçiyor (7)
11 Mayıs	Bekir Sami heyeti yola çıkıyor (44)
	Paris'te Sevr koşulları Tevfik Paşa'ya bildiriliyor (21)
15 Mayıs	Anzavur Geyve'ye saldırıyor (14)

21/22 Mayıs	Padişahçıların Sulusaray (Yozgat) saldırısı (17)
23 Mayıs	Çerkes Ethem Sapanca ve Adapazarı'nı ele geçiriyor (12)
30 Mayıs	Fransızlarla 20 günlük ateşkes (sonu 17/6) (20)
1 Haziran	ABD Senatosu Ermenistan mandasını reddediyor (21)
3 Haziran	Çiçerin'in Mustafa Kemal'e yanıtı (44)
13 Haziran	Çapanoğulları Yozgat'ı ele geçiriyorlar (17)
14 Haziran	Kuva-yı İnzibatiye'nin İzmit saldırısı ve yenilgisi (15/6) (15)
22 Haziran	Büyük Yunan taarruzu (26a)
23 Haziran	Yozgat kurtarılıyor (17)
25 Haziran	Osmanlı heyetinin ana noktaları içeren yanıtı (25a)
27 Haziran	Arapseyfi Boğazı'nda Çapanoğlu bozgunu (17)
30 Haziran	Balıkesir düştü (26a)
8 Temmuz	Bursa düştü (26a)
16 Temmuz	Spa'da Müttefikler'in Osmanlı'ya yanıtı (27)
19 Temmuz	Bekir Sami heyeti Moskova'da (44)
20 Temmuz	Meclis-i Vükela Sevr'i imza kararı aldı (27) Yunanlılar Doğu Trakya'ya saldırdılar (26a)
22 Temmuz	Sevr'i kabul eden Şura-yı Saltanat (27)
25 Temmuz	Edirne düştü (26a)
31 Temmuz	5. Damat Ferit hükümeti kuruldu (29)
10 Ağustos	Sevr'in imzalanması (30)
14 Ağustos	Enver Moskova'da (43)
21 Ağustos	Yüksek komiserlerin Vahdettin'i ziyareti (ikincisi 11/10'da) (30)
29 Ağustos	Uşak düştü (26a, 42)
Ağustos sonu	Polonya'nın zaferi (44)
1 Eylül	Bakû Şark Milletleri Kurultayı (sonu 9/9) (45)
2 Eylül	İsmet Sivas'a taşınma kararını Karabekir'e bildiriyor (42)
5 Eylül	II. Yozgat isyanı (35)
6 Eylül	Celalettin Arif ve Hüseyin Avni Erzurum'da (43)
8 Eylül	Karabekir gelen Rus altınlarının bir bölümünü alıkoyduktan sonra kalanını Ankara'ya gönderiyor (44)
9 Eylül	Mustafa Kemal'in Sovyet toprak talebine yanıtı (44)
10 Eylül	Celalettin Arif'in Mustafa Kemal'e şikâyet teli (43)
16/17 Eylül	Mustafa Kemal'den Celalettin Arif'e tel (43)
19 Eylül	Mustafa Sabri ve Cemal Bey'in istifası (32)
26/27 Eylül	Doğu Anadolu taarruzu (43, 46)
29 Eylül	Sarıkamış kurtuldu (46)

2 Ekim	Konya'da Delibaş Mehmet isyanı, Çumra'nın işgali (36)
4 Ekim	Sovyet temsilcisi Upmal Ankara'da (44)
9 Ekim	1 milyon altın ruble Sovyet yardımı Trabzon'dan yola çıkarıldı (44)
16 Ekim	Refet kuvvetleri Delibaş'ın son direniş yeri olan Bozkır'a girdiler (36)
17 Ekim	Damat Ferit istifa etti (37a)

KAYNAKÇA

I. Belgeler

1. Başbakanlık Arşivi: *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 212-216.
2. Dışişleri Bakanlığı Arşivi: Mütareke (MÜ), Karton 1.
3. Public Record Office: Foreign Office Archives, General Correspondence (371), c. 3381, 3412-21, 4140-2, 4144-59, 4162, 4164-6, 4169-70, 4172-4, 4176-8, 4180-2, 4188, 4190-3, 4198, 4201, 4204, 4210-1, 4214-5, 4217-20, 4222-7, 4229, 4233, 4235, 4238.
4. Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series (ed. E. L. Woodward and R. Butler), c. I, IV (London, HMSO, 1947,1952).
5. *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)* (Hazırlayan: B. N. Şimşir), c. I (Ankara, TTK, 1973).
6. *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler* (Hazırlayan: B. S. Baykal) (Ankara, TİTE, 1969).
7. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919*, c. IV (Washington, US Goverment Printing Office, 1943).
8. "31 Mart ifadeleri", *Geçit*, Mayıs-Temmuz 1966.
9. ABD Dışişleri Bakanlığı Belgeleri (State Department) (Ankara Amerikan Kütüphanesi'nde bulunan mikrofilm koleksiyonu).
10. Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgeleri (Ministère des Affaires Etrangères): Levant (1918-1929), Turquie tasnifi.
11. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etütler Başkanlığı, Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981).
12. *Heyet-i Temsiliye Tutanakları* (Hazırlayan: Uluğ İğdemir, Ankara, TTK Y., 1975).
13. *Atatürk'ün Milli Dış Politikası* (Derleyen: Fehmi Nuza, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981).
14. *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, 1334.
15. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1334.
16. *TBMM Gizli Celse Zabıtları* (Ankara, T. İş Bankası Kültür Y., 1985).
17. *TBMM Zabıt Ceridesi* (2. basım, 1941).

II. Kaynaklar

(Abalıoğlu), Yunus Nadi, *Ali Galip Hâdisesi* (İstanbul, Sel Y., 1953).

——— *Ankara'nın İlk Günleri* (İstanbul, Sel Y., 1955).

——— *Mustafa Kemal Paşa Samsun'da* (İstanbul, Sel Y., 1955).

(Adıvar), Halide Edib, *The Turkish Ordeal* (London, John, Murray, 1928).

——— *Türkün Ateşle İmtihanı* (İstanbul, Çan Y., 1962).

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c. II (İstanbul, Nehir Y., 1993).

Ahmet Rıza, "İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları", *Cumhuriyet*, 1950.

Akal, Emel, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm* (İstanbul, Tüstav Y., 2002).

Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923)* (İstanbul, İletişim Y., 2001).

Akpolat, Mustafa Şevket - Eser, Erdal, ed., *Ankara* (Ankara, Ankara Enstitüsü Vakfı Y., 2004).

Akşin, Sina, "31 Mart Olayı'na Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası", *SBF Dergisi: Doç. Dr. Cem Sar'a Armağan*, c. XXVII, sayı 3, Eylül 1972.
——— *31 Mart Olayı* (Ankara, SBFY, 1970).
——— "Batı'da Türk İmgesi", *Yakın Tarihimizi Sorgulamak* (Ankara, Arkadaş Y., 2006).
——— "La Révolution française et la conscience révolutionnaire des nationalistes turcs à l'aube de la guerre d'indépendance", *La Turquie et la France à l'Epoque d'Atatürk* (Paris, Collection Turcica, 1981).
——— "Mustafa Kemal Atatürk'ün İktidar Yolu", *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk* (İstanbul, Eczacıbaşı Y., 1983).
——— "Son Meclis-i Umumi'de Cepheleşme Olayı", *Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan* (Ankara, SBF Y., 1983).
——— "Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-20)", *Milletlerarası Münasebetler Yıllığı*, 1980-81, sayı 20.
——— "Türklerin İnsanlığa Katkısı: Birlikte Yaşama Kültürü", *Mülkiye*, Bahar 2006, sayı 250.
——— *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul, Gerçek Y., 1980).
——— *Türkiye'nin Yakın Tarihi, 1789-1980* (Ankara, İmaj Yayınevi).
Akyüz, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)* (Ankara, TTK Y., 1975).
Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaşı ve Sonrası* (İstanbul, İnsel Y., 1970).
Apak, Rahmi - Hallı, R. - Coşkuner, K., *Türk İstiklal Harbi*, c. II, ks. 2 (Ankara, Genelkurmay HTBY, 1965).
——— *Türk İstiklal Harbi*, c. VI (Ankara, Genelkurmay HTBY, 1964).
Apak, Rahmi, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu* (İstanbul, Güven Basımevi, 1942).
Arıburnu, K., *Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri* (Ankara, Yeni Basımevi, 1951).
Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım* (İstanbul, Tan Matbaası, 1961).
Armstrong, H., *Turkey in Trawall* (London, John Lane, 1925).
Aslan, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi* (Ankara, TTK Y., 1997).
Aşkun, V. c., *Sivas Kongresi* (İstanbul, İnkılâp ve Aka, 1963).
Atatürk, M. K., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, III, V (TİTE, 1945, 1961, 1972).
——— *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* (Ankara, TİTE, 1964).
——— *Nutuk* (İstanbul, Türk Devrim T. E., 1960-1).
——— *Atatürk'ün Bütün Eserleri* (İstanbul, Kaynak Y., 1998).
Atay, Falih Rıfkı, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları* (İstanbul, Sel Y., 1955).
——— *Atatürk'ün Hatıraları* (Ankara, T. İş Bankası, 1965).
——— *Çankaya* (İstanbul, Doğan Kardeş Basımevi, 1969).
——— *Zeytindağı* (İstanbul, Bateş, 1981).
Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi* (İstanbul, İstanbul Matbaası, 1974).
Aybars, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. I (İzmir, Ege ÜFF Y., 1964).
Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, c. I, II (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1963, 1964).
Bağdadlılar, Adil, *Uzunoluk* (İstanbul, Kervan Y., 1974).
Bardakçı, Cemal, *Alevilik-Ahilik Bektaşilik* (Ankara, 1970).
Bardakçı, Murat, *Şahbaba* (İstanbul, Pan Y., 1998).
Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, c. I-VIII (İstanbul, Baha Matbaası 1965-1972).
Baykal, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları* (Ankara, TTK, 1974).
——— *Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti* (Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1986).

Baykal, İsmail, "Abdülmecit Efendi ve Sarayında Cereyan Eden Bazı Olaylar", *Yakın Tarihimiz*, c. 4.
Baytok, T., *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı* (Ankara, Başnur Matbaası, 1970).
Bayur, Yusuf Hikmet, *Atatürk*, c. I (Ankara, Güven Basımevi, 1970).
——— *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, ks. 4 (Ankara, TTK, 1967).
——— *Türkiye Devletinin Dış Siyasası* (İstanbul, İstanbul Üniversitesi Y., 1942).
Belen, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı* (Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Y., 1983).
Bennett, John Godolphin, *Tanık*, çev. Çiçek Öztek (İstanbul, Yapı Kredi Y., 2006).
——— *Witness* (London, Hodder and Stoughton, 1962).
Berber, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922* (Ankara, Ayraç Y. 1997).
Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara, Bilgi Y., 1974).
Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da* (Ankara, T. İş Bankası, 1959).
——— *Türk İstiklal Harbi*, c. I (Ankara, Genelkurmay HTBY, 1962).
——— *Trakya'da Milli Mücadele* (Ankara, TTK Y., 1955).
(Bilsel), M. Cemil, *Lozan* (İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1933).
Bolluk, Hadiye, *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi* (İstanbul, Kaynak Y., 2003).
Bonnefous, Edouard, *L'après-guerre (1919-1924)* (Paris, PUF, 1968).
Boudière, G., "L'affaire de Maraş", *Turcica*, c. IX/2-X, 1978.
Böke, Pelin, *İzmir 1919-1922* (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Y., 2006).
Buytulluoğlu, H., "Milli Mücadele Başlıyor", *BTTD*, Ocak 1969.
Callwell, c. E., *Field Marshal Sir Henry Wilson*, c. II (London, Cassell, 1927).
Carr, E. H., *The Bolshevik Revolution*, c. III (Great Britain, Penguin Books, 1971).
Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları* (İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1953).
Coşar, Ö. S., *Milli Mücadele Basını* (Gazeteciler C. Y.).
Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul* (İstanbul, İletişim Y., 1993).
Çağlayan, Kaya Tuncer, *British Policy Towards Transcaucasia* (İstanbul, İsis Y., 2004).
Çalışlar, İzzeddin - Görgülü, İsmet, *On Yıllık Savaşın Günlüğü* (İstanbul, Güncel Y., 2007).
Çarıklı, Hacim Muhittin, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları (1919-1920)* (Ankara, TİTE, 1967).
Çavdar, Tevfik, "'İleri' Gazetesinde 1919 Seçimleri", *Amme İdaresi Dergisi*, c. 14, sayı 2, Haziran 1981.
Çetiner, Yılmaz, *Son Padişah Vahdettin* (İstanbul, Milliyet Y., 1993).
Danişmend, İ. H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV (İstanbul, Türkiye Y., 1961).
Davison, R. H., "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", *The Diplomats*, ed. G. A. Craig, F. Gilbert (Princeton, Princeton U.P., 1953).
Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet* (İstanbul, İletişim Y., 1994).
Dönmez, Cengiz, *Millî Mücadeleye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhibleri Cemiyeti* (Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999).
Driault, Edouard - Lhéritier, Michel, *Histoire Diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, c. V (Paris, PUF, 1926).
Duran, Tülay, "İstanbul'un İşgali", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 66 (Mart 1973).
——— "Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Felah-ı Vatan İttifakı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 61, Ekim 1972.
Dursunoğlu, C., *Milli Mücadelede Erzurum* (Ankara, 1946).
Dyer, G., "The Turkish Armistice of 1918: 2-A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies*, c. 8, Ekim 1972, No. 3.
Earle, E. M., *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway* (London, Macmillan, 1923).
Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi* (Ankara, TTK Y., 1994).

Ener, Kasım, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi* (Ankara, Türkiye Kuva-yı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Y., 1970).
Erdeha, Kâmil, "Elazığ Valiliği", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Nisan-Haziran 1971, 23.
——— *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler* (İstanbul, Remzi K., 1975).
——— *Yüzellilikler* (İstanbul, Tekin Y., 1998).
Erkal, Şükrü, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: TBMM Hükümeti Dönemi* (Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1984).
Erol, M., *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi* (Giresun, İleri Basımevi, 1972).
Ertuna, Hamdi, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI.
——— *İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar (1919-1921)* (Ankara, Genelkurmay Harp Tarihi Y., 1974).
Esatlı, Ragıp, *Mustafa, İttihat ve Terakki* (İstanbul, Hürriyet Y., 1975).
Evans, L., *United States Policy and the Partition of Turkey* (Baltimore, Johns Hopkins, 1965).
Frangulis, A.-F., *La Grèce et la Crise Mondiale*, c. II (Paris, Felix Alcan, 1926).
George, D. L., *The Truth about the Peace Treaties*, c. II (London, Victor Gollancz, 1938).
Georges-Gaulis, Berthe, *Angora Constantinople Londres* (Paris, Armand Colin, 1922).
Goloğlu, M., *Erzurum Kongresi* (Ankara, Nüve Matbaası, 1968).
——— *Sivas Kongresi* (Ankara, Başnur Matbaası, 1969).
——— *Üçüncü Meşrutiyet* (Ankara, Başnur Matbaası, 1970).
Gontaut-Biron, R. de, *Comment la France s'est installée en Syrie (1918-1919)* (Paris, Plon, 1922).
Gökay, Bülent, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)* (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Y., 1998).
Gökbel, Asaf, *Milli Mücadelede Aydın* (Aydın, Coşkun Matbaası, 1964).
Gökbilgin, M. T., *Milli Mücadele Başlarken*, c. I-II (Ankara, T. İş Bankası 1959, 1965).
Gönlübol, M. - Sar, C., *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası* (Ankara, Devlet Kitapları, 1973).
Göztepe, Tarık Mümtaz, *Vahideddin Mütareke Gayyasında* (İstanbul, Sebil Y., 1969).
——— *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahideddin Gurbet Cehennemi'nde* (İstanbul, Sebil Y., 1968).
Güner, Zekâi - Kabataş, Orhan, *Millî Mücadele Dönemi Beyannâmeleri ve Basını* (Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 1990).
Güneri, Süleyman Necati, *Hatıra Defteri*, yayına hazırlayan Ali Birinci (İstanbul, Erzurum Kitaplığı, 1999).
Gürer, C. A., "Tarihi Güne Bir Bakış", *Ülkü*, c. IX, Haziran 1937.
Güven, Zühtü, *Anzavur İsyanı* (Ankara, İş Bankası Y., 1965).
Güvendik, H., *Türk İstiklal Harbi*, c. II, ks. I (Ankara, Genelkurmay HTBY, 1963).
Halil Paşa (Kut), *Bitmeyen Savaş* (İstanbul, 7 Gün Y., 1972).
Helmreich, Paul C., *Sevr Entrikaları*, çev. Şerif Erol (İstanbul, Sabah Kitapları, 1996).
Himmetoğlu, Hüsnü, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları* (İstanbul, Ülkü Matbaası, 1975).
Howard, H. N., *The Partition of Turkey* (New York, Howard Fertig, 1966).
Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East*, c. I (Princeton, D. Van Nostrand Co., 1956).
İğdemir, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları* (Ankara, TTK, 1969).
——— *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları* (Ankara, TTK Y., 1973).
İnal, İ. M. K., *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1940-53).

İnan, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* (Ankara, T. İş Bankası, 1959).
İngiliz Kemal, *Türk Casusu İngiliz Kemal İstiklal Harbi'nde* (İstanbul, Nebioğlu Y.).
İnönü, İsmet, *Hatıralar* (Ankara, Bilgi Y., 1985).
Jaeschke, G., *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri* (Ankara, TTK, 1971).
——— *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi* (Ankara, TTK, 1970).
Johnson, Clarence Richard, yayın yönetmeni, *İstanbul 1920*, (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Y., 1995).
Kandemir, F., *Rauf Orbay* (İstanbul, Yakın Tarihimiz Y., 1965).
Kansu, M. M., *Atatürk'le Beraber*, c. I, II (Ankara, TTK, 1966-1968).
Karabekir, Kâzım, *İstiklal Harbimiz* (İstanbul, Türkiye Y., 1960).
——— *İstiklal Harbimizin Esasları* (İstanbul, Sinan Neşriyat Evi, 1933-1951).
——— *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı* (İstanbul, Menteş Kitabevi, 1967).
Karahanoğulları, Onur, *Birinci Meclisin İçki Yasağı* (Ankara, Phoenix Y., 2008).
Karatamu, S., *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, c. III, ks. 6. kitap I (Ankara, Genelkurmay HTBY, 1971).
Karay, Refik Halit, *Minelbab İlelmihrab* (İstanbul, İnkılâp ve Aka, 1964).
Kedourie, Elie, *England and the Middle East* (London, Bowes and Bowes, 1956).
Kırzıoğlu, F., "Amerikan Mandasını Kimler İstiyor ve Nasıl Öneriyorlardı", *BTTD*, c. XI-I, Nisan-Mayıs 1973.
Kısakürek, Necip Fazıl, *Vahidüddin* (İstanbul, Toker Y., 1968).
Kinross, L., *Atatürk* (London, Weidenfeld and Nicolson, 1964).
Kitsikis, D., *Propagande et Pressions en Politique Internationale* (Paris, Presses Universitaires de France, 1963).
Kocabaşoğlu, Uygur - Berge, Metin, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar* (Ankara, Kebikeç Y., 1994).
Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi* (Ankara, TİTE, 1973).
——— "İsmet İnönü ile bir Konuşma", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 1, Kasım 1984.
Koç, Vehbi, *Hayat Hikâyem* (İstanbul, Apa Ofset Basımevi, 1974).
Koloğlu, Orhan, "La campagne de Pierre Loti en Faveur de la Turquie Pendant la Guerre d'Indépendance", *La Turquie et la France à l'Epoque d'Atatürk* (Paris, Collection Turcica, 1981).
——— *Sorularla Vahdettin* (İstanbul, Pozitif Y., 2007).
Kuran, A. B., *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele* (İstanbul, Baha Matbaası, 1956).
Lewinsohn, R., *The Career of Sir Basil Zaharoff* (London, Victor Gollancz, 1929).
Luke, H., *Cities and Men*, c. II (London, Geoffrey Bles, 1953).
Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji* (Ankara, SBFY, 1969).
McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities* (N. Y., N. Y. University Press, 1983).
Mehmet Cavit, "Cavit Bey'in Notları", *Tanin*, 11/8/1945-9/12/1945.
Mehmed Murad, *Tatlı Emeller, Acı Hakikatler* (İstanbul, Matbaa-i Amedî, 1330).
Menteşe, H., "Halil Menteşe'nin Hatıraları", *Cumhuriyet*, Kasım-Aralık 1946.
Meray, Seha L. - Olcay, Osman, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri* (Ankara, SBF Y., 1977).
Merkes, N., *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, McGill U.P., 1964).
Mevlanzade Rifat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü* (Halep, Vakit Matbaası, 1929).
Mithat, A. H., *Hatıralarım 1872-1946* (İstanbul, 1946).

Moralı, N., *Mütarekede İzmir Olayları* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1973).
Mutluçağ, H., "Erzurum Kongresinin Tutanak ve Kararları", *BTTD*, c. XI, Ekim 1972.
——— "Sivas Kongresi Hazırlıkları", *BTTD*, c. XI, Kasım 1972.
Neumann, R., *Zaharoff: The Armaments King* (London, George Allen and Unwin, 1935).
Nicolson, H., *Curzon: the Last Phase* (London, Constable, 1934).
Nur, Rıza, *Hayatım ve Hatıratım*, c. II (İstanbul, Altındağ Y., 1968).
Okandan, R. G., *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, c. I (İstanbul, İstanbul Üniv. Y., 1957).
Okday, İsmail Hakkı, *Yanya'dan Ankara'ya* (İstanbul, Sebil Y., 1975).
Okyar, Osman, *Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)* (Ankara, T. İş Bankası Kültür Y., 1998).
Olcay, Osman, *Sevres Andlaşmasına Doğru* (Ankara, SBF Y., 1981).
Oran, Baskın, "Lozan'ın Öncülü Bir Onur Anıtı: Müttefiklerin Sevr Barış Antlaşması Tasarısına Osmanlı Hariciyesinin Yanıtı", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, yayın yönetmeni İsmail Soysal (Ankara, TTK Y., 1999).
——— yayın yönetmeni, *Türk Dış Politikası* (İstanbul, İletişim Y., 2001).
Orbay, Rauf, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c. I-III.
Owen, F., *Tempestuous Journey* (London, Hutchinson, 1954).
Ökse, N. - Baycan, N. - Sakaryalı, S., *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri* (Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1989).
Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri* (Ankara, Genelkurmay HTBY, 1972).
Önelçin, H. Adnan, *Nutuk'un (Söylev'in) İçinden* (İstanbul, Yüce Y., 1981).
Özalp, K., *Milli Mücadele*, c. I-II (Ankara, TTK, 1971).
Özden, Neşe, "The British Foreign Office Policies on Damad Ferid Paşa's Preparation for the Execution of the Treaty of Sevres", *AÜ TİTE Dergisi*, Kasım 1997.
Paillarès, Michel, *Le Kemalisme Devant les Alliées* (Constantinople, 1922).
Pech, E., *Les Alliés et la Turquie* (Paris, Presses Universitaires de France, 1925).
Perinçek, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri* (İstanbul, Kaynak Y., 2005).
Price, C., *The Rebirth of Turkey* (New York, Thomas Seltzer, 1923).
Price, G. W., *Extra-special Correspondent* (London, George G. Harrap, 1957).
Rawlinson, A., *Adventures in the Near East* (London, Andrew Melrose, 1923).
Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları* (İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi, 1939).
Rey, A. R., *Gördüklerim - Yaptıklarım* (İstanbul, Türkiye Y., 1945).
Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon*, c. III (London, Ernest Benn, 1928).
Rustow, D. A., "Atatürk as Founder of State", *Abadan'a Armağan* (Ankara, SBFY, 1969).
——— "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics*, c. XI, July 1959, no. 4.
Ryan., A., *The Last of the Dragomans* (London, Geoffrey Bles, 1951).
Sakallı, Bayram, *Ankara ve Çevresinde Milli Faaliyetler* (Ankara, Kültür ve Turizm Bak. Y., 1988).
Saral, Hulki - Saral, Tosun, *Vatan Nasıl Kurtarıldı* (Ankara, İş Bankası Y., 1970).
Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. II (Ankara, Öğretmen Dünyası Y., 1984).
Selçuk, İlhan, *Yüzbaşı Selâhattin'in Romanı* (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1973,), 2. Kısım: *Cumhuriyet*, Temmuz-Ağustos 1974.
Selek, S., *Anadolu İhtilali* (İstanbul, Cem Y., 1973).
——— *Milli Mücadele*, c. I (İstanbul, Ağaoğlu Y., 1970).
Selvi, Haluk, *Milli Mücadele'de Erzurum* (1918-1923) (Ankara, Atatürk Araştırma M., 2000).

Sertel, M. Z., *Hatıralarım* (İstanbul, Yaylacık Matbaası, 1968).
Sertoğlu, Mithat, "İngilizlerin Kuva-yı Milliye'yi Bolşeviklere Karşı Kullanma İstekleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 12, Eylül 1968.
——— "İstanbul'un İşgali", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 9, Haziran 1968.
Server Feridun (Tanilli), *Anayasalar ve Siyasal Belgeler* (İstanbul, Aydın Güler Kitabevi, 1962).
Sezgin, Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu* (Ankara, Birey ve Toplum Y., 1984).
Shaw, Stanford, *From Empire to Republic*, c. III/1 (Ankara, TTK Y., 2000).
Simavi, L., *Gördüklerim*, 2. Kısım (İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1340).
Sirel, Münir, "Sevr Anlaşmasını Kabul Eden Saltanat Şurası Tutanağı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ocak 1968, no. 4.
Sonyel, S. R., "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerinin Işığı Altında 1919 İngiliz-Osmanlı Gizli Antlaşması", *Belleten*, c. XXXIV, Temmuz 1970.
——— *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I (Ankara, TTK, 1973).
Soysal, M., *Anayasa Giriş* (Ankara, SBFY, 1968).
Söylemezoğlu G. K., *Başımıza Gelenler* (İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1939).
Steinhaus, K., *Atatürk Devrimi Sosyolojisi* (İstanbul, Sander Y., 1973).
Su, Kâmil, *Köprülülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı* (Ankara, Kurtuluş Basımevi, 1984).
——— *Sevr Antlaşması ve Aydın (İzmir) Vilayeti* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981).
Sungu, İhsan, "Atatürk'ün Babası Ali Efendi ve Asâkiri Milliye Taburu", *Belleten*, c. III, sayı 10, Nisan 1939.
Şapolyo, E. B., *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi* (Ankara, Berkalp Kitabevi, 1944).
Şimşir, Bilâl N., *Malta Sürgünleri* (İstanbul, Milliyet Y., 1976).
Taçalan, N., *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken* (İstanbul, Milliyet Y., 1970).
Tansel, S., *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. I-III (Ankara, Kültür Müsteşarlığı, 1973).
Taylor, A. J. P., "European Entanglement", *Observer*, 11 June 1972.
——— *English History, 1914-1945* (Penguin Books, 1965).
Tekeli, İlhan - İlkin, Selim, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey* (Ankara, TTK Y., 1989).
——— "Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Cumhuriyet Harcı* (İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Y., 2003).
Temel, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu* (Ankara, Kütür Bak. Y., 1998).
Tengirşenk, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde* (İstanbul, Bahar Matbaası, 1967).
Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları* (İstanbul, Çağdaş Y., 1982).
Tevetoğlu, E., "Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa General Harbord Görüşmesi II", *Türk Kültürü*, Mart 1969.
Timur, T., *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara, Doğan Y., 1971).
Topuzlu, Cemil - Alaçam, Salih, *Eski Şehremini Cemil Topuzlu'nun Başından Geçenler* (İstanbul, A. Halit Kitabevi, 1939).
Toynbee, Arnold, *The Western Question in Greece and Turkey* (London, Constable, 1923).
Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (İstanbul, Doğan Kardeş Basımevi, 1952).
——— *Türkiye'nin Siyasi Gelişmeleri* (İstanbul, Baha Matbaası, 1970).
Tunçay, Mete, "Atatürk'le İlgili Olarak Uydurulmuş Bir Hikâye", *1973 Sinan Yıllığı* (İstanbul, Sinan Y.).
——— *Türkiye'de Sol Akımlar* (Ankara, Bilgi Yayınevi, 1967).
——— "1293 Kanun-u Esasi'sinin Son Tadilleri", *Armağan: Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı* (Ankara, SBF Y., 1978).

——— "Misak-ı Milli'nin 1. Maddesi Üstüne", *Birikim*, no. 18/19, Ağustos-Eylül 1976.
——— *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması* (Ankara, Yurt Y., 1981).
Turan, Şerafettin, "Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri* (Ankara, TTK Y., 1975).
——— *Mustafa Kemal Atatürk* (Ankara, Bilgi Y., 2004).
——— *Türk Devrim Tarihi* (Ankara, Bilgi Y., 1992).
Türkgeldi, A. F., *Görüp İşittiklerim* (Ankara, TTK, 1951).
——— *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi* (Ankara, Türk Devrim Enst. Y., 1948).
Uluğ, Naşit Hakkı, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı* (İstanbul, Milliyet Y., 1973).
——— *Hemşehrimiz Atatürk* (Ankara, T. İş Bankası Kültür Y., 1973).
Uzel, Sahir, *Gaziantep Savaşının İçyüzü* (Ankara, 1952).
Ünal, Hasan, *İttihat ve Terakki Liderlerinin I. Dünya Savaşı Sonrası Yurt Dışı Faaliyetleri (1918-1922)* (Ankara, yayımlanmamış Hacettepe Ü. Y. Lisans tezi, 1985).
Velidedeoğlu, H. V., *Türk Medeni Hukukunun Umumi Esasları* (İstanbul, İstanbul Üniv., Y., 1951).
Venizelos, E., "Venizelos'un Hatıraları ve Gizli Mektupları", *Hayat*, Ocak 1974.
Véou, Paul du, *La Passion de la Cilicie, 1919-1920* (Paris, Paul Geuthner, 1937).
(Yalman), Ahmet Emin, *Turkey in the World War* (New Haven, Yale U.P., 1930).
——— *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. I-II (İstanbul, Rey Y., 1970).
Yerasimos, Stefanos, *Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu* (Ankara, T. Bilimler Akademisi Forumu, 2002).
——— *Türk-Sovyet İlişkileri* (İstanbul, Gözlem Y., 1979).
Yüceer, Saime, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri* (Bursa, Ekin Kitabevi, 1997).
Zeidner, Robert F., "Mustafa Kemal Pasha's Military Cooperation with Non-Turkish Muslim Nationalists during the Turkish War of Independence" (yayımlanmamış? makale).
——— *The Tricolor Over the Taurus, 1918-1922* (Ankara, TTK Y., 2005).

NOTLAR

I DÖRDÜNCÜ DAMAT FERİT HÜKÜMETİ (5 NİSAN - 30 TEMMUZ 1920) (Sayfa 1-196)

1 Yeni hükümet: **Sadaret:** Damat Ferit Paşa; **Hariciye:** Damat Ferit Paşa; **Bahriye:** eski 5. Kolordu Komutanı Ferik Mehmet Sait Paşa; **Harbiye:** Bahriye Nazırı Mehmet Sait Paşa (vekil), Damat Ferit Paşa (20 Nisan, vekil); **Dahiliye:** eski Dahiliye Nazırı Reşit Bey; **Şura-yı Devlet Reisi:** Dahiliye Nazırı Reşit Bey (vekil); **Adliye:** Temyiz İstida Dairesi Reisi Ali Rüştü Efendi, Maarif Nazırı Fahrettin Bey (20 Temmuz, vekil); **Maarif:** Hariciye Müsteşarı Fahrettin Bey; **Nafıa:** İstanbul Şehremini Dr. Cemil Paşa; **Ticaret ve Ziraat:** Ferik Hüseyin Remzi Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Ethem Bey (26 Haziran, vekil); **Maliye:** Maliye Müsteşarı (eski Bahriye Muhasebicisi) Reşat Bey (vekil); **Evkaf:** Ferik Osman Rifat Paşa; **Meşihat:** Dürrizade Abdullah Efendi.
Kara Mehmet Sait Paşa Arnavut olup, Kosova'da Kalkandelenli Hocazade ailesindenmiş. Harbiye'den mezun olduktan sonra '93 Harbi'ne katılmış. 5. Kolordu Komutanı olarak Balkan Harbi'nde yer almış. Savaştan sonra "mazeret-i bedeniyesi" dolayısıyla İsviçre'ye gidip yerleşmiş. *Alemdar*, 9/4/1336, 478-2778. De Robeck onun 5. Kolordu Komutanı olarak Eylül 1919'da Konya'da görevli olduğunu, Vali Cemal Bey'le kaçtığını söylüyor. Oysa Konya'da öyle bir kolordu olmadığı gibi, Sait de orada görevli değildi. Foreign Office 371/5047, s. 14.

2 *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. II, s. 479. De Robeck 9 Nisan yazısında Reşit'in Fransa'ya yakın olmakla tanındığını, ama İngiliz Yüksek Komiserliği'nin gözüne girmek için harcadığı çabadan bunun biraz şüpheli olduğunu bildiriyordu. Reşit Babıâli baskınından birkaç ay öncesine değin yurtdışında oturuyormuş. Foreign Office 371/5047, s. 14.

3 *Alemdar*, 6-7/4/1336, 475-2775-476-2776; *Peyam-ı Sabah*, 6/4/1336, 10918. Defrance Damat Ferit'in 22 Nisan'da Mahmut Muhtar'a Lozan'daki oteline çekilen ve ilk vapurla gelmesini rica eden bir telini bildiriyor. Neden çağırıldığı daha önce bildirilmiş olmalı ki çağırma nedeni açıklanmıyor. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 25, s. 44.

4 *Alemdar, Peyam-ı Sabah*, 7/4/1336, 476-2776,10919.

5 İ. M. K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2051-52.

6 İnal, *a.g.e.*, s. 2051.

7 *Alemdar*, 6/4/1336, 475-2775; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. II, s. 471.

8 *The Times*, 7-8/4/1920. Hürriyet ve İtilaf hükümete giremedi ama Sadık Bey ve Merkez-i Umumi üyelerinden Vasfi Efendi, Kâtib-i Umumi Zeynelabidin Bey, İrfani Bey, Safiyettin Bey, Ömer Fevzi Efendi gidip Ferit'i kutladılar. *Alemdar*, 7/4/1336, 476-2776. 14 Nisan günlü İngiliz siyasal raporuna göre Hürriyet ve İtilaf, hükümete giremese de onu destekleyecekmiş. Hürriyet ve İtilaf, atanmasını istediği görevlileri içeren uzun bir liste sunmuş. Hükümetin bu isteği yerine getireceği düşünülüyordu. Foreign Office 371/5166, E 4278/262/44.

9 Uçakla propaganda işine büyük önem verildiği anlaşılıyor. Maltepe'deki hava alanında 3 işleyen, 3 onarımda, 36 az çok kötü durumda, 6 işe yaramaz uçak varmış. Ora-

daki görevli ayda yedi-sekiz uçak onarılabileceğini söylemiş 21 Nisan'da orayı teftiş eden Denetim Komisyonu'na İngilizler propaganda için kullanılmak üzere onarımlara izin vermişler. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 144, s. 96-100, 117-23.

10 Mustafa Kemal, Rauf, Fethi, Canbulat'ın hükümet darbesi yapmak üzere kurdukları bir örgüt. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 190.

11 Reşit, hükümetin dış siyasetini şöyle anlatıyordu: "... Gayemiz düvel-i müttefikanın hükümetin harekâtı hakkında itimat ve teveccühünü kazanmaktır. Bunu temin için yapacağımız şeyleri... aşikâr yapıyor ve takip ettiğimiz yolda katiyen ikiyüzlülük göstermiyoruz. Bunun da memleket namına netayic-i hasenesini (güzel sonuçlarını) hissetmekteyiz." *Alemdar*, 16/4/1336, 484-2784.

12 Bunun gereği kısa zamanda gerçekleştirildi. Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat, Şura-yı Devlet'e (yerine Sadaret Müsteşarı Rifat), Başyaverliğe eski Bahriye Nazırı Ahmet Avni, Hazine-i Hassa Müdür-i Umumisi Refik Bey Defter-i Hakani Emaneti'ne atandılar. İstabl-ı Amire Müdür Vekili Miralay Salih Bey görevinden affedildi (15 Nisan). *Takvim-i Vekayi*, 19/4/1336, 3831. İstabl-ı Amire Müdürlüğü'ne Otomobil Müfettiş-i Umumisi Miralay Mehmet Ali Bey atandı. *Alemdar*, 18/4/1336, 486-2786. Refik Bey'in saraydan uzaklaştırılması Vahdettin'in ne denli İngiliz arzularına uymaya hazır olduğunu gösterir. Önceki ciltlerde açıklandığı üzere, Vahdettin'in en gizli kapaklı işlerinde kullandığı, fakat Damat Ferit'in hoşlanmadığı bir yakınıydı. Hazine-i Hassa'nın başına eski kurenadan (yakınlardan) Emin Bey atandı (17 Nisan). *Alemdar*, 19/4/1336, 487-2787; *Takvim-i Vekayi*, 26/4/1336, 3837.

13 Foreign Office 371/5074, s. 22; Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, c. II, s. 26; Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 473. Görüşmeler tutanağı 8 Nisan günlüdür ve "bu sabah" diyor. De Robeck'in 11 Nisan telinde ise 7'si diyor (British Documents –bundan sonra Br.– XIII, s. 61). Tutanakta Anzavur'un Afyon valisi yapılacağı gibi bir dikkatsizlik (?) de var.

14 Br. XIII, s. 61-2. İzmit Körfezi güneyindeki padişahçının kim olduğu anlaşılmıyor. Anzavur'un yenilgisi üzerine ortaya çıkmamayı uygun görmüş olabilir. Vahdettin ve Damat Ferit'in ısrarla İngilizlere yaranma çabalarının bir örneği Harington'a 1. rütbeden Osmani, Harbiye Nezareti'nde irtibat subayı Binbaşı Millingen'e 2. rütbeden Mecidiye nişanı verilmesi, fakat nişanların iki ülke arasındaki savaş durumu nedeniyle geri gönderilmesi olayıdır. Göztepe, birkaç gün sonra Damat Ferit'in İngiltere ile gizli anlaşmayı yalanlamasını bu muameleye karşılık olarak değerlendirmektedir. Göztepe, s. 276-79.

15 Foreign Office 371/5047, s. 177 (22 Nisan raporu), Foreign Office 371/5046, E 3072/3/44 (13 Nisan). Dışişleri Müsteşarı Lord Hardinge 20 Nisan'da De Robeck'e çektiği telde onun tutumunu onaylarken iki noktayı belirtiyordu: Daha kolay denetlenebileceği için olanaklı olduğu ölçüde düzenli asker kullanılmalıydı (bu, Savaş Bakanlığı'nın görüşü). İkincisi, Ferit'in kafasında gerçekleşmeyecek hafif bir barış beklentisi uyandırılmamalı, yoksa sonra kendilerini hainlikle suçlayabilirdi. Br. XIII, s. 63.

16 Br. XIII, s. 64-5. Webb, 22 Nisan raporunda sert olmayan barışı Osmanlı'ya İzmir, Trakya, Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü bırakan barış diye tanımlamıştı. Foreign Office 371/5047, s. 177 A.

17 A. R. Rey, *Gördüklerim - Yaptıklarım*, s. 304.

18 Rey, *a.g.e.*, s. 240.

19 Daha önceki sayfalarda sürekli İttihat ve Terakki aleyhinde esip savurmuş olan Reşit burada İttihat ve Terakki'nin kötülüğünü önderlerine hasreder gibidir. Hatta Kara Vasıf, Bekir Sami, Rauf'la görüşmeler yaptığını ve padişahla onları görüştürmek iste-

diğini söylüyor. Oysa Kara Vasıf, Reşit'in kötülediği İttihat ve Terakki önderlerinin İstanbul'daki "adamıydı." Reşit, Temmuz 1919'da İstanbul'a geldiğine göre Rauf'la da görüşmüş olamaz. Çünkü Rauf Mustafa Kemal'i selametledikten az sonra, 24 Mayıs'ta kendisi de Anadolu'ya geçmişti. Bekir Sami'nin ne zaman Anadolu'ya geçtiğini bilmiyorum. Rey, *a.g.e.*, s. 256-58.

20 Rey, *a.g.e.*, s. 258-60.

21 Cemil Topuzlu, *Eski Şehremini Cemil Topuzlu'nun Başından Geçenler* (İstanbul, Halit Kitabevi, 1939), s. 1-200. Cemil bu istifasının aslında Amerikan yüksek komiserinin petrol ürünlerinden alınan resimleri re'sen yarıya indirmeye kalkışması üzerine olduğunu söylüyorsa da, gerçek nedenin hükümetle ters düşmesi olduğu anlaşılıyor. Çünkü işgal kuvvetlerinin keyfi davranışlarına daha önce birkaç kez muhatap olduğunu kendisi anlatıyor.

22 Topuzlu, *a.g.e.*, s. 202-207.

23 Rey, *a.g.e.*, s. 273-84.

24 *Peyam-ı Sabah*, 8/4/1336, 10920. Damat Ferit buna önem veriyor olmalıydı, çünkü Defrance'a konuyu açtı. Böyle bir antlaşma düşünülmemişti bile ve onun siyaseti İngiltere ve Fransa'ya eşit muamele olacaktı. Antlaşmanın varlığının Fransız basınında da yalanlanması uygun olacaktı. Defrance da aynı kanıdaydı. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 215 (13 Nisan teli). Öte yandan Fransa'nın Trabzon Konsolosu Lepissier ulusçu çevrelerde anlaşmanın varlığına ve İstanbul'un işgali, Damat Ferit'in iktidarı, Eskişehir, Bogos Nubar-ı Şerif anlaşması, Faysal gibi olayların o anlaşmanın gereği olduğuna inanıldığını ileri sürüyordu. Bu açıdan bakınca Ankara-İstanbul savaşımı da İngiliz-Türk savaşımı niteliğine bürünüyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 1-3 (1 Mayıs).

25 *Takvim-i Vekayi*, 10, 13, 15, 17/4/1336, 3823, 3826, 3828-9. Mustafa Paşa İstanbul'da "tehcir ve taktil" davalarına bakan divan-ı harb-i örfi başkanlığına atandı. Bu mahkeme daha sonra Mustafa Kemal ve arkadaşları için idam kararı verecektir.

26 *Alemdar*, 476-2776-477-2777.

27 Rey, *a.g.e.*, s. 284.

28 *Peyam-ı Sabah*, 9/4/1336, 10921. Fetva İnal'da da var. İnal, *a.g.e.*, s. 2054-55.

29 15 Nisan'da Reşit'le yapılan mülakatta, bir haftalık sürenin uzatılabileceğini kabul etmiyordu. Anadolu halkı Kuva-yı Milliye'yi kabul etmemişti. Yalnız Ali Rıza ve Salih hükümetleri zamanında Kuva-yı Milliye'nin padişah ve hükümetin onayına sahip olduğu kanısı dolayısıyla ona o zaman gönülsüz bir katılma olmuştu. Şimdi fetva ve beyanname sayesinde bu yanlış kanı düzeltilmiş oluyordu. *Peyam-ı Sabah*, 16/4/1336, 10928.

30 *Takvim-i Vekayi*, 11/4/1336, 3824; *Alemdar*, 11/4/1336, 480-2780. *Alemdar*'a göre fetva ve beyanname bütün illere yazılı olarak bildirilmiş, Trabzon ve Samsun'a, bir de "bir an için muhabere kabil olan" Ankara vilayetine telgrafla bildirilmiş. Trabzon ve Samsun'la tel bağlantısı bulunması ilginç bir nokta. *Alemdar*, Trabzon'da padişaha ve hükümete sadakatten ve Trabzon, Sinop, Canik'le (Samsun) bir gün önce başlayan tel haberleşmesinden söz ediyordu. *Alemdar*, 18/4/1336, 486-2786. 25 Nisan'da Hüdavendigâr (Bursa), Sivas, Konya Posta Telgraf başmüdürleri azledilerek yerlerine başkaları atandı. Bu kararın ne ölçüde uygulanabildiği meraka değer. *Takvim-i Vekayi*, 27/4/1336, 3838. Polis müdüriyeti 18 Nisan tarihine değin verilmiş seyahat vesikalarını hükümsüz saydığını duyuruyordu. *Alemdar*, 18/4/1336, 486-2786.

31 *Alemdar*, 8/4/1336, 478-2778, 477-2777.

32 *Takvim-i Vekayi*, *Alemdar*, *Peyam-ı Sabah*, 13/4/1336, 3826, 482-2782, 10925. Sarıhan'ın yorumuna göre Meclis'in dağıtılması, Anadolu'da toplanmasını önlemek

içinmiş. Böyle bir düşüncenin var olup olmadığını bilmiyorum. Ama mebusların hemen hepsi demokratik-ulusçu çizgide ve bu harekete karşı Saray ve hükümetin en kesin tutumu takınmış olduğuna göre, Meclis'in dağıtılmasını bu çerçevede görmek gerekir. Meclis'in dağıtılmasına koşut bir davranış, hükümetin İstanbul Belediye Meclisi'ni dağıtma yetkisini aldıktan sonra, bu yola gitmesiydi (20 Nisan). Daha sonra Şehremaneti Vekâleti'ne eski Edirne Valisi Salim Paşa atandı (24 Nisan). Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 477, 489-90, 493-94; *Takvim-i Vekayi*, 22, 26/4/1336, 3834, 3837. Sarıhan, Salim'i Selim olarak, atanmasını da 18 Nisan olarak vermiş (Ziyaoğlu'na dayanarak).

33 Rey, *a.g.e.*, s. 242. Reşit'e göre Ferit'in başka bir budalalığı, Mustafa Kemal'den kurtulmak için onu Anadolu'ya göndermesiydi. Eleştiri isabetli görünüyorsa da Mustafa Kemal'in ne olursa olsun Anadolu'ya gideceğini varsayabiliriz (s. 241).

34 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 144, s. 96 (Komutanlığın 26 Eylül teli); s. 90-3 (Defrance'ın teli). 17 Nisan'da silah, cephane ve çoğu subay olan 200 asker gönderilmiş. Bandırma'daki silah deposu da buyruğuna verilmiş. Foreign Office 371/5167, E 4510/262/44 (64 No'lu askeri istihbarat raporu).

35 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, s. 84-85. Burada Heyet-i Nasıha Reisi olan Şehzade Cemalettin Efendi ile buluştuğu söyleniyor. Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 483. Selahattin'e göre Rahmi'yi "eşkıya parçaladı." Dul maaşı o sıra gerçekleştirilemeyecek bir iş olduğundan silah arkadaşlarının topladığı parayla eşi ve üç çocuğuna Bursa'da 6.000 liraya bir ev alınmış. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Kirmastı ve Karacabey'de bulunan Yarbay Osman Bey komutasındaki 172. Alay'ın Gönen'e gitmesini buyurmuş. Osman bunun intihar gibi bir hareket olacağını söyleyip diretince Yusuf İzzet onu divan-ı harbe vermek, hatta muhakemesiz kurşuna dizmeye kalkışmış. Selahattin, "Askerlik ve itaatin ihtilalde yeri var mıdır?" diyerek Tümen Komutanı Bekir Sami'ye rağmen Osman'ı kurtarmış. İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, c. II, s. 169-77.

36 Goloğlu, bu sırada Hüsmenimansur eşrafından Hacı Mehmet Ali Efendi'ye, Kahtalı Hacı Bedir Ağa'ya, Canik aşireti reisi Ebuzerağazade Şükrü Ağa'ya nişan verilmesini anlamlı buluyorsa da, bunun iradesi önceki hükümete rastlıyor (3 Nisan). Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 141; *Takvim-i Vekayi*, 8/4/1336, 3822. *Hâkimiyet-i Milliye*'nin "Anzavur'un Paşalığı" yazısında İngilizlerin Kolçak, Yudeniç, Denikin için "yüzlerce milyon lira" harcadıkları gibi, belki şimdi Anzavur'la aynı deneyi yapmak istedikleri belirtiliyordu. *Hâkimiyet-i Milliye*, 13/4/1336, 21. Anadolu'dan kaçanların oluşturduğu ve başkanlığı Çorum eşrafından Dr. Atıf tarafından üstlenilmiş olan "Anadolu Mazlumunun İkdarına Sai Heyet"in yardım talebi İç Savaş'ın haritasını verir gibidir. Yerinde malı mülkü olan, çoğu yalnızca "eşraftan" diye nitelenenler: Safranbolu 2, Çorum 3 (Atıf dahil), Beypazarı 1, Nallıhan 3, Gerede 3, Bolu 1, Sapanca 1, Sındırgı 1, Karamürsel 1, Çanakkale 1, Gemlik 1, İpsala 1. Bunlara borç olmak üzere, diğerlerine karşılıksız 30-50 lira aylık bağlanacaktı. Fakir olanların dağılımı: Beypazarı 2, Karamürsel 3, Gönen 1, Malatya 1, Niyaz (?) 1, Giresun 1. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 4/7/1336, 278.

37 *Alemdar*, 10/4/1336, 479-2779.

38 *Alemdar*, 13/4/1336, 482-2782; Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 482.

39 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 292-3. Sarıhan bu genelgeyi hem 11 Nisan, hem 12 Nisan tarihli diye veriyor (c. II, s. 478, 479). Mustafa Kemal'in Karabekir'e 18 Nisan'da gönderdiği telde, bir gün önce Anzavur'a karşı ciddi harekât başladığını bildiriyordu. Bu, Anzavur'a karşı daha önceki harekâtın pek de ciddi olmadığına işaret sayılabilir. *A.g.e.*, s. 298.

40 Ertuna (*a.g.e.*, c. VI) belirtmiyor ama bu kuvvetlerin önemli bir bölümü herhalde doğrudan doğruya Çerkes Ethem'in kuvvetlerini oluşturuyordu.

41 Ertuna, *a.g.e.*, c. VI, s. 85-87; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 5. Damat Ferit, Milne'in izniyle Anzavur'un yanına 22 subay göndermiş. Foreign Office 371/5048, E 4635/3/44.

42 *Takvim-i Vekayi*, 5/5/1336, 3845.

43 Foreign Office 371/5046, E 3540.

44 *The Times*, 22/4/1920.

45 Foreign Office 371/5047, s. 177 A.

46 *Alemdar*, 17, 18, 20, 22/4/1336, 485-2785, 486-2786, 488-2788, 490-2790.

47 Webb de 22 Nisan tarihli raporunda Ferit'in Harbiye'yi üstlenmesini bu biçimde açıklıyordu. Foreign Office 371/5047, s. 177 A. Anzavur Harbiye Nazırı Vekili ve kimi sorumluları söz verilen desteği sağlamadıkları için yenilgiden sorumlu görüyor, çekilmelerini istiyormuş. Foreign Office 371/5167, E 5255/262/44 (21 Nisan).

48 *Takvim-i Vekayi*, 21/4/1336, 3733; *Alemdar*, 7/4/1336, 476-2776. *Alemdar*, 15 Nisan'da Şura'nın lağvedileceği haberini yalanlamıştı. Sarıhan'a göre Ferit'in Mustafa Kemal'e karşı 2/8/1919'da kurduğu Şura, ona ayakbağı olunca 1/9/1919'da lağvedilmişti. Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 489. Kara Sait Paşa'nın yeni hükümete uygun bir genelgesi İtilaf subaylarına "resm-i selam ifasında lakayd davranılmamasını şiddetle" buyuruyordu. *Alemdar*, 13/4/1336, 482-2782.

49 *Takvim-i Vekayi*, 15, 21, 22/4/1336, 3828, 3833-4; *Alemdar*, 19/4/1336, 487-2787. Bu arada Ankara Defterdarı Yahya Galip de azlediliyordu (14 Nisan). Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 483. Resülayn bölgesi 1919'da Ali Batı ve 1920'de Milli ve Cemil Çeto aşiretlerinin ayaklanmalarına sahne olmuştur. Lepissier'nin bildirdiğine göre Ankara Hamit'i görevinde tutmuş ve Miralay Hamdi'yi tutuklatmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 28 (6 Mayıs).

50 21 Nisan'da Ferit İngilizlere Anzavur güçlerinin yok olmadığını, manevi etkilerinin bulunduğu yörelerde karşı-hamle yapacaklarını söylemiş (Webb'in 23 Nisan teli). Br. XIII, s. 64.

51 *Takvim-i Vekayi*, 23/4/1336, 3835; *Alemdar*, 25/4/1336, 493-2793. 19 Nisan'da Üsküdar mutasarrıfı atanan Ziver Bey, İzmit ve İstanbul arasında bulunan hesapça Kuva-yı Milliye'den olan çetelere karşı kendi kumandasında 250 kişilik "muvakkat" bir gönüllü jandarma bölüğü kurmayı önerdi. Yalnız bunun için "erbab-ı rüyet ve iktidardan" bir yüzbaşı ile iki mülazım istiyordu. Hükümet bu öneriyi kabul ve masrafların Kuva-yı İnzibatiye ödeneklerinden karşılanmasını uygun gördü. *Takvim-i Vekayi*, 22/4/1336, 3834; *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 218, 152 (27 Nisan). İngiliz istihbaratına göre izlenecek yol 17 Nisan'da sarayda uzunca görüşülmüş. Kimileri Bandırma, Biga, Samsun, Trabzon gibi limanlara Müttefikler'le birlikte çıkarma düşüncesini savunmuşlar, fakat bu görüş iltifat görmemiş. Kuva-yı İnzibatiye düşüncesini geliştirmek için Hamdi, Nazif, Osman Rifat, Süleyman Şefik, Arif, Kara Sait paşalardan bir komisyon kurulmuş. Foreign Office 371/5167, E 5072/262/44 (22 Nisan).

52 Foreign Office 371/5167, E 5255/262/44 (21 Nisan).

53 Rey, *a.g.e.*, s. 284-85.

54 Lawrence S. Moore, "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri", Clarence Richard Johnson (yayın yönetmeni), *İstanbul 1920* (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Y., 1995), s. 147-74.

55 İzmit ve Havalisi Komutanlığı'nca "memuriyet-i mahsusa" ile gönderilen Erkân-ı Harp Binbaşı Hayri Bey ve oğlunun "bagilerce" asılması üzerine ailesine 1.000 lira ödül verildi, çocuklarına ve eşine maaş bağlandı. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 247 (21 Haziran).

56 Kuva-yı İnzibatiye saflarında savaşırken Bandırma'da "bagiler" tarafından şehit edilen Jandarma Mülazım Katibettin Efendi'nin oğluna 602 kuruş yetim maaşı dışında hidemat-ı vataniye tertibinden ayda 1.500 kuruş maaş bağlanacaktı. Kuva-yı İnzibatiye subaylarına 2 altın, 12 gümüş liyakat madalyası verildi (21 Haziran). *Takvim-i Vekayi*, 28/6, 3/7/1336, 3889, 3893.

57 *Peyam-ı Sabah*, 23/4/1336, 10935. Daha önce de Selamlık'ta bulunacak subayların paltosuz gelmesi istenmişti. Bunun protokolle mi, güvenlikle mi ilgili olduğu anlaşılmıyor. *Peyam-ı Sabah*, 9/4/1336, 10921.

58 *Peyam-ı Sabah*, 25/4/1336, 10937.

59 *Alemdar*, 26, 29/4/1336, 494-2794, 497-2797.

60 *Alemdar*, 28/4, 5/5/1336, 496-2796, 503-2803. Nisan, Mayıs, Haziran'da aralıklarla haftalarca süren ve herhalde Refi Cevat'ın "lezzet" alarak yayınladığı bir tefrika: "Yeniçeri Ocağı Nasıl İmha Edildi?" Bir gazete haberine göre, bütün subaylar üniformalı olarak, fakat kaputsuz Selamlık'ta bulunacaklardı. Damat Ferit'in 14 yaşındaki oğlu Bahattin Bey süvari sınıfına er olarak yazılmış. Gazete buna "Asilane Bir Hareket" başlığını veriyordu. *Peyam-ı Sabah*, 9/4, 9/5/1336, 10921, 10951.

61 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 274 (3 Temmuz).

62 *Alemdar*, 11/4/1336, 480-2780. Bu amaçla Sadaret, Dahiliye, Adliye, Harbiye temsilcilerinden bir komisyon kurulmuş. 13 Nisan günlü *Alemdar*'a göre komisyona Ferit bizzat başkanlık ediyormuş. Divan-ı Harplere geniş yetkiler verilecekmiş, İstanbul'da olağanüstü bir Divan-ı Harp kurulacakmış, sanıklar avukat bulundurma hakkından yoksun olacaklarmış. İstanbul'da 13 Divan-ı Harp varmış. *Alemdar*, 13, 17/4/1336, 482-2782, 485-2785.

63 *Takvim-i Vekayi*, 26/4/1336, 3837.

64 *Takvim-i Vekayi*, 24/4/1336, 3835.

65 *Takvim-i Vekayi*, 27/4/1336, 3838.

66 *Peyam-ı Sabah*, 11, 22, 25/4/1336, 10934, 10923, 10937. Refi Cevat da tarihin tekerrürden ibaret olduğunu, IV. Murat'ın bir elinde fetva, öbüründe kılıç, din ve devlet düşmanlarını böyle tepelediğini, böyle tepelemek gerektiğini yazıyordu. *Alemdar*, 12/4/1336, 481-2781; Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 480.

67 Foreign Office 371/5090, E 5357/37/44.

68 *Alemdar*, 13/5/1336, 510-2810; *Takvim-i Vekayi*, 27/5/1336, 3864; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 35-36.

69 *Takvim-i Vekayi*, 30/5/1336, 3866; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 54, 58.

70 *Takvim-i Vekayi*, 21/6/1336, 3883; *Alemdar*, 22/6/1336, 547-2847; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 72.

71 *Takvim-i Vekayi*, 29/7/1336, 3916; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 126.

72 Fahrettin 6 Nisan'da bir bildiriyle Heyet-i Temsiliye buyruğuna girdiğini duyurdu ve Konya'daki subaylarla bir toplantı yaparak onları da ikna etmeye çalıştı. Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 470.

73 Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 475; Selçuk, *a.g.e.*, c. II, s. 179-83; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 288-89.

74 Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 472. Bekir Sami'nin idamla ilgili duyurusu, Selçuk, *a.g.e.*, c. II'de 7 Nisan günlü diye verilmiş. Oysa duyuru Mustafa Kemal'in 12 ya da 11 Nisan günlü buyruğu üzerine yapılmış, dolayısıyla bu son tarihlerde ya da sonrasında olmalı.

75 Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 480. Selahattin, Yahyaköy öncesindeki günlerde nasıl kıran kırana bir iç savaş yaşandığını anlatıyor. Eskişehir'den gönderilen 3 bin kişilik alaydan pek azı, asker arasına giren padişahçı ajanların çalışması sonucunda (bunlar daha

sonra er kılığına giren beş subay tarafından saptanıp "yok" edilmişler) Bursa'ya gelebilmişti. Birçok önlemlerle bir tabur hazırlanıp isyan bölgesine gönderildi. Fakat tabur yolda kendisi isyan ederek geri dönmüş, Bursa üzerine yürümeye başlamış. Bunların nasıl kanlı biçimde durdurulduklarını, cezalandırıldıklarını, kışkırtıcıların idam edildiklerini öğreniyoruz. Selçuk, *a.g.e.*, c. II, s. 183-88.

76 Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 493 (Özkol, s. 15'ten).

77 Gologlu Meclis-i Mebusan'a seçilen mebus sayısını 168 olarak veriyor. Buna hesap dışı kalmış Hakkı (Siverek), Şeref (İzmit), Tevfik (Canik) beyleri ekleyince 171 eder. Bunlardan 70'i Büyük Millet Meclisi'ne katıldı. İngilizlerce Malta'ya götürülen 14 mebus Büyük Millet Meclisi tarafından mebus kabul edilmiş, bunlardan 10'u Malta'dan kurtulunca TBMM'ye katılmışlardır. Gologlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, ek 1 ve 6. Akın'a göre Büyük Millet Meclisi anayasa tarihinde görülmemiş bir biçimde iki seçimle, 9 Ekim 1919 ve 16 Mart 1920 seçimleriyle oluşturulmuştur. Aynı yazar Weimar (1919), Versay (Versaillles) (1871), Yeşilköy (1909) meclisleri gibi başkent dışında kurulmuş bir meclisin söz konusu olduğuna işaret ediyor. Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923)* (İstanbul, İletişim Y., 2001), s. 23, 47.

78 "... Hilafet Ordusu mensuplarının ne zaman bizim yerimizi de basıp, yatağımızda bizi boğazlayacaklarını tahmin edemiyorduk." "En tehlikeli geceyi geçirdik. Hemen bütün teller kesildi. Yakından silah sesleri geliyordu." "O günlerde de karargâhın etrafına bir sürü at getirildiğini gördüm... 'Belki Ankara'yı terk etmek ve Sivas'a gitmek zorunda kalırız.'" "Dr. Adnan, üstünde, bu günlerde, daima kuvvetli bir zehir taşıyordu." Adıvar, s. 143-44.

79 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 284-5; Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 470. Protesto İstanbul'daki İtilaf, ABD, Felemenk (Hollanda), İsveç temsilcilerine gönderildi ve her yere duyuruldu. Celalettin Arif'in mebusları Ankara'ya çağırması yine de padişahın Meclis-i Mebusan'ı dağıtma iradesinden bir gün öncedir. Devrimci bir davranış sayılabilir.

80 Adıvar, s. 115.

81 Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 473 (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi –bundan sonra HTVD– 19, ves. 470; Baykal 3, 17'den); *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 286-7.

82 Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 480, 490 (HTVD 19, ves. 480). Başkent ile taşranın bağları kopunca başkent besin gereksinimini karşılamakta nasıl zorluk çekiyorsa, Ankara da, örneğin, kâğıt gereksinimini karşılamakta zorluk çekiyor, bunu yine de bir biçimde İstanbul'dan karşılamak zorunda kalıyordu. Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 485.

83 13 Nisan günlü *Hâkimiyet-i Milliye*'deki başyazıda Fransa'yı Adana'ya sokup daha ilerilere, Maraş'a gitmeye özendirenin, Yunanlıları İzmir'e sokanın ve onların Ege'deki davranışlarına sahip çıkanın, İtalyanlara bir nüfuz bölgesi ayırarak ülkeye bölünme tehlikesini getirenin İngiltere olduğu belirtiliyordu. Yani başkalarının (Fransa, İtalya) kötülüklerinin arkasında da hep İngiltere vardı.

84 Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 485. Karşı-fetvaya "fetva-yı ricaliye" deniyordu. Bu konuda Ahmet Rasim Avni bir yazı yazdı ve onu Mustafa Kemal ve "hempalarının icbar ve ısrariyle" imzalayanların listesini verdi. Fetvayı imza etmeyi reddettiği için istifa ettirilen Giresun Müftüsü Süleyman Muhittin'in 27 Nisan günlü istifanamesi yayımlandı. *Alemdar*, 11/5/1336, 509-2809.

85 Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 487 (Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, s. 74'ten).

86 Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 472-73; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 285-86. Aynı gün, Anadolu Ajansı'yla ilgili dördüncü bir genelgesi olduğunu gördük.

87 Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 487. Külçe'ye göre Fevzi'nin İstanbul'dan ayrılması 8 Nisan'dı. Herhalde yanlış olsa gerek, çünkü Kuşçalı'ya ulaşması (20 Nisan) 12 gün sürmüş olamaz. Başka önemli bir kaçış haberi Sivas Mebusu Bekir Sami ve Antalya Mebusu Hamdullah Suphi'nin 8 Nisan'da Ankara'ya ulaşmalarıydı. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 290.

88 Sarıhan, *a.g.e.*, c. II, s. 493.

89 Ali Fuat'ın ileri sürdüğüne göre, Fevzi'nin gelişini bildirdiğinde, Mustafa Kemal önce geri gönderilmesini istemiş, Ali Fuat'ın ısrarı üzerine Mustafa Kemal Ankara'ya gelmesini kabul etmiş. Bunun hayal ürünü olduğu anlaşılıyor. Nedeni, kendisi gözden düştükten sonra Fevzi'nin Atatürk'ün ölümüne değin aralıksız el üstünde tutulmuş olması diye düşünebiliriz. Amasya Askeri Örgütü'nün Atatürk dışındaki üyeleri, onunla araları açıldıkça Fevzi ve İsmet paşaları rakipleri olarak algılamışlardır. Ali Fuat Cebesoy; *Milli Mücadele Hatıraları*, c. I, s. 368. Borak da Cebesoy'un yazdıklarının asılsız olduğu görüşündedir. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 10 (Borak, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, s. 163'ten).

90 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 12.

91 M. K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 430.

92 *Nutuk*, c. I, s. 430-2. Karabekir, "Tarihimizde bu kadar koyu bir taassuplu merasim-i diniye ile hiçbir meclis açılmamıştır," ne Cuma gününe, ne de "bu kadar velveleye" gerek yoktu düşüncesinde. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 656. Mustafa Kemal'in laikliği ile bildiri arasındaki derin fark, Ankara kapılarına dayanan İç Savaş'ın uyandırdığı kaygı ve korkuların bir ölçüsü sayılabilir.

93 Mustafa Kemal'in Edirne Kongresi'ni kutlamak için gönderdiği 3 Nisan günlü telde "Meclis-i Milli-i Fevkalade"ye mebus seçiminin çabuklaştırılması isteniyordu. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 283.

94 Kimi mebusların çektiği tellerde kullandıkları "Meclis-i Kübra-yı Millet" deyimi de vardı. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 152; Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, s. 115; Karabekir, *a.g.e.*, s. 650.

95 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. kitap (Ankara, Bilgi Y., 1992), s. 135.

96 *Nutuk*, c. I, s. 432.

97 Bugün müze olan ilk Meclis, İttihat ve Terakki kulübü olmak için Mimar İsmail Hasip tarafından tasarlanıp 1915'te inşasına başlanmış, ama henüz eksikleri olan bir binaydı. Mütarekeden sonra Fransız subaylar orada kalmışlardı. Kimine göre inşaata İttihat ve Terakki'nin Ankara Kâtib-i Mesulü Memduh Şevket (Esendal), kimine göre 1916'da Ankara'ya gelen Enver Paşa önayak olmuş. Bina numune mektebi olarak da düşünülmüş. Yapının eksikleri kolordunun askerleri ve Ankaralı sanatkârlar tarafından tamamlanmış. Rıdvan Akın, *a.g.e.*, s. 49; Naşit Hakkı Uluğ, *Hemşehrimiz Atatürk* (Ankara, T. İş Bankası Kültür Y., 1973), s. 143-44; Mustafa Servet Akpolat, Erdal Eser, ed., *Ankara* (Ankara Enstitüsü Vakfı Y., 2004) s. 196-97. Meclis'in 7 Haziran oturumunda Lazistan Mebusu Osman Bey, İstanbul'un işgalinin bir iyiliği olduğunu, bu sayede İstanbul'daki "mülevves (kirli) muhitten" ve "habis kuvvetin" manevi baskısından kurtulup bu "saf muhite" geldiklerini belirtti. Burada "halka doğru" gidilmeli, halkın anlayacağı teşkilatı yapıp onun ruhunda ateşler yakılmalıydı. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. I (Ankara, İş Bankası K.Y., 1985), s. 117.

98 *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. I, s. 2, 7-8; İlk günkü toplantı kısa sürdü ve daha çok törensel nitelikteydi. Goloğlu olağanüstü koşullarda yapılmış seçimlerde yetersayı sorununu inceliyor. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 158-61.

99 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 43.

100 Önerge tutanaklar dışında Anadolu Ajansı bülteninde yer almaktadır. Karabekir, s. 657-58. Ayrıca bkz. Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu* (Ankara, Birey ve Toplum Y., 1984), s. 22, 139-42; Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet* (İstanbul, İletişim Y., 1994).

101 Atatürk *Nutuk*'ta böyle bir hükümetin güçler birliğine, ulusal egemenliğe dayanan bir halk hükümeti, cumhuriyet olduğunu söylüyor. *Nutuk*, c. II, s. 438. Kurulmakta olan meclis hükümeti Fransız Devrimi'nin Konvansiyon (*Convention*) evresindeki modelden esinleniyordu. Osmanlı aydınlarının Fransız Devrimi tarihini çok iyi bildiklerini daha önceki birtakım çalışmalarımda vurgulamışımdır. Ayrıca bkz. Akın, *a.g.e.*, s. 218-22. Akın kuramla uygulama arasındaki çelişkilere de değiniyor (s. 222-26).

102 İngiliz askeri istihbaratının 7-14 Nisan tarihli raporuna göre Anadolu hükümetinin başında naip olarak Şehzade Cemalettin olacak, Abdülhalim Çelebi şeyhülislam, Celalettin Arif adalet, Ahmet Ferit hariciye vekilleri olacaklardı. Rapora göre, padişah mevlevi şeyhinin onun manevi yetkesini zayıflatması olasılığı karşısında "çok sinirliymiş." Foreign Office 371/5167, E 4510/262/44.

103 *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, c. I, s. 2-10.

104 Sanırım burada bir abartma ya da yanlış bilgi söz konusudur. Vahdettin'in Selamlık'a yalnızca İngiliz askeriyle ya da Osmanlı ve İngiliz muhafız birlikleriyle gitmesi ne Vahdettin'e, ne İngilizlere yarardı. Ama, daha önce de gördüğümüz gibi, Vahdettin "uzaktan" da olsa, İngiliz koruması altındaydı. Anadolu Ajansı'nın 24 Nisan haberine göre bir hafta önce padişah Selamlık'a yalnızca 2 tabur kadar İngiliz askeriyle çıkmış. Karabekir, s. 660.

105 Tutanaklardan çıkan anlam bence budur. Fakat Atatürk *Nutuk*'ta adaylığı ile ilgili uyarısını, kendisi aradan çekilirse ulus ve devlete kötülüklerin son bulacağı propagandası biçiminde sunuyor. Burada önemli bir ayırtı var. Fakat belirtmeliyim ki tutanaklarda pek çok eksiklikler ve anlaşılmazlıklar var. *Nutuk*, c. II, s. 439.

106 Goloğlu, olayı Mustafa Kemal'in Çelebi'ye yaptığı bir olupbitti olabilirmişçesine anlatıyor. Fevzi'nin konuşması herkesi etkilediği bir sırada Mustafa Kemal'in Çelebi'nin önergesini geri aldığını bildirdiğini ve "başkaca kimseye söz vermeden" gündemin sonraki maddesine geçtiğini yazıyor. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 165. Hemen ardından Abdülhalim Çelebi'nin Layiha Encümeni'nden istifa etmesi bu olaya ne denli "bozulduğunun" bir göstergesi sayılabilir. Yerine Mustafa Kemal seçildi. Daha sonra Ramazan haftasında dönmek üzere Mevlana Dergâhı'nın işlerine bakmak için izin istedi, hasta olduğu söylendi, izin alamadı. Meclis'e bizzat geldi, 15 gün izin için. İsmail Şükrü Celalettin Arif'i yalnız bırakmamak için izin verilmemiş olduğunu söyledi. *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, c. I, s. 97, 186, 192. Bir bakıma Abdülhalim olayını andıran bir olay da Şeyh Şerefettin Efendi idi. Şeyh Servet Efendi'nin (Bursa) anlattığına göre bu kişi Şeyh Şamil kabilesine mensup, Bursa'ya yerleşmiş bir âlimmiş. Ebubekir Hazım, Servet ve Bekir Sami'ye şeyhin padişahla görüşmesinin yararlı olacağını söylemiş. Şeyh İstanbul'a gidip padişah, Damat Ferit, Reşit Bey'le görüşmüş. Padişahı ağlatmış. O gün (11 Mayıs) Meclis'te bulunuyormuş. Şeyh ve Meclis'in "azamet ve meşruiyetini" her yerde anlatacağını söylüyormuş. *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, c. I, s. 265. Fevzi'nin konuşmasından en dokunaklı kimi noktalar belirtilerek Ankara'ya gelişi Mustafa Kemal tarafından genelge konusu yapıldı. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 312-3.

107 Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 335. Meclis 16/12/1920'de cezayı kaldırmakla herhalde feodal-dinsel yetkeye bir ödün vermiş oluyordu. Saptayabildiğime göre 28 Nisan'da *Alemdar*'da çıkmaya başlayan ve aralıklarla beş sayı kadar devam eden "Tahkikat-ı Lağviye" başlıklı yazının sahibi Abdülhalim'in bir akrabası, İbn-i Mevlana Mehmet Velit Çelebi idi. *Alemdar*, 28/4/1336, 496-2796. Ankara'da görevliyken 16

Mart gecesi öbür Fransız askerleriyle tutuklanıp 1 Mayıs'ta Ankara'ya gelen bir Fransız'ın yaptığı temaslar sonucu serbest bırakılan Jandarma Yüzbaşı Laffranque'ın raporuna göre Abdülhalim ve oğlu 24 Nisan'da özel trenle Ankara'ya gelmişler. 4 Mayıs'ta Laffranque Ankara'dan ayrılırken artık özel treni olmayan Abdülhalim'le konuşmuş. Çelebi, "Padişahla görüşmek gerekirdi. Bu amaçla İstanbul'a gitmek istedim. Mustafa Kemal İngilizlerin amacına ulaşmama engel olacaklarını söyledi. Konya'ya dönüyorum," demiş. Yalnızca dostları uğurlamış, ama Konya'da tantanayla karşılanmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 45-51.

108 *Takvim-i Vekayi*, 9/5/1336, 3848. Yüzde 5 vilayet hissesi dışında teçhizat hissesinin ve bütçe açığı munzam resminin kaldırılmasının vergiyi ne ölçüde etkilediğini bilmiyorum. Sekiz kat alınması konusunda bir hükümet kararı da var. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 196 (12 Mayıs). Aydın, Adana vilayetleri ve İzmit livasında, Ayvalık'ta aynen uygulanması: *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 232 (12 Haziran), 261 (27 Haziran).

109 Demirel nedense iki Çelebi'yi de Bektaşi sanmış (s. 160 n.)

110 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 659. Karabekir kendi kutlama telini verdikten sonra şöyle diyor: "Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Reisi olması en tabii ve en doğru bir işti. Umumi vaziyeti ilerdenberi idare etmiş, dahil ve hariçte tanınmış bulunuyordu. Artık Millet Meclisi mukadderat-ı milleti aleni idareye başladığından milli kanunlarla selâhiyeti verilecek olan reisinin de selâhiyeti hüsnü istimâl ve kendisini samimi tutan elleri samimi tutacağına hiç şüphe etmediğimden zuhura gelecek her müşkile galebe edeceğimize imanım pek kavidir." Görünüşe göre o zaman yazılmış (s. 659-60).

111 Goloğlu bu kadroda zaman içindeki kimi değişiklikleri özetliyor. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 171-2. Başkanlık seçimleri sırasında mebus sayısı ancak 120 iken, hükümet oluşturma aşamasında mevcut 137'ye çıkmış bulunuyordu. Raporlardan Şeriye Vekili Mustafa Fehmi'nin ne zaman, nasıl seçildiğini çıkaramadım. Yasa 11 kişilik bir İcra Vekilleri Heyeti öngörüyordu: Şeriye ve Evkaf, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye, İktisat (Ticaret, Sanayi, Ziraat, Orman ve Maadin), Maarif, Adliye ve Mezahip, Maliye ve Rüsumat ve Defter-i Hakani (tapu), Nafıa, Dahiliye (Emniyet-i Umumiye, PT), Müdafaa-i Milliye, Hariciye, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye (md. 1). Her vekil, mensup olduğu encümene danışabilirdi (md. 3). Vekiller arasında çıkacak anlaşmazlıkları Büyük Millet Meclisi çözecekti (md. 4). Server Feridun (Tanilli), *Anayasalar ve Siyasal Belgeler* (İstanbul, Aydın Güler Kitabevi, 1962), s. 40. Karabekir'de ayraçlar olmadığı için 17 vekâlet varmış gibi görünüyor ve yanlış olarak da 17 diye belirtilmiş. Karabekir, s. 699.

112 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 309-10.

113 Karabekir, "kıymet-i harbiyesi" olan tek kolordunun komutanı, gizli Amasya Askeri Örgütü'nün '2 No'lu" üyesi ve sonra TBMM üyesi olarak *İstiklal Harbimiz*'in de tanık olduğu üzere, Ankara'yı sürekli bir tel yağmuru altında tutarak oradaki gelişmeleri etkilemeye çalışmıştır.

114 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 692-93. Bir önceki dipnotunda belirtildiği üzere Karabekir mebus sıfatiyle de Büyük Millet Meclisi'ne hitap ediyordu. Meclis onu izinli sayıyordu (s. 699).

115 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 702-703. Ankara'dan gelen bu istek üzerine Karabekir 5 Mayıs'ta "Bakû'da Türk Komünist Fırkasına" başlıklı mektupta yardım ve "hatta" borç istiyordu.

116 Nitekim Abdülhalim Çelebi ile Refik'in (Konya), Konya'dan tahılın "ihracının" sağlanması için önergesi vardı (s. 147). Sonuç olarak İstanbul, İzmir, Antalya, Adana yö-

nünde ticarete izin verildi. Erkân-ı Harbiye dahi, örneğin İzmir'le ticaret yapılmasında sakınca görmemişti (s. 316). Mustafa Hilmi de (Niğde) ulusal harekâtın çıkışında Damat Ferit'in koyduğu, asayiş yok diye posta ile para nakliyatı yasağına son verilmesi için bir önerge sundu (s. 285).

117 Hükümetin 15 Mayıs'a değin aldığı kararlar için bkz.: Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 172-3.

118 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 303-304; Z. Güner, O. Kabataş, *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını* (Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Y., 1990), s. 11-12.

119 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 305-307; *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 123-24; Karabekir, s. 683-84. Ankara Vali Vekili Yahya Galip de padişahın doğum günü olan 10 Nisan'da bir bağlılık teli çekmişti. Başı sansür edilen tel *Alemdar*'da yayımlandı. *Alemdar*, 7/5/1336, 505-2805.

120 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 314-5; Br. XIII, s. 67-68 (Fransızca metin).

121 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 319-26; Güner-Kabataş, *a.g.e.*, s. 12-18. "Memlekete Beyanname", *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*'nde 25 satır uzunluktadır.

122 Goloğlu tuhaf bir biçimde sorunu gericilik-devrimcilik kategorilerine sokuyor. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 176-7.

123 Bu konuda bkz. Onur Karahanoğulları, *Birinci Meclisin İçki Yasağı (Men-i Müskirat Kanunu)* (Ankara, Phoenix Y., 2008).

124 Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 147-55. Akın da Goloğlu'nun görüşüne yatkındır. Akın, *a.g.e.*, s. 46.

125 Bkz. S. Akşin, *31 Mart Olayı*.

126 M. M. Kansu, *Atatürk'le Beraber*, c. I.

127 Murat Bardakçı, *Şahbaba* (İstanbul, Pan Y., 1998), s. 191 vd.; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 382. Mustafa Kemal geri çevirmeyi çok nazik bir üslupla, hanedan üyeleri arasında "sui telakkiyata" yol açabileceği, dolayısıyla bir bölünme yaratabileceği gerekçesine dayandırıyordu.

128 Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 151-53.

129 Tersi belirtilmemişse bu ayrımdaki bilgiler Ertuna, *a.g.e.*, c. VI, s. 92-113, 119-40'tandır.

130 Yahyaköy zaferini bilmemeleri olasıdır, çünkü zaferi Erzurum'a bildiren tel 19 Nisan günlüdür. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 300.

131 Karabekir, s. 645; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 299-300.

132 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 50.

133 Zeki eski Mardin mutasarrıfı, Osman Nuri eski Dersim mutasarrıfı, İbrahim Hakkı İzmit'te mutasarrıf vekiliydiler. *Takvim-i Vekayi*, 1/5/1336, 3841. Amasya'ya yapılan atama, burası hakkında da "umutlar" beslendiğine işaret olabilir.

134 Bu ara padişahçılara 11 Mayıs'ta manevi destek olarak nişanlar verildi. Düzce'de Çerkes reislerinden Hacı Kâmil Bey'e 4. Osmani, Adapazarı'nda yine Çerkes reislerinden Tato Sinan ve İsmail, Düzce'de Bahar'a (Abazaymış) 4. rütbeden Mecidi nişanları takdir edildi. Edirne Müftüsü Mestan Efendi, Edirne eşrafından İsmail, Çorum'da Dr. Mustafa Atıf ve eşraftan Kadifezade Abbas beyler, Bolu'da Yüzbaşı Mehmet Hulusi de aynı nişanı aldılar. 5. rütbeden Mecidi nişan alanlar şunlardı: Düzce'de İbrahim Bey, Hafız Mustafa, Hacı Mustafa, Bolu'da Hacı Servet, Zeki, Gerede'de Hafız Seyyit, Mehmet Emin, Mehmet Sadık efendiler. *Takvim-i Vekayi*, 13/5/1336, 3852; *Alemdar*, 14/5/1336, 511-2811. Webb'in bildirdiğine göre 27 Nisan'a değin Damat

Ferit'e göre durum: Adapazarı, Düzce, Bolu, Gerede, Safranbolu, Beypazarı, Mudurnu hükümet kuvvetleri ve "gönüllülerin" elindeymiş. Nallıhan'a ilerliyorlarmış. Edirne ile telgraf bağlantısı kurulmuş. Foreign Office 371/5047, E 3994/3/44.

135 *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 34 (17 Mayıs görüşmeleri). 1 Mayıs'ta Mustafa Kemal diyordu ki: "... Böyle nazik meselelerde icabı gibi teşkilat ve tertibat olmazsa... birçok yanlışlıklar olur. Bunun önüne geçebilmek için... yegâne çare; gayri muntazam ve gayrı resmi usul ve şekilleri bertaraf etmektir." *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 6.

136 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 340. Söz konusu telde Hayri'nin Erkân-ı Harp Binbaşı olduğu yazılıdır. "Kuva-yı Tedibiye Kumandanlığından" söz konusu subayların 28 Mayıs'ta "kanuna tevfikan" (uygun olarak) idam edildikleri bildirilmiş.

137 Ertuna şaka eder gibi, "huzursuzluk" böylece giderilmiş oldu, diyor. Bu yazar bu sözüyle sanki İç Ayaklanmalar Savaş'ın vahametini kavramamış ya da bunu gizlemek istiyor gibidir. Ertuna, *a.g.e.*, s. 113.

138 *Hâkimiyet-i Milliye*, 10, 14/6, 37, 38.

139 Şefik eski Harbiye nazırı ve padişahın yaver-i ekremiydi. *Takvim-i Vekayi*, 2/5/1336, 3842. Göztepe'ye göre maaşı (6.452 dolar) dışında fevkalade (olağanüstü) makam tahsisatı olarak 1.500 lira aylık bağlanmıştı. Göztepe, s. 287. Kuva-yı İnzibatiye'nin subay ve er olarak 40 bin kişi, 25 bin tüfek, 103 top, 40 (10?) uçak, 144 makineli tüfekten oluşacağı, her tüfeğe bin, her makineliye 40 bin, her topa bin mermi verileceği bildirilmişti Fransızlara. İngilizlerin onayı ile alaylardan biri kurulmuş ve İzmit'e intikal etmişken, âdet yerini bulsun gibisinden Denetim Komisyonu'ndan izin isteniyordu. Paris'e çekilen telde Damat Ferit'in desteklenmesi gerektiği, fakat Osmanlı ordusundaki ulusçuluk dolayısıyla askerin bağlılığının şüpheli olduğu, barış antlaşmasının hükümleri öğrenilince de hükümetin imzalamaması ya da uygulamaması olasılığı bulunduğu, dolayısıyla Kuva-yı İnzibatiye'nin ulusçu güçlerin saflarına katılabileceği belirtiliyordu. Ayrıca bu işin mütareke anlaşmasına aykırı olduğu ve Yüksek Kurul kararına gereksinme bulunduğu bildiriliyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 28, s. 40; c. 144, s. 131-2 (11 Mayıs teli).

140 Foreign Office 371/5046, E 3392 (14 Nisan). Ayrıca İzmit'e gidecek subayların İngiliz İrtibat Zabitliği'nden vesika almaları duyuruldu. *Alemdar*, 26/5/1336, 523-2823.

141 *Alemdar*'a göre Anzavur 24 Mayıs'ta Bandırma'dan İstanbul'a gelip doğruca Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi'ne, oradan Damat Ferit'in Baltalimanı köşküne, Karesi mutasarrıflığına teşekkür için saraya, Hariciye'ye (yine Damat Ferit'le görüşmüş), akşam 9'da Bandırma'ya gitmiş. Söylentiye göre yanında eski Harbiye Müsteşarı Ahmet Fevzi varmış. Genel karargâhının kurmay başkanı Miralay Ahmet Refik Bey'miş. Pazartesileri İstanbul'da çıkan *Nouvel Aurore* gazetesi Anzavur'la mülakat yapmış. Kısa boylu, kumral sakallı, tespihli imiş. Bütün Kuva-yı Milliye mensuplarının zorla toplandığını, kendisinin zayıfları koruduğunu, Mustafa Kemal'i "mahv ve perişan" ederek ona hükümdarının ve hükümetinin azamet ve kudretini göstereceğini söylemiş. *Alemdar*, 27/4/1336, 495-2795. 26 Mayıs'ta Anzavur'u yeniden İstanbul'da görüyoruz. Damat Ferit, Zeki Paşa ile görüşmeler yapıyordu, ama artık Biga-Bandırma ile ilgisi yok gibiydi. *Alemdar*, 27, 29/4/1336, 495-2795, 497-2797. Kuva-yı İnzibatiye Umum Süvari komutanlığına atanan ve ataması onay için saraya sunulan Anzavur, 7 Mayıs'ta görev yerine gitti. Söz konusu atamaya *Takvim-i Vekayi*'de rastlamadım. *Alemdar*, 9/5/1336, 507-2807. Göztepe ona Çerkes Ethem'i andırırcasına Kuva-yı Seyyare Umum Komutanlığı unvanının verildiğini söylüyor (s. 295).

142 *Takvim-i Vekayi*, 24/5/1336, 3861. Göztepe'nin yazdığına göre Damat Ferit Anzavur'un çeteciliğinden, yağma ve yolsuzluklarından hoşlanmadığı için Harbiye'de yaveri olan kendisini, Anzavur'u uyarmak üzere Geyve'ye göndermiş. İzmit'ten bir süvari müfrezesiyle Sapanca'ya, oradan Geyve'ye gelmiş. Anzavur'a iletiyi verdikten sonra subayların Macar ve Rus katanalarının yerine "lagar ve ucuz birer hergele" konduğunu görmüşler. Ancak Anzavur'a şikâyette bulunarak hayvanlarını geri alabilmişler. Göztepe, s. 302-307. Kendisi böyle bir şeyden söz etmemesine karşın, Göztepe'nin Kuva-yı İnzibatiye'de, hem de canla başla görev yapmış olması olasılığı var görünmektedir. *Hâkimiyet-i Milliye*'de yer alan 9 Mayıs günlü bir İstanbul mektubundan, Kuva-yı İnzibatiye'de Kuva-yı Milliye'ye sığınma eğilimleri olduğunu, fakat Süleyman Şefik nezaretinde yaverlik yapmış olan Mülazım Tarık Mümtaz'ın oluşturduğu batarya ve çete müfrezeleri çoğalırsa, sığınma işinin zorlaşacağını öğreniyoruz. *Alemdar*, İzmit ve Havalisi Komutanlığı zabitanından Tarık Mümtaz'ın bir yalanlamasına yer verdiği gibi, onun 24 Mayıs'ta İzmit'ten İstanbul'a gelişi haber yapılmıştır. Ondan "İzmit topçu komutanlarından" diye söz ediliyor. *Hâkimiyet-i Milliye*, 31/5/1336, 34; *Alemdar*, 13, 25/5/1336, 510-2810, 522-2822. Demek ki Göztepe bu görevini gizlemek gereksinimini duydu anılarını yazarken. Vahdettin'le yurtdışına gidişi de anlaşılıyor.

143 Göztepe, s. 297-301. *Alemdar*'a göre 13 Mayıs'ta talimat almak için İstanbul'a çağrılmış ve ertesi gün Harbiye'ye gelmiş. *Alemdar*, 15/5/1336, 512-2812. Daha sonraki bir habere göre, paşa görevini "tamamiyle" yapmadığı için emekliye sevk ve örtülü ödenekten aldığı paranın hesabı istenmiş. *Peyam-ı Sabah*, 11/6/1336, 10984.

144 *Peyam-ı Sabah*'a göre Geyve Boğazı'nı Anzavur ele geçirmişti. 13/5/1336, 10955.

145 *Alemdar*, 22/5/1336, 519-2819. Ferit'in yanında 25. Kolordu Komutanı Kiraz Hamdi Paşa varmış. *Peyam-ı Sabah*, 21/5/1336, 10963.

146 Dikkat edilirse para miktarlarında tutarsızlıklar vardır. Ertuna, Şefik'ten 15.000 lira aldığını söylüyor. Anzavur ise 22 Mayıs tarihli raporunda önce paşanın para vermeyeceğini söylediğini, sonra da ondan 5.000 lira aldığını söylüyor. Ertuna, *a.g.e.*, c. VI, s. 123, 127, 128.

147 Ertuna bu temasların içeriği konusunda bilgi vermiyor (s. 133). Milne'in bildirdiğine göre Ali Fuat, gönderdiği yazıda İngilizler Derince batısına çekilmezlerse saldıracağını söylemiş. Derince'de İngiliz deposu ve Osmanlı cephaneliği varmış. Milne ya yeterli kuvvetlerin gönderilmesini ya da ulusçularla bir uzlaşmaya varılmasını istiyordu (14 Haziran). Foreign Office 371/5049, E 6537/3/44. Kuva-yı İnzibatiye'nin sonu Göztepe tarafından biraz farklı ayrıntılarla anlatılıyor (s. 311-18).

148 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 251 (23 Haziran); *Takvim-i Vekayi*, 6/7/1336, 3896. (Nedense *Takvim-i Vekayi*'deki Meclis-i Vükela kararı tarihi 30 Haziran'dır.) Fakat öyle anlaşılıyor ki hemen 5 bin kişilik yeni bir kuvvet kurma tasarısı ortaya atılmış ve bunu Denetim Komisyonu başkanı İngiliz generali Shuttleworth uygun karşılamış. Bu kuvvet salt ulusçulara karşı değil, genel olarak Müttefikler'le birlikte savaşmak için düşünülüyormuş. Fransız Başbakanı Millerand bunun önlenmesi gerektiği düşüncesindeydi. Zira bu kuvvet de Kuva-yı İnzibatiye gibi ulusçulara kaçacaktı. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 28, s. 53 (25 Haziran teli). Curzon bu düşünceye 6 Temmuz günlü bir mektupla katıldığını bildirdi (s. 61). Anzavur Karesi mutasarrıfı olarak Dahiliye Nezareti'nden kendisine ödenmemiş maaşlarını istedi. Vükela Meclisi özel kararnamesine göre işe başlamadığı için yarım maaş verilmesi, fakat ondan önce Kuva-yı İnzibatiye "meselesinden" dolayı alıp sarf ettiği paraların hesabının incelenmesi gerektiğinin Nezaret'e bildirilmesi kararlaştırıldı. Bu karar Anzavur'un ne

denli "resmi" bir kişi, İç Savaş'ın da ne denli "resmi" bir iş olduğunu bize anımsatıyor. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 265 (29 Haziran).

149 Topuzlu, *a.g.e.*, s. 216-7; Rey, *a.g.e.*, s. 289.

150 Milne, 29 Mayıs telinde acı acı yakınıyor ve Fransızlarla İtalyanların bu hususta sorumluluk almaları için kendilerine baskı yapılmasını istiyordu. Foreign Office 371/5049, E 6457/3/44 (15 Haziran); E 6536/3/44 (16 Haziran). Defrance'ın bildirdiğine göre General Milne Fransız komutanlarla yaptığı toplantıda Anadolu'da silahların alınmadığını, cephanelerin tahrip edilmediğini, altı haftadır endişe içinde olduğunu, durumun ciddi olduğunu itiraf etmiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 144, s. 148 (13 Haziran).

151 İngiliz Dışişleri'nde ordunun Kuva-yı Milliye korkusuyla değil, onlara sempatiyle güdülendiğini, ulusçulara karşı kesin tavır alınması gerektiğini düşünenler vardı. Foreign Office 371/5050, E 6564/3/44, 6565/3/44, 6862/3/44, 6869/3/44.

152 *Peyam-ı Sabah*, 22/4/1336, 10934.

153 *Takvim-i Vekayi*, 29/4, 3, 8/5/1336, 3840, 3843, 3847. Zeki'nin önceki görev yerine Abdülhamit'in başmabeyinciliğini yapmış olan Müşir Nuri Paşa atandı. *Takvim-i Vekayi*, 5/5/1336, 3845. 6 Mayıs kararnamesinin yürürlük günü olarak 28 Nisan saptanmıştı. 28 Nisan askeri istihbarat raporuna göre, Damat Ferit Çerkes olan Zeki'yi nüfuzlu olduğu Samsun'a gönderip, oradan Sivas'a doğru etkisini genişletmesini istiyormuş. Bu sayede 15. Kolordu ile Ankara arasına bir "duvar" örülmüş olacak, Kuva-yı Milliye zor durumda kalacaktı. Foreign Office 371/5167, E 5255/262/44.

154 Ertuna, *a.g.e.*, c. VI, s. 138-9. *Alemdar*, 26 Nisan'da "Anadolu Islahatı İleri Hareketi Başladı" diye cafcaflı bir haber veriyordu (no. 494-2794). Aynı gazete 29 Nisan'da Anzavur'un Harbiye'de Damat Ferit ve Zeki ile uzun görüşmeler yaptığını bildiriyordu (497-2797). 30 Nisan sayısı Zeki'nin Damat Ferit, Süleyman Şefik, Anzavur, Düzce heyeti, eski Sinop mebusu Zeki Bey'le yaptığı yoğun temasları bildiriyordu (498-2798).

155 *Peyam-ı Sabah*, 10948; *Alemdar*, 503-2803. Ertesi günkü *Alemdar*'a göre müfettişe birer adliye ve mülkiye heyeti refakat edecekmiş.

156 *Peyam-ı Sabah*, 19/5/1336, 10961.

157 Ertuna, *a.g.e.*, c. VI, s. 140; *Alemdar*, 26/5/1336, 523-2823. İlk kaynak Fehmi'nin süvari binbaşısı olduğunu, ikincisi Erkân-ı Harp kaymakamı (yarbay) olduğunu belirtiyor. Zeki, 24 Mayıs *İkdam*'ında çıkan bir habere göre barış koşullarının hazırlayacağı ıslahat programını altüst ettiğini söylemiş. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 54.

158 *Alemdar*, 3/6/1336, 530-2830.

159 Foreign Office 371/5169, E 7373/262/44; Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 128-31. Bu haberleşme başka kaynaklarda doğrulanmamaktadır.

160 *Alemdar*, 17/6/1336, 544-2844.

161 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 250 (23 Haziran).

162 Birinci Yozgat harekâtı için Ertuna, *a.g.e.*, c. VI, s. 140-58'deki anlatı esas alınmıştır.

163 Aynacıoğulları için bkz. Ertuna, *a.g.e.*, c. VI, s. 167-76.

164 Atatürk 14 Mayıs'ta Postacı Nâzım ve Çerkes Kara Mustafa'nın kırk kişi ile Yıldızeli'ye (Yenihan'a) bağlı Kaman köyünde isyan ettiklerini söylüyor. 6/7 Haziran'da Zile'yi işgal ettiler. 12 Haziran'da Zile kurtarıldı. *Nutuk*, c. II, s. 447. Bkz. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 73-5.

165 Kılıç Ali 10 Mayıs'ta Yozgat bölgesine gelme buyruğunu aldı, ertesi gün Antep'ten ayrıldı. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 35.

166 Yahya Galip 4 Mayıs'ta vali atandı, görevi 12 Haziran'da sona erdi. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 24.

167 Ertuna'nın vermediği adı Erdeha (s. 258) veriyor.

168 *Hâkimiyet-i Milliye*'ye göre Düzce'de padişahçılar Şirinyan'ın komitelerince desteklendiği gibi, Yozgat'ta da Ermeniler böyle bir destek sağlamışlar. *Hâkimiyet-i Milliye*, 28/6/1336, 41. Şirinyan adına başka yerde rastlamadım. Ama daha önce Beypazarı, Nallıhan, Bolu taraflarında ücretli Ermeni ve Rumların kullanıldığı öne sürülmüştü. *Hâkimiyet-i Milliye*, 5/5/1336, 27.

169 Son üç olay için bkz. Ertuna, *a.g.e.*, c. VI, s. 181-7.

170 Yüzbaşı Labonne Çerkes Ethem kuvvetlerinin Çerkeslerden ve hapishane kaçkınlarından oluştuğunu, sıkı bir disiplin olduğunu, her komutanın belli sayıda adamını asmaya yetkili olduğunu, bindirilmiş piyade kuvveti niteliği taşıdığını, 1.300 at ve 2.700 adamdan oluştuğunu, her yerde, bu arada Ereğli'de bunların görevlendirildiğini bildiriyor. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 15 (22 Haziran).

171 Foreign Office 371/5048, E 4635/3/44.

172 Br. XIII. s. 65-6. Kürtçü çevrelerde bu sıralar bir kaynaşma vardı. Şerif Paşa Kürdistan Teali ile anlaşmazlığından dolayı Paris Barış Konferansı nezdinde Kürt Heyeti başkanlığından istifa etti (27 Nisan mektubu). İstanbul'da ise Bedirhanlar, Abdülkadir tam bağımsızlıktan yana değil diye ona kızıyorlarmış. O ise, halifeye bağlılığı sürdürmekten yanaymış. Kürt Teali'de anlaşmazlık Bedirhanlarla aydın Kürtçülerin yeni bir cemiyet kurmak istemelerine kadar varmış (10 Haziran tarihli rapor). Fakat sonunda Abdülkadir başkanlığında "Kürtler ve Kürdistan Birliği" (?) diye bir örgütte birleşmişler (20 Temmuz). Foreign Office 371/5068, E 3401/11/44, E 4184/11/44, 5069, E 6148/11/44, E 8555/11/44. Gazete haberine göre Kürt Teali'den kopanlar Kürt Terakki-i İçtimaiyat Cemiyeti'ni kurmaya kalkışmışlar, fakat Cemiyetler Kanunu'nun 4. maddesine aykırılıktan dolayı cemiyet feshedilmiş, mührünün alınması için polise bildirilmiş durum. *Alemdar*, 14/6/1336, 541-2841.

173 Foreign Office 371/5053, E 9071/3/44, 5167, E 4510/262/44, 5069, E 9452/11/44.

174 Ertuna, *a.g.e.*, s. 180-1; Turan, *a.g.e.*, s. 179-82.

175 Fransızların yeniden Urfa'yı ele geçirmek için Suruç taraflarında girişimde bulundukları, fakat başaramadıkları anlaşılıyor. (6-8 Mayıs). Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 28, 31.

176 Defrance Konya bölgesinde çıkan Bozkır ayaklanmalarını hatırlattıktan sonra Damat Ferit'in bunları yeniden canlandırmaya çalışacağını bildiriyordu. Bunun Çukurova bölgesindeki savaşım dolayısıyla Fransa'ya yararlı olacağını düşündüğü için Damat Ferit'in bu işi bir an önce gerçekleştirmesini istemiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 44, s. 166-7 (10 Nisan teli).

177 Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 68-78; *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 7-8; ayrıca bkz. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III. Mustafa Kemal şöyle diyor: "... Ermenileri bize taslit (musallat) etmek, ahali-i İslamiyeye taslit etmek, bittabi gayet yanlış hareketti. Çünkü Ermenilerin gayesi –bilhassa himaye ve siyanet görüldükten sonra– Kilikya'da, Antep'te, Maraş'ta, Urfa'da, her nerede bulurlarsa ahali-i İslamiyeyi imha etmektir. Oralarda bulunan zavallı kardaşlarımız, pek acı muamelelere maruz kalmışlardır." *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 7 (1 Mayıs).

178 Br. XIII, s. 65. Paris'teki İngiliz Büyükelçisi Derby, Fransız Dışişleri'nde genel sekreterle görüştü. Fransız askeri Pozantı, Urfa, Birecik, Maraş'tan çekiliyorlarmış, fakat Mersin, Tarsus, Adana, Osmaniye ve Antep'ten çekilmek niyetinde değillermiş. Goraud ile Mustafa Kemal arasındaki görüşmeler Ermenilerin güvenliğini sağlamak içinmiş. Foreign Office 371/5049, E 5882/3/44.

179 Ertuna, *a.g.e.*, s. 176-81; Turan, *a.g.e.*, s. 182.

180 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 91, 109, 117-9 (Paul du Véou, *La Passion de la Cilicie, 1919-1920*, s. 348, 366-7; Ener, *a.g.e.*, s. 2, 171'den). Tipik böl-yönet üslubuyla, Véou, o

sırada Adana'da Araplarla Türkler arasında şiddetli çatışmalardan, Çingene mahallesinde kanlı boğuşmalardan söz ediyor. Bu sırada Adana'ya Ermeni Alayı'nın getirilmesi Fransızlarla Ermenilerin nasıl iç içe olduklarını gösteriyor (*Atatürk Ansiklopedisi* 10:273'ten). Adana'da İspanyol konsolosu daha 16 Nisan'da durumun gün geçtikçe daha ciddileştiğini, İspanyol uyruklarının yaşamlarının tehlikede olduğunu bildiriyordu. İngilizler bu konuda Fransa hükümetini uyardılar. Br. XIII, s. 63, 64.

181 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 77, 87 (Göztepe, s. 19; Sahir Uzel, *Gaziantep Savaşının İçyüzü*, s. 90'dan).

182 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 9, 14. *L'Action* gazetesi, Urfa'ya ilişkin olarak, bir Fransız garnizonunun Anadolu'nun ortasında ne işi olduğunu soruyordu.

183 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 17 (Erdeha ve Kansu, *Atatürk'le Beraber*, c. II'den). Mustafa Kemal Gouraud ile görüştüklerini söylüyor. *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 8.

184 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 231. Yine Lepissier'nin bildirdiğine göre 1 Mayıs günü "aşağı tabakadan" 3-4 yüz kişi Trabzon'da yürüyüş yaparak dükkânların kapanmasını istemişler, Lenin ve Enver'den yana, İngiliz ve Yunanlılara karşı gösteri yapmışlar. Başka kıyı kentlerinde de yapılan bu gösteriler "üstten" düzenlenmiş. Vali, Fransa aleyhine bir şey söylenmediğine dikkat çekmiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 8 (4 Mayıs).

185 *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 8. Sarraut 20'li yıllarda Ankara'ya elçi olarak gelecekti. 6 Mayıs'ta Londra'daki bir İslam Cemiyeti temsilcisi olarak Türkiye'ye gelen Tevfik Abud, Türkiye'nin Fransa'ya dayanması gerektiğini belirten bir mektup yazdı Mustafa Kemal'e. Abud, 20 Haziran'da Adana'dan gönderdiği ikinci bir mektupta görüşlerini yinelemiş. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 29 (Şimşir'den).

186 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 39, 49, 50, 52, 53. Labonne yolda dönerken, Bursa'dan Fransız hükümetinin anlaşmayı onayladığını bildirdi. Genelkurmay Başkanı İsmet Çukurova bölgesine gereken emirleri verdi (s. 61). *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 32. Robert de Caix Suriye yüksek komiserinin genel sekreteriydi. Br. XIII, s. 80. 2 Haziran'da Kozan'ı boşaltan Fransızlar, oradaki 7.500 Ermeniyi de yanlarında götürdüler. Ermeniler, ihtimal kötü işlere bulaşmış oldukları için bir daha dönmemecesine ayrıldılar. Evlerini yaktılar, bahçelerini bozdular, fidanlarını söktüler. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 67. Fransız heyeti Ankara'dayken 22 Mayıs günü Büyük Millet Meclisi çalışmalarını izlemiş. *TBMM Zabıt Ceridesi*, s. 27. Faysal, Curzon'a yazdığı telde mütarekeye çok şaşırdığını, Kuzey Suriye'nin büyük bölümünü ve Kilikya'yı Türkiye'ye bıraktığını, kuzeyden gelecek kuvvetlerin Şam'daki hükümetine karşı harekete geçmesi olasılığını dile getiriyordu. Türkiye'den "ortak düşmanımız" diye söz ediyordu (19 Haziran). Öte yandan, Faysal'ın 15 Haziran'da Halep'e geleceği ve Mustafa Kemal'in temsilcileriyle görüşeceği bildiriliyordu (Beyrut Konsolosu, 17 Haziran). Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 139-40, 138. Paleologue Paris'ten İstanbul'a çektiği telde İngilizlerin İstanbul'a yönelen vuruşmalarla Kilikya'daki savaşımı ilişkilendirmeye hakları olmadığını, onun apayrı ve Fransa'nın müttefiklerinden herhangi bir yardım almaksızın sürdürdüğü bir savaş olduğunu, zaten Toroslar'dan İstanbul'a kuvvet sevk etmenin olanaksız olduğunu bildiriyordu. Sonra da General de Bourgon'a Ereğli türü harekâtlar yapılacaksa Paris'e danışılmasının iyi olacağının anımsatılmasını istiyordu. Çünkü belki Ankara ile telgraflaşarak yerel makamlardan elde edilemeyenler elde edilebilir ve böylece Kilikya'da başlatılan barış sağlama çabaları tehlikeye atılmış olmazdı. Bu, Fransa siyasetinin en azından bu sırada ve Ortadoğu'da "başıboş" biçimde yönetildiğini gösteriyor. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 188, s. 69-70.

187 *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 43-44 (İsmet'in açıklamaları), s. 46-47 (Mustafa Kemal) (29 Mayıs). Mustafa Kemal'in mütarekeyle ilgili genelgesi 28/29 Mayıs günlüdür. Burada ateşin 29/30 gece yarısı kesilmesi buyruğu veriliyor, Pozantı, Sis, Antep'in Fransızlarca boşaltılacağı, tutsakların değiş tokuşu bildiriliyor, fakat ateşkes dışındaki konularda ayrıca bilgi verileceği belirtiliyordu. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 333-34.

188 Br. XIII, s. 78-81. Faysal'ın trenlerde Fransız askerlerinin taşınmasına izin vermediği, Fransızların Kilikya'da kalmak istemedikleri gibi tuhaf haberler vardı.

189 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 75, 77, 80, 86. Ereğli ile ilgili olarak Millerand, haklarını çiğnetmeyeceklerini, ateşkese aykırı denirse, Çukurova'daki duruma bakmaları gerektiğini söylüyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 44, s. 256, 263. İstanbul'un Zonguldak Mutasarrıfı Kadri Efendi, 1 Haziran'da kenti terk etmek zorunluluğunu duymuştu. 5 Haziran'da Zonguldak Kuva-yı Milliyesi kuruldu. Cevat Rifat komutasında 200 atlı, 300 yayadan oluşan bu kuvvet sayesinde Fransızlar kentin dışına çıkamıyorlardı. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 66, 71.

190 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 44, s. 236-37. Fransa'nın "dostça yaklaşımı" bu sırada Sevr'in dayatılmasına engel olamamıştı.

191 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 45, s. 52; c. 93, s. 147 (21 Haziran); c. 145, s. 15-8 (22 Haziran tarihli rapor). Ulusçuların elinde yalnızca 11 lokomotif varmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 157. "Bütün Müslümanlar gibi" ırkçı sayılabilecek bir yaklaşımı gösteriyor.

192 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 145, s. 14 (24 Haziran). Az kuvvetlerle hem Suriye'yi, hem Güneydoğu Anadolu'yu denetim altında tutmanın zorluğu Defrance'ın 15 Haziran yazısında dile getirildi. Çok sert bir barışı mütarekeden 18 ay sonra kabul ettirmek Fransız askeri gücünün azalması, İngilizlerin Türkleri doğru dürüst silahsızlandırmamaları ve ulusçuların örgütlenmek için vakit bulabilmeleri dolayısıyla çok zordu. Değil antlaşmayı uygulamak, İstanbul'u zar zor savunmak ve yerel olarak ateşkes görüşmek durumunda kalıyorlardı. Suriye ve Kilikya yüksek komiseri General Gouraud 13 Haziran'daki teliyle Müttefikler'in antlaşmayı uygulatmaya niyet ve güçleri olmadığına göre, antlaşmanın gözden geçirilmesini ve ulusçularla anlaşma yoluna gidilmesini öneriyordu. 17 Haziran'da merkezden gelen yanıtta antlaşmanın ancak Müttefikler'in anlaşmalarıyla değiştirilebileceği belirtiliyordu. Fakat örneğin Türkler için en ağır hüküm olan İzmir düzenlemesinden nasıl vazgeçilebilirdi? Yunan askerinin oradan çekilmesi ancak askeri zorlamayla sağlanabilirdi, oysa bu, düşünülemezdi bile. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 144, s. 152-53, 160.

193 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 45, s. 34; c. 45, s. 143; c. 144, s. 242; İzmit'te Kuva-yı Milliye ile İngilizler karşı karşıya kalınca, De Robeck Fransa ve İtalya'nın Anadolu'daki "subay ve görevlilerini" (ajanlarını) geri çekmelerini istemiş (23 Haziran). Curzon da buna uygun olarak yönerge göndermişti (26 Haziran). İtalyanlar Anadolu'da Fago adında tek bir görevlilerinin bulunduğunu, onu geri çekmeye karar verdiklerini, fakat ulusçuların elindeki İtalyan tutsaklarının serbest bırakılması için uygun zamanda bir görevli gönderme hakkını saklı tuttuklarını bildirmişler. Br.XIII, s. 90, 94. Fago (Sarıhan'da Fogo diye geçiyor) 8 Haziran'da Ankara'ya geldi ve ülkesinin Türkiye'ye yardıma hazır olduğunu bildirdi. Mustafa Kemal bunun ciddi bir girişim olmadığını, ticaret amaçlı olduğunu sanıyordu. Bununla birlikte, Mustafa Kemal, Roma'ya götürülmek üzere ona bir mektup verdi. İngiliz istihbaratına göre Fago, manevi destek yanında 3 milyon liretlik borç ve ellerine geçmiş olan bazı savaş malzemeleri önerdi. İktisadi ayrıcalık üzerinde de durmuş. Fago'nun Ankara'ya birden fazla kez geldiği anlaşılıyor. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 75, 101, 124-25, 292.

194 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 98, 100, 134. Briand, "Türkiye'yi ortadan kaldırmak Müttefikler'in savaş hedeflerinden biri idi. Türklere kâh 'yaşayacaksın,' kâh 'yaşamayacaksın' dersek bu onlarda yurtseverlik duygusu uyandırır, çetecilik yaparlar," demiş (s. 100, 25 Haziran).

195 Wilson, 17 Mayıs'ta öneriyi kabul ettiğini bildirdi. Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları*, çev. Şerif Erol (İstanbul, Sabah Kitapları, 1996), s. 225; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 13, 44. ABD'nin Ermenistan mandasını reddedeceği tahmin ediliyordu. Denebilir ki önemli olan, İtilaf'ın Ermenistan mandasını üstlenmemesinin sorumluluğunu ABD ile paylaşmaktı.

196 Göztepe, yüksek komiserlerin tebligatı 21 Nisan'da yaptıklarını yazıyorsa da (s. 283), *Alemdar*, Ferit'in çağrıyı padişaha 20 Nisan akşamı bildirdiğini yazıyor. *Alemdar*, 22/4/1336, 490-2790. Sonyel, belgelere dayanarak 20 Nisan diyor. S. R. Sonyel *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. II, s. 79.

197 *Takvim-i Vekayi*, 29, 26/4/1336, 2840, 2837. İsviçre'de bulunan Mahmut Muhtar atamayı geri çevirdi. Paşaya üç çağrı gelmiş. 28 Nisan'da yanıtlamış ilk çağrıyı. 4 Nisan'da üçüncü çağrı gelmiş, onu 6 Mayıs'ta yanıtlamış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 25, s. 50. Kurulun giderlerini hükümet üstleniyordu. Ayrıca murahhaslara 18'er, uzmanlara 12'şer, yazmanlara 10'ar, kalanlara 8'er bin frank verilecekti. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 218, 150 (26 Nisan). Ferit, Muhtar'ı heyete katma konusunda İngilizlerden izin aldı. Foreign Office 371/5240, E 4696/3537/44.

198 Foreign Office 371/5167, E 5353/262/44.

199 *Alemdar*, 26/4/1336, 494-2794.

200 *Alemdar*, 6, 9/5/1336, 504-2804, 507-2807. Versailles dışına çıkamama, doğruysa, ilginç bir kısıtlama. Kurul Réservoir Oteli'nde kalıyordu. Sarıhan ve *Times*'a göre kurul 6 Mayıs'ta Versailles'a ulaştı. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 28; *Times*, 7/5/1920.

201 Rey, *a.g.e.*, s. 285.

202 *Alemdar*, 24/4/1336, 492-2792.

203 *Alemdar*, 5/5/1336, 503-2803. 5 Mayıs'ta sansür *Vakit* gazetesini süresiz olarak kapattı. *Alemdar*, 6/5/1336, 504-2804. Hürriyet ve İtilaf'ın hazırladığı metin sonradan gazetelerde çıktı. Konferansın davranışının kendisinin ilan ettiği kurallara da aykırı olduğu belirtiliyordu. Sansürden geçebilmiş olmasının olası nedeni, İttihat ve Terakki iktidarının Alman yardımıyla ve darbeyle gelen bir çete iktidarı olduğunu ve bundan ötürü Türk milletinin de sorumluluk taşıdığını kabul etmesiydi. *Alemdar*, 10/5/1336, 508-2808. L. George'a çekilen tel için bkz. Foreign Office 371/5162, E 4434/249/44. Bir tel de Hindistan Müdafaa-i Hukuk-u Hilafet Heyet-i Murahhasası başkanlığına çekildi.

204 Foreign Office 371/5239, E 3956, E 4085/3537/44. Max Muller'in 5 Mayıs günlü istihbarat notunda Reşit'in kısa bir özgeçmişi yer alıyordu. Kudüs mutasarrıfı iken kurallara aykırı olarak toprak almak isteyen yerel Yahudilerden rüşvet aldığı, 1909'da Halep'te vali iken Adana Ermeni olaylarıyla eşzamanlı Halep'teki kırım dolayısıyla çirkin bir ünü olduğu ileri sürülüyordu. Fransızcı, son zamanlarda İngiliz yanlısı olduğu, ama siyasal ağırlığı olmayan, ilkesiz, güvenilmez, kötü, tehlikeli derecede kurnaz bir kişi olduğu vurgulanıyordu. (İstihbarat raporlarının da çok kez güvenilmez olduklarını bir daha anımsatalım.)

205 Defrance'ın acil ve gizli 16 Mayıs teli. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 139-40. Paillarès'in ne denli Türk düşmanı olduğunun bir örneği: Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, s. 77.

206 Atina'dan Billy'nin 21 Mayıs teli. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 145. Osmanlılara (örneğin 1856 Paris Kongresi'nde) verilen garantilerin, ABD'nin Kızılde-

rililere verdiği garantiler kadar değeri olduğunu biliyoruz. Paillarès dönüşünde Defrance'a Venizelos ile görüşmesini anlatmış. Osmanlı ile dostça ilişkiler arzusunu belirttikten sonra sınırın Çatalca'ya dayanmasının Osmanlı'ya karşı değil, Bulgaristan'a karşı stratejik bir gereklilik olduğunu söylemiş. Önerilse bile, İstanbul'u istemezmiş. Bir gün bu gerçekleşecek olsa bile mutlaka Rusya'nın açık onayı ile olmalıydı. İzmir'e gelince, onu işgal etmeyi istememişti. İtalyanlar almasın diye Büyük Devletler onları oraya göndermişler. Kısa bir süre sonra çekilebilirlermiş ama şimdi işgal pek çok özverilerine mal olmuştu. Poincaré ve Briand da kalmalarını istiyorlarmış. Belki Türklerin izzet-i nefislerini idare edecek bir formül bulunabilirmiş. Öbür konularda uzlaşma olması kolay ve arzu edilebilirmiş. Defrance'a göre Paillarès akıllı ve becerikliymiş. Aracılık rolünde çıkarı da varmış, çünkü Türkiye'nin sanayi işlerinde yatırımları varmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 154-5 (27 Mayıs).

207 Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri* (Ankara, SBF Y., 1977).

208 Üçlü Anlaşma San Remo'da sonuçlandırılmış bir belgeydi. İngiltere, imzalamayı kabul ettiği halde Mayıs'ta bir ara bundan vazgeçti. Curzon'un açıklamasına göre bunun nedeni Üçlü Anlaşma'da Barış Antlaşması onaylanıp yürürlüğe girinceye değin yayımlanıp uygulamaya sokulmaması yönündeki 11. maddeydi. Bu durumda imzalamak demek, haberin sızması, yayımlama zorunluluğunun doğması ve bu yüzden gerek ABD'den, gerekse Osmanlılardan tepki gelmesi olasılığıydı. Barış koşullarında yapılabilecek kimi değişiklikler Üçlü Anlaşma'da da değişikliğe yol açabilecekti. O bakımdan da imzalamak sakıncalı olurdu. Br. XIII, s. 74-5. İngiltere bu tutumuyla Fransa ve İtalya üzerinde baskı kurmak istiyordu. Sonunda, 10 Ağustos'ta Barış Antlaşması'yla birlikte Sevr'de imzalandı. Üçlü Anlaşma için bkz. M. Cemil (Bilsel), *Lozan*, c. I, s. 322-27; J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, c. II (Princeton, D. Van Nostrand Co., 1956), s. 87-9; Br.IV.

209 Örneğin, *Akşam*'da, *Peyam-ı Sabah*'ta Kürdistan, Edirne ve İzmir üzerine bazı yorumlar çıkmıştı. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 32, 34; *Peyam-ı Sabah*, 8/5/1336, 10950. *Alemdar*'da üç yıldız imzalı "Aziz Yurtlarımız" yazısında "bu vahim ve tarihi" dakikalarda yapılacak "yegâne" şeyin Halife Hakanımızın tahtı çevresinde birleşerek sakin ve fakat hakkı muhafazaya "azimkâr" bir manzara sunmak olduğu belirtiliyordu. Bu yapılırsa "adalet-i ilahiyeden" ve yaşamsal haklarımızın korunacağından emin olunabilirdi. Bunlar hayli "çetrefil" düşüncelerdi. *Alemdar*, 10/5/1336, 308-2808.

210 Tevfik'in Damat Ferit'e yazdığı 17 Mayıs günlü mektupla önerilen koşulların devletin "inhilalinden" ve padişahlık haklarının "imhasından" başka anlama gelmediği, devletin var olması için antlaşmanın esas maddelerinin "bilkülliye" (tamamen) değiştirilmesi gerektiğini belirtiyordu. Tasarıya göre Osmanlı, Müttefikler'in "her gûna hakk-ı istiklalden mahrum bir müstemlekesi" durumuna düşürülüyordu. Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası* (İstanbul, İstanbul Üniversitesi Y., 1942), s. 60. Tevfik'in telinin sansürce engellenmemiş olması İtilaf devletlerinin yılgınlık yaratmak isteğiyle açıklanabilir. Göztepe antlaşma metninin murahhas heyet müşavirlerinden Amiral Eşref Paşa ve Arifi Bey tarafından İstanbul'a ulaştırıldığını söylüyor. Göztepe, s. 323.

211 *Alemdar*, 15/5/1336, 512-2812; *Peyam-ı Sabah*, 15/5/1336, 10957. Barış koşullarına karşı uyanan büyük tepkinin bir belirtisini Harbiye'nin bir genelgesinden öğrenebiliyoruz. Üst üste tebligata karşın subaylar İtilaf subaylarına selam vermek konusunda saygısızlık ediyor ve kimliklerini de göstermiyorlarmış. Bunların "şedit olarak" cezalandırılmaları gerektiği belirtiliyordu. *Peyam-ı Sabah*, 8/6/1336, 10981.

212 *Alemdar*, 16, 19/5/1336, 513-2813, 516-2816; *Peyam-ı Sabah*, 16/5/1336, 10958. İngiliz askeri istihbarat raporuna göre (2 Haziran) barış koşullarını incelemek için Dürrizade'nin başkanlığında bir komisyon kurulmuş. Üyeleri eski Şeyhülislam Mustafa Sabri, Şura-yı Devlet Reis Vekili Ethem Bey, Maliye Nazırı Reşat Bey, Âyan Reis Vekili Aristidi Paşa, Âyan'dan Hadi Paşa, Âyan'dan Tuğgeneral İzzet Fuat, Âyan'dan Azaryan Efendi, General Zeki Paşa, Askeri Okullar Müdürü Pertev Paşa imiş. Foreign Office 371/5169, E 6904/262/44.

213 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 50; *Peyam-ı Sabah*, 22/5/1336, 10964; *Hâkimiyet-i Milliye*, 3/6/1336, 35; Hadiye Bolluk, *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi*, s. 58-61. Bu son yazı "Ne İngiliz siyaseti, ne İngiliz himayesi! Yaşasın Türkiye istiklali!" diye bitiyordu. Defrance'ın bildirdiğine göre, "hükümet partisinin" düzenlediği bu mitingin kararları kendilerine de getirilmiş. Yapılan konuşmalarda İttihat ve Terakki şiddetle kınanıyor, devletlerin kararlarına karşı silahlı direniş kabul edilmiyor ve Rıza Tevfik tarafından birkaç manda yerine tek bir İngiliz mandası isteniyormuş. Bu son görüş yuhalanmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 65. İngiliz istihbarat raporu (26 Mayıs) kalabalığı 600-6.000 arasında tahmin ediyor, pek bir heyecan yaratamadığını söylüyordu. De Robeck'e göre (27 Mayıs) 5 bin kişi varmış. Konuşmacılar arasında Hafız İsmail Efendi ve Fatma Hanım (Üsküdar Kız Okulu'ndan) da varmış. Foreign Office 371/5168, E 6768/262/44; 371/5169, E 6939/262/44.

214 *Alemdar*, 29/5/1336, 525-2825; 1/6/1336, 528-2828.

215 *Peyam-ı Sabah*, 1/6/1336, 10984; *Alemdar*, 3/6/1336, 530-2830.

216 *Alemdar*, 8, 9/6/1336, 535-2835, 536-2836.

217 *Alemdar*, 10/6/1336, 537-2837.

218 *Peyam-ı Sabah*, 18/6/1336, 10991; *Alemdar*, 18/6/1336, 545-2845. *Alemdar*'da Reşit'in daha da kesin bir ifadesi yer almaktadır: "Muahedenamemizin bu şekliyle kabul edilmesi imkân haricindedir." De Robeck'in öğrendiğine göre Tevfik, Damat Ferit'e koşulların hafifletilmesi yönünde iyimser olduğunu, çünkü Fransa ve İtalya'nın siyasal ve iktisadi çıkarları gereği güçlü bir Türk hükümeti istediklerini bildirmiş. Fransa Türkiye ve Yunanistan'ı da yaklaştırmaya çalışıyormuş. Foreign Office 371/5049, E 6094/3/44 (8 Haziran). Cemil Paşa yıllar sonrasındaki anılarında bile yaptıkları kulislerin ararından söz edebiliyor: "Paris'te, bir buçuk ay kaldık. Bu esnada bir taraftan İtalyan matbuatının ve bir taraftan da Fransız meclisi azasının ileri gelenlerini ikna etmeye çalıştık. Neticede, Fransız ve İtalyan gazeteleri bize yapılan muahede teklifinin haksızlığına ve adilane olmadığına dair yavaş yavaş makaleler yazmaya başladılar." Topuzlu, *a.g.e.*, s. 215. Bu çabaların uzun vadede belki yararlı oldukları kabul edilebilirse de Sevr'i hafifletmeye hiçbir yararı olmadığı kesindir. Belki de Fransa ve İtalya Osmanlı'ya yüz verir görünürken İngiltere'yi kendilerine Anadolu'da nüfuz bölgeleri verecek olan Üçlü Anlaşma'ya razı etmek için manevra çeviriyorlardı.

219 Sonyel, *a.g.e.*, c. II, s. 81 (Foreign Office 5168, E 6631, 20/5/1920 tarihli rapor); Göztepe, s. 293.

220 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 144, s. 178-89.

221 Stanford Shaw, *From Empire to Republic*, c. III/1 (Ankara, Türk Tarih K. Y., 2000), s. 1139 (M. L. Smith, *Ionian Vision*, s. 124'ten).

222 *Hâkimiyet-i Milliye*, 17, 20/4/1336, 22, 23; Bolluk, *a.g.e.*, s. 54-7. *Hâkimiyet-i Milliye* dünya olaylarını, özellikle Sovyetler, İngiltere, Hindistan, Mısır gibi yerlerde olup bitenleri yakından izliyordu.

223 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20, 27/5/1336, 31, 33.

224 *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. II, s. 13-20.

225 *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. II, s. 32. İsmail Safa (Özler) (1885-1940), Mülkiye mezunu, öğretmenlik, üç dönem milletvekilliği yaptı. Büyük Millet Meclisi tarafından Pozantı'da Adana vali vekili atandı. Orbay, Okyar ve İnönü hükümetlerinde Milli Eğitim bakanı oldu (1922-24). Erdeha, s. 323; *Larousse*, s. 9082.

226 Foreign Office 371/5142, E 5433/139/44.

227 Br. XIII, s. 82 (10 Haziran teli).

228 *Nutuk*, c. II, s. 767. İnönü Sevr'i "İngiliz projesi" diye niteleyerek şöyle tanımlıyor: "Bu proje uzun müddet ince ince düşünülmüş ve yirminci asırda bir milletin siyaseten ve iktisaden bütün mevcudiyeti ile nasıl imha edilebileceğini gösterir bir vesikadır." *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, c. I, s. 38. Meray ve Olcay'a göre Sevr, "bir yenilgi belgesinin ötesinde," Avrupa emperyalizmi tarafından "Türkiye'ye karşı girişilmiş bir yok etme savaşının son aşaması"dır. Yazarlar "bir idam hükmü" nitelemesini de kullanıyorlar. Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, s. IX.

229 Bilsel, *a.g.e.*, s. 346.

230 *Alemdar*, 5/5/1336, 503-2803. Nurettin'in yanında eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey de vardı ki, bu kişi 30 Nisan'da eski Adliye Nazırı Vasfi Efendi ile Damat Ferit'i ziyaret etmişti. Bilindiği üzere, Mustafa Kemal'in Mehmet Ali ile belli bir tanışıklığı vardı. *Alemdar*, 2/5/1336, 500-2800. 4 Mayıs'ta Zeki Paşa da sadrazam ile görüşmüş. Fransız Başkomutanlığı'na göre 30 Nisan'da (İngiliz kaynaklarına dayanarak) ulusçu murahhasların hükümetle temas etmek üzere Bandırma'ya gelmeleri bekleniyormuş. İzzet ya da Tevfik hükümetini kabul ediyorlarmış, Damat Ferit'i istemiyorlarmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 5. Bandırma'ya gelen Balıkesir mutasarrıfıydı. Foreign Office 371/5167, E 5255/262/44 (28 Nisan).

231 *Alemdar*, 7, 9/5/1336, 505-2805, 507-2807.

232 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 29. Paul Williams 26 Nisan'da Mustafa Kemal ile bir mülakat yapmıştı. *Atatürk'ün Bütün Eserleri* (İstanbul, Kaynak Y., 2002), c. 8, s. 115 vd. Lepissier de (Trabzon) Williams'dan Mustafa Kemal ile uzun görüşmeler yapan, Büyük Millet Meclisi'nin birkaç oturumuna katılan "esrarengiz yabancı" diye söz ediyor. Görünüşe göre siyasal bir rol oynuyor ve İstanbul'daki ABD Yüksek Komiserliği ile ilişkideymiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 33.

233 *Times*, 11, 12/5/1920. 13 Mayıs'ta biten haftanın İngiliz askeri istihbarat raporuna göre Prenses Kerime'nin en yaşlı ablası, bu prensesin eşi Şehzade Osman Fuat (V. Murat'ın torunu) ile Bandırma'ya bir motorla gidip Anadolu içine geçtiklerini söylemiş. Türkçe kaynaklarda buna dair bir bilgi yoktur. Bilindiği gibi, 23 Mart 1921'de aynı şehzade İnebolu'ya gidecek ve geri çevrilecektir. Foreign Office 371/5168, E 6151; Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 112.

234 Foreign Office 371/5169, E 6955/262/44.

235 Foreign Office 371/5169, E 7373/262/44; Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 128.

236 *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 23-24, 34-35; Foreign Office 371/5167, E 5466/262/44 (5 Mayıs askeri istihbarat raporu). Fevzi imzalı 4 Mayıs telinin çevirisi: Foreign Office 371/5167, 3878, s. 233-34 (Nurettin'in teli 2 Mayıs günlüymüş). De Robeck'in 22 Mayıs tarihli raporunda Nurettin'den söz ediliyor ve hükümet karşısındaki durumunun karışık olduğuna, padişah ve bazı Hürriyet ve İtilaflılarca desteklenmiyor olabileceğine işaret ediliyordu. Damat Ferit'in de ulusçu hareketi zorla bastırma işini "belli bir noktadan" öteye götürmek istemeyebileceği olasılığı vardı. Sadrazam bazı eski mebuslarla bir toplantı yapmış ve hükümetin Trakya ve İzmir'in yitimi-

ne asla razı olmayacağını söyleyince, o zaman neden ulusçularla savaşıldığını sormuşlar. Hele antlaşmayı imzalayıp İç Savaş'ı sürdürürse Yunanlıların savaşını yürütmüş olacağını söylemişler. Foreign Office 371/5049, E 5858/3/44.

237 R. H. Karay, *Minelbab İllelmihrab*, s. 190-3. De Robeck'in 13 Mayıs tarihli rapora göre, Nurettin'in ilk teli 2 Mayıs günlüymüş. Foreign Office 371/5168, E 6151/262/44 (27 Mayıs).

238 Burada metnin yanına "İtalya" notu düşülmüştür.

239 Foreign Office 371/5059, 2745, s. 186-88. De Robeck'e göre Mustafa Kemal'in kendini ordu müfettişi diye tanıtması Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Mustafa Kemal'in o görevden azlini tanımaması yüzündenmiş. Foreign Office 371/5169, E 6939/262/44.

240 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, c. 8, s. 299. Yukarda da işaret edildiği üzere, Sonyel, bu belgeden değilse de başka İngiliz belgelerinden Mustafa Kemal'in Nurettin'e çektiği telin içeriğinden kısmen haberlidir. Sonyel'e göre Ankara'nın koşulları yukardaki 1., 2., 3., 4., 5., 6., maddelerden ibarettir. Yine Sonyel'e göre İstanbul hükümeti bu koşulları reddedince, Ankara 14 Haziran'da bu ilişkiye son vereceğini bildirmiş. Bu tarih Yunan taarruzundan 8 gün öncesidir. Sonyel, *a.g.e.*, c. II, s. 83. İngiliz askeri istihbaratına göre Nurettin'in Mudanya toplantısına engel olan Damat Ferit'ti. Aynı kaynağa göre Damat Ferit'in Kuva-yı Milliye ile uzlaşmazlığı Vahdettin'i de rahatsız ediyormuş. Bu yüzden Damat Ferit'in bir görüşme talebini reddetmiş, yazılı bilgi vermesini istemiş. Foreign Office 371/5168, E 5861/262/44 (12 Mayıs).

241 *Peyam-ı Sabah*, 22/5/1336, 10964 (*Journal d'Orient*'dan). Daha sonra, yetkili bir ağız antlaşma koşulları bildirildiğinden beri hükümetin kan dökmekten yana olmadığını, ancak barışın imzasından sonra isyanın bastırılacağını söyleyecekti. Bu arada silahlı direnişe karşı olmak kararlılığının devam ettiği de vurgulanıyordu. *Peyam-ı Sabah*, 28/5/1336, 10970. Daha sonra Ticaret ve Ziraat Nazırı Hüseyin Remzi Paşa Kuva-yı Milliye'yi bastırma için verilmiş emrin ertelendiğine dair hiçbir resmi bilgisi olmadığını, haberi gazetede okuduğunu söyleyecekti. *Peyam-ı Sabah*, 8/6/1336, 10981. Öte yandan De Robeck'in 20 Mayıs tarihli raporuna göre padişaha yakın bir siyaset adamı, onun antlaşmanın bu haliyle ülkenin yok edilmesi anlamına geldiğini düşündüğünü ve bunu onaylamamak kararında olduğunu söylemişti. Aynı kişiye göre Damat Ferit de imzalamamak kararındaydı. Ayrıca, sadrazam 11 Mayıs'ta 40 mebusu Harbiye Nezareti'ne çağırmış. Trakya ve İzmir'i vermeye razı olmayacağını halka anlatmak için Anadolu'ya gitmelerini istemiş. Birisi Meclis'in feshini söz konusu edince, bunun baskı sonucu olduğunu, onları çağırmasının bir özür dileme anlamında algılanması gerektiğini söylemiş. Eski Amasya Mebusu İsmail Hakkı Bey bu toplantı üzerine 13 Mayıs'ta Mustafa Kemal'e bir mektup yazarak, vuruşmalara kesinlikle son verilmesini ve kendisine gönderilen Nurettin'le anlaşmasını istemiş. Aynı rapordan, Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi'nin 8 Mayıs'ta toplandığını, Nurettin'in görevlendirilmesinin onaylandığını ve Meclis'in bir an önce toplanması için Damat Ferit'e başvurulmasına karar verildiğini öğreniyoruz. Bu bilgiler başka kaynakta doğrulanmamıştır ve pek inandırıcı değildir. Foreign Office 371/5168, E 6631/262/44.

242 *Alemdar*, 24/5/1336, 521-2821; *Hâkimiyet-i Milliye*, 20/5/1336, 31. Büyük Millet Meclisi hükümetinin 19 maddelik sansür talimatını uygulamayan posta memurları Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre yargılanacaklardı.

243 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 279 (5/7/1336).

244 *Alemdar*, 27, 29/5/1336, 524-2824, 525-2825.

245 *Alemdar*, 30/5/1336, 526-2826.

246 *Alemdar*, 3/6/1336, 530-2830.

247 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. II, s. 561 vd.; *Alemdar*, 23/6/1336, 548-2848.

248 *Alemdar*, 15, 17/6/1336, 542-2842, 544-2844; *Peyam-ı Sabah*, 25/6/1336, 10996.

249 *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. II, s. 360; Hacim Muhittin Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları (1919-1920)*, s. 105, 109-111. Okday, Damat Ferit'e kızdığı için Rıza suikastının "İngilizlere hoş görünmek ve İttihatçıları yıldırmak" için uydurulmuş olduğunu öne sürüyor (s. 416). Suikastın Ankara'da bilindiğine dair bir bilgi yoktur. Görünüşe göre "yerel" bir girişimdi.

250 *Takvim-i Vekayi*, 13/6/1336, 3878; Çarıklı, *a.g.e.*, s. 111; *Alemdar*, 1, 2, 13/6/1336, 528-2828, 529-2829, 540-2840. Criss, İhsan İdikut'un *Türk Lavrensleri* (1953) kitabına dayanarak farklı ve galiba biraz yanlış şeyler anlatıyor. Bursa'daki Kuva-yı Milliye, Karakol'a Damat Ferit'e suikast düzenlesin diye Rıza eliyle mektup göndermiş. Rıza binbaşıymış ve polis müdürü Kalkandereli (Kalkandelenli?) Hasan Tahsin'e suikastı ihbar etmiş. Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul* (İstanbul, İletişim Y., 1993), s. 168. Rıza ile birlikte direnişçi birçokları ortaya çıkmış oldukları, dolayısıyla direniş örgütlerinde bir dalgalanma yaratmış olması gerektiği halde nedense Himmetoğlu olaya değinmiyor. *Alemdar*, suikastçıları "dört canavar şaki" diye niteliyor ve idamlarını adaletin görkemli bir tecellisi olarak değerlendiriyordu. *Times*'ın 13 Mayıs günlü haberine göre Baltalimanı'ndaki köşkünde bir polis memuru Ferit'e ateş etmiş, fakat ancak kavasını yaralayabilmiş. Tutuklanmış ve İttihat ve Terakki ile ilişkili geniş bir örgüt ortaya çıkarılmış. Bir olasılıkla bu, Rıza'nın girişiminin kulaktan kulağa dolaştıktan sonra aldığı biçim olabilir. Daha sonra 3 Haziran günlü haber, suikast girişiminin sadrazamla sınırlı olmadığını, İstanbul'un 10 bölgeye ayrıldığını ve suikastler gerçekleşince yönetime el konulacağını, Ankara'dan iki suikastçı gönderildiğini, İttihat ve Terakki'den atılmış olan polisin ele geçirdiği mektup sayesinde planın ortaya çıkarıldığını bildiriyordu. Ulusçular suikastla ilişkileri olmadığını söylüyorlarmış. Ankara'dakiler Müttefikler'in ne ölçüde İstanbul'a egemen olduklarından habersizmişler. *Times*, 15/5, 5/6/1920. Defrance'a göre Baltalimanı'nda ayrı bir suikast olmuş, fakat basında yankılanmamış ve Ferit'in çevresinde yalanlanıyormuş. Rıza suikastının aynı zamanda Sait Molla ve Ali Kemal'i hedeflediğini söylüyor Defrance. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 180 (12/7/1920). Bir de *Journal d'Orient*'ın 3 Haziran'da verdiği haber var. Ona göre Damat Ferit'e karşı suikastın başında Muhafız Kıtası 1. Tabur komutanı ve eski İzmir Askerlik Şubesi başkanı Miralay (Albay) Aziz Bey varmış. Baltalimanı'nda Damat Ferit köşkünün altına tünel kazıp paşayı havaya uçuracaklarmış. Foreign Office 371/5050, E 6937/3/44.

251 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 294, 305 (8, 13/7/1336). İdamlar, hükümetin duruma egemen olduğunu göstermek için, Damat Ferit'in Paris'e gideceği gün infaz edilmiş. Foreign Office 371/5052, E 7987/3/44. *Alemdar*, 13 Mayıs günlü *Morning Post*'ta çıkan, Damat Ferit'e yönelik bir suikast girişimi haberini yalanlıyordu. Habere göre bir polis memuru sadrazama ateş etmiş, fakat isabet ettirememiş, bir kavas yaralanmış (yukarıda, *Times*'ın haberi). Aslında bir polisle bekçi arasındaki bir kavgadan ibaretmiş olay. *Alemdar*, 4/6/1336, 531-2831.

252 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 332-33. İzmit mebusu Hamdi Bey'in de Ferit'in yargılanması için bir önergesi vardı.

253 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 215 (24/5/1336); *Alemdar*, 23/6/1336, 548-2848.

254 Foreign Office 371/5048, E 5401/3/44.

255 *Times*, 3/5/1920; Cemil Bilsel, *a.g.e.*, c. I, s. 298. Yukarda özel bir tren olduğu söylenmişti. İngiliz istihbaratına göre ulusçular Barış Konferansı'nı etkilemeyi çok istiyorlarmış. Bu amaçla Ahmet Rıza, Ahmet Rüstem, Fuat, Selim, Galip Kemali'yi görevlendireceklermiş. Ahmet Rüstem'in bir İtalyan gemisiyle İzmit'ten Brindisi'ye götürüldüğü söyleniyormuş. Foreign Office 371/5167, E 5255/262/44 (28 Nisan).

256 Topuzlu, *a.g.e.*, s. 211; Bilsel, *a.g.e.*, s. 299. Topuzlu, *a.g.e.*, o sıradaki Fransa başbakanının Clemenceau olduğunu sanmaktadır.

257 G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 105; Br. XIII, s. 81. Damat Ferit (padişah olması gerekir) Ana Kraliçe'ye ve İspanya Kralı'na da bu yönde bir başvuruda bulunmuş. Foreign Office 371/5049, E 6119/3/44. Defrance'ın bildirdiğine göre De Robeck Defrance'ı bilgilendirmek için, Damat Ferit'in Vahdettin'in niyetini açıklayıp krala tel çekme izni istediğini söylemiş. De Robeck fazla bir etkisi olmayacağını söyledikten sonra Ferit'e öbür devlet başkanlarına da başvurulup başvurulmayacağını sormuş. O da hayır demiş. De Robeck istenen izni vermiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 188, s. 64.

258 Br. XIII, s. 79; Osman Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru* (Ankara, SBF Y., 1981), s. 589-94; Foreign Office 371/5050, E 6843/3/44.

259 Böyle bir "ön-nota" verildiği konusunda başka bir bilgiye rastlamadım.

260 Rey, *a.g.e.*, s. 292, 288. Ferit 12 Haziran'da İstanbul'dan hareket etti. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 80.

261 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 86-7; Rey, *a.g.e.*, s. 289; *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 251, 259 (23/6/1336). "Çok gizli" bir kaynaktan De Robeck'in öğrendiğine göre, 21 Haziran dolaylarında Tevfik Paşa Paris'te ulusçulardan Ahmet Rüstem ve Reşat Nihat'la temas kurmaya çalışıyormuş. İkisi Barış Konferansı genel sekreteriyle temas halindelermiş. Foreign Office 371/5053, E 8301/3/44. Aynı biçimde Tevfik'in Şerif Paşa ile de Kürdistan sınırları konusunda temasları varmış. Van, Bitlis vilayetleri, Dersim sancağı, Diyarbakır ve Harput vilayetlerinin bazı bölümleri üzerinde duruluyormuş. Foreign Office 371/5069, E 6067/11/44 (8 Haziran).

262 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 227 (9/6/1336). Ferit'in maiyetinde Reşat Nuri, Sadık, Zeki, Hayrettin beyler vardı. Reşit'in bulunmadığı bir Vükela Meclisi'nde Ferit'in istediği yetkileri alamaması ancak padişahın engellemesiyle açıklanabilir. De Robeck'in 7 Haziran teline göre Ferit Fransız Yüksek Komiserliği'ne Müttefik devlet adamlarıyla temaslarda bulunmak, fakat heyetle temasta bulunmakla birlikte heyetten olmamak üzere gayrı resmi olarak Paris'e gidip gidemeyeceğini sormuş. Komiser uygunsuz (*impracticable*) olacağını söylemiş. Fransız ve İtalyan hükümetleri de bu görüşe katılmışlar ve İngiliz hükümetinin bu konuda onayı bekleniyormuş. Foreign Office 371/5049, E 6019/3/44.

263 Herhalde telaştan karar *Meclis-i Vükela Mazbataları*'na yazılmamış olmalı. Damat Ferit'e şeyhülislam vekâlet edecekti. *Takvim-i Vekayi*, 16/6/1336.

264 Rey, *a.g.e.*, s. 289.

265 Br. XIII, s. 91-3; Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 158.

266 İngiliz istihbaratına göre 18 Haziran'da Reşit Vahdettin'e bir andıç sunmuş. Buna göre padişaha sadık hiç kimse antlaşmayı o haliyle imza edemezdi. İngilizler eninde sonunda kimi değişikliklere razı olurlardı. Hilafet Komitesi ve başka İslam örgütleri yararlı bir etki yapıyorlardı. Fakat İstanbul ile Ankara'nın ayrılığı delegasyonun işini zorlaştırıyordu. Bir an önce uzlaşma ve birleşik cephe sağlanmalıydı. Bu düşünceler Meclis-i Vükela'da tartışma konusu olmuş. 21 Haziran'daki toplantıda Remzi Paşa uzlaşmaya karşı çıkmış ve 28'inde istifa etmiş. Rapora göre 24'ünde Reşit saraya gitmiş ama kabul edilmemiş. Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 192-94.

267 Rey, *a.g.e.*, s. 289-90. Cemil'in anlattığına göre Taranto'dan bindikleri tren Roma'ya kadar gittiği için geceyi orada geçirmişler. O sırada başka bir otelde Kont Sforza ile görüşmüş. Sforza Anadolu'daki kuvvetlerle çalışmalarını öğütlemiş ve kendilerine daha çok yardımcı olamadıkları için üzüntülerini bildirmiş. Otele dönüşte İngiliz istihbarat subayı Cemil'in nereye gittiğini sorgu sual etmiş. Cemil, *a.g.e.*, s. 218-9. Albay Sir E. Grogan adındaki bu subayın bildirdiğine göre 28 Haziran'daki görüşmede Reşit de varmış ve Reşit konuşulanları kendisine haber vermiş. Reşit Sforza'yı Yunan taarruzu konusunda sıkıştırmış. Reşit Yunanlıların eninde sonunda zor duruma düşeceklerini söylüyormuş. Grogan bu tahmine katıldığını yazıyordu. Foreign Office 371/5240, E 7976/3537/44.

268 Tayyar 21/3/1920'de "Personel Başkanlığı" emrine alınmış. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, s. 144.

269 Topuzlu, *a.g.e.*, s. 217.

270 Defrance Ferit'in Tayyar'ı yoldan çevirip İstanbul'a getirtmesini istediğini, fakat verilen güvenceler dolayısıyla İngiliz Yüksek Komiseri'nin de onayıyla bu talebi reddettiğini bildiriyor. Tayyar'a Fransız Yüzbaşı Jambat refakat etmiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 7, 30-31 (2 Mayıs, 6 Mayıs).

271 Rey, *a.g.e.*, s. 285-87. Cemil de bu subaydan, adını anmadan, söz ediyor. Topuzlu, *a.g.e.*, s. 217-18. Bıyıklıoğlu Çatalca mutasarrıfının adını Feyzi Toker olarak veriyor (s. 233). De Robeck'in bildirdiğine göre 25 Haziran'da gerek padişah, gerekse Reşit Ankara'ya birer mektup yazmışlar. Ulusçuların davranışlarından rahatsız olan Vahdettin, Mustafa Kemal'e yazdığı mektubunda hükümetine ülke çıkarları için mutlak itaat göstermesi, ülkeyi mahveden kavgaya son vermesi ve ordusunu hükümetin buyruğuna vermesi için yalvarıyormuş. Devletin gerilemesi kaçınılmaz olduğuna göre tarih ulusçulara bunu önlemeye yardımcı olmak görevini veriyormuş. Pişmanlık gösteren bütün uyruklarına sevgi ve affını esirgemeyeceğini de son olarak açıklıyormuş. Reşit mektubunu Nurettin Paşa'ya yazmış ve hükümetle ulusçuların amaçları büyük ölçüde özdeş olduğuna göre, yurtseverlik gereği padişah ve halife çevresinde birleşmek gerektiğini, böylece Avrupa'ya üstlenilecek yükümlülüklerin yerine getirilmesi güvencesinin verilmiş olacağı belirtiliyormuş. Ayrıca padişahla haberleşme kanalları konusunda bilgi veriyormuş. Bu iki mektuptan birincisi daha az inandırıcı. Vahdettin gibi bir Osmanlı padişahının Mustafa Kemal'e mektup yazacağını, ona yalvaracağını, hatta rica edeceğini düşünmek zor. Bu mektuplar haftalık bir istihbarat raporunda yer alıyor. Ne denli az güvenilebileceği aynı raporun Ankara kaynaklı bir haberinden anlaşılabilir: Büyük Millet Meclisi Mustafa Kemal'i diktatör atamış ve Mondros Mütarekesi'ni iptal etmiş. Foreign Office 371/5170, E 9649/262/44.

272 *Alemdar*, 22/4/1336, 490-2790; *Times*, 24/4/1920.

273 *Peyam-ı Sabah*, 23/4/1336, 10935.

274 *Alemdar*, 25/4/1336, 493-2793; *Peyam-ı Sabah*, 25, 27/4/1336, 10937, 10939. *Peyam-ı Sabah*'ın anılan son sayısında Reşit'le bir mülakat yer alıyordu. Ona göre hükümetin gözünde hiçbir fırka düşüncesi ve lüzumsuz şiddet emeli yoktu. Muhabirin "Mustafa Kemal ve hempalarının" tenkili konusundaki soruya Reşit, "Mustafa Kemal ve hempalarını tenkil için hükümet suret-i muntazamada bir program dairesinde hareket etmektedir" diye yanıt yapıyordu.

275 Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklal Harbi*, I, s. 235-40. Yeni Edirne valisi Ali Rıza Bey 1 Mayıs günü atanmış ve 9 Mayıs'ta göreve başlamıştı. Konya valisi iken 19/5/1913'te Mahmut Şevket'in sadareti sırasında açığa alındığına ve ancak 1919'da Damat Ferit za-

manında kendisine görev verildiğine bakılırsa, İttihat ve Terakki'ye aykırı bir kişiydi. Ne var ki Edirne'nin işgalinin ardından 27/7/1920'de 45 yaşında emekliye sevk edildiğine bakılırsa, Ferit'in gözünde çok da makbul bir insan değilmiş. Erdeha, s. 442-3. Tayyar seferberlik ilan ettiğinde Çatalca ve Tekirdağ mutasarrıfları ile Tekirdağ'daki 55. Fırka Komutanı Alaettin karşı koymuşlardı. Tekirdağ, Trakya savunmasında zayıf noktalardan biri olacaktı (Bıyıklıoğlu). Fransız Yüksek Komiseri Defrance'ın bildirdiğine göre Ferit, Tayyar'ın 1. Kolordu Komutanı'ndan ayrılmasını istiyor ve onun için İstanbul'a çağırıyordu, fakat reddediliyordu. Onun talebi üzerine Defrance Karaağaç'taki Fransız subayları aracılığı ile bunu sağlamış. Ama gerek hükümet, gerek İngilizlerden Tayyar'a dokunulmayacağı güvencesini almış. Ferit ve bazı nazırlar Tayyar'ı kendi saflarına çekmeyi ya da hiç değilse Mustafa Kemal'e direnişin beyhudeliğini anlatmasını sağlamaya çalışıyorlarmış. Defrance, onların hayal gördüklerini, Tayyar'ın Anadolu'ya giderse orada kalacağını düşünüyordu. Zaten Tayyar, "Trakya için her çözümü kabul ederim, fakat Yunan işgaline karşı ölünceye dek savaşırız," demiş. Yukarıda gördüğümüz üzere Reşit Tayyar'ın Anadolu'ya gönderilmesi işini kabineyle konuşmuştu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 221-23 (25 Nisan).

276 *Takvim-i Vekayi*, 5/5/1336, 3845; *Alemdar*, 2/5/1336, 500-2800 (gazeteye "sızdırılmış" metin); Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, c. I, s. 241, 238.

277 Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, c. I, s. 238-9.

278 Rey, *a.g.e.*, s. 290-4.

279 Topuzlu, *a.g.e.*, s. 216. Cemil, Ferit'ten "bu megaloman ve dar görüşlü adam" diye söz ediyor. Murahhas Heyet (delegasyon) içinde anlaşmazlık olduğu 1 Temmuz'da hem Dahiliye Nazırı Vekili, Adliye Nazırı Ali Rüştü tarafından, hem de resmen yalanlandı. *Peyam-ı Sabah*, 2/7/1336, 11000.

280 Rey, *a.g.e.*, s. 293-4; Meray-Olcay, *a.g.e.*, s. 7-30; *Observations Presentées Par La Délégation Ottomane à la Conférence de la Paix* (kitapçık, yayın yeri, tarihi belirsiz, 22, 9 X 15,5 cm.); *Takvim-i Vekayi*, Temmuz 1336, 3905-3909. Barış antlaşması için hazırlık yapmak üzere Babıâli'de daha önce İstihzarat-ı Sulhiye Komisyonu, sonra da Tetkik-i Musalaha Komisyonu adı altında kurullar oluşturulmuştu. *Alemdar*, 21/6/1336, 546-2846.

281 Manbic, Fransızca metinde Bambiche (Bambiş) (s. 29), Meray-Olcay'da Minbah (s. 27) diye veriliyor.

282 Meray-Olcay'daki "azaltılması" (s. 28-29) "örgütlenmesi" olmak gerekir.

283 Mete Tunçay, "Sevres'e Karşı Anadolu'nun Bir Yayını", *SBF Dergisi*, c. 34, 1979.

284 Hukuken Çekmece yakınına kadar geliyorlardı, ama burası Boğazlar bölgesinde olduğu için Yunanlılar Sevr'e göre ancak Saray-Midye (Kıyıköy) arasına kuvvet yığabilirlerdi. Ayrıca "hukuken" Boğazlar bölgesine giremezlerdi ama tabii, gerektiğinde, hukukun ilke olarak onlardan yana bükülebileceği kuşkusuzdur.

285 Bayur Boğazlar bölgesinde İngiltere'nin, Fransız ve İtalyan bölgeleri dışında belki ABD'nin jandarmaya egemen olabileceğini söylüyor, Yunan bölgesini hesaba katmıyor. Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası*, s. 55.

286 Londra'da çıkan *Muslim Outlook* dergisine göre İstanbul hükümeti Avrupa'da okuyan gençlerin dönmesini buyurmuş ve dönmeyenlere ana-babalarınca para gönderilmesini yasaklamış.

287 Belli bir etkisi olmuş olabilecek bir etken de Wilson'un 14 maddesinin 12.'sinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk bölümlerinin bağımsızlığının korunmasının yükümlenilmesiydi. Aynı biçimde L. George da Türk topraklarının bağımsız kalacağını söylemişti. Hindistan yönetimi ve İngiliz Savaş Bakanlığı Hindistan Müslümanlarını tah-

rik eder diye Türklerin İstanbul'dan çıkarılmasına karşıydı. Oysa bu tür sakıncalar olmasa L. George ve Curzon Gladstone'un "pılı pırtıyı topla" (Türklerin Avrupa'dan çıkarılması) siyasetine yandaştılar. Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları*, s. 9-10.

288 Meray-Olcay, "ültimatom niteliğinde, Osmanlı hükümetine, tartışılmasına izin verilmez bir biçimde sunulan belgeye, çöküntü dönemi yönetiminin tepkileri de –ne acıdır– onurlu bir başkaldırma biçiminde değil, eziklik duygularının gölgelediği bir katlanış, bir yakarış biçiminde olmuştur" yargısında bulunmuşlardır. Baskın Oran haklı olarak bu yargıyı eleştirmiş ve Babıâli'nin yanıtını onurlu olarak değerlendirmiştir. Meray-Olcay, *a.g.e.*, s. IX; Baskın Oran, "Lozan'ın Öncülü bir Onur Anıtı: Müttefiklerin Sevr Barış Antlaşması Tasarısına Osmanlı Hariciyesinin Yanıtı" (İsmail Soysal, yayın yönetmeni), *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık Süreç* (Ankara, T. Tarih Kurumu Y., 1999), s. 257 vd. Oran'ın görüşleri Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*'nda da (İstanbul, İletişim Y., 2001) yer almaktadır (s. 133-38). L. George da Spa Konferansı'nda Osmanlı yanıtını "her bakımdan ustalıklı bir belge" diye değerlendirdi. Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 185.

289 Latincede, dolayısıyla genel olarak Batı'da kararlılığı anlatan, Roma'dan kalma bir atasözü vardır: *Delenda est Cartago* (Kartaca yok edilmelidir.) Ötekini yok etmek saplantısını anlatır. Yahudi soykırımı, Japonya'ya atılan atom bombaları, İspanya'da sekiz yüzyıl, Sicilya'da iki yüzyıl egemen olan Araplardan canlı bir iz (bir köy, bir mahalle) kalmaması, Balkan Türklerinin, Kızılderililerin, Filistinli Arapların başına gelenler gibi örnekler akla geliyor. Bkz. S. Akşin, "Batı'da Türk İmgesi", *Yakın Tarihimizi Sorgulamak* (Ankara, Arkadaş Y., 2006) ve "Türklerin İnsanlığa Katkısı: Birlikte Yaşama Kültürü", *Mülkiye*, Bahar 2006, sayı 250. *New York Times*'ın 8/9/1920 günü çıkan bir yazıdaki şu tümce Batı'nın Megali İdea'sını dillendirmektedir: "Avrupa'dan süpürülen Türklerin dünya siyaset sahnesinden de bir daha dönmemek üzere silinip gitmeleri başlıca dileğimizdir." Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 205 (Ulagay, s. 113'ten). Paris'te çıkan *Louvre* gazetesinin başyazısının başlığı, "Türkiye'nin İmhası" idi. Buna Pierre Loti bir yanıt vermiş (20 Ağustos). Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 234, 237. İlginç olan bir nokta, Gökay'ın Sevr'in vahametinden habersiz göründüğü gibi, Sevr'in özeti diye sıraladığı esasların da çok eksik olmasıdır. Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)* (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Y., 1998), s. 106-107.

290 Bilsel, *a.g.e.*, s. 302-303 (Venizelos'un 15 Haziran'da merkeze çektiği tel). Daha önce, Mayıs ortasında toplanan İngiliz Ordu Kurulu'na (*Army Council*) göre İstanbul'un ulusçularla başa çıkabileceği kuşkulu olduğu gibi, padişahçıların silah ve cephanelerini ulusçulara kaptırmaları da hayli olasıydı. Webb gibi, Ordu Kurulu da antlaşmayı zorla uygulama işinin ister istemez İtilaf ve Yunan güçlerine düşeceğini düşünüyordu. Foreign Office 371/5048, E 4768/3/44. De Robeck ulusçuların Marmara kıyılarına yaklaşmalarının, İzmit'i doğudan tehdit etmelerinin, hatta Haydarpaşa'ya gelmelerinin tehlikelerini 25 Mayıs'ta bildirmişti. Curzon'a göre bu olasılıkların gerçekleşmesi Müttefikler'in büyük nüfuz yitimine yol açar ve onları yeniden uzaklaştırmak büyük çabalara mal olurdu. Foreign Office 371/5048, E 5241/3/44. Yunanlılar bir önlem olarak Osmanlı savaş tutsaklarının geri gönderilmesinin ertelenmesini istediler. Milne'e göre Mezopotamya, Mısır ve Hindistan'da 24 bin tutsak varmış. O da Yunan talebini onaylıyordu. Foreign Office 371/5143, E 147/147/44, E 6858/147/44. Temmuz başında Yunanlılar acil olarak 200 bin el bombası istediler. Fransızlar bunu kısa zamanda sağlayamayacaklarını bildirmişler. Sonuçta Mısır'daki cephaneliklerden yarı fiyatına bu satış gerçekleştirildi. Top mermileri de satıldı. Foreign Office 371/5266, E 7996, E 8229, E 8463, E 9224/7696/44.

291 Defrance 20 Temmuz telinde İngilizlerin göz yummasıyla Yunan birliklerinin Gölcük, Çanakkale ve Beykoz'da bulunduklarını bildiriyordu. Rivayete göre 6 ay önce İngilizlerle Yunanlılar gizli bir anlaşma yapmışlar, buna göre Doğu'da her türlü harekât için Yunanlılar koşturacak, buna karşılık antlaşmanın ötesinde çıkarlar sağlanacakmış Yunanistan'a. Defrance böyle bir anlaşma olup olmadığını bilmediğini, fakat sanki varmış gibi davranıldığını, sorumluluklarını Yunanlılara yıkarak, boş kalan askerlerini İstanbul'a yığarak Fransa'ya karşı üstünlük elde etmek istediklerini, oysa kendilerinin Çatalca ve Gelibolu'yu beklemekte kusur etmediklerini söylüyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 214, s. 70.

292 İngilizler Çanakkale bölgesinde olup bitenlerden de çok rahatsızdılar. Çanakkale Sancağı yönetimi Çanakkale'den Biga'ya, İngilizlerin kolay ulaşamayacakları bir yere taşınmıştı. Biga'da komutan ve mutasarrıf vekili olan Albay Avni Çanakkale'deki İngiliz komutanına "küstah" bir ileti göndererek, Lapseki'de Kuva-yı Milliye propagandası yaptıkları için tutuklananlar serbest bırakılmazsa misilleme yapılacağını bildirmiş. Misillemenin Biga'ya gelen İngiliz subay ve askerlerinin tutuklanması biçimini alacağı anlaşılıyordu. Foreign Office 371/5169, E 7373/262/44 (9 Haziran).

293 Br. XIII, s. 87-89. Bu tele yazdığı görüşte Lord Hardinge İstanbul hükümeti ve Kemalistlerin karma bir hükümet kurmalarını, sonra da Anadolu'nun tamamen boşaltılmasını (Fransızlar da Kilikya'dan çekilmek niyetindeymişler) esas alan yeni bir anlaşma yapılmasını, Trakya'nın ne olacağının görüşülmesini savunuyordu. Antlaşma o sırada gözden geçirilmezse birkaç ay sonra gözden geçirilecekti. Hardinge'in Fransız Cambon'dan işittiğine göre Kemalistler Gebze'deymişler ve Üsküdar ve Haydarpaşa'ya bir süvari saldırısı beklenmekteymiş. Buna Curzon kısaca kabinenin İzmit'i takviye ve Mustafa Kemal'i püskürtmek yanlısı olduğunu yazıyordu.

294 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 89.

295 *Times*'ın başyazısı barışın sürmesi için Almanya ve Osmanlı karşısında İngiltere ve Fransa arasında tam ve içten bir anlaşma olmasının şart olduğunu belirttikten sonra, Mareşal Foch ve Wilson'un Venizelos'un planına sıcak bakmadıklarını, cüretli olduğunu öne sürüyordu. Tabii Almanya Fransa'nın, Osmanlı ise İngiltere'nin sorunu oluyordu. *Times*, 21/7/1920.

296 Bilsel, *a.g.e.*, s. 303-304.

297 Bilsel, *a.g.e.*, s. 304. Coşanlardan biri İngiltere Dışişleri'nden D. G. Osborne idi. İstanbul Yunanistan'a verilsin diyordu. Sonyel, *a.g.e.*, c. II, s. 86. Buna karşılık Yunanistan dışındaki 150 Rum derneği adına D. J. Theofilatos ve P. A. Sirios, Venizelos'un diktatör olmak amacıyla Yunanistan'ı Çanakkale çıkarmasından daha zor bir maceraya atmak, ona paralı askerlik yaptırmak istediğini öne sürüyorlardı. Sonyel, *a.g.e.*, c. II, s. 88.

298 Foreign Office 37/5053, E 8380/3/44; Sonyel, *a.g.e.*, c. II, s. 89. General Paraskevopulos Soma ve Bandırma'yı da almaktan söz ediyormuş.

299 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 105. *Times*'a göre Yunanistan'ın İzmir'de 6 tümeni, yani 90 bin askeri, Trakya'da 4 tümeni vardı. Hazari durumda 3 tümeni varmış. *Times*, 21/7/1920. 40 bin sayısı Yunanlıların taarruzda kullandıkları asker sayısı olabilir.

300 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 163-4.

301 *Peyam-ı Sabah*; 19/7/1336, 11017; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 99.

302 *Alemdar*, 18/6/1336, 545-2845. İstanbul'da yalan haber ve dedikoduların bini bir paraydı. İtilaf'ın resmi bir bildirisi Osmanlı uyruklarının banka hesaplarına el konulacağını yalanlıyordu (1 Temmuz). Bursa'dan kaçmak üzere olan Bekir Sami ve Hacim Muhittin'in halk tarafından yakalanıp İngilizlere teslim edildikleri öne sürü-

lüyordu (*Bosfor*, 8 Temmuz). Hükümetin bir bildirisine göre yalan haber yayanlar hakkında "tedabir-i lazime" alınacakmış (3 Temmuz). Nitekim Posta Telgraf kontrol kalemi memuru İbrahim Halil Efendi yalan haberler yaydığından azledilmiş (7 Temmuz). Sivas'ta Kolordu Komutanı olan Selahattin Mustafa Kemal'den ayrılmış ve Yozgat, Çorum'u ayaklandırmış ("Nihayet Birbirlerine Düştüler") (9 Temmuz). "Mustafa Kemal Sivas'a Kaçıyor - M. Kemal Sivas'a Gitmek İstiyormuş" (*Temps*, 11 Temmuz). Eski Harbiye Nazırı Fevzi Paşa İzmir cephesinde ölmüş (*Bosfor*, 14 Temmuz). *Alemdar*, 4, 8, 10, 15/7/1336, 557-2857, 563-2863, 565-2865, 570-2870; *Peyam-ı Sabah*, 2, 8, 12/7/1336, 11000, 11006, 11010. *Times* muhabiri, Albay Selahattin'in yaralandığını ve Kuva-yı Milliye tarafından Yozgat'tan çıkarıldığını, Karabekir'in Ankara'ya baş kaldırmak üzere olduğunu bildiriyordu. *Times*, 17/7/1920. *Morning Post*'un 8 Temmuz haberine göre, Balıkesir düştüğünde Yunanlılar aldıkları esirlerden 100 kadarını muhakeme edilmek üzere ayırdıktan sonra kalanını uluslararası hukuka göre ordu mensubu değil, eşkıyadır diye öldürmüşler. 20 bin kişilik kuvvetin 5 bini Bursa'ya kaçmış, kalanı öldürülmüş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 214, s. 30.

303 *Alemdar*, 21, 22, 23/6/1336, 546-2846, 547-2847, 548-2848. Polis Genel Müdürü Hasan Tahsin'in verdiği bilgiye göre tutuklananlar arasında eski Harbiye Nezareti İstihbarat Şubesi Müdürü Seyfi Bey'in eşi varmış. Kuva-yı Milliye'ye adam kaçırmak, onunla haberleşmek söz konusuymuş. Enver Paşa'nın kız kardeşi de İstanbul'daymış ve gizleniyormuş. Seyfi'nin eşi onunla telgraf yoluyla haberleşmiş. Daha sonra Kadınlar Cemiyet-i Hafiyesi'nin bütün üyelerinin tutuklanacağı haberi çıktı. *Alemdar*, 3/7/1336, 556-2856. Enver'in kız kardeşi Mediha Hanım üç bavul değerli eşya, "külliyetli elmas" ile yakalanmış. *Peyam-ı Sabah*, 7/7/1336, 11005; *Alemdar*, 7/7/1336, 562-2862.

304 *Alemdar*, 18, 24/6/1336, 545-2845, 547-2847.

305 *Alemdar*, 20/7/1336, 575-2875; *Peyam-ı Sabah*, 19/7/1336, 11017; *Times*, 20/7/1920.

306 *Alemdar*, 19, 20/7/1336, 547-2874, 575-2875.

307 *Alemdar*, 12/7/1336, 567-2867.

308 *Peyam-ı Sabah*, 27/6/1336, 10998.

309 *Peyam-ı Sabah*, 26/6/1336, 10998; *Alemdar*, 26/6/1336, 549-2849. *Alemdar*'ın *Journal d'Orient*'dan aldığı bir habere göre Kuva-yı Milliye "çeteleri" Mesudiye ve Koçhisar'dan 80.000 lira "harp vergisi" istemişler ve halkı buna karşı direnmeye özendiren "muteberandan" bazılarını şiddetle cezalandırmışlar.

310 *Peyam-ı Sabah*, 28/6/1336, 10999; *Alemdar*, 29/6/1336, 552-2852.

311 *Alemdar*, 4/7/1336, 557-2857.

312 *Alemdar*, 5, 6/7/1336, 558-2858, 559-2859; *Peyam-ı Sabah*, 6/7/1336, 11004.

313 *Peyam-ı Sabah*, 6/7/1336, 11004. Aynı sayıda Maliye Nazırı ve Dahiliye Nazırı Vekili Reşat Bey Kuva-yı Milliye'nin yapmış olduğu son "harekât-ı cinayetkârane" üzerine Barış Konferansı'nın görüşmeleri ertelemeye "mecbur" kaldığını söylüyordu. İki gün farkla Rıza Tevfik de başyazısında "tathir olunan (temizlenen)" yerlere hemen memur gönderilmesini öğütlüyordu. *Alemdar*, 8/7/1336, 563-2863.

314 *Alemdar*, 9/7/1336, 564-2864; *Peyam-ı Sabah*, 10/7/1336, 11008; *Times*, 7/7/1920. Sarıhan'a göre Yunanlılar Beykoz'u 3 Temmuz'da işgal etmişler. *Hâkimiyet-i Milliye*'ye göre Beykoz baskını 5 Temmuz'da yapıldı. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 108; *Hâkimiyet-i Milliye*, 23/7/1336, 49. Olay dolayısıyla Beykoz ve civarında polisler de silahsızlandırılmış, fakat Polis Müdür-i Umumisi Tahsin'in çabaları sonucu silahlar geri

verildiği gibi polislere 150 tüfek verilmesi de kabul edilmiş. *Alemdar*, 11/7/1336, 566-2866. *Bosfor*'a göre Beykoz çetecilerinden 110'u, *Moniteur Oriental*'e göre 8'i Anadolu Sahili Divan-ı Harbi'nce (Çubuklu'da) idam ettirilmiş. *Peyam-ı Sabah*, 12/7/1336, 11010; *Alemdar*, 12/7/1336, 567-2867. *Alemdar*'a göre Beykoz'dakine benzer bir silahlı eylem Makriköy'de (Bakırköy) düzenleniyormuş, ortaya çıkarılmış ve sorumlulara baskın yapılmış. *Alemdar*, 23/7/1336, 577-2877.

315 *Peyam-ı Sabah*, 12/7/1336, 11010.

316 *Peyam-ı Sabah*, 16/7/1336, 11014.

317 5 Haziran'da Paris'ten bildirildiğine göre Venizelos Doğu Trakya'nın mütareke gereğince derhal işgaline izin verilmesini istiyordu, çünkü Cafer Tayyar'a güçlenmek ve bölgeyi ayağa kaldırmak için vakit verilmemeliydi. Fransız Dışişleri Bakanı buna izin verilmesinden yanaydı, şimdilik Lüleburgaz'ı geçmemek şartıyla. Bakan Tayyar'ın hareketini "devrim" diye niteliyordu. Batı Trakya'dan gelen General Charpy'nin görüşlerini onaylayarak aktaran Defrance'ın bildirdiğine göre, Müttefikler'in çok büyük cömertlikleri Yunanlıların felaketi olabilirmiş. Uzun süredir tanıdığı Venizelos'un ülkesi için bu denli ağır bir yükü nasıl ve neden kabul ettiğini merak ediyormuş. Daha az kazançla yetinmeliymiş. Acaba Venizelos İngiltere'ye mi güveniyordu? Yoksa İngiltere Yunan başarısızlığını hesap ederek Doğu Trakya ve İzmir'de onun yerine geçmeyi, böylece Çatalca'dan İstanbul'a egemen olmayı mı düşünüyordu? Bu durumda antlaşmada öngörülen üç Müttefiğin eşitliği ilkesi çiğnenmiş olacaktı. Defrance'a göre bu varsayımlar geçerli olabilirdi, çünkü İngiltere, Türkiye'de, Güney Rusya'da, Kafkasya'da "bencil, tek başına ve hoyrat" bir güç gösterisiyle her şeyi karıştırıp, her şeye egemen olma yolunda adımlar atıyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 173-74 (5 Haziran), 185-88 (8 Haziran). Fransa'nın Londra temsilcisi Fleuriau, Trakya'nın işgaline izin vermenin "Caix-Kemal" ateşkesine aykırı göründüğünü yazdı. İngilizler Çatalca'da bulunan Yunan taburuna Fransa mı izin verdi diye sormuşlar. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 189 (8 Haziran).

318 Bıyıklıoğlu I, s. 308-9, 320-2. Ferit'in 19 Mayıs (22267/155) günlü yüksek komiserlere sunduğu notasında, subaylar komutasında Yunan milislerinin Lüleburgaz, Babaeski, Uzunköprü köylerine yayıldıklarını, oysa antlaşma "kesin" olarak imzalanmadan ve izin verilmeden Yunanlıların bunu yapmamaları gerektiğini, ayrıca Müdafaa-i Hukuk'un Yunan işgaline karşı örgütlendiğini bildiriyor, çatışma olmaması için Fransız birliklerinin oldukları yerde kalmaları için Yüksek Kurul'un Yunan hükümetine gerekli tavsiyelerde bulunmasını istiyordu. Foreign Office 371/5251, E 66 33/4504/44.

319 Karay'a göre bir gün önce 19 Mayıs'ta 1. Kolordu'dan gelen bir tel Yunan saldırısının başladığını, buna karşı konulduğunu bildirdi. Karay, *a.g.e.*, s. 204.

320 Bıyıklıoğlu *a.g.e.*, c. I, s. 350-69.

321 Muhittin 18/12/1920'de İstanbul'a döndü. Mart 1921 sonunda Milli Mücadele'ye katılmak için İnebolu'ya geldi. 16 Nisan'da geri gönderildi. Arada emekliye sevk edildikten sonra, 1924'te yeniden hizmete alındı ve 1931'de tümgeneral oldu.

322 Tayyar 29/4/1920'de Büyük Millet Meclisi'ne mebus seçildi. Eylül 1920'de tutsaklıktan döndü ve Büyük Millet Meclisi'nde mebus olarak yerini aldı. 12/8/1923'te 7. Kolordu Komutanlığına atandı. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, s. 144.

323 Bıyıklıoğlu *a.g.e.*, c. I, s. 367, 373-75. Çalışlar, Tayyar hakkında ağır şeyler söylüyor. "Kendisinden büyük azim ve metanet beklenemezdi." "Para ve kadın" onun için ga-

yeymiş. İzzeddin Çalışlar, İsmet Görgülü, *On Yıllık Savaşın Günlüğü* (İstanbul., Güncel Y., 2007), s. 420. Atatürk de Tayyar'ı yenilginin "yegâne" sorumlusu diye niteliyor. *Nutuk*, c. II, s. 492.

324 Karay, *a.g.e.*, s. 204; Foreign Office 371/5252, E 9663/4504/44. Karay'a göre Tayyar, keskin İttihat ve Terakkili olmakla birlikte, sataştığı, şakalaştığı Hürriyet ve İtilaflılarla dostluk yapar, poker oynarmış (s. 205). *Alemdar*, "Cafer Tayyar'ın Son ve Azim Cinayeti" haberinde Tayyar'ın Selimiye Camii'ni dinamitle uçurduğu yolundaki ısrarlı rivayeti veriyordu. Gazete bunun Yunan işgalinden daha feci olduğunu söylüyordu. *Alemdar*, 29/7/1336, 583-2883. Ferit De Robeck'e direnilmemesi için hem orduya, hem jandarmaya (Fransızlar eliyle) talimat verdiğini söylüyordu (26 Temmuz). Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 242-3.

325 Bu, Fransa'nın Selanik Konsolosu Graillet'nin 3 Ağustos günlü raporuydu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 201-202.

326 Br. XIII, s. 112-3 (30 Temmuz). Gazeteler bir yandan Yunan ordusunun olağanüstü yiğitliklerini överken, aradaki çelişkiyi fark etmeden 1. Kolordu'nun ilk saldırı karşısında silahlarını atıp kaçmasını küçümseyerek yazıyormuş. *Orient News* gazetesine göre Edirne'nin düşmesi, asilerin "azametli blöfüne" karşın antlaşmanın uygulamasının ne denli kolay olduğunu gösteriyordu. Onlar (asiler) Anadolu bataklıklarında kendilerini şişirerek İstanbul'daki Türklere Bolşeviklik ve başka saçmalıklar vıraklayan "korkunç kurbağalar" gibiydiler (28/7/1920, 2/35). *Times* muhabirinin 10 Eylül haberine göre Edirne müftüsü ve Trakya'nın diğer dinsel önderleri kazandıkları özgürlük için minnet duygularını sunmak için Atina'ya gelmişler. Hindistan Müslümanlarına da hitap ederek, Yunan yönetimi altında İslamiyetin refahını belirtmişler. *Times*, 13/9/1920. *Alemdar*, *Neologos* gazetesine dayanarak şunları bildiriyordu: Edirne belediye başkanı ve Trakya Cemiyeti eski başkanı Şevket Bey bir heyetle Venizelos'u kutlamak için Atina'ya gitmiş. Şevket'in şöyle bir demeci varmış: "Bugün Trakya'da bir sükûn ve asayiş-i mutlak hüküm sürmektedir. Yunan hükümeti hakikaten mümtaz memurlar göndermiştir. Bu vaziyet-i mükemmeleden memnuniyetimiz pek büyüktür." Anlaşılan aynı heyet içinde bulunan Edirne müftüsünün demeci: "Trakya Müslümanları sükûn ve adaleti temin eden bir hükümet elde ettikleri cihetle memnundurlar. Memurin-i mülkiye ve askeriyenin İslamlara rahmü şefkati minnettarlıklarını (!!) mucip oluyor. Şimdiye kadar Venizelos'a beyan-ı teşekkür için birçok telgrafnameler gönderdim." Ünlem işaretleri *Alemdar*'dandır. Anlaşılan onların midesi bile bu kadarını kaldıramamış. Bu haberler Trakya'daki bozgun ve yılgınlık havasının derecesini gösteriyor. *Alemdar*, 15/9/1336, 230-2930.

327 Br. XIII, s. 106, 110.

328 *Alemdar*, 21/7/1336, 576-2876.

329 *Alemdar*, 16-21/7/1336, 571-2871-576-2876.

330 *Alemdar*, 28, 30/6, 18/7/1336, 551/2851, 553-2853, 572-2872. Başka bir haber, İstanbul'dan Yunanistan'a 300 gönüllünün gittiğini, aralarında birçok Ermeni bulunduğunu bildiriyordu. *Alemdar*, 12/7/1336, 567-2867. Ama İngiliz Sömürgeler Bakanı Lord Milner, Venizelos'un Kıbrıs'tan da asker alma önerisine karşı çıkmıştır. Foreign Office 371/5266, E 8271/7964/44 (14 Temmuz).

331 *Alemdar*, 26/6, 14/7/1336, 549-2849, 569-2869.

332 *Alemdar*, 3/7/1336, 556-2856.

333 Rey, *a.g.e.*, s. 294-5; *Alemdar*, 15/7/1336, 570-2870. Gazete haberinin başlığında "Bütün Murahhaslar Beraber" diye belirtildiğine ve heyette ayrılık başgösterdiği yalanlandığına göre, Paris'te olup bitenler İstanbul'a sızmış olmalıdır. Cemil'in söyledi-

ğine göre *Gülcemal* saatte 6-7 mil hız yaparken, Reşit'le onu Fransa'ya getiren *Caradoc*'un hızı saatte 35 milmiş. Topuzlu, *a.g.e.*, s. 218, 220.

334 Paris'ten İngiliz Albayı Grogan'ın bildirdiğine göre antlaşma üzerine uzun ek görüşler içeren belge 8 Mayıs günü öğleden sonra gönderilmiş. Foreign Office 371/5240, E 8041/3537/44.

335 Rey, *a.g.e.*, s. 295-96. Gördüğümüz üzere, Cemil'in anlattığına göre, Hotel de Réservoire'dan çıkılamıyormuş.

336 Osmanlı'nın Maliye Komisyonu'nda (oy sahibi) temsilci bulundurmasına L. George karşı çıktı, çünkü Osmanlı entrika yapar, denetimi zorlaştırırmış. Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 184-5.

337 Meray-Olcay, *a.g.e.*, s. 31-4; Bilsel, *a.g.e.*, s. 334-38.

338 Anadolu'daki nüfus için örneğin, Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*'e (NYU Press, 1983) bakılabilir. Osmanlı hükümetinin yanıtında Doğu Trakya'da 224 bin Ruma karşılık, 360 bin Türk bulunduğu, bunların toprağın yüzde 84'ünün maliki oldukları belirtiliyordu. Söz konusu yerlerde Türk çoğunluğu olmadığını L. George Hindistan Hilafet Heyeti'ne de ileri sürmüş, bunun üzerine Babıâli tersini ileri süren bir nota vermişti. İngilizler Venizelos'un istatistiklerine bakıyorlar, Giritli Müslümanları ırk bakımından Rum sayıyor, bazı yerleri de stratejik ve iktisadi bakımdan Yunanistan'a ait olmalıdır diye düşünüyorlardı. Foreign Office 371/5141, E 2830/139/44 (6 Nisan).

339 Bu bakımdan, emperyalistlerin "ilkel", "geri" saydıkları yerli halklarla ilişkilerinin tarihi incelenmelidir.

340 1913-14 Osmanlı paylaşım planları için Yusuf Hikmet Bayur'un *Türk İnkılabı Tarihi*'ne, benim *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, s. 80 vd. bkz. Neden savaşa girildiği için bkz. s. 85, 87. Yerasimos'a göre 1914'te Doğu Anadolu'nun genel iki müfettişliğe dönüşmesi durumunu önlemek için savaşa girilmiştir. Stefanos Yerasimos, *Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, s. 11. Genel Müfettişlikler tasarısı bu sıradaki Osmanlı ülkesini paylaşma tasarı ve uygulamalarının bir parçasıydı. Savaş başlayınca/ya da Osmanlı savaşa girince müfettişlikler işi rafa kalktı.

341 Rey, *a.g.e.*, s. 296. Sarıhan da istifayı doğrular gibidir. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 129. Başka bir yerde istifası konusunda bilgiye rastlamadım. Reşit'in İstanbul'a dönüşü 12 Ağustos'tur. *Alemdar*, 13/8/1336, 598-2898. Karay da dahiliye nazır vekilinden söz ederken, istifayı doğrular gibidir. Karay, *a.g.e.*, s. 206. *Hâkimiyet-i Milliye* şöyle diyor (5 Ağustos): "... Muahede bilhassa İngiltere'nin eseri olduğu halde bu cevabı Millerand imzalamıştır; muahede Fransa'nın menafiine de mugayir olduğu halde bir asır evvel hürriyetler uğrunda o kadar kan dökmüş olan Fransa namına Millerand dünyanın en zalim vesika-yı siyasiyesine imza koymakta tereddüt etmemiştir." Gazetenin o sayısında Pierre Loti'nin Türkiye'den yana bir demeci de yer alıyordu.

342 *Alemdar*, 18/7/1336, 572-2872; *Times*, 17/7/1920.

343 *Orient News*, 18/7/1920. Gülünç öğeler içeren bu konuşmanın sahih olup olmadığı, nasıl elde edildiği merak konusudur. Ama Damat Ferit'e "yakıştığı" söylenebilir.

344 Bilsel, *a.g.e.*, s. 341-2; Meray-Olcay, *a.g.e.*, s. 37.

345 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 319 (19/7/1336).

346 Bilsel, *a.g.e.*, s. 342.

347 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 329 (20/7/1336); Bilsel, *a.g.e.*, s. 338-41; Meray-Olcay, *a.g.e.*, s. 35-7. Son iki kaynakta oybirliğiyle alınan kararın son tümceciği yer almamaktadır. Şöyledir bu: "... Tezekkür kılınmış ve maahaza (bununla birlikte) şu tadilat ahitnamenin kabulüne şart addedilmeyip herhalde Devlet-i Osmaniye'nin

harita-i âlemden bütün bütün tayy edilmesini (kaldırılmasını) icab edecek ve ahali-i Müslimenin nakabil-i tasvip perişanisini intac eyleyecek olan iade-i harbin adem-i cevazı katiyen ve müttefikan taht-ı karara alınmıştır." Damat Ferit'in İtilaf'a antlaşmayı imzalayacaklarını bildiren ve dört maddelik hafifletme çağrısını içeren notası 22 Temmuz günlüydü. Foreign Office 371/5053, E 8788/3/44.

348 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 324, 326 (21, 25/7/1336). Vahdettin'in Şerif Paşa'ya yazdırdığı anılarında Sevr'in vakit kazanmak için imza edildiğini söylüyor. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 437.

349 *Alemdar*, 18/6/1336, 545-2845; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 139 (*Dersaadet* gazetesinden).

350 *Alemdar*, 23/7/1336, 577-2877.

351 *Peyam-ı Sabah*, 21, 23/7/1336, 11019, 11020.

352 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 325 (24/7/1336). Tarih disiplinine aykırı da olsa insanın aklına, ister istemez şu soru takılıyor: Doğu Trakya'daki Yunan taarruzu püskürtülseydi, ne olurdu? İstanbul hükümeti antlaşmada değişiklik sağlamak için diretmeye kalkışabilir miydi? Tabii, Yunan ordusu zor duruma düştüğünde İngiltere'nin, hatta belki Fransa'nın da bir biçimde devreye gireceğini de hesap etmek gerekir.

353 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 330 (20/7/1336).

354 Cemil, anlaşılan Meclis-i Vükela'da alınan antlaşmayı imzalama kararına katılmış, ama tepkili olduğu için de öbür yurtsever nazırlar gibi Saltanat Şurası'na katılmamış oluyor. Cemil 29 Temmuz'da istifa etmiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 197.

355 Bilsel, *a.g.e.*, s. 342-5; Meray-Olcay, *a.g.e.*, s. 38-40.

356 Münir Sirel, "Sevr Antlaşması'nı Kabul Eden Saltanat Şurası Tutanağı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ocak 1968, no. 4, s. 15-21. Sirel, Fahrettin Bey ve Cemil'in Şura'ya katılmamalarını Paris'te olmalarıyla açıklarken yanılmaktadır. Rıza Paşa'nın çekimser değil, muhalif olduğunu öne sürmektedir. Biren'e göre, padişah ayağa kalkıp kabul edenler kalksın deyince, herkes "gayrı ihtiyari" ayağa kalkmış. İzzet Paşa'ya göre, Ferit, kabul edenler kalksın deyince, Vahdettin ayağa kalkıp salondan ayrılmış, herkes de (padişah kalktı diye) ayağa kalkmış. İsmail Hakkı Okday'a göre Vahdettin ve Ferit senaryoyu önceden ayarlamışlar. Orhan Koloğlu, *Sorularla Vahdettin*, s. 141. Reuters'a göre Saltanat Şurası'nda İngiltere mandası için talepte bulunulması bekleniyormuş. İngiliz mandası için bir grup yoğun propaganda yapmaktaymış. *Times*, 22/7/1920. Vahdettin anılarında, Şura'da "andlaşmayı uzun uzun tedkik edip tartıştık" diyor, biraz ötede "uzun bir toplantı" diye tanımlıyor Şura'yı. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 436, 437.

357 *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 333-39. Daha önceki Şura'da padişah toplantıyı kısa bir konuşmayla açtıktan sonra oradan ayrılmıştı. Oysa bu Şura'da baştan sona hazır bulunarak, Damat Ferit'le birlikte katılanlar üzerinde bir baskı oluşturdu.

358 *Times*, 22/7/1920. İngilizcesi: "*Turkey is no more, and nothing will put Turkey together again as an empire.*" Acaba bu sözleri söylerken L. George'un kafasında, bilinçli ya da bilinçsiz, çocukların yumurta adam "Humpty Dumpty" tekerlemesi mi vardı?

359 Bayramın birinci günü Mustafa Kemal, yanında İsmet ve yaverleri olduğu halde Hacıbayram'a geldi. Camide izdiham yaşandı. Kuva-yı Milliye'nin "kıymettar komutanlarından" Ethem ve adamları da oradaymış. Esir olan halife için, "Padişahım çok yaşa!" diye bağırılmış. İkinci gün öğleden sonra istasyon civarında, Süvari Kışlası önünde Mustafa Kemal Kuva-yı Milliye'yi, yanında Fevzi ve İsmet olduğu halde teftiş etti.

İstanbul'dan kaçan Kuleli ve Harbiye öğrencileri bayram tebriklerinde bulundular. *Hâkimiyet-i Milliye*, 24/6/1336, 40.

360 İcra Vekilleri Yunan istilası karşısında Mustafa Kemal imzalı bir bildirge çıkarttı. İtilaf devletleri, başta İngiltere, ulusun "imhasını" amaçlıyorlardı. Önce İç Savaş'ı çıkartmışlardı, ardından "halkımız Yunan bıçaklarına" teslim ediliyordu. Bütün ahalimizde münafıklara (yani padişahçılara) karşı "sönmez bir azim ve kin" uyanmalı, cephe önünde ya da gerisinde her Müslümanın görevi Yunan "neferine" hücum olmalıydı. Tek isteğimiz vardı: "İstiklal." Bütün millet birliğe ve Yunanlılara "kıyama" çağrılıyordu. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 341-44.

361 *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, c. I, s. 52-5. Yunanistan'ı küçümseme tavrı *Hâkimiyet-i Milliye*'nin "Türklük ve Yunanlılık" başyazısına da yansımıştır: "Küçük ve cebin (korkak) ordusuyla pek büyük parçalar yutmaya kalkışmış olan Yunanistan'ın en sonra bu haddini tecavüz eden ihtirasatına kurban olacağından şüphe yoktur." *Hâkimiyet-i Milliye*, 8/7/1336, 44. Fransız makamları da genellikle Yunan zaferinin sürmeyeceğini düşünüyorlardı. Selanik Konsolosu Graillet, Fransız subayların "oybirliği halinde" Yunanistan'ın tek başına Türklere karşı savaş yürütecek durumda olmadığını söylediklerini bildiriyordu. Paraskevopulos da İzmir'e gitmeden önce malzeme sıkıntısı içinde olduklarını ona itiraf etmiş (23 Haziran). Roma'daki Fransız elçisi de Yunanistan'ın Osmanlı'ya savaş ilan etmeden savaşa girdiğini, Büyük Devletler'in Yunanlıların "kesinlikle" kazanamayacakları bir savaşta onlara destek olmak durumunda kalacaklarını bildiriyordu (28 Haziran). Atina'da Billy, Venizelos'un neden böyle bir harekâta giriştiğini anlamanın olanaksız olduğunu, bu hizmete karşılık Yunanistan'a toprak ya da kredi sözü mü verildiğinin bilinmediğini bildiriyordu. İzmir'de Yunan Yüksek Komiseri Steryadis maceraya ve Paraskevopulos'un çok cüretli tasarılarına karşıymış (6 Temmuz). *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 212, 226; c. 214, s. 20-24.

362 *Hâkimiyet-i Milliye*, 5/7/1336, 44.

363 Bundan sonrası 3 Temmuz günlü Büyük Millet Meclisi gizli görüşmeleridir: *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, c. I, s. 56-74.

364 Kimileri telaş içinde seferberlik isterken İzmit'ten Hamdi Namık askerlik şubelerinin kaldırılması yönünde önerge sunmuştu. "... Bundan böyle bizim büyük ordular yapmak veyahut umumi seferberlik ilan etmek fikrinde olmadığımız anlaşılıyor," diyordu Namık. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. II, s. 192-95. 3 Temmuz gizli oturumunda yapılan heyecanlı, sert eleştiriler 5 Temmuz gizli oturumunda subay yolsuzlukları, asker kaçakları konusunda devam etmiştir. *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, c. I, s. 86-89.

365 Kırşehir'den Müfit Efendi 14 Temmuz günü, "... Mebus değiliz, neyiz biliyor musunuz? Müessisiz, müessis olacağız. Rica ediyorum, bu milletin müessisi olacağız," diyordu. Şebinkarahisar'dan Mustafa Bey'in 8 Temmuz'da gündeme gelen önergesine göre, hilafet ve saltanat haklarının Büyük Millet Meclisi'ne ait olduğuna karar verilmeliydi. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. II, s. 296, 191.

366 *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, c. I, s. 76-83.

367 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 113-16. Celal, Bursa "burjuvazisini" suçlamış.

368 Afyon'dan Mehmet Şükrü Bey: "... Memleketin parası ile büyütülmüş, beslenmiş, mekteb-i harbiyede... okutulmuş birçok zabitlerimiz var... Memleket ise bir taraftan patır patır armud gibi düşüyor" (s. 228). Şunu anımsatalım. Sakarya ve Büyük Taarruz'da Yunanlıların er sayısı bizden fazlayken, bizim subay sayımız onlardan fazlaydı.

369 Atatürk, Bolu-Düzce isyanında kullanılmak üzere 500-1.000 kişilik bir birlik istemişti. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 22, 41.

370 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 125.

371 *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, c. I, s. 118-24.

372 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 144; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 346.

373 De Robeck'in bildirdiğine göre İtalyanların Fago heyeti dışında Ege bölgesinde ulusçuların cephesini ziyaret eden bir başka İtalyan subayı varmış. Yüksek komiser, İngiliz ve Yunanlılara karşı İtalyanların ulusçuları desteklediklerinin "açık" olduğunu yazıyordu. Foreign Office 371/5053, E 8316/3/44 (15 Temmuz). İngiliz askeri istihbaratının 26 Nisan Cenevre raporuna göre, son iki haftada Fransa hükümetinin Basle'da satmakta olduğu ABD malı üniforma, muşamba, hastane gereçleri vb. ulusçular tarafından satın alınmaktaydı. Parası Zürih'teki Leu Bankası'nda Talat'ın arkadaşı Necmettin Molla'nın kayınbiraderi Kemal Bey'in hesabından çekilen bir milyon İsviçre frangıydı. Alıcı, Zürih'teki Rıza ve Sami Bey Şirketi adına Levy imiş. Mallar Avusturya'dan Adriyatik'e, oradan Karadeniz'e, görünüşte Bulgaristan ve Romanya'ya gönderiliyormuş. Silah ve cephane de aynı yoldan, ayrıca İtalya ve İspanya'dan geliyormuş. İspanya'dan bu ticareti bir Almanla evli olan Kürt Ragıp Bey yürütüyormuş. İsviçre'de bu işle ilgili İzmirli ithalatçı Reşat Bey de varmış. Lozan'daki İtalyan Konsolosluğu'nda çalışan Guist, yardımcı oluyormuş. Foreign Office 371/5262, E 6549/6549/44 (15 Haziran).

II BEŞİNCİ DAMAT FERİT HÜKÜMETİ (31 TEMMUZ - 17 EKİM 1920) (Sayfa 197-339)

1 *Takvim-i Vekayi*, 28/6, 25/7/1336, 3889, 3912; Karay, *a.g.e.*, s. 205-6; Foreign Office 371/5271, E 8573/8573/44; Rey, *a.g.e.*, s. 282; *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 280 (26/1336).

2 *Takvim-i Vekayi*, 25/7/1336, 3912; Karay, *a.g.e.*, s. 206; Rey, *a.g.e.*, s. 282.

3 **Sadrazam, Hariciye ve Harbiye Nazırı:** Damat Ferit Paşa (28 Ağustos'ta Harbiye Nezareti'ne Adliye-i Askeriye Heyat-ı Temyiziye Reisi Erkân-ı Harp Mirliva Hüseyin Hüsnü Paşa); **Bahriye Nazırı:** Önceki görevini de sürdürmek üzere Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye Reisi Ferik Cakacı Ahmet Hamdi Paşa (önce vekâleten, 28 Ağustos'ta asaleten); **Şura-yı Devlet Reisi:** Rıza Tevfik Bey (Paris'ten dönünceye değin Âyan'dan Rauf Bey vekâlet edecekti), Reşit Mümtaz Paşa (vekâleten) (3 Ekim); **Dahiliye Nazırı:** Reşit Mümtaz (İstanbul'a gelinceye değin Cemal Bey vekâlet edecekti); **Adliye Nazırı:** Önceki Nazır Rüştü Efendi; **Maliye Nazırı:** Nezaret Müsteşarı Nazif Bey vekâlet edecekti (18 Ağustos'ta asil oldu), eski Maliye Nazırı Sabri Bey (26 Eylül); **Nafıa Nazırı:** Harbiye Nezareti Adliye Dairesi Reisi Zeki Paşa; **Ticaret ve Ziraat Nazırı:** Sadaret Müsteşarı Cemal Bey, Hadi Paşa (12 Eylül, asaleten); **Maarif Nazırı:** Hadi Paşa (dönünceye değin Nafıa Nazırı Zeki Paşa vekâlet edecekti) (12 Eylül'den sonra vekâleten); **Evkaf Nazırı:** Ferik Hilmi Paşa; **Şeyhülislam:** Mustafa Sabri Efendi (istifası 25 Eylül), Rumeli Kazaskeri Mehmet Nuri Medeni Efendi (26 Eylül). Cakacı Ahmet Hamdi Paşa aynı zamanda Kürt Tealı Cemiyeti'nin başkanı (Erdeha) ya da genel yazmanıydı; kardeşi Halil Fransızların yanında çalışan subay Halil Bey'miş. Kâmil Erdeha, *Yüzellilikler*, s. 179; Foreign Office 371/5055, E 11643/3/44.

4 *Takvim-i Vekayi*, 4/8/1336, 3921; Güner-Kabataş, *a.g.e.*, s. 203-205.

5 Burada sanki Reşit ve Cemil'in Avrupa'da kendilerine yakın kimi çevrelerle yaptıkları temaslara değiniliyordu. Gerçekten de bu çevrelerin kendilerine ve Osmanlı'ya göstermiş oldukları yakınlık Sevr dehşetinin oluşmasına bir etki yapmamış görünüyordu. Fakat Paris'teki İngiliz Elçisi Grahame'ın bildirdiğine göre Fransa Dışişleri'nin genel sekreteri bile Osmanlı hükümetinin antlaşmayı imzalayacağı konusunda çok kuşkulu olduğunu, ayrıca Fransa Parlamentosu'nun da onu bu haliyle onaylamayacağından hemen hemen emin olduğunu söylemiş. Br. XIII, s. 86 (15 Haziran).

6 *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 318-20; Tunaya, *a.g.e.*, c. II, s. 382-96; Güner-Kabataş, *a.g.e.*, s. 218-27. Cemiyet Şehzadebaşı'ndaki Merkez-i Umumi'sinde cumartesi günleri mevizeler (vaazlar) (Kadri ve Vasıf beyler), pazar günleri parasız doktor muayenesi gibi hizmetler sunuyordu. *Alemdar*, 4/8/1336, 589-2889.

7 Tunaya, *a.g.e.*, c. II, s. 384.

8 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 191.

9 *Peyam-ı Sabah*, 1/8/1336, 11029; *Alemdar*, 1/8/1336, 586-2886. İngiliz istihbaratına göre yeni hükümeti partilerden yalnızca Mutedil Hürriyet ve İtilaf destekliyordu ki bu partinin de özgün Hürriyet ve İtilaf'tan tümüyle farklı görüşleri varmış. Kısa süre sonra Mustafa Sabri'nin çekilmesiyle o destek de kalmayacaktı. Foreign Office 371/5170, E 10779/262/44 (1 Eylül tarihli rapor).

10 Br. XIII, s. 113-4.

11 Topuzlu, *a.g.e.*, s. 220-23; *Takvim-i Vekayi*, 10/8/1336, 3926. Cemil, Hazım'ı kurtarmış olmak iddiasındadır, ama o bunun farkında değildir ve Fransızların girişimlerinin etkisinden söz etmektedir. Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, s. 54.

12 Topuzlu, *a.g.e.*, s. 223-39, 231-32. Reşit'in söylediğine göre Cemil "aile ve eşyasıyla" Fransa'ya gideceğini söylemiş ve onu özendirmiş. Reşit divan-ı harp tehdidinden söz etmiyor. Pasaport işindeki zorluğu kendisini ziyaret eden Ryan'a söyleyerek çözdüğünü söylüyor. Rey, *a.g.e.*, s. 299-300; *Peyam-ı Sabah*, 18/8/1336, 11046. Meclis-i Vükela Reşit'in usulsüz para çektiğini saptadı ve işi Şura-yı Devlet'e havale etti. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 407 (1/9/1336).

13 Br.XIII, s. 114 (1 Ağustos).

14 *Takvim-i Vekayi*, 29/7/1336, 3916. Meclis-i Vükela kararı deniyor, ama mazbatalar arasında böyle bir karar görünmüyor. Hadi ve Rıza Tevfik'in 20 Temmuz'daki atanması da *Takvim-i Vekayi*'nin bu sayısında yer alıyor. Bir habere göre imzadan sonra Anadolu halkına bir bildirge yayımlayıp imza nedenleri açıklanacak, Saltanat Şurası kararı eklenecek ve elimizde kalan vatanın muhafazası için "sulh ve sükûn" içinde çalışıp antlaşmayı uygulamak gerektiği anlatılacakmış. *Peyam-ı Sabah*, 30/7/1336, 11027.

15 *Times*, 24, 28, 31/7/1920; Br. XIII, s. 107; Göztepe, s. 338; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 149. Fransız belgelerine göre Temmuz sonunda Mustafa Kemal Amiral de Bon'a haber göndererek kendileriyle görüşmek istediğini bildirmiş. De Bon 2 Ağustos'ta Bahriye'ye, 19 Temmuz mektubuyla böyle bir görüşmenin kim tarafından ve hangi koşullarda yürütülürse yararlı olacağını bildirmiş olduğunu yazıyor. Defrance bu konuda 3 Ağustos'ta merkeze koşulların ne olduğunu bilmediğini, ama sözü edilen kişinin Bahriye İstihbarat Başkanı Teğmen Rollin olduğunu bildiğini bildiriyor. Defrance'a göre Mustafa Kemal'le o sırada görüşmek çok sakıncalı olurdu. Ayrıca Rollin'in böyle bir görüşme yürütmekle görevlendirilemeyeceğini belirtiyor. Merkezden gelen 5 Ağustos teli Defrance'ın görüşlerinin her iki bakımdan onaylandığını, görüşme olacaksa görüşmecinin Süvari Labonne olması gerektiğini bildirdi. Bakan kendi istediği gibi adı geçenin Mustafa Kemal'in niyetleri ve Ankara'nın son gelişmeler hakkındaki

tepkileri konusunda bilgi edinip edinmediğini de soruyordu. Mustafa Kemal'in sözü edilen girişimi Sevr'in imzalanmasını önlemek için son bir hamle olabilir. Gördüğü tepki de Fransa'nın Sevr'i sonuçlandırmak hususundaki kararlılığını gösterir. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 145, s. 33-34, 38. Bu sırada Defrance Kilikya'da barış için ya askeri zafer ya da Anadolu sorununun çözülmesi gerektiğini, Üçlü Anlaşma'nın gereği olan Kilikya'daki iktisadi ayrıcalıklarının Osmanlı hükümetine kabul ettirilmesinin zor olmayacağını düşünüyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 239 (8 Eylül).

16 Meis Adası'na da tam iç özerklik tanınacaktı. Br. XIII. s. 108 vd., 121. Hadi'nin 6 Ağustos telinde Hicaz hükümetinin imza etmeyeceğini, yetki belgeleri arasında Ermeni Cumhuriyeti'ninki yanında bulunan Patrikhane'nin Bogos Nubar'a verdiği yetki belgesinin Patrikhane devlet olmadığı için geri verildiği, Konferans başkanlığının imzada hazır bulunmayanların antlaşmanın yürürlüğe girmesine değin imzalayabilmeleri için bir protokol imzalatmak istediğini bildirdi. Hükümet Hicaz'ın imzası için ısrar edilmemesine, Patrikhane yetki belgesinin iadesinin doğru olduğuna, protokolün imza edilmeyerek birlikte imza talebinde bulunulmasına, fakat bu konuda işin içyüzünü aydınlatacak bilgiler istenmesine karar verdi. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 355 (8/8/1336). Defrance'ın işittiği bir söylentiye göre Büyük Millet Meclisi, antlaşma imzalanırsa padişahın halifeliğine son verip, bunu Hicaz Kralı Hüseyin'e önerecekmiş. Hatta Irak, Suriye, Mısır, Afganistan'a heyetler gönderilmiş durumu bildirmek için. Defrance söylentinin inandırıcı olmadığını düşünüyordu (26 Temmuz). *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 571, s. 2.

17 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, c. II, s. 191; *Takvim-i Vekayi*, 12/8/1336, 3928; Bardakçı, *a.g.e.*, s. 162. Sevr'in imzalanması Venizelos ve Yunanistan için büyük bir zaferdi ve bunu kutlamak için Bardakçı'ya göre saat 16:08'de Yunanistan'da büyük şenlikler yapıldı. Venizelos imzadan sonra Paris'ten trenle ayrılmak üzereyken (12 Ağustos) Konstantinci (önceki kral) iki subayın suikastına hedef oldu, fakat hafif yaralı olarak kurtuldu. Suikastın duyulması üzerine Yunanistan'da Venizelosçularla Konstantinciler arasında kanlı kavgalar çıktı. Göztepe, s. 339; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 170. *Times*'ın bildirdiğine göre Yugoslavya, Düyun-ı Umumiye'de kendisine düşen borç payını kabul etmeyip imzalamadığı için, Osmanlı murahhasları da önce imzalamaktan kaçınmışlar, fakat İstanbul'dan gelen yönerge üzerine imzalamışlar. *Times*, 11/8/1920.

18 Br. XIII, s. 120. Üçlü Anlaşma Sarıhan (c. III) dizininde bir tek kez yer alıyor: *Öğüt* gazetesinin 23 Aralık'ta "Nüfuz Mıntıkaları" yazısı dolayısıyla (s. 338). Jaeschke'nin dizininde "Accord Tripartite" olarak yer alıyor: 9/10/1920'de *İkdam*'da bu konuda bir yazı çıkmış. Bundan sonraki gönderme 13/3/1921'de *İkdam*'da çıkan Lyautey'in bir demeci dolayısıyladır. Buna göre Bekir Sami iktisadi nüfuz mıntıkalarını tanımaya hazır olduğunu açıklamış. Bu ilgisizlik ve habersizlik herhalde aymazlığımızın önemli bir örneği olsa gerek. Ama ilginçtir ki Sevr'in imzasından bir ay kadar sonra da Defrance Üçlü Anlaşma'nın hükümlerinden habersizdi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 239 (8 Eylül).

19 *Alemdar*, 27-31/7, 12/8/1336, 581-2881-585-2885, 597-2897; *Times*, 14/8/1920; *Hâkimiyet-i Milliye*, 17/8/1336, 56. *Times*'ın haber başlığı "Küçük Bir Devlet Olarak Türkiye" idi. Muhabire göre Osmanlı basınının tutumu bilinçli ve ağırbaşlıymış. Ali Kemal "Hakiki Matem" başyazısında çocuk gibi ağlayanları, yarını siyah çizgilerle anlatan gazeteleri eleştirmiş. Refi Cevat Mihran'ın gazetesinin siyah çizgiler kullanmamasını "doğal" buluyor, fakat A. Kemal'in bunları yazmaması gerektiğini belirtiyordu. *Peyam-ı Sabah*, 13/8/1336, 11041; *Alemdar*, 14/8/1336, 599-2899.

20 *Alemdar*, 27, 28/8/1336, 611-2911, 612-2912. Rumca *Proodos* ve *Neologos* gazeteleri herhalde bu münasebetle çok tahrik edici şeyler yazmış olmalılar ki, Müttefik sansürü bunları 24 saat tatille cezalandırmak gereğini duydu. 19 Eylül tarihli bir notayla (no. 23977/225) Damat Ferit Anadolu'da Yunanistan'a ayrılmış olan bölgenin dışında Yunan işgalinin son bulması için beyhude bir talepte bulunduğu anlaşılıyor. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 215, s. 220.

21 Örneğin, Konya'da çıkan *Öğüt* gazetesi olur olmaz padişahın resmini basmak gibi "şirinlikler" yapıyordu. Bir seferinde (30 Eylül) İngiliz ve Yunan toplarının tehdidi altında konuşamayan sevgili padişahımız, ikincisinde (10 Ekim) Kuva-yı Milliye ve Büyük Millet Meclisi padişahın gizli emirleriyle kurulmuştur açıklaması yapılmıştı (dikkat edilirse ikinci yazı Konya isyanı günlerine rastlıyor). Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 230, 240.

22 Br. XIII, s. 122, 128-32, 137. Curzon İtalyanların İstanbul'da büyükelçi görevlendirme kararını kendilerinden habersiz Babıâli'yle konuştuklarını duyunca bunun Müttefiklerarası dostça işbirliği havasına aykırı olduğunu belirtti (27 Ekim). 18 Ağustos'ta Madrit'te maslahatgüzar olan Nurettin Ferruh Bey Roma'ya başkâtip ve maslahatgüzar olarak atandı. *Takvim-i Vekayi*, 19/8/1336, 3934. Müller'in atanacağı İstanbul'da duyuldu. *Peyam-ı Sabah*, 30/8/1336, 11055.

23 Foreign Office 371/5054, E 9169/3/44, E 9172/3/44; Br. XIII, s. 117. Ziyareti İtilaf'ın şaşkın durumda olmasının göstergesi sayabiliriz, çünkü birkaç hafta önce aynı yüksek komiserler merkezlerine çektikleri birörnek telde, antlaşma yürürlüğe girinceye değin Babıâli'ye uygulanagelmiş olan tutum ve önlemlerin değişmemesi gerektiğini, bunun ancak antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra söz konusu olabileceğini bildirmişlerdi. Bu arada antlaşmanın öngördüğü komisyonların, özellikle Boğazlar, Maliye, Askeri ve Donanma komisyonlarının gecikmeden kurulmasını salık veriyorlardı. Saray ziyareti imzadan sonra gerçekleşiyordu, oysa bu yürürlüğe girdiği anlamını taşımıyordu. Foreign Office 371/5054/ E 9170/3/44 (De Robeck'in 30 Temmuz teli). *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 145, s. 27-28, 29.

24 Foreign Office 371/5279, E 12674/10115/44.

25 Br. XIII, s. 125-8. "Serbestten öte" herhalde aslına sadık olmayan çeviri demektir. Acaba bu, Ferit'in Fransızca yetersizliğinden mi, yoksa kendi kafasına uygun bir çeviri yapmak istemesinden mi kaynaklanıyordu? Ryan hem Fransızca hem Türkçe bildiğinden, çevirinin niteliğini ölçebilecek durumdaydı. Sarıhan, yüksek komiserlerin bu ziyarette Anadolu hareketinin bastırılmasını istediklerini söylüyor. Oysa De Robeck böyle bir talepte bulunduğundan söz etmiyor. Salt bir nezaket ziyareti olduğuna göre, böyle bir konunun açılmaması uygun olurdu. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 183.

26 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 170 (Bayar, *Dış Siyasa*, s. 62'den).

27 Br. XIII, s. 116-17. Fransız Başbakanı Millerand'ın İngiltere'ye önerdiği, antlaşmayı imzalamayarak yarattığı tehlikeyi anlatmak üzere Ankara'ya bir Osmanlı heyeti göndermek düşüncesi "en yüksek düzeyde" kurul gönderme biçimindeydi. Sarıhan, isabetle, bunun 3 Aralık'ta gerçekleşecek Bilecik Mülakatı biçimini alacağını belirtiyor. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 182.

28 Br. XIII, s. 116-17.

29 *Times*, 2/8/1920 (31 Temmuz haberi). Suphi Kasım 1919-24 Mayıs 1920 tarihlerinde valilik yapmış, isyanda görevini yapmadığı için Büyük Millet Meclisi hükümetince azledilmişti. Ona, hem de bu koşullarla Büyük Millet Meclisi'yi temsil görevi verilmiş olması olasılık dışıdır. Erdeha, s. 280-91. Damat Ferit'e göre Suphi istenirse gidip ulusçularla görüşebileceğini söylemiş. De Robeck işi fazla ciddiye almadı. Foreign Office 371/5054, E 10023/3/44 (16 Ağustos).

30 Br. XIII, s. 135-7.

31 Br. XIII, s. 140; Foreign Office 371/5055, E 11377/3/44. Buradaki Kâzım Paşa, Diyarbakırlı Kâzım'dır (İnanç). O sırada Batı Cephesi komutanlığında emniyet, asayiş ve asker alma sorumlusuydu. İsmet'in İzzet Paşa'ya 14 Eylül günlü bir mektubu bu temas girişimini doğruluyor, fakat önerinin Millingen'den kaynaklandığını, Kâzım'ın böyle bir temasa "vazifesi itibariyle" gidemeyeceğini, bu tür temasların "münhasıran" İzzet Paşa'nın aracılığı ile yapılmasının kabul edilmiş bulunduğunun İngilizlere bildirildiğini anlatıyordu. Anlaşılan Millingen, Haziran 1920'ye değin İstanbul'da kalmış olan ve 11/4/1920'ye değin Erkân-ı Harbiye 2. başkanı olan Kâzım'ı iyi tanıyordu. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım* (İstanbul, Nehir Y., 1993), c. II, s. 329; N. Ökse, N. Baycan, S. Sakaryalı, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, s. 124.

32 Br. XIII, s. 142-4 (23 Eylül).

33 Br. XIII, s. 144-5. Damat Ferit De Robeck ile yaptığı 27 Eylül görüşmesinde görüşlerinde ısrar etmiş. Br. XIII, s. 152.

34 Br. XIII, s. 149, 150. Ryan bir de Sevr üzerinde ısrar etmemek seçeneğini de değerlendiriyor ve bunun sonucunda ulusçu hareketin işgal bölgesi dışında devam edeceğini ya da dağılıp yerini kargaşalığa bırakacağını söylüyordu. Ryan'ın raporundan kurul işinin Defrance tarafından nasıl düşünüldüğünü öğrenebiliyoruz. Kurul bir bölgeye yerleşip oradaki ulusçuların İstanbul hükümetine sadık olmalarını sağlamadan başka bir bölgeye geçmeyecekmiş. Böylece bölge bölge, adım adım Anadolu "temizlenecekmiş." Br. XIII, s. 149.

35 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 352, 369-70.

36 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 354-55; Foreign Office 371/5056, E 12575/3/44. De Robeck İtilaf temsilcileri olmadan gidecek bir kurulun başarı olasılığının çok düşeceği kanısındaydı. Kaldı ki, yüksek komiserlerin kurula temsilci katmak konusunda kararları olduğunu belirtti. Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 360. Londra'daki İtalyan büyükelçisinin öğrendiğine göre, Fransızlar seçimler yapılıp Meclis oluşuncaya değin olağanüstü bir Saltanat Şurası'nın geçici onayını da kabule hazırmışlar. İngiliz dışişlerinden Tilley'e göre (15 Ekim) derhal onaylamak Türk hükümetini ciddi ölçüde zayıflatacaksa, İngiltere ve Fransa'nın onaylaması sırasında bu konuda ısrar etmek daha doğru olabilirdi. Bundan sonra Tilley, Türkleri zorlamak için yeni bir Yunan taarruzu üzerinde duruyor. Foreign Office 371/5056, E 12597/3/44, E 12658/3/44.

37 Sadrazam vasıtasiyle padişah yüksek komiserlerle yeniden görüşme talebinde bulundu (6 Ekim). Yüksek komiserler özel görüşme biçiminde olmak şartıyla kabul ettiler. De Robeck'e göre bu, Damat Ferit hazır bulunması anlamına geliyormuş. Damat Ferit padişahla görüşme tümüyle özel olma şartıyla uzlaştırma kurulu işine razı olacağını söylemiş. 11 Ekim'de padişah yüksek komiserlerle ayrı ayrı, uzun uzun görüştü. De Robeck'le mülakat 135 dakika sürmüş. Mülakatın bir bölümünde yanındaki Hazine-i Hassa Müdür-i Umumisi Emin Bey'e yol vermiş ve Osmanlı'dan kimse olmadan Ryan çevirmenlik yapmış. Padişah, ulusçularla temaslarda İtilaf temsilcilerinin uzlaşma yanlısı olmalarından kaygı duyuyormuş. Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 352, 361-62.

38 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 94, s. 21-22. De Robeck'in bildirdiğine göre yüksek komiserler kurula her birinin birer askeri, birer sivil temsilci katmasını düşünüyorlarmış. Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 353.

39 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 96, 101, 225, 235, 237, 241, 245, 246, 262, 273; *Alemdar*, 5/11/10/1336, 648-2948, 653-2953. *Karagöz* Lütfi Fikri'yi ne pahasına olursa olsun

reis olmak istiyor diye eleştiriyordu (26 Haziran). Göztepe'ye göre bir ara Damat Ferit Anadolu'ya gidecek heyeti Tevfik Paşa'ya kurdurmak istemiş, ama o reddetmiş. Göztepe, s. 371. *Peyam-ı Sabah*, Fikri'nin gitmesine fırkaların da karşı çıktığını, zaten onun "bazı esbab-ı zaruriyeden" ötürü vazgeçmiş olduğunu bildiriyordu. *Peyam-ı Sabah*, 12/10/1336, 11098.

40 Foreign Office 371/5054, E 10023/3/44 (16 Ağustos).

41 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 284.

42 Br. XIII, s. 139. İngiliz Yüksek Komiserliği Damat Ferit'in Müttefikler'in antlaşmayı ne zaman onaylayacaklarını merak ettiğini bildirdiğinde (12 Ağustos), Curzon Parlamento'nun bunu 19 Ekim'den sonra görüşeceğini bildirdi (18 Ağustos). Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 170. Fransız hükümeti antlaşmanın Osmanlı Meclisi tarafından onaylanmasının gerekmediği, padişah onayının yeteceği görüşündeydi (12 Ekim). Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 354. 11 Ekim'de padişahın De Robeck'le görüşmesi sırasında ona verilen notta da onayın salt kendisinin imzasıyla gerçekleşeceği belirtilmişti. Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 365. Damat Ferit'in De Robeck'le 26 Temmuz görüşmesinde, yüksek komiser Meclis onayından söz edince, Damat Ferit gerek olmadığını, imza kararına bunun için kayıt düşüldüğünü belirtti. Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 243-44. 26 Temmuz'da De Robeck'in Damat Ferit'le yaptığı görüşmede yüksek komiser onaylamanın gereği üzerinde durduğunda, paşa bunun gecikmeden yapılacağını, Kanun-ı Esasi'nin bu konudaki hükmünün uygulanamaz olduğunu, padişahın savaş ve barış yapmak yetkisine dayanılarak gerçekleştirileceğini söyledi. Foreign Office 371/5053, E 9071/3/44 (28 Temmuz). Refi Cevat'ın onaylama işi dolayısıyla ilginç bir görüşü oldu. Mithat Paşa meşrutiyetinin "faydadan ziyade mazarrata" yol açtığını belirttikten sonra, Mebusan Meclisi'nin "çetenin elinde" bir oyuncak olduğunu, onda hiçbir "hüviyet-i meşrua" bırakılmadığını söylüyordu. Bu duruma göre antlaşma taslağı ancak Âyan'da incelenebilirdi. Yalnız orada da çoğunlukla "evsaf-ı (nitelikler) lazımeyi kaybeden zevat" vardı. Bunların vaziyetlerini kesin olarak belirledikten sonra, hükümet Âyan'ı "âlem-i medeniyet karşısına çıkabilecek bir şekle sokmalıdır" (tasfiye?). Görülüyor ki Refi Cevat Âyan'la yürüyecek bir meşrutiyet ve antlaşmanın Âyan'da onaylanmasını düşünmektedir. *Alemdar*, 13/5/1336, 510-2810 ("Âyanın Islahı").

43 Rey, *a.g.e.*, s. 298.

44 Br. XIII, s. 150, 153.

45 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 354, 358 (De Robeck'in 14 Ekim teli). Fransız notasında Damat Ferit'in çekilmesinden sonraki sadrazamın yüksek komiserlerce belirlenmesinden söz ediliyordu. Onayın Ferit iktidardayken sağlanmasının "daha pratik" olacağı kabul ediliyordu.

46 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 353, 363. Dikkat edilirse, burada Anadolu ile uzlaşma sağlanamadığı takdirde antlaşmayı gözden geçirmek gerekeceği iması söz konusu olabilir.

47 Rey, *a.g.e.*, s. 298-9. Reşit'in saraya gidişi kendi girişimiymiş. Enişte Paşa'nın hatırı için huzura çıkamaması olası iken, Vahdettin onu kabul etmiş. Reşit, Sevr'in onaylanmasıyla birlikte L. George'un üçüncü oyununun bozulduğunu söylüyor. Birinci oyun 16 Mart baskınını düzenleyerek İngiltere'yi İstanbul'da tek egemen kılmak için Fransız generalinin kaçırtılmasıymış (s. 273). İkinci oyun Cafer Tayyar'ı devre dışı bırakarak Doğu Trakya'da Yunanlılara direnişi olanaksız kılmak girişimiymiş (s. 286). 16 Mart işinde Fransız komutanından kurtulmak güdüsü de rol oynamış olabilir ama sanırım esas amaç Türk ulusçularına korku salmak ve Damat Ferit'in iktidarını sağlayacak bir ortam yaratmaktı.

48 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 194-5.

49 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 194 (Foreign Office 371/5170; Doğu Ergil, "Osmanlı Ocağının Sönüşü", *Milliyet*, 30/11/1989'dan). Abdülmecit'in gerekçesi, yabancı kuvvetler tarafından işgal edilen bir ülkeyi yönetecek olmanın verdiği utançtı.

50 *Times*, 26/8/1920. Yine aynı muhabirin 19 Ağustos'ta güvenilir bir kaynağa dayanarak bildirdiğine göre, veliaht kesin olarak feragat edeceğini açıklamış. Hanedan konuyu görüşüyormuş, fakat olasılıkla padişah buna izin vermeyecekmiş. Saray çevreleri bu konuda büyük bir gizlilik tutumu güdüyorlarmış. *Times*, 21/8/1920.

51 Br. XIII, s. 154-59, 160; Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 359.

52 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 167-68.

53 *Takvim-i Vekayi*, 7/8/1336, 3923 (4 Ağustos kararnamesi).

54 *Takvim-i Vekayi*, 8, 12/8/1336, 3924, 3928. Adana vali vekâletine Bağdadi Abdurrahman Efendi atandı. *Takvim-i Vekayi*, 11/8/1336, 3927. Bu kişinin Bağdadi, yani Arap olması atamanın Fransızların telkiniyle yapılmış olabileceğini düşündürüyor. Trabzon vali vekâletine atanan Miralay Hacı Mehmet Bey "cebir ve tazyik" yüzünden geri gelmiş. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 411 (4/9/1336). Bu arada Mülkiye Mektebi mezunları adına dört kişi Damat Ferit'e bir layıha vererek pek çok mezunların "açık, sefil" haldeyken "alelade tahsili" olanların önemli hizmetlere atandığından yakınıyorlardı. *Alemdar*, 22/9/1336, 637-2937.

55 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 332-33, 361 (29/7, 15/8/1336), c. 220, 410 (4/9/1336).

56 *Takvim-i Vekayi*, 31/7, 8/8/1336, 3917, 3924; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 159; *Alemdar*, 30/7/1336, 584-2884.

57 *Takvim-i Vekayi*, 24/8/1336, 3938; *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 354 (9/8/1336). Daha önceki bir genelgeye göre Balıkesir ve Bandırma gibi yerlerden gelip halleri "şayan-ı tahkik" görülenler soruşturma bütünleninceye değin açığa alınacaklardı. *Peyam-ı Sabah*, 25/7/1336, 11022.

58 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 394 (30/8/1336); *Takvim-i Vekayi*, 4/9/1336, 3946.

59 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 453 (16/9/1336); *Alemdar*, 3/10/1336, 646-2946.

60 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 223.

61 Foreign Office 371/5143, E 147/147/44, E 6858/147/44; *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 502, 523, 451, (4/10, 13/10, 13/9/1336). Hindistan ve Fransa'dan gelmekte olan tutsaklar için Selimiye Kışlası'nda 150 kişilik bir misafirhane hazırlanmış. *Alemdar*, 9/6/1336, 536-2836. Başka haberler: Karadenizli 800 tutsak birkaç güne değin yerlerine gönderilecekmiş, Mısır'dan 1.300 er ve 320 subay geliyormuş.

62 *Peyam-ı Sabah*, 16, 18/8/1336, 11044, 11046; *Alemdar*, 23/8/1336, 607-2907. Silah konusundaki duyuru gibi İtilaf subaylarına selam verilmesi gereği konusunda da yeniden bir genelge gerekecekti. *Peyam-ı Sabah*, 24/9/1336, 11080. Daha önceki bir bildiriye göre Pendik-Anadolu Kavağı arasında ancak birliklerinden aldıkları kâğıtları Üsküdar Mıntıka Komutanlığı'nda onaylattıran görevli subaylar üniforma giyebileceklerdi. Askeri Tıbbiye ve Baytar Mektebi öğrencileri okul dışında üniforma giymeyeceklerdi (28 Temmuz). Aynı gazetenin Divan-ı Harb-i Örfi başkanlığından duyurduğuna göre, Anadolu'dan gelen subaylar hiçbir "müsamaha ve istisna" olmadan Divan-ı Harp'e verilecekler, müsamaha gösterenler kovuşturulacaktı. *Peyam-ı Sabah*, 28, 30/7/1336, 11025, 11027.

63 *Peyam-ı Sabah*, 30/8/1336, 11055; *Alemdar*, 30/8/1336, 614-2914. Daha sonra "bazı erkân ve ümeranın" nöbetçi oldukları halde Cuma Selamlığı'nda bulunmadıkları,

bu "hizmet-i mukaddeseden" kaçınmak "katiyen gayrı caiz" olduğundan nöbeti olanların mutlaka gelmeleri gerektiği duyuruldu. *Alemdar*, 22/9/1336, 637-2937.

64 *Alemdar*, 17/10/1336, 659-2959.

65 *Takvim-i Vekayi*, 7/9/1336, 3949. Aynı işlem öbür rütbelere, askeri doktorlara, donanmaya, Rauf Bey'e de uygulandı. *Takvim-i Vekayi*, 8, 12, 19, 25/9/1336, 3950, 3953, 3959, 3964.

66 *Alemdar*, 6, 16, 19/9, 9, 15/10/1336, 621-2921, 631-2931, 634-2934, 651-2951, 657-2957. *Bosfor* gazetesi Osmanlı-Yunan anlaşması konusunda Abdullah Cevdet'e danışmış. O, Prens Sabahattin'le birlikte yirmi yıldır bu düşünceyi savunduğunu söylemiş. Duygusallıktan çok, akılla muhakeme edilirse, karşılıklı iyi niyet olursa İzmir sorunu da bir anlaşmaya engel olamazdı. *Alemdar*, 17/10/1336, 659-2959. O sıralarda Refi Cevat'ın "Pek Manidar bir Sükût" başyazısında (söz konusu sükût İngiltere'nin sükûtu imiş) şu tümcelere rastlıyoruz: "İngiltere nazar-ı muzahareti (koruyuculuğu) altında bir Türkiye ve Yunanistan. Şimdiki halde Şark siyasetinin ibresini muayyen bir noktaya getirecek en mühim hadise-i siyasiye bu olmalıdır." *Alemdar*, 7/10/1336, 650-2950. Defrance acil bir telle Osmanlı-Yunan anlaşması için basında bir tartışma olduğunu bildirdi (18 Eylül). *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 215, s. 216. Bir habere göre, ABD'ye gitmekte olan ve o sırada Londra'da bulunan Rıza Tevfik, dönüşte Atina'ya uğrayıp Venizelos'la görüşecekmiş. *Peyam-ı Sabah*, 12/10/1336, 11098. Anlaşılan Rıza Tevfik'in Osmanlı çıkarlarını savunmak ve girişimlerde bulunmak üzere ABD'ye gitmesi önemli bir tasarıydı. Meclis-i Vükela kararına göre kendisine 12 sterlin gündelik ve 4.000 dolar verilecek, Londra'dan sonra kendisine refakat edecek zata da (kim acaba?) günde 12 sterlin ve üç ay hesabıyla 1.080 sterlin verilecekti. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 459, 462 (21, 22/9/1336).

67 İstanbul'da çıkan *Etnos* gazetesinde yer alan Venizelos'la mülakatta, o, Pontus'ta olup bitenleri hükümetinin yakından izlediğini, orada Rumlara yapılan "mezalimden" son derecede üzgün olduğunu, akan kanları önlemek için elinden geleni yaptığını, yapmaya devam edeceğini belirtiyordu. Aynı mülakatta Venizelos eski kral Konstantin hakkında inanılması zor şeyler söylüyordu. Konstantin'in son demeci dolayısıyla onun "tefessüh etmiş şahsiyetinden," idraksizliğinden, "mendebur bir adam" olduğundan söz ediyordu. Konstantin'in de kendisine karşı yapılan suikast girişiminin içinde olduğunun soruşturmada sabit olduğunu ileri sürüyordu. *Alemdar*, 5/10/1336, 648-2948.

68 *Alemdar*, 15, 16, 19/8, 9, 27/9/1336, 599-2899, 600-2900, 624-2924, 642-2942.

69 *Peyam-ı Sabah*, 15, 20/8, 11, 14/10/1336, 11043, 11048, 11097, 11100. Karay, demokratik-ulusçu hareket aleyhinde yazdıkları için diyor ki: "... Mütareke devrinde hareket-i milliyeye uymayan yazılar yazmakla beraber, bunların hiçbiri galiz ve çirkin değildi. Ankara'da az çok kızılarak, lâkin hoş bir tarafı bulunarak okunduğunu haber alıyordum." Karay, *a.g.e.*, s. 210.

70 *Peyam-ı Sabah*, 19/9/1336, 11075; Göztepe, s. 344; *Alemdar*, 21/9/1336, 636-2936. Göztepe'ye göre Damat Ferit Fransız Rivierası'nda Menton kentinde öldüğünde el çantasından 40-50 bin liralık Peyam-ı Sabah Ltd. Şirketi hisse senedi çıkmış (s. 341). Göztepe bunun gerçek bir şirket olduğundan kuşkulu görünüyor.

71 Karay, *a.g.e.*, s. 208-209. Günümüzden bir örnek vermek gerekirse, Mustafa Sabri ve Cemal'in öbür nazırları istifa ettirememeleri İsmail Cem, Kemal Derviş, Hüsamettin Özkan'ın DSP milletvekillerinin ancak bir bölümünü partiden istifa ettirebilmelerine benziyor. Karay, Sabri'nin istifasını padişaha, Cemal'in ise sadrazama sunmuş olduklarını yazıyor. Mustafa Sabri ve Cemal'e bağlı sayılan memurlar tasfiyeye uğradılar.

Bu arada Posta Telgraf Telefon Genel Müdürü Refik Halit ve Rüsumat Müddeiumumisi Mahir Sait de azledildiler. Göztepe, s. 352.

72 *Peyam-ı Sabah*, 21/9/1336, 11077; Göztepe, s. 344-45. O gün Mihran söz konusu açıklamayı başyazı yerine koymuş, Ali Kemal'in başyazısını ertelemişti.

73 *Peyam-ı Sabah*, 25/9/1336, 11081. Kulağı delik olması beklenebilecek olan Ryan da istifa nedenlerinin karanlık olduğunu söylüyor. Düşmanları onların Karasu aracılığıyla İtalyanların bir mali-siyasal entrikasına alet olduklarını ileri sürüyormuş. Bu iddia saçma görünüyor. Br. XIII, s. 148. De Robeck de inanılması güç olmakla birlikte, kimi çevrelerin bunu ısrarla dillendirdiklerini söylüyor. Damat Ferit'e çok yakın diye bilinen A. Kemal'in de istifa etmesine şaşmış. Diğer ikisinin Mutedil Hürriyet ve İtilaf'tan olduklarına işaret ediyor. Foreign Office 371/5056, E 11833/3/44 (23 Eylül).

74 Göztepe, s. 348-50.

75 *Peyam-ı Sabah*, 21,22/9/1336, 11077, 11078.

76 *Peyam-ı Sabah*, 23, 24, 26/9/1336, 11079, 11080, 11082.

77 *Peyam-ı Sabah*, 28/9/1336, 11084; Göztepe, s. 367-8.

78 *Alemdar*, 19, 20/5/1336, 516-2816, 517-2817.

79 *Alemdar*, 23/5/1336, 520-2820; *Peyam-ı Sabah*, 27/5/1336, 10969.

80 *Alemdar*, 29, 30/5/1336, 525-2825, 526-2826. İstifalar da sürdü. Sait Molla, Mahir Sait, Kürt Teali Cemiyeti'ndeki meşguliyetinden Seyyit Abdülkadir, dokuz yıl önce kurdukları fırkanın programını, o günkü siyasal ve toplumsal koşullarla bağdaşmaz gördüğü için Kemal Mithat istifa ettiler. *Alemdar*, 31/5, 1/6/1336, 527-2827, 528-2828. Mutedil Milliyetperver adının tutmamış olmasına şaşmamak gerek, çünkü bu insanların milliyetperverlikle fazla bir ilişkileri olduğu söylenemez. Fransız istihbaratçısı Rollin de, 30 Mayıs raporunda "milliyetperver" adına şaşmıştı. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 126. Konyalı Zeynelabidin ve M. Sabri, Sadık'ı eleştiren yazılarında I. Damat Ferit hükümetindeki Hürriyet ve İtilafçıları "klerikalizm" (din adamlarının siyasete karışması) siyasetiyle suçladığını da anımsatıyorlardı. *Alemdar*, 28/6/1336, 551-2851.

81 *Alemdar*, 2, 18/6, 11/7/1336, 529-2829, 545-2845, 566-2866; *Peyam-ı Sabah*, 11/7/1336, 11009.

82 *Alemdar*, 11/8/1336, 596-2896; *Peyam-ı Sabah*, 18/7, 6-7/8/1336, 11016, 11034, 11035 (*Bosfor*'dan). Gümülcineli, Bursa valisi iken Mayıs ve Haziran 1919 aylarında Babıâli'ye silahlı direnişi savunan teller çekmiş. 26 Haziran'da izinli olarak İstanbul'a gelmiş, bir daha Bursa'ya dönmemiş. *Peyam-ı Sabah*, 13/9/1336, 11069. Defrance'ın teline (9 Ağustos) göre polis birkaç gün önce Hürriyet ve İtilaf parti merkezini basıp 2. başkan Gümülcineli'yi tutuklamış. Böylece Damat Ferit ülkedeki tek dayanağını yitirmiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 208.

83 Şikâyetnameyi Bolu, Kastamonu, İzmit, Amasya, Bursa, Giresun, Süleymaniye, Fatih, Şehzadebaşı temsilcileri imza etmiş bulunuyorlardı. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 209-14.

84 *Peyam-ı Sabah*, 20/8/1336, 11048; *Alemdar*, 19, 24/8/1336, 603-2903, 608-2908.

85 *Peyam-ı Sabah*, 31/8/1336, 11056; *Alemdar*, 30/8/1336, 614-2914.

86 *Peyam-ı Sabah*, 21/9/1336, 11077. Mutedil Hürriyet ve İtilaf'ta da "mesai şubesi" kurulmuş ve oraya işçi murahhasları gelecekmiş. *Peyam-ı Sabah*, 18/9/1336, 11074.

87 *Alemdar*, 27/9/1336, 642-2942.

88 *Peyam-ı Sabah*, 11/10/1336, 11097.

89 *Alemdar*, 30/8, 3/9/1336, 614-2914, 618-2918; *Peyam-ı Sabah*, 6, 23/9/1336, 11062, 11079; *Alemdar*, 24/9, 3/10/1336, 638-2938, 646-2946.

90 *Peyam-ı Sabah*, 13/10/1336, 11099. Fransız istihbarat raporu, Sabahattin'in Mutedil hareketini desteklediği söylentisinden söz ediyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 126. Ağustos başında *Times* muhabiri Sabahattin'in Hürriyet ve İtilaf'ın sadrazam adayı olduğunu bildiriyordu. *Times*, 9/8/1920.

91 *Alemdar*, 12, 14/10/1336, 654-2954, 656-2956.

92 *Alemdar*, 12/10/1336, 654-2954

93 İkinci Düzce, Yozgat, Konya savaşları için esas Ertuna'dan yararlandım. Başka kaynaklar kullandıysam bunları belirttim. Ertuna başlıkta II. Düzce savaşını 19 Temmuz'da başlıyor diye gösteriyor ama metnin içine bakınca, ilk vuruşmaların 17 Temmuz'da başladığını görüyoruz. Sarıhan, *a.g.e.*, c. II. Düzce isyanının 8-28 Ağustos'ta, Ertuna ise 19 Temmuz - 23 Ağustos günleri arasında cereyan ettiğini yazıyor.

94 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 166, 173, 164.

95 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 180.

96 *Alemdar*, 15, 16/8/1336, 599-2899, 600-2900; *Peyam-ı Sabah*, 17/8/1336, 11045.

97 *Alemdar*, 17/8/1336, 601-2901. Haberde Kuva-yı Milliye'nin yenilgisinin Yunan istilası sayesinde olduğuna açıkça yazmaktan çekinmemişler.

98 *Alemdar*, 22/8/1336, 606-2906.

99 Gizli celse zabıtlarında bir tuhaflık var. 2 Ekim'de başlamış olan Konya ayaklanması 18 Eylül gizli oturumunda görüşülmüş gibi gösterilmiştir. Herhalde bir yanlışlık olmalı. *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 126 vd. Ertuna'ya göre Konya isyanı bir yıldır hazırlanıyordu. Ertuna, s. 188. Lütfi Bey (Malatya) Konya ve çevresinin yeterince katkı yapmadığı, Kuva-yı Seyyare'nin oradaki nüfustan kuvvetler oluşturması için bir önerge vermişti (9 Eylül). Mustafa Kemal imzalı yanıtta Ethem Bey rahatsız olduğundan "istirahat ve tedavi" için izinli olduğu, ama Konya'da "şayanı arzu ve takdir bir surette gayret ve himmetle" çalışılmakta olduğu bildirildi. Ardından Vehbi Efendi dahil Konya eşrafının Konya'da hazırlanan askerin (258 mevcutlu 2. Konya taburu) cepheye hareketini bildiren teli okundu. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 4, s. 253-4, 288 (23 Eylül).

100 PRO 371/5048, E 4635/3/44 (11 Mayıs). Mayıs başında Konya'da gerici bir örgüt ortaya çıkarılmış. 8'i asker kaçağı 36 kişi divan-ı harbe verilmiş. Tutuklananların yakınları ertesi günü (6 Mayıs) kent dışında silahlı toplantı yapmışlar, fakat dağıtılmışlar. Konya ziyaretinde (3 Ağustos) Ali Kemali Hoca'nın başvurusu üzerine Mustafa Kemal Meclis'ten suçluların bağışlanmasını istedi. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 25, 27, 155, 157, 162. Refik Bey'e (Konya mebusu) göre (Büyük Millet Meclisi'nde 12 Temmuz konuşması) "Konya'da muhalefet yoktur ve olamaz." Yalnız yöneticilerin yanlışları yüzünden huzursuzluk oluyordu, Yozgat'ta olduğu gibi. "İşitiyoruz ki, şurada burada olan isyanlar mutasarrıfların, kaymakamların, jandarmanın ve idare adamlarının sui idarelerinden ileri gelmiştir." *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 2, s. 250.

101 Göçmen evlerinin hedef alınması ilginçtir. Bu Rumeli düşmanlığı Mustafa Kemal'in Selanikli olmasından ve/ya da Meşrutiyet devriminin (İttihatçılığın?) Rumeli'yle özdeşleştirilmesinden kaynaklanıyor olabilir. H. E. Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı* yapıtında Anadolu askerlerini "saf, temiz," Rumeli askerlerini "uyanık, kurnaz" olarak değerlendirmesi benzer bir "Anadoluculuk" anlayışının sonucu olabilir. Delibaş, Konya'ya saldırdığında Konyalı ve Karamanlı erler ateş bile etmeden kaçarken, 30 kadar Boşnak ve Arnavut er inatla direnmişler. Herhalde Konyalı askerler isyancıların propagandasına maruz kalmışlardı (Ertuna, s. 191).

102 Delibaş, Mersin'e kaçıp Fransızlara sığınmış. Oradan İstanbul'a gitmiş. Zeynelabidin Hoca ile görüşmüş. Sonra da isyan bastırılırken kaçmış olan elli kadar isyancıyla Konya'ya dönmüş. Yanındakiler vaat edilen affan yararlanmak için kendisini öldürüp hükümete teslim etmişler. Erdeha, s. 296-97. Yüzbaşı Selahattin'in duyduğuna göre Kaymakam (Yarbay) Kasap Osman Kadınhan dolaylarında isyan karargâhı olan bir köy teslim olmayınca yakmış. Akşehir'de millici olmak "huruc-u alessultandır" (padişaha karşı ayaklanmadır) diye fetva vermiş olan 42 hocayı toplayıp dinsel konularda söyleşmiş, ardından ziyafet çekmiş, sonra da asmış. Osman Bursa'da idamdan zor kurtulmuş. Selçuk, *a.g.e.*, c. II, s. 252-3.

103 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 94, s. 26; Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 366 (15 Ekim).

104 *Takvim-i Vekayi*, 30/6/1336, 3891 (Meclis-i Vükela'nın 27 Haziran kararı). Damat Ferit Kuva-yı İnzibatiye İzmit'te bozgüna uğratılmadan hemen önce Kuva-yı Milliye'yi bastırmak için 7-50 bin arasında bir gücün oluşturulması için birkaç öneride bulunmuş. Br. IV, s. 85 (13 Haziran teli).

105 *Takvim-i Vekayi*, 8/7/1336, 3898; *Alemdar*, 11/8/1336, 596-2896.

106 *Alemdar*, 1/8/1336, 586-2886.

107 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 245.

108 *Times*, 31/7/1920. R. Cevat bu sefer kuva-yı tenkiliye "esaslı bir surette" hazırlanmalıdır diyordu. Adama göre iş değil, işe göre adam bulunmalıydı ve hükümet Anadolu'nun arkasında olduğunu "katiyetle" bilmeliydi. Fakat Anadolu hükümetten "bir az mevcudiyet ve hayat" istiyordu. *Alemdar*, 17/8/1336, 601-2901.

109 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 246-8.

110 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 279-80, 281, 304-5, 306; Br. XIII, s. 130-1. Osmanlı'nın 15 bin yerine 25 bin kişilik bir kuvvet istediğini bildiren İstanbul'daki askeri makamların teli 30 Temmuz günlüydü. İngiltere Savaş Bakanlığı antlaşmaya uygun 15 bin kişilik askeri birlik üzerinde anlaşınca, Bursa için tasarlanmakta olan özel birlik işinin de gereksiz hale geldiğini düşünüyordu. Başka yerde hakkında bilgiye rastlamadığım bu Bursa birliğinin subayları Müttefikler'den olacakmış. Savaş Bakanlığı bunun askerin millicilerle birleşmemesi için düşünülmüş olduğunu belirtiyor (11 Eylül). Bundan önce Fransa'nın Londra Elçiliği'nde görevli A. de Fleuriau, Lord Hardinge ile İstanbul'un silahlı birlik oluşturma önerisini konuşurken Hardinge, Kemalistlerle mücadele etmenin en iyi çaresinin onlara hiçbir önem vermemek, onlarla meşgul olmamak ve onları kendi kendilerine yok olmaya bırakmak olduğunu söylemiş (20 Ağustos). Bu sözün ne ölçüde ciddi olduğu bilinemez, ama de Fleuriau onu merkeze bildirdiğine göre ciddi bir yönü olması gerekir. Herhalde Hardinge Kuva-yı Milliye'yi blöf olarak değerlendiriyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 219. İngiliz Savaş Bakanlığı 7 Haziran'daki yazısında antlaşmanın öngördüğü Müttefiklerarası denetim komisyonları kuruluna dek Damat Ferit'in askeri güç oluşturma talebine olumsuz baktığını bildiriyordu. Foreign Office 371/5049, E 5506/3/44. Bu sıralarda galiba İngiliz askeri çevrelerinde İstanbul'a bir Yunan tümeni getirmek fikri dolaşmış. Anlaşılan Yunanlılar buna sıcak bakmamışlar. İngiliz Dışişleri de böyle bir karar alınmadan kendilerine danışılması gerektiğini bildirdi. Foreign Office 371/5055, E 10482/3/44 (Ağustos sonları).

111 *Peyam-ı Sabah*, 5/9/1336, 11061; *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 400 (30/8/1336). Zamlar "tahsisat-ı munzamaya tabi olmamak üzere" ödenecekti. 17 Eylül'de Hüseyin Hüsnü Büyükdere'deki birlikleri yine teftiş edecekti. *Alemdar*, 19/9/1336, 634-2934.

112 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 317-21. Karadeniz kıyısında stratejik önemi olan yerin belirtilmemiş olması dikkat çekiyor. De Robeck'in 23 Eylül telinde Damat Ferit'in istediği borç 25 milyon diye geçiyor. Br. XIII, s. 143.

113 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 249 (29 Eylül); Br. XIII, s. 143.

114 Bk. XIII, s. 144.
115 Bk. XIII, s. 145.
116 Bk. XIII, s. 157-8.
117 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 349-51. Dışişleri'nde bu konuda yazılan görüşlerde Ankara'ya saldırmakla, ulusçu olmayan Türkleri İstanbul'dan atmak arasında nedensel bir bağlantı bulunmadığı, harekâtın antlaşmayı değiştirmek için neden olamayacağı, Yunanlıların İzmir'deki durumlarını pekiştirmek yararını sağlayacağı, işin çok masraflı olacağı gibi görüşler dile getirildi.
118 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 346-51. Wilson mali konunun yetkisi dışında olduğunu söylüyordu.
119 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 145, s. 49, c. 93, s. 238.
120 *Takvim-i Vekayi*, 14/9/1336, 3955 (13 Eylül); *Peyam-ı Sabah*, 14/9/1336, 11070; *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 241, 242. Atamasının kendisine danışılmadan yapıldığını söylüyormuş. *Alemdar*, sadrazamın onun bir an önce gitmesini istediğini, bir hafta içinde gideceğini yazdı. *Alemdar*, 16/9/1336, 231-2931.
121 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 243 (18 Eylül teli).
122 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 249.
123 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 94, s. 21-2.
124 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 94, s. 23.
125 Bk. XIII, s. 139-40.
126 Bk. XIII, s. 149-50.
127 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 361, 363-65. De Robeck'in padişahın Damat Ferit'i benimsediği izlenimi doğruysa, M. Sabri harekâtının onu devirmek değil, yalnızca haddini bildirmek için tezgâhlanmış olduğunu düşünmemiz daha doğru görünmektedir. De Robeck'in 13 Ekim teline bakılırsa, padişahı ziyaretten önce komiserlerle yaptığı toplantıda neler konuşulacağı konusunda Defrance kendilerine daha çok serbestlik tanınmasını kabul etmiş. Buna göre De Robeck sözünü çiğnemiş olmamaktadır. Defrance böyle bir uzlaşmadan söz etmemektedir. De Robeck aynı telde, hükümet değişikliği gerektiği konusunda Babıâli'ye sözlü telkinde bulunulma önerisini reddettirdiğini söylüyor. Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 352-3.
128 De Robeck'e göre Damat Ferit 16 Ekim'de istifa etmiş, ama hemen duyurulmamış. Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 368.
129 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 93, s. 207; *Times*, 9/8/1920; *Peyam-ı Sabah*, 8/8/1336, 11036. Vahdettin midesinde kanser olduğunu söylüyor. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 437.
130 Sarıhan istifayı yüksek komiserlerin uzlaştırma kurulu gönderilmesi talebine bağlıyor. Oysa paşa bunu yapmaya hazırdı. Sarıhan (*a.g.e.*, c. III, s. 247), İnal (*a.g.e.*, s. 2066), Danişmend (*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 465), Göztepe (s. 372-74), Neşe Özden ("The British Foreign Office Policies on Damad Ferid Paşa's Preparation for the Execution of the Treaty of Sèvres", *A.Ü. T.İ.T.E. Dergisi*, Kasım 1997, s. 446) aşağı yukarı aynı şeyi söylüyorlar. Vahdettin de yüksek komiserler istedi diye çekildiğini söylemiş. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 437.
131 Rey, *a.g.e.*, s. 300.
132 Sonyel, *a.g.e.*, c. II, s. 102.
133 Sonyel "zor siyasetinin" iflasını vurgularken, buna işaret etmiş oluyor. Nur da Damat Ferit'in isyanlar ve "Yunan tecavüzü ile" başarısız olduğunu yazıyor (Rıza Nur, *Hayatım ve Hatıratım*, s. 693-94).
134 Göztepe de istifayı yüksek komiserlerin talebine bağlayanlardan. Fakat yüksek komiserlerin adları yanlış olduğu gibi, İtalyan yüksek komiseri yerine ABD yüksek komiseri Bristol'u koymuş (s. 372).

135 *Alemdar*, 19/10/1336, 661-2961.
136 *Peyam-ı Sabah*, 19/10/1336, 11105. Yazı sert olmalıydı ki yer yer sansüre uğramış.
137 Hükümet avans para karşılığı, Seyr-i Sefain'in Marmara havzasında altmış yıl boyunca gemicilik yapmak üzere Osmanlı Bankası'yla Osmanlı uyrukluğunda bir şirket kurmasına izin vermişti. Buna karşılık, banka hükümete 500.000 lira öneriyor, hükümet bir milyon lira istiyordu. Verilecek miktarı Paris'teki merkez belirleyecekti. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 492, 508 (2, 5/10/1336).
138 Hazinenin durumu dolayısıyla Eylül'de Darüleytam'ın (Yetimler Yurdu) kapatılmasına, kızların namuslu ailelere evlatlık, erkeklerin esnafa çırak verilmesi kararlaştırıldı. Fakat bir ay sonra padişahın Validebağ Kasrı'nı 25 yıllığına Darüleytam'a tahsis edip himayesine aldığını görüyoruz. Demek ki kapatma kararından geri dönülmüş oluyordu. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 446, 520 (16/9, 12/10/1336); *Takvim-i Vekayi*, 16/10/1336, 3982.
139 Foreign Office 371/5056, E 12834, 12786.
140 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 19.
141 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 96.
142 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 218, 148 (25/4/1336).
143 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 218, 151 (27/4/1336).
144 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 218, 163 (29/4/1336), c. 220, 362 (17/8/1336). Ali Galip Halep'te kaldığı süreye ait masraflarını da istemişti. Bu kararda buna dair bir açıklık yok. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 343 (29/7/1336).
145 *Takvim-i Vekayi*, 21/4/1336; 3833.
146 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 173, 224 (3/5, 5/6/1336). Kâtibettin'in ailesine 1.500 kuruş maaş bağlandı.
147 *Takvim-i Vekayi*, 24/5/1336, 3861.
148 *Takvim-i Vekayi*, 1/6/1336, 3868. Fuat'ın eşi "gaspedilen" harita koleksiyonunun, süsler ve takıların iadesini ya da tazminini de istemiş. *Alemdar*, 4/5/1336, 502-2802. Mahmut Şevket suikastı dolayısıyla asılan birinin de annesine maaş bağlandı. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 269 (30/6/1336). Ama anlaşılan asılanların yakınlarından birçok talep gelince Hazine'nin bunları karşılayacak durumda olmadığına, Harbiye bütçesinden "muavenet-i nakdiyede" bulunulmasına karar verildi. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 287 (6/7/1336).
149 *Takvim-i Vekayi*, 3/7/1336, 3893.
150 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 373 (24/8/1336).
151 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 424 (4/9/1336).
152 *Takvim-i Vekayi*, 16/9/1336, 3957.
153 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 455 (21/9/1336).
154 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 468-9 (25/9/1336). Şemsi Paşa, Hürriyetin İlanı arifesinde dağa çıkan Niyazi Bey ve arkadaşlarını takip edecek birliğin komutanı iken vurulan kişiydi.
155 *Takvim-i Vekayi*, 4/10/1336, 3972.
156 *Takvim-i Vekayi*, 5/10/1336, 3973. Reddedilen bir talebe rastladım. Ereğli eşrafından Boşnakzade Mehmet Nuri Efendi'ye verilen 50 lira aylık yetmiyormuş, 100 lira istiyormuş. Bu talep reddedildi. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 485 (2/10/1336).
157 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 215, 313 (24/5, 14/7/1336); *Takvim-i Vekayi*, 22/6/1336, 3884.
158 *Takvim-i Vekayi*, 10/7/1336, 3899; *Alemdar*, 11/7/1336, 566-2866.
159 *Alemdar*, 13/5/1336, 510-2810.

160 *Alemdar*, 4/6/1336, 538-2838.
161 *Alemdar*, 16/6/1336, 543-2843.
162 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 363 (18/8/1336). Bilindiği gibi Libyalı Şeyh Sünusi Milli Mücadele'yi desteklemekte ve Konya'da oturmaktaydı.
163 *Takvim-i Vekayi*, 28/8/1336, 3940.
164 *Takvim-i Vekayi*, 30/9/1336, 3969. Gazete yankıları: *Alemdar*, 23, 24/6, 8, 18/7/1336, 547-2847, 548-2948, 563-2863, 572-2872.
165 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 513, 521 (7, 12/10/1336). Demek ki söz konusu Enver olunca, Naciye Sultan'ın saraylılığı para etmemişti.
166 *Takvim-i Vekayi*, 8/5/1336, 3847.
167 *Alemdar*, 6, 19, 23/5/1336, 504-2804, 516-2816, 520-2820; *Peyam-ı Sabah*, 23/5/1336, 10965. Polis Müdür-i Umumiliği adına Şevket imzalı bir uyarı da çıktı. *Alemdar*, 21/5/1336, 518-2818.
168 *Alemdar*, 9/6/1336, 536-2836. Bu dönemde Darülbedayi'de birtakım çalkantılar oluyor, Raşit Rıza azlediliyordu. *Alemdar*, "Darülbedayi Yıkılıyor mu?" diye soruyordu. *Alemdar*, 26, 28/9/1336, 641-2941, 643-2943. Ayrıca bkz. *Alemdar*, 16, 17/10/1336, 658-2958, 659-2959.
169 *Times*, 25/8/1920. Yazının başlığı "Türk Ahlaksızlığı-Ortaçağcıl Düzeltim Yöntemleri" idi.
170 *Alemdar*, 31/7/1336, 585-2885.
171 *Alemdar*, 12/10/1336, 654-2954.
172 Cengiz Dönmez, *Millî Mücadeleye Karşı bir Cemiyet: İngiliz Muhibleri Cemiyeti*, s. 170-5. Muhiplerin yalan temasta olduğu kuruluşlar listesinde Anti-Bolşevizm Cemiyeti ve Anti-Kemalizm Cemiyeti, Himaye-i Vatan Cemiyeti gibi duyulmamış örgütler varmış (s. 170).
173 Gözcepe, Karay'ın sık sık yaptığı gibi, burada da çok ciddi, hatta trajik bir durumu mizah ve alayla hafifletme çabası içinde görünüyor (s. 368-70).
174 Tunaya, *a.g.e.*, c. II, s. 576-93.
175 Mustafa Kemal 29/2/1920'de 12. Kolordu Komutanı'na gönderdiği şifrede İngilizlerin Ahmediye Cemiyeti tarafından kullanılmak üzere yedi torba içinde 5 bin İngiliz altını verdikleri istihbaratını iletiyordu. 15. Kolordu Komutanı'na yazdığı 8/3/1920 günlü şifrede İngiliz-Ahmediye Cemiyeti işbirliğinden söz ediyordu. Dönmez, *a.g.e.*, s. 174; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, c. 6, s. 413-14, c. 7, s. 72.
176 Dönmez, *a.g.e.*, s. 96; Tunaya, *a.g.e.*, c. II, s. 472. Tunaya kuruluş yeri olarak Beyoğlu, Mis Sokağı, Romanya Sefarethanesi karşısını vermektedir.
177 Dönmez, *a.g.e.*, s. 96-103.
178 Dönmez, *a.g.e.*, s. 145-46.
179 Dönmez, *a.g.e.*, s. 147.
180 Dönmez, *a.g.e.*, s. 144, *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 393 (29/8/1336). Bu arada Teali-i İslam Cemiyeti'nin yönetim kurulunda yer alan Manisalı Hayrettin Efendi'nin İptida-i Dahil Medresesi İngilizce müderrisi olduğunu öğreniyoruz. Tunaya, *a.g.e.*, c. II, s. 382.
181 Bk. XIII, s. 84-5.
182 Bk. XIII, s. 141. Curzon'un yine gizli mektupla verdiği yanıtta, yüksek komiserin tutumu onaylanıyor, anayasa değişikliğinin gerekeceği, ama kendilerinin o sıra bu konuda bir tutum almalarının uygun olmayacağı belirtiliyordu.
183 *Takvim-i Vekayi*, 17/8/1336, 3932. Daha sonra Jandarma Müfettiş-i Umumiliği Vekâleti'nde çalışan Binbaşı M. Key'e 3. rütbe Osmani, Karesi (Balıkesir) mıntıkasında

tensik (reform) subayı Yüzbaşı M. Kibler'e 4. rütbe Mecidi nişanı verilecekti. *Takvim-i Vekayi*, 26/9/1336, 3965. "Tenkil-i eşkıya" konusunda da İzmit bölgesinin kimi köylülerine madalya verildi. *Takvim-i Vekayi*, 17/10/1336, 3979.

184 Foreign Office 371/5284, E 11409/11409/44, E 11425/11409/44. Belki de İngiltere'ye yaranmak gereksinimi azaldığı için de vazgeçmiş olabilir.

185 Foreign Office 371/5265, E 7552, E 8284, E 13458, E 13997, E 15569/7552/44.

186 Abdülmecit'in maiyetinde bulunmuş olan Baykal'a göre, Reşat ağır hastalık geçirdiği sırada, Talat, Abdülmecit'e Vahdettin yerine padişah olmasını önermiş, fakat o reddetmiş. İsmail Baykal, "Abdülmecit Efendi ve Sarayında Cereyan Eden Bazı Olaylar", *Yakın Tarihimiz*, c. 4, s. 248.

187 *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 368; G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 12-14. Daha önce 1918'de ve 1919 başında Abdülmecit'in kimi İngiliz ya da Fransız gazetelerine demeçleri olmuştu. Ortak yönleri, İttihat ve Terakki, Enver karşıtlığı ve İngiliz, Fransız dostluğunun vurgulanmasıydı. Jaeschke, *Belgeler*, s. 12.

188 *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 418-21. Bardakçı'ya göre layıha aslında Vahdettin'e yazılmış bir mektup biçimindeydi, fakat Abdülmecit buna muhtıra (andıç) adını vererek sızdırmış. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 185-86.

189 *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 487; Jaeschke, *Belgeler*, s. 15. Tercümanlar Ryan ve Ledoulx idiler ve uyarıları "şiddetliydi." Veliaht durumunu kurtarmak için demokratik-ulusçu harekete "haince, budalaca ve canavarca" diye yüklenmiş ve onunla ilişkisi olmadığına şerefi üzerine söz vermişti.

190 *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. II, s. 88-91, 217, 273-75. Orada yalnız olası siyasal nedenleri ele almıştım, ama sanırım iki genç arasındaki aşk ona neden olmuş olabilir. Bardakçı olayı ateşli bir aşk olarak anlatıyor. Abdülmecit Sabiha'yı istemeye gittiğinde, onu vermezse Faruk'un intihar edeceğini söylemiş. Nikâh 5/12/1919'da kıyıldı. Düğün tarihini vermiyor yazar, ama ilk çocukları 4/2/1921'de doğmuş. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 189-91.

191 Foreign Office 371/5168, E 6631/262/44, 26/5/1920.

192 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 141-2 (Foreign Office 371/5169, E 7554 [10 Haziran]).

193 20 Temmuz'da İstanbul hükümeti Sevr'i imzalama kararı almış, 22'sinde bunu Şurayı Saltanat'a onaylatmıştı. Çetiner de "Temmuz sıcağından" söz ediyor. Yılmaz Çetiner, *Son Padişah Vahdettin*, s. 210. Baykal'a göre mektuplar Mustafa Kemal, Celalettin Arif ve Bekir Sami'den imiş; Baykal, s. 250. Rıza Nur'a göre isyanların önünü almak için Abdülmecit'in Anadolu'ya getirilmesinin çare olacağı düşünülmüş. C. Arif işi Heyet-i Vekile'ye getirmiş. Mustafa Kemal çok kızmış, kesinlikle reddetmiş (Nur'a göre cumhurbaşkanlığına engel olacağı için). Rıza Nur, Maliye vekili Ferit desteklemişler, ötekiler karışmamış. Günlerce uğraşmışlar. Sonunda razı olmuş. "Gel, başa geç!" diye mektup yazılıp gönderilmiş. Mektup ona ulaşmış. Fakat gelmemek için sarayını abluka ettirmiş. Bu, Rıza Nur'u ondan ve hanedandan iğrendirmiş. Onun için daha sonra saltanatın kaldırılması önergesine önayak olmuş. Nur, *a.g.e.*, c. II, s. 673-5.

194 Kandemir, "Abdülmecit Anadolu'ya Nasıl Geçti", *Yakın Tarihimiz*, c. II, s. 289-90. İngiliz genel karargâhının Savaş Bakanlığı'na gönderdiği 16 Eylül telinde "çok güvenilir" bir ajan Ankara'da bütün ulusçu önderlerin Veliaht'ın Ankara'ya geleceğini umduklarını bildiriyordu. Bu sayede Milli Mücadele'ye bağlılığı kuşkulu kimi komutanların ayrılmalarının önlenmiş olacağı düşünülüyormuş. Onun gelmesi için her çaba harcanıyormuş. Ulusçu önderler bunu sağlamak için 50.000 lira ödemeye hazır olduklarını söylüyorlarmış. Foreign Office 371/5277, E 12153/9693/44.

195 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 193 (Orhan Koloğlu, *Gazi'nin Çağında İslam Dünyası* [İstanbul, Boyut Kitapları, 1994], s. 266'dan). Çetiner, Büyükdere'ye otomobille gidip orada bekleyen İtalyan bandıralı vapurla (herhalde İnebolu'ya) gidileceğinden söz ediyor. Bu biçim gidiş akla daha uygun ve güvenli geliyor. Çetiner, *a.g.e.*, s. 213.

196 Koloğlu, *a.g.e.*, s. 143. Ahmet İzzet Paşa *Feryadım* başlıklı anılarında Abdülmecit'in Ankara'ya çağrılmasına nedense hiç değinmemiştir. Çağırma olayı doğru kabul edilirse, Atatürk'ün de buna hiç değinmemiş olması dikkati çekiyor. Bu, Cumhuriyet devrimini gerçekleştiren önderin kendini hanedana muhtaç hissettiği bir durumu anmak istememiş olmasıyla açıklanabilir. Ya da gerçekleşmemiş bir tasarıyı ayrıntı saymış olabilir. Ömer Faruk'un İnebolu'ya gelip geri çevrilmesi olayı da *Nutuk*'ta yer almamıştır.

197 Foreign Office 371/5277, E 9693; Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 248. Söylendiği gibi üç kişiye Abdülmecit danıştıysa, işin İngilizlerin kulağına gitmiş olmasına fazla şaşılamaz.

198 *Times*, 31/7/1920. Haberin başlığı "Atak Bir Veliahd" idi.

199 Baykal, s. 250. Sarıhan ablukanın 26 Ağustos'ta başladığını, 2 Ekim'de kaldırıldığını söylüyor (s. 232). Baykal'a göre çok gizli olan Ankara'ya gitme işini Vahdettin kızı sayesinde, (Ömer Faruk yoluyla) öğrenmişti. Bardakçı'ya göre kuşatmanın kaldırılması 16 Ekim'i buldu; Bardakçı, *a.g.e.*, s. 198. Baykal 38 gün hapis kaldıklarını söylediğine göre kuşatmanın 7 Ekim'de değil de 16 Ekim'de kaldırılmış olması daha doğru gözüküyor. Tabii kuşatmanın 26 Ağustos'ta başladığı, 2 Ekim'de bittiği kabul edilirse 37 gün ediyor.

200 Rey, *a.g.e.*, s. 269-70. Rey, Bennett'in böyle davranmasında Ömer Faruk'un İngiliz temsilciliğine başvurusunun etkili olduğunu düşünüyor. Bennett'in anlatışına göre olay Mayıs'ta olmuş. Veliaht bizzat ona telefon ederek İngiliz başkomutanına yazdığı mektubu gelip almasını istemiş. O da otomobiliyle dikenli telleri parçalayarak, nöbetçilere de aldırış etmeyerek saraya girmiş. Abdülmecit padişahın kendisini hapsettiğini düşünüyor, kendisinin zehirlenerek intihar süsü verileceğinden korkuyormuş. Ona göre, olayı tetikleyen, bronşit hastalığından sonra nekahet halindeki kızı Dürrüşehvar'a önceki gün bir tekne gezintisi yaptırmak istemesiymiş. John Godolphin Bennett, *Tanık*, s. 106-107. Bardakçı'ya göre Bennett'in kuşatmayı yarıp veliahtla görüşmesi 2 Ekim'de olmuştur. Boğmacadan yatan Dürrüşehvar'a doktor ve ilaç getirilmesine de izin verilmemiş. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 198, 195.

201 Foreign Office 371/5277, E 12247/9693/44. Yanlış gibi görünen Fransızca tümcede hapis yerine neden "hapis tehdidi" dendiği anlaşılmıyor. Fransa Yüksek Komiseri Defrance'a ve herhalde İtalyan Yüksek Komiseri'ne de mektup gönderdi. Yüksek komiserler, yalnızca mektuba teşekkürle yetindiler. Defrance'ın şikâyeti Fransız cumhurbaşkanına iletmesi isteniyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 27, s. 60. Defrance'ın bildirdiğine göre (10 Eylül) Veliaht motor isteyince İngiliz istihbaratı yanlış bir değerlendimeyle Anadolu'ya kaçacağını İngiliz askeri makamlarına bildirmiş. Onlar da sarayı kuşatmışlar. Ertesi günü İngilizler çekilmiş, yerlerine Osmanlı polis ve askeri gelmiş. De Robeck kendisine danışmadan böyle davranılmasından ötürü General Wilson'u eleştiriyormuş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 188, s. 91-2.

202 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 196-98, 487-89 (mektubu Orhan Koloğlu vermiş).

203 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 198.

204 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 306-7 (Foreign Office 371/5277, E 11554/9693/44). Merkezde Fitzmaurice'in yazdığı görüşe göre düşmanlık kişisel değilmiş. Biri İngiliz yandaşı, öbürü de İngiliz karşıtıymış.

205 Foreign Office 371/5277, E 12258/9693/44; Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. 351-2.

206 Foreign Office 371/5277, E 12740/9693/44. Tilley bu sonuca bozulmuş, De Robeck bizim tavşanla kaçmamızı istiyor gibi diyordu.

207 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 215, s. 2, c. 214, s. 146-7; c. 215, s. 213. Atina'dan Billy'nin bildirdiğine göre, bütün Yunan gazeteleri İtalya ile uyuşmazlık sayesinde Yunanistan'ın Anadolu'da yeni topraklar elde edebileceğini umuyorlarmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 214, s. 168 (30 Temmuz).

208 De Robeck'in bildirdiğine göre (3 Eylül) İstanbul'daki Yunan yüksek komiseri Karadeniz bölgesindeki Rumların ulusçulardan korunmak için kendisine birçok başvuruları olduğunu söylüyormuş. Çare olarak Yunan askeri çıkarmayı öneriyormuş. De Robeck'e bakılırsa bir Pontus Cumhuriyeti hedefleniyormuş. Pontusçulara göre Yunan işgal bölgesindeki Pontuslulardan üç-dört bin kişilik bir birlik bu amaçla oluşturulabilirmiş ve Yunan hükümeti de bu birliği topçularıyla birlikte beş-altı taburla desteklemeye hazırmış. Foreign Office 371/5055, E 11340/3/44.

209 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 188-91; Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaşı ve Sonrası*, s. 263-67; Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 215; K. Özalp, *Milli Mücadele*, c. I, s. 160. Bu arada Simav, Buldan da işgal edildi. Yunanlılar 400 tutsak aldılar. Bu sıralar *Hâkimiyet-i Milliye*'nin çok zor çıktığı anlaşılıyor, çünkü örneğin Ağustos'ta, ancak 5 sayı çıkabildi. 2 Ağustos günlü sayıda birinci yazı "Muzafferiyet Arifesi" başlığını taşıyor ve, "Bir hücumla Yunanistan'ı denize dökmek bizim için bir içim su iken hâlâ ne duruyor, neyi ve kimi, neden ve niçin bekliyoruz?" diye bitiyordu. 13 Ağustos günlü sayıda "planımız müdafaa değil, taarruz olmalıdır" deniyordu. Bolluk, *a.g.e.*, s. 79, 81. 8 Ekim'de Binbaşı Labonne'un İstanbul'dan bildirdiğine göre, Yunan ilerlemesi Avrupa ile pazarlık amacıyla durdurulmuş bulunuyordu. Yunanlılar taarruza devam etmek için İstanbul'u ya da başka bir karşılık istiyorlarmış. İngilizler Venizelos'u devam etmeleri için kandırmaya çalışıyorlarmış ama başaramıyorlarmış. Hindistan'da hoşnutsuzluk uyandırmamak için Yunanistan'a daha fazla ödün verilemiyormuş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 170, s. 114.

210 Cebesoy, *a.g.e.*, s. 518-20; Karabekir, s. 867-69.

211 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 215, s. 225 (16 Ekim).

212 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 215, s. 226, 230-31.

213 Teceddüt Fırkası'nın varlığına Damat Ferit'in iktidarı sırasında 5 Mayıs 1919 tarihinde son verildi.

214 Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, s. 159 vd. Kara Vasıf örgütün başkanı gibi görünüyordu, fakat Akal'a göre gerçek önder Rauf Bey'di. Sivas Kongresi sırasında Mustafa Kemal Vasıf'a Karakol'un başkanı kim diye sorduğunda, "sizsiniz" diyerek onu şaşırtmıştı.

215 Akal, *a.g.e.*, s. 175 vd.

216 *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. II, s. 244 vd. Atatürk olayı uzun uzadıya anlatmasına ve burada İttihatçılarla çatışma durumu çok açık olmasına karşın, işin içyüzüne *Nutuk*'ta değinmemiştir. Belki bir İttihatçılık suçlamasının kendi yanına koşmuş pek çok (daha çok) İttihatçıya, hatta yine eski bir İttihatçı olan kendisine bir haksızlık olacağını düşünmüş olabilir.

217 Hasan Ünal, *İttihat ve Terakki Liderlerinin I. Dünya Savaşı Sonrası Yurt Dışı Faaliyetleri (1918-1922)*, s. 84-86; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 182.

218 Dikkat edilirse, Mustafa Kemal burada sanki 1923'ten sonraki cumhurbaşkanlığını tanımlar gibidir.

219 İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Kurtuluş Savaşı'nda Talât Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Cumhuriyetin Harcı*.

220 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, s. 21-24. Enver'in 29 Eylül mektubu: Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 176.

221 Tekeli-İlkin, *a.g.m.*, s. 150-52; Akal, *a.g.e.*, s. 206.

222 *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. II, s. 394-402; Akal, *a.g.e.*, s. 202. İttihatçıların Mustafa Kemal karşıtlığını kabul eden Akal'ın, sonra da onların arasında "uzlaşma ve ittifaktan" söz etmesi tutarsızdır. 20 Haziran'da Mustafa Kemal, Karabekir'e Heyet-i Vekile'nin Talat, Cemal, Enver'in Büyük Millet Meclisi adına hiçbir siyasal girişimde bulunmaya yetkili olmadıklarına ve "bizimle hiçbir muhabere ve münasebetlerinin" bulunmadığına dair kararını bildiriyor ve bunun kendilerine duyurulmasını istiyordu. Aslan, *a.g.e.*, s. 166. Bu erken tarihte böyle kesin bir karar verilebilmiş olması çok şaşırtıcıdır. 1921'de böyle bir şey çok daha beklenebilirdi. En azından belgenin tarihinde bir yanlışlık olabileceğini düşünüyorum.

223 *Nutuk*, c. II, s. 472; Karabekir, s. 877-88, 882-83. Karabekir'e göre bu görevlinin yetki alanı Lazistan, Erzurum, Erzincan, Van, Beyazıt vilayet ve livaları olacaktı. Karabekir böyle bir atamanın işlerini kolaylaştıracağını söylüyordu. Ne var ki, böyle bir bölge valiliği için yasal bir zemin olduğunu sanmıyorum. İstanbul'dan Fransız Savaş Bakanlığı'na gönderilen Türk kaynaklı bir istihbarata göre, B/G (herhalde kod adı olacak) Karabekir'le Mustafa Kemal'e direnmesi için görüşüyormuş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 215, s. 64.

224 *Nutuk*, c. II, s. 474-75. Karabekir cephede bulunduğu için 15. Kolordu vekâletle yönetiliyordu.

225 Karabekir, s. 884-85.

226 *Nutuk*, c. II, s. 476-77.

227 *Nutuk*, c. II, s. 476-78; Karabekir, s. 886-87.

228 *Nutuk*, c. III, s. 1234; *Nutuk*, c. II, s. 480, 485, 482, 487; Karabekir, s. 890. Atatürk'ün yazdığına göre, Arif, Hüseyin Avni'yi Erzurum valilik vekâletine önerdiğinde, Karabekir onun yedek teğmen olarak sahnelerde subayları eğlendiren, "vasat" (sıradan) bir adam olduğunu, onu vali vekili yapmanın hükümeti oyuncak yapmak olacağını söylemiş. *Nutuk*, c. II, s. 480.

229 Karabekir, s. 889-92. Telgraf işi Mithat'ın divan-ı harbe verilmesi üzerine ortaya çıkmış. Karabekir'in yazdığına göre divan-ı harpten sonra Mithat Ankara'ya gönderilmiş, orada affedilmiş.

230 Karabekir, s. 929, 833-34; Aslan, *a.g.e.*, s. 98. *Albayrak* sahibi Mithat bu sırada Erzurum Maarif Müdürlüğü'ne getirilmiş bulunuyordu. Mithat'ın bu göreve getirilişi ne ölçüde yasaya uygundu, ne ölçüde Arif'in olupbittisiydi bilmiyorum. Erzurumlu Cevat (Dursunoğlu) da Türkiye Komünist Teşkilatı Kongresi'nde (11 Eylül) *Albayrak*'ı halkı Bolşevik devrime doğru götüren bir yayın olarak tanımlamıştı. Cevat bununla da kalmıyor. Anadolu'nun "şimdiki hükümeti son ideal" hükümet olarak kabul etmediğini öne sürüyordu. Aslan, *a.g.e.*, s. 225-26 (bkz. D. Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum, 1991).

231 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 192, 195, 211, 233. Avcıoğlu'na göre Halk Hükümeti düşüncesinin arkasında Upmal'ın telkin ve propagandaları vardı. Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. II, s. 635-37.

232 Karabekir, s. 877, 848-49, 841, 846. Başarılıyken davranış biçimlerine aldırmayan, ama başarısız olunca ve/ya da yolunu ayıracağı zaman ahlakçı kesilenlere ne demeli? Fırsatçı ahlakçı mı, yoksa fırsatçı gerici mi? Enver'in "Damat" oluşu da birçokları için çekici bir nitelikti. Karabekir, Van Valisi Mithat Bey için de "Hayat-ı hususiyesi iyi bir şekilde değil" diyor, "işret ve kumarından" söz ediyordu. Karabekir, s. 781.

233 Nur, *a.g.e.*, c. III, s. 668-71. Ankara ile zıtlaştığı zaman, Arif ve H. Avni'nin, belki de Mithat'ın Erzurum maarif müdürü olması dolayısıyla, Ankara ile haberleşmek için Maarif Vekili Rıza Nur'u araya koymaları dikkat çekiyor. *Nutuk*, c. II, s. 483.

234 Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, s. 52-56. Mithat'ın komployu boşa çıkartmış olması iddiası kardeşinin onu aklamak girişimi gibi yorumlanabilir.

235 *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 47-48.

236 Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Bir Sürgün* romanının 2. kuşak Jön Türk kahramanı Hikmet, Paris'te Marksçı kimi devrimcilerle tanışır, fakat onların düşüncelerine yabancı kalır.

237 Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berge, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, s. 16-17. Bu kaynağa göre Osmanlı'da sosyalizm ya da komünizm uzun zaman ve çok kez "istirak-ı emval ve iyal" (mülk ve kadın ortaklığı) olarak anlaşılmıştır.

238 Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*, s. 28-36. İstanbul'daki Sovyet yetkilisinin Albay İlyaçev olduğu söyleniyor. Havza'daki sorumlunun Budu Mdivani olabileceğini Perinçek tahmin ediyor. Burada belirtilmesi gereken bir nokta Havza'da Budyonni ile görüşüldüğünü söyleyen Hüsamettin Ertürk'ün, Ali Fuat Cebesoy gibi az güvenilebilecek bir kaynak olduğudur. Doğrusunun, Mustafa Kemal'in Odessa'dan Karadeniz bölgesine gönderilen, Mustafa Suphi'nin arkadaşlarından olan birileriyle görüştüğü biçiminde olduğu anlaşılıyor. Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 108; Gökay, *a.g.e.*, s. 82 (Mustafa Suphi, *Mustafa Suphi Kavgası ve Düşünceleri*, s. 70-71'den.) 1919 yılı içinde Çiçerin'in Türkiye'ye yönelik iki iletisi olmuştu. 15 Şubat'ta Türklerle Ruslar arasında dostluk isteyen bir önerisi olmuştu (G. K. Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler*, c. III, s. 154-61'den). Bir de 13 Eylül'de Türk amele ve köylülerine, onları Sovyetleşmeye çağıran iletisi vardı (Degras I, s. 164'ten). Jaeschke, s. 17, 64; Akın, *a.g.e.*, s. 53.

239 Bu teması önlemek için İtilaf ve müttefikleri 10 Ocak'ta Gürcistan ve Azerbaycan hükümetlerini tanıma kararı aldılar. Oysa İngiltere 1919 Martı'nda Kafkaslar'daki askeri birliklerini çekmek kararı aldı ve 1919 sonunda ancak Batum'da bir garnizon bırakabildi. 4/7/1920'de Batum'u da boşalttı. İngiltere o sırada hem Türkiye'yi, hem Kafkaslar'ı işgal edecek güce sahip değildi. Böylece Türkiye ve Boğazlar üzerinde odaklandı (Gökay, *a.g.e.*, s. 88, 76-78). İtilaf'ın son umudu ABD'ye Ermenistan mandasını kabul ettirmekti. ABD 29/8/1919'da bu öneriyi reddetti. Kaya Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia*, s. 181-85.

240 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 304; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 10-11. İleti Karabekir'in hazırladığı bir metin esas alınarak yazıldı. Karabekir'e tellendi. O, bazı rötuşlarla bunun Trabzon'dan (7/8 Mayıs) Mülazim İbrahim Efendi eliyle Moskova'ya ulaştırılmasını sağladı. Demek ki "Atatürk'ün Lenin'e yazdığı bir mektup" söz konusu değildir. "Atatürk'ün Sovyet hükümetine bir iletisi" söz konusudur. Sarıhan'ın belirttiğine göre, kimileri aslı Sovyet arşivinde bulunmadığı için "mektubun" uydurma olduğunu ileri sürmektedirler. Ne var ki, Moskova görüşmelerinde Çiçerin'in Mustafa Kemal'in iletisinden söz etmiş olduğu anlaşılıyor. Esasen, Atatürk Lenin'e mektup yazmış olsaydı, Lenin'in değil de, Çiçerin'in yanıt vermesi tuhaf olurdu. Saime Yüceer, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, s. 111-12, 127. Kazancyan'a göre "mektup" Sovyet arşivinde vardır. Rem Kazancyan, *Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri* (İstanbul, Kaynak Y., 2000), s. 21-22. Atatürk, Büyük Millet Meclisi hükümetinin dış siyasette aldığı ilk kararın Moskova'ya heyet gönderme kararı olduğunu belirtiyor. *Nutuk*, c. II, s. 460.

241 Moskova'ya gönderilen heyete verilen yönergede amacın Misak-ı Milli sınırları içinde tam bağımsızlığın sağlanması koşuluyla Rusya ile yazgı birliği yapmak olduğu belirtildi. Boğazlar'la ilgili olarak bütün Karadeniz ülkelerinin bunlardan serbestçe yararlanması esası konduktan sonra, Karadeniz Boğazı'nda tahkimat yapılmamak, İs-

tanbul'a Rus donanmasının gelmesi bizim onayımıza bağlı olarak, tahkim edilecek Çanakkale Boğazı'nda Ruslarla ortak savunma yapılması çözümü getirildi. Oysa Karadeniz Boğazı tahkim edilmezse Rus donanması, onayımız olmasa da İstanbul'a gelebilecekti. Bu sakat düşünce Türkiye'nin o sıradaki çaresizliğinin bir göstergesi olsa gerek. Yüceer, *a.g.e.*, s. 119-20.

242 Yüceer, *a.g.e.*, s. 114-15; Osman Okyar, *Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, s. 83-84. Çiçerin mektubunda Ermenistan'a harekât yapılmasına karşı olduklarını açıkça belirtmemişse de, onun mektubunu 14 Haziran'da Trabzon'a getiren kurye İbrahim, Rusların bunu dış dünyada Rusya'yı ve Türkiye'yi zor duruma sokacağı için istemediklerini haber vermişti. Harekât yapılmazsa 60 bin tüfek, 122 top, yarısı altın 2 milyon lira vereceklerini söylemişler. Onun üzerine Doğu harekâtının kesinlikle ertelendiği yönündeki kararını 20 Haziran'da Mustafa Kemal Karabekir'e bildirdi. Yüceer, *a.g.e.*, s. 124; Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 82.

243 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 338-39; Yüceer, *a.g.e.*, s. 116-18; Okyar, *a.g.e.*, s. 84-85.

244 Mete Tunçay, "1293 Kanun-u Esasi'sinin Son Tadilleri", *Armağan: Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı*, s. 228-30; Aslan, *a.g.e.*, s. 89, 271-73.

245 Yüceer, *a.g.e.*, s. 127-36; Okyar, *a.g.e.*, s. 85-89. Daha baştan (1 Mayıs) Mustafa Kemal, "... Vatanımızın hiçbir parçasını kimseye hediye etmek niyetinde değiliz," demişti. *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 8. Ağustos'ta Bitlis Valisi Hüsnü Paşa Barış Antlaşması'nda Bitlis'in Ermenilere verilmesi olasılığı dolayısıyla ailesini getirip getirmemeyi Karabekir'e danıştı. Karabekir 28 Ağustos telinde milletin Bitlis'in yazgısını Erzurum ve Sivas Kongrelerinde belirlediğini, gerçi İstanbul'da birkaç vatansızın "külliyetli para" karşılığında orayı da verdiklerini, fakat milletin bir karış yer bile vermeyeceğini, Erzurum sınır boylarında bile memur ve subayların aileleriyle oturduklarını bildirdi. Karabekir, s. 862.

246 Ekim sonundaki İngiliz istihbarat raporu şöyle diyordu: "Görüleceği üzere bütün ulusçu bakış açısı Sevr Antlaşması'nın gözden geçirilmesi, daha doğrusu iptali üzerinde odaklanmış bulunuyor ve Yunanlıların açık askeri üstünlüklerine ve Bolşeviklerden beklenen yardımın kuşkulu olmasına karşın ulusçu önderlerde sonunda başarılı olacaklarına dair neredeyse gizemli (mistik) bir inanç egemen." Foreign Office 371/5172, E 14269/262/44 (5 Kasım).

247 Perinçek, *a.g.e.*, s. 53.

248 Yüceer, *a.g.e.*, s. 125-26. M. Perinçek ilk Sovyet elçisinin Şalva Zuraboviç Eliava olduğunu, fakat hastalandığı için gelemediğini söylüyor. Yüceer Karabekir'e, Perinçek de Sovyet belgelerine dayanmaktadır. Perinçek'e göre Budu Mdivani 1921'de Ankara'ya elçi atandı ve fakat 5/3/1921'de güven mektubunu sundu, Mayıs sonunda ayrıldı, yerine Sergey Petroviç Natsarenus atandı. Karabekir belki Budu Mdivani'yi kardeşi ve Menşevik Gürcistan hükümetinin Türkiye temsilcisi Simon Mdivani ile karıştırmaktadır. Simon Mdivani Sovyet-Kemalist yakınlığını önlemek için çalışmaktaydı. Perinçek, *a.g.e.*, s. 66-67, 105.

249 Kazancyan, *Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri*, s. 22. Gökay'a göre Sovyet yardımının arkasında Almanya da vardı. Ama bu iddianın dayanakları pek yok gibi görünüyor (s. 85-86).

250 Sovyet yardımlarının büyüklüğü ve önemi için Yerasimos'a bakılabilir (*Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 629-36). Kazancyan'a göre ise çok sayıda belgenin gösterdiği gibi, birçok yazarın iddialarının tersine Rusya'nın askeri ve maddi yardımı sınırlı olmuş. Kazancyan, *Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri*, s. 23. Yerasimos'un ulaştığı sonuç daha

doğru görünüyor. Henüz Moskova Antlaşması aylarca uzakta olmasına karşın, Sovyet temsilcisi Upmal'ın 200 kilo altınla Ankara'ya ulaşması (4 Ekim) *Hâkimiyet-i Milliye*'ye Türk-Bolşevik ittifaknamesinin imzalandığını duyuracak kadar cesaret vermişti. Doğru olmasa da böyle bir haberin Batı Cephesi'nde olduğu denli, Konya isyanını bastırmakla görevli kuvvetlere de güç kaynağı olmuş olduğu açıktır. Bolluk, *a.g.e.*, s. 82-83. Karabekir, 8 Eylül'de 200 küsur kilo altını alıkoyduktan sonra gerisini (200 kilo?) Upmal'la Ankara'ya gönderdiğini yazıyor. Karabekir, s. 882. İkinci parti olan 1 milyon altın ruble 9 Ekim'de Trabzon'dan Erzurum'a, üçüncü parti olan 1,5 milyon altın ruble Tuapse'den yola çıkarıldı. Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 204 (Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, c. VII, s. 167'den). İkinci partinin Trabzon'dan Ankara'ya Erzurum yoluyla gönderilmesi deniz yolunun (Samsun ya da İnebolu) güvensiz olmasından kaynaklanıyordu diye tahmin edilebilir.

251 Perinçek, *a.g.e.*, s. 65, 252. Maslahatgüzar durumunda olsa da nihayet elçilik kâtibi olan Upmal'ın içişlerimize karışarak, adeta ısrarla Türk ordusunun da Kızılordu gibi siyasallaştırılması gerektiğini savunduğu, Mustafa Kemal'in de sabırla yanıtlar verdiği dikkati çekiyor. Bu, bir bakıma münasebetsizlik sayılabilir, bir bakıma Türkiye'nin zayıflığını gösterir, bir bakıma da Sovyetler'in Büyük Millet Meclisi hükümetini ne denli benimsediğinin bir işareti sayılabilir.

252 *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 278, s. 63-64 (Defrance'ın 9 Ağustos'ta merkeze bildirdiği).

253 Tekeli-İlkin, *a.g.m.* Program ilk kez 11 Ekim 1920'de Ankara'da *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesinde yayımlandı. Ama A. İhsan bir süredir bu düşünceleri savunduğuna göre programın bu tarihten önce yazılmış olması olasıdır.

254 Tekeli-İlkin, *a.g.m.* Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*. Birinci kaynakta Mesleki Temsil ile Mesai programları karşılaştırılmakta ve ikisinin arasındaki önemli fark ve benzerlikler gösterilmektedir (s. 399-402). Orada Mesleki Temsil programı siyasal partilerin varlıklarını kabul etmemektedir denilmesine karşın (s. 399) işaret ettiğim gibi bir "Fırka" adına olduğu mukaddimede iki kez belirtilmiştir (s. 424).

255 *Nutuk*, c. II, s. 467-71; Mete Tunçay, "1293 Kanun-u Esasi'sinin Son Tadilleri", *Armağan: Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı*, s. 130-51, 393-97. Tunçay'ın sunduğu Yeşilordu Talimatnamesi'nden örgütün Asyacı (Avrupa karşıtı, "Asya Asyalılarındır"), kapitalizm karşıtı olduğu, fedaileri, örgüte girişteki usulleri, gizliliği, hainleri idam etmesiyle İttihat ve Terakki'nin 1908 öncesini andırdığını söyleyebiliriz. Önemli bir özelliği her muharebe ve askerliği "nefretle" karşılamak, devrim gerçekleştiğinde halkı askerlikten kurtarmak amacıydı (ordu düşmanlığı). Sosyalizmin İslamiyete ne denli benzediği ve Yeşilordu'nun sosyalizmden yararlanmak ve ona yardımcı olmak amacını güttüğü belirtiliyordu. Tunçay, Yeşilordu'nun 1920 sonbaharında feshedildiğini, Jaeschke'nin fesih tarihini 29 Eylül olarak verdiğini yazıyor (s. 147). Nâzım'ın İstiklal Mahkemesi'nde anlattığına göre, Mustafa Kemal Yeşilordu'yu ilk kez kapatmak istediğinde kendisiyle Yunus Nadi, paşayı ziyaretle kararından caydırmışlar (s. 154). Jaeschke'de böyle bir fesih tarihi yok.

256 Tunçay, "1293 Kanun-u Esasi'sinin Son Tadilleri", *Armağan: Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı*, s. 421-23. Halk Zümresi Programını Yunus Nadi yazmış (s. 154).

257 *Nutuk*, c. II, s. 500-501; Tunçay, "1293 Kanun-u Esasi'sinin Son Tadilleri", *Armağan: Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı*, s. 153-54.

258 Tunçay, "1293 Kanun-u Esasi'sinin Son Tadilleri", *Armağan: Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı*, s. 177-85, 387-92.

259 Perinçek, *a.g.e.*, s. 248-50. Görüşme tutanağı Mustafa Suphi'nin Stalin'e sunduğu raporda yer almaktadır.

260 Aslan, *a.g.e.*, s. 269, 279-80. Bütün bu belgelerde Mustafa Kemal'in bağımsızlık ısrarı dikkat çekiyor.

261 Kurultayla ilgili bilgiler için Aslan'dan (s. 130-207) yararlandım.

262 Tunçay, "1293 Kanun-u Esasi'sinin Son Tadilleri", *Armağan: Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı*, s. 182.

263 Aslan, *a.g.e.*, s. 197.

264 Aslan, *a.g.e.*, s. 207-42. Ankara hükümeti kongreye katılmaları önlemeye çalışmış (s. 215) fakat Türkiye Komünist Teşkilatı (TKT), kongresini Şark Milletleri Kurultayı'nın hemen ardından yapmak kurnazlığını göstererek belli bir katılım sağlayabilmiştir. Böylece Kurultay'a gelenlerden bir bölümü Kongre'ye de katılmışlardır. Henüz yurtlarına dönmemiş Osmanlı savaş tutsakları da hem TKT kadrolarında yer alıyor, hem de bir ölçüde Bakû'da bir "taban" oluşturuyorlardı.

265 Eylül 1919'da Türk ordusunun mevcudu şöyleydi: 1. Kolordu (Edirne) 3.993, 25. Kolordu (İstanbul) 5.964, 15. Kolordu (Erzurum) 12.701, 3. Kolordu (Sivas) 4.398, 14. Kolordu (Bandırma) 2.893, 13. Kolordu (Diyarbakır) 4.508, 20. Kolordu (Ankara) 3.396, 12. Kolordu (Konya) 5.290. Şükrü Erkal, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi*, s. 89.

266 *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, s. 4.

267 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 180-84; Karabekir, s. 465-69; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. II, s. 311-12.

268 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 254; Karabekir, s. 534-35; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. II, s. 430-31. Harekât ertelendi ama Batum ve üç livada Bolşevikliğin ilan edilmesi kararlaştırıldı.

269 Karabekir Ermenistan'da Bolşevik yönetimi kurulur ve Bolşevikler sınıra dayanırsa üç livaya "ebediyen" veda etmek gerekeceğini söylüyordu. Karabekir, s. 856.

270 Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, s. 279; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 280, 308; Karabekir, s. 606. 26 Nisan telinde Karabekir Büyük Millet Meclisi'nin izni olmadan olupbitti yapmayı önerdi, Mustafa Kemal ise sınırı geçme kararının "behemahal" Ankara'dan bildirileceğini belirtti (28 Nisan). Mustafa Kemal'in 1 Haziran günlü teli bu konudaki uzun Vekiller Heyeti kararını bildiriyordu (*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 334-37).

271 Selvi'ye göre Erzurum'daki seferberliği haber alan İstanbul hükümeti Karabekir'i "uyarmış," o da kolordu bölgesinde seferberlik ilan edilmediğini açıklamış. Herhalde burada bir yanlışlık olacak. Anadolu ile İstanbul arasındaki resmi ilişkiler Mart'tan beri kopuktu. Selvi, *a.g.e.*, s. 280.

272 Karabekir, s. 769-73, 776-77; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 337-38, 339-40. Burada söz konusu olan Soğanlı orman, dağ ve geçitleri, Karadeniz'de Rize ve Trabzon dağları arasındaki Soğanlı Dağları değildir, herhalde Sarıkamış civarı olmalıdır. Karabekir, Ermeni saldırılarını bir bir anlatıyor. '93 (Berlin Antlaşması) sınırının 10-14 kilometre ötesinde olduklarını belirtiyor. Karabekir, s. 887.

273 Cebesoy (Temel Y.), s. 513-18; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 348-51; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, c. 9, s. 347-79. Söz konusu tel Ali Fuat'ın Bolşeviklik konusunda Mustafa Kemal'in tutumunu soran, "bizzat" açılacak şifreye yanıttı.

274 Karabekir altınları hastanede tartıp (8 Eylül) 200 küsur kilo alıkoyarak gerisini Upmal'la Ankara'ya gönderdiğini yazıyor. Karabekir, s. 882.

275 Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 87. İzzet aracılığı ile İngilizlerle temaslar Ali Fuat'ın da kulağına gelmişti. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 514.

276 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, c. 9, s. 364-65. Karabekir, Ermenilerin 24 Eylül'de karargâhının bulunduğu Bardiz'e 2 uçakla 5 bomba attıklarını ve Bardiz doğusuna taar-

ruz ettiklerini, zayiatla püskürtüldüklerini, artık daha çok susmak "münasip görülmediğinden" ve zulümlerine de son vermek için taarruza geçildiğinden söz ediyorsa da, Ermenilerin uzun süredir bu tür değişik çapta saldırılar yaptıkları anlaşılıyor. Turan da Ermenilerin "baskınla" Türk topraklarına girdiklerinden söz ediyor. Ermenilerin bu son saldırısı olmasa da Türk taarruzunun yapılacağı görülüyor. Turan, *a.g.e.*, s. 202; Karabekir, s. 887. İngiliz Dışişleri'nden D. G. Osborne'un 16 Kasım görüşüne göre Ermeniler kendilerine duyulan yakınlığa güvenerek Trabzon'u Mütefikler'in ya da Yunanlıların işgal etmesini bekliyorlarmış. Foreign Office 371/5172, E 14131/262/44.

277 Belen, *a.g.e.*, s. 240-52; Karabekir, s. 893 vd. Karabekir, bütün bu harekât sırasında Ermeni halkına "en ufak" bir saldırı olmadığını ve ABD Yardım Heyeti'nin de buna tanık olduğunu yazıyor ve Heyet'in bu yöndeki telini veriyor (s. 897-98).

278 Karabekir, s. 903; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 359-60.

279 Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over the Taurus, 1918-1922*, s. 123-36, 243. Zeidner subaylıktan gelen bir Amerikalı araştırmacı. Yan tutmamaya çalışıyor, ama nedense bölgede "ortalığın karışmasının" başlangıcı olarak kabul ettiği Maraş ayaklanmasının çıkmasında Atatürk'ün rolü olup olmadığını, sanki o ayaklanma çıkmasaydı her şey "yolunda' olacaktı ve sanki böyle bir ayaklanmayı çıkarmak suçmuşçasına uzunca tartışıyor (s. 183 vd.)

280 Ener, *a.g.e.*, s. 167, 171.

281 Zeidner, *a.g.e.*, s. 250, 136.

282 Zeidner, *a.g.e.*, s. 259-62. Kimi Fransızların iddiasına göre Fransız askeri bölgeye ilk geldiğinde çok iyi karşılanmış, ancak Fransız bayrağı altında ve Fransız üniforması içindeki Ermenilerin yaptıklarını görünce iş değişmiş. 1919 boyunca Suriye ve Kilikya yüksek komiserinin resmi sıfatı "Suriye ve Ermenistan yüksek komiseri" idi. Picot 1919 sonunda Sivas'a geldiğinde bu sıfatı sorun olmuştu. Akyüz, *a.g.e.*, s. 121-23.

283 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 581; Akyüz, *a.g.e.*, s. 127-28.

284 Zeidner, *a.g.e.*, s. 250-52; Ener, *a.g.e.*, s. 197-98; Akyüz, *a.g.e.*, s. 123. Zeidner'e göre Gouraud Eylül ortasında bölgeyi boşaltacaklarını duyurmuş. Ben bu bilgiyi doğrulayan bir kaynağa rastlamadım. Adana Genel Valisi Albay Brémond 4 Eylül'de Adana'dan ayrıldı. Ener, *a.g.e.*, s. 223.

285 Zeidner, a.g.e, s. 256-7; Ener, *a.g.e.*, s. 238 vd. Konya isyanı Fransızlara çok yaramıştır, genel olarak isyanların Yunanlılara yaradığı gibi.

286 Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 241; *Times*, 25/8/1920; *Meclis-i Vükela Mazbataları*, s. 220, 423, 425 (4, 5/9/1336); Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 224. Darüleytam umum müdürü yetimlerimizi kimse düşünmüyor diye yakınıyordu. (*Akşam*, 24 Mayıs), Sarıhan, *a.g.e.*, c. III, s. 55.

287 "Atatürk'ün Açtırdığı İlk ve Son Dâvâ", *Yakın Tarihimiz*, c. I, s. 6-9.

288 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, s. 27-28.

289 Cemal'le ilgili başka bir bilgiye rastlayamadım. Ama mektupta anlatıldığı üzere Zübeyde Hanımları sık sık ziyaret etmesi, çağrılırsa Mustafa Kemal'in yanına gidebilecek durumda olması hayli yakın olduğunu, subay ya da memur olmadığını, genç bir insan olduğunu bize anlatıyor. Yine genç oluşu, Zübeyde Hanım mektubu dikte ederken onu düzeltmemiş, hiç değilse uyarmamış olmasını açıklıyor olabilir.

290 İşgal altındaki İstanbul üzerine bilgilenmek için Bilge Criss'in, J. G. Bennett'in kitaplarına, C. R. Johnson'un yayın yönetmeni olduğu çalışmaya bakılabilir. Ayrıca bkz. Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*. İşgalin iktisadi yönü için: Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi*.

291 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 270 (30/6/1336). Aynı gün alınan bir karardan, İtilaf'ın İstanbul Belediyesi'nin gemilerden aldığı bir resmi ödemeyi reddettiğini öğreniyoruz (no. 268).

292 *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 219, 189 (8/5/1336).

293 Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*, s. 235-36. İlginç tanıklıklar içeren şu yapıta da bakılabilir: Pelin Böke, *İzmir 1919-1922*.

294 Berber, *a.g.e.*, s. 254-55.

295 Berber, *a.g.e.*, s. 266.

296 Berber, *a.g.e.*, s. 267 vd. Steryadis İslam hukukunda da uzmandı. Söylendiğine göre İzmir'e atanmasından iki ay sonra ABD temsilcisi Horton'a Küçük Asya'nın Yunanistan'ın mezar taşı olacağını söylemiş. Steryadis 22/5/1919'da göreve başlamış.

297 Berber, *a.g.e.*, s. 291-3.

298 Berber, *a.g.e.*, s. 295-99, 305-306. Müslüman Hizmetleri'nin müdürü Dimitrios Vuduris idi. İzmir'de Yunanlıların oluşturdukları Müslüman Hizmetleri Müdürlüğü'ne koşut olarak İstanbul hükümeti de işgal ve Sevr Antlaşması uygulamalarına göre yeniden örgütlenirken Şeyhülislamlık'ta bir Cemaat-i İslamiye Teşkilatı oluşturmak üzere bir komisyon kurmaya karar verdi. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 220, 436 (8/9/1336).

299 Berber, *a.g.e.*, s. 407.

300 Berber, *a.g.e.*, 403-28; Kâmil Su, *Sevr Antlaşması ve Aydın (İzmir) Vilayeti*, s. 16-32. Yunanlılar ders programlarına da karışmışlar, Malumat-ı Vataniye (Yurttaşlık Bilgisi) dersini kaldırıp, tarih derslerinin içeriğine el atmışlar, 1921-22 ders yılında ilk, orta dereceli okullarla medreselere Yunanca dersi koymuşlardır. Anlaşılan, amaçlarına aykırı bulmadıkları medreselere pek dokunmamışlardır (Su, *a.g.e.*, s. 49). Bununla birlikte, birçok medresede göçmenler barındırıldığı için bunların da rahat çalışamadıkları tahmin edilebilir. Bu arada Milli Kütüphane'nin adı İslam Kütüphanesi, Maarif Müdürlüğü'nün adı Mekâtib-i İslamiye Maarif İdaresi olmuştur (Berber, *a.g.e.*, s. 408). Manisa, Aydın, Ödemiş'te bulunan sultaniler, idadi düzeyine indirilmiştir (Su, *a.g.e.*, s. 45).

SONUÇ
(Sayfa 341-359)

1 I. Bölüm'ün 358. dipnotu. Yukarıda I. Bölüm'ün 194. dipnotunda Fransız devlet adamlarından Briand'ın 25/6/1920'de parlamentoda, "Türkiye'yi ortadan kaldırmak Müttefikler'in savaş hedeflerinden biri idi," demiş olduğunu gördük. Yine 8 Eylül 1920'de *New York Times*, "Avrupa'dan süpürülen Türklerin dünya siyaset sahnesinden de bir daha dönmemek üzere silinip gitmeleri başlıca dileğimizdir," diyordu (I. Bölüm, 289. dipnotu).

2 Rumeli'den kovulmak da kuşkusuz başlı başına bir travmaydı. Bunu Atatürk, "... Türklerin Rumeli'den çıkarılması gibi her Türk'ün kalbinde ebedi ve elim bir hicran yaşatan büyük felaket hadisesi..." diye tanımlıyor, *Nutuk*, c. II, s. 886.

3 Örneğin, günümüzde kimi Batılıların Türkiye'nin AB'ye alınmasını, hem de hararetle savunmaları akla geliyor.

4 *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, c. I, s. 135.

5 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 38-43. Kaçma olayları çok olduğundan, idam cezası "devamlı" kaçanlara veriliyordu (s. 74).

6 Örneğin I. İnönü Savaşı'nda Türklerin bir subayına 20 er düştüğü halde, Yunanlıların bir subayına 37 er düşüyordu. Sakarya'da bizim subayımıza 18 er, Yunan subayına 32 er düşüyordu. Büyük Taarruz'da Türklerde bir subaya 23, Yunanlılarda bir subaya 33 er düşüyordu.

7 Çanakkale'deki parlak zafer ordunun arkasında hem demokratik-ulusçu iktidarın, hem de sarayın bulunmasından kaynaklanıyordu.

8 Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* adlı kitabında, Türk-Yunan savaşının, aslında bir Fransa-İngiltere savaşı olduğunu yazacaktır.

DİZİN

Abbas Hilmi (Yanbolulu) 33
Abdullah Avni (Hafız) 225
Abdullah (Dürrizade) 16, 18, 188, 204
Abdullah Paşa 249
Abdullah Şefik (Çankırı mutasarrıfı) 10
Abdullah Ziyaettin 238
Abdurrahman Şeref 10, 114
Abdülaziz 271, 279
Abdülaziz Çaviş 293
Abdülaziz Mecdi 17, 20
Abdülhak Hamit 183
Abdülhalim Çelebi 49-51, 55, 59-60, 187, 222, 245
Abdülhamit (II.) 10, 62-63, 88, 114, 203, 206, 257, 269, 272, 346, 348-49
Abdülkerim Paşa 32
Abdülmecit 62-63, 116, 183, 221-23, 269, 277, 279-86, 346-47
Abdülvahap (mebus) 70, 74
Abul Kasım 118
Adıvar, Adnan 33, 53, 303, 316
Adıvar, Halide Edip 155, 230-31
Adil Bey (Dahiliye nazırı) 189, 351
Ahmet Anzavur 6, 8-9, 17, 21-27, 35-36, 48, 72, 75-79, 84-86, 88, 120, 135, 187, 189, 237, 263, 267, 352, 361-62
Ahmet Besim (Vali vekili) 339
Ahmet Cemal Paşa 229
Ahmet Dimo (Dino) 214
Ahmet Halim 128
Ahmet Hamdi Paşa (Kiraz) 82, 189, 249, 275-76, 284
Ahmet Hamdi (kadı) 70
Ahmet Hamdi (Yüzbaşı) 270
Ahmet İzzet Paşa (Furgaç) 32, 214, 229 *ayr. bkz.* İzzet Paşa
Ahmet Rasim Avni Efendi 236
Ahmet Refik 236-37
Ahmet Rıza 32, 59, 122, 305, 365
Ahmet Rifat Bey (Halil Rifat Paşazade) 236
Ahmet Samim Bey 270
Ahmet Şefik 122
Akif (dava vekili) 242
Alfred Rüstem 32
Ali Firuzan 229
Ali Fuat (Cebesoy) 32-34, 40, 68, 71, 73, 77, 159, 194, 229, 242, 288, 290-91, 326
Ali Galip Bey (Mamuretülaziz valisi) 21, 26, 167, 269, 289, 345, 351
Ali Hamit Bey 224
Ali Haydar Bey (Mithat Paşa'nın oğlu) 271
Ali Munis 17
Ali Nadir 189
Ali Remzi 248
Ali Rıza Paşa (Sadrazam) 13, 18, 20, 114, 183, 224, 229, 237, 294, 350
Ali Rıza Bey (Edirne valisi) 136
Ali Rıza Efendi 59
Ali Rüştü (Bosnalı) 168-69, 183, 189, 201, 236-37
Ali Saib Bey 339
Ali Şükrü Bey 47, 52, 55, 59-60, 117, 192
Allenby 117
Alparslan 124
Altay, Fahrettin 23, 33, 35-36, 183, 199-200, 288
Ankelos 224
Anzavur *bkz.* Ahmet Anzavur
Arif Bey (Kaymakam) 69-73, 121
Arif Hikmet Bey 89, 272
Aristidi 276
Arlotta 260-261
Asaf Talat 224
Aslan, Yavuz 159
Asquith 7
Atalay, Besim 55, 60, 193
Atatürk, Mustafa Kemal 11, 22-23, 32-53, 55, 57, 61-63, 66-67, 71-72, 80, 86, 93, 98 100-104, 119, 121-24, 127, 134-36, 156-57, 160-62, 271, 165, 167, 169, 172, 190-95, 203, 214-15,

217, 219, 224, 229-31, 243, 248, 253-54, 267, 281-83, 286-89, 292-300, 302-10, 312, 315-22, 323-29, 334-36, 344, 346-47, 352, 354-59
Atıf Efendi (İskilipli) 203
Atıf Bey 271
Avni Bey (Yüzbaşı) 65-66
Avni Paşa 223, 302
Aynacıoğulları 88, 244
Azaryan 276
Aziz Efendi 164

Badıllı aşireti 95
Badi Bey 172
Bahri Bey 244
Bahtiyar aşireti 93, 97
Bartınlı Ali 74
Bayar, Celal 192
Baykal, İsmail 284
Bayur, Yusuf Hikmet 155-56
Behiç Bey (Albay) 32
Behzat Bey (Albay) 17, 137
Bekir Sami *bkz.* Kunduh, Bekir Sami
Bele, Refet 33-34, 42, 69, 73-74, 245-47, 262, 317
Belen, Fahri 263, 288, 328
Bellioğlu, Sırrı 52, 186, 304
Bennett 284
Berzeg Safer 65, 73
Besarya 12
Beyazıt 283
Bıyıklıoğlu 136, 170
Bilsel, Cemil 119, 129
Bismark 178
Blaker 277
Boyacıoğlu Hacı Hamdi Emin 70
Börekçi, Mehmet Rifat 33, 39, 58
Bremond, Edouard 329-31
Bridges, Tom 161, 291

Cachin 98
Cafer Tayyar (1. Kolordu komutanı) 32, 134-37, 170-71
Caix 99
Calthorpe 8, 130
Cami (Baykurt) 33, 53, 281, 303
Canbulat, İsmail 163
Cantekin, Mustafa 316
Cavit Bey 32, 272, 292
Cecil, Robert 7
Celal (Gördesli) 245
Celal *bkz.* Çapanoğlu Celal
Celal Bey (Adana valisi) 39
Celalettin Arif 33, 37-38, 50, 52-53, 59, 231, 297-304, 315, 317, 322, 328, 355
Cem Sultan 283
Cemal Paşa 45, 114, 203, 292-93, 309-10, 344
Cemal Bey (Ziraat nazırı) 206
Cemal Bey (Konya valisi, sadaret müsteşarı) 167, 189, 232-38, 243,
Cemal Bey (Mustafa Kemal'in akrabası) 336
Cemalettin (Şehzade) 24
Cemalettin Efendi (Şeyhülislam) 12
Cemalettin Efendi (Kırşehir mebusu) 51
Cemil, Cemil Paşa *bkz.* Topuzlu, Cemil
Cemil Çeto 93
Cenap Şahabettin 182
Cevat Bey (müdür) 301
Cevat Paşa 114
Cevat *bkz.* Refi Cevat
Crowe, Eyre 211
Curzon 8-9, 92, 100, 130, 160, 172, 210-12, 214-15, 220, 223, 252, 265, 278, 286

Çakmak, Mustafa Fevzi 33, 35, 40-41, 49-50, 53, 114, 121, 195, 288
Çalışlar, İzzettin 288
Çapanoğlu Celal 87-88, 90
Çapanoğlu Edip 87, 90
Çapanoğulları 87-90
Çarıklı, Hacim Muhittin 36, 127-28, 192 *ayr. bkz.* Hacim Muhittin
Çelebi *bkz.* Abdülhalim Çelebi
Çerkes Bekir 76
Çerkes Ethem 24, 69, 71-74, 79, 87, 89-91, 102, 186, 230, 241, 267, 315-16, 343, 356
Çerkes Reşit 316
Çiçerin, G. V. 191, 195, 293, 306-307, 309-11, 326-27, 358
Çoban İsmail 128
Çolak İbrahim 68-69, 72-74, 244
Çopur Musa 90
Çubukçuoğlu Sabri 70

d'Esperey 22, 103
d'Ormesson 291
Damadyan, Mihran 332
Damat Ferit 3-9, 11-16, 18, 20-23, 25-32, 39-41, 46, 48, 56, 61, 65, 72, 75-80, 82-84, 91-93, 101, 106-108, 113, 116, 119-20, 122-23, 125, 127-38, 160, 162-64, 167-71, 174, 178, 182-85, 188, 191, 197, 199-202, 204-207, 210, 212-17, 219-25, 228, 230-35, 239-40, 245, 247-50, 252, 254-55, 257-65, 267-69, 271, 277-81, 284-86, 325, 335-36, 345, 347-51, 353, 356
Davidoviç, Apostol 336
De Bon 116
De Bourgogne 136
De Robeck 5-8, 15, 92, 119, 121, 129-30, 133, 171-72, 200, 205-207, 210-12, 214-17, 219-20, 223, 247-48, 253-54, 259-61, 263-65, 277-79, 281, 284, 286, 347
Defrance 22, 101, 108, 211, 216-17, 247, 252, 258-61, 287
Deli Hacı 244
Deli Ömer çetesi 88
Demir Asaf 247
Demirci Efe 23, 40, 114
Denikin 54
Dersiam Ata 236
Dilşat Hanım (Mahmut Şevket Paşa'nın eşi) 271
Dirik, Kâzım 297
Doğan Ali 243
Dönmez, Cengiz 275
Dramalı Rıza 127-28
Dufieux 39-40
Dürrizade *bkz.* Abdullah Dürrizade
Düzgören, Seyfi 306

Ebubekir Hazım 205, 225
Edmonds, W. S. 279
Edwards 107
Eğri Ahmet 74
Ekrem Bey 17
Emin (Bursa mebusu) *bkz.* Operatör Emin
Emin Bey (merkez komutanı) 182, 248
Emin (Mersin mebusu) 187
Emin Bey (sadaret müsteşarı) 338
Emin (Van mebusu) 187
Emin Âli Bey (Bedirhanzade) 236
Eminoğlu Osman 164
Emir Ali 7
Emir Paşa 52
Enver Bey (Erkân-ı Harbiye-i Bahriye reisi) 276
Enver Paşa 5, 7-8, 13, 32, 127, 164, 229, 271-72, 292-93, 295-96, 302-303, 310, 321-23, 355
Eren, Hüsnü 330
Ertegün, Münir 174
Ertuna, Hamdi 69, 71-73, 76, 89, 242, 245
Esat Bey (müsteşar) 174
Esat Efendi 16
Eşref (Kuşçubaşı) 68
Ethem *bkz.* Çerkes Ethem
Ethem Bey (Şura-yı Devlet reisi) 200
Ethem Bey (Kaymakam) 243
Evrenoszade Sami 236
Eyüp Sabri 316

Fahrettin (Burdur) 187
Fahrettin (nazır) 5, 106, 169, 183, 189, 201, 205
Fahrettin Bey *bkz.* Altay, Fahrettin
Fatin Bey (Eskişehir mutasarrıfı) 31
Faysal 102, 104, 148
Fehmi Bey 85
Fehmi (miralay) 17
Ferhat (miralay) 17
Feride Hanım (Resneli Niyazi'nin eşi) 271
Ferit *bkz.* Damat Ferit
Fettah (Kaymakam) 17
Fevzi, Fevzi Paşa *bkz.* Çakmak, Mustafa Fevzi
Fitzmaurice, G. H. 283
Foulon 6
Frew 174, 219, 262, 278, 351
Fuat Bey (Bolu mebusu) 48
Fuat Bey (Çorum mebusu) 47, 121
Fuat Bey (müfettiş) 172, 224
Fuat Bey (Miralay) 270
Fuat (Carım, Adapazarı kaymakamı) 241
Fuat Paşa 4, 8
Fuat Paşa (Müşir) 222
Fuat Paşa (Sait Paşazade) 236-37, 239

Galatalı Şevket 292
Galip *bkz.* Yahya Galip
Galip Bey 172
Galip Kemali 122
Galip Paşa 32, 272
Gandhi 113
Garibaldi 11
Gâvur İmam 22, 24
Gazi Ahmet Muhtar 11-12
Gazi Mihal 21
George (V.) 130
George, Lloyd 9, 13, 17, 97, 116-17, 130-31, 147-49, 158, 160-61, 174, 177-78, 185, 219, 253-54, 287, 291, 337, 341, 357
Gerede, Hüsrev 48, 69, 73
Giolitti 219
Gladstone 55
Goloğlu, Mahmut 61-63, 96
Gouraud, Henri 99, 101, 331
Gökalp, Ziya 114
Gökberk, Şükrü Naili 170
Gör, Hamdi Namık 190, 316
Göztepe, Tarık Mümtaz 76, 116, 232-34, 275
Granville, Earl 171
Gregoire 140
Grekofil 108
Grey, Edward 178
Güneri, Süleyman Necati 303
Gürman, Abdurrahman Nafiz 190

H. Nâzım *bkz.* Reşit Bey
Hacı Bedir 187
Hacı Esat 172
Hacı Hamdi 26, 242
Hacı Hasan (Taşbaşlı) 246
Hacı Hasan Paşa (İzmir belediye reisi) 338
Hacı Kâmil 243
Hacı Ömer 246
Hacı Servet 243
Hacıoğlu, Salih 318
Hacim Muhittin 36, 127-28, 192 *ayr. bkz.* Çarıklı, Hacim Muhittin
Hadi Paşa 119, 179, 182, 184, 206-207, 213
Hafız İbrahim (Isparta mebusu) 190
Hafız İsmail Efendi 236
Hakkı Bey (Van mebusu) 187
Hakkı Behiç 33, 53, 61, 316-17
Hakkı Hami Bey (Sinop mebusu) 59
Halide Edip *bkz.* Adıvar, Halide Edip
Halil İbrahim (Bahriye Yüzbaşı) 128
Halil Paşa (Kut) 310, 326
Halit *bkz.* Karay, Refik Halit
Halit Bey (Sivaslı) 237
Halit Bey (Karsıalan, Deli) 298, 304
Halit Paşa 281
Hamdi (Canikli) 193
Hamdi Paşa 17, 248
Hamdi (Pirlepeli) 68
Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 33, 47, 53-55, 58, 117, 192, 230, 281
Hamit Bey (Trabzon mebusu) 193, 230
Hasan (Bursa Yenişehirli) 128
Hasan Bey (Van mebusu) 187
Hasan Fehmi (polis) 336
Hasan Fehmi Paşa Konağı 276
Hasan İzzet Paşa (Mirliva) 272
Hasan Rıza Paşa (Topçu feriki) 272
Hasan Tahsin (Uzer, Mardin mebusu) 190
Hasan Tahsin (Osman Nevres) 338
Hasan Tahsin (Polis Müdür-i Umumisi) 182, 189
Hasan Tevfik (Binbaşı) 75
Haydar Bey (Bolu mutasarrıfı) 66, 70
Haydar Bey (Vaner, Van ve Konya valisi) 98, 246
Haydaranlı aşireti 93
Hayrettin Paşa (Sadrazam) 10, 270
Hayri Bey (Kaymakam) 74
Hayri Bey (Üsküdarlı, Albay) 32
Hayri Bey (Koca Mustafapaşalı, Binbaşı) 137
Hazım *bkz.* Ebubekir Hazım
Helphand, Alexander 305
Herbert, Aubrey 7
Heslouin 101
Hilmi Bey *bkz.* Tunalı Hilmi
Hilmi Bey (Beypazarlı) 193
Hilmi Bey (Eskişehir mutasarrıfı) 265
Hilmi Paşa 206
Hoca Ahmet 245
Hoca Rasim 276
Homeros 251
Hüsamettin 164

Hüseyin (Lazistan mebusu) 48
Hüseyin Avni 297-98, 300-303, 315, 317, 322, 355
Hüseyin Bey (Gönen Müdafaa-i Hukuk reisi) 21
Hüseyin Hayrettin Bey 236
Hüseyin Hilmi Paşa 10, 12, 271
Hüseyin Hüsnü (Mirliva) 17, 228, 249, 272
Hüseyin Kâzım (Kadri, Meclis-i Mebusan reis vekili) 17
Hüseyin Nakib Turhan 282
Hüseyin Paşa (Haydaranlı aşireti reisi) 93
Hüseyin Remzi (Ticaret ve Ziraat nazırı) 183, 200
Hüseyin Selahattin Bey (Köseoğlu, 3. Kolordu komutanı, sonra Mersin mebusu) 32-33
Hüsnü Paşa 32
Hüsrev *bkz.* Gerede, Hüsrev
Hüsrev Sami 316

İbrahim *bkz.* Çolak İbrahim
İbrahim (çete reisi) 231
İbrahim (Miralay) 76, 271
İbrahim (Mutasarrıf) 77
İbrahim Ago 128
İbrahim Ethem 26
İbrahim Hakkı 68
İbrahim Süreyya 316
İbrahim Tali *bkz.* Öngören, İbrahim Tali
İhsan (Üsküdarlı) 128
İhsan (Binbaşı) 70
İhsan Bey (Beyoğlu mutasarrıfı) 17
İnanç, Kâzım 121 *ayr. bkz.* Kâzım Paşa
İnönü, İsmet 32-33, 53, 86, 89, 101, 187-90, 193-94, 288-90, 299, 301-302, 328, 352
İrfan (Binbaşı) 173
İsmail 93
İsmail Bey *bkz.* İsmail Hakkı (Gümülcineli)
İsmail Efe 23
İsmail Efendi 236
İsmail Fazıl Paşa 32-33, 51, 53
İsmail Hakkı (Binbaşı) 128
İsmail Hakkı (Burdur mebusu) 187
İsmail Hakkı (dava vekili) 69
İsmail Hakkı (Gümülcineli) 236, 238-39, 276
İsmail Hakkı (Saruhan mebusu) 187
İsmail Hakkı Bey (Tevfik Paşa'nın oğlu) 222, 271
İsmail Hakkı Paşa (Topal) 271
İsmail Hakkı Paşa (3. Ordu komutanı) 271
İsmail Safa 117, 128
İsmail Suphi 190, 192, 214
İsmail Şükrü 187, 189
İsmet Bey *bkz.* İnönü, İsmet
İzzet Bey (mebus) 272
İzzet Bey (vali) 338
İzzet Paşa 13, 114, 183, 217, 260, 281, 327, 338 *ayr. bkz.* Ahmet İzzet Paşa
İzzettin *bkz.* Çalışlar, İzzettin

Jaeschke, G. 263
Jambat 136

Kadri Bey (Diyarbakır mebusu) 193
Kako Mehmet (Kuva-yı Milliye) 24
Kâmil Bey (Akyazılı) 243
Kâmil Efendi 187
Kâmil Paşa 11-12, 168
Kandemir, Feridun 281-82
Kansu, Mazhar Müfit 62, 98
Kara Sait 5, 11, 26-27
Kara Vasıf 32
Karakeçi aşireti 93
Karakeçili Müfrezesi 69, 71, 72
Karay, Refik Halit 17, 122, 125, 171, 189, 200-201, 232, 237, 239, 276
Kayıkçı Mehmet Kaptan 128
Kâzım (Ergani mebusu) 187
Kâzım Bey (Anzavur'un adamı) 22
Kâzım Bey 68
Kâzım Karabekir 32-34, 40, 43, 51, 52, 54, 55, 66, 67, 169, 194, 229, 249, 289-291, 297-305, 315, 321, 322, 325, 326, 328, 355
Kâzım Paşa 32, 122, 215 *ayr. bkz.* İnanç, Kâzım
Keçeci Hafız Emin 23
Keçecizade Fuat Paşa *bkz.* Mehmet Emin Fuat Paşa
Keçecizade İzzet 189
Kel Sait 74
Kemalettin (Kadı) 242
Kılıç Ali 88

Kiraz Hamdi bkz. Ahmet Hamdi Paşa (Kiraz) 189, 275-76, 284
Koraltan, Refik 17, 47, 117, 193
Kozmidi 270
Köprülü Mehmet 31
Köprülülü Hamdi 79
Kör Ali İhsan 313
Kun, Bela 295
Kunduh, Bekir Sami 23, 33, 36, 39, 53-54, 192, 194, 306, 309-11, 321
Kuyucu Murat 31
Küçük Talat 314

Labonne 99, 101-103
Laffanque 67
Lafont, Ernest 103
Laporte 287, 291
Latife Hanım (Resneli Niyazi'nin kız kardeşi) 271
Laz Ahmet (Maden köyü muhtarı) 164
Lenin 54, 293, 309, 320
Leon Bey 276
Lepissier 99
Lütfi Fikri 126, 217-18, 229

Mahir Sait Bey 236
Mahmut 93
Mahmut Bey (kaymakam) 48, 67-68, 73, 81
Mahmut Beliğ 84
Mahmut Muhtar 4-5, 27, 82, 106, 129
Mahmut Nedim 8, 65
Mahmut Paşa *bkz.* Mahmut Muhtar
Mahmut Şevket Paşa 8, 10-11, 270-72, 285
Manatov, Şerif 318
Mazhar Ağa 237
Mdivani, Budu 311
Mehmed Başhempa 293
Mehmet Âbit 269
Mehmet Ali (memur) 128
Mehmet Ali Bey (nazır) 189, 237-38
Mehmet Ali Çavuş 24
Mehmet Ali Han 336
Mehmet Emin 308, 319
Mehmet Emin Fuat Paşa (Keçecizade) 166, 349
Mehmet Ertuğrul 277
Mehmet Fuat 227
Mehmet Hulusi Bey 243
Mehmet Nâzım 276
Mehmet Reşat (V.) 284, 348-49
Mehmet Sait 82, 183
Mehmet Selahattin 32
Mehmet Şükrü 52
Mehmet Zeki Efendi 207
Mehmet Zeki Paşa 31, 83-86, 121-22, 126, 184, 206, 249, 271, 273
Memduh Paşa 276
Memduh Şevket Paşa (Esendal) 309, 322
Mevlanzade Rifat 189
Mihran Efendi 232, 234
Millerand 97, 101, 103, 113, 130, 158, 162, 174, 178, 331-32
Milli aşireti 93, 95, 97
Milne 6, 8, 31, 82, 91-92, 200, 227, 248
Miltiyadi 334, 336
Mithat (Resneli Niyazi Bey'in oğlu) 271
Mithat Bey 299-303, 317, 322
Mithat Kemal Bey 17, 236
Mithat Paşa 8, 236, 271
Molla *bkz.* Sait Molla
Moore 54
Muhammed Ali 118
Muhip Bey 271
Muhittin *bkz.* Hacim Muhittin
Muhittin Baha *bkz.* Pars, Muhittin Baha
Muhittin (1. Kolordu Komutanı) 136-37, 170-71, 182-83
Muhittin (kaymakam) 272
Muhittin (yüzbaşı) 173
Muhittin Paşa (Ankara valisi) 237, 239
Muhsin Paşa 31
Muhtar *bkz.* Mahmut Muhtar
Musa Kâzım 17, 26
Mustafa Asım 185
Mustafa Bey (Afyon mebusu) 193
Mustafa Bey (binbaşı) 301
Mustafa Bey (Şebinkarahisar mebusu) 122
Mustafa Fehmi (Karacabey müftüsü) 33
Mustafa Fevzi *bkz.* Çakmak, Mustafa Fevzi
Mustafa Kemal *bkz.* Atatürk, Mustafa Kemal
Mustafa Lütfi (Siverek mebusu) 192
Mustafa Nafiz Efendi 270
Mustafa Natık Paşa 17, 20, 189, 237, 239
Mustafa Necati (Saruhan mebusu) 117

Mustafa Paşa (Nemrut) 17, 32, 127
Mustafa Sabri (Şeyhülislam) 107, 113-14, 184, 189, 203, 206, 232-35, 237-40, 257-59, 264, 274, 333
Mustafa Suphi 295, 301, 308, 319, 322-24, 327
Mustafa Taki (Sivas mebusu) 47, 58-59, 61, 187
Mutiullah (Van mebusu) 187
Muzaffer Bey (Binbaşı) 135
Müfit (Kırşehir mebusu) 44, 47, 190
Müftü Ahmet 70
Müller, Max 210
Mümtaz (Kolağası) 270
Mümtaz Bey (Vali) 269

Naci (Binbaşı) 244
Naciye Sultan 272
Nafiz *bkz.* Gürman, Abdurrahman Nafiz
Nafiz Bey 270
Namık Kemal 305, 345-46
Nasrettin Hoca 57
Nâzım (Binbaşı) 241
Nâzım (Dr.) 293
Nâzım Bey (mebus) 52, 317-18
Nâzım Bey (vali) 297
Nâzım Bey *bkz.* Öztelli, Nâzım
Nâzım Paşa 270
Nazif (Maliye nazırı vekili) 206
Nazif Bey 269
Nazif Paşa 17
Nebil Efendi 117
Necati *bkz.* Güneri, Süleyman Necati
Necati Bey (Erzurum mebusu) 117, 299
Nemrut Mustafa *bkz.* Mustafa Paşa (Nemrut)
Nevzat Bey 20
Nihat Paşa 32
Nihat Reşat (Dr.) 138
Nilüfer Sultan kabri 192
Nişan Agâh Efendi 224
Niyazi Bey (Dr.) 277
Niyazi Bey (Resneli) 271, 272
Noradonkyan 12
Nubar Paşa 332
Nur, Rıza 20, 33, 53, 303
Nurettin Bey 20, 164
Nurettin Paşa 120-24
Nuri (Bursa polis müdürü) 128
Nuri Bey (ilk Jöntürklerden) 305
Nuri Bey (Reji komiseri) 114
Nuri Paşa 31, 271
Nuri, Mustafa 318
Nuriye Hanım (İsmail Canbulat'ın eşi) 163
Nusret Bey 225
Nuşirevan, Ziynetullah 318

Ohannes Ferit 224
Operatör Emin (Bursa mebusu) 59, 128
Orbay, Rauf 33-34, 296, 335
Osborne, D. G. 24, 265
Osman (Bolu mebusu) 243
Osman (Trabzon mebusu) 73, 306
Osman Fuat (Şehzade) 347
Osman Nuri (Bolu mutasarrıfı) 68
Osman Rifat Paşa (Evkaf nazırı) 124, 183

Ömer Faruk (Abdülmecit'in oğlu) 63, 221-22, 280-84, 347
Ömer Feyzi (Şarki Karahisar mebusu) 236
Ömer Lütfi Bey (Albay) 32
Ömer Yaver Paşa 189
Öngören, İbrahim Tali 306, 321
Özalp, Kâzım 23, 36, 127
Öztelli, Nâzım 316

Paillares, Michel 108
Palmerston 166
Panayot 240
Papaz Frow, Frew *bkz.* Frew
Paraskevopulos 82, 162, 171, 291
Pars, Muhittin Baha 45, 52, 60, 316
Parvüs *bkz.* Helphand, Alexander
Pehlivan Kadri 189
Perring 6
Picot, Georges 291, 331
Postacı Nâzım 244
Prens Sabahattin 5, 240, 347

Radek, Karl 293, 295, 309
Ragıp (Kaymakam) 80-81
Ragıp Bey (Düyun-ı Umumiye komiseri) 237
Rahmi (Kaymakam) 21, 25, 81
Ramiz (Kaymakam) 26
Rasih (Antalya mebusu) 117, 190, 192

Rauf Bey *bkz.* Orbay, Rauf
Recep Paşa 17
Recep Sezai Bey (Binbaşı) 86
Refet *bkz.* Bele, Refet
Refi Cevat (Ulunay) 5, 17, 23, 85, 112-13, 115, 126, 165-66, 168, 182, 189, 205, 208, 218, 229-32, 234, 237, 240, 263, 265, 270, 335
Refik (Miralay) 75
Refik Bey *bkz.* Koraltan, Refik
Refik Bey (damat) 238
Refik Bey (müsteşar) 135
Refik Halit *bkz.* Karay, Refik Halit
Refik Şevket (Saruhan mebusu) 60, 192, 194
Remzi (Manastırlı) 128
Remzi *bkz.* Hüseyin Remzi
Remzi Bey (Harputlu) 236
Remzi Paşa (Selanikli) 32
Reşat Bey (ilk Jöntürklerden) 305
Reşat *bkz.* Mehmet Reşat
Reşat Bey (Maliye nazırı) 134-35, 183, 189
Reşat Halis (Bern elçisi) 179, 207, 265
Reşit Bey, Paşa 3-5, 8-20, 23, 27, 45, 82, 90, 106-108, 115, 131-38, 167, 174, 178-79, 183, 187, 189, 199-200, 205-206, 219, 221-22, 248, 284, 344,
Reşit Mümtaz (Dahiliye nazırı) 206
Reşit Nasır Paşa 271
Rifat Bey (Düzceli) 74
Rıza *bkz.* Dramalı Rıza
Rıza Bey (Yozgat mebusu) 244-45
Rıza Efendi *bkz.* Ali Rıza Efendi
Rıza Paşa 185
Rıza Tevfik 113-14, 178-79, 182, 189, 206-207, 236-38, 265, 276
Root, Elihu 140
Rumbold, Horace 211
Rupenyan, Serop 332
Rüştü (Binbaşı) 71
Ryan, Andrew 6-7, 206, 212, 216, 253, 260, 277, 347

Sabahattin *bkz.* Prens Sabahattin
Sabiha Sultan (Vahdettin'in kızı) 221, 280
Sabire Hanım 164
Sabit Paşa 31
Sabri *bkz.* Mustafa Sabri
Sadık Bey (Miralay, Hürriyet ve İtilaf'ın kurucusu) 107, 117, 189, 235-40
Sadık (Bulgar) 68
Sadık Sabri Bey (miralay) 17, 276
Sadık Vicdani (Bursa, mektupçu) 172
Safa *bkz.* İsmail Safa
Safa Beliğ 17
Safer *bkz.* Berzeg Safer
Saffet Efendi (Binbaşı, Enver Paşa'nın yaveri) 164
Safiyettin Bey (Vali) 236, 238
Sait (Hidayetzade) 186
Sait Bey 68
Sait Molla 16, 114, 127, 189, 205, 233, 236, 257, 276, 278, 351
Sait Paşa *bkz.* Kara Sait
Salih Bey 32, 49
Salih Paşa (Damat, Hayrettin Paşa'nın oğlu) 10, 270
Salih Paşa 3, 5, 13-14, 20, 35, 40-41, 183, 217, 224, 229, 270, 350
Salih Zeki 301
Salim (Binbaşı) 24
Salim (Kaymakam) 80
Salim Bey 237
Sami (Âyan'dan) 272
Sami *bkz.* Süleyman Sami
Sarraut, Albert 99
Sazkâr (II. Abdülhamit'in ikinci ikbali) 269
Selahattin (Yüzbaşı) 36
Selahattin Adil (Miralay) 32, 272
Selim Efendi (Şehzade) 222, 347
Selim Paşa 238
Senai (Kaymakam) 76, 39
Seyyit Abdülkadir 92, 236
Seyyit Bey 32
Seyyit Fazıl Paşazade Mehmet Paşa 237-38
Seyyit Hüseyin 118
Seyyit Mehmet Paşa *bkz.* Seyyit Fazıl Paşazade Mehmet Paşa
Seyyit Süleyman Nadavi 118
Sforza 138
Shaw 116
Shutteworth 171, 248
Sırrı *bkz.* Süleyman Sırrı
Sırrı Bey *bkz.* Bellioğlu, Sırrı
Skaçkof 312
Smith 116

Sonyel, S. R. 123, 262
Stern, François 214-15
Steryadis (Stergiadis), Aristidis 291, 338
Stowell 140
Suat (Dr., Kastamonu mebusu) 60
Sultan Reşat *bkz.* Mehmet Reşat
Suphi *bkz.* İsmail Suphi
Suphi Bey 214
Suphi Paşa 72, 76, 79-80, 122, 126
Süleyman (Tolçalı) 128
Süleyman (Tütüncü) 164
Süleyman Bey (Trabzonlu) 236
Süleyman Necati *bkz.* Güneri, Süleyman Necati
Süleyman Saim (Resneli Niyazi Bey'in oğlu) 271
Süleyman Sami 309, 319
Süleyman Sırrı (Yozgat mebusu) 60, 190, 193
Süleyman Şefik (Tayyar) 27, 72, 75-79, 137, 189

Şaban Ağa 189
Şah İsmail 22
Şahap (Yozgat şeriye hâkimi) 90
Şahin Bey 98
Şefik *bkz.* Süleyman Şefik
Şehzade Selim *bkz.* Selim Efendi
Şekip 209
Şekip Arslan 293
Şemsettin (Binbaşı) 69
Şemsettin-i Sivasi 237
Şemsi Paşa 270-71
Şerif (Yozgat mebusu) 244
Şerif Bey 44
Şerif Paşa 106, 138, 281
Şerif Saadettin 237-38
Şevket (Sinop mebusu) 59
Şevket Bey (Kâmil Paşazade) 276
Şevket Cenani 272
Şevket Efendi 21
Şevket Turgut Paşa 17, 264, 272
Şeyh Eşref 21, 120
Şeyh Kutbettin 318
Şeyh Masum 187
Şeyh Ömer 236
Şeyh Recep 237, 289, 321
Şeyh Servet 193, 316
Şeyh Sunusi 272
Şeyh Şeref 321
Şükrü (Akdağmadeni belediye başkanı) 245
Şükrü (Bolu mebusu) 48
Şükrü *bkz.* İsmail Şükrü
Şükrü Bey (Miralay) 248
Şükrü *bkz.* Tütüncübaşı Şükrü

Tahir (Yanyalı) 137
Tahir (Hayrettin Paşa'nın oğlu) 10
Talat 7, 13, 17, 32, 127, 203, 265, 285, 292-94, 296, 314, 343
Tatlı Sinan 243
Tayyar *bkz.* Cafer Tayyar
Tayyar Paşa (Divan-ı Harp reisi) 17, 164, 189
Tellakzade Mehmet 186
Tengirşenk, Yusuf Kemal 20, 33, 53, 303, 306, 310
Tevfik (Çerkes Ethem'in kardeşi) 316
Tevfik Bey (Adapazarı kaymakamı) 242
Tevfik (İbradılı) 272
Tevfik Paşa 4, 11, 13, 15, 106-107, 112-14, 121-22, 129, 133, 137-38, 157, 166, 174, 183, 220, 222, 224, 260, 261, 349
Tevfik Sükuti 128
Tilley 265, 283, 286
Tittoni 208
Tolçalı Süleyman 128
Topuzlu, Cemil 5, 9, 11-16, 82, 106-108, 131-34, 136-38, 183, 187, 189, 199-200, 205-206, 221, 276, 344
Tunalı Hilmi 54-55
Tunçay, Mete 155-56, 316
Türkofob 108
Tütüncü Süleyman 164
Tütüncübaşı Şükrü 237

Ulviye Sultan (Vahdettin'in kızı) 349
Upmal-Angarski, Y. Y. 301, 311-12
Ursavaş, Ali Saip Bey 95
Uşaklıgil, Halit Ziya 349

Üçok, Coşkun 63
Üresin, Yümnü 62, 281

Vahap 65
Vahdettin 4-5, 11-12, 15, 20-21, 26, 50, 61-62, 67, 72, 79-80, 96, 114, 116,

118, 120, 129-30, 133, 137-38, 163, 183, 185, 199, 201, 204, 206, 210-12, 217, 219-24, 232-33, 257-60, 262-63, 265, 267-69, 271-72, 277-80, 282, 284-85, 343, 345-51, 353
Vasfi (Binbaşı) 70-71
Vasfi Efendi 107, 233-34, 236, 238-40
Vasfi Hoca 189
Venizelos 13, 108, 115, 131, 158, 160-61, 166, 172, 174, 208-209, 229, 253, 288, 291, 338
Verazdin, Varacyan 332
Vernon, A. F. 278
Viranyan Serkis 240

Webb, Richard 6, 9, 24-25, 32, 106-107, 118
Williams 120
Wilson, H. F. M. 105-106, 109, 131, 141, 144, 147-48, 177, 202, 215, 254, 343
Woods, H. 200
Wrangel 326, 331

Yahya Adnan Paşa (Mekke şeriflerinden) 275
Yahya Galip (Ankara vali vekili) 88-90, 120, 316
Yahya Kaptan 292, 296, 303, 317, 355
Yakup Cemil 13
Yakup Şevki 32, 121
Yalman, Alunet Emin 170
Yanko 240
Yaver Paşa *bkz.* Ömer Yaver Paşa 189
Yavuz Sultan Selim 204
Yörük Ali 74
Yunus Nadi 38, 316
Yusuf İzzet 21-24, 33, 35-36
Yusuf İzzettin (Abdülaziz'in oğlu) 285
Yusuf Kemal *bkz.* Tengirşenk, Yusuf Kemal
Yusuf Kenan Paşa 31
Yusuf Ziya 209
Yusuf Ziya (Belediye reisi) 270
Yusuf Ziya Bey (Vali) 236
Zafirios 143
Zaharoff 13

Zeki (Mutasarrıf) 68
Zeki Bey (Abdülmecit'in kayınbiraderi) 284
Zeki Paşa *bkz.* Mehmet Zeki Paşa
Zeynelabidin 107, 189, 233, 237-38
Zinovyev 295, 320, 322
Ziya (Erzurum mebusu) 187
Ziya Bey (Ticaret Odası reisi) 270
Zübeyde Hanım 334-36

"Bence Sevr çok az geciktirilmiş bir ölümdü. Yalnızca askeri ve mali hükümlere dikkatle bakmak, bu gerçeği bize anlatmaya yeter. Amaç, Türkiye'nin ölümünü fazla gürültü patırdı çıkarmadan, Türklerden gelecek, hiç umudu kalmamışların can havliyle direnişine yol açmadan gerçekleştirmekti."

Değerli çalışmalarıyla yakın tarihimize ışık tutan Prof Dr. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* adlı eserinin bu üçüncü ve son cildinde, Dördüncü Damat Ferit hükümetinin kuruluşundan Sevr Antlaşması'nın imzalanmasına kadar uzanan zaman dilimini ele alıyor. Bu ölüm-kalım sürecinde, içeride Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri olarak somutlaşan demokratik-ulusçu harekete karşı verilen İç Savaş'ı, emperyalist kuvvetlerin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik planları ve Balkanlar'ı, Ortadoğu'yu, Anadolu'yu yeniden şekillendirme çabalarıyla birlikte işliyor.

İç Savaş ve Sevr'de Ölüm, dizinin son cildi olmasının yanı sıra, son padişah Vahdettin ve Damat Ferit ittifakının içyüzünü, Mustafa Kemal Atatürk önderliğindeki milli kurtuluş mücadelesine karşı yürüttükleri resmi İç Savaş'ın dinamiklerini gözler önüne sermesi bakımından, tek başına ve sürükleyici bir roman tadında okunabilecek bir başvuru kaynağı niteliği taşıyor.

Prof. Dr. Sina Akşin (1937) 1955'te Robert Kolej'den, 1959'da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. ABD'de Fletcher School of Law and Diplomacy'de yüksek lisans çalışmalarını yaptı. 1961-67 yıllarında Robert Kolej Yüksek Okulu İnsan Bilimleri Bölümü'nde Uygarlık Tarihi dersleri verdi. 1969'da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Türk Siyasal Hayatı Kürsüsü'ne girdi, 1975'te doçent, 1989'da profesör unvanlarını aldı.

Bugüne kadar yayımlanmış kitaplarından bazıları:
Şeriatçı Bir Ayaklanma. 31 Mart Olayı; Jön Türkler ve İttihat ve Terakki; Yakın Tarihimizi Sorgulamak; Türkiye Tarihi, 5 c. (yay. yön.)

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele dizisi:

I. Mutlakiyete Dönüş, 1918-1919
II. Son Meşrutiyet, 1919-1920
III. Sevr'de Ölüm

9 789944 889186

KDV dahil fiyatı
22 TL